

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

CALL No. 5a35/Hem/Bhā
ACC. No. 37248

D.G.A. 79.

GIPN—S4—2D. G. Arch. N. D./57.—23-9 58—1,00,000.

A 384

V: 66

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 228, 237, 242, 245, 257, 262, 267, 274, 278, 281 & 290.

37248

Chaturvarga Ghintāmani.

BY

HEMÁDRI.

EDITED BY

PANDITA BHARATACHANDRA ŚĪROMANI.

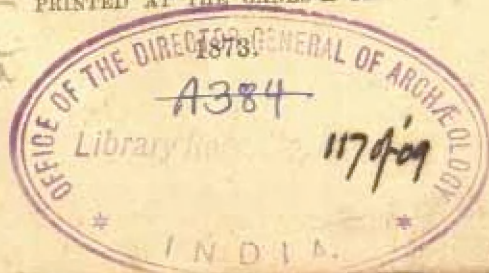

VOL. I.

DĀNAKHAṆḌA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE GANES A PRESS.

Sa 35

Hem/Bha

A 384.8

V. 66.

ETHNOLOGICAL
LIBRARY, DELHI.

Acc. No. 37248

Date 24-7-63

Call No. Sa 3 s

Hem | Bha.

37248

चतुर्वर्गचिन्तामणि-
दानखण्डम् ।

त्रयोदशाध्यायात्मकम् ।

श्रीहेमाद्रिणा विरचितम् ।

आसियाटिक्-सोसायिटिनामक समाजानुमत्या-साहाय्येन च
प्रचारितम् ।

श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिना
परिशोधितम् ।

कलिकाता

गणेशायन्त्रे मुद्रितम् ।

सन्वत् १८३० ।

विज्ञापनम् ।

महामहोपाध्यायश्रीहेमाद्रिविरचितचतुर्वर्गचिन्तामणिर्नाम
ग्रन्थोऽयं, यच्च व्रतखण्ड-दानखण्ड-कालखण्ड-याज्ञखण्ड-परिशेष-
खण्डैः पञ्चभिर्विभक्तस्तेषां दानखण्डात्मकचिन्तामणिः, आसिया-
टिकसोसाइटी सभाध्यक्षमहोदयानामनुमत्या संस्कृतविद्यामन्दि-
रस्थस्मृतिशास्त्राध्यापकचरेण मयाधुना मुद्रितः, परिशोधि-
तश्च, चतुर्वर्गचिन्तामणौ स्मृतिनिबन्धे महाशास्त्रे ब्राह्मणादीनां
वर्णानां ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमाणामनुलोम-प्रतिलोमज-सङ्हर-
जातीनाञ्च षड्विधधर्मा अशेषेण निर्णीताः सन्ति, ग्रन्थोऽयमतीव
विस्तरः, सर्वसाधारणैर्वहुवित्तव्यायायाससाध्यतया संयचीतुं
बहुलतया च स्वयं लेखितुमशक्यस्तेनास्य विरलप्रचारतया
सर्वधर्माः समाचार-व्यवहारसंश्रयाः साधारणैर्निःसन्देहमव-
गन्तुमशक्यन्तेऽतः कठणया सर्वजनगोचरार्थं समूह्यं मुद्रादि-
करणव्ययोपयुक्तं न तु लाभाय कृत्वा मुद्रितः, अस्य तु मुद्रा-
ह्वनेन हिन्दुजातीनां महोपकारः सम्भाव्यतेऽत्राणुरपि संशयोना-
स्तीति, साम्प्रतं विज्ञाप्यते हेमाद्रिस्तु, देवगिरिस्थ-यादववंशम-
हाराजाधिराजमहादेवचक्रवर्त्तिनी राज्ञी धर्माधिकरणपण्डित
आसीत्, हेमाद्रिरपि स्वयं नृपतिः, यस्य सभापण्डितो महामहो-
पाध्यायः श्रीवोपदेव आसीत्, अनुमीयते पञ्चवसुधरेन्दुमिते शक-
सम्बत्सरे दिवादिवल्लरन्यूनाधिक्येन समजनिष्ट । हेमाद्रिरपि
तदैव समुदयं लेभे च, अत्रेयं किंवदन्ती, एतद्व्यक्तार्त्ता श्रीवोपदेव

इति, वोपदेवकृतपदार्थादर्शाभिधानयन्त्रकारिकाम् अनेकस्थाने
उत्थाप्य यथातत्त्वं कारिकाव्याख्यानं कृत्वा प्रामाण्यसम्पादनार्थं
मूलं हेमाद्रौ चिन्त्यमित्यादिनिर्णयसिन्धुप्रभृतिसन्दर्भेणैवं प्रती-
भव, यद्यपि क्रमप्राप्तं व्रतखण्डमेवादौ मुद्रयितुं मुचितमासीत् तत्
विज्ञाय व्युत्क्रमेण दानखण्डमुद्राङ्कने सन्दिहानस्य जिज्ञासो-
र्जिज्ञासाविनिवारणवीजमिदं । व्रतखण्डस्यादर्शभूतमेकमात्रं
पुस्तकं लब्धं दानखण्डस्य चत्वारि पुस्तकानि परिप्राप्तानि
अतो हेतोः क्रमप्राप्तमपि तत्र मुद्रितम् एकमात्रपुस्तकदर्शन-
विश्वासेन मुद्राङ्कनस्यानौचित्यं चतुर्णां पुस्तकानां हेतु संस्कृत-
विद्यामन्दिरपुस्तकागारस्थिते एकन्तु शोभावाजारस्य श्रीराजेन्द्र-
नारायण वाहादूरसदनस्य अन्यत्तु आसियाटिकसोसायिटी-
पुस्तकसदनस्यम् एतेषामपेक्षाकृतं उक्तराजवाटीस्य पुस्तकं समी-
चीनं प्रतिभाति, चतुर्णां पुस्तकानां केनचित् केनचिदंशेन
विरोधोऽस्ति कुत्रचित् कतिचित् श्लोका अधिकाः कचिच्च न्यूनाः
कस्मिंश्चिदंशे अक्षराणि विलुप्तानौट्टग्दशायां सत्त्वामपि बहुतर-
परिचयेण परस्परपाठं विचार्य मन्वादिसंहिताः स्मार्त्तादि-
स्मृतिनिबन्धान् सामञ्जस्यार्थं समालोच्य स्थिरौक्यं मुद्रितो
यद्यपि तथापि ।

महारण्यच्छेदात् परमपि कियच्छिष्टमपरं

ततश्चेत्तुर्दीपो नहि भवति भाव्येहि विषये ।

वनन्यायादत्र कचिदपि भवेद्दृष्टमपरं

वचः चम्यं याचे विनतिततिपूर्व्यं हि कतिनः ॥

इदमपि द्रष्टव्यम् ।

यद्यपि शिरोभागे चतुर्वर्गचिन्तामणिनामलिखनस्यौचित्ये-
ऽपि सर्वत्र ग्रन्थेषु हेमाद्रौ चिन्त्यं, हेमाद्रावभिहितमित्यादि
भूरि-भूरि प्रयोगदर्शनेन प्रसिद्धमेतन्नामेति वृद्धावाकलय्य पुरु-
षस्य व्यावहारिकनामराश्याश्रितनान्नो व्यावहारिकनान्नः प्रसि-
द्धत्वमिव चतुर्वर्गचिन्तामणिसमाख्यां विहाय हेमाद्रिनामोक्ति-
खितमिति न किञ्चिदनुचितम् ।

श्रीभरतचन्द्रशर्मा ।

छ चोपवम् ।

—५५५५५५५५—

अ	पृष्ठा	पृष्ठा	पृष्ठा
अपाद्यान्यते ...	५७	अशदानविधिः ...	५८८
अप्रिटिकादानम् ..	८३०	अशदानापरविधिः ...	५८९
अजादानम् ...	७१७	अश्वनीकुमारलक्षणम् ...	२८९
अतिथिदानानि ...	८४८	अश्विनोदानम् ..	७०४
अतिदानलक्षणम् ...	२८७	अश्विनोर्लक्षणम् ...	७०५
अतिदानविधानम् ...	६८७	अष्टधातवः ...	११०
अतिदानं विद्यादानाख्यम्...	५११	अष्टाङ्गाद्यम् ...	११०
अतिदानं भूमिदानाख्यम्...	४८४	अष्टविवाहलक्षणम् ...	६८४
अद्वैतनिरूपणम् ...	४८	अष्टादशध्यानानि ...	११८
अनन्तफलदानानि ...	८८१	अस्त्राणि ...	३९१
अशदानम् ...	८७२	अश्वत्थारदानविधिः ...	६९६
अनिवृत्त्यपम् ...	१२७	आ	
अपाकदानम् ...	८९१	आचार्यलक्षणम् ..	१८
अपावननिरूपणम् ..	२३	आकाशमतिक्रान्तिदानम् ...	७०१
अमघदानम् ...	८४६	आनन्दनिषिदानविधिः ...	५८३
अमघदानम् ...	८४४	आघननदानम् ..	१०३८
अलङ्कारदानम् ..	८०९	आमाशदानम् ...	८८६
अवमलक्षणम् ..	७७	आयुर्वेदाङ्गानि ..	८८३
अश्वत्थदानम् ...	१०३६	आयुष्करदानम् ...	७८८
अश्वत्थसेवनम् ...	८८९	आरामरोषणम् ..	१०४१
		आरोग्यदानम् ...	८८१

	पृष्ठा		पृष्ठा
आशयदानम्	६६५	लक्षणानि	१८
आशालक्षणम्	८५६	कन्यादानम्	६७७
आसनदानम्	८१६	कपिलादानविधिः	४६१
इ		कर्ण्यदादिस्वरूपम्	९२८
इन्द्रपुष्पसमाजकाः	७७	करणदानानि	८८५
इष्टकमलक्षणम्	२०	कपूरादिधेनुदानम्	४२४
उ		कवकदानम्	८४६
उदकदानम्	८८८	कसपपादपसंज्ञं चतुर्थं महादानम्	९४५
उदकुम्भदानम्	७६६	कसपलतामिवानं वयोदग्महादानम्	३३४
उपचारपोद्भूतम्	१११	कांक्षदानविधिः	६०९
उपरागकालः	७१	कामदेवलक्षणम्	९४६
उभयतोभुजीदानम्	४७६	कामधेनुदानविधिः वल्किपुराणोक्तः	९१८
उभयधर्म्याः	८६	कामधेनुदानं नानाशास्त्रीयम्	९७९
उभयदेशदानम्	७४५	कामलक्षणम्	३४२
उभालक्षणम्	२३४	कार्पासधेनुदानम्	४९१
उभयद्वार रूपम्	७१३	कार्पासपद्मदानविधिः	३०६
उष्णीपदानम्	८०८	कालचक्रदानम्	३६४
ऊ		कालपुरयदानम्	७६१
ऊर्ध्वपट्टदानम्	८१०	कालविशेषेण दानविशेषाः	८४८
ऊट		कालाब्जदानाङ्गमभिधीयते	६१
ऊटुदानानि	८८८	कुण्डनिर्माणप्रकारः	१९१
ए		कुण्डस्थादादिवैकल्ये निष्ठफलम्	१२२
एकादशघरादानसंज्ञं महादानम्	९८४	कुण्डल्य कष्टमानम्	१२५
क		कुण्डल्यमेखलालक्षणम्	१२५
कदलीदानम्	१०३५	कुण्डल्य धोनिलक्षणम्	१२६
कनकमृदुदानविधिः	४५६	कुमारलक्षणम्	८५४
कान्तिक-वास्तिक-नानाधिक दान-		कूपनिर्माणम्	१००१
		कृष्णरूपम्	८७०

	पृष्ठा		पृष्ठा
लक्ष्मिजिनदानं (सधनं) ...	७०१	गुह्यपर्वतदानविधिर्नृणां पुराणोक्तः २६२	
लक्ष्मिजिनदानवाक्यम् ...	६८८	गुह्यदानम् ..	६७६
लक्ष्मिजिनदानविधिः (अपरः) ...	७०१	गोमूत्रदानम् ..	६६७
लक्ष्मिजिनदानानि ...	६८९	गोदानं देवताभ्यः ...	७६६
सीरधेनुदानम् ...	७९३	गोदानं देवतोद्देशेन ...	७६३
ग		गोदानं स्वरूपतः ...	७७७
गजदानम् ...	६९२	गोदानविधिः ...	७७१
गजदानं देवताभ्यः ...	६९०	गोदानविधिसिद्धिरावः ...	७६८
गजदानविधिरपरः ...	६९३	गोदानविधिर्नानाप्रकारः ...	७७०
गजदानविधिर्भुञ्जरो गजः ...	६९५	गोदानमन्त्रः सर्वसाधारणः ...	७७१
गजदानविधिर्गण्डः ...	६९६	गोपरिचर्या निरूपणम् ...	८६१
गणेशरूपम् ...	९२	गोपालमूर्तिदानम् ..	७९१
गणेशदानम् ...	८२२	गोमती चन्द्यापि ...	७५२
गन्धदानम् ...	८२०	गोमतीविद्या ...	७०५
गन्धमादनस्त्रावाहनमन्त्रः ...	८५४	गोमूत्रदानविधिः ...	९६१
गन्धर्वरूपम् ...	११०	गोमूत्रदानविधिः लिङ्गपुराणोक्तः २५२	
गन्धदानम् ..	७४१	गोमूत्रदानविधिः विप्रकारः कालिकापु- राणोक्तः ...	२५८
गन्धदानविधिरपरः ..	७४९	गोमूत्रदानविधिः स्कन्धपुराणोक्तः २६१	
गन्धमूर्तिदानविधिः अश्विदेवनाभः ...	७४३	गोमूत्रदानविधिः पञ्चमं महादानम् ...	२५२
गन्धतो रूपम् ...	८५०	पद्मदानम् ..	८००
गन्धलक्षणम् ..	२८४	पाण्डुमुच्यते ...	४४
गन्धनिकादानम् ..	८८४	घ	
गीतादिदानम् ...	८९३	घण्टादानम् ...	७२८
गुह्येणुदानविधिः ...	८२८	घृतघेनुदानविधिः आदित्यपुराणोक्तः ७१२	
गुह्येणो रौमन्त्रणमन्त्रः ..	८८२	घृतादिमुलापुरुषदानविधिः ...	९११
गुह्यपर्वतदानविधिः ..	८६१		

च	पृष्ठा	पृष्ठा
वृत्तावलदानविधिः	२०८	तिलधेनुदानविधिः ... ४०४
चतुष्टयचक्रपम्	२२४	तिलधेनुदानविधिः देवीपुराणोक्तः ४०७
चतुष्टयदानम्	२८५	तिलधेनुदानविधिः सिकुपुराणोक्तः ४०८
चन्द्रसूत्रदानम्	३०६	तिलपद्मदानम् ... ४१०
चामरदानम्	४१८	तिलपद्मदानविधिः ... ४१०
छ		तिलपद्मदानविधिरपरः .. ४१०
अधोपानददानम्	४२४	तिलपद्मदानविधिलृतीयः ४११
ज		तिलपद्मदानविधिः चक्षुरोगहरः ४१२
जम्बुद्वीपप्रदानाणां महादानम्	४०४	तिलपद्मदानविधिः ददुरोगघ्नः ४१५
जम्बुद्वीपोपवर्णनम्	४८५	तिलपद्मदानं रत्नमूलद्वम् ... ४१४
जलधेनुदानम्	४१८	तिलपद्मदानविधिः मुक्तचक्रः ४१८
जलधेनुदानविधिः	४२१	तिलपद्मपञ्चकदानविधिः ... ४१८
जलधेनुदानविधिः आदित्य पु० उ०	४२१	तिलपाचदानविधिः ... ४२०
त		तिलपीठदानविधिः ... ४२२
महाग्रादिप्रतिष्ठा	१०१४	तिलस्रग्दानविधिः ... ४२०
मरुपुत्रदानविधिः	१०४८	तिलारश्मिकदानविधिः ... ४२१
मास्यदानम्	८२१	तिलारश्मिदानविधिः .. ४२६
निधिदानानि	८४८	तिलमैलदानविधिः ... ४६६
निधिकालः प्रथममूचते	६१	तिलमैलदानविधिः प्रश्नोत्तरतन्त्रोक्तः ४६३
तिलकरकदानविधिः	६२५	तुलादण्डस्य मानम् ... ४६१
तिलकुम्भदानविधिः	६२४	तुलादर्भदानविधिः ... ४२३
तिलगर्भदानविधिः	६२०	तुलादिरोचनायांनि .. ४८८
तिलदानम्	५८४	तुलापुरुषदानविधिनामारोगघ्नः ४१५
तिलधेनुदानम्	२०४	तुलापुरुषयामः सिकुपुराणोक्तः ४८८
तिलधेनुदानमन्त्रः	४०३	वीणातिदानानि ... ४८
		विश्वपञ्चकदानविधिः ... ४१८
		विपुत्रदानविधिः .. ४८४

	पृष्ठा		पृष्ठा
मिमूर्त्तिदानम् ...	७८१	दिनसूच्यवसनयोर्मंदः ...	७१
द		दिनसूच्यवसनम् ...	७६
दक्षिणमूर्त्तिदानम् ...	७४८	दीपदानम् ...	८१८
दक्षिणादिनिर्णयः ...	१११	देवतण्डुलदानम् ...	८१६
दधिघेतुदानम् ...	४२५	देवतादानानि ...	७२०
दर्पणदानम् ...	८१७	देशनिरूपणम् ...	४०
दशमहर्षयः ...	२४२	दादश मेरुदानानि, शैवानि	३८७
दशमहादानानि ...	५६५	दादशदित्यदानम् ...	८१७
दशमूर्त्तौ वधः ...	११०	दारीवन्धः ...	१००
दशावतारदानम् ...	८०६	द्विजप्रापनम् ...	६८०
दशावताराणां सूचकम् ...	१२७	द्रव्यदानम् ...	११४
दशावताराः ...	३२७	दुर्गनिरूपणम् ...	४८
दानप्राप्तनिरूपणम् ...	२१	द्रव्याणां व्यवहार्यपरिमाणनिर्णयः	११७
दानप्रतिपादनम् ...	१६६	ध	
दानप्रशंसा ...	४	धनमूर्त्तिदानम् ...	७८८
दानफलानि ...	१५०	धर्मघटदानम् ...	८८२
दानसूचकानि ...	१७	धर्मशास्त्रप्रणेतृकथनम् ...	५२७
दानविशेषः प्रातःसन्निधाने	८९	ध्वजपाशदानम् ...	७७८
दानसामान्यविधिः । ...	८७	ध्वजपाशदानविधिः ...	७७८
दानसूक्ष्मपर्वणम् ...	१२	धान्यमानम् ...	११८
दानाङ्कं देशाङ्कम् ...	८९	धान्यपर्वतदानम् ...	३४६
दानाङ्कं यज्ञाङ्कम् ...	८४	धान्यपर्वतदानविधिः ...	३४७
दासीदानविधिः ...	६३८	धान्यपर्वतस्य मन्त्रः ...	३४६
दासीदानविधिः (शिवाय)...	६४१	धुरन्धरमन्त्रः ...	२८०
दिग्गजप्रभृतीनां सूचकानि	१३३	घेतुदान विधिर्घण्टीद्वयः ...	४७१
दिग्दानम् ...	७८२	घेतुदानविधिः समुद्रदत्तशतम्	४७३
दिनसूचः ...	७६	घनीरामकथनमन्त्रः ...	३८८

न		पृष्ठा
नक्षत्रदानानि	८७४	पञ्चमूलचणम् ... २१०
नन्दिकेश्वरलक्षणम्	२५३	पञ्चमूर्तिदानम् ... ७८२
नवकङ्कणौषधः	११०	पञ्चलाङ्गलाश्च दशनं महादानं २८१
नवप्रसादां लक्षणम्	८७३	पञ्चामृतम् ... १०८
नवनारायणदानविधिः	३६०	पञ्चकयोगः ... ७८
नरसिंहदानम्	७३८	पर्वतदानविधिः ... ३७६
नागदानम्	७७०	परशुदानम् ... ७५१
नागदानमन्त्रः	७७१	परिणयकन्यालक्षणानि ... ६८१
नारायणदानम्	७७२	परिभाषाः ... १०३
नारायणादिलक्षणम्	२८२	पापविशेषेण देयनिरूपणम् ५३
निष्प्रभदानम्	८२०	पातदानम् ... ८२३
नित्यसुखदानविधिः	५७२	पान्थश्रवणा ... १५१
निमित्तादुरोधेन सदापुण्यकालाः	८१	पादाभ्यङ्गदानम् ... ८५६
निषिद्धकालाः	७८	पुण्याश्वाचनम् ... १५५
निषिद्धस्यापि धर्मा विज्ञेयेषु पुण्यकाल-		पुराणदानम् ... ५२८
त्वं	८१	पुराणश्रवणदानम् ... ५४०
मृषिंश्चकपम्	७३८	पुण्यदानम् ... ८२२
न्यषीषदानम्	१३५	पुनर्मूलचणम् ... २०
प		पृथिवीदानविधिः पाण्डुरोगहरः ३२४
पञ्चधनुदानविधिः	४०६	पृथिवीपद्मदानम् ... ३१८
पञ्चपर्वतदानविधिः	३८१	प्रकीर्णकालाः ... ७६
पञ्चगव्यम्	१०८	प्रतियहोदधर्माः ... ८४
पञ्चगव्यपूरणम्	२२८	प्रतिषेधदानम् ... ६७३
पञ्चदैवत्वदानम्	७८३	प्रद्युम्नलक्षणम् ... २७७
पञ्चवर्णानि	१०८	प्रपादानम् ... ८८७
पञ्चमहाः	१०८	फ
		फलानि श्रव्यप्रतिपादनार्थं पाचविशेषेण
		देयविशेषाः ४७

व	पृष्ठा	पृष्ठा	पृष्ठा
बलिदानमन्त्रः ...	८२९	मणिकदानम् ..	८८५
विष्णु गजदानविधिः ...	८१८	मण्डपादिलक्षणम् ...	१२२
विष्णु धर्मोत्तरोक्तगुलापुष्पदानविधिः ११२		मन्दरव्यावाचनमन्त्रः ...	१५५
विष्णु लक्षणम् ..	१००	मधुमेतुदानम् ..	४२६
विष्णु वस्त्र मन्त्रौ ...	७८०	मधुपर्कः ..	१४२
ब्रह्मविष्णु सदेश्वरदानम् ...	७७८	महताभासनम् ...	८१८
ब्राह्मणप्रशंसा (चिरण्य रर्माङ्कविधौ) ११४		महद्दानम् ..	८१६
ब्रह्माण्डदानविधिः पञ्च पुं ७०	२४०	महद्गामानि ...	८३८
ब्रह्माण्डाभिधानं तृतीयं महादानम् २२२		महर्षिलक्षणम् ...	८८५
ब्रह्मादिविवाहलक्षणम् ...	६८४	महाभूतघटशब्दितं शौक्यं महादानम् १४१	
भ		महाकल्याणिनदानम् ..	७०५
भगन्दरहरदानं ...	८८८	महातिलपाचदानविधिः ...	९०१
भद्रनिधिदानविधिः ...	५०८	महिषीदानम् ...	७०८
भद्र तडागनिष्पादनम् ...	१०५	मासदानानि ...	८८४
भवाचष्टमर्थाः ..	४११	मित्रवर्तिः ..	१०६
भाण्डदानम् ..	८३०	मित्रधर्माः ..	१०२
भातुभूमिदानम् ...	५१०	भृगुदानप्रसङ्गतः ..	७००
भुवनप्रतिष्ठाविधिः ...	८४०	भृगुदानविधिरपरा ...	७००
भूमानम् ...	१२०	भेषदानविधिः ...	१८१
भूमिदानं विष्णवे ..	५०८	भेरीरतुमन्त्रमन्त्राः ..	१८६
भोगदानानि ..	८८८	भेरीरावाहनमन्त्रः ...	१५१
म		भेषदानम् ..	७१५
मकरदानम् ...	७६०	भेषीदानम् ..	७१२
मङ्गलाचरणम् ...	१	य	
मणिकदानम् ...	८८५	यज्ञकर्मः ..	१०८
मङ्गदुर्वाणि ...	२११	यज्ञपतिरूपम् ..	२५२
		यज्ञोपवीतदानम् ...	८५

यज्ञोपवीतदानं गर्भयापन्नम्	८४८	कषाचलदानविधिः	८८१
यज्ञोपवीतदानं शिरोयोगम्	८४८	कषादि तुलापुरुषदानविधिः	९१४
यत्नादिवपनम्	८४९	रोमहरदानानि	८८२
यमकपम्	८४९	रौप्यद्वयदानविधिः	८८८
यष्टिदानम्	८५०	रौप्यद्वयभदानविधिरपरः	८८९
योगदानानि	८८१	रौप्यद्वयभदानविधिसूतोऽयः	८८९
शुभादितिथिदानम्	८८८	रौप्यद्वयभदानविधिस्तुर्गः	८८९
योगिसन्तः	८९८	ल	
र		लवणाचलदानविधिः	८८९
रजतदानविधिः	८८८	लक्ष्मीदानम्	८९०
रत्नदानम्	८८८	लक्ष्मीनारायणदानम्	८९८
रत्नदानं मल्लगण्डवृत्तम्	८९१	लक्ष्मीनारायणदानमन्त्रः	८९०
रत्नदानं प्रणवम्	८९१	लक्ष्मीनारायणकपम्	८९०
रत्नधेनुसमाख्यां पञ्चदशमहादानम्	९४०	लक्ष्मीलक्षणम्	९९५
रत्नाचलदानविधिः	९४८	लवणधेनुदानम्	८९९
रथदानम्	९४९	लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानविधिः	९८८
रसधेनुदानम्	९५८	लोकपालदानविधिः	८८६
रसटकम्	९९	लोकपालरूपाणि	९९९
रसाः	९९०	लोकपालाष्टकदानम्	८८४
राजस्थापनम्	९८९	लौक्यतुलापुरुषदानविधिः	९१७
राज्ञीकपम्	९९६	व	
रक्षादिपावदानम्	९९८	वर्जनीयकन्यानिरूपणम्	९८९
रत्नमायवी	९४६	वरादानम्	९९५
रत्नमूर्तिदानम्	९४७	वज्रमूर्तिदानम्	९६०
रत्नलक्षणम्	९९०	वस्त्रदानम्	९०४
रत्नाष्टकदानम्	९८८	वस्त्रदानं देवताभ्यः	९०७
रत्नैकादशमिहदानविधिः	९९०	वस्त्रदानं शोकहरम्	९०८
रूपद्वयदानम्	९८९	वस्त्रदानानि कर्तृकादानानि	९०६

	पृष्ठा		पृष्ठा
वराहदानम्	७२३	हयमदानम्	४८१
वर्षोपवर्णनम्	२८६	हयभाषिकगोमतदानम्	७३६
वस्त्रादिरूपाणि	२२५	हयमैकादशीदानम्	५६७
वायौनिर्माणम्	१००३	वेददानम्	५१७
धारदानानि	८७२	वेदाङ्गानि	१२७
वाराचरूपम्	२४२	वैतरणीगोदानम्	४७३
वासुदेवरूपम्	२३८	वज्रदानम्	६१८
विष्णुशदानविधिः	७२४		
वित्तदानम्	६१६	श	
विद्यादानफलम्	५५६	शक्तिलक्षणम्	३२७
विनायकदानविधिः	७२०	शतमानदानम्	५७६
विनायकस्य लक्षणम्	२८५	शतमानदानविधिः पापरोमहरः	५७८
विपुलपर्वतस्यावाहनमन्त्रः	२५४	शय्यादानम्	६११
विवाह कालनिरूपणम्	६८२	शर्कराघृतदानम्	४२०
विवाहाधिकारिणांनिरूपणम्	६८७	शर्कराघृतघृतदानविधिः	६८२
विश्वकर्माक्षरूपनिर्माणम्	१७५	शालदानम्	५२६
विश्वकर्माक्षरूपनिर्माणम्	२२६	शिवरदानविधिः	७६४
विश्वदेवानां नामानि	८११	शिवभूमिदानविधिः	५०८
विश्वामरदानम्	८०६	शिवलक्षणम्	२३४
विष्णुशदानविधिः	६३८	शिवशय्यादानम्	६११
हस्तदानम्	१०३३	शिवसुवर्णदानविधिः	५७५
हस्तप्रतिष्ठा	१०४७	शिवस्य महापूजा	६८५
हस्तरोपणम्	१०२६	शिवस्य महास्नानम्	२८५
हृदिस्थादम्	१४०	शिवशदानविधिः	५६३
हृदिस्थाददानविधिः	१४१	शिविकादानम्	६४४
हृदिस्थादविधिः	४०१	शूलदानम्	७१३
हयगायत्री	४८६	शूलदानविधिः	७६४

	पृष्ठा		पृष्ठा
शेषशायिभूतिस्तवणम् ..	२३६	सन्तोदिलस्तवणम् ...	२०२
शेषकल्पतन्त्रदानविधिः ...	२४८	साध्यदानम् ..	८१३
शेताश्वदानविधिः ..	४८०	सावित्रीस्तवणम् ..	२४३
घ		सुपार्थस्त्रावाहनम् ...	२४४
घटस्थाः ...	११०	सुरभीस्तवणम् ...	२४५
घोडप्रोषणाराः ...	१११	सुवर्णदानविधिः ..	४८८
घोडशसंस्काराः ..	२२१	सुवर्णपरादानविधिः ...	२०१
च		सुवर्णप्रेतदानम् ..	४९६
चैत्रान्निदानानि ...	८८३	सुवर्णप्रेतदानविधिः ...	४९८
चैत्रान्नदानानि ...	८८०	सुवर्णप्रेतदानविधिः शर्मोष्णः	४९८
चक्रार्थस्वरूपम् ..	२२०	सुवर्णप्रेतदानविधिः पादप्रक्षेपः	४९९
चक्रोक्तान्निदानम् ..	४०१	सुवर्णप्रेतदानविधिः प्रवेष्टनः	४९८
चक्रप्रापाक्यदानम् ...	२१२	सुवर्णप्रेतदानविधिर्विष्णुप्राप्तः	४९९
चक्रप्राप्त्यानि ..	११८	सुवर्णप्रेतदानविधिः ...	२६४
चक्रमन्त्रपथः ..	२४१	सुवर्णप्रेतदानविधिः ...	२६६
चक्रप्रेतस्तवणम् ...	१४९	सूर्यगजदानविधिः ...	६९८
चक्रप्रेतप्रेतदानविधिः ..	४१२	सूर्यगजदानविधिर्विष्णुपुराणोक्तः	६९९
चक्रप्राप्त्यानि ..	४२८	सूर्यगजदानम् ...	८१३
चक्रप्राप्त्यानि ..	२२०	सूर्यगजदानम् ..	२२४
चक्रप्राप्त्यानि ..	४५८	सूर्यगजदानम् ..	२२५
चक्रप्राप्त्यानि ..	१२८	ह	
चक्रप्राप्त्यानि ..	८०४	हस्तपञ्चदानविधिः ..	२८१
चक्रप्राप्त्यानि ..	०२५	हस्तदानविधिः ..	६९२
चक्रप्राप्त्यानि ..	०२६	हिरण्यकामप्रेतसंज्ञं चक्रमं सदादानम्	२५३
चक्रप्राप्त्यानि ..	१०८	हिरण्यकामदानविधिः ...	२२१
चक्रप्राप्त्यानि ..	४४१	हिरण्यकामदानविधिर्विष्णुपुराणोक्तः	२२३

	पृष्ठा		पृष्ठा
हिरण्यगर्भदानविधिर्लिङ्गपुराणोक्तः	२२०	होमदानविधिः	४७४
हिरण्यगर्भदाने फलश्रुतिः ...	२२५	होमघेतुदानविधिर्देवीपुराणोक्तः	४७०
हिरण्यगर्भाष्टौ द्वितीयं महादानम्	२१८	होमहृष्यभदानविधिः	४८५
हिरण्यदानम्	४६५	होमविशेषे कुक्षपरिमाणम्	१२५
हिरण्याश्रदानविधिः	२०७	होमशूङ्गीदानविधिः	४५४
हिरण्याश्रयनानामेकं षष्ठ्यं महादानम्	२०९	होमशूङ्गीदानविधिरपरः	४५६
हिरण्याश्रामिषानं सप्तमं महादानम्	२०४	होमहस्तिरथाभिधानं नवमं महादानम्	२८०

ग्रन्थानां वचनसंख्या ।

—२२७१००—

पृष्ठा

पृष्ठा

अ

आद्यकायनः ६२ ।

अमलाः ८, २६१, ७, २, ४३०,
६६० ८८९ ।

इ

इन्द्रः ४८८, ५८० ।

अमलिः ११६ ।

ई

ईश्वरः २०४ ।

अग्निपुराणम् ५२०, ८०१ ।

उ

उग्रना ५ ।

अक्षिराः ५२, ५६, ४५०, ५२८, ६८२ ।

अक्षिः १५४, ६००, ६७८, ८२७, ८५७,
८८६ ।

ऊ

ऊर्ध्वः १५० ।

अथर्वणमोपधमाक्षरं २८२, २८८ ।

अभिः २०९, ६०२ ।

अम्बरीषः ४८० ।

अवष्टब्धः ७१, ६८२ ।

आ

ओ

औपकायनः ५१ ।

आचम्यः ४५१, ६२२ ।

आदित्यपुराणम् २२, ६२, ६७, ८५, ११०,
११८, १२०, १५५, १५५, १५६, २२२,
२४१, २६२, ४०५, ४१७, ४२१, ४५७,
४६१, ४८२, ५१०, ५१०, ५७२, ५८०,
५८४, ६२८, ६८१, ७००, ८८०, ८०४,
८०७, ८१६, ८२४, ८५८, ८६०, ८६२,
८८२, १००९ ।

आपलकः ८७, ८२, ८४, १०० ।

क

कश्यपः १४६, ६०८, ६२२ ७१२ ।

कात्यायनः २८, ४४, ४५, ४७, ५१, ५२,
२०२, २०४, २०६, २०७, २०८, २०८,
२१६, २२८, २३१ २५४, ४१८, ४५५,
५०५, ६८४, ८२६, ८२८ ८५६ ।

कात्यायनसूत्रम् १४२ ।

आत्माधरसूत्रम् १२५ ।

शुद्धा

पृष्ठा

कामिकाः १२५, १२४, १२०, १२१, २२८,
१५८, २०८, ४११, ६१०, ६११, ०२१,
०४०, ००८, ००८, ०२६, ८२२, ८२४।

कालिकापुराणम् ५२१, ५५६, ५०५,
५८८, ६६४, ६६०, ६८८, ०६८, ८२८।

कालोत्तरम् १२४, २५१, २०४, ६४१।

कालोत्तरशेषशास्त्रम् २८४।

काश्यापः ६८९, ८१०।

कुकुदः ६८८।

कूचपुराणम् ६, ६, ८, १०, १४, २८,
४६१, ५०२, ५०४, ५४०, ५६४, ५०४,
५८८, ५८८, ६००, ६११, ६२२, ६४१,
६४२, ६४८, ६०८ ८५८, ८६२, ८६८।

लघुः २१४, ००२।

ग

गङ्गाः १०२

गङ्गाः ५००।

गङ्गापुराणम् ५५, ६४, १०८, १४०, २०४,
२२१, ४२८, ५२१, ५१८, ५२२, ५८०,
६२८, ६४२, ६४८, ६८२, ८६०।

गङ्गा ६८५।

गङ्गापुराणम् १८, ८८, ८५, ८८, २१५।

गङ्गावः ०२, ०४, ०४।

गङ्गापरिशिष्टम् १०६, १०६, १।

गोपब्रह्मणम् ११०, १८५

गोमिलः २८१।

गौतमः ४१, ४०, ८२, ६१५, ६०८।

गङ्गाकारः १।

च

च्यवनः ०८।

छ

चन्द्रोगपरिशिष्टम् १०१, १०५, ११०,
१२२, १२८, १२८।

चामलेयः २४

ज

जातुकर्णः १०१।

जामदग्निः ८२०।

जावालि ०१, १०१, १४२, ४५०, ८६२,
८८८।

ज्ञानब्राह्मणी १२५।

ज्योतिःपराशरः ०८।

ज्योतिःशास्त्रम् ६५, ६८, ०५, ८०।

त

तैत्तिरीयसूक्तिः ११।

तैत्तिरीयसाराः १००।

द

दक्षः १०, ५१, ६१, ८८, ६०४, ६०६, ६८०।

देवलः ८, १६, १६, ४८, ५२, ५४, ०२,
८१, ८५, १५४, १२६, ४४०, ४५५, ४००,
४८२, ५०१, ६०८, ८०४, ८२०, ८४१,
८४८, ८८६, ८८१, ८८५।

देवीपुराणम् ४१, ६१, ६२, ०८, ८२, ८८,
१५६, २२५, ४१६, ४२८, ४८०, ४६०,

प्रका

पञ्चा

३१३, ३१८, ३४४, ३४८, ३६१, ३६८,
३६७, ३७२, ८८६, ८८८, ८०८, ८६९,
१००४, १०४४ ।

घ

घौमः १६, ८२, ८३ ।

न

नान्दिपुराणम् ५, ४८, १०९, ४४०, ४४६,
४७७, ५०७, ५११, ५१२, ५२६, ५२६,
५४७, ५४८, ५४६, ५७१, ८८२, ८०४,
८०७, ८०८, ८१२, ८२२, ८४१, ८४६,
८४६, ८४७, ८६०, ८८४, ८८८, १००२,
१००४, १०२२, १०४१, १०४० ।

नारदः ९०, ४१, ४२, ४६, ७८, ११६,
१७४, १४१, १४६, १४२, १७८, ८७६,
८७४ ।

नारदीयम् ११५, १२६, १२५, १२७, १२८,
१८४, १२८, १०६ ।

नारदीयपुराणम् १०२, ६७८, ८१०, ८५६ ।

नारसिंहपुराणम् १६४, १६५ ।

प

पञ्चरात्रम् १०८, १११, १२५, १२७, १८४,
१२७ ।

पञ्चपुराणम् २४, २१, २५, २२, ५७, ५८,
६२, ६३, ६७, ७१, ८२, १६४, १८१,
२६६, २७६, ४०७, ८१८, ८२०, ८२१,
८४८, ८५५, ८६२, ८८२, ८८८, १०३० ।

परामरा ८०, ८१, ३२१ ।

परिशिष्टं ८८, १४२ ।

पिङ्गलामतम् १२४ ।

पितरः ५८४ ।

पितामहः ५८४, ६४२ ।

पिप्पलादः ८१२ ।

पुस्तकः २१८, २४६, २६०, २६१, २६४,
२७८, २७८, २८०, २८२, ४१६, ७०२ ।

पैठोमसिः ८७, १४०, ५२७ ६८०, ६८० ।

प्रचेताः ५७, ७८, ८७, ८४, ६८२, ६८४,
८८८ ।

प्रतिष्ठाभारतपञ्चः १२४ ।

व

वैष्णवः २२, २०, ८४, १०४, ११२,
११२, १२५, ७१५, ७२०, ७२८, ७४५,
७५५, ७१०, ७६७, ७७८, ८५७, १०२५, ।

वसुपुराणम् ८, २४, ६७, ११४, १०८,
४४८, ४४६, ४८१, ५४०, ५८०, ६००,
७७४, ८७२, ८८२, ८१७, ८२२, ८६१,
८६२, ८६४ ।

वसुवैवर्त ५५, ११२, ४८४, ६५६, ६५८,
६६२, ६६६, ८६०, ८८२, १०५२ ।

वसुवैवर्तपुराणम् ७०८, ८०९ ।

वसु ४२, ७७, ८४, ८८, ११७, ४४५,
५१८, ५६७, ५७८, ५८०, ६५७, ६७२,
७२२, ८०० ।

वसुपुराणम् ५४, ८४, १००, १०८,

पृष्ठा

१६०, १६१, १६०, १६६, १६७, १६८,
१६९, १६६, १७६, १६८, १६०, १६८,
१६८, १६९, ७००, ७०१, ७०१, ७०५,
७०० ७०८, ७०८, ७०६, ७०८, ८००,
८०४, ८०८, ८११, ८१४, ८१६, ८१०, ८११,
८३८, ८३१, ८४५, ८८३ ।
आशुषः ५८८ ।

म

मगधज्ञीना १७ ।
मगधतीपुराणम् ६६०, ८८१ ।
मगवान् ३०६ ।
मगवान्छमेदः १५० ।
मरद्वाजः ७०, ७१, ७४ ।
मविष्यत्पुराणम् ४३४, ४४४, ४६६, ४६७,
४६७, ६०४, ५२५, ५२८, ६६३, ६७१, ६७३,
६८०, ८५२, ८८१, ८०४, ८०८, ८१५, ८१८,
८२१, ८७१, ८८८, १०३१ ।
मविष्यपुराणम् १८, ११, १४, १२, २०, ४०,
४०, ६२, ६४, ८२, ८४, ८०, १२०, १११,
११२, ११८, १२६, १२६, १२८ ।
मविष्योत्तरम् ८८, ११२, ३३२, ६६८, ४१०,
७१०, ७१२, ८४१, ८५०, ८५३, ८६०, ८६०,
८६८, ८६८, ८१०, ८२४, ८२५, ८२८ ।
मातुः ४३०, ५८२, ५८४ ।
मीमाः ३४६, ४८४, ५८६, ८०५, ८८०, ८७४,
८७७ ।
मृगः ७०, ७६

पृष्ठा

म

मतुष्यः २२, १६८, २१८, २४५, १४१, २६४,
२७४, १८८, ३००, ३३४, ३३७, ३४२, ३८८,
५३२, ६८६, १०३४ ।
मतुष्यपुराणम् ८, १८, २४, ६८, ८०, ८४,
१२१, १६६, १०१, १०७, १८२, १८७,
२३२, २५६, २७८, ३८२, ३८२, २८०, ३२६,
३३२, ३४०, ३८०, ४४६, ४६१, ४०८, ४०५,
५०६, ५३०, ५३४, ५८८, ५८८, ५८६, ६१८,
६५०, ६५२, ६६०, ६६३, ६८५, ६८८, ८४६,
१०४०, १०४८ ।
मत्तः १७, २२, ३०, ३५, ३७, ४१, ४४, ५१,
५६, ५६, ५८, ६०, ६७, ८६, ८८, ८०, ८१,
१०८, ११५, १५१, १६०, २४२, ५१८, ५२८,
५६०, ६०७, ६८०, ६८२, ६८२, ६८४, ६८५,
८८८ ।
मत्तविष्णू ३८ ।
मत्त-विष्णु-मातातपाः ६०५ ।
मत्तविष्णुः १०६, १३८, १८४ ।
मत्ताभारता ६, १०, २५, २८, ३१, ३३, ३६,
४०, ४१, ४५, ४६, ५३, ६३, ६६, ८१, ८५,
८५, १५३, १६२, २४४, ४४५, ४४८, ४५०,
४५८, ४६८, ४७७, ४८२, ५००, ५१७, ५४०,
५८८, ५८५, ५८६, ६३४, ६४४, ६४६, ६६४,
६७८, ७१८, ८६४, ८७५, ८८८, ८८८, ८८८, ८८४,
८१२, ८१८, ८१८, ८२१, ८२४, ८२८, ८२८,
८४७, ८६४, ८७२, ८८८, ८८६, ८८७, १०५,
१०२८, १०३४ ।

सायकः ८०, ४६४, ४०६

सार्कषेयः ८२ ।

सार्कषेयपुराणम् ८, १११, २२४, २८८,
८१०, ८४६ ।

सत्यव्रतः ७६४, ७६४, ७८४ ।

सोहवृद्धोत्तरशास्त्रम् १२४, १२४ ।

मैत्रायनीपरिमितं ११२, १४०, ।

य

यमः ६, १०, २२, २४, २४, २८, २२, २६, २८,
३८, ४६, ४०, ४२, ४८, ८८, ८०, १०१, १०२,
१२६, १२२, १००, २४२, ४४२, ४२२, ४८४,
४२८, ४८८, ६०६, ६०४, ६०६, ६८४, ७०२,
८६०, ८६०, ८०४, ८८२, ८८८, ८८८, ८२२,
८२०, ८२८, ८४१, ८६१, ८८२, ८८०, १००४,
१०२६

यमशास्त्रम् १२,

यज्ञवल्क्यः ८, १२, २४, २६, ४४, ४६, ४८,
४४, ४६, ४८, ६०, ६१, ६८, ८२, ८६, ८०,
८१, १०४, १००, ११४, १४२, ४२२, ४४०,
४६१, ४००, ४१०, ६०८, ६८० ।

युधिष्ठिरः ४२२, ४०४, ७६१ ।

योगियाज्ञवल्क्यः ८८ ।

र

राजा २४० ।

रामः २८४ ।

रामायणम् ८८, ८४० ।

स

सर्वशर्मन्तः ३२८ ।

सर्वशर्मन्तः ८८४ ।

सर्वशर्मन्तः ८१, १०६, ८८४ ।

सिद्धपुराणम् १०१, ११२, १४२, १४८,
२०१, ४१२, ४४४, ४६२, ६१०, ६२२, ६४०,
६८०, ७४०, ७४६, ७४४, ७०८, ७८४, ८२२,
८१६, ८२२, ८२२, ८२२, ८४४, ८८२, ८८८ ।

सोकोत्तरम् ४६१ ।

व

वराहः ४२१ ।

वशिष्ठः २२, २४, २८, २४, २६, ४२, ४८,
४८, ७१, ७२, ७६, ८०, ४४२, ४४४, ४६४,
४८०, ४४६, ४६८, ४८२, ६०८, ८२० ।

वशिष्ठपुराणम् ६, ८, २२, ४८, ४८, ८४, ८८,
१४०, १८०, १८८, ४०१, ४२२, ४२८, ४६४,
४२४, ४४०, ४४६, ४६२, ४६४, ४०८, ६२८, ६२८,
६४४, ६४८, ६६२, ६०४, ६०८, ६८२, ६८४,
६८८, ७०१, ८४२, ८२६, ८२८, ८४८,
१०१४, १०२४ ।

वसुधपरिमितं १२४, १२८, १४६, १०२८ ।

वातुलः २२८, २२१, २४८, २८८, ४८०,
६२४, ७२२, ७८१ ।

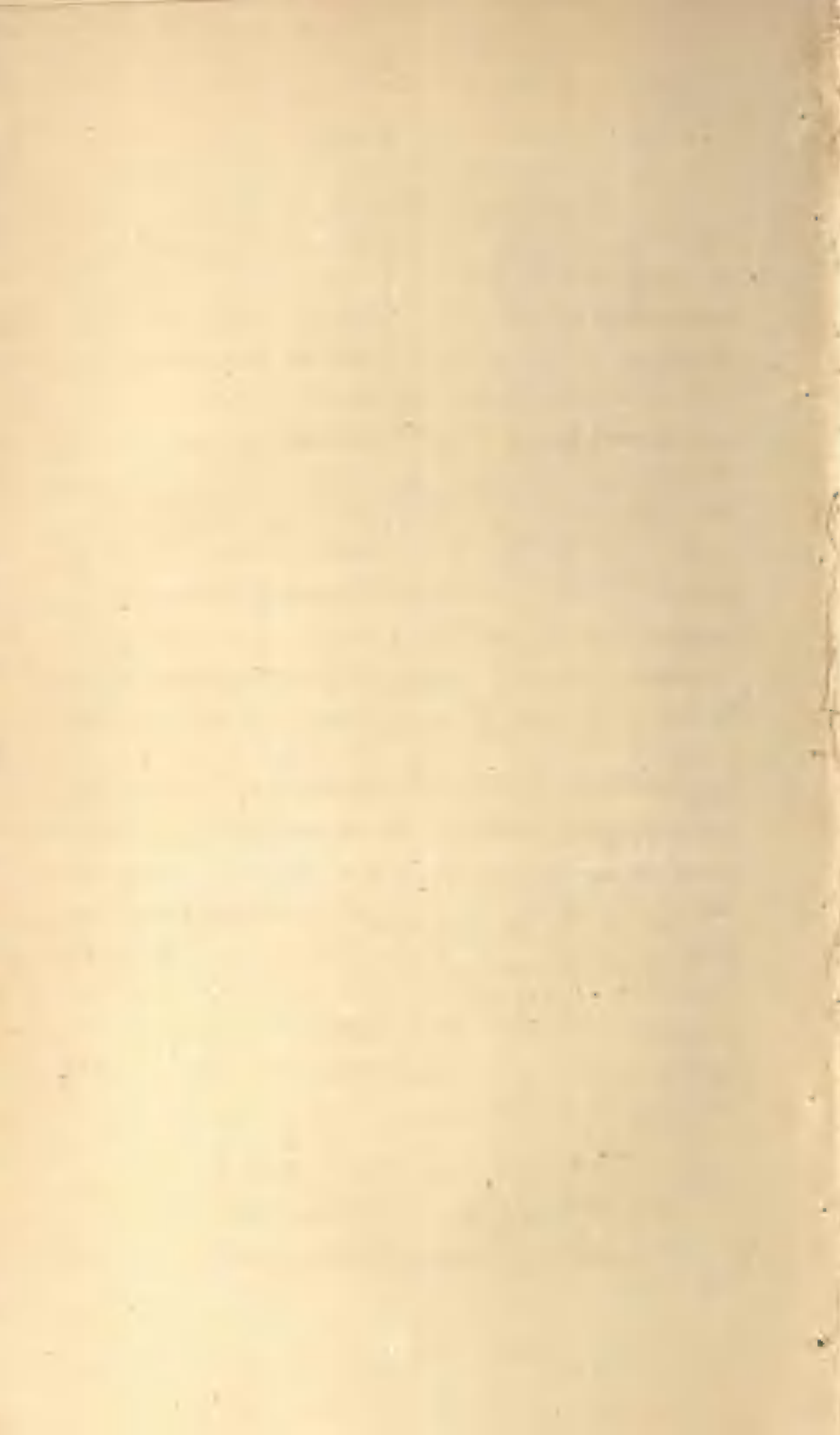
वासनः ८८४ ।

वायुः ७४२, ७४४, ८४८ ।

वायुपुराणम् १००, १२८, १४४, २२४, ६११,
६१२, ६१८, ६२२, ६२४, ६२६, ७००, ७२४,

	पृष्ठा
अङ्कः २४, ५७, ६६ ।	
अङ्गुलिचिह्नौ ५२, ७८ ।	
अनपययुतिः ६, १०७, १११, ११२ ।	
अनातपः १०, २८, ३१, ३८, ५०, ६६, ७१, ७२, ७८, ८८, ८९, १०१, १०२, १४० ।	
अनातपपराशरी २२, ।	
आठ्यायनः ... ८०	
शिवधर्मेतरस ... ४६७	
शिविः ... ८४८	
मुभावती ... ८२२	
शौनकः ... २२४	
शौनकीयम् ... ७६६	
शौचकोष ... ८०६	
शौरपुराणम् ... ६६८	
शोकगौतमः ... ८१	
श्लोकाः २२४, २५६, २८२ ।	
श्लोकाः ११२, ४२३, ४८४, ७६२, ७७२, ८४१, ८२७, ८८५, ८८८ ।	
श्रीमन्तः ... २५१	
श्रीमन्वान् २०५, २८१, ३६२, ४२६, ८६८, ८९१, ८९२ ।	
श्रीमार्कण्डेयः ... ६७७	
श्रीमार्कण्डेयपुराणम् ८१, ११८, १४२ ।	
ष	
षट्विंशत्यनम् ८२, ८४ १०३, ११८ ।	
स	
संयहः ... १२४	

	पृष्ठा
संयमः १४, ३५, ५५, ५८, ४५५, ६५६, ६७८ ६८२, ८८२ ८८८, ८९०, ८९८, ८९९, ८९६ ।	
समतकुमारः १८८, २१५, २२७, २६७, २७२, २७७, २७८, ३६८, ४०८ ४८५, ४८८ ।	
सामवेदोपनिषत् १८, १५० ।	
सारसमुच्चयः ... १२५	
समस्तः ... ६६४	
सूतः १०२, २३४, ५२४, ७६६, ८०२, १०४८ ।	
सूर्यः ... ८२५	
शौरपुराणम् ५, ५३१, ५३८, ६८२ ८८२, ८८८ ।	
स्कन्दपुराणम् ८, २१, ५०, ५२, ५४, ५८, ५८, ६१, ६५, ६७, ६८, ७८, ७८, ८२, ८३, ८४, ८६, १०१, १०८, ११०, ११३, ११८, १२०, १५७, २२२, ४१४, ४२२, ४२५, ४२८, ४२८, ४२४, ४४६, ४४४, ४६५ ४७६, ४८२, ४८२, ४८४, ५२८ ५५८, ५७२-५८८, ५८८, ५८६, ६००, ६४२, ६६४, ६६८, ६८०, ८१४, ८६८, ८७२, ८८४, ८८४, ८८८, ८९६, ८९७ ८९७, ८९७, ८९७, ८९७, ८९७, ८९७, ८९७, ८९७, १००२, १०२२, १०५० ।	
सायम्भुवः ... १२६	
ह	
हंसः ३८१, ८०५ ।	
हारीतः १८, ८०, ८१, ४४७, ६८५, ८६६ ।	
होता ... ४०४	

गणेशाय नमः ।

हेमाद्रिः ।

तत्र दानखण्डं ।

प्रश्नोद्धारः ।

कल्याणानि ददातु वो गणपतिर्यस्मिन्नतुष्टे सति
चोदीयस्यपि कर्मणि प्रभवितुं ब्रह्मापि जिह्मायते ।
जाते तच्चरणप्रणामसुलभे सौभाग्यभाग्योदये
रङ्गस्याङ्गमनङ्गुशा निविशते देवेन्द्रलक्ष्मीरपि ॥ १ ॥
शश्वत्पुण्यहिरण्यगर्भरसनासिंहासनाध्यासिनी
सेयं वागधिदेवता वितरतु श्रेयांसि भूयांसि वः ।
वत्पादामलकीमलाङ्गुलिनखज्योत्स्नाभिरुद्देलितः
शब्दब्रह्मसुधामुधिवृधमनसुच्छृङ्खलं खेलति ॥ २ ॥
रागः कृष्ण नवस्तवश्रुतिरियं चेतयमत्कारिणी
मुखिवेष्ट यद्या मया शुभरते वैदग्ध्यमाविष्कृतं ।
जानीते दयितैव सा शुभरते यद्यद्विधत्ते भवान्
इत्युक्ती मधुजिह्विरुत्तरमुखः श्लिष्यन् प्रियां पातु वः ॥ ३ ॥
संसक्तो धरणीधरेखरभुवि क्रीडन्मृगाङ्गानन-
श्रेणीमाकलयन् गुणान्वयमिलत्पञ्चाननस्यातिमान् ।
कान्तारागविनोदिनाविजपदं मुक्तामयं दर्शयन्
भूयाचित्यमनेकपापहतये श्रीकण्ठकण्ठीरवः ॥ ४ ॥
ते देवस्य गभस्तयो दिनपतेरापवस्त्रेदच्छिदो
निष्कृन्तन्तु कृतान्तपत्तनपथप्रस्थानदौष्ट्यानि वः ।

यैः सौवर्णमिवाखिलं करुणया निर्मातुमभ्युद्यतैः
कीर्णस्वर्णपरागरागघटितं दिक्चक्रं मालयते ॥ ५ ॥

अस्ति शस्तगुणस्तीमः सोमवंशविभूषणं ।

महादेव इति ख्यातो राजराजैव भूतले ॥ ६ ॥

संधामेष्वधमर्णता सुपगता वीराः पराःकोटयः

सर्वस्वप्रतिपादनेन विविधानाधीनिरस्य चणात् ।

स्वस्मादाददते निरत्ययसुखं तत्रैतदीयंयशो

दिक्कालानिव साक्ष्यतां गमयितुंदिङ्मण्डलीं मुञ्चति ॥७॥

मैत्रीमर्जय गुर्जरव्रजपरां नेपालपालचमा-

माज्ञां पालय मालवेश्वर भयं नीरन्ध्रमन्ध्र क्षर ।

सप्तद्वीपमहीपतौनिति हितामध्यापयन्ती धियं

यत्कीर्त्तिः सुखदायिनी रिपुकुले मानुषदा मन्यते ॥८॥

हेलासादितलचमार्गणगणं श्रुत्वैतदीयंगुणं

येषां श्रेणि रनुस्मरन्त्यहरहस्तुष्टाव दानाद्भुतं ।

तेषामेव महाहवेषु मिलतां प्रत्यर्थिनामर्थिना-

मप्यस्याय भुजं व्रजन्ति विलयं सैन्यानि दैन्यानि च ॥ ९ ॥

अस्योच्चैर्भीमभूमीरुहगहनगुहागर्भगर्जन्मृगेन्द्र-

तासव्यासप्रसङ्गोच्चलनकुलकुलव्याकुलव्यालमालां ।

वारं वारं स्मृतैतद्भुजभुजगयुगस्कीतिभीतिष्वरौषां

मूर्च्छामृच्छन्ति हन्त चितिधरधरणीं लङ्घयन्तो दिषन्तः ॥१०॥

षोडशक्रतवो येन चकिरे चक्रवर्त्तिना ।

अपूर्णपञ्चयज्ञानां नृपाणां तेन का तुला ॥ ११ ॥

अनेन चिन्तामणि कामधेनु

कल्पद्रुमानर्चिजनाय दत्तान् ।

विलोक्य शङ्के किममुष्य सर्वं

गौर्वाणनाथोऽपि करप्रदोऽभूत् ॥ १२ ॥

तस्यास्ति नाम हेमाद्रिः सर्वश्रीकरणप्रभुः ।

निजोदारतया यद्य सर्वश्रीकरणप्रभुः ॥ १३ ॥

तस्य श्रीकरणेशस्य कापि लेखनचातुरी ।

यशःप्रशस्तिभिस्तूर्णं येन दिग्भित्तयो भृताः ॥ १४ ॥

लिपिं विधात्रा लिखितां जनस्य भाले विभूत्यापरिमृज्य दुष्टां ।

कल्याणिनौमेष लिखत्यथैनां चित्रां प्रमाणो कुरुते विधिना ॥ १५ ॥

संचिन्त्य संचिन्त्य तदेतदीयं धत्ते मनो विस्मय मन्मदीयं ।

प्राग्जन्मविद्यास्मरणक्षमीऽयं क्षणेन तद्विष्मृतिमेति दत्त्वा ॥ १६ ॥

मन्ये तत्कृतदानवारिलहरोपूर्णेऽयमर्थोनिधिः

कल्पान्तेऽपि न शोषदोषविषमां धर्त्ता कदाचिद्दृशां ।

किञ्चित् जलधिस्थितिप्रतिभुवं निश्चित्य दैत्यारिणा-

निश्चिन्तेन भुजङ्गपुङ्गवतनूतले सुखं सुष्यताम् ॥ १७ ॥

चित्रं तद्वनदानवदृष्टिपयसस्तत्तस्य किं ब्रूमहे

यस्मिन्नन्य वदान्यकौर्त्तिरतुला धत्ते दृण्येणितां ।

यद्ब्रूमौ पतितं यस्मिन्नु जनतापह्नानि यच्चार्थिनां ।

न्यस्तं हस्ततलेषु भालफलके पापां लिपिं लुम्पति ॥ १८ ॥

तत्तर्पितो देवगणः स नूनमरोचको चन्द्रमसः सुधायां ।

क्षयन्तु चन्द्रस्य तदीयकौर्त्तिस्पर्शासम्बद्धानि फलन्त्यघानि ॥ १९ ॥

शूराणामवधि निर्धिञ्च यशसामेकाग्रयः सम्पदां

दातृणां प्रथमः कलाकुलमृहे वैदग्ध्यभाजां गुरुः ।

धीरेयस्य विपश्चितां सुकृतिनामद्वैतवादास्पदं
 नैवासीन्नच वर्त्तते न भविता हेमाद्रिमूरेः परः ॥ २० ॥
 विभर्त्ति नूनं दिजवेश मेष स एव हेमाद्रिरिति प्रतीमः ।
 उदारसन्तानवती यदस्य कल्पद्रुमं दक्षिणबाहुमाहुः ॥ २१ ॥
 अथा मूना धर्मकथादरिद्रं त्रैलोक्यमालोक्य कलेर्वलेन ।
 तस्योपकारे दधता नुचिन्तां चिन्तामणिः प्रादुरकारि चारुः ॥ २२ ॥
 पञ्चखण्डात्मके शास्त्रे व्रतखण्डादनन्तरं ।
 दानखण्डमिदं, तत्र द्वितीयं मथ कथ्यते ॥ २३ ॥
 अस्मिन्नेकदानौघरत्नरत्नाकरायिते ।
 महाप्रकरणानाञ्च विज्ञेयोऽयमनुक्रमः ॥ २४ ॥
 दानस्तुति स्तुतोदानस्वरूपस्य विरूपणम् ।
 अङ्गप्रसङ्गो दानानां परिभाषाभिभाषणम् ॥ २५ ॥
 श्रोतुः श्रद्धाभिहृद्यार्थमथदानफलावलिः ।
 तुलापुरुषमुख्यानि महादानानि षोडश ॥ २६ ॥
 अखर्वपर्वतश्रेणि विश्राणनविधिस्ततः ।
 परस्तादतिदानानां विधिर्विधुतपातकः ॥ २७ ॥
 ततोदशमहादानविधिवैभववर्णनम् ।
 छणाजिनानि दानानि देवतादानसंग्रहः ॥ २८ ॥
 अथ कालविशेषेण बहुधा दानवर्णनम् ।
 अनन्तफलदानानामनन्तरमुपक्रमः ॥ २९ ॥
 एवं प्रकरणान्यत्र त्रयोदश महामतिः ।
 ब्रवीति प्राज्यराज्यादिसाधनानि मनोषिणाम् ॥ ३० ॥
 अथ दानप्रशंसा तावदभिधीयते । — तत्र व्यासः ।

वर्णानामाश्रमाणाञ्च चातुर्वर्ण्यं युविष्ठिर ।

दानधर्मं प्रवक्ष्यामि यथा देवेन भाषितम् ॥

नन्दिपुराणे । दानं परं प्रशंसन्ति दानमेव परायणं ।

दानं बन्धुर्धनमुष्णाणां दानं कोषो ह्यनुत्तमः* ॥

दानं† तन्त्रः परं द्रव्यं दानं माता पिता यथा ।

दानेन न विना किञ्चित्प्रार्थितं फल माप्स्यते ॥

अपि बालाग्रमात्रस्य तुला तस्य न विद्यते ।

न दानशैलिनामापत्तस्माद्दानं समाश्रयेत् ॥

हारनूपुरसंघोषपूरितोत्तममन्दिरः ।

लावण्यगुणसम्पत्तिर्दानादेव हि लभ्यते ॥

सौरपुराणे । न दानादधिकं किञ्चिद्दृश्यते भुवनत्रये ।

दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रोद्दानेनैव लभ्यते ॥

दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन नश्यति ।

दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवतीजनः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं परमं स्मृतम् ॥

उशना । दानादृते नोपचारो विद्यते धनिनोऽपरः ।

दौयमानं हि तत्तस्य भूय एवाभिवर्धते ॥

आह वेदव्यासः । यहदासि विशिष्टेभ्यो यच्चाश्रासि दिने दिने ।

तत्ते वित्तमहं मन्ये श्रेष्ठं कस्यापि रक्षति ॥

यहदाति यदश्राति तदेव धनिनो धनं ।

अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥

* दानं कामफलदायका दानं चित्ताभ्यानि वृंशामिति कचिन्पाठः ।

† पुत्रदति कचिन्पाठः ।

बृहस्पतिः । तपोधर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतं ।

हापरे चाध्वराः प्रोक्ताः कलौ दानं दद्यादमः ॥

अत्रार्थं यतपद्युतिः ।

तदेतत् त्रयं शिचेत् दमं दानं दद्यामिति ।

दानेन भोगो भवति मेधावो बृहसेवया ।

अहिंसया च दोषायुरिति प्राहुर्मनीषिणः ॥

यमः । यतीनान्तु शमो धर्मस्त्वनाहारो वनौकसां ।

दानमेव गृहस्थानां शूयूषा ब्रह्मचारिणां ॥

पापकर्मसमायुक्तं पतन्तं नरके नरं ।

त्वायतेदान मेकान्तु पात्रभूते द्विजे कृतं ॥

तथा न्यायेनार्जनमर्थानां वर्धनं चाभिरक्षणं ।

सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च सर्वशास्त्रेषु पठ्यते ॥

कूर्मपुराणं । दानधर्मात्परो धर्मो भूतानां नेह विद्यते ।

तस्माद्विप्राय दातव्यं श्रोत्रियाय द्विजातिभिः ॥

द्विजातिभिरित्युपलक्षणं दानस्य सर्वसाधारणत्वात् ।

महाभारते । आयासग्रतलब्धस्य प्राणेश्चोऽपि गरीयसः ।

गतिरेकैव वित्तस्य दानं मन्या विपत्तयः ॥

ब्राह्मणायाभिरूपाय यो दद्यादर्थमर्थिने ।

निदधाति निधिं श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ॥

कूर्मपुराणे । न हि दानात् परतरमन्यदस्तीति मे मतिः ।

धनधान्यवतः किञ्चिदहार्थं राजतस्करैः ॥

वज्रिपुराणे । तपःसु चैव तीर्थेषु व्रतेषु नियमेषु च ।

सम्यक् चोर्णेषु विप्रर्षे पञ्चादानं समाचरेत् ॥

यस्य वित्तं न दानाय नोपभोगाय देहिना ।
नापि कौर्त्त्यै, न धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकं ॥
तस्माद्वित्तं समासाद्य देवाद्या पौरुषादथ ।
दद्यात्सम्यक् द्विजातिभ्यः कौर्त्तनानिच कारयेत् ॥

व्यासः । अहन्यहनि याचन्तमहं मन्ये गुरुं यथा ।
मार्जनं दर्पणस्येव यः करोति दिने दिने ॥
किं धनेन करिष्यन्ति देहिनो भङ्गुराश्रयाः ।
यदर्थं धनमिच्छन्ति तच्छरीरमशाश्वतं ॥
यदि नाम न धर्माय न कामाय न कौर्त्तये ।
यत्परित्यज्य गन्तव्यं तद्वनं किं न दीयते ॥
* इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ।
अदाता पुरुषस्यागौ धनं सन्त्यज्य गच्छति ॥
दातारं कृपणं मन्ये सृतोऽप्यर्थं-न मुञ्चति ।

मनुः । दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकं ।
परितुष्टेन भावेन पात्र मासाद्य शक्तितः ॥
इष्टे यज्ञे यद्दीयते दक्षिणादि तदैष्टिकं ।
वह्निर्वेदि च यद्दानं दीयते तत् पौर्त्तिकं ।
यत् किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ।
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्व्वतः ॥
स्वर्गायुर्भूतिकामेन तथा पापोपशान्तये ।
मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्य स्तथान्वहं ॥

विष्णुधर्मात् । न ददाति च दानानि मोघं तस्य धनार्जनं ।

उत्पायोऽप्याय दातव्यं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ॥

वज्रिपुराणे । अन्नं मूलं फलं शाकं मुदपात्रं तपोधनाः ।

दानं विभवतोदत्त्वा नराः स्वर्थान्ति धर्म्मिणः ॥ तथा, ।

यदुद्यजन्ति ददन्तीह भोगान् भुञ्जन्ति नित्यशः ।

मा मुदिश्य न ते मूढा इहैव सुखिनः परे ॥

याज्ञवल्काः । दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतन्तु शक्तिः ॥

मत्स्यपुराणे । * उक्तसर्वगुणोपेतं मुक्तदोषैर्विवर्जितम् ।

कामधुक् धेनुवहानं फलव्याप्तिम्वितं फलम् ॥

† इह-कीर्तिं वदान्याख्या-स्मृतान् भोगांस्त्रिपिष्टपे ।

दानं श्रद्धां दत्तौयेऽपि जन्मनि प्रभवोत्तमे ॥ वदान्यो बहुप्रदः ।

दानमेव परोधर्म्मा दानमेव परन्तपः ।

न हि दानात् परतरमिह लोके परच च ॥

दानेन भोगानाप्नोति दानेनायुश्च विन्दति ।

नरः स्वर्गापवर्गौ च दानेनैव समश्नुते ॥

मार्कण्डेय पुराणे । कुटुम्बं पौडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।

दातव्यं भिचवेऽन्यत्रं आत्मनोभूतिमिच्छता ॥

देवलः । दुर्लभं भारते वर्षे जन्म तस्मान्मनुष्यता ।

मानुष्याद्ब्राह्मणत्वञ्च दुर्लभं सुतरां मतं ॥

विप्रत्वे सति दुष्प्रापा विद्यादिगुणयोगिता ।

* उक्तः सचगुणोपेतं मुक्तदोषैर्विवर्जितः कवित्पाठः ।

† इह-कीर्तिं-वदान्याख्या-कवित्पाठः ।

तत्र न्यायार्जितार्थातिस्ततो भक्त्याप्तिरिष्यते ॥

लघ्वैतद्गुणसंयोगं तीर्थं पात्रञ्च पर्व च ।

दानानि ये प्रयच्छन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि ॥

अगस्त्यः । गोभिर्विप्रैश्च वेदैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः ।

अलुब्धैर्दानशीलैश्च समभिर्घार्थ्यते मही ॥

यैर्न भुक्तं न च हुतं न तीर्थं मरणं कृतम् ।

हिरण्यमवमुदकं ब्राह्मणेभ्यो न चार्चितम् ॥

दीना विवसना रुचाः कपालाङ्कितपाणयः ।

दृश्यन्ते हि महाराज जायमानाः पुनः पुनः ॥

विष्णुधर्मात् । सौदते द्विजमुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति ।

सामर्थ्यं सति दुर्बुद्धिर्नरकाद्योपपद्यते ॥

कूर्मपुराणे । यस्तु द्रव्यार्जनं कृत्वा नार्चयेत् ब्राह्मणान् सुरान् ।

सर्वस्वमपहृत्यैनं राजा राष्ट्रात् प्रवासयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे । सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियंवदाः ।

बहुश्रुताश्च धर्मज्ञा याचमानाः परात् गृहात् ॥

दृश्यन्ते दुःखिनः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।

अदत्तदानाज्जायन्ते परभाग्योपजीविनः ॥

व्यासः । अचरद्वयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत्पुरा ।

तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम् ॥

स्कन्दपुराणे । बोधयन्ति न याचन्ते देहीति कृपणं जनाः ।

अवस्थेयमदानस्य माभूदेवं भवानपि ॥

• सुतीर्थमरणमिति पाठान्तरम् ।

† पराम् गृहानिति पाठान्तरम् ।

देहीत्येवं ब्रुवन्वर्था जनं बोधयतीव सः ।

यदिदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हि तत् ॥

एकेन तिष्ठताधस्तादन्येनोपरितिष्ठता ।

दाढ्याचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥

दौयमानन्तु यो मोहाद्भोविप्राम्भिसुरेषु च ।

निवारयति पापात्मा तिर्यग्ग्योनिं ब्रजेत्तु सः ॥

‘दौयमानं’ तदुद्देशेन त्यज्यमानमित्यर्थः ।

शातातपः । माददस्वेति यो ब्रूयात् गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च ।

तिर्यग्ग्योनिगतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥

यमः । कन्याप्रदाने यज्ञे वा यस्मिन् वा धर्मसङ्कटे ।

विघ्नमाचरते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

तस्माद्भिभूतिमन्विच्छन्नदाने विघ्नमाचरेत् ।

दद्याद्दहरहः पात्रे लोकद्वयजिगीषया ॥

महाभारते । अर्हतामनुरूपाणां नादेयं ह्यस्ति किञ्चन ।

उच्चैःस्त्वसमप्यश्वं प्रापणीयं सतां विदुः ॥

अनुनीय यथाकामं सत्यसन्धो महाव्रतः ।

स्वैः प्राणैर्ब्राह्मणः प्राणान् परित्राय दिवं गतः ॥

रन्तिदेवश्च साहस्रली वशिष्ठाय महात्मने ।

अपः प्रदाय शीताश्च नाकपृष्ठमितोगतः ॥

अत्रियचन्द्रदमयोरर्हतोर्विधिवदनम् ।

दत्त्वा लोकान् ययौ धौमाननन्तान् स महीपतिः ॥

शिविरीशोनराङ्गानि पुत्रश्च प्रियमौरसम् ।

ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमुपागतः ॥

प्रतर्दनः काशपतिः प्रदाय नयने स्वके ।

ब्राह्मणायातुलां कीर्त्तिमिह चासुव चाश्रुते ॥

दिव्यं सृष्टशलाकन्तु सौवर्णं परमर्द्धं तत् ।

कृतं देवामघो दत्त्वा सराष्ट्रोऽभ्यपतद्विवम् ॥

‘सृष्टशलाकं’ उज्ज्वलपञ्जरम् ।

सङ्कृतिश्च तथात्रेयः शिथेभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।

उपदिश्य महतिजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥

अम्बरोषो गवोर्दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।

अर्बुदानि दशैकञ्च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्विवम् ॥

सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरं जनमेजयः ।

रम्यमावसथश्चैव दत्त्वाभुं लोकमास्थितः ॥

ब्राह्मणार्थे परित्यज्य जग्मतुर्लोकसुत्तमम् ।

सर्वरत्नं वृषा दर्भा युवानोऽग्नाः प्रियास्तियः ॥

रम्यमावसथश्चैव दत्त्वाभुं लोकमास्थितः ।

निमोराष्ट्रञ्च वैदेहो जामदग्न्यो वसुन्धराम् ॥

ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयहोर्वीं सपत्तनाम् ।

अवर्षिणिच पर्यन्ये सर्वभूतानि चासक्तत् ॥

राजा मित्रसहस्रञ्च वशिष्ठाय महात्मने ।

मदयन्तीं प्रियां दत्त्वा तथा सह दिवंगतः ॥

सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्टान् महायशाः ।

ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥

सर्वकामैश्च सम्पूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्यम् ।

मुद्रलाय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महामतिः ॥

नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान् ।
 दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥
 मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् ।
 सुवर्णहस्ताय गतो लोकान् देवैरभिष्टुतान् ॥
 लोमपादश्च राजर्षिः स तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।
 ऋष्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वकामैरयुज्यत ॥
 दत्त्वा शतसहस्रान्तु गवां राजा प्रसेनजित् ।
 सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥
 एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा सह ।
 महात्मानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥
 तेषां प्रतिष्ठिता कौर्त्तिर्यावत् स्थास्यति मेदिनी ।
 दानयज्ञप्रजासर्गैरेके हि दिवमाप्नुयुः ॥

दानेन भूता वशीभवन्ति दानेन वैराण्यपि यान्ति नाशम् ।
 परोऽपि बन्धुत्वमुपैति दानात् दानं हि सर्वव्यसनानि हन्ति ॥ इति-
 श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वरसकल-
 विद्या-विशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे
 दानप्रशंसाप्रकरणम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ दानस्वरूपमुपवर्ण्यते ॥

प्राचामाचारभाजां धुरमनुसरता येन सृष्टैर्विंशष्टै-
रिष्टापूर्त्तै रणार्होक्तकृतिनिवहै * विंशमास्यां समेति ।
सोऽयं हेमाद्रिसुरिविविधबुधमनश्चित्रमैत्रीपवित्रं
नानादान-स्वरूप-प्रकरणमधुना वक्ति निर्मुक्तदोषः ॥

तत्र देवलः । अर्थानामुदिते पात्रे अदया प्रतिपादनम् ।

दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य कथ्यते ॥

‘उदिते’ शास्त्रनिरूपिते । अर्थानां प्रतिपादनं नाम पात्रं प्रति
स्वस्वामिभावापादनपर्यन्तस्यागः । ‘दिहेतु षडधिष्ठानं षडङ्गं
षड्विपाकयुक् । चतुःप्रकारं विविधं त्रिनाशं दानमुच्यते’ ॥ अस्य
विवरणं तेनैवोक्तम् । तत्र दिहेत्विति । नान्यत्वं वा ‘बहुत्वं
वा दानस्याभ्युदयावहम् । अद्या भक्तिय दानानां वृद्धिचयकरे
स्मृते ॥ ‘अद्या’ आस्तिक्यबुद्धिः । स्नेहपूर्वमभिध्यानं ‘भक्तिः’ ।
शक्तिरिति पाठे शक्तिरौदार्यम् । षडधिष्ठानमिति । ‘षड-
धिष्ठानानि’ आश्रयाः निमित्तत्वेन यस्य तत्तथा । तान्याह ।

धर्ममर्थश्च कामश्च त्रीडाहर्षभयानि च ।

अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥

तानि विविनक्ति । पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष प्रयोजनम् ।

केवलं त्यागवृत्त्या यदर्थदानं तदुच्यते ॥

‘प्रयोजनमनपेक्ष’ दृष्टफलाननुसन्धानेनेत्यर्थः ।

प्रयोजनमपेक्षैव प्रसङ्गाद्यत्प्रदीयते ।

तदर्थदानमित्याहुर्दैहिकं फलहेतुकम् ॥

स्त्री-पान-मृगयाक्षाणां प्रसङ्गाद्यत् प्रदीयते ।

अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ॥

संसदि व्रीडया स्तुत्याचार्योऽर्थिभ्यः प्रयाचितः ।

प्रदीयते च तद्दानं व्रीडादानमिति स्मृतम् ॥

दृष्ट्वा प्रियाणि युत्वा वा हर्षवद्यत्प्रदीयते ।

हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तदर्थचिन्तकाः ॥

आक्रोशानर्थहिंसानां प्रतीकाराय यद्वेत् ।

दीयते तापकर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥

षडङ्गमिति । दाता प्रतिग्रहीता च यदा देयञ्च धर्मयुक् ।

देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥

तानि विवृणोति । अपापरोगौ धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः ।

अनिन्द्याजीवकर्म च षड्भिर्हाता प्रशस्यते ॥

‘अपापरोगौ’ राजयत्नादिरोगरहितः ।

त्रिशुक्तः कशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ।

विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते ॥

त्रिशुक्त इति ।

‘त्रीणि’ विद्यान्वयवृत्तानि ‘शुक्तानि’ विशुद्धानि यस्य स तथा ।

‘घृणालुः’ कपालुः । ‘सकलेन्द्रियः’ अविकलेन्द्रियः ।

सौमस्याद्यतिसम्प्रीति रर्धिनां दर्शने सदा ।
 सत्कृतिश्चानसूया च तदा अहेति कीर्त्यते ॥
 अपराबाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम् ।
 स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥
 यद्यव दुर्लभं भद्रं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।
 दानार्हो देशकालौ तौ स्यातां येष्टौ न चान्यथा ॥
 अवस्था देशकालानां पात्रदात्रीश्च सम्पदा ।
 हीनं वापि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वाप्यन्यथा भवेत् ॥

षड्विपाकत्वमाह । दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।
 षड्विपाकयुगुद्दिष्टं षडेतानि विपाकतः ॥
 तानि व्याचष्टे । नास्तिक-स्तेन-हिंसेभ्यो जाराय पतिताय च ।
 पिशुन-भ्रूण-हन्तृभ्यां प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥
 'दुष्फलं' विरौतफलम् । महदप्यफलं दानं यद्वया परिवर्जितम् ।
 परबाधाकरं दानं परमप्यूनतां व्रजेत् ॥
 'निष्फलं' अपक्वफलम् । अत्यन्ताफलत्वे तु यदेव यद्वया करोति
 तदेव वीर्यवत्तरं भवतीतीतरार्थाऽनुपपन्नः स्यात् फलवचन-
 विपाकशब्दविरोधश्च । 'परं' श्रेष्ठम् । 'ऊनत्वञ्च' किञ्चिन्नूना-
 भिप्रायम् । अन्यथा पूर्वेण पीनरुक्त्यप्रसङ्गात् ।
 यद्योक्तमपि यद्वत्तं चित्तेन कलुषेण तु ।
 तत्तु सङ्कल्पदोषेण दानतुल्यफलं भवेत् ॥
 युक्ताङ्गैः सकलैः षड्भिर्दानं स्यात् विपुलोदयम् ॥

अनुक्रोशवशादत्तं दानमक्षयतां व्रजेत् ॥

‘अनुक्रोशः, दया । चतुःप्रकारमाह ।

ध्रुवमाजस्त्रिकं काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।

वैदिकी दानमार्गोऽयं चतुर्धा वर्ण्यते द्विजैः ॥

प्रपा-राम-तडागादि सर्वकामफलं ध्रुवम् ।

तदाजस्त्रिकमित्याहुर्दीयते यद्दिने दिने ॥

अपत्य-विजयैश्वर्य-स्त्री-शालार्थं यदिष्यते ।

इच्छासंस्थानु तद्दानं काम्यमित्यभिधीयते ॥

कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्थापेक्षमिति स्मृतम् ।

त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं सहीमं होमवर्जितम् ॥

त्रैविध्यमाह । नवोत्तमानि चत्वारि मध्यमानि विधानतः ।

अधमानीति शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ॥

तदेव विविनक्ति । अस्त्रं दधि मधुषाणं गो-भू-रुक्माश्च हस्तिनः ।

दानान्युत्तमदानानि, उत्तमद्रव्यदानतः ॥

विद्यादानादनावास-परिभोगौषधानि च ।

दानानि मध्यमानीह मध्यमद्रव्यदानतः ॥

‘परिभोग इति’ परिभोगसाधनं खट्वासनादि ।

उपानत्-प्रेङ्ग-यानानि ह्युपानासनानि च ।

दीप-काष्ठ-फलादीनि चरमं बहुवार्षिकम् ॥

बहुत्वादर्थजातानां सङ्ख्या शेषेषु नेष्यते ।

अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ॥

‘बहुवार्षिकं’ बह्वनि वर्षाणि प्राप्तं पुरातनमिति यावत् ।

एतेनोत्तममपि हस्त्यश्वादि, जीर्णतां प्राप्तमधमं भवति ।

विनाशत्वमाह । इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्वनुकीर्त्तनात् ।

स्नाघा-नुशोचनाभ्याश्च भस्मतेजो विपद्यते ॥

तस्मादात्मकतं पुण्यं न वृथा परिकीर्त्तयेत् ।

भुक्तवानिति तत्प्राहुस्तमेव कृतवादिनम्* ॥

‘स्नाघा’ प्रशंसा, ‘वृथा’ रक्षादिप्रयोजनव्यतिरेकेण ।

कूर्मपुराणात् । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलश्चेति कथ्यते

अहन्यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ॥

अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्यकं ।

यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ॥

नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सुद्विरनुष्ठितम् ॥

‘पापोपशान्त्या इति’ नियतनिमित्तोपलक्षणम् ॥

अपत्य-विजयै-श्वर्यै-स्वर्गार्थं यत्प्रदीयते ।

दानं तत् काम्यमाख्यातमपिभिर्धर्मैश्चिन्तकैः ॥

यदीश्वरप्रीणनार्थं ब्रह्मविष्णु प्रदीयते ।

चेतसा भक्तियुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥

मनुः । येन येन हि भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।

तेन तेन हि भावेन तत्प्राप्नोति हि पूजितः ॥

‘येन येन हि भावेन’ सात्विकराजसादिना ।

तदुक्तं भगवद्गीतासु । दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥

* वादिन इति पाठान्तरम् ।

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असंस्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् ॥ कृतानि विधिहीनानि वक्ष्यन्तः परस्य वा ।

क्रोधलोभाभिभूतेन-तामसानि विनिर्दिशेत् ॥

सात्विकानि भवन्तीह यद्व्या परया द्विज ।

तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यग्गते मानवः सदा ॥

वर्णसंस्कारभावेन वार्षके यदि वा पुनः ।

वाक्ये वा दासभावे वा नात्र कार्या विचारणा ॥

अतोऽन्यथा तु मानुष्ये राजसानां फलं भवेत् ।

सात्विकानां फलं भुङ्क्ते देवत्वे नात्र संशयः ॥

मत्स्यपुराणात् ॥ येषां पूर्वकृतं कर्म सात्विकं मनुजोत्तम ।

पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्विद्यते फलम् ॥

कर्म्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् ।

लक्ष्मणे कर्म्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥

गारुडपुराणात् । कायिकं वाचिकं दानं मानसञ्च त्रिधा मतम् ।

अर्हते यत्सुवर्णादिदानं तत्कायिकं मतम् ॥

आर्त्तानामभयं दद्वीत्येतद्वै वाचिकं स्मृतम् ।

विद्ययास्याद्यया योगिः तद्दानं मानसं द्विजाः ॥

हारीतः । असद्व्यदान-मसर्गं,† यच्च दत्त्वा परितप्यते तद्धी-

दानमफलं, यच्चोपकारिणे ददाति तन्मात्रं परिक्रियं,‡ यच्च सोपधं

● योगीति पाठान्तरम् ।

† असद्व्यदानप्रदाने न सर्गमिति वा पाठः ।

‡ परिक्रियमिति लक्षिपाठः ।

ददाति अभ्याचित * मत्प्रफलं, यच्चापात्राय ददाति अनिष्टदानं
यवति, यच्च दत्त्वा परिकीर्त्यते यच्च स्रयदानं आनुरं, यच्चाश्वद्वया
ददाति क्रोधाद्राक्षसम्, यच्चाक्रूय ददाति दत्त्वा च क्रोगति
असत्कृतं पैशाचं, यच्चावज्जातं ददाति दत्त्वाचावजानीते मुसूषो-
स्तामसं यच्चाप्राकृतो ददाति, एते दानोपसर्गा वैरूपसृष्टं दानं
असिद्धी*मसम्बहु-मस्वर्ग-मयशस्य-मध्रुव-मफलं वा । ‡ तर्ह्यदानम्,
तस्मिन्नेव संकल्पकाले दीयमानद्रव्यासमर्पणम् । उपकारिणे, §
प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः । 'तन्मात्रं' यावदत्तं तावन्मात्रं । 'सीपधं'
स्नेहाद्युपाधिसहितं, अभ्याचितम्, लोकप्रतिपत्त्यर्थं स्थापितम् ।
'अनिष्टदानं' शत्रवे दानं, स्रयदानं, मादृशोऽन्योदाता नास्ती-
त्येवम्बिधौ भावविशेषः स्रयः, तेन यद्दानं । अप्राकृतः, मत्तादिः ।
भविष्यपुराणे ॥ महादानानि वै विद्यादतिदानानि सर्वदा ।

पुण्यमिष्टञ्च पूर्त्तञ्च वृथा दानञ्च यत्रतः ॥

'महादानानि' वक्ष्यमाणानि षोडश तुलापुरुषादीनि ।

कनकाश्वतिलानागा दासीरथमहौगृहाः ।

कन्याच कपिला धेनुर्गर्भहादानानि वै दश ॥

सामवेदोपनिषदि । चौण्याहु रतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।

नरकादुद्धरन्त्येव जपवापनदोहनात् ॥

शङ्खः । इष्टिभिः पशुवन्धैश्च चातुर्न्मासैर्यजेत्तु यः ।

* अन्यथावितमिति वा पाठः ।

+ अत्रमिदमिति क्वचित् पाठः ।

‡ तर्हितामाननरकाले दत्तापणसम्भवेष्वादान असमर्पणमिति वा पाठः ।

§ यत्ततोपकारिणे इति पाठान्तरम् ।

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्यज्ञैत च स इष्टवान् ॥

अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चैव पालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥

एकाम्निकादौ यत्कर्म त्रेतायां यच्च ह्ययते ।

अन्तर्वेद्याञ्च यद्दानं इष्टं तदभिधीयते ॥

ग्रहः । रोगिणां परिचर्या च पूर्यमित्यभिनिर्दिशेत् ।

व्यासः । पुष्करिण्यस्तथावाप्यो, देवतायतनानि च ।

अन्नदानमद्यारामाः पूर्यमित्यभिधीयते ॥

नारदः ॥ यज्ञोपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च ।

हादग्न्यादौ तु यद्दानं तदेतत् पूर्यमुच्यते ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणा

धीश्वरसकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे दानस्वरूप-

प्रकरणम् ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

—००००—

अथ दानाङ्गनिरूपणम् ।

तानि च द्रव्य-काल-श्रद्धा-संज्ञकानि ।

तदुक्तं भविष्यपुराणे । प्रतिग्रहीता द्रव्यञ्च कालो देशश्च पावनः ।

श्रद्धा च सात्विकी ज्ञेयं दानानां-मङ्गपञ्चकं ॥

तत्र पात्रनिरूपणम् ।

स्कन्दपुराणे देवीं प्रति ईश्वरवचनं ।

श्रुतीनामाकराञ्छेते रत्नानामिव सागराः ।

विप्रा विप्राधिपमुखे पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

विप्राधिपः, चन्द्रः तद्वत्सुखं यस्याः सा तथा देवीसम्बोधनमेतत् ।

यत्र वेदविदो विप्रा न प्राश्नन्त्युत्तमं हविः ।

न तत्र देवा देवेशि हविरग्नन्ति कर्हिंचित् ॥

तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः । यावतो वै देवता स्ताः सर्वा वेद-
विदि ब्राह्मणे वसन्तीत्यादि ।

वियदित्युच्यते व्योम, प्रकारः प्रापणे स्मृतः ।

दिवं सम्प्रापयन्थे ते दातृन् विप्रास्ततः स्मृताः ॥

अपि नारायणोऽनन्तो ब्रह्मा स्कन्दोऽनिलः शिखी ।

तज्ज्ञानं नाभिनन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः ॥

येषां प्रसादसुलभ-मायु-धर्मैः सुखं धनम् ।

श्री-र्यशः-स्वर्गवासश्च तान् विप्रानर्चयेद्दधः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवानुवाच ।

ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः ।
 निर्भत्सितैश्च निर्भत्स्ये तैरहं सर्वकर्मसु ॥
 विप्राः परा गतिर्मेघां यस्तान् पूजयते नृप ।
 तमहं स्वेन रूपेण प्रपश्यामि बुधिष्ठिर ॥
 काणाः कुण्ठाश्च षण्णाश्च दरिद्रा व्याधिताश्च ये ।
 एवंपात्राश्च ये विप्राः पश्य रूपं ममैव ते ॥

एतत्तु ब्राह्मणजातिमात्रस्तुतिपरं ।

याज्ञवल्क्यः । तपस्तप्तासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तये ।

तत्स्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥

मत्स्यः । नास्ति विप्रसमो देवो नास्ति विप्रसमो गुरुः ।

नास्ति विप्रात्परः शत्रुर्नास्ति विप्रात्परो विधिः ॥

वज्रिपुराणात् । न जातिर्न कुलं राजन् न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।

कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणं ॥

किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः ।

कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥

नैकमेकान्ततो ग्राह्यं पठनं हि विशाम्यते ।

वृत्तमन्विष्यतां तात रक्षोभिः किं न पठ्यते ॥

बहुना किमधीतेन नटस्त्रिव दुरात्मनः ।

तेनाधीतं श्रुतंवापि यः क्रियामनुतिष्ठति ॥

कपालस्यं यथा तीव्रं स्रदते च यथा पयः ।

दूष्यं स्यात् स्थानदोषेण, वृत्तहीनं तथा श्रुतम् ॥

तस्माद्विद्धि महाराज वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् ।

चतुर्विधोऽपि दुर्वृत्तः शूद्रादल्पतरः स्मृतः ॥

सत्यं दम-स्वपोदान-महिंसेन्द्रियनिग्रहः ।

दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

वशिष्ठः । यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।

न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥

सन्, विशिष्टः, असन्, तद्विपरीतः । अत्र चात्कीर्तकर्मप्रका-
शनं यो न करोति स पात्रमिति तात्पर्यमिति ।

यमः । अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ।

स्वदारनिरतो दाता स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।

असम्भितार्थमर्थ्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

आशिषीर्थार्थ-पूजाश्च प्रसङ्गात्प्रकरोति यः ।

निवृत्तो लोभमोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

‘आशिषः’ आशीर्वादान्, ‘अर्थार्थ’ धनलाभाय । ‘प्रसङ्गः’

अत्यासक्तिः ।

सत्यं दानं चमा शीलं आनृशंस्यं दया वृणा ।

दृश्यन्ते यत्र लोकेऽस्मिं स्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

यमशातातपौ । तपोधर्मी दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं वृणा ।

विद्या-विज्ञान-मास्तिक्य-मेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥

बौधायनः । विद्या तपश्च योनिश्च एतद्ब्राह्मणलक्षणं ।

विद्या तपोभ्यां योहीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

वशिष्ठः । ये चान्तदान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः

प्राणिवधे निवृत्ताः ।

प्रतिग्रहे सङ्गचिताग्रहस्तास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः ॥

यमः । विद्यावन्तश्च ये विप्राः सुव्रताश्च तपस्विनः ।

सत्य-संयम-संयुक्ता ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः ॥

पुनन्ति दर्शनं प्राप्ताः किं पुनः संगतिं गताः ।

तेषां दत्त्वा च भुक्त्वा च प्राप्नुयुः परमां गतिम् ॥

दत्त्वा द्विजाय शुद्धाय दाता याति शुभां गतिम् ।

विद्यातपःशीलवाञ्छ स च तारयते नरः ॥

कूर्मपुराणे ॥ स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तोजितेन्द्रियाः ।

सत्यसंयमयुक्ताश्च तेभ्यो दद्यात् द्विजोत्तमाः ॥

ओत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।

व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं शक्तिपूर्वकम् ॥

सम्बर्त्तः । ओत्रियाय दरिद्राय अर्धिने च विशेषतः ।

यहानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् ॥

ओत्रियस्तु, यमेनोक्तः ।

ओंकारपूर्विकास्तिस्त्रः सावित्रीर्यश्च विन्दतिः ।

चरितब्रह्मचर्यश्च सवै ओत्रिय उच्यते ॥

ओंकारपूर्विका, महाव्याहृतीरिति शेषः ।

याज्ञवल्काः । सर्वस्व प्रभवो विप्रा श्रुताध्ययनशालिनः ॥

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ।

पद्मपुराणे । यथाहि सर्वदेवानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः पितामहः ॥

तथा ज्ञानौ सदा पूज्यौ निर्धनौ निष्परिग्रहः ॥

मत्स्यपुराणे । शीलं संवसता ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः ।

प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पातं परीक्ष्यते ॥

भविष्यपुराणे । चान्ति-सृष्टा-दया-सत्यं-दानं शीलं तपः श्रुतम् ।

एतदष्टाङ्गमुद्दिष्टं परमं पात्रलक्षणम् ॥

वशिष्ठः । स्वाध्यायाढ्य' योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्यं पापभीकं बहुञ्च । स्त्रीषु चान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्लान्तं तादृशं पात्रमाहुः ॥ 'योनिमान्' प्रशस्तकुलोद्भवः । 'वैतानस्यः' अग्नि-
होत्रादिकर्मपरः । 'स्त्रीषु चान्तः' स्त्रीविषये चान्तः । 'गोश-
रण्यः', गोशुश्रूषारतः ।

यमः । विद्यायुतो धर्मशीलः प्रशान्तः चान्तीदान्तः सत्यवादी कृतज्ञः । वृत्तिम्लानो गोहितो गोशरस्थो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः ॥

स्वाध्यायवान् नियमवां स्तपस्वो ध्यानविद्ध यः ।

चान्तो दान्तः सत्यवादी विप्रः पात्रमिहोच्यते ॥

महाभारते । साङ्गांस्तु चतुरो वेदान् घोऽधीते वै दिजर्षभः ।

षट्भ्योऽनित्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयोविदुः ॥

'पात्रं', पात्रतममित्यर्थः ।

वशिष्ठः । किञ्चिद्देदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् ।

पात्राणामपि तत् पात्रं गूढान्नं यस्य नोदरे ॥

वृहस्पतिः । किञ्चिद्देदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् ।

आगमिष्यति यत् पात्रं तत्पात्रं तारविष्यति ॥

ब्रह्मचारी भवेत्पात्रं पात्रं वेदस्य पारगः ।

पात्राणामुत्तमं पात्रं गूढान्नं यस्य नोदरे ॥

व्यासः । किञ्चिद्देदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् ।

असङ्कोर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारविष्यति ॥

'असङ्कोर्णं', योग्यादिसङ्कररहितम् ।

याज्ञवल्काः । न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्वि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

देवलः । नात्रय ब्राह्मणैव योचियच्च ततः परः ।

अनूचानस्तथा भूण-ऋषिकल्प-ऋषि-स्युनिः ॥

इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं स्तुतौ ।

तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्या-वृत्त-विशेषतः ॥

ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ।

अनुपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते ॥

‘अनुपेतः, उपनयनरहितः ।

एकदेशमतिक्रम्य वेदस्याचारवानुजः ।

स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निश्चतः सत्यवाग्धृणी ॥

‘एकदेशातिक्रमः, वेदस्य किञ्चिद्गूढनस्याध्ययनम् ।

‘निश्चतः, शान्तः ।

एकां शाखां सकलाम्वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा ।

षट्कर्म्मनिरतो विप्रः योचियो नाम धर्म्मवित् ॥

वेद-वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ।

शेषं योचियवत् प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः ॥

अनूचानगुणोपेतो यज्ञ-साध्यायमन्वितः ।

भूण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥

वैदिकं लौकिकञ्चैव सर्वं ज्ञान-मवाप्य यः ।

आयमस्यो वशी नित्यऋषिकल्प इति स्मृतः ॥

‘लौकिकम्, अर्थार्जनादिज्ञानम् ।

ऊर्ध्वरेतास्तपस्युषे नियताशो न संशयो ।

शापा-नुग्रहयोः शक्तः सत्वसन्धो भवेद्विधिः ॥

निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।

ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यस्तृकाञ्चनो-मुनिः ॥

‘निवृत्तः’ निषिद्धकाम्यकर्मभ्यः । ‘निष्क्रियः’, अर्थार्जनादि-
क्रियारहितः ।

एवमन्वय-विद्याभ्यां वृत्तेन च समुच्छिताः ।

त्रिशुक्ता नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु ॥

‘सवनादिषु’ यज्ञादिषु ।

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि कृत्वा विप्रो यथाविधि ।

निस्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा ॥

‘समर्थोऽपि, समर्थ एवेत्यर्थः ।

न लोके ब्राह्मणेभ्योऽन्यत् पवित्रं पुण्यमेव वा ।

अशक्यञ्च द्विजेन्द्राणां नास्ति वृत्तवतामिति ॥

योक्तव्यो हव्य-कव्येषु त्रिशुक्ती ब्राह्मणो द्विजैः ।

अभिभूतञ्च पूर्वोक्तैर्दोषैः स्पृष्टञ्च नेष्यते ॥

‘अभिभूतः’, अपकृष्टः ।

‘पूर्वोक्तैः’, कुलविद्याचारैः । ‘दोषैः’, उपपातकादिभिः ॥

मनुः । पाचस्य हि विशेषेण यद्विधानस्तथैव च ।

अल्पम्वा बहु वा प्रेत्य दानस्य प्राप्यते फलम् ॥

दत्तः । समं-द्विगुण-साहस्र-मनन्तञ्च यथाक्रमम् ।

दाने फलविशेषः स्वादिंसायामेव मेव हि ॥

शतमब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणशुभे ।

सहस्रगुणमाचार्ये अनन्तं वेदपारगे ॥

‘अब्राह्मणः, राजभृतादिः ।

यदाह गातातपः ।

अब्राह्मणास्तु षट्प्रोक्ता ऋषिः गातातपोऽब्रवीत् ।

आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयौ ॥

तृतीयो बहुयान्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।

बहवो यान्या यस्य स बहुयान्यः ।

पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य वा ॥

ग्रामस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः ।

अनागतान्तु यः पूर्वा सादिताश्चैव पश्चिमाम् ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥

‘ब्राह्मणब्रुवस्तु, पुरस्तादपात्रेषु व्याख्यास्यते ।

आचार्यस्तु महाभारते ।

अध्यापयेत्तु यः शिष्यं कृतोपनयनं द्विजः ।

सरहस्यञ्च सकलं वेदं भरतसत्तम ॥

तमाचार्यं महाबाहो प्रवदन्ति मनीषिणः ।

एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ॥

योऽध्यापयति ह्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ।

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति नृपोत्तम ॥

सम्भावयति चाग्नेन स विप्रोगुरुच्यते ।

अग्न्याधेयं पाकयज्ञाः नग्निष्टोमादिकं यथा ॥

यः करोति हतो नूनं स तु स्याद्विजो द्विजः ।

● अग्निष्टोमादिकान् मन्त्रानि कश्चित् पाठः ।

† यस्य मन्त्रानिग्निष्टोच्यन्ते इति कश्चित् पाठः ।

यमः । सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणवृत्ते ॥

प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ।

‘प्राधीतः, प्रारब्धाध्ययनः ।

उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्देदपारगः ॥

बृहस्पतिः । शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम् ।

क्षत्रिये त्रिगुणं ब्राह्मणे षड्गुणं स्मृतम् ॥

श्रोत्रिये चैव साहस्रमाचार्ये द्विगुणं ततः ।

आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं त्वग्निहोत्रिणि ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । अमानुषे समं दानं गोषु ज्ञेयं फलं तथा ।

द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा चैवर्णसङ्करे ॥

शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं विशि चाष्टगुणं भवेत् ।

क्षत्रिये षोडशगुणं ब्रह्मवन्धौ तदेव तु ॥

हात्रिंशदग्नं स्मृतं दानं वेदाध्ययनतत्परे ।

शतघ्नं तद्विनिर्दिष्टं प्राधीते लक्षसन्धितम् ॥

अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे ।

एतेषु, केषाञ्चिदब्राह्मणब्राह्मणवृत्तादीनामपात्राणामपि

पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवद्वादिदानव्यतिरिक्तदानविषयम् ।

मन्त्रपूर्वञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयते दातुर्निकृत् हस्तं
तद्भोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति

शातातपवचनात् । उपरुदन्ति दातारं गौरश्चः काञ्चनं चितिः ।

अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृते-

रिति वशिष्टवचनाच्च । मन्त्रपूर्वञ्च गवादिदानानामपात्रपति-

पादकानिवेधात् शूद्रादीनान्तु पात्रत्वनिरूपणम् अन्नदानविष-
यम् । कृतान्नमितरेभ्य इति गौतमवचनात् । अन्नं सर्वत्र
दातव्यमिति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

दत्तः । व्यसनापट्टणार्थञ्च कुटुम्बार्थञ्च याचते ।

एवमन्विष्य दातव्यं सर्वदानेष्वयं विधिः ॥

व्यसनं, राजचौराद्युपद्रवः ।

‘आपत्, दुर्भिक्षादिपौडा । ‘आद्योऽर्थशब्दो, निवृत्तिवचनः ।

मनुः । सान्त्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् ।

गुर्वर्थं पिबमात्रर्थं स्वाध्यायार्थुपतापिनः ॥

नवैतान् स्नातकान् विद्याद्ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् ॥

‘सान्त्तानिकः, सन्तानप्रयोजनविवाहार्थीत्यर्थः ।

‘अध्वगः’ अत्र धर्मार्थं प्रचलितः ।

(सार्ववेदसः) सर्वस्वदक्षिणयन्त्रकृत् ।

‘उपतापो, व्याधिपोडितः ।

निःस्त्रेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः । एतेभ्यो हि द्विजा-
ग्रेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नन्तु विधोयते ॥

‘विद्याविशेषतः’ इति, अन्नविद्याय अल्पं बहुविद्याय बह्वित्यर्थः ।

बौधायनः । सुब्राह्मण-श्रोत्रिय-वेदपारगेभ्यो गुर्वर्थ-निवेशोप-
धार्थ-वृत्तिक्षीण-यक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसंयोग-वैश्वजितेषु द्रव्यविभागो
यथाशक्ति कार्यो बहिर्वेदि भिक्षमानेषु कृतान्नमितरेषु ॥ निवेशः,
विवाहः । ‘वैश्वजितः, सर्वस्वदक्षिणया कृतविश्वजिद्यागः । बहि-
र्वेदिग्रहणादेतेभ्यो बहिर्वेदपि धनमवश्यं देयम् अन्येभ्यस्तु अन्त-
र्वेदेव धनदाननियमः । बहिर्वेदि तु कृतान्नस्यैव ।

आपस्तम्बः । भिक्षमाणो निमित्त-माचार्यो विवाही यज्ञो
शातापिवीर्यभूर्पाहंतश्च नियमादिलोपः । तत्र, गुणान् समीक्ष्य
यथा देयं, इन्द्रिय-प्रीत्यर्थं स तु भिक्षमाणमनिमित्तं न तथा द्वियेत ।
'बुभूर्वा, भरणेच्छा ॥ अहंतश्च नियमादिलोप इति, अधिकारिण-
आवश्यककर्माविधिलोपप्रसङ्गः ।

यमः । वेदेभ्यनसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु । सन्तारयति
दातारं महतः किल्बिषादपि ॥

पद्मपुराणे । एकं वेदान्तगं विप्रं भोजयेत् श्रद्धयान्वितः ।

तस्य भुक्त्वा स वै कोटिविप्राणां नात्र संशयः ॥

शातातपः । वेदपूर्णमुखं विप्रं सुभुक्तमपि भोजयेत् ।

न तु मूर्खं निराहारं षड्रात्रमुपवासिनं ॥

व्यासः । यत्सिक्थं वेदविद्वङ्क्ते षट्कर्मनिरतः शुचिः ।

दातुः फलमसंख्येयं जन्म जन्म तदक्षयम् ॥

वेद-विद्या-व्रत-स्नाते श्रोत्रिये गृहमागते ।

क्रीडन्त्वौषधयः सर्वा वास्यामः परमां गतिम् ॥

'ओषधयः, अन्नानि ।

महाभारते । तद्वक्तास्तद्वक्ता-राजस्तद्वक्ता-स्तद्वक्तापात्रयाः ।

अर्थिनश्च भवन्त्वर्थे तेषु दत्तं महाफलम् ॥

(अत्र) तच्छब्देन पूर्वोक्ताः पितरो देवताश्च परामृश्यन्ते ।

अथवा, तदेव दीयमानं भक्तमदनीयं येषां ते तथा

एवं तद्वनादिशब्दा अपि ।

तत्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भवार्त्ता युधिष्ठिर ।

अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥

हतस्त्रा-हतदाराद्ये विप्रा देशसंभवे ।
 अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥
 चारित्र्यनियता राजन् ये कृणाः कृणवृत्तयः ।
 अर्थिनद्योपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥
 अव्युत्क्रान्ताः स्वधर्मेषु पापण्डसमयेषु च ।
 कृणप्राणाः कृणाहारास्तेषु दत्तं महाफलम् ॥
 तपस्विनस्तपोनिठास्तथा भैक्षचराद्ये ।
 अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महाफलम् ॥

आदित्यपुराणात् । अक्रोधना धर्मपराः शान्ता-दमदमै रताः ।

तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥
 हतसर्वस्वहरणा-निर्दोषा-प्रभविष्णुभिः ।
 स्तुहयन्ति सुभक्तानां तेषु दत्तं महाफलम् ॥

अथ शातातपपराशरो ।

सन्निकृष्टमधोयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।
 भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

भविष्यपुराणे ।

यस्त्वासन्न मतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।
 दूरस्थं भोजयेन्नहो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ।
 तस्मात्प्रातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ॥
 'प्रातिवेशिकान्, स्वगृहाद्दूरवर्त्तिगृहान् ।
 सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
 भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून्-गृहाधिप ॥
 नातिक्रमेन्नरस्वेतान् समूखानपि गोपते ।

अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

‘विट्पतिः, जामाता ।

‘समूर्खानपि नातिक्रमेदित्वेतत्, अन्नदानविषयम् ।

‘हिरण्यादिदाने तु’ सन्निहितमूर्खव्यतिक्रमे दोषाभावात् ।

तदुक्तं व्यास-वशिष्ठ-बोधायन-शातातप-पराशरैः ।

यस्य चैको गृहे मूर्खो दूरे चापि बहुश्रुतः ।

बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मानि ह्रयते ॥

महाभारते । यदि स्यादधिको विप्रो दूरे वृत्तादिभिर्युतः ।

तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधिम् ॥

विष्णुः । पुरोहितस्त्वात्मन एव पात्रं स्वस-दुहित-पुत्रजामातरच्चेति ।

‘यस्यैते पुरोहितादयः, तस्यैव ते अन्यगुणरहिता

अपि पुरोहितादित्वेनैव पात्राणि ।

व्यासः । मातापितृषु यदत्तं भ्रातृषु स्वसृतासु च ।

जायापत्नीसु यदत्तं * सोऽनिन्द्यः स्वस्तिसंक्रमः ॥

पितुः शतगुणं दानं महत्त्वं मातुरुच्यते ।

अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्ये दत्तमच्यम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

आत्मनस्तु भवेत् पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः ।

पुरोहिते तु स्त्री दत्तं दानमच्यमुच्यते ॥

उपाध्याय-त्विजोश्चैव गुरावपि च मानवैः ।

* सोऽनन्तसुखसंक्रम इति पाठान्तरम् ।

वर्णापेक्षा न कर्त्तव्या मातरं पितरं प्रति ॥

‘उपाध्यायादयस्तु, पूर्वमेव व्याख्याताः ।

तथा । मातृश्रमा स्वसाचैव तथैव च पितृश्रमा ।

मातामहौ भागिनेयौ भागिनेयस्तथैव च ॥

दौहितो-विट्पतिश्चैव तेषु दत्तञ्च अक्षयम् ।

यौभष्टे यत्तथा दत्तं तदप्यक्षयमुच्यते ॥

माता-पित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।

दौना-नाथ-विशिष्टेभ्योदातव्यं भूतिमिच्छता ॥

अदत्तदानाज्जायन्ते परभाग्योपजीविनः ॥

‘उपकारिणि’ परोपकारपरे ।

‘विशिष्टाः’ गुणातिशयशालिनः ।

ब्रह्मपुराणे । यत् कन्यासु पिता कुर्यादानं पूजनमर्चनम् ।

यत्कृतं सुकृतं विद्यात्तासु दत्तं तदक्षयम् ।

यदत्तं तासु कन्यासु तद्दानं पुण्यमेव च ॥

कालिकापुराणात् । यदत्तं वेदविद्विप्रे यदत्तं ब्रह्मचारिणि ।

तपोनिधेस्तु यदत्तं कारुण्येन च यत् सदा ।

तत् सर्वमक्षयं दानं वैमल्येन विधाय यत् ॥

विशुद्धमूर्त्तरात् । अन्नदाने न कर्त्तव्यं पात्रापेक्षामणुपि ।

अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेन वै हिज ॥

संदोषेऽपि तु निर्दोषं सगुणेऽपि गुणावहम् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयमन्नं सदैव तु ॥

विद्या-ध्ययनसत्तानामन्नदानं महाफलम् ॥

तथा । दत्त्वा नृपतिभीतानां धनिनाञ्च तथा धनम् ।

तत्करेभ्यश्च भीतानां फलमक्षयमुच्यते ॥
 वियचतां तथा दत्तं व्यसनं तर्तुमिच्छताम् ।
 दुःखान्वितानां दीनानामक्षयं परिकीर्तितम् ॥
 विवाह-मेखलावस्त्र-प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।
 आपत्रेषु तु यद्दत्तमक्षयं तदुदाहृतम् ॥

सम्बर्त्तः । दानान्येतानि देयानि तथान्यानि च सर्वशः ।

दीना-श्च-क्षपणा-र्धिभ्यः श्रेयःकामेन धीमता ॥

पद्मपुराणे । दीना-श्च-क्षपणा-नाय-वाग्बिहीनेषु यत्तथा ।

विकलेषु तथान्येषु जड़-वामन-पद्मेषु ।

रोगार्त्तेषु च यद्दत्तं तत्स्वाद्भुफलं धनम् ॥

अथ अपात्रनिरूपणम् ।

तत्रमनुः । गोरचकान् वाणिजकां स्तथा कारु-कुशीलवान् ।

प्रेथान् वार्हुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥

ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।

द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् ॥

नानृग्राह्यो भवति नवणिग्ग कुशीलवः ।

न शूद्रप्रेषणं कुर्व्वस्तेनो न चिकित्सकः ॥

अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।

तं यामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदोहि सः ॥

वसिष्ठः । उदक्यान्वासते येषां येच केचिदनग्नयः ।

कुलम्बाद्योचियं येषां सर्व्वे ते शूद्रधर्म्मिणः ॥

‘अन्वासते’ कर्मकाले समीप एव तिष्ठति ।

विष्णुः । नादनं यगमे दद्यादभयान्नोपकारिणि ।

न नृत्य-गीतशौलेभ्यो धर्म्मार्थमिति निश्चयः ॥

‘उपकारिणि, आत्मोपकारपरे-प्रत्युपकारसमौहयेत्यर्थः ।
महाभारते । यस्तु प्रेषान् द्विजान् मूढो योजयेद्व्य-कव्ययोः ।

न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकीयं तथा श्रुतिः ॥

यमः । अवतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

नैषां प्रतिग्रहीदेयो न शिलातारयेच्छिलाम् ॥

अपविडा-ग्निहोत्रस्य गुरोर्विप्रियकारिणः ।

द्रविणं नैव दातव्यं सततं पापकर्म्मणः ॥

न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषला-ध्यापका द्विजाः ।

शूद्रस्याध्यापनादिप्रः पतत्यत्र न संशयः ॥

तथा । राजधानौ तथा शून्या यथा कूपश्च निर्जलः ।

यथा हुतमनमो च तथा दत्तं द्विजेऽनृचे ॥

वसिष्ठः । यथा काष्ठमयो हस्तीः यथा चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते † नामधारकाः ॥

विद्वद्भोज्यान्यविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते ।

अप्यनावृष्टिमिच्छन्ति महदा जायते भयम् ॥

व्यास-शातातपौ । नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेद-विवर्जिते ।

रोदित्यत्र दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥

शौचहीनास्तु ये विप्रा न च यज्ञोपवीतिनः ।

हुतं दत्तं तपस्तेषां नश्यत्यत्र न संशयः ॥

● यथेति कश्चित्पाठः ।

† नाम विधत्तीति कश्चित्पाठः ।

ऊषरे वापि तं बीजं यच्च भस्मनि ह्वयते ।

क्रियाहीनेषु यदत्तं त्रिषु नाशोविधीयते ॥

प्रस्तरे पतितं बीजं भिन्नभाण्डे च दीहनम् ।

भस्मन्यपि हुतं द्रव्यं तद्वहानमसाधुषु ॥

‘पूर्वत्र पात्रगुणकथने कृतेऽपि’ पुनर्होषवचनमेवंविधदीप-
भागजनप्रतिषेधार्थम् ।

मनुः । पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।

असत्सु विनियुञ्जीत तस्य देयं न किञ्चन ॥

सच्चयं कुरुते यच्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।

धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते यो न तं तस्करमर्चयेत् ॥

‘असत्सु, निषिद्धेषु द्यूतादिषु ।

दत्तः । विधिहीने तथापात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् ।

न केवलं हि तद्याति शेषमप्यस्य नश्यति ॥

मनुः । अनर्हते यददाति न ददाति यदर्हते ।

अर्हा-नर्हापरिज्ञानादनाहर्माच्च हीयते ॥

यमः । यस्तु निङ्गमचुगतां वृत्तिमलिङ्गेभ्यः प्रयच्छति ।

घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥

भविष्यपुराणे । नाब्राह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणक्रिये ।

न ब्राह्मणव्रुवे चैव न च दुर्ब्राह्मणे धनम् ॥

व्यासः । ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्र-संस्कार-वर्जितः ।

जातिमात्रोपजीवो च भवेद्ब्राह्मणः स तु ॥

गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।

न कर्मविन्नचाधीते स भवेद्ब्राह्मणक्रियः ॥

वाराहपुराणे । अत्रतौ वैश्य-राजन्यौ शूद्रस्याब्राह्मणास्त्वयः ।

वेद-व्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणव्रतः ॥

यमः । यस्य विदश्च वेदीच विच्छिद्येति त्रिपौरुषम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः ॥

कूर्मपुराणे । न वार्य्यपि प्रयच्छेत् नास्तिके हेतुकेऽपि वा ।

न पापण्डिषु सर्वेषु नावेदविदि धर्मवित् ॥

‘नास्तिकः, परलोकवासनाशून्यः ।

‘हेतुकः, हेतुभिः परलोकं निराकरिण्युः ।

मनुविष्णुश्च । न वार्य्यपि प्रयच्छेत् वैङ्गालव्रतिके द्विजे ।

नवकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनीपार्जितं धनम् ।

दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥

‘अनर्थः, प्रत्यवायः ।

यथा प्रवेनोपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।

दाढ-प्रतिग्रहोतारौ तथैवाज्ञौ निमज्जतः ॥

यमः । यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते ।

पापं व्रतेन प्रच्छाद्य वैङ्गालं नाम तद्व्रतम् ॥

अर्थश्च विपुलं गृह्य दत्त्वा लिङ्गं विवर्जयेत् ।

आश्रमान्तरितं रचेद्वैङ्गालं नाम तद्व्रतम् ॥

यतौनामाश्रमं गत्वा प्रत्यवस्येत्तु यः पुनः ।

यतिधर्मविलोपेन वैङ्गालं नाम तद्व्रतम् ॥

विष्णुः । धर्मवर्ज्यो मदास्तुत्यः* शूद्रिको लोकदम्भकः ।

वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥
 यश्च धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः ।
 प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥
 अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
 शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरो द्विजः ॥
 ये वक्रव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः ।
 ते पतन्वन्धतामिश्रितेन पापेन कर्मणा ॥

चतुर्विंशतिमतात् ।

रोदित्वन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् ।
 अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतः ॥

कात्यायनस्त्वन्याथाह ।

यः स्वाध्यायाग्निमालः स्वाहिवादीनैभिरिष्टवान् ।
 निराकर्त्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिरिति ॥
 शातातपः । नेष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठच्च बार्हुषी ।
 यच्च वाणिज्यके दत्तं न च तत्प्रेत्य नो इह ॥
 दत्तः । धूर्त्तं बन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे ।
 चाट-चारण-चौरेभ्यो दत्तं भवति निष्फलम् ॥
 स्कन्दपुराणे । देव-पितृ-विहीने यदीश्वरेभ्यश्च दीयते ।
 दत्त्वा तु कौत्सितं यच्च वेदाग्नित्याग्निने तथा ॥
 अन्यायो-पार्जित-धनैर्दत्तमब्राह्मणे च यत् ।
 गुरवेऽनृतवक्त्रे च स्तृनाय पतिताय च ॥
 कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मविहिधे ।
 याजकाय च सर्वस्य दुष्प्रत्याः पतये तथा ॥

परिचाराय श्रुत्याय सर्वस्य पिशुनाय च ।
 इत्येतानि च राजेन्द्र वृथादानानि षोडश ॥
 गर्भस्थोऽज्ञानवालोपि भुङ्क्ते वृद्धो न यौवने ।
 तद्वत्तस्येह नाशोस्ति सर्वथा रिपुसदन ॥

तदीयफलमिति शेषः ।

विशुद्धमात् । परस्थाने वृथा दानं सदोषं परिकीर्तितम् ।

आरुढ़पतिते चैव अन्यायात्तैर्दनैश्च यत् ।

व्यर्थं हि ब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा ।

गुरोश्चाप्रीतिजनके कृतघ्ने आमयाजके ॥

वेदविक्रायके चैव यस्य चीपपति गृहे ।

स्त्रोभिर्जितेषु यद्वत्तं व्यालगाहे तथैव च ॥

ब्रह्मवन्धोच यद्वत्तं यद्वत्तं वपलीपतौ ।

परिचारके च यद्वत्तं वृथा दानानि षोडश ॥

महाभारते । पङ्कज-वधिरा मूका व्याधिनीपहताश्च ये ।

भर्तव्यास्ते महाराज न तु देयः प्रतिग्रहः ॥

इति प्रतिग्रहीट निरूपणम् ।

अथ द्रव्याख्यं दानाङ्गमुच्यते ।

तत्र देयनिरूपणम् ।

भविष्यपुराणे । यद्यदिष्टं विशिष्टञ्च न्यायप्राप्तञ्च यद्ववेत् ।

तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम् ॥

वज्रपुराणे । सुभोपात्तेन यत्किञ्चित् करोति लघुना नरः ।

अनन्तं फलमाप्नोति मुजलोऽपि यथा पुरा ॥

‘सुभोपात्तेन’ न्यायोपार्जितेन ।

‘लघुना’ स्वल्पेन द्रव्येणेतिशेषः ।

देवीपुराणे । न्यायतो यानि प्राप्तानि ग्राह्यान्वपि नृपोत्तम ।

तानि देयानि देव्यास्तु कन्यका-योषितां सदा ।

तद्भुक्तेषु च विप्रेषु अपरेषु च नित्यशः ॥

विष्णुपुराणे । यद्यददृष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।

तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

महाभारते । विशेषतो महाराज तस्य न्यायार्जितस्य च ।

ब्रह्मया विधिवत् पात्रे दत्तस्यान्तो न विद्यते ॥

गौतमः । स्वामी ऋक्-यजु-सम्बिभाग-परिग्रहा-धिगमेषु ब्रा-

ह्मणस्त्राधिकं लब्धं चतुर्विधं विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति ।

‘अप्रतिबन्धः’ दायः तत् ऋक्-यजुः । ‘सम्बिभागः’, सप्रतिबन्धो दायः ।

‘परिग्रहः’, जलदणकाठादेरनन्यपूर्वस्य स्वीकारः । ‘अधिगमः’

निध्यादेः प्राप्तिः । एषु निमित्तेषु स्वामी भवति । ‘अधिकम्’

असाधारणम् । ‘निर्विष्टम्’, कथादिना द्विजशूद्रादिना च वस्त-

व्यम् । निर्विष्टो भृतिभोगयोरिति स्मरणात् ।

मनुः । सप्त विज्ञागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः ।

‘कर्मयोगः’, आर्त्तिज्यम् ।

नारदः । धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्रस्तस्वार्जने मतः ।

रक्षणं वर्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च ।

कृष्णञ्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः ॥

‘एकैकस्य शुक्तादेः सप्त सप्तभेदा भवन्तीत्यर्थः ।

श्रुत-शौच-तपः-कन्या-याज्य-शिष्या-न्यायागतम् ।

धनं सप्तविधं शुक्लमुदयोप्यस्य तद्विधः ॥

‘आगतशब्दः’ श्रुतादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । ‘कन्यागतम्,’
आर्षविवाहं वराहृहीतं गोमिथुनादि । ‘याज्यागतं’ आत्वि-
ज्यादिलब्धम् । ‘शिष्यागतम्,’ गुरुदक्षिणादि । अत्र च यथाधि-
कारं, शुक्लत्वमवधेयं । ‘उदयः’ फलं तदप्यस्य शुद्धमित्यर्थः ।

कुशीद-क्षपि-वाणिज्य-शिष्य-शुक्ला-नुवृत्तितः ।

कृतोपकारादाप्तञ्च शबलं समुदाहृतम् ॥

‘न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः, कुशीदं ।’ शिष्यं, कारुकादिकर्म ।

‘आकरादिभ्योद्रव्योदयः,’ शुक्लं । ‘अनुवृत्तिः,’ सेवा ।

पार्श्वक-श्रूत-चौर्या-र्त्ति-प्रतिरूपक-साहसैः ।

व्याजिनोपार्जितं यत्तत् सर्वेषां कृणुमुच्यते ॥

पार्श्वकोपार्जितं, उत्कोचादिलब्धं । ‘आर्त्युपार्जितं,’ परपीडया
लब्धं । प्रतिरूपकं, मणिसुवर्णादेः प्रतिरूपकरणं । ‘साहसं,’
स्वप्राणान्त्याग्नौकारेण पश्यतोहरत्वादिकं । ‘व्याजः’ दत्तेन
तपःप्रभृति ।

तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।

विविधाश्च प्रवर्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च ॥

यथाविधेन द्रव्येण यत् किञ्चित् कुरुते नरः ।

तथाविधमवाप्नोति सफलं प्रेत्य चेह च ॥

‘यथाविधेन’ शुक्लेन कृण्वेण शबलेन वा दानादि कुरुते
तथाविधं फलमाप्नोतीति, शुक्लेन, शुद्धं दुःखरहितम् ।

‘शबलेन, मित्रं । कृणेन, असुखोदयम् ।

पद्मपुराणे । शक्तेन वित्तेन कृतं पुण्यं बहुफलं भवेत् ।

शबलं मध्यमफलं कृष्णं हीनधनं फलम् ॥

ब्रह्मप्रोक्ते । शक्तवित्तेन यो धर्मं प्रकुर्व्यात् श्रद्धयान्वितः ।

तौर्थं पात्रं समासाद्य देवत्वे तत् समश्नुते ॥

राजसेन च भावेन वित्तेन शबलेन च ।

दद्याद्दानमतिथिभ्योमानुषत्वे तदश्नुते ॥

तमोवृत्तस्तु यो दद्यात् कृष्णवित्तेन मानवः ।

तिर्य्यक्ते तत्फलं प्रेत्य समश्नाति नराधमः ॥

नारदः । तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयात् स्मृतम् ।

साधारणं स्यात्त्रिविधं श्रेष्ठं नवविधं स्मृतम् ॥

धर्मगमितिशेषः । प्रतिवर्णाश्रयान्नवविधं साधारणं त्रिविधं

मित्येवं द्वादशविधमित्यर्थः ।

क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तञ्च सह भार्यया ।

अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् ॥

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् ।

प्रतिग्रहेण संलब्धं याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥

त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् ।

युद्धोपलब्धं काराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः ॥

‘कारः, वत्सादिः ।

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।

कृषि-गौर-च-वाणिज्यैः शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात् ॥

‘एभ्यः’ ब्राह्मणादिभ्यः ।

सर्वेषामिव वर्णानां एवं धर्माधनागमः ।

विपर्ययाद्धर्मः स्वान्वेदापहरीयसी ॥

(एवंधर्मसाधनं द्रव्यं निरूप्य तच्च कियद्देयं किं देयमित्यपेक्षायां
याज्ञवल्काः ।

स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते ।

नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

‘अन्वये’ सन्ताने । ‘प्रतिश्रुतं’ प्रतिज्ञातम् ।

‘कुटुम्बाविरोधस्तु, व्याख्यातो वृहस्पतिना ।

कुटुम्बभक्त-वसनाद्देयं यदतिरिच्यते ।

मध्वास्वादो विषं पद्याहातुर्हर्मोऽन्यथा भवेत् ॥

‘भक्तं’, अन्नं । ‘वसनं’ वस्त्रं । (यावता द्रव्येण कुटुम्बस्य वस्त्रमन्नं
संपद्यते तदतिरिक्तं देयं, इतरत्तु न देयमित्यर्थः) ।

मनुः । ग्रहः परजने दाता स्वजने दुःखजौविनि ।

मध्वापानो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥

कात्यायनः । सर्वस्वं गृहवर्ज्यन्तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यच्च द्रव्यं स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा ॥

तथा । समरात्राद्गृहक्षेत्रात् यद्यत् चैवं प्रचयीते ।

पित्रा वाय स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम् ॥

(समरात्रादिभ्यो यत्प्रचयीते, अधिकं भवति, तद्दातव्यमिति
विवक्षितमित्यर्थः) ।

शिवधर्मात् । तस्माच्चिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।

भागद्वयन्तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः ॥

(अशेषवित्तस्य भागपञ्चकं परिकल्प्य भागद्वयं जीवनाय संरक्ष्य
भागद्वयं धर्माय कल्पयेदित्यर्थः) ।

महाभारते । एकां गां दशगुह्याद्दश दद्याच्च गोशती ।

शतं सहस्रगुह्यात्* सर्वं तुल्यफलाः स्मृताः ॥

(नन्वेतद्वचनद्वयोपात्तयोर्वित्तगोशब्दयोरुपलक्षणार्थत्वेन देव-
मात्रपरत्वादिषमभागपरिकल्पनं विरुद्धं यथाश्रुत-गो-वित्त-परत्वे-
नाविरोधे दशगुरेकां गांदद्यादितिवचनाद्दशावरगोर्हनिनोऽपि
गोदानानधिकारः स्यात् दशधेनुग्रहणयोश्चधनिपरत्वे तु उपलक्ष-
णपक्षाङ्गोकारादिविरोधतादवस्थां तस्मान्नूनाधिककल्पयोः कृपणो-
दाराधिकारिविषयतयैव व्यवस्थेति सुस्थम् ॥

(कुटुम्बाविरोधेन देयमित्युक्तं ।) तस्यापवादमाह ।

व्यासः । कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।

दातव्यं भिक्षवे चात्रमात्मनो भूतिमिच्छता ॥

(यत्प्रतिपदादिविषयमेतत्) ।

काल्यायनः । स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम् ।

वैवाहिकक्रमायाते सर्वदानं न विद्यते ॥

‘बन्धक’ आधिः तद्वन्धाचारेणाधिरूपेणैव देयं । ‘यद्विवाहलव्यं
तत्तस्यां भार्यायां सत्यां सर्वमदेयं’ । ‘यच्च’ पितामहादिक्रमायातं
तत्र पुत्रे सति न देयम् ।

सौदायिकं क्रमायातं शीर्ष्यप्राप्तञ्च यद्वेत् ।

स्त्री-ज्जाति-स्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

‘सौदायिकं’ विवाहलव्यं तद्वार्थयानुज्ञातम् ।

‘क्रमायातम्’ अविभक्तधनैर्ज्ञातिभिरनुज्ञातम् । भूतेन, सता
युद्धेन लब्धं स्वामिनानुज्ञातमित्यर्थः ।

याज्ञवल्काः । देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः ।

यमः । यच्च वाचा प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।

तदनृणसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥

‘ऋणसंयुक्तं’ ऋणासमर्पणजन्यदोषसंयुक्तमित्यर्थः ।

समाजातावरो हन्याद्वर्त्तमानांस्तु सप्त च ।

अतिक्रान्तान् सप्त हन्यादप्रयच्छन् प्रतिश्रुतम् ॥

प्रतिश्रुताप्रदानेन* दत्तस्य हरणेन च ।

जन्मप्रभृति यत्पुण्यं तत्सर्वं संप्रणश्यति ॥

महाभारते । ब्राह्मणं स्वयमाह्वय भिक्षार्थं कथवर्त्तिनम् ।

पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्तं विद्याद्विघ्नघातकम् ॥

तथा । संशुल्य यो न दिक्षेत याचित्वा यस्य नेष्यति ।

उभाववृत्तिकावेतौ सृषा पापमवाप्नुतः ॥

तथा । यो न दद्यात् प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ।

आशास्तस्य हताः सर्वाः क्लीवस्यैव प्रजाफलम् ॥

यं निरीक्षेत संक्रुव आशया पूर्वंजातया ।

प्रदहेत हितं राजन् कङ्कमक्षयभुम्यथा ॥

तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर ।

नारदः । ब्राह्मणस्य च यद्देयं सान्वयस्य † च नास्ति कः ।

सकुल्ये तस्य निनयेत्तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥

* दत्तस्योच्चेदनेन चेति कचित्पाठः ।

† न शानि स इति कचित्पाठः ।

यदा तु न सकुल्यः स्यान्नच सम्बन्धि-बान्धवाः ।
 दद्यात् सजाति-शिष्येभ्यस्तदभावेऽप्यु नित्तिपेत् ॥
 गौतमः । प्रतिश्रुत्याप्यधर्म्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥
 कात्यायनः । प्राणसंशयमापन्नं यो मामुत्तारवेदितः ।
 सर्वं लप्ते प्रदास्यामीत्युक्तेऽपि न तथा भवेत् ॥

अथ फलतिशयप्रतिपादनार्थं पात्रविशेषेण देयविशेषाः ।
 भविष्यपुराणे । गो-भू-तिल-हिरण्मादि दद्यान्नित्यमतन्द्रितः ।
 तथा द्रव्यविशेषाञ्च दद्यात् पात्रविशेषतः ॥
 आर्त्तानामन्नदानञ्च गोदानञ्च कुटुम्बिनाम् ।
 तथा प्रतिष्ठाहीनानां चैवदानं प्रशस्यते ॥
 सुवर्णं याज्ञिकानाञ्च विद्याचैवोर्वरेतसाम् ।
 कन्याचैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा ॥
 विष्णुधर्म्मोत्तरात् । युद्धोपकरणं द्रव्यं च चिये द्विजपुङ्गवाः ।
 पश्वोपयोगि तद्वैश्ये शूद्रे शिल्पोपयोगि च ॥
 यस्वोपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्ववेत् ।
 येन येन च भाण्डेन यस्य वृत्तिरुदाहृता ॥
 तत्तत्तस्यैव दातव्यं पुण्यकामेन धीमता ।
 दण्डं कृष्णाजिनचैव तथा विप्राः कमण्डलुम् ॥
 धीरं पुण्यमवाप्नोति दत्त्वैतान् ब्रह्मचारिणः ।
 वस्त्रं शय्यासनं धान्यं वेश्म वेश्मपरिच्छदम् ॥
 गृहस्थाय तु तद्वत्तं ज्ञेयं बहुफलं सदा ।
 नीवारं वल्कलं शाकं फलं मूलञ्च गौरसम् ॥

वानप्रस्थाय यद्वत्तमनन्तं परिकीर्त्तितम् ।
 भिक्षाप्रदानं यतये पात्रदानं तद्वाहितम् ॥
 गन्ध-मङ्गल्य-ताम्बूल-रक्तवस्त्रादिकं स्त्रियः ।
 स्त्रीणां प्रदानं दातव्यं भर्तृहस्ते तु नान्यथा ॥
 प्रोक्तं संग्रहणं ह्येतद्भूतं भर्तूः प्रयच्छतः ।
 अन्नं प्रतिश्रयश्चैव पात्रे दत्तं महाफलम् ॥
 विवाहादिक्रियाकाले तत्क्रियासिद्धिकारणम् ।
 यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥
 आतुरेभ्यो धनं दत्त्वा दानं बहुफलं भवेत् ।
 बालक्रीडनकं दत्त्वा मृष्टमन्नं तथैव च ॥
 फलं मनोहरं वापि अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 मृष्टान्नं मानवो दत्त्वा मृष्टान्नानि तु काङ्क्षताम् ॥
 अन्नचयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ।
 श्रीविहीने तथा दत्त्वा भोजनं द्विजसत्तम ॥
 वस्त्रं शुभ्रम्वा धर्मज्ञः पुण्यं महदुपायते ।
 कृपास्थानं परं विप्रा विच्युताः पुरुषाः श्रिया ॥
 तस्यानुकम्पा कर्त्तव्या सतां वर्त्मनि तिष्ठता ।
 कार्ये सत्यद्यमं कृत्वा परेषां समुपस्थिते ॥
 अन्नचयं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
 यवसानां प्रदानेन धेनुमत्सु द्विजातिषु ॥
 लवणानाञ्च धर्मज्ञाः फलमन्नचयमश्रुते ।
 प्रसवेषु तु यद्वत्तं व्यसनार्त्तिभयेषु च ॥
 तद्दानमन्नचयं प्रोक्तं पुरुषस्य विपश्चितः ॥

दत्त्वा ब्राह्मणसार्द्धं जलपात्रमथार्थिने ।

फलमचयमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

वज्रिपराः । देवतानां गुरुणाञ्च मातापितृस्तथैव च ।

पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं नोदितं क्वचित् ॥

नन्दिपुराणे । पापदः पापमाप्नोति नरो लक्षगुणं सदा ।

पुण्यदः पुण्यमाप्नोति शतशोऽथ सहस्रशः ॥

तथा पात्रविशेषेण दानं स्यादुत्तरीत्तरम् ।

पिट-माढ-गुरु-ब्रह्मवादिनां दीयते तु यत् ॥

तत्रक्षत्रगुणितं विद्यात् पुण्यत्वा पापमेववा ॥

वज्रिपुराणे । द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

दातावस्थ च दुर्भिक्षे सुभिक्षे हेम-वस्त्रदा ॥

अथ अदेय निरूपणम् ॥

देवलः । अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि ।

श्रद्धावर्जमपात्राय न काञ्चिद्भूतिमाप्नुयात् ॥

वज्रिपुराणात् । अन्यायोपगतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यपण्डितः ।

धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्नुते ॥

धर्मवैतंसिकी यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।

ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविज्ञासकारणम् ॥

पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरंशकः ।

राग-मोहान्वित स्नानः कलुषां व्रीनिमाप्नुयात् ॥

अर्थसञ्चयवृद्धिर्हि लोभ-मोह-वशंगतः ।

उद्वेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः ॥

एवं लब्ध्वा धनं लोभात् यजते यो ददाति च ।

स पापकर्म्मणा तेन न सिध्यति पुरागमात् ॥
 तथा । एतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः ।
 आरभ्यन्ते क्रिया यास्तु पिशाचास्तत्र दैवतम् ॥
 वृद्धशातातपः । द्रव्येणान्यायलब्धेन यः करोत्वौर्बदेष्टिकम् ।
 न स तत्फलमाप्नोति तत्स्यार्थस्य दुरागमात् ॥
 स्कन्दपुराणे । देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च ।
 विविधं पतनं दृष्टं दान-लङ्घन-भक्षणात् ॥
 यमः । अपहृत्य परस्यार्थं दानं यस्तु प्रयच्छति ।
 स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्फलम् ॥
 तथा । परिभुक्तमवज्ञातमपर्याप्तमसंस्कृतम् ।
 यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भक्ष्यमन्यवतिष्ठते ॥
 'परिभुक्तं' गृहीतोपयोगं वस्त्रादि ।
 'अपर्याप्तं' स्वकार्याक्षमं जरद्भवादि ।
 शातातपः । वेद-विक्रयनिर्दिष्टं स्त्रीषु यच्चार्जितं धनम् ।
 अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लृप्तादुपागतम् ॥
 (वेदविक्रयो निर्दिश्यते व्यपदिश्यते यत्तत्तथा) ।
 (निर्व्विष्टमिति पाठे वेदविक्रयाल्लभ्यमित्यर्थः) ।
 'स्त्रीषु यच्चार्जितमिति' स्त्रीव्यापारोपजीवनेन-
 यल्लभ्यम् । स्त्रीषु विक्रीतास्त्विति केचित् ।
 दक्षः । सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्वनम् ।
 अन्वाहितश्च निक्षेपः सर्वस्वज्ञान्वये सति ॥
 आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः ।
 यो ददाति स मृदात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

‘सामान्यं’ अनेकस्वामिकम् । ‘वाचितं’ संव्यवहारार्थं या-
चित्वानीतं वस्त्रालङ्कारादि । ‘गृहस्वामिने’ अदर्शयित्वा
तत्परोक्षमेव गृहस्वामिने अर्पणीयमिति गृहजनहस्ते स्थापितं
द्रव्यं ‘न्यासः’ । ‘आधिः’ प्रसिद्धा, । ‘दाराः’ कलत्रं । ‘तवनं’
दारधनम् । तच्च व्याख्यातं मनुना ।

अध्यग्नाध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि ।

भ्रातृ-मातृ-पितृ-प्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

‘अध्यग्नि’ अग्निसमर्चं यत् स्त्रियै दत्तम् ।

‘अध्यावाहनिकं’ विवाहकाले पित्रादिदत्तम् ।

‘प्रीतिकर्म्मणि’ स्त्रीपुंसम्बन्धेन भर्त्तापितम्

विवाहोत्तरकालेपि भ्रात्रादिभ्यः ‘प्राप्तम्’ ।

यान्नवत्करोप्याह । भ्रातृ-मातृपितृ-पतिप्राप्तमध्यग्नापागतम् ।

आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥

‘दारान्तरमिच्छता भर्ता यदत्तं’ ‘तदाधिवेदनिकं’ एवं प्रकारं
स्त्रीधनं न देयमिति । ‘अन्वाहितं’ यदेकस्य हस्ते निहितं

द्रव्यं तेनाप्यनु पश्चादन्यस्य हस्ते स्वामिने देहीति निहितम् ।

गृहस्वामि समर्चं स्थापितं द्रव्यं ‘निक्षेपः’ ।

कात्यायनः । विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राय सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत् ॥

आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तन्त इति शास्त्रस्य नियमः ॥

(आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एवेति स्त्रीयदान-

विक्रये च्छुदारादिविषयम्) ।

यत्तु दाराणां, आपत्स्यपि न देयानीतिदक्षेणादेयत्वमुक्तं तत्
सदान-विक्रयानिच्छुदारादिविषयम् ।

वशिष्ठः । शुक्र-शोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तक
स्तस्य प्रदान-विक्रय-परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं
पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषां न तु स्त्री
पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः ।

बृहस्पतिः । कस्मैचिद्याचमानाय दत्तं धर्माय यद्ववेत् ।

पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्ववेत् ॥

(धर्मं कर्तुं याचमानाय यदत्तं तेन चेदसौ धर्मं न कुर्त्या-
त्तदा तत्तस्मै न देयमित्यर्थः) ।

अङ्गिराः । बहुभ्यो न प्रदेवानि गौर्गृहं शयनं स्त्रियः ।

विभक्तदक्षिणां ह्येता दातारं तारयन्ति हि ॥

एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथञ्चन ।

दातुर्विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

(विक्रेतुरेवैतदोषप्रदर्शनं न प्रकृतस्य दातुरिति) ।

श्रीपकायनः । कन्या-शय्या-गृहञ्चैव देयं यज्ञोस्त्रियादिकम् ।

तदेकस्मै प्रदातव्यं न बहुभ्यः कथञ्चन ।

व्यासः । न व्यङ्गां रोहिणीं वस्त्रां न कृशां सृतवत्सकाम् ।

न वामनां वेहतञ्च दद्याद्विप्राय गां नरः ॥

‘वेहत्’ गर्भोपघातिनौ ।

देवलः । विवक्षां रोगिणीं रुक्षां स्यविरां शृङ्गभीषणीम् ।

चौर-चोरशरीराङ्गां दत्त्वा दोषमवाप्नुयात् ॥

कात्यायनः । न चोषरां न निर्दग्धां महीं दद्यात् कथञ्चन ।

न श्मशानपरोताञ्च न च पापानिषेविताम् ॥

‘पापाः’ हिंयप्राणिनो व्याघ्रादयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे । सोशीरां तस्कराकीर्णां तथा व्यालवतीं भुवम् ।

न दद्यात्तु द्विजश्रेष्ठो या च सन्धिषु संस्थिता ॥

स्कन्दपुराणे । पापदः पापमाप्नोति नरो लक्षगुणं सदा ।

तस्मान्न दद्यान्मेधावी पातकं जातु कस्यचित् ॥

महाभारते । दुःखितेभ्यो हि भूतेभ्यो मृत्यु-रोग-जरादिभिः ।

भूयः को दुःखमपरं सृष्टो दातुमर्हति ॥

दुःखं ददाति योऽन्यस्य ध्रुवं दुःखं स विन्दति ।

तस्मान्न कस्यचिद्दुःखं दातव्यं दुःखभीरुणा ॥

अथ पात्रविशेषेण देयमुच्यते ।

यमः । सुवर्णं रजतं ताम्रं यतिभ्यो यः प्रयच्छति ।

न तत्फलमवाप्नोति तत्रैव परिवर्तते ॥

‘परिवर्तः’ विपर्ययः ‘एवशब्दः’ अप्यर्थः तेन ‘तत्र’ तस्मिन्
दातव्येऽपि परिवर्तते, धर्मविपरीतं धर्मं जनयतीत्यर्थः ।

तथाचोक्तं । यतवे काञ्चनं दत्त्वा दातापि नरकं व्रजेदिति ॥

देवलः । पञ्चमन्नं गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य गोरसः ।

वृत्तिश्च भिवुहृत्तिभ्यो न देयं पुण्यमिच्छता ॥

‘वृत्तिः’ भिक्षातिरिक्तं वर्त्तनम् ।

तथा । न शूद्राय हविर्हृद्यात् स्वस्ति क्षीरं तिलान् मधु ।

न शूद्रात् प्रतिगृह्णीयात्ते यामन्यन्निवेदयेत् ॥

गारसं काञ्चनं चैत्रं गास्त्रिला मधु-सर्पिषौ ।

तथा सर्वान्नुसांश्चापि चण्डालेभ्यो न दीयते ॥

‘स्वस्ति न दद्यादिति’ प्रणाममन्तरेण शूद्रस्य स्वस्तीति न
ब्रूयादित्यर्थः । ‘तेषामिति’ क्षोरादीनां क्रयार्थं मन्थद्रव्यं निवे-
दयेदित्यर्थः ।

गङ्गलिखितौ । कथं पायसं यावं दधि-मधु-कृष्णाजिनानि

शूद्रेभ्यो न दद्यान्नोपाकृतं किञ्चित् ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् । भुवं धेनुमद्याश्च रत्नानि कनकन्तया ।

तिलांश्च कुञ्जरं दद्यान्नाविज्ञाय गुणागुणान् ॥

अथ ग्राह्यमुच्यते ।

तद्व्यासः ।

कुटुम्बार्थं हि सच्छूद्रात् प्रतिग्राह्यमयाचितम् ।

वृत्त्यर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित् ॥

स्कन्दपुराणे । दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सौदति जुषा ।

असाधोरपि गृह्णीयात् प्रतिग्रहमतन्द्रितः ॥

ऋणापाकरणार्थञ्च प्रतिग्राह्यं द्विजोत्तमैः ।

चिकीर्षया तु यज्ञस्य मातापितृव्यमेव च ॥

गृह्णीयाद्वाङ्मनादेव नित्यमाचारवर्त्तिनः ।

अदया विमलं दत्तं तथा धर्मो न हीयते ॥

अत्राङ्गणकृतादानादिशुद्धादपि सर्व्वतः ।

ब्राह्मणेन कृतं ग्राह्यं निषिद्धमपि जानता ॥

‘निषिद्धमपि’ अनापदि निषिद्धं कृष्णाजिनादि ।

ब्रह्माण्डपुराणात् । अनापद्यतिधर्मेण याज्यतः शिष्यतस्तथा ।

गृह्णन् प्रतिग्रहं विप्रो न धर्मात् परिहीयत ॥

समा-यस्मास-मासैक-षडह-स्त्रिदिनचमम् ।

एकाङ्गिकं वा धर्माय गृह्णीयादुत्तरोत्तरम् ॥

गारुडपुराणात् । यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुं निर्वहणं क्षमः ।

तावदेव हि गृह्णीयात् कुटुम्बस्यात्मनस्तथा ॥

यद्गृहीतमनिन्द्येभ्यः श्रद्धापूतञ्च यद्ववेत् ।

दानं प्रतिग्रहीतारं तारयत्येव तदध्रुवम् ॥

द्रव्यरागिरपि श्रेयाननिन्द्यात् प्रतिगृह्णताम् ।

निन्द्यस्य द्रव्यलेशोपि निरयायैव जायते ॥

गृहस्मृतिः । अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।

पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥

ब्रह्मवैवर्त्तात् । पित्र-मातृ-गुरोरर्थे-विवाहार्थञ्च धर्मतः ।

अध्वरार्थञ्च विदुषा ग्रहीतव्यं धनं सदा ॥

गृह्णन् गो-भू-हिरण्यादि तथा नैव विचारयेत् ।

कृतावन्तु ग्रहीतव्यं बहुशः सुपरीक्षितम् ॥

सम्बर्त्तः । गृहस्थस्तु सदा युक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् ।

पोष्यवर्गार्थसिद्धार्थं धनमिच्छेत् बुद्धिमान् ॥

तथा । अयाचिताद्वत्तं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटा-पण्ड-पतितेभ्यस्तथा हिषः ॥

यान्नवत्कारः । राजा-न्तेवासि-ग्राज्येभ्यः सीदन्निच्छेदनं क्षुधा ।

दग्धि-हैतुक-पाषण्डि-वकहर्त्ताञ्च वर्जयेत् ॥

तथा । देवा-तिथ्य-र्चन-कृते गुरु-भृत्यादिहर्त्तये ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्महृत्यर्थमेव च ॥

‘सर्वतः’ शूद्रादेरपि । ‘आत्महृत्तिः’ शरीरधारणमात्रं न तु हृत्तिः ।

तथा विष्णुः । गुरुन् भृत्यांश्चोज्जिहीर्षवर्चिष्यन् देवता-तिथीन् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् न तु हृष्येत् स्वयन्ततः ॥

अङ्गिराः । गुर्व्वमतिथीनाम्वा भृत्यानाञ्च विशेषतः ।

शूद्रान्नं प्रतिगृह्णीयात् न तु भुङ्क्ते स्वयन्ततः ॥

मनुः ।* आहूताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।

मेने प्रजापतिर्याह्यामपि दुष्कृतकर्म्मणः ॥

नाश्रन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥

याज्ञवल्काः । कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्या-सनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

मनुः । शय्यां गृहान् कुशान् गन्धान् पयः पुष्पं महीं दधि ।

मत्स्या धानाः पयो मांसं शाकश्चैव † न निर्लुठेत् ॥

तथा । एधी-दकं मूल-फलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत् ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्मधु चाभयदक्षिणाम् ॥

‘एधः’ काष्ठं । ‘अभ्युद्यत’ अयाचितागतम् ।

अङ्गिराः । खल-चेत्रगतं धान्यं वापी-कूपगतं जलम् ।

अददद्गोपि तदृशाह्यं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥

पक्वान्नवर्ज्जं विप्रेभ्यो गो-धान्यं क्षत्रियादपि ।

वैश्याक्तु सर्व्वधान्यानि शूद्रादृशाह्यं न किञ्चन ॥

(अभोज्यान्नविप्रादिविषयमेतत्) ।

यत्तु चेत्रगतं धान्यं खले वायगृहादहिः ।

सर्व्वकालं यहीतव्यं शूद्रेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥

* आहूताभ्युद्यतामिति क्वचित् पाठः ।

† न निर्लुठेदिति पाठान्तरम् ।

संस्कारैः शुद्धाति श्वेतदानं तेन शुचि स्मृतम् ।
 तस्मादानं ग्रहीतव्यं मृतसूत्यन्तरेष्वपि ॥
 'मृतसूत्यन्तरेष्वपीति' तदापह्निष्यम् ।
 आममांसमधु-घृतं धानाः-क्षौरमश्वोदितम् ।
 गुडं तक्रञ्च संयाज्यं निवृत्तिर्नापि शूद्रतः ॥
 शाक-मत्स्या-रनालानि कन्तुकाः सक्तवस्त्रिलाः ।
 इक्षुः फलानि पिष्ट्याकं प्रतिग्राह्याणि सर्वतः ॥
 'कन्तुकाः' कन्याः ।

वृहस्पतिः । विवाहीतृसव-यज्ञेषु त्वन्तरामृत-सूतके ।
 सर्वं संकल्पितं ग्राह्यं न दोषः परिकीर्तितः ॥
 शङ्खः । कुमारप्रसवे नाद्यामच्छिन्नायां गुड-तिल-हिरण्य
 वस्त्र-गो-धान्य-प्रतिग्रहेष्वदोषः ॥ तदह इत्येके ।
 ग्राह प्रचेताः । सर्वेषां सकुल्यानां द्विपद-चतुष्पद-धान्य-वासी-
 दक्षिणाप्रतिग्रहेष्वदोषः ।
 विष्णुधर्मोत्तरात् । ग्राह्यं प्राणप्रदानन्तु चण्डालात् पुत्रसादपि ।
 जीवन् सर्वमवाप्नोति जीवन् धर्मं करोति च ।
 शरीरं धर्मसर्वस्वं रक्षणीयं प्रयत्नतः ॥
 अथाग्राह्यमुच्यते ।

ब्रह्मपुराणे । ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् वृत्त्यर्थं साधुतः सदा ।
 अव्य-श्व-मणि-मातङ्ग-तिल-लोहांश्च वर्जयेत् ॥
 कृष्णाजिन-तिलग्राही न भूयः पुरुषो भवेत् ।
 शय्या-लङ्कार-वस्त्राणि प्रतिगृह्य मृतस्य च ॥

नरकाय निवर्त्तत धेनुं तिल-महीन्तथा ॥
 बहुशो द्विजवित्तानामपि स्तेयं तरिष्यति ॥
 आतुराद्यद्गृहीतन्तु तत् कथं निस्तरिष्यति ॥
 'आतुरात्' सुसूक्ष्मः ।

वज्रिपुराणात् । हस्त्य-श्व-रथ-यानानि मृतशय्या-सनादि यत् ।

क्षणाजिनश्च गृह्णाति अनापत्सु गतो द्विजः ॥
 तथोभयमुखीं घोरां मण्डितां मेदिनीं द्विजः ।
 कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चण्डालात् पतितात्तथा ।
 मासिकेपि नवत्रयि भुञ्जन् प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥
 स्कन्दपुराणे । अजिनं मृतशय्याञ्च गृह्णीत्योभयतोमुखीम् ।
 कुरुक्षेत्रे च गृह्णानो न भूयः पुरुषोभवेत् ॥

पद्मपुराणे । ब्रह्माण्डं भूमिदानञ्च ग्राह्यं नैकेन तद्ववेत् ।

गृह्णन् दोषमवाप्नोति ब्रह्महत्यां न संशयः ॥

'भूमिदानमिति' षोडशमहादानान्तर्गतकाञ्चनमेदिनीदान-
 विषयमेतत् ।

वशिष्ठः । शस्त्रं विषं सुरा वा प्रतियाह्वाणि ब्राह्मणस्य ॥

भिक्षाग्रहणमधिकृत्य मनुः ।

चिकित्सक-कृतघ्नानां शल्यकर्तुं च बार्हस्पिः ।

षण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥

(भिक्षामितिशेषः) । 'चिकित्सकोऽव' कुवैद्यः ।

'षण्डः' क्लीवः । 'कुलटा' पुञ्जली ।

यमः । चिकित्सकस्य मृगयोर्विश्यायाः कितवस्य च ।

षण्डनक्तं कयोश्चैव उद्यतां परिवर्जयेत् ॥

‘सृगयुः’ सृगहन्ता ।

आह वसिष्ठः । चिकित्सकस्य सृगयोः शल्यकर्तृव पाणिनः ।

षण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतापि न गृह्यते ॥

‘चिकित्सकस्य शल्यकर्तृसृगयोः पाणिनइति’ यत्राक्रमं विशेषणद्वयं योजनीयमिति केचित् ।

विष्णुः । एतेष्वपि च कार्येषु समर्थः सन् प्रतिग्रहे ।

नादद्यात् कुलटा-षण्ड-पतितेभ्य स्तथा द्विषः ॥

‘एतेष्विति’ पूर्वोक्तेषु गुरु-देवता-तिथिपूजादिष्वित्यर्थः ।

मनुः । नेहेतार्थं प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।

* न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्त्यामपि यतस्ततः ॥

यान्नवल्काः । न स्वाध्यायविरोध्वर्धमौहेत न यतस्ततः ।

न विरुद्धप्रसङ्गेन सन्तोषो च भवेत् सदा ॥

तथा । प्रतिग्रहे सूनी-चक्री-ध्वजी-वेश्या-नराधिप ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वंपूर्वादेको यद्योत्तरम् ॥

‘सूना’ प्राणिहिंसा सा विद्यते यस्यासौ सूनी प्राणिहिं-
सापरः । ‘चक्री’ तैलिकः । ‘ध्वजी’ सुरायाः कर्त्ता ।

सम्बर्त्तः । राजप्रतिग्रहो घोरो मध्वास्वादो विषोपमः ।

पुत्रमांसं वरं भुक्तं न तु राजप्रतिग्रहः ॥

स्कन्दपुराणे । राजप्रतिग्रहमुष्टः पुनर्जन्म न विन्दति ।

ब्राह्मणं यः परित्यज्य द्रव्यलोभेन मोहितः ॥

विषयामिषलुब्धस्तु कुर्याद्राजप्रतिग्रहम् ।

नरके रौरवे घोरे तस्येह पतनं ध्रुवम् ॥

वृक्षा दावाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति घनागमे ।

राजप्रतिग्रहेर्दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित् ॥

तथा । राजप्रतिग्रहो धीरो रौद्रः पापो भयानकः ।

नरके यातनां धीरां कः सोढुं शक्तिमान् भवेत् ॥

तथा । ब्रह्मर्षि-गालवद्याहं कुरुचेत्वे पुरा स्थितः ।

अश्वप्रतिग्रहान्नूनमश्वयोनिं समाश्रितः ॥

दावाग्निना च यो दग्ध उदकात् स प्ररोहति ।

प्रतिग्रहेण यो दग्धः स दग्धो न प्ररोहति ॥

मनुः । न यन्नार्थं धनं शूद्राद्भिर्भुञ्जेत कर्हिचित् ।

भिक्षित्वा यजमानो हि चण्डालः प्रेत्य जायते ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।

सर्वे ते ब्राह्मणा निन्द्या ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥

तथा । हिरण्यं भूमिमश्वं गामर्धं वासस्तिलान् घृतम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मी भवति दारुवत् ॥

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्हिजः ।

अन्नास्यश्मद्भवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥

तस्मादविद्वान् विभिद्याद्यस्मात्* कस्मात् प्रतिग्रहात् ।

स्वल्पकेनाप्यविद्वान् हि पण्डे गौरिव सौदति ॥

याज्ञवल्काः । विद्या-तपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

(ततश्च विद्यातपोरहितेनावसीदतापि बहुहिरण्यादिव्यति-

रेकेण कुटुम्बभरणमात्रोपयिक्ताद्यद्रव्यप्रतिग्रहः कर्त्तव्यो न तु
तत्रातिप्रयत्निरिति गम्यते) ।

विशुद्धधर्मोत्तरात् । प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।

प्रतिग्रहेण विप्राणां ब्रह्मतेजो विनश्यति ॥

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्मं प्रतिग्रहे ।

प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥

‘विधिः, मन्वेति कर्त्तव्यताप्रकारलक्षणः ।

याज्ञवल्करः । प्रतिग्रहसमर्थोऽपि ना दत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति शाश्वतान् ॥

इतिद्रव्यनिरूपणम् ॥

अथ कालाख्यं दानाङ्गमभिधीयते ।

तत्र पुण्यकालस्तावत् ।

देवीपुराणे । नित्यो विभुः स्थितः कालो ह्यवस्था तस्य हेतुजा ।

निमित्तादिविशेषैः स लोके पुण्यफलप्रदः ॥

श्रीमार्कण्डेय पुराणे ।

निमेषैर्दशभिः काठाः साष्टाभिश्च कला पुनः ॥

त्रिंशत्काठा कलाभिश्च त्रिंशद्भिः स्यान्मुहूर्त्तकम् ॥

अहोरात्रं मुहूर्त्तास्तु नृणां त्रिंशत्तु वै स्मृतम् ।

त्रिंशता तैरहोरात्रैः पक्षौ द्वौ मास उच्यते ।

तैः षड्भिः तुरयनं वर्षं द्वे ते दक्षिणोत्तरे ।

तद्देवानामहोरात्रं दिनं तत्रोत्तरायणम् ॥

‘साष्टाभिर्दशभिः’ अष्टादशभिरित्यर्थः ।

आहदत्तः । देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणाञ्च मध्यमे ।

पितृशामपराहे च कार्याण्येति विनिश्चयः ॥

अत्र तिथिकालः प्रथममुच्यते ।

भविष्यपुराणे । तिथीनां प्रवरा यस्माद्ब्रह्मणा समुदाहृता ॥

प्रतिपादिता पदे पूर्वे प्रतिपत्तेन चोच्यते ।

स्नानदानं शतगुणं कार्तिके या तिथिर्भवेत् ॥

स्कन्दपुराणे । आश्विने मासि संप्राप्ते द्वितीया शुक्लपक्षजा ।

दानं प्रदत्तं यत्तस्यामनन्तफलमुच्यते ॥

पद्मपुराणे । वैशाखमासे या पुण्या तृतीया शुक्लपक्षजा ।

अनन्तफलदा दातुः स्नान-दानादिकर्मसु ॥

भविष्यपुराणे । शिवा शान्ता सुखा राजंश्चतुर्थी त्रिविधा स्मृता ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवलोकेषु पूजिता ॥

तस्यां स्नानं तथा दानं उपवासो जपस्तथा ।

भवेत् सहस्रगुणितं प्रसादादन्तिनो नृप ॥

माघमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ।

सा शान्ता शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्यात्सदैव हि ॥

स्नान-दानादिकं सर्वमस्यामन्त्रयमुच्यते ।

यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् ॥

तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखानामेति कीर्तिता ।

स्नान-दानादिकं सर्वमस्यामन्त्रयमुच्यते ॥

स्कन्दपुराणे । शुक्ला मार्गशिरे मासि यावणे याच पञ्चमी ।

स्नान-दाने बहुफला नागलोकप्रदायिनी ॥

भविष्यपुराणे । येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी च भरतर्षभ ।

स्नान-दानादिकं सर्वमस्यामन्त्रय मुच्यते ॥

तथा । शुक्लपत्रस्य सप्तम्यां सूर्यवारो भवेद्यदि ।

सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥

शुक्लपत्रस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् ।

यदा च स्यात्तदा ज्ञेया जयानामिति सप्तमी ।

स्नान-दानादिकं तस्यां भवेत् शतगुणं विभो ॥

पञ्च तारकमिति, रोहिण्य-श्लेषा-मघा-हस्तस्य ।

या मार्गशीर्षमासस्य शुक्लपत्रे तु सप्तमी ।

नन्दा सा कथिता वीर सर्वानन्दकरी स्मृता ।

स्नान-दानादिकं सर्वमस्यामन्त्रय मुच्यते ॥

आदिपुराणे । रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् ।

तद्दानं शत-साहस्रमिति प्राह दिवाकरः ॥

भविष्यपुराणे । पौषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तदा तु सा महापुण्या महारुद्रेति कीर्तिता ॥

तस्यां स्नानं महादानं तर्पणं विप्रभोजनम् ।

मत्प्रीतये कृतं देवि शत-साहस्रिकं भवेत् ॥

महाभारते । अष्टकासु च यद्वत्तं तदनन्तमुदाहृतम् ॥

आश्वलायनः । हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमौ-
ष्वष्टका इति ॥

तथा शातपथश्रुतिः । द्वादश प्रौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वाद-
शामावास्या इति ॥

‘द्वादशापि’ कृष्णाष्टम्य इत्यर्थः ॥

देवीपुराणे । आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपत्रजा ।

जायते कोटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप ॥

गरुडपुराणे । ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी सम्बत्सरमुखी स्मृता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥

एकादश्यां सिते पक्षे पुण्यं यत्र सत्तम ।

तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी ॥

दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।

होमो वा क्रियते तस्यां अक्षयं कथितं फलम् ॥

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता ।

महतौ द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥

फलं दत्तद्रुतानाञ्च तस्यां लक्षणं भवेत् ।

विष्णुधर्मोत्तरात् । भाग्यर्चसंयुता चैव द्वादशी स्वान्नहाफला ॥

‘भाग्यर्च’ पूर्वफलगुनी ।

हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्वातिसंयुता ।

ज्येष्ठायाञ्च तथाषाढे मूलोपिता च वैश्वदे ॥

‘वैश्वदे’ श्रावणे मासि ।

तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु संयुता ।

आश्विने द्वादशी पुण्या भवत्याजर्चसंयुता ॥

‘आजर्चः’ पूर्वभाद्रपदाः ।

कार्तिके रेवतयुक्ता सौम्ये कृत्तिकाया तथा ।

‘सौम्यः’ मार्गशीर्षः ।

पौषे मृगशिरापिता माघे चादित्यसंयुता ।

‘आदित्यः’ पुनर्वसुः ।

फाल्गुने पुष्यसहिता द्वादशी पावनौ परा ।

नक्षत्रयुक्तास्वेतासु स्नानं दानमुपोषितम् ॥

सकृत्कृतं मनुष्याणामच्यव्यफलदायकम् ॥

स्कन्दपुराणे । यस्तु चैत्रत्रयोदश्यां स्नानं दानं समाचरेत् ।

फलं शतगुणं तस्य कर्मणि लभते नरः ॥

ज्योतिःशास्त्रे । कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां महाखिन्दुः करे रविः ।

यदा तदा गजच्छाया यात्रे पुण्यैरवाप्यते ॥

चैत्रे चतुर्दशी शुक्ला श्रावणप्रोष्ठपादयोः ।

माघस्य या कृष्णपक्षे दाने बहुफला हि सा ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

वैशाखौ कार्तिकौ माघौ पौर्णिमा तु महाफला ।

पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्चसहितासु च ॥

स्नानानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत् ।

यस्यां पूर्णेन्दुना योगं याति जीवो महाबलः ॥

पौर्णमासी तु सा ज्ञेया महापूर्वा द्विजोत्तमा ।

स्नानं दानं तथा जाप्यमच्यं तत्तदा स्मृतम् ॥

ब्रह्मपुराणे । आग्नेयन्तु यदा ऋचं कार्तिकां भवति क्वचित् ।

महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नान-दानेषु चोत्तमा ॥

‘आग्नेयसृचं’ कृत्तिका ।

यदा योग्यन्तु भवति ऋचं तस्यां तिथौ क्वचित् ।

तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥

‘योग्यं ऋचं’ भरणी ।

प्राजापत्यं यदा ऋचं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

‘प्राजापत्यं’, ऋचं’ रोहिणी ।

व्यासः । अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण विपुवत्सदृशं फलम् ॥

शङ्कोपि । अमावास्या तु सोमे तु सप्तमी भानुना सह ।

चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी ॥

चतस्रस्त्रियवस्वेतास्तुब्धाः स्युर्महणादिभिः ।

सर्वमचयमचोक्तं स्नान-दान-जपादिकम् ॥

महाभारते । अमा सोमे तथा भौमे गुरुवारे यदा भवेत् ।

तत् पर्वपुष्करं नाम सूर्यपर्वग्रताधिकम् ॥

शातातपः । अमावस्या सोमवारे सूर्यवारे च सप्तमी ।

अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥

तत्र यः कुरुते कर्म शुभम्वा यदि वा शुभम् ।

षष्टिवर्षसहस्राणि कर्त्ता तत्फलमश्नुते ॥

विष्णुपुराणे । अमावस्या यदा मैत्र विद्याखाण्डवयोगिनी ।

याहे पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीम् ॥

अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रर्चे वा पुनर्वसौ ।

द्वादशाब्दीन्तथा ढसिं प्रयान्ति पितरोर्चिताः ॥

‘रौद्रर्च’ आर्द्रा ।

वासवा-जैकपादर्चे पितृणां ढसिमिच्छता ।

वारुणे वाप्यदैवत्ये देवानामपि दुर्धमा ॥

‘वासव’ धनिष्ठा । ‘अजैकपाद’ पूर्वाभाद्रपदा । ‘वारुण’

शततारका । ‘आप्य’ पूर्वाषाढा ।

माघासिते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन ।

ऋक्षेण कालः स परः पितृणां नृहृत्पुण्यै नृप लभ्यतेऽसौ ॥

‘वारुणं’ शततारा ।

अथ युगादिप्रभृतयः । तत्र स्कन्दपुराणे ।

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् ।

त्रेता सितवतीयायां वैशाखे समपद्यत ॥

दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं हापरं युगम् ।

कलिः क्षणवयोदृशां लभस्ये मासि निर्गतः ।

युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्थाचयकारकाः ॥

ब्रह्मपुराणे । युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कौर्त्तिताः ।

फलं दत्तवृत्तानाञ्च तास्त्रनन्तं प्रकौर्त्तितम् ॥

तथा । एतावतस्त्रितीयो युगाद्या दत्तं वृत्तञ्चाचयमाशु विन्द्यात् ।

युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तद्ववेत् ॥

तथा । सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च ।

तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च ॥

त्रेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां हापरान्तस्तु संख्यया ।

तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च ॥

पद्मपुराणे । युगादिषु युगान्तेषु स्नान-दान-जपादिकम् ।

यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलसाक्षिणः ॥

आदित्यपुराणे । दिनर्घं रेवती यत्र गमनञ्चैव राशिषु ।

युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दानमनन्तकम् ॥

यहोपरागे विषुवे सौम्ये वा मिहिरोपदिः ।

सप्तमी शुक्ला-क्षणा वा युगान्तदिवसं विदुः ॥

‘मिहिरोपदिः’ सूर्यग्रहः ।

मनुः । सहस्रगुणितं दानं भवेदत्तं युगादिषु ।

कर्ष-आद्यादिकचैतत्तथा मन्वन्तरादिषु ॥

मत्स्यपुराणे । अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकस्य तु ।

चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य तु ।

फाल्गुनस्य त्रयोमास्या पौषस्यैकादशी तथा ।

आवणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।

आषाढस्य तु दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठे पञ्चदशी तथा ।

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याचयकारकाः ॥

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्याय-पितृतर्पणम् ।

सर्वमेवाच्यं विन्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु ॥

(अत्रामावस्याष्टमौ व्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव) । (पुरा-

णान्तरेण तु आवणस्यामावस्या भाद्रपदस्य कृष्णाष्टमी मन्वन्तरा-
दिरिति प्रतिपादितम्) ।

तद्यथा । आश्विने शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिके तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ।

आवणस्यामावस्या पौषस्यैकादशी तथा ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

नभस्यस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढी च पूर्णिमा ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी तथा ।

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याचयकारकाः ॥

अथ व्यतीपातादिकालाः ।

याज्ञवल्क्यः । शतमिन्दुचये॥ दानं सहस्रन्तु दिनचये ।

विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम् ॥

वाराहपुराणे । दर्शं शतगुणं दानं तच्छतघ्नं दिनचये ।

शतघ्नं तस्य संक्रान्तौ शतघ्नं विषुवे ततः ।

युगादौ तच्छतगुणमयने तच्छताहतम् ॥

सीमण्डे तच्छतघ्नं तच्छतघ्नं रविग्रहे ।

असंख्येयं व्यतीपाते दानं वेदविदो विदुः ॥

‘शतघ्नं’ शतगुणमित्यर्थः ।

तथा । उत्पत्तौ लघुगुणं कीटिगुणं भ्रमणनाडिकायान्तु ।

अर्बुदगुणितं पतने जप-दानाद्यक्षयं पतिते ।

उत्पत्त्यादिमानमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे ।

विंशतिर्द्वियुतोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशतिः ।

पतने दशनाड्यास्तु पतिते सप्त नाडिकाः ॥

(व्यतीपातोऽत्र विष्णुश्चादियोगेषु सप्तदशयोगः) ।

(वृद्धमनुना तु प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः) ।

अवणा-खि-धनिष्ठा-द्रा-नागदैवत-मस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

‘नागदैवतम्’ अश्लेषा । ‘मस्तकं’, प्रथमचरणाः ।

(मस्तक इति अवणादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते) ।

(शास्त्रान्तरेऽन्योपि व्यतीपात उक्तः) ।

पञ्चाननस्त्री गुरु-भूमिपुत्रौ मेघे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

पाशाभिधाना करमेण युक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिन् हि गो-भूमि-हिरण्य-वस्त्र-दानेन सर्वं परिहाय पापम् ।

शूरत्व मिन्द्रत्वमनामयत्वं मन्वाधिपत्यं लभते मनुष्यः ॥

‘पञ्चाननः’ सिंहः । ‘गुरु-भूमिपुत्रो’ बृहस्पत्यङ्गारको ।

‘पाशाभिधाना’ द्वादशी । ‘करभम्’ हस्तनक्षत्रमिति ।

(ज्योतिःशास्त्रे तु रवि-चन्द्रयोः संक्रान्तिसाम्ये सूक्ष्मो ‘वैष्ट-
व्यतीपातौ’ दर्शितौ) ।

तदाह गालवः । चन्द्रार्कयोर्नयनवीक्षण जातमूर्त्तिः

कालानलद्युतिनिभः पुरुषोत्तिरोद्भूतः ।

अस्त्रोद्यतो भुवि पतंश्च निरीचमाणः

कङ्कतयेहमिति च व्यतीपातयोगः ॥

आह भृगुः ।

क्रान्तिसाम्यसमयः समीरितः सूर्य पर्वसदृशी मुनीश्वराः ।

तत्र दत्त-हुत-जप्त-पूजनं कोटि-कोटि-गुणमाह भार्गवः ॥

(अयमर्थः सूर्या-चन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्ये पुण्यकालद्वयं सम्भवति) । ‘एकः’ व्यतीपाताख्यः । ‘अपरः’ वैष्टताख्यः ।

(तत्र संक्रान्तिसाम्यलक्षणस्य व्यतीपातस्य गण्डीत्तराक्षा-
दारभ्य क्रमशः सार्द्धेषु पञ्चसु योगेषु सम्भवोस्ति वैष्टत
संज्ञस्य तु शुक्रयोगादारभ्य सार्द्धेषु संयोगेषु सम्भवोस्ति वैष्टते
व्यतीपाते दत्तमचयकङ्कद्वयेत्) ।

भरद्वाजः । व्यतीपाते वैष्टते च दत्तस्यान्तो न विद्यते ।

व्यतीपाते विशेषेण स हि सूक्ष्मः प्रकौर्त्तितः ॥

(स्थूलप्रकारेण प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैष्टत इति) ।

अथोपरागकालः ।

मग्नपुराणे । चन्द्रस्य यदि वा भानो राहुणा सह सङ्गमः ।

उपराग इति स्थातस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥

इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं भवेत् ।

गङ्गातीरे तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥

‘रवेर्दशगुणमिति’ लक्षगुणाद्दशगुणमित्यर्थः ।

एवमुत्तरत्रापि ।

तथा । रविवारे रवेर्पासः सोमे सोमग्रहस्तथा ।

चूडामणिरिति स्थातस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम् ॥

भरद्वाजः । चन्द्र-सूर्योपरागे च यत्कर्त्तव्यं तदुच्यते ।

सर्वं हेममयं दानं सर्वं ब्रह्मसमा हिजाः ।

सर्वं गङ्गासमं तीर्थं राहुयस्ते दिवाकरे ॥

ऋष्यशृङ्गः । राहुयस्ते यदा सूर्यो यस्तु श्रावं समाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

शातातपः । अयनेषु सदा देयं विशिष्टं स्वर्गहेषु यत् ।

षडशीतिमुखेचैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

‘विमोचे’ वर्त्तमाने न तु विमुक्तयोरित्यर्थः ।

उपरागे तु तत्कालमिति स्मरणात् ।

तथाच वशिष्ठः । नाड्यः षोडश पूर्व्वेण संक्रान्तेस्तु परेण च ।

राहोर्दृश्यनमात्रेण पुण्यकालः प्रकीर्तितः ॥

जावालिरपि । संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोडशीभयतः कलाः ।

चन्द्र-सूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः ॥

अथ संक्रान्तिकालाः ॥

आह मातातपः ।

संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य-कव्यानि दाढभिः ।
 तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥
 रविसंक्रमणे पुण्ये न आयाद्यो हि मानवः ।
 समजन्मान्तरं योगी दुःखभागी सदा भवेत् ॥
 वृषवशिष्ठः । अयने हे च विषुवे चतस्रः षड्शीतयः ।
 चतस्रो विष्णुपदस्य संक्रान्त्यो हादस्य स्मृताः ॥
 भूपकर्कटसंक्रान्तौ हे तूदग्दक्षिणायने ।
 विषुवे च तुला-मैत्रे गोलमध्ये ततो पराः ॥
 'भूषः' मकरः । 'गोलः' राशिचक्रम् ।
 कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।
 षड्शीतिमुखा प्रोक्ता षड्शीतिगुणा फलैः ॥
 वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ।
 एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फले ॥
 गालवः । मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ ।
 षड्शीतिमुखेतैते तथोदगयनं भूरि फलम् ॥
 (एतच्च फलाधिक्यप्रतिपादनार्थमुक्तम्) ।
 पर्वकालस्तु संक्रान्तेः प्रागूर्ध्वं च भवेदिति ।
 तदाह देवलः । संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितचक्षुः ।
 तद्योगश्चाप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाद्यः पवित्रिताः ॥
 आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्धं ज्ञान-दानयोः ।
 रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिने ॥
 यायाः सनिहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ।

(अथमर्थः सर्वास्वपि संक्रान्तिषु अतीतत्वमनागतत्वज्ञानादव्य अत्र दिनाहं अतीता-नागता वा संक्रान्तिः सन्निहिता भवति तत्र स्नान-दानादिकं कार्यमिति) ।

वशिष्टस्तु विशेषमाह ।

त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ।

वर्त्तमाने तुला-मेषे नाड्यस्तूभयतो दश ॥

(अत्र वर्त्तमान उभयत इति च सर्वैरेव कर्कटकादिभिः सम्बध्यते) ।

षडशीत्यां व्यतीतायां अष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः ।

पुण्यास्या विष्णुपद्याञ्च प्राक् पद्यादपि षोडश ॥

‘अष्टिः’ षोडश । ‘षडशीत्यामतीतायामिति’ पुण्यभूयस्त्वाभिप्रायेणैतत् । (षडशीतिसुखेपि पूर्वमपि पुण्यकालस्य प्रतिपादितत्वात्) ।

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे । विष्णुपद्यां धनुर्धर्नि-नृयुक्त्यासु वै यदा ।

पूर्वोत्तरगतौ रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वाह्णे पञ्च नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

अपराह्णे तु पञ्चैव श्येते स्मार्त्ते च कर्मणि ॥

(अनेन रात्रौ षडशीत्यामतीतायासुत्तरदिने पूर्वाह्णे पञ्च नाड्यः पुण्या भवन्ति) । भाविन्याञ्च पूर्वदिवसे अपराह्णे पञ्च नाड्यः पुण्या भवन्तीत्युच्यते ।

‘नृयुक्’ मिथुनराशिः ।

अङ्घ्रि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम् ।

रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनाहं ज्ञान-दानयोः ॥

अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

जह्वं संक्रमणे चोर्द्धमुदयात् प्रहरद्वयम् ॥

पूर्णे चेर्द्धरात्रे तु वदा संक्रमते रविः ।

प्राहुर्द्दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकर-कर्कटौ ॥

अयमर्थः पूर्वरात्रसंक्रमणे पूर्वस्याह्न-उत्तरार्द्धे दानादि-
क्रिया । अपररात्रसंक्रमणे तु उत्तरदिवसस्य पूर्वार्द्धे दानादि
क्रिया । अयनरात्र-संक्रमे तु उत्तरदिवसस्य पूर्वार्द्धे दानादि
क्रिया । मध्यरात्रसंक्रमे तु दिनद्वयं पुण्यम् । रात्रौ ज्ञान-दानादि
प्रतिषेधात् । यस्तु संश्रूयते । संक्रान्त्यादिषु रात्रावपि ज्ञानदाना-
दिकं कुर्यादिति तद्विचिणीत्तरायणविषयम् । अतएवोक्तम् मुक्ता
मकरकर्कटाविति । ततश्च मकर-कर्कटयो रात्रावपि ज्ञान-
दानानुग्रहे या याः सन्निहिता नाडा इत्यवधेयम् । रात्रौ ज्ञान-
दानादिप्रतिषेधस्तु संक्रान्त्यन्तरे व्यतिष्ठत एवेति ।

विषुवादिषु सूक्ष्मपुण्यकालमाह ।

गालवः । विषुवे षष्ठमुहूर्त्तं स्यात् षडशीतिमुखे द्वयम् ।

तथा विष्णुपदे त्रीणि पुण्यानि मुनयो विदुः ॥

फलमाह भरद्वाजः ।

षडशीत्यान्तु यद्दानं यद्दानं विषुवे द्वये ।

दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव विद्यते ॥

विष्णुपदादिस्सूक्ष्मतमं पुण्यकालमाह ।

गालवः । स्थिरभे विष्णुपदं षडशीतिमुखं द्वितनुभे तुलामेघे ।

विषुवन्तुर्थे दद्यायनं मृगे सौम्यकं सूर्ये ॥

पूर्वज्ञैर्कैर्वाख्यातमेतत् ।

अयनांशकतुल्येन कालेनैतत् स्फुटं भवेत् ।

सर्वविष्णुपदाद्युक्तभेदादि ह्ययनेऽन्यथा ॥

सृग-कर्कादिगे सूर्ये यास्योदगयने सति ।

तदा संक्रान्तिदाने सुरुक्ता विष्णुपदादयः ॥

(अयमर्थः राशिं प्रति त्रिंशदंशका भवन्ति सूर्यश्च प्रति-
दिनमेकैकमंशं भुङ्क्ते तत्र यावद्भिरंशैरयनच्युतिर्भवति तावता
सूर्यस्य भोग्यकालेन भाविनां विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवतीति
ततश्च यदा द्वादशभिरयनच्युतिर्भवति तदा भाविन्याः संक्रान्ते-
द्वादशभिर्दिनैरर्वाक् पुष्यकालो भवति तस्मिंश्च तच्छान्तिनिमित्तं
दानादि कर्तव्यमिति एवं न्यूनातिरिक्तेष्वपि बोद्धव्यम् । न
केवलमादित्यस्यैव संक्रमसमये पुष्यकालः किन्तु सर्वेषामपि
ग्रहाणां नक्षत्र-राशिसंक्रमे पुष्यकालो भवतीति ॥

तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे ।

नक्षत्र-राशौ रविसंक्रमे सूरर्वाक्-परचापि रसेन्दुनाडाः ।
पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधरापलैर्युगा एकैव नाडौ मुनिभिः शुभोक्ता ॥
नाडावतस्रः सपला कुजस्य बुधस्य तिस्रः पलविश्वयुक्ताः ।
आद्यर्द्धनाडाः पलसप्तयुक्ता गुरोस्तु शुक्रे सपलावतस्रः ॥
दिनागनाडाः पलसप्तयुक्ता शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः ।
आद्ये तु मध्ये जप-दान-होमं कुर्वन्नुवाप्नोति सुरेन्द्रधाम ॥

अस्यार्थः ।

(आदित्यस्य राशि-नक्षत्रगमने अर्वाक् परतश्च षोडश घटिकाः
पुष्यकालः । तथा चन्द्रस्यापि राशि-नक्षत्रगमने घटिकैका पलानि-

त्रयोदश अर्वाक्परतय पुण्यकालः । एवं मङ्गलस्य घटिका-
द्यतस्तः पलमेकञ्च पुण्यकालः । तथा बुधस्य तिस्रो घटिका-
द्यतुर्दशपलानि पुण्यकालः । बृहस्पतेरपि सार्वाद्यतस्तो घटिकाः
सप्तपलानि पुण्यकालः । शुकस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकञ्च
पुण्यकालः । शनैश्चरस्यापि दशोतिघटिकाः सप्तपलानि
पुण्यकाल इति ॥

अथ प्रकीर्णकालाः ॥

आह विश्वः । अमावस्या व्यतीपातो ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ।

मन्वाद्यो युगादिषु संक्रान्तिर्वैधृतिस्तथा ।

दिनचयं दिनच्छिद्रमवमञ्च तथा परम् ।

हेऽयने विषुवदयुग्मं षडशीतिमुखस्तथा ।

चतस्तो विश्वपदयश्च पुत्रजन्मादि चापरम् ।

आदित्यादिग्रहाणाञ्च नचत्रैः सह सङ्गमे ।

विज्ञेयः पुण्यकालीयं ज्योतिर्विद्विर्विचार्य च ।

तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यवृद्धये ॥

‘अमावास्यादीनि’ प्रसिद्धानि । दिनचयसुक्तम् पञ्चपुराणे ।

हौ तिथ्यन्तावेकवारं यस्मिन् स स्याद्दिनचयः ।

वशिष्टोप्याह । एकस्मिन् सावने त्वङ्नि तिथीनां त्रितयं वदा ।

तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

दिनच्छिद्रलक्षणमाह ।

भृगुः । तिथ्यर्धतिथियोगर्चकेदादौ शशिपूर्वणः ।

सदृशो दिवसच्छिद्रसमाख्यो प्राह भार्गवः ॥

(अथमर्थः तिथ्यर्धं करणं करण-तिथि-योग-नचत्राणा-

मन्ते आदौ च पर्वकालः सोमग्रहणतुल्यः स च दिनच्छिद्र
संज्ञइति) ।

कालमानमप्युक्तं तेनैव ।

हेदादिकालः कथितस्तिथिकृत्वोर्घटीद्वयम् ।

नाग-वज्रि-पत्तोपेतं तद्भेदं तत्त्वपलैर्युतम् ॥

पलैः शोडशभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं युतेः ।

हेदादिसमयः प्रोक्तो दानेऽनन्तफलप्रदः ॥

‘कृतिः’ करणं । ‘नागः’ अष्टौ । ‘वज्रयः’ त्रयः । ‘भं’ नक्षत्रम् ।

‘तत्त्व’ पञ्चविंशतिः । ‘युतिः’ योगः ।

तद्यमर्थः सिद्धो भवति ।

(तिथिकारणयोराद्यन्ते घटिकाद्वयमष्टविंशत्पलानि पुण्यकालः) ।

(नक्षत्रस्य तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं घटिकाद्वयम्) ।

(योगस्यापि शोडशभिः पलैर्युक्तं घटिकाद्वयमिति) ।

अवमलक्षणमाह ।

विष्णुः । तिथित्रयं सृष्ट्यल्लेखो वारः स्यादवमं हि तत् ।

त्रिवारस्युक् तिथिर्यत्र दिनस्युक् च तदुच्यते ॥

(अत्र दिनक्षयावमयोरिवान् भेदः) ।

यत्र तिथिद्वयावसाने वारावसानं स दिनक्षयः ।

यत्र तिथिद्वयावसानेपि वारानुवृत्तिः सोऽवम इति ।

ब्रह्मप्रोक्ते । एकादश्यप्यमावस्या-पूर्णिमा-पुत्रजन्म च ।

वैधृतिश्च व्यतीपातो भद्रा चावमवासरः ॥

युगमन्वादयस्ते स्युरिन्द्रपर्वसमानकाः ।

क्रान्तिसाम्यं दिनच्छिद्रं यद्वाणां भगमस्तथा ॥

‘भगमः’ राशिनक्षत्रेषु गमनम् ।

देवो पुराणे । व्यतीपातो विष्णुपदं षडशीतिमुखन्तथा ।

क्रान्तिसाम्यममावास्या ग्रहणं वैधृतिश्च यः ।

संक्रान्तिश्च दिनच्छिद्रं तिथित्वेदिदिनचयः ।

इत्यादि पुण्यकालस्तु होम-दानादिकर्मणः ॥

स्कन्दपुराणे । ग्रहणं चन्द्रसूर्याभ्यामुत्तरायणमुत्तमम् ।

विषुवं सव्यतीपातं षडशीतिमुखन्तथा ।

दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिर्त्रेयं विष्णुपदं पुनः ।

इति कालः समाख्यातः पुंसां पुण्यविवर्धनः ।

अस्मिन् दत्तानि दानानि स्नान-होम-तपांसि च ।

अनन्तफलदानि स्यः स्वर्ग-भीक्षप्रदान्यपि ॥

आह चवनः ।

अमावास्या-संक्रान्ति-व्यतीपातविषुवा-यन-षडशीतिमुख-विष्णु

पदादि-वैधृति-ग्रहणान्तं स एव पुण्यकालः ॥

अयने षडशीती च चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

युगादौ वैधृती चैव दत्तं भवति चाक्षयम् ॥

आह यातातपः ।

अयनेषु तु यदत्तं षडशीतिमुखेषु च ।

चन्द्र-सूर्योपरागे च दत्तं भवति चाक्षयम् ॥

नारदः । विशाखासु यदा भानुःकृत्तिकासु च चन्द्रमाः ।

स योगः पञ्चको नाम पुष्करेष्वति दुर्लभः ॥

अथ निषिद्धकालाः । तत्र शङ्खलिखितौ ।

आहारं मैथुनं निद्रां सन्याकाले तु वर्जयेत् ।

कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहो ॥

स्कन्दपुराणे । राज्ञो दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।

हरन्ति राक्षसा यस्मात् तस्माद्दातुर्भयावहम् ॥

विशेषतो निशीथे तु न शुभं कर्म शर्मणे ।

अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महानिशाम् ॥

तथा स्नानञ्चैव महादानं स्वाध्यायन्तु न तर्पणम् ।

प्रथमेऽप्ये न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

आह ज्योतिःपराशरः ।

अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञ-दानाद्यभिग्रहान् ।

माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ॥

वापी-कूप-तडागादि प्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ।

दक्षिणाशमुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात् ॥

वाले वा यदि वा वृद्धे शुके वास्तमुपागते ।

मलमासद्वैतानि वर्जये * दत्ततः सदा ॥

‘मलमासः’ अधिकमासः । तत्तत्क्षणमाह ।

प्रचेताः । एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

हव्य-कव्य-क्रियाहन्ता तदा ज्ञेयोऽधिमासकः ॥

पैठीनसिः । वत्सरान्तर्गतः पापो यज्ञानां फलनाशकः ।

नैऋत्य-यातुधानानामसंक्रान्तोऽधिमासकः ॥

मलिम्लुचमसंक्रान्तं सूर्यसंक्रान्तिवर्जितम् ।

अधिमासं विजानीयात् सर्वकर्मसु गर्हितम् ॥

तथा । श्रौत-स्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कौर्त्तिताः ।

त्रयोदशे तु ताः सर्वा निष्फला इति संज्ञिताः ॥

तस्मात् त्रयोदशे मासि न कुर्यात्ताः कथञ्चन ।

कुर्व्वन्नर्थमेवाशु कुर्याच्चात्मविनाशनम् ॥

हारीतः । इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकौर्त्तितः ।

अग्नीसोमौ स्थितौ मध्ये समामौ पिष्टसोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।

आद्यो मलिन्नुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राक्ततः स्मृतः ॥

तस्मिंस्तु प्राक्तते मासि कुर्याच्छ्राद्धं यथाविधि ।

तथैवाभ्युदयं कार्य्यं नित्यमेकं हि सर्व्वदा ॥

व्यासः । भानुना लङ्घितो मासो ह्यनर्हः सर्व्वकर्म्मसु ।

षष्टिभिर्दिवसैश्मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्व्वार्द्धेन्तु परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यते ॥

उपाकर्म्म च हव्यञ्च कर्म्म पर्व्वोत्सवस्तथा ।

उत्तरेनियतिः कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

पाराशरः । उपाकर्म्म-तद्योत्सर्गः ॥ प्रसवाहो-त्सवाष्टकाः ।

मासद्वौ पराः कार्य्या वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥

तथा ज्योतिः शास्त्रे ।

घटकन्यागते सूर्य्ये वृश्चिके वाथ धन्विनि ।

मकरे वायवा कुम्भे नाधिमासो विधीयते ॥

माण्डव्यः । गर्भे वार्हुषिके प्रेते भूते नित्ये तु मासिके ।

प्रथमे चाब्दिके चैव नाधिमासो विधीयते ॥

अथ निषिद्धस्यापि धर्मविशेषेण पुण्यकालत्व मभिधीयते ।

देवलः । राहुदर्शन-संक्रान्ति-विवाहा-त्यय-वृद्धिषु ।

स्नान-दानादिकं कुर्वन्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

वृद्धवसिष्ठः । ग्रहणो-द्वाह-संक्रान्ति * यात्रादिप्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रौवपि तदिष्यते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । पूजनन्वतिथीनाञ्च पान्थानामपि पूजनम् ।

तच्च रात्रौ तथा ज्ञेयं गवामुक्तञ्च पूजनम् ॥

महाभारते । रात्रौ दानं प्रशंसन्ति विना त्वभयदक्षिणाम् ।

विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम् ॥

श्रीमार्कण्डेयपुराणे ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।

स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥

विश्वामित्रः । महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकान्तथा कुर्यान्नित्यन्तु न मनागपि ॥

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालाः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । कालः सर्वोपि निर्दिष्टः पात्रं सर्वमुदाहृतम् ।

अभयस्य प्रदाने तु नात्र कार्या विचारणा ।

तदैव दानकालस्तु यदा भयमुपस्थितम् ॥

तथा । न कालनियमो दृष्टो दीयमाने प्रतिश्रये ।

तदैव दानमस्योक्तं यदा पान्थसमागमः ॥

न हि कालं प्रतोक्षेत जलं दातुं दृषान्विते ।

* यात्रागौति कचित्पाठः ।

अब्रीदकं सदा देयमित्याह भगवान्मनुः ॥

स्कन्दपुराणे । अर्द्धप्रसूतां गां दद्यात् कालादि न विचारयन् ।

कालः स एव ग्रहणे यदा सा द्विमुखी तु गौः ॥

व्यासः । आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्व्ववत् ।

तदभावे तु गौरेव नरकोदरणाय वै ॥

तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीन्तु गाम् ।

शक्नोऽन्योऽरुक्तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्मृतस्य च ॥

वाराहपुराणे । व्यतीपातोऽथ संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः ।

पुण्यकालास्तदा सर्व्वे यदा मृत्युरुपस्थितः ।

तदा गो-भू-हिरण्यादि दत्तमक्षयतामिवात् ॥

तथा । यावत् कालं सुते जाते न नाडी क्षियते नृप ।

चन्द्र-सूर्य्योपरागेण तमाहुः समयं समम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । अच्छिन्ननाद्यां यहत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः ।

संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षयं प्रकीर्त्तितम् ॥

मत्स्यपुराणे । यदा वा जायते वित्तं वित्तं यद्वासमन्वितम् ।

तदैव दानकालः स्याद्यतोऽनित्यं हि जीवितम् ॥

इति कालनिरूपणम् ॥

अथ देशाख्यं दानाङ्गमुपवर्ण्यते ॥

तत्र देवोपुराणे । सर्व्वं शिवायमाः पुण्याः सर्वा नद्यः शुभप्रदाः ।

दान-स्नानो-पवासादिफलदाः सततं नृणाम् ॥

आह विष्णुः । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।

ॐ स स्नेच्छदेशो विज्ञेय आर्य्यदेशस्ततः परः ॥

भविष्यपुराणे । न हीयते यत्र धर्मश्चतुष्पात् सकलो हिज ।

स देशः परमो नित्यं सर्वपुण्यतमो मम ।

विद्वद्भिः सेवितो यत्र यस्मिन् देशे प्रवर्त्तते ।

शास्त्रोक्तश्चापि विप्रेन्द्र स देशः परमोमतः ॥

याज्ञवल्क्यः । यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्माच्चिबोधत ॥

श्रीमार्कण्डेयपुराणे ।

सहस्रश्चोत्तरो यस्तु यत्र गोदावरौ नदी ।

पृथिव्यामपि कृत्स्नायां स प्रदेशोऽतिपावनः ॥

व्यासः । गङ्गाद्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे ।

नगरे चाट्टहासे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

कुरुक्षेत्रे गयायाञ्च तीर्थे वामरकण्ठके ।

एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमचयतामियात् ।

सर्वतीर्थमयीगङ्गा तत्र दत्तं महाफलम् ॥

स्कन्दपुराणे । वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागः पुष्कराणि च ।

गङ्गा-समुद्रतीरञ्च नैमिषामरकण्ठकम् ।

श्रीपर्वत-महाकालं गोकर्णं वेदपर्वतम् ।

इत्याद्याः कीर्त्तिता देशाः सुरसिद्धिनिधेविताः ॥

सर्वे पिलीचयाः पुण्याः सर्वा नद्यः ससागराः ।

गो-सिद्धमुनि-वासाश्च देशाः पुण्याः प्रकीर्त्तिताः ।

एषु तीर्थेषु यद्दत्तं फलस्यानन्त्यकृद्भवेत् ॥

पद्मपुराणे । गङ्गा चोदधुखी यत्र यत्र प्राची सरस्वती ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं स्नान-दानेषु सुव्रत ॥

लिङ्गं वा प्रतिमा वापि दृश्यते यत्र कुत्रचित् ।

तत् सर्वं पुण्यतां याति दानेषु च महाफलम् ॥

ब्रह्मप्रोक्ते । नदीतीरे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च वैश्वमनि ।

दत्तं शतगुणं प्राहुर्लक्षमादित्यसन्निधौ ॥

शिवस्य विष्णोर्वक्त्रे च सन्निधौ दत्तमक्षयम् ।

तथा । अग्निहोत्रे गवां गोष्ठे वेदघोषपवित्रिते ॥

शिवायतनसंस्थाने यदल्पमपि दौयते ।

तदनन्तफलं ज्ञेयं शिवचेचानुभावतः ॥

मत्स्यपुराणे । शालग्रामसमुद्भूतः शैलश्चाङ्गमण्डितः ।

यत्र तिष्ठति वसुधे तत्क्षेत्रं योजनद्वयम् ॥

हारवत्याः शिला देवि मुद्रिता मम मुद्रया ।

यत्रापि नीयते तत्स्यात्तीर्थं द्वादशयोजनम् ॥

तथा । प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदी-पुण्यवनेषु च ॥

‘आयतने’ शङ्करादिचेचे ।

तदुक्तं भविष्यपुराणे ।

क्रोशमात्रं भवेत् क्षेत्रं शिवस्य परमात्मनः ।

प्राणिनान्तत्र पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारणम् ।

फलं दत्त-हुतानाञ्च अनन्तं परिकीर्तितम् ॥

मनुजैः स्थापिते लिङ्गे चेत्ते मानसिदं स्मृतम् ।

स्वयम्भुवि सहस्रं स्यादार्पणं चैव तदर्धकम् ॥

अथ अङ्गाख्यं दानाङ्गमुच्यते ।

स्कन्दपुराणे । दानं दद्यात् प्रयत्नेन अङ्गा-पूतमतन्द्रितः ।

अङ्गाङ्गतं स्वल्पमपि दानमानन्दमश्नुते ॥

अथ ह्यपि यद्वत् सर्वस्वमपि सत्तम ।

न तत् फलाय भवति तस्माच्छ्रद्धां समायवेत् ॥

देवलः । प्रदाय शकमुष्टिष्व यदा-भक्ति-समुद्यतम् ।

महते पात्रभूताय सर्वाभ्युदयमाप्नुयात् ॥

महाभारते । अथवा साध्यते धर्मो महद्भिर्नार्थराशिभिः ।

निष्किञ्चनास्तु मुनयः यदावन्तो दिवं गताः ॥

धर्मार्थ-काम-मोक्षाणां यदा परमकारणम् ।

पुंसामश्रद्धानानां न धर्मो नापि तत्फलम् ॥

वज्रिपुराणात् । यदापूर्वाः सर्वधर्माः यदामध्यान्तसंस्थिताः ।

यदा-निष्ठाः-प्रतिष्ठाश्च धर्माः अथैव कीर्तिताः ॥

श्रुतिमावरसाः सूक्ताः प्रधानपुरषेखराः ।

यदामात्रेषु गृह्यन्ते न वाक्येन न चक्षुषा ॥

कायकेशैर्न बहुभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः ।

धर्मैः सम्प्राप्यते सूक्ष्मः यदाहीनैः सुरैरपि ॥

यदा धर्मैः परः सूक्ष्मः यदा ज्ञानं हुतन्तपः ।

यदा-स्वर्गश्च मोक्षश्च यदा सर्वमिदं जगत् ॥

सर्वस्वं जीवितञ्चापि दद्यादथवा यदि ।

नाप्नुयात् सकलं किञ्चित् अश्रद्धानस्ततो भवेत् ॥

वेदव्यासः । यदा वै सात्विकी देवौ सूर्यस्य दुहिता नृप ।

सवित्री प्रसवित्री च जीवविश्वासिनी तया ।

। वाग्वृद्धं वायते यदा मनोवृद्धश्च भारत ॥

महाभारते । क्रियावान् अश्रद्धानश्च दाता प्राज्ञोऽनसूयकः

। धर्मा-धर्म-विशेषज्ञः सर्वान्तरति दुस्तरम् ॥

स्कन्दपुराणे । अथा मातेव जननी ज्ञानस्य सुकृतस्य च ।

तस्माच्छ्रद्धां समुत्पाद्य ज्ञानं सुकृतमर्जयेत् ॥

मनुः । अद्वयेष्टञ्च पूर्त्तञ्च नित्यं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

अथाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्जनैः ॥

याज्ञवल्क्यः । दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं अदापूतन्तु शक्तितः ॥

बृहस्पतिः । मन्त्रान्यदोषाहोमे तु तपसौन्द्रियदोषतः ।

न्यूनता स्याददाने तु अदायुक्ते भवेत् कश्चित् ॥

(एतच्च देशनिरूपणञ्च पूर्वं व्रतखण्डादावेव प्रपञ्चितम्
इहतु पात्रादिदानाङ्गनिरूपणप्रतिज्ञानिर्वहणार्थं दिद्वानमेव
प्रदर्शितम् । न चात्र भविष्यपुराणमतेन दानाङ्गपञ्चके निरू-
प्यमाणे दानाङ्गभूतस्यापि दातुः कथं पृथगनुपादनमिति शङ्क-
नीयं दानस्य दातव्यतिरेकेणानुपपत्तेस्तेनैव तदाक्षेपात् एवं
तर्हि देश-कालादेरप्यनुपादानं स्यात्

अथ सामान्येनैव तदाक्षेपेपि ब्रह्मावर्त्तादिविशेषलाभार्थं
तन्निरूपणमिति दातापि तर्हि शुचित्वादिविशेषलाभार्थं निरू-
पणीयः स्यात् उच्यते तत्तद्विधायकवाक्यगताख्यातप्रत्ययीपात्तत्वा-
देव तदनिरूपणं नत्वाक्षेपात् शुचित्वादिविशेषलाभस्तु
वाक्यान्तरादिति कर्त्तव्यमभिधानपक्षे तु प्रत्ययीपात्तभावनयै-
वासाधारण्येन तदाक्षेपाच्च देशादिसाम्यं । एवमादिक्लेशपर्या-
लोचनया षडङ्गदानमिति वदता देवलेन तु निरूप्यतएव) ।
तथाहि । दाता प्रतिग्रहीता च अथा देयञ्च धर्मयुक् ।

देश-कालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुरिति ।

(तत्र चणन्तु प्रागभिहितमिति तु न पुनराद्रियामहे ।

न तु अहादिवदितिकर्त्तव्यतापि दानाङ्गमित्यतः प्रति-
पादनीयैव) ।

यदाह याज्ञवल्काः । देय-काल-उपायेन द्रव्यं अदासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणमिति ॥

‘उपायः’ इतिकर्त्तव्यता । अत्रोच्यते ।

(इतिकर्त्तव्यताविशेषास्तावत्तत्र दानविशेषेष्वेव प्रतिपाद-
यिष्यन्ते तेषामिह प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् सामान्येनेति-
कर्त्तव्यता पुनरवश्यं वक्तव्येति तदर्थमिदं प्रकरणमारभ्यते ।
इति अहा निरूपणम्) ।

अथ दानसामान्यविधिरुच्यते । तत्र दाढधर्माः ।

भविष्य पुराणे । सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।

निष्कामेन महावीर काम्यं कामान्वितेन च ॥

आचारयुक्तः अदावान् प्राप्नो योऽध्यात्मवित्तमः ।

कर्मणां फलमाप्नोति न्यायार्जितधनश्च यः ॥

‘सम्यक्’ प्रथमकल्पादिना । ‘संसाधनं’ यथाविहित-
साधनम् । ‘अधिकारिणा’ अर्थिना समर्थेन विदुषा च ।

‘अध्यात्मवित्तमः’ परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढप्रत्यय-
वान् ।

‘न्यायार्जितधनः’ स्वहृत्त्वर्जितधनः ।

आपस्तम्बः । प्रयोजयिता-नुमन्ता कर्त्तेति स्वर्गनरकफलेषु

भागिनः यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः ॥

याज्ञवल्काः । विधिदिष्टन्तु यत्कर्म करोत्यविधिना तु यः ।

फलं न किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत्
मनुः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनिकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलम् ॥

‘साम्प्रदायिकं’ पारलौकिकम् ।

योगियात्रवत्काः । अद्या-विधि-समायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।

सुविशुद्धेन भावेन तदानन्वाय कल्पते ॥

विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।

तदरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य ह्यकृतात्मनः ॥

भविष्योत्तरे । काम्यो दानविधिः पार्श्वं क्रियमाणो यथातथम् ।

फलाय मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयावहः ॥

गारुडपुराणे । प्रशस्तदेश-काले च पात्रे दत्तं तदचयम् ।

कोटिजन्माजितं पापं ददतस्त्वस्य नश्यति ॥

सकलाङ्गोपि सन्भारो यस्य दानक्रियाविधौ ।

सम्भवेदपि पापीयान् स सद्यो मुक्तिमेवति ॥

देवीपुराणे । शुचिना भावपूतेन चान्ति-सत्त्व-व्रतादिना ।

अपि सर्षपमात्रोपि दातारं तारयेदिह ॥

दत्तः । दानञ्च विधिवद्देयं काले पात्रे गुणान्विते ॥

यमः । सर्वत्र गुणवद्दानं स्वपाकादिष्वपि स्मृतम् ।

देशे-काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः ॥

‘गुणवत्’ उत्तमफलम् ।

तथा । दानं हि बहुमानाद्यो गुणवद्भाः प्रयच्छति ।

स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुत्रपौत्रैः सहाश्रुते ॥

परञ्चानुपहत्येह दानं दत्त्वा विचक्षणः ।

सुखोदयं सुखोदकं प्रेत्य वै लभते धनम् ॥

अनुपहत्य, पीडामनुत्पाद्य, “सुखोदकं” सुखोत्तरफलम् ।
रामायणे । नावज्ञया प्रदातव्यं किञ्चिद्वा केनचित् क्वचित् ।

अवज्ञया हि यदत्तं दातुस्तद्दीपमावहेत् ॥

ज्ञातातपः । अभिगम्य तु यद्दानं यच्च दानमयाचितम् ।

विद्यते सागरस्थान्तस्तस्थान्तो नैव विद्यते ॥

प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानञ्च निरहंकृतम् ।

तपांसि च सुतप्तानि तेषां फलमनन्तकम् ॥

ब्रह्मप्रोक्ते । गुप्ताध्यायी गुप्तदाता गुप्तपूजाग्निसत्क्रियः ।

पूज्यते सर्वलोकेषु सर्वदेवैः शतक्रतुः ॥

व्यासः । स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्राय दीयते ।

तत्सहस्रगुणं भूत्वा दातारमुपतिष्ठति ॥

ब्रह्मस्यतिः । कृते प्रदीयते गत्वा चैतायां दीयते गृहे ।

वापरे च प्रार्थयति कलौ चानुगमान्विते ॥

(प्रतिग्रहीतृगृहं गत्वा ग्रहीयते तत्कृते युगे

दत्तं भवति) । प्रतिग्रहीतारं स्वगृहमाह्वय्य ग्रहीयते

तत्त्रैतायुगे दत्तं भवतीत्यर्थः । एव मुत्तरत्रापि ॥

षड्विपुराणे । तमीवृतस्तु योदद्याद्भयात् क्रोधात्तथैव च ।

नृप दानन्तु तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्य एव च ॥

ईर्ष्या-मन्युमनाद्यैव दम्भार्थं चार्थ-कारणात् ।

योददाति द्विजातिभ्यः स बालत्वे तदश्रुते ॥

देशे काले च पात्रे च योददाति द्विजातिषु ।

परितुष्टेन मनसा यौवने तु तदश्रुते ॥

वैश्वदेवविहीनं च सन्ध्योपासनवर्जितम् ।

यद्दानं दीयते तत्तु वृद्धकाले समश्रुते ॥

आह मनुः । न विस्मयेत तपसा वदेदिद्वा नचानृतम् ।

नार्त्तोविप्रवदेद्विप्रान् न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत् ॥

यज्ञोऽनुतेन चरति तपः चरति विस्मयात् ।

आयुर्विप्रापवादेन दानन्तु परिकीर्त्तनात् ॥

यमः । आशां कृत्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् ।

दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्वृद्धघातकम् ॥

हारीतः । दानं ज्ञानं तपस्यागोमन्त्रकर्मविधिक्रियाः ।

मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः ॥

आह प्रचेताः । स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

वायुपुराणे । क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः ।

भवन्ति न तथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः ॥

शाट्यायनः । दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादीन कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

आसनारूढपादस्तु जाम्बोर्व्वा जङ्घयोस्तथा ।

कृतावसक्श्चिकीयश्च प्रौढपादः स उच्यते ॥

वशिष्ठः । यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।

जपो होमस्तथा दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

विष्णुपुराणे । होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्तुः प्रवर्त्तते द्विजवाचनके जपे ॥

‘द्विजवाचनके, द्विजस्तस्तिवाचनादौ ।

शातातपः । सव्यादंसात्परिभ्रष्टकटिदेशभृताम्बरः ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्यात् दैवे पित्रे च वर्जयेत् ॥

श्लोकगौतमः । स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्रे च कर्मणि ।

बध्नीयान्नासुरीं कक्षां शेषकाले यथा रुचिः ॥

याज्ञवल्क्यः । परिधानादहिः कक्षा निवद्धा ह्यासुरी भवेत् ।

धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

‘बहिः कक्षा, बहिर्निर्गता कचेत्यर्थः ।

मनुः । न कुर्यात् कस्यचित् पौडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्नभिषेकन्तु कर्माण्यप्यन्यथा चरन् ॥

सम्ययोरुभयोज्ञे भोजने दन्तधावने ।

पितृकार्त्वं च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥

गुरुणां सन्निधौ दाने यागे चैव विशेषतः ।

एषु मोक्षं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥

पराशरः । स्नाने दाने जपे होमे, दैवे पित्रे च कर्मणि ।

सव्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सपवित्रौ करौ द्विजैः ॥

सुबुहारीतः । जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अग्रूयन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

दर्भहीना तु या सव्या यच्च दानं विनोदकम् ।

असंस्थ्यातच्च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्प्रयोजकम् ॥

हारीतः । देवाश्च प्रितरश्चैव तपोयज्ञदानानामौशतेमन्तारः

सर्वकार्यसाधनानामार्त्तिभयोपसर्गेभ्योरक्षितारो भवन्ति, मन्त्रा

देवता स्तदा एवं सिद्धमन्त्रवत्करोति, देववत्करोति, यद्ददाति

देवताभिरेव तद्ददाति, यत्प्रतिगृह्णाति देवताभिरेव तत् प्रति-

गृह्णाति, तस्मान्नामन्त्रवत्प्रतिगृह्णीयात् यत्त्वमन्त्रतः प्रतिपादिता
हि देवतास्तुष्णीं प्रतिगृह्णीयुर्हि शठा भवन्ति तस्मान्मन्त्रवद्वि-
रवोच्च दद्यादालभ्य वा ॥

‘अवोच्च, प्रोक्षणं कृत्वा । ‘आलभ्य, सोदयेन पाणिना
स्पृष्ट्वा ॥

आपस्तम्बः ॥ सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि, यथाश्रुति वीहारे ।
वीहारे, यत्र अन्वाहार्यदानादौ यथाश्रुति यावदेव श्रुतं तावदेव
कुर्यान्नोदकपूर्वतादिनियम इत्यर्थः ॥

वाराहपुराणे । तोयं दद्यात् द्विजकरे दाने विधिरयंभृतः ।

सकुशोदकहस्ताद्य ददामीति तथावदेत् ॥

गौतमः । अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकुशन्तु तिलोदकम् ।

फलान्यपिच संधाय प्रदद्यात् अद्वयान्वितः ॥

(पात्रासन्निधाने तु नारदीयपुराणे विशेष उक्तः) ॥

मनसा पात्रमुद्दिश्य जलं * भूमौ विनिक्षिपेत् ।

विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥

धौम्यः । दानकाले तु सम्प्राप्ते पात्रस्यासन्निधौ जलम् ।

अन्यविप्रकरे दत्त्वा दानं पात्रे निधीयते ॥

षट्त्रिंशन्नतात् । पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियावन्तं गुणान्वितम् ।

देशे काले च सम्प्राप्ते देयमप्यु विनिक्षिपेत् ॥

(उभयासन्निधाने तु विशेषस्तत्रैवोक्तम्)

द्रव्य-पात्र-विकर्षयेत् परोक्षं दातुमुद्यतः ।

तत्पात्रायाह भुवं पात्रं द्रव्यमादित्यदैवतम् ॥

* भूमौ तोषयति कचित् पाठः ।

धौम्यः । परोक्षेऽपि तु यद्वत्तं तीर्थे स्नाने न सोदकम् ।

तद्दानं सोदकं प्राङ्गुरनन्तफलदायकम् ॥

परोक्षे कल्पितं दानं पत्राभावे कथं भवेत् ।

गोतृजेभ्य स्तथा दद्यात् तदभावे स्वयम्भुषु ॥

परोक्षेऽपि च यद्वत्तं भावपूर्व्वेण चेतसा ।

गुरु-मित्र-हिजातिभ्य स्तुतु दानमनन्तकम् ॥

परोक्षे खलु यद्वत्तं स्वस्वचरविवर्जितम् ।

दृश्यते सागरस्यान्तं स्तस्यान्तो नैव दृश्यते ॥

आपस्तम्बः । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञ-दान-तपः-क्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनः ॥

विमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्म्मभारभेषु सर्व्वशः ।

तिस्रः सार्द्धास्तु कर्त्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः ।

देवताध्यानकाले न भुतं कुर्यात् न संग्रहः ॥

वृहवशिष्ठः । नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्प्रदानस्याचात्मनः ।

सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्रयम् ।

(पुंस्त्रयमिति, प्रपितामहादिपुरुषत्रयमित्यर्थः) ।

तदुक्तं । नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् ।

नाम सङ्कीर्त्तयन् विद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम् ॥

तथा दानहोमजपान् कुर्व्वन्नासीनः कुशसंस्तरे ।

एषां फलमनन्तन्तु लभते प्राङ्मुखीनरः ॥

स्मृत्यन्तरात् । नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्यक्प्रदान्वितो ददेत् ।

सङ्कीर्त्त्य देशकालादि तुभ्यं सम्प्रददे इति ।

न ममेति स्वस्वत्वस्य निवृत्तिमपि कौर्त्तयेत् ॥

षट्त्रिंशत्तात् । प्रणीते तु समिदोऽग्नौ जुहुयाद्वाह्नितिचयम् ।
उदगघेषु दर्मेषु पात्रं तेषूपपादयेत् ॥

प्रागघेषु स्वयंस्थित्वा दाताच परमेश्वरम् ।

ध्यात्वा स्वपुण्यमुद्दिश्य दक्षिणां प्रतिपादयेत् ॥

समस्ता व्याहृतौर्हुत्वा तत्रोपरि समापयेत् ।

ब्राह्मणं प्रतिपत्वाथ ततः पात्रं विसर्जयेत् ॥

अनेन विधिना दानं दातव्यं होमपूर्वकम् ।

तत्कर्म्मदक्षिणावर्ज्यं होमवर्जञ्च नार्हति ॥

एतच्च विहिताङ्गभूतहोमकेषु होमानुवादपुरःसरमुपदर्शितं
तत्तद्गुणविधिपरम्, अन्यथा ह्यतथादृष्टशिष्टाचारेषु ताम्बूलादि-
दानेष्वपि प्रसङ्गः स्यात् । अथ प्रतियहीत्वधर्माः ।

ब्रह्माण्ड पुराणे ।

शुचिः पवित्रपाणिष गृह्णीयादुत्तरामुखः ।

अभीष्ट देवतां ध्यायन् मनसा विजितेन्द्रियः ॥

कृतोत्तरीयकोनित्यमन्तर्जानुकरस्तथा ।

दातुरिष्टमभिध्यायन् प्रह्णीयात् प्रयतः शुचिः ॥

आपस्तम्बः । आर्द्रवासास्तु यः कुर्यात् जपहोमं प्रतियहम् ।

सर्वं तद्राक्षसं विन्देत् बहिर्जानुच यत्कृतम् ॥

बोधायनः । काषायवासा कुरुते जपहोमप्रतियहान् ।

तद्देवगमं भवति हव्यकव्यं स्वधा हविः ॥

जागलेयः । हस्तमध्ये ब्रह्मतीर्थं दक्षिणग्रहणे नतु ॥

आह प्रचेताः । दक्षिणमध्यहस्ते ब्राह्मणस्याग्नेयं तीर्थमाग्नेयेन

प्रतिगृह्णीयादिति ।

गारुड पुराणे ।

स्नातः सम्यगुपसृश्य दधानो धीतवाससी ।

सपवित्रकरश्चैव प्रतिगृह्णीत धर्मवित् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । स्तुतके स्तुतके विप्रा नतु याज्ञाः प्रतिग्रहः ।

तत्रापिच तथा याज्ञा नरैरभयदक्षिणा ॥

कालः स एव ग्रहणे यदा भयमुपस्थितम् ।

प्रतिग्रहास्तथान्ये तु याज्ञा नाशुचिना द्विजाः ॥

अभ्यक्तेन च धर्मज्ञास्तथा मुक्तशिखेन च ।

स्नातः सम्यगुपसृश्य गृह्णीयात् प्रयतः शुचिः ॥

प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्वत्रैवानुकीर्त्तयेत् ।

ततस्तु कीर्त्तयेत् सार्वं द्रव्येण द्रव्यदेवताम् ॥

समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् ।

तदन्ते कीर्त्तयेत् स्वस्ति प्रतिग्रहविधिस्त्वयम् ॥

‘सावित्री सविददेवत्या ऋक्, देवस्यत्वेत्यादिप्रसिद्धा ।

‘द्रव्यदेवतां, अभयं सर्वदैवत्वमित्यादिवक्ष्यमाणाम्, काम-
स्तुत्या कीदात् कस्मा अदादितिमन्त्रेण, शाखान्तरे तु कामः
कामायेत्यादिप्रसिद्धा ।

आदित्यपुराणे । ओङ्कारमुच्चरन् गात्रो द्रविणं स कुशोदकम् ।

गृह्णीयादृचिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत् ॥

तथा । प्रतिग्रहं पठेदुच्चैः प्रतिगृह्य द्विजोत्तमान् ।

मन्त्रं पठेत्तु राजन्ये उपांशु च तथा विशि ॥

मनसा तु तथा शूद्रे स्वस्तिवाचनमेव च ।

सौंकारं ब्राह्मणे कुर्यान्निरौंकारं महीपती ॥

उपांशु च तथा वैश्वे मनसा स्वस्ति शूद्रजे ।

‘प्रतिग्रहम्’ प्रतिग्रहमन्त्रः । ‘मन्त्र’ मध्यमस्तरम् ।

ब्राह्मणे दातरि सौकारं स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । एवं च त्रिया-
दिषु” ।

विष्णुधर्मोत्तरे । अभयं सर्वदैवत्वं भूमिर्वै विष्णुदेवता ।

कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

तथा चैकग्रकं सर्व्वं कथितं यमदैवतम् ।

महिषश्च तथा याम्य उद्रो वै नैऋतो भवेत् ॥

रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा क्षागमाग्नेयमादिशेत् ।

मेघन्तु वारुणं विन्ध्याद्वराहं वैष्णवं तथा ।

आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदेवताः ॥

जलाशयानि सर्वाणि वारिधानीं कमण्डलुम् ।

कुम्भश्च करकश्चैव वारुणानि निबोधत ॥

समुद्रजानि रत्नानि वारुणानि द्विजोत्तमाः ।

आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व्वलोहानि चाप्यथ ॥

प्राजापत्यानि सर्वाणि पक्वात्रमपि च द्विजाः ।

त्रेयाश्च सर्व्वगन्धास्तु गान्धर्वा वै विचक्षणैः ॥

बार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्या त्रेया रसास्तथा ।

पक्षिणस्तु तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः ॥

विद्या ब्राह्मो विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च ।

सारस्वतानि त्रेयानि पुस्तकादीनि पण्डितैः ॥

सर्वेषां शाल्यभाण्डानां विश्वकर्मानुदेवतः ।

द्रुमाणामथपुष्पाणां शकैर्हरितकैः सह ॥

फलानामपि सर्वेषान्तथा ज्ञेयो वनस्पतिः ॥
 मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च ।
 क्वचं कृष्णाजिनं शय्यां रथ-मासनमेव च ॥
 उपानहौ तथा यानं यच्चान्यत्प्राणिवर्जितम् ।
 तत्तु चाङ्घ्रिरसत्वेन प्रतिगृह्णीत मानवः ॥
 शूरोपयोगि यत् सर्वं शास्त्र-धर्म-ध्वजादिकम् ।
 रणोपकरणं सर्वं विज्ञेयं सर्वदैवतम् ॥
 गृह्णन्तु शक्रदैवत्वं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः ।
 तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्वं सर्वं वा द्विजसत्तमाः ॥
 द्रव्याणामथ सर्वेषां देवसंश्रयणावरः ।
 वाचयेज्जलमादाय करेणाथ प्रतिग्रहम् ॥
 दातुमत्र प्रयोगान्ते * ह्यमुकस्मै सुराय वै ।
 इदमोऽप्रतिगृह्णामि तदन्ते स्वस्ति कौर्त्तयेत् ॥

तद्यथा । अग्नये हिरण्यं प्रतिगृह्णामीति ।

द्रव्याण्यथाव्यथादाय स्पृष्ट्वा तान् ब्राह्मणः पठेत् ।
 कन्यादाने तु न पठेद्द्रव्याणान्तु पृथक् पृथक् ॥
 प्रतिग्रहे द्विजा श्रेष्ठा स्तथैवान्तर्भवन्ति ते ।
 प्रतिग्रहस्य यो धर्म्मो न जानाति द्विजोविधिम् ।
 द्रव्यस्तैव्यसमायुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥
 विधिन्तु धर्म्मो विज्ञाय ब्राह्मणस्तु प्रतिग्रहे ।
 दात्रा सह तरत्येव महादुर्गाण्यसौ भुवम् ॥

* दातुमन्त्रप्रयोगान्ते इति पाठान्तरम् ।

तस्मादुक्तं विधिं कृत्वा ब्राह्मणस्तु प्रतिग्रहे ।

आत्मनः श्रेयसीयोगं कुर्याद्दानन्तथैव च ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विधिर्ज्ञेयः प्रतिग्रहे ॥

तथा । भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कुर्वन् प्रदक्षिणम् ।

करे गृहीत्वा कन्यान्तु दासदास्यौ द्विजोत्तमः ।

करन्तु हृदि विन्यस्य धम्मर्गो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ॥

‘प्रतिग्रहं, स्वीकारम् ।

आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कौर्त्तितः ।

तथाचैकशफानान्तु सर्वेषाम्बा विशेषतः ॥

प्रतिगृहीत तान् शृङ्गे पुच्छे कृष्णाजिनन्तथा ।

(सामान्येनैकशफानां कर्णे प्रतिग्रहः उक्तः, यत्नेकशफाः

शृङ्गिणः, तान्विशेषतः शृङ्गे प्रतिगृहीतेत्यर्थः) ।

कर्णजाः पशवः सर्वे ग्राह्या पुच्छे विचक्षणैः ॥

गृहीत्यान्महिषं शृङ्गे खरं वै पृष्ठदेहतः ।

प्रतिग्रहमघोष्ठस्य यानानां चाधिरोहणात् ॥

बीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः ।

वस्त्रं दशान्तादादद्यात्परिधायवा पुनः ॥

आरुह्योपानहौ मञ्चमारुह्यैव च पादुके ।

धर्मध्वजौ च संस्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥

अवतीर्थ्य च सर्वाणि जलस्थानानि वै द्विजाः ।

ईषायान्तु रथो ग्राह्यः क्वचं दण्डं तथैव च ॥

दुर्मांश्च प्रतिगृहीत्यान्मूलन्यस्तकरोद्विजः ।

आयुधानि समादाय तथामुच्य विभूषणम् ॥

‘द्विपायां’ दण्डायि । ‘आमुच्य’ वक्षेत्यर्थः ।

परिशिष्टे । परिगृहीत गां पुच्छे कर्णे वा हस्तिनं करे ।

मूर्ध्नि दासौमजाच्चैव पृष्ठेऽश्वतरगर्दभौ ॥

अश्वं कर्णे शटे वापि अन्तमुद्दिश्य धारयेत् ।

शय्या-सन-गृह-क्षेत्रं संस्पृश्यादाय काञ्चनम् ॥

उद्गच्छ ककुदि स्पृष्ट्वा मृगाञ्च महिषादिकान् ।

गोधामश्वविधानेन पुच्छे संस्पृश्य पक्षिणः ॥

दंष्ट्रिणो दंशितचैव तथा क्षुद्रमृगाञ्च ये ।

अजादीनांतु सत्वानामेष एव विधिः स्मृतः ॥

छत्रं दण्डे तरुशूले फलं संगृह्य गौरवात् ।

प्रगृह्योपानहौमञ्च वाचयेत् प्रतिमुच्य वै ॥

वासस्त्वथ समादाय कन्यायौर्ध्वेऽथवा करे ।

ऋतौ भार्यां परपूर्वां प्रतिगृहीत चाक्षताम् ॥

पुत्रमुत्तङ्गमारोप्य प्रतिगृहीत दत्तकम् ।

रथं रथमुखे स्पृष्ट्वा प्रतिगृहीत कूवरे ॥

‘कूवरः’ युगाधारकाष्ठम् ।

युग्य-काञ्चन-वस्त्राणां नाङ्गयुक्ते प्रतिग्रहः ॥

अथोभयधर्माः ।

गरुडपुराणे । दैवम्वा कर्म पितृम्वा नाशुचिः कर्तुमर्हसि ॥

स्नानमेव द्विजातीनां परं शुद्धिकरं स्मृतम् ॥

अतः स्नातोर्हता मेति दानेचैव प्रतिग्रहे ।

उत्तमस्रायिना कर्म राक्षसत्वाय कल्पते ॥

प्रजापतिः कर्मगुप्तेः पवित्रमसृजत्पुरा ।
 रक्षोघ्नमेतत् परमं मुनिभिः कल्पितं सवे ॥
 तस्मात्तत्करयो ह्यर्थं ददता प्रतिगृह्यता ।
 ज्ञान-होम-जपादीनि कुर्वता च विशेषतः ॥
 संत्यज्य वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् ।
 सकृत् प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ॥

वायुपुराणे । दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च ।

साङ्गुष्ठेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् ॥

‘साङ्गुष्ठेन, अङ्गुलीसङ्गताङ्गुष्ठेन’ ।

एतान्येव च कार्याणि दानादीनि विशेषतः ।

अन्तर्जानु विधेयानि तद्वदाचमनं नृप ॥

बौधायनः । भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।

बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे । नाधिकारौ मुक्तकण्ठो मुक्तचूडस्तथैव च ।

दाने प्रतिग्रहे यज्ञे ब्रह्मयज्ञादिकर्मसु ॥

देवाः समेत्य वस्त्रं हि तच्च पुंसामकल्पयन् ।

ततश्च वाससा हीनमसम्पूर्णं प्रचक्षते ॥

सोत्तरीयस्ततः कुर्यात् सर्वकर्मणि भाविनः ।

अधौतं काकधौतञ्च परिदध्यान्न वाससौ ।

ददानः प्रतिगृह्यन् दध्यादहतमेव च ॥

वाराहपुराणे । सुस्नातः सम्यगाचान्तः कृतसंध्यादिक्रियः ।

काम-क्रोध-विहीनश्च पाषण्ड्यसर्गवर्जितः ।

जितेन्द्रियः सत्यवादी पात्रं दाता च गस्यते ॥

तथा । प्रमीते गोचरुपे सूतके वा समागमे ।

दशरात्रमनर्हः स्यात् कर्त्तुं दान-प्रतिग्रहौ ॥

पिण्डीदकादि सूतके दातुं प्रेताय युज्यते ।

आहिवायां तथा नाद्यां दानार्हौ सूतसूतके ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् ।

शुचिनाऽशुचिना वापि ग्राह्योभयमुपस्थितम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टम्

तत्र कात्यायनः । कुशोपरि निविष्टेन तथा यज्ञोपवीतिना ।

देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलं हि तत् ॥

आह जातूकर्णः । श्रीङ्गारेण दद्यात् प्रतिगृह्णीयाच्च ॥

स्कन्दपुराणे । प्रणवोजगतां बीजं वेदानामादिरेव च ।

एष एव परं ब्रह्म पवित्रमयमुत्तमम् ।

तस्मात् प्रणवमुच्चार्य कार्थ्यो दान-प्रतिग्रहौ ॥

यमः । योर्चितं प्रतिगृह्णाति योऽर्चयित्वा प्रयच्छति ।

तावुभौ गच्छतः स्वर्गे विपरीते विपर्ययः ॥

लिङ्गपुराणे । दद्याद्दानं यथा शक्त्या सदाभ्यर्चनपूर्वकम् ।

ब्राह्मणश्चापि गृह्णीयाद्भक्त्या दत्तं प्रतिग्रहम् ॥

शातातपः । प्रश्नपूर्वन्तु यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।

स पूर्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

‘प्रश्नपूर्वमिति’ । एतमध्यायं एतमनुवाकम्वा यदि त्वमस्त्वलितं पठसि तदा तएतावद्दामौत्युक्ता तथा कृते यद्दीयते तत् ‘प्रश्नपूर्वकम्’ ।

व्यासः । अवमानेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् ।

तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम् ॥

शातातपः । कार्यलोभेन योदद्याद्ब्रह्मीयाद्यः प्रतिग्रहम् ।

दाताग्रे नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । प्रतिग्रहोयोविधिना प्रदत्तः

प्रतिग्रही योविधिना गृहीतः ।

द्वयोः प्रयोगधरमन्तु कार्यः

श्रेयस्तथाप्नोति न संशयोऽत्र ॥

अथ मित्रधर्माः ।

नन्दिपुराणे । दाने विधिमविज्ञाय नहि तद्दातुमर्हति ।

प्रतिग्रहानभिज्ञश्च गृह्णन्निरयमश्रुते ॥

सावज्ञं प्रतिगृह्णानो गृहीतापि पतत्वधः ॥

किन्त्व' वेत्सीति वक्तव्यो न दात्रा ब्राह्मणः कश्चित् ।

सोपि पृष्टः स्वयं तेन दानार्थं तं न कीर्त्तयेत् ॥

“यदि त्वमेतत् पठसि तदा तुभ्यमेतद्ददामीति साक्षात्
परोक्षणमत्र निषिध्यते, पात्रत्वबोधार्थमुपायान्तरेण परो-
क्षणत्वमनुमतमेव” ।

तदुक्तं यमेन । शीलं संवसनाज्ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः ।

प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परोक्ष्यते ॥

‘संकथनं, शुद्धभावेन विद्याकथा ।

वाराहपुराणे । अपि सर्षपमात्रं हि नदेयं विचिकित्सता ।

मनसा ह्यननुज्ञातः प्रतिगृह्णीत नैव हि ॥

द्दानः प्रतिगृह्णंश्च यतो लोभभयादिना ।

नाप्नोति श्रेयसा योगं निरयं चैव गच्छति ॥

नारदीयपुराणे । देश-काल-विधानाद्यैर्हीनं दानं भयावहम् ।

दातुः प्रतिग्रहीतुश्च गृहीतमसतः सदा ॥

षट्त्रिंशन्मतात् । नामगोत्रे समुच्चार्य प्राङ्मुखो देयकौर्त्तनात् ।

उदङ्मुखाय विप्राय दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत् ॥

(देयकौर्त्तनादिति, देयकौर्त्तनोत्तरकालं दत्त्वेत्यर्थः) ।

प्राक्प्रत्यगास्या बोद्धाहे दाढग्राहकयोः स्थितिः ।

दद्यात् पूर्वमुखो द्रव्यमेष एव विधिः सदा ॥

(यत्तु कौर्त्तयन्ति, “प्राङ्मुखस्तु गृहीयाद्विवाहे तु विपर्यय”

इति, तस्य समूलत्वे सिद्धे अनुष्ठानविकल्पः, तत्राप्यु-

दङ्मुखसंप्रदानवैशिष्यस्मृतेस्तदेवानुष्ठेयम्)

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे ।

दद्यात् पूर्वमुखो दानं गृहीयादुत्तरामुखः ।

आयुर्विर्वर्द्धते दातुर्ग्रहीतुः चीयते तु तत् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-

संकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ

दानखण्डे दानाङ्गप्रकरणम् ।

अथ परिभाषाः ।

सिन्धौ दुर्धरकालकूटकुटिले * पीयूषशङ्खे का

कान्तानांमधुराधरासवरसम्पर्द्धा सुनिर्धारिता ।

इन्द्रं निन्दितमाह राहुरसनायोगो वियोगोत्तर

स्तनिःसीमसुधा-निधानमधुना हेमाद्रिसूरेर्गिरः ॥

अनेन सामान्यतया प्रतीयते महीतलम् ।

* सिन्धौ पश्चुरकालकूटकुटिले इति कचित्पाठः ।

अनेन सामान्यतया परिभाषेह कथ्यते ॥

तत्राह याज्ञवल्काः । आर्षं छन्दश्च दैवत्वं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाभ्ययनं जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चात्यफलं भवेत् ॥

तथा । यश्च जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्तार्यं ज्ञानकर्म च ।

एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिधिवद्भवेत् ।

देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र नसंशयः ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः ।

अधिकारी भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ॥

तथा । येन यद्विष्णा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत् प्रोक्तस्यैर्भावस्तदार्पकम् ॥

छन्दसा छन्द उद्दिष्टं* वाससी इव चाकृते ।

आत्मा संच्छादितो देवे र्मृत्योर्भीतै स्तु वै पुरा ॥

आदित्यैर्वसुभौरुद्रैस्तेन छन्दांसि तानि वै ।

यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ।

तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ॥

पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थेणैव च ।

अनेन चेदं कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥

नैरुक्तं यच्च मन्त्रस्य विनियोगप्रयोजनम् ।

प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहीच्यते ॥

* उदनात् छन्द इति पाठान्तरम् ।

एवं पञ्चविधं योगं जयार्थं गृह्यनुस्मरेत् ।
होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥

कृन्दोगपरिशिष्टम् ।

तत्र काल्पायनः । अक्रियाविविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कामकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया वायथाक्रिया ॥

स्वशाखाशेषमुत्सृज्य परशाखाययञ्च यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्म्भं मोघन्तस्तस्य यत्फलम् ॥

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारस्वमविरोधि* यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

‘अग्निहोत्रं, यजुर्वेदशाखासु विहितं, यथा कृन्दोगादिभिरनुष्ठायते ।

गृह्यपरिशिष्टकारः ।

वद्वत्त्वं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात् कथञ्चन ।

यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥

‘प्रवृत्तम्, आरब्धम् । ‘अन्यथाभूतं, क्रमादन्यत्वेन यद्वैप-

रीत्यमापन्नम् ।

समाप्ते यदि जानीया† न्येतदयथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

(एतत्तु कर्मसमाप्तावन्यथाकरणताविषयम्) ।

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गन्तत्क्रियते पुनः ।

* परोक्तमविरोधेति कचित्पाठः ।

† यदि जानीयः इति कचित्पाठः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

“यत्र प्रधानकर्माकरणं तत्साङ्गमेव पुनःकर्त्तव्यं, तदङ्गाकरणे-
पुनर्न साङ्गप्रधानावृत्तिर्नापि तावन्मात्रस्याङ्गस्य करणं किन्तु
प्रायश्चित्तमेव कार्यम् ।

गृह्यपरिशिष्टे । दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अथातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

मरीचिः । मामे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भंचयो मतः ।

अथातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

छन्दोगपरिशिष्टम् ।

कात्यायनः । हरिता यज्ञिया दर्भा पीतकाः पञ्चयज्ञियाः ।

समूलाः पिष्टदैवत्याः कल्पाषा वैश्वदैविकाः ।

ऋस्ताः प्रवरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिषः ॥

पञ्चयज्ञियाः पञ्चयज्ञार्हाः ।

“प्रवरणम्, अनुष्ठानम्, तदर्हाः प्रवरणीयाः” ।

लघुहारीतः । चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यन्नभूमिषु ।

स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥

पिण्डार्थं ये कृता दर्भा यैः कृतं पिष्टतर्पणम् ।

मूत्रोच्छिष्टदृष्टा ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥

नीवीमध्येषु ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः ।

पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥

अनन्तगर्भिणं सायं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुचचित् ॥

तदेव दर्भपिच्छल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्योत्पन्नार्थं यत् तदप्येतावदेव तु ॥

आपस्तम्बः । देवागारे तथा श्राद्धे गवां गोष्ठे तथाध्वरे ।

सन्ध्ययोश्च द्वयोः साधुसङ्गमे गुरुसन्निधौ ॥

अग्नागारे विवाहेषु स्वाध्याये भोजने तथा ।

उदरेदक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानां क्रियापथे ॥

(उदरेदक्षिणं पाणिमिति सव्यांश्च वस्त्रं निधाय दक्षिणं बाहुमुत्तरीयादङ्घ्रिः कुर्यादित्यर्थः ।)

याज्ञवल्काः । रौद्रपिनासुरात्मनांस्तथा दैवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्यालभ्यचात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत् ॥

छन्दोगपरिशिष्टम् ।

काल्यायनः । पितृमन्त्रप्रवरणे आत्मात्मने अवेक्षणम् ।

अधोवायुसमुत्सर्गे ग्रहासेऽनृतभाषणे ॥

मार्जार-मूषिक-सर्पे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेव सर्वत्र कर्म कुर्व्वन्नपः स्पृशेत् ॥

“आत्मात्मने, हृदयसर्पे, यज्ञादौ विहिते, अवेक्षणमपि यज्ञादिविहितमेव याज्ञम्” ।

याज्ञवल्काः । यदि वाग्यमलीपः स्वाज्जपादिषु कथञ्चन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

अज्ञानाद्यदि वा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ।

तथा शतपथश्रुतिः ।

अथ यदाचंयमी व्याहरति तस्मादुद्देशे विस्मृजो यज्ञः पराङ्मा-

वर्तते, तत्र वैष्णवीसूचया यजुर्व्या जपेदित्यादि ।

ऊन्दोगपरिशिष्टम् ।

कात्यायनः । यत्रोपदिश्यते कर्मकर्तुरङ्गं न सूचते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

यत्र दिङ्मो न नास्ति जपहोमादिकर्मषु ।

तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्यापराजिता ॥

ऐन्द्रीः प्राची । सौम्या, उत्तरा । 'अपराजिता, ईशानदिक् ।

आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र नेहशः ।

तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता ॥

'प्रह्वः, प्रणतजानुकः । प्रह्वेण, नम्रेण । तिष्ठता, उर्ध्वेण ।

वशिष्ठः । जपहोमोपवासेषु धौतवस्त्रधरो भवेत् ।

अलङ्कृतः शुचिर्मान्नी श्रद्धावान् विजितेन्द्रियः ॥

कात्यायनः । सदोपवीतिना भायं सदा बद्धशिखेन तु ।

विशिखोऽनुपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥

निगमपरिशिष्टे । वामस्कन्धे यत्रोपवीतम्, दैवे प्राचीनावीत

मितरथा पितृयज्ञे नाभ्यां द्विकण्ठासक्तमुत्सर्गे निवीतं पृष्ठ-

देशावलम्बि ग्राम्यधर्मेषु ।

'ग्राम्यधर्मः, स्त्रीसंयोगः' ।

बौधायनः । कर्मयुक्ती लाभेरधःस्पर्शं वर्जयेत् ।

आह मनुः । चण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः स्वा तथैव च ।

रजस्वला च पण्डितश्च नेत्रेरक्षयतो द्विजान् ॥

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते ।

दैवे हविषि पित्रे वा तद्वच्छल्ययथातथम् ॥

स्कन्दपुराणे । पाषण्डिनश्च पतिता ये च वै नास्तिका जनाः ।

पुण्यकर्मणि तेषां वै सन्निधिर्नैष्यते क्वचित् ॥

अथ विज्ञानललितात् ॥

पृथिव्यप्तेजसां वायोर्म्मण्डलानि क्रमेण तु ।

पीतं वक्ति चतुष्कोणं पार्थिवं शक्रदैवतम् ॥

वृत्तार्थमाप्यं पद्माकं शुक्तं वरुणदैवतम् ।

अस्त्रं स्वस्तिकसंयुक्तं तैजसं वज्रदैवतम् ॥

वृत्तं विन्दवृतं वायुदैवतम् कृष्णमानिलम् ॥

गरुडपुराणे । कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।

कुङ्कुमस्य त्रयश्चैका शशिनः स्याच्चतुःसमम् ॥

कर्पूरश्चन्दनं दर्भकुङ्कुमं च समांशकम् ।

सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तसुरवल्गभम् ॥

तथा । कर्पूरमगुरुश्चैव कस्तूरीचन्दनं तथा ।

ककोलश्च भवेदेभिः पञ्चभिर्यच्चकर्दमः ॥

शिवधर्मैः । पञ्चामृतं दधि क्षीरं सिता मधु घृतं नृप ॥

स्कन्दपुराणे । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यमिति प्रोक्तं सर्वपातकनाशनम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे । अश्वत्थोदुम्बरप्लवचचूतन्यग्रोधपल्लवाः ।

पञ्चभङ्गादतिप्रोक्ताः सर्वकर्मसु शोभनाः ॥

पञ्चरात्रे । रजांसि पञ्चवर्णानि मण्डालार्थं हि कारयेत् ।

शालितण्डुलचूर्णेन शुक्तं वा यवसम्भवम् ॥

रक्तं कुसुम्भसिन्दूरगैरिकादिसमुद्भवम् ।

हरितालीद्वयं पीतं रजनीसम्भवं क्वचित् ॥

कण्ठैर्द्रव्यैर्वै हरितं पीतलक्षणविमिश्रितम् ॥

रजनौ, हरिद्रा ।

आदित्यपुराणे । अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत् ।

रूद्रबीजं परं पूतं यतस्तस्यैव सर्वदा ॥

भविष्यपुराणे । मधुरोन्मत्तं लवणं कषायस्तिक्त एव च ।

कटुकश्चेति राजेन्द्र रसषट्कमुदाहृतम् ॥

स्कन्दपुराणे । दधि क्षीरमथान्यञ्च मार्चितं लवणं गुडः ।

तथैवेक्षुरसश्चेति रसाः प्रोक्तामनौषिभिः ॥

भविष्यपुराणे । अनुक्तद्रव्यतत्सङ्ख्यादेवताप्रतिमा नृप ।

सौवर्णी राजती ताम्बी वृक्षजा मार्त्तिकी तथा ॥

चित्रजा पिष्टलेपोत्था निजवित्तानुरूपतः ।

आमाषात्पलपर्यन्तं कर्त्तव्या याठ्यवर्जितैः ॥

सुवर्णं रजतं ताम्र-भारकूटं तथैव च ।

लोहं तपु तथासीसं धातवः परिकीर्त्तिताः ॥

तथा । आपःक्षीरं कुशाग्राणि दध्यक्षततिलास्तथा ।

यवाः सिद्धार्थकाश्चैवमर्घोऽष्टाङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥

तथा । दूर्वा यवाङ्कुराश्चैव वालकं चूतपल्लवाः ।

हरिद्रादयसिद्धार्थशिखिपत्रोरंगत्वचः ॥

कङ्कणौषधयश्चैताः कौतुकाख्या नव स्मृताः ॥

कुन्दोगपरिशिष्टे ।

* कुष्ठं मांसो हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दनम् ।

● मुरामांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनौदयम् ।

शठौ चम्पकमुलञ्च सर्वौषधिराशः स्मृत इति स्मार्ताः ।

वचा चम्पकमुस्ताञ्च सर्व्वोपध्वो दश स्मृताः ॥

आवाहनासनार्धं पाद्याचमनमधुपर्कस्नानापञ्च ॥

वासोभूषणगन्धसुमनोयुतधूपदीपभोज्यानि प्रादक्षिण्यं नति-
रिति कथयन्त्युपचारषोडशकम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे । हैमराजतताम्ना वा सुस्मया लक्ष्णान्विताः ।

यात्रोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषेचने ॥

पञ्चाशाङ्गुलवैपुल्या उक्तेषु षोडशाङ्गुला ।

द्वादशाङ्गुलकं मूलं सुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥

पञ्चाशाङ्गुलेति आशा दिशः, ताव, दशसंख्यावाचकत्वेन
व्योतिःशास्त्रादौ प्रतिष्ठाः । “पञ्च च आशाश्च पञ्चाशाः ।

तावन्ति अङ्गुलानि वैपुल्यं येषां ते तथाभूताः ।

मध्यप्रदेशे तिर्य्यङ्मानेन पञ्चदशाङ्गुला इत्यर्थः । अथवा
वाङ्मयप्रदेशे बलवाक्यतिना सूत्रेण नीयमाना मध्यस्थाने पञ्चाशद-
ङ्गुला इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे पञ्चाशाङ्गुलेति छान्दसः प्रयोगः,
इति सङ्कीर्णविधिः ।

अथ दक्षिणादिनिर्णयः ।

तत्र शतपथश्रुतिः । स एष यज्ञोऽहो नादक्षत देवा-
दक्षिणाभिरदक्षयं स्तव्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयं स्तस्मादक्षिणा-
नामेति ।

भविष्यपुराणे । अदत्तदक्षिणं दानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ।

विफलं तद्विजानीयाद्भस्मनीव हुतं हविः ॥

षट्चिंशन्मतात् ।

अङ्गायुक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

मैत्रायणीयपरिशिष्टम् ।

दक्षिणालाभे मूलानां भक्ष्याणां ददाति न त्वेवं यजेत् ॥

तथाच शतपथश्रुतिः ।

तस्मान्नादक्षिणं हविःस्यादिति ॥

भविष्योत्तरे ॥ कास्यं यद्दीयते किञ्चित्तत्समयं सुखावहम् ।

असमग्रन्तु दोषाय भवतीह परवच ॥

तस्माच्च दक्षिणाहीनं विधानविकलं न च ।

देयं दानं महाराज समग्रफलकाङ्क्षया ॥

अन्यथा दीयमानं तदपकाराय केवलम् ।

प्रत्यक्षतश्चार्थहानिनं च तत् फलदं भवेत् ॥

आह भगवान् व्यासः ॥ सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।

सर्वेषामेवदानानां सुवर्णं दक्षिणेष्यते ॥

एतच्च, विशेषविहितगोवस्त्रादिदक्षिणकदानवर्जं सामान्य-
विहितदक्षिणेषु दानेषु व्यवतिष्ठते तत्रापि परायेष्ठतमेति प्राशस्त्यं
दर्शयति नत्वन्यां दक्षिणां निराचष्टे आनन्त्यार्थत्वादक्षिणायाः
सुवर्णस्य प्रकटत्वात् सर्वदानेषु सुवर्णं दक्षिणेतिवचनार्थः,
अन्यदपि पुरुषस्याहारीपयिकं तण्डुलादिकं दक्षिणार्थेन योज्यं ।
यत्तु श्रूयते । “अन्येषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृता ।
सुवर्णं दीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते” इति तदेतच्छ्रुतः स्तब्ध-
परिज्ञायश्रद्धातव्यम् ।

सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव च ।

नित्यश्राद्धं देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम् ॥

स्कन्दपुराणे । देयद्रव्यद्वयोऽंशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।

अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तिः ॥

तुलापुरुषादिदानानि अधिकृत्य ।

लिङ्गपुराणे । दक्षिणा च शतञ्चार्द्धं तदर्धं वा प्रदापयेत् ।

ऋत्विजाश्चैव सर्वेषां दश निष्कान् प्रदापयेत् ॥

भविष्योत्तरे । ज्ञेयं निष्कयतं पार्थ दानेषु विधिरुत्तमः ।

मध्यमस्तु तदर्धेन तदर्धेनाधमः स्मृतः ॥

मेषाञ्च कालपुरुषे तथा न्येषु महत्स्वपि * ।

एवं वृक्षे तथेष्टे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च ॥

अशक्तस्यापि कृतोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः ॥

अतोऽप्यल्पेन यो दद्यान्महादानं नराधमः ।

प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःख-शोकावहं भवेत् ॥

जयाभिषेकमुदाहृत्य लिङ्गपुराणे ।

अष्टषष्टिपलोन्मानं दद्याद्दे दक्षिणां गुरोः ।

होतृणाञ्चैव सर्वेषां त्रिंशत्पलमुदाहृतम् ॥

अध्वितृणां तदर्धेन द्वारपालां तदर्धतः ॥

एतेनान्यत्रापि, गुरोर्वृद्धऋत्विजां तदर्धं जापकानां तदर्धं

द्वारपालानामिति दक्षिणाविभागोऽवमन्तव्यः ।

ब्रह्मवैवर्ते सुबाहुर्वाच ।

देवानां प्रीतिमां विप्र गृहीत्वा ब्राह्मणः स्वयम् ।

आत्मीययोगं कुरुते विक्रोत्वा वा विभज्य वा ॥

तिलधेन्वादयश्चैव कथं भक्ष्या विजानता ।

धेनुत्वाद्भक्षणं शस्तं न शस्तंचेति संशयः ।

विश्वामित्र उवाच ।

धर्मज्ञ मूलं प्रथमं श्रुतिं वेदविदो जगुः ।

श्रुतिर्मूलं स्मृतीनान्तु पुराणं सेतिहासकम् ॥

श्रुतिमूलं समाख्यातं तदुक्तं नैव चालयेत् ।

दानकाले तु देवत्वं प्रतिमानां प्रकीर्तितम् ॥

धेनूनामपि धेनुत्वं श्रुत्युक्तं दानयोगतः ।

दातुं दानकाले तु धेनवः परिकीर्तिताः ।

विप्रस्य व्ययकाले तु द्रव्यं तदिति निश्चयः ॥

दानसम्बन्धिविप्रेण द्रव्यमागच्छता गृहम् ।

तत्सर्वं विदुषा तेन विक्रेयं स्नेह्यया विभो ॥

कुटुम्बभरणं कार्यं धर्मकार्यं च सर्वशः ।

अन्यथा नरकं यातोऽप्यिवमाह पितामहः ॥

कथं तिलानां धेनुत्वं देवत्वं प्रतिमासु च ।

उभयोः शास्त्रतो विद्याद्धेनुत्वं देवतां तथा ॥

शास्त्रं प्रमाणं परमं प्रमाणानामिति स्थितिः ।

आगमादेव लोकस्य प्रतीतिर्नान्यतः कुतः ॥

पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्रिकित्सितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

अथ द्रव्यदानम् ।

ब्रह्मपुराणे । धर्मशास्त्रेषु मानार्थं याः संज्ञा मुनिभिः स्मृताः ।

ताः सर्वा व्यवहारार्थं बोधव्याः सम्प्रदायतः ॥

मनुः । लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।
 ताम्र-रूप्य-सुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
 परमं तत्प्रमाणानां * चसरेणुः प्रचक्षते ॥
 तसरेणुष्टकां† ज्ञेया लिचैका ‡ परमाणुतः ।
 ता राजसर्पपस्तिस्त्रस्ते त्रयो गौरसर्पपः ॥
 सर्पपाः षट् यवोमध्य स्त्रियवन्त्वेककण्ठतः ।
 पञ्चकण्ठलको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥
 पलं सुवर्णाद्यत्वारः पलानि धरणं दश ।
 हे कण्ठले समष्टे विज्ञेयो रौप्यमापकः ॥
 ते षोडश स्याद्वरणं पुराणञ्चैव राजतः ।
 कार्ष्णीपणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्ष्णिकः पणः ॥
 धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
 चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥
 याज्ञवल्काः । जाल-सूर्य-मरीचिस्थं चसरेणुरजः स्मृतम् ।
 तेऽष्टौ लिचातु तास्तिस्त्रो राजसर्पप उच्यते ॥
 गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।
 कण्ठलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥
 पलं सुवर्णाद्यत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ।

* प्रथमं तत्प्रमाणानामिति कचित्पाठः ।

† चसरेणवोऽष्टाविति वा पाठः ।

‡ परिमानत इति कचित्पाठः ।

हे क्षणले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते ॥

शतमानन्तु दशभिर्वरणैः फलमेव च ।

निष्कः सुवर्णाद्यत्वारः कार्ष्णिकस्ताम्रिकःपणः ॥

आह विष्णुः ।

जालस्थानमरीचिगतं रजः त्रसरिणुसंज्ञं, तदष्टकं लिप्ता,
तत्त्रयो राजसर्षपः, तत्त्रयं गौरसर्षपः, ते षट् यवः, तत्त्रयं
क्षणलं, तत्पञ्चकं माषः, तत्द्वादशकमच्चार्यं, सचतुर्भाषकं
सुवर्णः, तच्चतुःसौवर्णिकोनिष्कः, हे क्षणले रूप्यमाषकः, ते
षोडश धरणम् । ताम्रिकः) कार्ष्णिकः ।

कात्यायनः । माषो विंशतिभागश्च त्रयः कार्ष्णिकस्य तु ।

काकिणी तु चतुर्भागी माषस्य च पणस्य च ॥

पञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी ।

कार्ष्णिकपणप्रमाणन्तु तद्विबडमिहैव या ॥

कार्ष्णिकपणस्यैकाज्ञेया ताद्यतस्त्रस्तु धानकः ।

ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनारस्तु त्रिकः स्मृतः ॥

नारदः । कार्ष्णिको दक्षिणस्यां दिशि रोप्यः प्रवर्तते ।

पणैर्निबडः पूर्वस्यां षोडशैव पणस्य तु ॥

अगस्तिप्रोक्तेपि ।

यवः स्यात् सर्षपैः षड्भिर्गुञ्जा च स्यात् त्रिभिर्वयैः ।

गुञ्जाभिः पञ्चभिर्वयैको माषकः परिकीर्तितः ॥

भवेत् षोडशभिर्मौषैः सुवर्णस्तैः पुनः स्मृतम् ।

चतुर्भिः पलमेकस्य दशसो धरणं विदुः ॥

अष्टभिर्भवति व्यक्तैस्तण्डुलो गौरसर्षपैः ।

स वैष्णवो यवः प्रोक्तो गोधूमं चापरे जगुः ॥
 विष्णुगुप्तः । पञ्च गुञ्जा भवेन्माषः शाणस्तौष्ट्रं चतुर्गुणैः ।
 कणजो धरणं प्राहुर्मन्त्रिमानविशारदाः ॥
 मज्जाटिका कणजविशेषस्तौष्ट्रं गुञ्जाद्वयं विदुः ।
 मज्जाटिकाविंशतिस्तु धरणं तद्विदामतम् ॥
 स्थूलमध्यातिसूक्ष्माणां सुसूक्ष्माणामपि स्मृतम् ।
 माषकैः पञ्चरागः स्यादिन्द्रनीलादिषु स्मृतम् ॥
 कुहुस्तत्र प्रयोक्तव्यो न यस्मिन्मानमौरितम् ।
 दौनारो रौप्यकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः ॥
 सुवर्णस्य सप्ततिमो भागो रौप्यक इष्यते ॥

प्रकारान्तरेणाप्याह । सुचेवे यथावन्मध्यपाककाले निष्पन्ना
 धान्यमाषा दश सुवर्णमाषः, पञ्च वा गुञ्जाः सुवर्णमाषकः
 ते षोडश सुवर्णः, एवं प्रमाणसिद्धस्य द्वितीया संज्ञा कर्ष इति ।
 चतुष्कर्षं पलं, पलानां शतेन तुला, विंशतितौलिकौ भारः,
 अस्यैव भारस्य उदतौलिक इति द्वितीया संज्ञा ।
 ब्रह्मप्रोक्ते । पलानां विंशतिर्विंशः पञ्चवौशास्तुला मता ।

उदतौलिकः स एव स्यात् भारो विंशतितौलिकः ॥

विष्णुगुप्तः । रुप्यस्य सुवर्णाद्भिन्नमानमभिधीयते अष्टाशीति
 गौरसर्षपा रूप्यमाषकः ते षोडश धरणं निष्पावा विंशतिर्वा
 रूप्यपलञ्च दशधरणकं तत्पलानां शतन्तुला तत्तुलाविंशति-
 भार इति विंशत्या ब्रीहितकुलैस्तुलायां विष्टतैर्व्याख्यरत्नस्य
 धरणं भवति । अष्टभिर्गौरसर्षपैस्तुलुलं कल्पयेदितिकेचित् ।
 तथा निर्घण्टौ । मानन्तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः ।

ते षोडशजः कर्षोस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ॥
 सुवर्णविस्तो हेज्जोचे कुरुविस्तस्तु तत्पले ।
 तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ॥
 आचितं दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ।
 कार्पापणः कार्षिकः स्यात् कार्षिकस्तास्त्रिकः पणः ॥
 आदित्यपुराणे । एकं दश शतञ्चैव सहस्रं चेति सत्तम ।
 यद्योत्तरं दशगुणं सहस्राणि दशायुतम् ॥
 शताहतं सहस्रन्तु प्रोच्यते नियुतं* बुधैः ॥
 तथा शतसहस्राणि दश प्रयुतमुच्यते ।
 शतं शतसहस्राणि कोटिरित्यभिधीयते ॥
 अर्बुदं दशकोटयस्तु वृन्दं कोटिशतं विदुः ॥
 सहस्रं कोटयश्चापि खर्व्वमाहुश्च तद्विदुः ।
 दशकोटिसहस्राणि निखर्व्वमिति संज्ञितम् ॥
 शतकोटिसहस्राणां शङ्कुरित्यभिधीयते ।
 सहस्रं कोटयश्चापि पद्ममात्रन्तु तद्विदुः ॥
 सहस्रन्तु सहस्राणां कोटीनां दशधा पुनः ।
 गणितन्तु समुद्रं वै प्राहुः संख्याविदोजनाः ॥

अथ धान्यमानम् ।

श्रीमार्कण्डेयपुराणे । यन्निरे तानि बीजानि ग्राम्यारण्याभिधानि च ।

श्रीषड्यः फलपाकान्ताः शतं सप्तदश स्मृताः ॥

ब्रोहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्ककास्तिलाः ।

प्रियङ्गवः कीविदाराः कीरदूषाः सचीनकाः ॥

* नियुतमित्यत्र लघुं प्रयुतमित्यत्र च नियुतमितिकेचिदाह्वरिति ।

माषा मुद्गामसूराश्च निष्पावाः सकुलोत्थकाः ।

आटक्वचणकाश्चैव शणः सप्तदश स्मृताः ॥

इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः ।

ओषधो यज्ञिया ज्ञेया ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥

व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुसर्षपाः ।

माषा मुद्गाः सप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलोत्थकाः ॥

श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्तिलाः स गवेधुकाः ।

कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये ।

ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यश्च चतुर्दश ॥

स्कन्दपुराणे । यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुलोत्थकाः ।

माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः ॥

गवेधुकाश्च नीवारा आटक्वोश्च सतीनकाः ।

चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु ॥

‘धान्यानि, व्रीहयः । ‘गवेधुकाः, कसकाः । ‘नीवाराः,

आरख्यव्रीहयः । ‘सतीनका, वर्तुलकलायाः । चीनकाः, षष्टिक-
विशेषाः ।

षट्त्रिंशन्मतात् । यवा गोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुस्तैश्चैव च ।

श्यामाकश्चीनकश्चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥

भविष्य पुराणे । पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।

चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आटकाः ॥

आटकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितोवुधैः ।

कुम्भी द्रोणद्वयं सूर्पस्वारी द्रोणास्तु षोडश ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । पलश्च कुडवः प्रस्थ आटको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु बोधव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥

द्रोणैःषोडशभिः खारौ विंशत्या कुम्भ उच्यते ।

कुम्भैस्तु दशभिर्बाधो धान्यसंख्याः प्रकीर्तिताः ॥

वाराहपुराणे । पलद्वयम् प्रसृतम् मुष्टिरेकं पलं स्मृतम् ।

अष्टमुष्टिर्भवेत्कुक्षिः कुक्षयोष्टौ तु पुष्कलम् ॥

पुष्कलानि च चत्वारि आदकः परिकीर्तितः ।

चतुरादको भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥

चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः ।

(मुष्टिःयजमानस्येति केचित् । मुष्टिरेकं पलं स्मृतमिति प्रोक्तं
सेतिकेति कुडवं ।

पाठ्ये । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थैश्चतुर्भिरादकः ।

चतुरादको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ।

अथ गोपथब्राह्मणे । पञ्चकणालको माषस्तैश्चतुर्षष्टिभिः पलम् ॥

पलैर्द्वाविंशद्भिः प्रस्थो मागधेषु प्रकीर्तितः ।

आदकस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणः स्याच्चतुरादकः ॥

द्रवद्रव्यविषये स्कन्दपुराणे ।

पलद्वयेन प्रसृतम् द्विगुणं कुडवं मतम् ।

चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थ आदकस्तैश्चतुर्गुणैः ॥

चतुर्गुणो भवेद्द्रोण इत्येतत्द्रवमानकम् ।

अथ भूमानम्
आदित्यपुराणे । जालान्तरगते भानौ यत्स्वम् दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां तसरेणुं प्रचक्षते ॥

तसरेणुस्तु विज्ञेयो अष्टौ ये परमाणवः ।

त्रसरेणवस्तु ते ह्यष्टौ रथरेणुस्तु स स्मृतः ॥
 रथरेणवस्तु ते ह्यष्टौ बालाग्रं तत्स्मृतं बुधैः ।
 बालाग्रश्च लिङ्गा तु यूका लिङ्गाष्टकं बुधैः ॥
 अष्टौ यूका यवं प्रादुरङ्गुलन्तु यवाष्टकम् ।
 द्वादशाङ्गुलमात्रो वै वितस्तिस्तु प्रकीर्तितः ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्ना नगासः प्रादेश उच्यते ।
 तालः स्मृतो मध्यमया गोकर्णश्चाप्यनामया ।
 कनिष्ठया वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुलिका स्मृता ॥
 रत्निस्त्वङ्गुलपर्वणि विज्ञेयस्त्वेकविंशतिः ।
 चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु ॥
 किष्कुः स्मृतो द्विरत्रिस्तु द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
 यन्मवत्याङ्गुलैश्चैव धनुर्दण्डः प्रकीर्तितः ॥
 धनुर्दण्डयुगं नालि ज्ञेयौ चैते यवाङ्गुलेः ।
 धनुषा त्रिंशता नखमाहुः संख्याविदो जनाः ॥
 धनुःसहस्रे द्वे चापि गव्यूतिरुपदिश्यते ।
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनन्तु प्रकीर्तितम् ॥

मार्कण्डेय पुराणे । परमाणुः परं सूक्ष्मं त्रसरेणुर्बृहतीरजः ।

बालाग्रं चैव लिङ्गा च यूका चाथ यवोङ्गुलम् ॥
 क्रमादष्टगुणान्याहुर्बृहतीरजस्ततोङ्गुलम् ।
 षडङ्गुलं पदं प्रादुर्वितस्तिर्द्विगुणं स्मृतम् ॥
 द्वौ वितस्ती ततोहस्ती ब्रह्मतीर्थद्विचष्टनैः ।
 चतुर्हस्ती धनुर्दण्डो नालिका तद्युगेन तु ॥
 क्रोशोधनुःसहस्रे द्वे गव्यूतिश्च चतुर्गुणा ।

द्विगुणं योजनं तस्मात् प्रोक्तं संस्थानकीविदैः ॥
वृहस्पतिः । दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्तनम् ।

दश तान्येव गोचर्म ब्राह्मणेभ्योददाति यः ॥
वसिष्ठः । दशहस्तेन वंशेन दशवंशान् समन्ततः ।

पञ्चचाभ्यधिकान् दद्यादेतन्नोचर्म चोच्यते ॥
विष्णुधर्मोत्तरे । यदुत्पन्नमयाग्राति नरः संवत्सरं द्विजः ।

एकं गोचर्ममात्रं तु भुवः प्रोक्तं विचक्षणैः ॥
मत्स्यपुराणे । दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डा निवर्तनम् ।

त्रिभागहीनं गोचर्म मानमाह प्रजापतिः ॥
वृहवसिष्ठः । गवांशतं वृषचैकी यत्र तिष्ठेदयन्तिनितः ।

एतन्नोचर्ममात्रं तु प्राहुर्वेदविदोजनाः ॥
अथ मण्डपादि लक्षणम् ।

बौधायनः । मध्याङ्गुलीकूर्परयोर्मध्ये प्रामाणिकः करः ।
छन्दोगपरिशिष्टे । अङ्गुष्ठाङ्गुलमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।

तत्र तत्र वृहत्पर्व्वग्रन्थिभिर्मनुयाहुधः ॥
अथ पञ्चरात्रे । कुर्याद्वैष्णवयागेषु चतुर्द्वारांश्च मण्डपान् ।

सारदारुभवांस्तंभान् दृढान् कुर्यादृजून् समान् ।
मण्डपाद्वोच्छ्रितान् वेदसंख्यांश्चूडान्वितांस्तथा ।

वलिका-मूर्धतस्तेषां स्तम्भदादशकं पुनः ॥
वाङ्मे पौठप्रमाणेन तत्र सूत्रविभागतः ।

मध्यमोत्तमयोर्वेदी मण्डपस्य त्रिभागतः ॥
चतुर्थींशोच्छ्रितिस्तस्यास्त्रिसप्तपञ्चतोपि वा ।

नवैकादशहारं वा दृष्टकाभिः प्रकल्पयेत् ॥

कनीयान् दशहस्तः स्यान्मध्यमोद्वादशोन्नितः ।

तथा षोडशभिर्हस्तैर्मण्डपः स्यादिहोत्तमः ॥

वेदसंख्यानं, चतुःसंख्यानित्वर्थः ।

चूडा, शिखा सा च स्तम्भशिरसि उपरितनसरन्मूलिकाप्रवेश
नार्थं क्रियते ॥

बाह्य, इति अन्तर्विन्यस्त स्तम्भचतुष्टयपिज्ञया बाह्यत्वम् ॥
अयमर्थः । पूर्वं मध्यस्तम्भचतुष्टयं विन्यस्य ततो बाह्यपरिघौ
स्तम्भद्वादशकं विन्यसेत एवञ्च षोडशस्तम्भो मण्डपः संप्रपद्यते ।
सूत्रविभागत इति, प्राक्पश्चिमायतस्य दक्षिणोत्तरायतस्य वा
चेचसूत्रस्य तृतीयांशपरिमितं अन्तरालं बिहाय स्तम्भा निवेश-
नीया इत्यर्थः । कन्यसे द्विकरमिति, कन्यसे मण्डपे द्विहस्त-
विस्तारं द्वारं कार्यम् । मध्यमोत्तमयोस्तु चतुरङ्गुलाभिद्वया
विधेयम् ।

विश्वम्भरवास्तुशास्त्रे ।

मण्डपान्तरमुत्सृज्य कर्त्तव्यं मण्डपद्वयं । धाम्नीधाम्ना-
न्तरं त्यक्त्वा धामाग्रे यत्रमण्डपः । दशद्वादशहस्तो वा कला
हस्तोऽथवा पुनः । यदा मण्डपद्वयं क्रियते तदा प्रथममण्डप
परिमितमन्तरं त्यक्त्वा द्वितीयमण्डपं कुर्यात् । यदा तु धामाग्रे
मण्डपः क्रियते तदा तदामपरिमाणमन्तरं त्यक्त्वा परतो मण्डपं
कुर्यादित्यर्थः ।

कलाहस्तः, षोडशहस्तः ।

करैः षड्विंशसु संख्याया विजयायास्तु मण्डपाः ।

अष्टतथो-दुम्बर-प्लव-वट-शाखाकृतानि तु ॥

मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वा राखेतानि कारयेत् ।
 पञ्चहस्तप्रमाणास्ते विस्तारेण दिहस्तकाः ॥
 षडङ्गुलाभिहस्तास्तु सप्तहस्ता यथोत्तमे ।
 पञ्चहस्तेति, कत्यसे मण्डपे पञ्चहस्ताः । मध्यमे षड्हस्ताः ।
 उत्तमे सप्तहस्ताः द्वारशाखा विधेयाः ॥

तथाहि ।

हस्तात्प्रभृति षडङ्गुलाभिहस्ता विस्तारी विधेयः ।
 मस्तके द्वादशांशेन शङ्ख-चक्र-गदाम्बुजम् ॥
 प्रागादिक्रमयोगेन न्यसेत्तेषां सदारुजम् ।
 प्रच्चर्माणं न्यसेद्भूमौ सर्वसाधारणोविधिः ॥
 तत्र संयहे । प्रतिकुण्डं पताकास्तु प्रोक्ताः शास्त्रार्थकोविदैः ।
 सप्तहस्ताः पताकाः स्युः सप्तमांशेन विस्तृताः ॥
 लोकपालानुवर्णेन वड्भीतुः हिमप्रभा ।
 पीत-रक्तादिवर्णाश्च पञ्चहस्ता ध्वजाः स्मृताः ।
 द्विपञ्चहस्तैर्दण्डैः सौर्व्यंशजैः संयुता मताः ॥
 द्विपञ्चहस्तैः, दशहस्तैः ।

गरुडपुराणे । पञ्चहस्ता ध्वजाः कार्या वैपुत्येन दिहस्तकाः ।
 सप्तहस्ताः पताकाः स्युर्विशत्वङ्गुलविस्तृताः ।
 दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चाशर्वेशिताः ।
 सिन्दूराः कर्षुरा धूसरा धूसरा मेघमणिभाः ।
 हरिताः पाण्डुवर्णाश्च शुभ्राः पूर्वादितः क्रमात् ।
 एवंवर्णाः शुभाः कार्याः पताकाः पाकशासनः ॥

भविष्यत्पुराणे । वेदिपादान्तरं त्वक्ता कुण्डानि नव पञ्च वा ।

वेदास्त्राख्येव तानि स्युर्वर्त्तुलान्यथ वा कचित् ॥

वेदास्त्राणि, चतुरस्त्राणि ॥

शाम्नायरहस्ये । कुण्डानि चतुरस्त्राणि वृत्तनालाकृतानि वा ।

नव पञ्चाथ चैकं वा कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम् ॥

नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते ।

नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्व-शान-दिगन्तरे ।

विधाने पञ्च कुण्डानामीशाने पञ्चमं भवेत् ।

शानरत्नावल्यां । दिक्षु वेदास्त्रवृत्तानि पञ्चमं त्र्यशगोचरे ।

नारदीयेऽपि । यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कन्तत्र कर्मणि ।

वेदास्त्रमहचन्द्रश्च वृत्तं पद्मनिभं तथा ॥

कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः ।

कुण्डवेद्यन्तरञ्चैव सपादकरसन्धितम् ।

पीठवदन्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं सुगर्त्तकम् ॥

बह्वचपरिशिष्टे । भूक्तौ सुक्तौ तथा पुष्टौ जौर्षोदारे विशेषतः ।

सदाहोमे तथा शान्तौ वृत्तं वरुणदिग्गतम् ॥

कामिके तु तत्तद्विच तत्तत्फलार्थं कुण्डोक्तिर्यथा ।

ऐन्द्रां-स्तम्भे चतुष्कोणे अग्नौ भोगे भगाकृतिः ।

चन्द्रार्धमारणे याम्ये नैर्ऋते द्वित्रिकोणकम् ॥

वारुण्यां शान्तिके वृत्तं घट्सु उच्चाटनेऽनिले ।

उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्रगामष्टास्त्रमुक्तिदम् ॥

सर्वेषु चैतेषु होमानुसारेण हस्तादिमात्रं चैवफलमुपकल्प-

नीयम् ।

तदुक्तं भविष्यपुराणे । मुष्टिमानं शतार्धं तु शते चारत्रिमात्रिकम् ।

सहस्रेत्वय्य होतव्ये कुर्यात्कुण्डं करात्मकम् ॥

द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुःकरम् ।

अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम् ॥

मुष्टिमानमिति, वहमुष्टिहस्तात्रमित्यर्थः ॥

इदानीं चतुरस्त्रादिकुण्डानामुद्धारकमोऽभिधीयते ॥

चतुरस्रं तावदाह विश्वकर्मा ।

कृत्वा प्राक् सूत्रमर्धाङ्गं दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः ।

न्यस्य सूत्रं ततः कोणैरङ्कितैश्चतुरस्रकम् ॥

पूर्वङ्गेनाप्युपायेन प्राचीं निधित्वा प्राक्पश्चिमायतां रेखा-
मालिख्य तामर्धभागे लाञ्छयित्वा दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं
कुर्यात् सूत्रोपरि सूत्रान्तरनिपातनात् स्वस्तिकमध्याकृतिः
शिल्पशास्त्रेषु मत्स्य इत्युच्यते । मत्स्यद्वयनिष्पत्तिश्चात्रैवं कार्या ।
पूर्वोक्तरेखापरिमितस्य सूत्रस्यादि, तस्याएव रेखाया मूले
निधाय तत्सूत्रान्तरं परिभ्रम्य वृत्तं रचयेत् तस्या एव
रेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रान्तं परि-
भ्रम्य द्वितीयन्तं कुर्यात् एवं वृत्ते द्वये कृते दक्षिणोत्तरदिशो-
र्मत्स्यद्वयं निष्पद्यते अथ मत्स्यद्वये पूर्वोक्तरेखालाञ्छने चैकं
सूत्रं निष्पात्य दक्षिणोत्तरायतां रेखां लिखेत् । एवं दिक्षु साधि-
तासु विदिक्साधनार्थं कोणान् लाञ्छयेत् । तत्रायं प्रकारः ।
पूर्वनिष्पन्नरेखाप्रान्तचतुष्टयस्य प्रत्येकं पार्श्वद्वये चिकीर्षितपरि-
माणस्वार्धमर्धं निधाय तत्सन्धौ कोणलाञ्छनानि कुर्यात्
ततः कोणलाञ्छनेषु सूत्रचतुष्टयनिपातनात् पूर्वदिशुदक्षुस्यो-

निकं चतुरस्रं कुण्डं कुर्यात् । योन्याकारादीनामुद्धारचतुरस्र-
प्रकृतिकस्तु कामिकशास्त्रात् ।

पञ्चमांशं पुरोन्मस्य मध्ये वेदांशमानतः ।

भ्रमादश्चतुष्षपत्राभं कुण्डमाग्नेयमुच्यते ॥

चेत्रस्य पञ्चमभागं पुरप्राच्यां दिशि विन्ध्यस्य मध्ये कोणसूच-
स्येति शेषः । वेदांशः, तुरीयांशः । भ्रमात्, सूत्रान्तपरिभ्रमणेन
अश्चतुष्षपत्राकारं कुण्डमाग्नेयदिशि कुर्यादिति । तत्रायं
निर्माणाप्रकारः । पूर्वोक्तन्यायेन समचतुरस्रीकृतस्य चेत्रस्य
पश्चिमरेखामध्यात् पूर्वरेखामध्यभेदिनीं चेत्रसूत्र-पञ्चमांशाधिकां
गर्भरेखामालिख्य नैऋत्यदेशे कोणसूत्रान्तरीयांश्च लाञ्छयित्वा
तल्लान्छनोपरि विन्ध्यस्तादेः सूत्रस्य पूर्वोक्तगर्भरेखामूलावन्धस्तं
प्रान्तं परिभ्रम्य वह्निर्वृत्तार्धं निधाय वायव्यकोणेऽप्येवमेव
वृत्तार्धं रचयेत् । ततो गर्भरेखाप्रान्तात् वृत्तद्वयप्रान्तस्पर्शि
सूत्रद्वयं निधाय पिप्पलपत्राकारमाग्नेयदिशुदक्षुखयोनिकं
योनिकुण्डं विदध्यात् । चतुरस्रे ग्रहैर्भक्ते त्यक्त्वाद्यन्तो तदंशकौ
मध्यसमांशमाने तु कुण्डं खण्डेन्दुवत् क्रमात् । चतुरस्रे चेत्रे ग्रहै-
र्नवभिर्विभक्ते आद्यन्तो त्यक्त्वा अवशिष्टसप्तमांशमानेन सूत्रभ्रम-
णात् खण्डेन्दुसदृशं कुण्डं कुर्यात् । अत्रैवं कृतिः । चतुरस्रं
चेत्रं नवधा विभज्य तत्र प्रथमोन्तिमवेति भागद्वयं परिसृज्य
अवशिष्टसप्तभागादिमरेखागर्भदेशे सूत्रादिं निधाय तस्यैव भाग-
सप्तकस्यान्तिमरेखागर्भदेशे सूत्रान्तं निवेश्य तत्पूत्रपरिभ्रमणेन
प्रथमरेखातुल्यं विश्रान्तप्रान्तवृत्तार्धं विरचयेत् । अथ प्रथमरेखा-
प्रान्तद्वयमपि वृत्तार्धं संयोज्य दक्षिणदिगवस्थितमुत्तराशाभिमुखयो-

निकं खण्डं चन्द्रखण्डं विदध्यात् । त्रिभागवृद्धितो मत्स्यैस्त्रिभि-
 नैशाचरं भवेत् । स्थानत्रये तृतीयांशत्रयं वृद्धा मत्स्यत्रयेण-
 नैशाचरं नैर्ऋत्यदिक्सम्बन्धि कुण्डं कुर्यात् । इहायं सम्प्रदायः ॥
 पूर्ववत्समचतुरस्रं क्षेत्रं निर्माय तत्तिरस्त्रीनपश्चिमरेखामध्यात्
 तिर्य्यगवस्थितपूर्वरेखानध्वमेदिनीं क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकां
 गर्भरेखामालिख्य पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्र तृती-
 यभागाधिकं कुर्यात् ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्वोक्तपश्चिमरेखा-
 प्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्यात् । ततो गर्भ-
 रेखाप्रान्तात् पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमर्शिसूत्रद्वयं निपात्य
 नैर्ऋत्यदिशि पूर्वाभिमुखयोनिनं त्रिकोणं कुण्डमुत्पादयेत् ।
 एवञ्च विधीयमाने स्थानत्रये तृतीयांशत्रयवृद्धिस्तत्रैवमत्स्यत्रयमपि
 निष्पद्यत इति । कर्माष्टाष्टांशसंन्यासादृत्तं कुण्डमिहोदितम् ।
 कर्मासूत्रार्द्धस्य षोऽष्टमांशस्तस्य संन्यासात् सम्यक् न्यासात् वृत्तं
 कुण्डं स्यादिति । अत्रैवं रचनाप्रकारः । चतुरस्रे क्षेत्रे कोणात्
 कोणान्तरगामिनः सूत्रस्यार्द्धं कोणार्द्धशब्दवाच्यमष्टधा विभज्य
 यावानष्टमो भागस्तावन्तं भागं चतुर्दिक्षु बहिर्विन्यसेत् । ततः
 क्षेत्रगर्भदेशे सूत्रार्द्धं निधाय बहिःस्थिताष्टमभागविन्यस्तं तस्यैव
 सूत्रस्य प्रान्तं सर्वतः परिभ्रम्य पश्चिमदिशि पूर्वाभिमुखयोनिनं
 वृत्तकुण्डं कुर्यात् । षड्भागवृद्धितो मत्स्यैश्चतुर्भिः स्यात् षडस्रकं ।
 क्षेत्रपार्श्वयोः प्रत्येकं षड्भागवृद्धं कृत्वा अवशिष्टदिशीर्मत्स्यचतुष्टव-
 मुत्पद्य सूत्रषट्कपातात् षडस्रकुण्डनिष्पत्तिरिति । अत्रैवं सम्प्र-
 दायः । समचतुरस्रं क्षेत्रं षोढा विभज्य यावान् षड्भागस्तावता
 मानेन क्षेत्रस्य दक्षिणीत्तरपार्श्वं समन्ताद्द्वयित्वा तदेवक्षेत्रमावत

चतुरस्रं सम्पादयेत् । अथानन्तरोक्तपार्श्वद्वये रेखास्पर्शिनौ दक्षिणी
त्तरायतां गर्भरेखां रचयेत् । ततः चेवमध्यादुत्तरपार्श्वरेखा-
मध्याच्च पूर्वोक्तगर्भरेखाद्वपरिमितमेकैकं सूत्रं निपात्य पूर्वगा-
नदिशोरन्तराले मत्स्यं मुत्पाद्य तेनैव प्रकारेण पश्चिमवायव्योरन्त-
राले मत्स्यं कुर्यात् । अथ भूयोगि चेवमध्यादक्षिणपार्श्वरे-
खामध्याच्च प्रागुक्तगर्भरेखाप्रान्तद्वयात् लाञ्छनचतुष्टयस्पर्शिसूत्र-
चतुष्टयं निपातयेत् । एवं लाञ्छनानन्तरालस्थितसूत्रद्वयेन
सह सूत्रषट्कं प्रयोगादायश्चदिशि प्राञ्चुख्योनिकं षट्कोणकुण्डं
कुर्यात् ।

चतुरस्राष्ट्रभागेन कर्णिकास्यादिभागशः ।

तद्विस्त्रिकभागेन केसराणि प्रकल्पयेत् ॥

तृतीये दलमध्यानि तुरीये दलकोटयः ।

भ्रमणात् पद्मदलं स्याद्वलायं दर्शयेदहिः ॥

चतुरस्रस्य अष्टधा विभक्तस्य मध्ये अष्टमभागेन कर्णिका-
स्यात् कर्णिकाया वहिः परिधिस्थे द्वितीये अष्टमभागविन्यासे
केसराणि स्युः केसरादहिः परिधिस्थिते तृतीये अष्टमभागे
विन्यासे दलमध्यानि कल्पयित्वा चतुर्थे दलकोटीं विधाय
चतुरस्राद्विहङ्गलायाणि स्मरयेत् । अत्राप्यष्टमभागेनेति सम्ब-
ध्यते । विभागशः विभागे विभागे सर्वदिग्भागेष्वित्यर्थः । भ्रम-
णात्, सूत्रस्येति शेषः । एतच्च पद्मद्वयं सर्वत्र योजनीयम् ।

अयमर्थः । चतुरस्रं चेव प्रागद्याभिरुदगद्याभिश्च रेखाभि-
रष्टधा विभक्त्य मध्यदेशे लाञ्छयित्वा चेवविहङ्गचतुर्दिक्षु समन्ता-
दपरमष्टभागं विन्यसेत् सत्येवं लाञ्छनात् परितः प्रतिदिशं

पञ्चपञ्चाष्टमभागावधारेखा भवन्ति । ततः पूर्वोक्तलाञ्छनोपरि
विन्यस्तादेस्तत्तद्रेखाविन्यस्तप्रान्तस्य च सूत्रस्य परिभ्रमणात्
पञ्चवृत्तानि सम्पाद्य वृत्तातिरिक्तरेशाः परिमार्जयेत् ततः प्रथमे
वृत्ते कर्णिका । द्वितीये केसराणि । तृतीये दलमध्यानि ।
चतुर्थे दलकोटयः । पञ्चमे दलाग्रानौति कृत्वा अष्टदलं पूर्वाभि-
मुखयोनिकं पद्मकुण्डमुत्तरदिशि कुर्यात् ।

इदानीमेतदेव कुण्डं प्रकारान्तरेणोच्यते ॥

वृत्तकुण्डं समं चान्यदयवान्यप्रकारतः ।

वृत्तकुण्डं पुरा कृत्वा चतुर्धा मेखलां भजेत् ॥

उत्सेधञ्च तथा कृत्वा कर्णिका सार्धका भवेत् ।

अवशिष्टं दलं वेददलमष्टदलन्तु वा ॥

यथा प्रतीच्यां दिशि वृत्तकुण्डमभिहितमिहापि तथैव कृत्वा
तन्मध्ये यथाविभागं पद्मकुण्डं कुर्यादिति । अथवेत्यादिना
तृतीयः प्रकार उच्यते । पूर्वं वृत्तकुण्डमेव आमेखलं मेखलाम-
वधीकृत्य चतुर्धा भजेत् । वृत्तकुण्डमध्ये अन्यस्यापि सम-
भागस्य वृत्तत्रयस्य करणाच्चतुर्थचेत्रविभागः कार्य इत्यर्थः ।
ततः क्षेत्रमध्ये सार्धभागेन विस्तृता कर्णिका विधेया । उत्से-
धञ्च तथा कृत्वेति, कर्णिकाया उच्छ्रयमपि सार्धभागेन कृत्वेत्यर्थः ।
अवशिष्टेन सार्धभागद्वयेन केसरव्यतिरिक्तानि दलान्वेव कुर्यात् ।
एवञ्चतुर्दलमष्टदलम्वा पद्मकुण्डं कुर्यात् ।

चेत्वात् द्वादशमं भागं चतुर्दिक्षु तदन्तरे ।

विन्यस्य तत्प्रमाणेन तुर्यांशमपरं नयेत् ॥

तस्य कर्णप्रमाणेन तद्गुणास्यपि लाञ्छयेत् ।

तत्राष्टसूत्रसंयोगादष्टास्रं कुण्डमुच्यते ॥

द्वादशधा विभक्तस्य चेतस्य यावान् द्वादशो भागस्तावन्तं भागं चतुर्दिक्षु विन्यस्य, तदन्तरे, तस्य क्षेत्रस्य अन्तरे बहिःप्रदेशे अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोरिति ज्ञापकादन्तरशब्देन बहिर्वि-
चनः । तत्प्रमाणेनेति तस्य बहिर्विन्यस्तद्वादशभागस्य परि-
माणेन अपरं द्वितीयं तृथ्यास्रं चतुरस्रं नयेत् प्रणयेत् कुर्यात् इति
यावत् । तृथ्यास्रमिति, सार्थिकोऽत्र पूरणप्रत्ययः । तस्य कर्ण-
प्रमाणेनेति । कोणात् कोणान्तरस्पर्शिसूत्रं शिल्पशास्त्रेषु कर्ण
इति प्रसिद्धम् । इह तु क्षेत्रगर्भादारभ्य चतुष्कोणगामिनः पृथ-
गेव चत्वारः कर्णा इत्यभिप्रायेण कर्णाहंमपि कर्णशब्देनोक्तम् ।
तेनायमर्थः ।

बाह्यस्थितचतुरस्रस्य गर्भदेशावधिर्यावान् कर्णस्तावता मानेन
तद्भुजासु तस्य कर्णस्य भुजासु लाञ्छयेत् । अत्र बाह्यचतुरस्र
सूत्रांशेव कर्णाभयपार्श्ववर्त्तीनि निजभुजाकारतया भुजाशब्देनो-
च्यन्ते । अयमाशयः । बाह्यचतुरस्रसम्बन्धित्येकस्मिन् कोणे
कर्णाद्विपरिमितस्य सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रं चतुरस्ररेखो-
परि प्रसार्य सूत्रप्रान्ते लाञ्छयेत् । एवं प्रतिकोणं सूत्रादिं
निधाय प्रातिलोभ्यानुलोभ्येन सूत्रप्रसारणात् तत्तत्प्रान्ते लाञ्छ-
यन् प्रदिदिशं लाञ्छनद्वयकरणादिक्वचतुष्टयेन लाञ्छनेषु सत्वा-
ष्टकनिपातनादष्टास्रकुण्डं कुर्यादिति ।

अयमिह निर्माणप्रकारः ।

पूर्ववच्चतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य बहिष्वतुर्दिक्षु द्वादशमं भागं
विन्यस्य तत्परिमाणेन अपरं चतुरस्रं कुर्यात् । अथ तदीय-

कर्णादपरिमितस्य सूत्रस्य प्रतिकोणमादिं निधाय चतुरस्रेखी-
परि प्रसारणात् तत्तत्प्रान्तेषु लाञ्छयन् दिक्चतुष्टयेन लाञ्छना-
ष्टकं कृत्वा तद्वाञ्छनोपरि सूत्राष्टकनिपातनादेशानदिग्नि
पूर्वाभिमुखयोनिक्कमष्टाङ्गकुण्डं कुर्यात् । इदानीं दिग्निग्रमम-
न्तरेणैव तत्तत्कर्मापयोगितया विज्ञानललितोपदिष्टं कुण्डद्वय-
मुच्यते ।

सप्तमांशं बहिन्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् ।
चतुर्थभागाशूनेन पूर्वचेत्रे च सन्धितैः ॥
धनुर्ज्याकृतिभिः पञ्चसूत्रैः पञ्चास्रकुण्डकम् ।
होमे प्रशस्यते भूतशाकिनीग्रहनिग्रहे ॥

चतुरस्रस्य चेवस्य बहिःप्रदेशे चतुर्दिक्षु चेवसप्तमांशं विन्य-
सेत् । ततः चेवगर्भविन्यस्तादेः बाह्यस्थितसप्तमांशोपरि विन्यस्त-
प्रान्तस्य सूत्रस्य सर्वतः परिभ्रमणात् वृत्तं निष्पादयेत् । पूर्वं
चेत्रेणेति, बहिःस्थितवृत्तापेक्षया पूर्वचेवगर्भेन आन्तरचतुरस्र-
चेत्रमेवोच्यते ।

ततश्चायमर्थः । आन्तरचतुरस्रस्य यदैर्घ्यं तत्सक्तीय-
चतुर्थभागान्यूनं कृत्वा यन्मानं भवति तावता मानेन परिमितं
मूर्धं विधाय तादृशानि पञ्चसूत्राणि बाह्यवृत्तस्यान्तर्विन्यस्य
सूत्रसन्धौ कोणं कुर्यात् । तानि च पञ्च सूत्राणि प्रत्येकं
प्रान्तद्वयसंस्पृष्टवृत्तत्वात् धनुर्ज्याकृतोनि धनुरारुढमौर्वीसदृशानि
स्युः । ततः पञ्चसूत्रातिरिक्तं सर्वं परिसृज्य पञ्चास्रकुण्डं
रचयेत् ।

तच्च ग्रहनिग्रहादिहोमे प्रयोज्यम् ।

दशमांशं वहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् ।

भक्ताचेवं चतुःषष्ट्या तद्भागैः विंशता विभिः ॥

समायसूत्रं तादृशात् सप्तास्रं सूत्रसप्तकात् ।

अभिचारोपगान्धर्थं होमकुण्डमिति स्मृतम् ॥

इहापि चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य दशमभागं चतुर्दिक्षु वहिर्बिन्द्यस्य पूर्ववत् वृत्तं कुर्यात् । अथ पूर्वक्षेत्रं चतुःषष्ट्या विभज्य तेषां चतुःषष्टिसंख्यानां भागानां मध्ये त्रयस्त्रिंशत्संख्येभागैः परिमितं सूत्रं कृत्वा तादृशानि सप्तसूत्रानि वृत्तस्यान्ते विन्द्यस्य सप्तास्रं कुण्डं कुर्यात् । अत्रापि सूत्राणां धनुर्न्याकारत्वं सूत्रसम्यो कोणनिर्माणां सप्तसूत्रातिरिक्तपरिमार्जनंचेति पूर्ववदेव वेदितव्यम् ।

एतच्च कुण्डमभिचारदोषोपशमनहोमेषु प्रयोज्यम् ।

आह विष्णुकर्मा ।

यावन्मात्रः कुण्डविस्तार उक्तस्तावत्स्वातस्यापि मानं प्रदिष्टम् ।

यादृक् कुण्डस्याकृतिः संप्रदिष्टा तादृश्रुपं मेखलाया विदध्यात् ॥

स्थापने सर्वकुण्डानां ध्वजायः सर्वसिद्धिदः ॥

सर्वेषु चैतेषु प्रोक्तमानादृहाङ्गुल्यवादि न्यूनमतिरिक्तं वा विधाय ज्वजायः साधनोयः ।

विस्तारे दैर्घ्यगुणिते अष्टभिर्विभक्ते यद्येकः परिशिष्यते तदा ध्वजाय इति ।

स्वातेधिके भवेद्दोगी होने धेनुधनचयः ।

वक्रकुण्डे तु सन्तापी मरणं भिन्नमेखले ॥

मेखलारहिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसंचयः ।

भार्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते ।

अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्डवर्जितम् ॥

खातहोने भवेद्दोग इत्यादिना खातादिलक्षणरहितस्य कुण्डस्या-
निष्टफलत्वदर्शनादिदानीं खातादीनामेव लक्षणमभिधीयते ।

तद्यथा मोहचूडोत्तरशास्त्रे ।

चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्प्य तु ।

चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् ।

हस्तमात्रं खनेत्तिर्यगूर्ध्वं मेखलया सह ॥

मुष्टिमानं शतार्धमित्यादिना प्रसिद्धेनैव हस्ताङ्गुलव्यवहारेण
होमानुसारात् कुण्डमानमुक्तम् । इयन्तु खातादिमान कथनार्थं
परिभाषा क्रियते । चिकौर्षितकुण्डचेदं चतुर्विंशतिधा विभज्य
यावान् चतुर्विंशतिमो भागस्तावत्परिमाणमङ्गुलं परिकल्प्य
चतुर्विंशत्या अङ्गुलैर्हस्तं परिकल्पयेत् । ततस्तेन हस्तेन परि-
मितं सर्वकुण्डानां तिर्यक्खातमानं विधायमेखलासहितस्य
खातस्य तेनैव हस्तेन परिमितमूर्ध्वमानं विदध्यात् । प्रथमेषु
उक्तम् । कुण्डं जिनाङ्गुलं तिर्यगूर्ध्वं मेखलया सह ।

जिनाङ्गुलं, चतुर्विंशत्यङ्गुलम् ॥

प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि ।

पञ्च-त्रिमेखलोच्छ्रायां ज्ञात्वा शेषमधः खनेत् ॥

विश्वकर्षणाप्युक्तम् ।

व्यासात् खातः करः प्रोक्तो निम्नस्थित्यङ्गुलेन तु ।

तिष्यङ्गुलानि, पञ्चदशाङ्गुलानि खातस्य निम्नत्वम् ।

उन्नता सा नवाङ्गुलैरिति, वक्ष्यमाणत्वान्मेखलात्रयपक्षे नवा-
ङ्गुलं प्रथममेखलयोत्सेध इत्यभयोचतुर्विंशत्यङ्गुलत्वम् ।

कण्ठमानमुक्तं कालोत्तरे ।

खाताद्वाह्नेऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः ॥

खात-मेखलयोरन्तराले अङ्गुलमानेन कण्ठमोष्ठापरपर्यायं
कुर्यात् ।

सारसमुच्चये । खाताद्वाह्नाङ्गुलः कण्ठस्तद्वाह्ने मेखला क्रमात् ।

मेखलालक्षणमुक्तं कामिके ।

चेत्रार्कांशेन तस्योष्ठः स्यात्तद्देहर्तुभागतः ।

मेखला पृथुतीच्छ्रायः कुण्डाकारा तु मेखलाः ।

सर्वेष्वङ्गुलप्रकर्तव्या मेखलैकाव लाघवात् ॥

चेत्रस्य, अर्कांशेन, द्वादशांशेन कुण्डस्योष्ठः कण्ठगन्धवाच्यः
स्यात् तद्देहभागतः कुण्डचतुर्थांशतो मेखलायाः पृथुता
विस्तारः ।

तथा ऋतुभागतः षष्ठभागेन मेखलोच्छ्रायः कार्यः ॥

पिङ्गलामतेपि । खातादेकाङ्गुलं त्यज्य मेखलानां स्थितिर्भवेत् ।

मेखलैकाग्रवा तिस्रो भूतसंख्यायवा प्रिये ॥

भूतसंख्याः, पञ्चसंख्याः ।

उक्तञ्च प्रथमे । कण्ठाङ्गुलाद्वहिः कार्यं मेखलैका षडङ्गुला ।

चतुस्त्रिंशद्वाङ्गुला यद्वा तिस्रः सर्वत्र शोभनाः ॥

यदा एका मेखला तदा सा विस्तारोत्सेधाभ्यां षडङ्गुला
विधेया । “एका षडङ्गुलीत्सेधविस्तारा मेखला मतेति”
पिङ्गलोक्तेः । यदा तु मेखलात्रय पञ्चस्तदा क्रमेषु चतुस्त्रि-
ंशद्वाङ्गुलमानाः कर्तव्याः । मोहचूटोत्तरे । मेखलात्रितयं
कार्यं कोणरामयमाङ्गुलैः । कोणाः, चत्वारः । रामाः,

तयः । 'यमो' द्वौ । तत्र सर्वान्तिमा, द्वाङ्गुला । मध्य स्थाः च
ङ्गुलाः । कुण्डकण्ठसन्निहिता चतुरङ्गुला इति । सत्त्वेन प्रथम-
मेखलायाः कुण्डकण्ठादारभ्य नवाङ्गुल उत्सेधः स्यात् ॥

लक्षण संयहेऽपि ।

प्रथमाष्टाङ्गुला व्यासादुन्नता सा नवाङ्गुलैः ।

मध्यात्तु चाङ्गुला बाह्ये तृतीया तु यमाङ्गुला ।

मेखलाः पञ्चवा कार्याः षट्-पञ्चा-धि-त्रि-पचकैः ॥

प्रथमकुण्डसन्निहिता आन्तरोत्सेधनवाङ्गुला बाह्ये तु चतुर-
ङ्गुलैव । अष्टाङ्गुला, चतुरङ्गुला । अर्द्धयः, चत्वारः ।

पक्षौ द्वौ ॥

योनि लक्षणमुक्तं स्थायन्त्वे ।

मेखला मध्यतो योनिः कुण्डावां त्र्यङ्गविस्तृता ।

अङ्गुष्ठमानोष्ठकण्ठा कार्याश्चिखदलाकृतिः ॥

प्राग-ग्नि-याम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखा ।

पूर्वामुखाः स्मृताः शेषा यथा शोभं समन्विताः ॥

मेखलाया गर्भदेशे कुण्डार्धदौर्घा कुण्डततोयाङ्गविस्तृता
योनिः कार्या । अत्रोष्टगन्धेन, योन्यग्रमुच्यते । कण्ठगन्धेन, च
योनिमेखला । अङ्गुष्ठगन्धः, अङ्गुलपर्यायः । एकाङ्गुलपरि-
माणेन योनेरग्रमेखलाञ्च कुर्यादित्यर्थः । विस्तारोऽष्टाङ्गुली
योनेरग्रमङ्गुलसंमितमिति पिङ्गलोक्तेः ।

नारदीये । कुण्डत्र्यङ्गप्रविस्तारा योनिरुच्छ्रयताङ्गुलम् ।

कुण्डार्धेन तु दौर्घा स्यात् कुण्डोष्ठौ बोधिपत्रवत् ॥

कुण्डोष्ठेति, यथा कुण्डे दादशांशेन ओष्ठो विहित एवं

योनेरपि द्वादशभागेन ओष्ठः कार्य इत्यर्थः । यथा कुण्डे प्रविष्ट-
ओष्ठो यस्या इति । 'बोधिपत्रम्, अष्टत्यपचम् ।

त्रैलोक्यसारे ।

दीर्घात् सूर्याङ्गुलानामिस्त्रांशोना विस्तरेण तु ।

एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा ॥

कुम्भद्वयसमायुक्ता चाष्टत्यदलवन्मता ।

अङ्गुलमेखला युक्ता मध्ये ॥ त्वान्यष्टतिस्तथा ॥

दक्षस्या पूर्व्याम्ये तु जलस्या पश्चिमोत्तरे ।

नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षदलस्थिता ॥

'सूर्याङ्गुलाः, द्वादशाङ्गुलाः । 'त्रांशोनेति, दीर्घतृतीयां-
शन्वनविस्तारा । 'एकेनाङ्गुलेनोच्छ्रिता तथा, एकेनाङ्गुलेन
कुण्डमध्ये प्रविष्टा । 'कुम्भद्वयसमायुक्तेति, पूर्वोक्तान्येककुण्डस्य
तुल्याकृतेर्योनेर्बुधदेशस्थितं वृत्तद्वयमेव गजकुम्भाकृतित्वात् कुम्भ-
शब्देनोक्तम् । तेनात्र कुम्भखलाकृतिर्षट्द्वयं मृत्पिण्डद्वयं वा
स्थाप्यमिति तदुपदेशः । अङ्गुलमेखलेनेति, एकाङ्गुलमानया
मेखलया परिवेष्टितेत्यर्थः । मध्ये त्विति, यथा सुचि घट-
धारणाय विलं क्रियते तथा योनिमध्येपि विलं कर्तव्यमित्यभि-
प्रायः । दक्षस्येति, पूर्व्याम्येयाम्य कुण्डेषु दक्षिणभागे उत्तराभि-
मुखा योनिः कार्या नैर्ऋत्यादिकुण्डेषु तु पश्चिमभागे ग्राह्य-
मुखा विधेयाः । 'नवम इति, अष्टदिक्षु कुण्डेष्वेवं विधाय पूर्व-
शानदिशोरन्तराले नवमं कुण्डं चतुर्दिक्षु वा कुण्डचतुष्टयं

कृत्वा ईशानदिशि यत्पञ्चमं कुण्डं तयोरपि दक्षिणभागेपि योनिः
कार्यत्वर्थः ॥

बहुचपरिशिष्टे । अथाबुधः स धूमे तु जुहुयाद्यो हुताग्ने ।

यजमानो भवेदभ्यः सपुत्र इति च श्रुतिः ॥

च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

पाष्ठाहु तिर्द्वादश पर्व्वपूर्व्विका रश्मादिना चेत्*सुचि पर्व्वपूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्ययते हविः स्वङ्गारिणि स्वर्ब्विषि तच्च पावके ॥

योनिर्ब्विषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ॥

मन्दाम्निरामयावी च दरिद्रश्चैव जायते ।

तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कथञ्चन ॥

आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यन्तिकीं तथा ।

जुह्वयुश्च हुते चैव पाणिमूर्पसुचादिभिः ॥

न कुर्यादग्निधमनं कुर्यात्तु व्यजनादिना ।

मुखेनैव धमेदग्निं मुखाह्वायोभ्यजायत ॥

नाग्निं मुखेनेति तु यत्तौकिके योजयन्ति तत् ।

भविष्यत्पुराणे । भूमौ स्थितेन पात्रेण विष्टब्देन च पाणिना ।

वामेन यदुर्गार्हूलं नान्तरौचे तु ह्ययते ॥

धनायुर्द्वाररेखासु सोमतीर्थं तु मध्यमं ।

लाजादिहवनं तेन कर्त्तव्यं वपनं तथा ॥

‘वपनम्’ ब्रौह्मादिनिर्वापः ।

वायुपुराणे । कण्डनं पेषणञ्चैव तत्रैवोल्लेखनं सदा ।

सहदेव पितॄणां स्याद्देवानां तच्चिरुच्यते ॥

मरौचिः । प्रागयाः समिधो ग्राह्या अश्वर्वा नौठपाटिताः ।

काम्येषु वशकर्मादौ विपरोता जिघांसति ॥

विशीर्षा विदलाङ्गस्वा वक्रा बहुशिराः कृशाः ।

दौर्घास्थूला पुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशकाः ॥

समिदित्व नुवृत्तौ ब्रह्मपुराणे ।

शमौ-पलाय-न्यग्रोध-प्लव-वैकङ्कतोद्भवा ।

अश्वत्थोडुम्बरौ विल्वचन्दनः सरलास्तथा ।

शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति याज्ञिकाः ॥

कुन्दोग परिशिष्टे काल्यायनः ।

नाङ्कुष्ठादधिका कार्या समित् स्थूलतया कचित् ।

न वियुक्ताजंवा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रादेशान्नाधिकान्यूना न तथा स्याद्विशालिका ।

न सपर्णा समित् कार्या होमकर्मसु जानता ॥

तथा । यथोक्तवस्त्वसम्पन्ने * ग्राह्यां तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीहौणामिव शालयः ॥

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च, प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

‘अनादेशे’ अविधाने ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च अनादेशे प्रजापतिः देवता प्राजापत्यो-
मन्त्रः समस्ता व्याहृतयश्च ।

यत्र तु देवतोक्ता मन्त्रश्च नास्ति तत्र मूलमन्त्रो विदितव्यः ।

सचीसक्तो गरुडपुराणे ।

प्रणवादिनमोऽन्तश्च चतुर्थेऽन्तश्च सत्तमः ।

देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे । दध्यलाभे पयः कार्यं मध्वलाभे तथा गुडः ।

घृतप्रतिनिधिं कुर्यात् पयो वा दधि वा नृप ॥

पैठौनसिः । काण्ड-मूल-पर्ण-पुष्प-फल-प्ररोह-रस-गन्धादौनां

सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्व्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवति ॥

मैत्रायणीयपरिशिष्टे ।

दर्भाभावे काशः प्रतिनिधिः अश्वेष्ठाः पलाशा-खट्व-खदिर-

रोहितको-दुम्बराणां, तदलाभे सर्व्ववनस्पतीनां तिलक-नीप-निम्ब-

राजह्व-शाम्बन्य-रत्नक-कपित्थ-कीविदार-विमोतक-श्लेष्मान्तक-

सर्व्व-कण्टकिवर्ज्व । घृतमन्यार्थे प्रतिनिधिस्तदलाभे दधि-

पयो वा ।

इति मण्डपादिलक्षणम् ॥

अथ वृद्धिश्चाहम् ॥

आह गातातपः । नानिष्टा पित्र्यन्नेन वैदिकं किञ्चिदाचरेत् ।

तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

अकृत्वा मातृयागन्तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥

मातृगणास्तु भविष्यपुराणे निरूपिताः ।

गौरी-पद्मा-शची-मेधा-सावित्री-विजया-जया ।

देवसेना-स्वधा-स्वाहा-मातान्या लोकमातृकाः ।

छष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवताहस ।

पूज्या चित्रे ऽथवा र्चायां वरदाभयपाणयः ॥

विष्णुपुराणे । कन्या-पुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।

शुभकर्माणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखान् पितृनादौ तर्पयेत् प्रयतो मृहो ॥

जाबालः । यज्ञोद्वाह-प्रतिष्ठासु मेचलावन्म-मीचयोः ।

पुत्रजन्मवधोत्सर्गं वृद्धियाङ्गं समाचरेत् ॥

तेन वैदिकहोमाङ्गकेषु दर्शपूर्णमासादिषु अन्येषु च वचन-
विशेषितेषु कर्मसु वृद्धियाङ्गमाचरणीयम् ॥

तथा तुलापुरुषादीनामपि यागसंशब्दनात् लोकपाला-
वाहनमन्त्रेषु च सर्वेषु ममाध्वरम्याहियज्ञं रचेत्यादिशब्द-
प्रयोगात् सत्यपि दानरूपत्वे यागधर्मैराभवितव्यमिति तत्रापि
वृद्धियाङ्गं कर्तव्यम् । एवमेव सहोमकेषु धान्यपर्वतादिष्वपि
अनुसन्धेयाः ।

तस्य विधिमाह काल्यायनः ।

आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः पूर्वाह्णेपि अमन्त्रवच्च जपं
ऋजवो दर्भा यवैस्तिलार्घ्यैः सम्यवमिति वृत्तिप्रश्नः, सुसम्पन्न-
मित्यनुज्ञातो दधिवदराक्षतमित्राः पिण्डा नान्दीमुखान्
पितॄन् वाचयिष्ये इति पृच्छति, वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दी-
मुखान् पितॄन् वाचयिष्ये, इति पृच्छत्यावाहवेत्यनुज्ञातो नान्दी-
मुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यन्तर्ह्यस्य स्थाने नान्दीमुखाः पितरः
पितामहाः प्रपितामहा मातरो मातामहाश्च प्रीयन्तामिति, न
स्वधां प्रयुञ्जीत युष्मानाग्रेदिति ।

निगदव्याख्यातमेतत् ।

श्रीमार्कण्डेय पुराणे ।

नान्दोमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियां ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजायते ॥

अथ मधुपर्कः ।

आह जावालः । वैवाह्यमृत्विजश्चैव श्रोत्रियं गृहमागतम् ।

अर्हयेन्मधुपर्केण स्नातकं गृहमेववा ॥

विश्वामिवः । संपूज्य मधुपर्केण ऋत्विजः कर्म कारयेत् ।

अपूज्यकारयेत् कर्म किन्विषेणैव युज्यते ॥

तद्विधिस्तु कात्यायनसूते ।

षड्भ्यां भवन्त्याचार्या ऋत्विग्वैवाह्वा राजा प्रियः स्नातक इति प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुर्यज्ञमाना ऋत्विजः ॥

आसनमाहार्याह । साधुभावानास्तां अर्चयिष्यामोभवन्त मित्वाहरन्ति विष्टरं पादं पादार्घ्यमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं दधि-मधु घृतमपिहितं कांक्षे कांक्षेनान्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि विष्टरं प्रतिगृह्णाति वर्षोऽस्मि समानामुद्यतामसूर्यः ॥

इमन्तमभितिष्ठामि यो माकञ्चाभिदा सतीत्येनमभ्युपविशति पादयोरन्यं विष्टरं आसीनाय सव्यं पादं प्रचान्य दक्षिणं प्रचालयति त्राह्मण्येहक्षिणं प्रथमं विराजो दोहसि विराजो दोहमग्रीयमयि पादावै विराजो दोह इत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णात्यापस्य युष्माभिः सर्वान् कामानवाप्नुवानीति निनयन्नभिमन्त्रयते समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत ।

अरिष्टा अस्माकं वीराणामापरा सेचि मत्पथ इत्याचामत्वामागत्य-

सासमीयसा सृजवर्चसा तं मां कुरुप्रियं प्रजानामधिपतिं पशू-
नामरिष्टिं तनूनामितिमित्रस्रत्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते देवस्रत्वेति
प्रतिगृह्णाति तत् । सद्ये प्राणौ कृत्वा दक्षिणस्थानामिकया त्रिः
प्रयौति नमः स्यावास्यावान्यशनेया विहं तस्मै निष्क्रान्तामीत्य-
नामिकाङ्गुष्ठेन च चिर्निरुक्षयति तस्य त्रिः प्राश्नानि यन्मधुनो
मध्वयं परमं श्रीं रूपमन्नाद्यन्तेनाहं मधुनो मध्वयेन परमेण रूपे-
णावाद्येन परमो मध्व्योवाद्योऽसानीति मधुमतीभिर्वा प्रष्टाचं
पुत्रायान्ते वासिनोवान्तरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात् सर्वं वा
प्राश्नीयात् प्राग्वा सञ्चरेति नवेदाचम्य प्राणान् संसृजति वाद्य
आस्येनसोः प्राणोच्चोच्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं वाहोर्वलमूर्ध्वं रोजो
रिष्टानि मेढ्रानि तनुस्तत्वामे सहेत्याचान्तोदकाय शसेमा दाय-
गौरिति त्रिः प्राह प्रत्याह माता रुद्राणां दुहितावसूनाम् ।
स्वसापानामसृतस्य नाभिः प्रनुवीचं चिकितुषे जनाय मागामना-
गामदितिं वधिष्ठेति मम चामुख पाप्मानम् । हतोमीति यद्या-
समैताव्ययद्युत्सिष्टचेन्ममचासुष्य च पाप्माहत मुत्सृजत दृष्टान्य-
त्त्विति ब्रूयान्नत्वेवामाम् । सौर्धः स्यादधियज्ञमधिविवाहं कुरु-
तेत्येव ब्रूयाद्यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमे न यजेत कृतार्घ्या एवैनं
याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः । अस्यार्थः । आसनमाहार्येत्यन्तं
सुवीधाः । साधुभवानित्यादिमर्घ्यं प्रत्यध्वेषणं । आहरन्त्यर्घ्यं पिष्ट-
सम्बन्धि पुरुषाभिप्रायेण बहुवचनं । विष्टरोच्छिन्नापपञ्चविंशति-
कुशपत्रकृतः ।

तथा च परिशिष्टे । कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरोमतः ।

पञ्चापद्भिर्भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ॥

जर्षकेषी भवेद्वद्वा लम्बकेषु विष्टरः ।

दक्षिणावर्त्तकी व्रज्या वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥

प्रथमो विष्टर उपवेशनार्थम् ।

पाद्यमिति, पादार्घ्यं द्वितीयं विष्टरम् ।

पादार्घ्यमुदकं सुखीणं । अर्घ्यं व्याख्यातः ।

आचमनीयं उदकमेव 'मधुपर्क', दधि-मधु-घृतं कांस्य
भाजने तेनैवा पिहितम् । अर्घ्यार्घ्यपितृव्यतिरिक्तोऽन्यएव विष्टरा-
दौनि त्रिस्त्रिः प्राह, विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्येवं ॥
अर्घ्यस्तु तुष्णीमेव विष्टरं प्रतिगृह्य वप्सोऽस्मीति मन्त्रेण ततो-
पविशति ॥

'पादयोरन्यमिति, पादार्घ्येण बाध्यते ।

ततश्च पादप्रचालनानन्तरं द्वितीयविष्टरदानं । तथा-
चोत्तरसूत्रे विष्टर आसीनाय सव्यं पादं प्रचाल्य दक्षिणं
प्रचालयतीति, एकस्मिन् विष्टर आसीनस्य पादप्रचालन-
मुपदिशते । ब्राह्मणस्येदर्वो भवति तदा दक्षिणपादं प्रथमं
प्रचालयेत् । विराजो दोहोसीति मन्त्रेण जलं गृहीत्वा प्रचालय-
त्वर्घ्यं एव, आपस्यइतिमन्त्रेण अर्घ्यं प्रतिगृह्णाति, अर्घ्योदकं
निनयत् समुद्रं व इति जपति, आचामयन्निति मन्त्रेणाचमति
मित्रस्यस्त्रेतिमन्त्रेण, मधुपर्कमोचते देवस्यत्वेतिमन्त्रेण मधुपर्कं
प्रतिगृह्णाति । सर्वेषु वैतेषु त्रिस्त्रिरेतानि द्रव्याण्यभिधाय
प्रतिगृह्यतामित्यर्थमाहान्यः ।

अथार्घ्यं मधुपर्कपात्रं सव्ये पाणी कृत्वा दक्षिणस्थानामि-
कया नमःस्यावेतिमन्त्रेण मधुपर्कं त्रिः प्रवीति, मिथयतीत्यर्थः ।

अनामिकाङ्गुष्ठेन च तूष्णीं चिर्निरुचति निषिञ्चतीत्यर्थः ।
च शब्दात् प्रयौति च । अतश्च प्रतियुवनं, निरुचणं एवञ्च निरु-
चणव्यवधानात् समन्त्रकं चिः प्रयुवनं विधेयमिति सिद्धति ।

बन्धधुन इति मधुमतीभिर्वा मधुपर्कं त्रिः प्राश्नीयात् ॥

मधुपर्कं च सोमे च नोच्छिष्टो भवतीति स्मरणात्, उच्छिष्ट
स्यैव मन्त्रपाठः । अथाचम्य वास्य आस्य इत्यादिभिर्गन्धैः प्राणा-
यतनानि संस्पर्शन् अत्र साकाङ्गत्वादस्तीत्यध्याहारः ।

स इति च सर्व्वचानुषङ्गः ।

अरिष्टानि मेहानि तनुरित्यत्र, सन्त्वित्यध्याहारः । आचान्तो-
दकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राहेति, आचान्तोदकग्रहणात्
पुनराचमनमितिकेचित् । अपरेत्वाहुः । आचान्तमुदकं येन
स आचान्तोदकः तदर्थं शस्त्रादानमिति तादर्थ्यं च पञ्चालं
भस्य तदर्थत्वात् एतच्चाप्यर्कवाच्यम् ।

ततो माता रुद्राणामिति मन्त्रं अर्घ्यः प्रतिब्रूयात् ।

अमुयेति चार्घ्ययितुर्नाम ग्रहणं, यद्यालभेत पाप्मानं घातया-
मीतिप्रयोगः । अथ यद्युक्सिद्धचेष्टमचामुष्य च पाप्माहतमुत्-
सृजत दृष्टान्यत्विति ब्रूयात् ।

अत्रार्घ्ययितुर्नामादेशः ।

ओमुक्त्सृजत दृष्टान्यतीति ब्रूयादिति, निगदीयं ।

नखिवामां सोर्वस्वादधियज्ञमधिविवाहदुरुते इत्थेवं ब्रूयात्
शेषं सुगमम् ।

अथ पुण्याहवाचनं । आह वेदव्यासः ।

सम्पूजा गन्धमाल्याद्यैर्नाश्रणान् स्नान्ति वाचयेत् ।

धर्मकर्मणि माह्व्ये संयामादुतदर्शने ॥

यमः । पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

एतदेव निरोद्धारं कुर्यात् चतुर्विधैश्वर्योः ॥

कश्यपः । लोके भूतिकर्मसु वै तदादीन्येव वाक्यानि स्युर्यथा पुण्याहं सुसमृद्धमिति ।

‘भूतिकर्मसु, सम्पत्कारकर्मसु, स्वस्तिवाचनादिष्विति यावत् ।

‘एतदादीनि, प्रणवादीनि ।

पुण्याहवाचनमुक्तं बहुचपरिशिष्टे ।

अवनिस्तज्जानुमण्डलं कमलमुकुलसदृशमञ्जलिं गिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वा, दीर्घाः नागानद्योगिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च तेन आयुःप्रमाणेन पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु, शिवा आपः सन्तु, सौमनस्यमस्तु, अक्षतश्चाष्टि-चास्तु, गन्धाः पान्तु, माह्व्यश्चास्तु, पुष्पाणि पान्तु, सत्रियमस्तु, अक्षतानि पान्तु, आयुष्मस्तु, तांबूलानि, पान्तु, ऐश्वर्यमस्तु दक्षिणाः पान्तु, आरोग्यमस्तु, दीर्घमायुः शान्तिः पुष्टिस्तु, ष्टिः चौर्यंशो विद्या विनयो वित्तं बहुपुत्रश्चायुषश्चास्तु, यं कृत्वा सर्ववेदोवञ्चक्रिया करणकर्म्मरक्षाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते, तमहमोद्धारमादिं कृत्वा ऋग्यजुःसामागौर्वचनं बहुऋषिमतं समनुज्ञातभवद्विरनुज्ञातः पुण्यं, पुण्याहं वाचयिष्ये, वाचतां द्रविणोदा द्रविणमस्तु, अस्य सवितापश्चातान्नवोनवो भवति, जायमानोऽद्या दिवि दक्षिणावन्तो अस्तुरित्येता ऋचः पुण्याहे ब्रूयात्, व्रतनियमतपःस्वाध्यायश्रु-दमदानविशिष्टानां सर्वेषां ब्राह्मणानां मनः समाधीयतां,

समाहितमनसः स्मः । प्रसौदन्तु भवन्तः प्रसन्नाः स्मः शान्तिरस्तु
 पुष्टिरस्तु, तुष्टिरस्तु, वृष्टिरस्तु, अविघ्नमस्तु, आयुष्यमस्तु, चारोग्य-
 मस्तु, शिवहर्षास्तु, कर्मसिद्धिरस्तु, पुत्रसमृद्धिरस्तु, धनधान्य-
 समृद्धिरस्तु, इष्टसम्पदस्तु, अनिष्टनिरसनमस्तु, यत्पापं तत् प्रति-
 हतमस्तु, यच्छ्रेयस्तदस्तु, उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु, उत्तरोत्तरमह-
 रहरभिष्टिरस्तु, उत्तरोत्तरक्रियाः शुभाः सम्पद्यन्तां, तिथि-
 करण-मुहूर्त-नक्षत्रसम्पदस्तु, तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहल-
 ग्नाधिदेवताः प्रीयन्तां, तिथिकरणे मुहूर्ते नक्षत्रे सप्तहे देवते
 प्रीयेतां, दुर्गापाञ्चाब्धौ प्रीयेतां, अग्निपुरोगाविश्वेदेवाः प्रीयन्तां,
 इन्द्रपुरोगा मरुद्गणाः प्रीयन्तां, वसिष्ठपुरोगा ऋषिगणाः प्रीयन्तां,
 महेश्वरपुरोगा उमा मातरः प्रीयन्तां, अरुन्धतीपुरोगा एकपत्न्याः
 प्रीयन्तां, विष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीयन्तां, ब्रह्मपुरोगाः सर्वे-
 वेदाः प्रीयन्तां ।

ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च प्रीयन्तां, सरस्वत्यः प्रीयन्तां, यक्षा-मेधे
 प्रीयेतां, भगवतो कात्यायनौ प्रीयेतां, भगवतो माहेश्वरौ प्रीयेतां,
 भगवतो ऋषिकरौ प्रीयेतां, भगवतो वृषिकरौ प्रीयेतां, भगवतो
 पुष्टिकरौ प्रीयेतां, भगवतो तुष्टिकरौ प्रीयेतां, भगवन्तो विघ्न-
 विनायकौ प्रीयेतां सर्वाः कुलदेवताः प्रीयन्तां सर्वाः ग्रामदेवताः
 प्रीयन्तां, हताश्च ब्रह्मविषः,

हता विहिषः, हताः परिपन्थिनः, हताश्च विघ्नकर्तारः, हता-
 श्च विघ्नकराः, शत्रवः पराभवं यान्तु, शाम्यन्तु घोरानि, शाम्यन्तु
 पापानि, शाम्यन्तु ईतयः शुभानि वर्धन्तां, शिवा आपः सन्तु शिवा
 ऋतवः सन्तु, शिवा अग्नयः सन्तु, शिवा आहुतयः सन्तु, शिवा वन-

स्यतयः सन्तु, शिवा आपः सन्तु, अहोरात्रे शिवे स्थातां निकामे,
निकामे, नः पर्यन्तो वर्षतु । फलवत्यो न ओषधयः पथतां योग-
क्षेमी नः कल्पतां, शुक्रा-कारक-बुध-वृहस्पति-शनेश्वर-राहुकेतु-
सोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वे यहाः प्रीयन्तां, भगवान् नारा-
यणः प्रीयतां, भगवान् पर्जन्यः प्रीयतां, भगवान् स्वामी महासेनः,
प्रीयतां पुण्याहकालं वाचयिष्ये, वाचतां उद्गातेव शकुने सामगा-
यसि याज्यया व्रजति यत्पुण्यं न चतुं तद्वदकुर्वीतोपव्यूषं यदा वै
सूर्य उदेति अध न चतुं नैति यावति तत्र सूर्यो गच्छेत् यत्र जघन्यं
पश्येत्तावत् कुर्वीत यत्कारोऽस्यात्पुण्याह एवं कुरुते तानि यानि
एतानि यमनचक्राणि यान्येव देवनचक्राणि तेषु कुर्वीत यत्कारो-
स्यात् पुण्याह एवं कुरुते पुण्याहं भवन्तो ब्रूवन्तु श्रीम् पुण्याहं
स्वस्तये वायुमुपब्रुवामहे आदित्य उदितौ, स्वस्तिन इन्द्रो
वृहदश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः
स्वस्ति नो वृहस्पति र्दधातु ।

अष्टौ देवा वसवः सोम्यासः चतस्रो देव्योरजसा यविष्ठाः
ते यज्ञं पान्तु रजसः पुरस्तात् संवत्सरीणममृतं स्वस्ति ।

स्वस्ति भवन्तो ब्रूवन्तु ।

आयुष्मते स्वस्ति ऋदगामस्तोमं सर्वांश्चिद्विद्वद्गाम हव्यैर्नम-
सोपसद्यमित्रं देवं मित्रधेयव्रोचसु अनुराधान हविषा वर्धयन्तः शतं
जीवेम शरदः सतीलास्त्रीणि त्रीणि वैदेवानामृदगानि त्रीणि कृ-
न्दांसि त्रीणि सवनानि त्रय इमे लोकासद्वगामेव तद्द्वीर्य एषु लोकेषु
प्रतिष्ठति ऋदिं भवन्तो ब्रूवन्तु ऋदगतां त्रिये जातः त्रिय एत्विनं
यस्मिन् ब्रह्माध्यजयत् सर्वमेतदमुच्च लोकमिदमूचसर्वं नान्नो न-

क्षत्रमभिजिहिजित्वात्रियं दधात्वर्णयमान यदबुध्नीयमन्त्रं मे
गोपाय यमृषयस्त्रयीविदो विदुः यजुः ऋचः सामानि यजूंषि सा
हि श्रीरमृतायतां श्रीरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु अस्तु श्रीः पुण्याह
समृद्धिरस्तु भगवान् प्रजापतिः प्रीयताम् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवस्य समस्तकर-

णाधीश्वरसकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे

परिभाषा प्रकरणम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ दानफलानि ।

आचारैः सृहणोयतां गमयता जन्म द्विजभ्रान्वये
कौर्त्तैः सर्वपञ्चीनतां रचयता तैस्तैर्गुणानां गणैः ।
तत् किञ्चित् परमं महः कलयता मीमांसया छन्दसां
येनोच्चैःफलदायिदानमहिमन्यान्मेव दृष्टान्वते ॥
यो हेमाद्रिः शिवं स्तौति सर्व्वदानागमोदितम् ।
सोऽथ दानफलं प्राह सर्व्वदानागमोदितम् ॥

तत्र सामवेदोपनिषदि ।

दानेन सर्व्वान् कामानवाप्नोति, चिरजीवित्वं प्रच्छाचारी
रूपवानहिंस्र उपपद्यते, स्वर्गं पर्णायनात्* दिविचरः पद्मो भक्ष-
स्थान-वौरासनादित्तवान्-पितृ-मातृ-गुरु-शुश्रूषाध्यानवान् स्वर्गीयः
काञ्चनदानेनेति ।

आह भगवान् ऋग्वेदः ।

उवाच दिवि दक्षिणावन्तो अस्त्युर्ये अश्वदाः सह ते सूर्येण, हिर-
स्वदा अमृतत्वं भजन्ते, वासोदाः सोम प्रतिरन्त आयुरिति ।
हारीतः । आपोददत् हवमभिजयत्वाभ्मानं च निष्क्रीणाति ।

अन्नदानादसून् निष्क्रीणाति अन्नवानन्नादोऽन्नपतिश्च भवति ।

वस्त्रदानादचोनिष्क्रीणाति सुरुपोऽनग्नो वस्त्रभाक् भवति, हिरण्यप्रदानात्तेजो निःक्रीणाति सुतेजाः श्रीमान् हिरण्यभाग्भवति, गोप्रदानादाचो निष्क्रीणाति, सुवाग्विपाप्मा गोभाक् च भवति, अनडुत्प्रदानात् प्राणान्निष्क्रीणात्यरोगो बलवान् धुर्यभाक् च भवति, रथप्रदानाच्छरौरन्निष्क्रीणाति मृत्युविविधविमानभाग्भवति, शय्याप्रदानात् सुखं निष्क्रीणाति शानशयनासनविविधसुखयोभाग्भवति अपरिमितप्रदानादपरिमितयोधं पुण्याति अपरिमितान् कामानवाप्नोति ।

तद्विविधं भवति अविज्ञातदानं च विज्ञातदानञ्च,

यदविज्ञातविदुषे तदविज्ञातं दानम्, अथ यद्विज्ञातविदुषे सन्नद्धचारिणे वैश्वानरमाददानाय, यद्ददाति प्रतिगृह्णाति च, तद्विज्ञातदानं, तदप्येतद्यजुष्युक्तं, (इदं कस्मा अदादिति) ।

आत्मानं निष्क्रीणाति, आत्मानमेव ददातीत्यर्थः ।

अनेन प्रकारेण जलादिदानमेव स्तूयते ।

विष्णुः । तैजसानां पात्राणां प्रदानेन पात्रौ भवति कामानां ।

मधु-घृत-तैलदानेनारोग्यं औषधप्रदानेन च, लवणप्रदानेन 'लावण्यं', धान्यप्रदानेन तुष्टिः, सस्यदानेन च तथा, इन्धनप्रदानेन दीप्ताग्निर्भवति, संग्रामे सज्जयमाप्नोति, आसनदानेन स्थानं, शय्यादानेन भार्या, उपानत्प्रदानेनाश्वतरौयुतं रथं, चित्रप्रदानेन स्वर्गं, तालवृक्ष-चामरप्रदानेनादुःखित्वं, पुष्पप्रदानेन ज्ञायान् भवति, अनुलेपनप्रदानेन कीर्त्तिमान् भवति ।

आह मनुः । वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमचय्यमवदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपद-वच्चरुत्तमम् ॥

भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

गृहदोद्याणि वेश्मानि रूप्यदोरुपसुत्तमम् ॥

वासोदचन्द्रसालीक्य-मणिसालीक्य-मण्यदः ।

अनङ्गदः त्रियं पुष्टां गोदोव्रजस्व विष्टपम् ॥

यानशय्याप्रदो भार्या-मैश्वर्यमभयप्रदः ।

धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम् ॥

‘ब्रह्मसार्ष्टितां’ ब्रह्मसमानगतित्वम् ।

याज्ञवल्क्यः । भूदीपाश्वाचवस्त्रान्धस्तिल-सर्पिः-प्रतिश्रयान् ।

नैवेष्टिकस्रर्षधुर्यान् दत्त्वा स्वर्गं महीयते ॥

गृहधान्याभयोपानकचमात्यानुलेपनम् ।

यानं वृक्षं त्रियं शय्यां दत्त्वा त्वन्तं सुखी भवेत् ॥

‘प्रतिश्रयः’ प्रवासिनामाश्रयः ।

‘नैवेष्टिकं, विवाहप्रयोजनकं द्रव्यम्’

तथा । शान्तसम्वाहनं रोगि परिचर्या सुरार्चनम् ।

पादशौचं हिजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदासमम् ॥

यमः । दत्त्वा प्रतिश्रयं लोके तथादत्त्वं वचाभयम् ।

तथा दत्त्वा क्षितिं विप्रे ब्रह्मलोके महीयते ॥

कृचदोगृहमाप्नोति गृहदो नगरन्तथा ।

तद्योपानत्प्रदानेन रथमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥

इध्नानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।

गवां आस-प्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

रुक्मदः सर्वमाप्नोति रुप्यदो रूपमुत्तमम् ।

वासोदयन्द्रसालोक्च' सूर्यसालोक्चमण्डदः ॥

राजोपकरणं दत्त्वा रत्नानि विविधानि च ।

नगरञ्च तथा दत्त्वा राजा भवति भूतले ॥

तथा । देवमात्र्यापनयनं देवागारसमूहनम् ।

अथ नक्षैव विप्राणां द्विजोच्छ्रिष्टापकर्षणम् ॥

पादशौचप्रदानञ्च प्रकल्प्य परिचारणम् ।

पादाभ्यङ्गप्रदानञ्च यान्तसम्वाहनतथा ॥

गवां कण्डूयनक्षैव यासदानाभिवन्दने ।

भिक्षादीपप्रदानञ्च तथैवातिथिपूजनम् ॥

एकैकस्य फलं प्राह गोप्रदानसमं यमः ।

वस्तु सम्भृत्य सम्भारं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥

तस्य पुण्यकृतान् लोकान् न वक्तुं प्रभवाम्यहम् ॥

'सम्भारो' यज्ञ-विवाहाद्युपकरणद्रव्यम् ।

फलमूलानि पानानि शाकानि विविधानि च ।

यानानि दत्त्वा विप्रेभ्यो मुदायुक्तः सदा भवेत् ॥

तथा । धान्योदकप्रदायी च सार्थिर्दःसुखमश्रुते ।

विप्रेभ्यः पादुके दद्याद्दयनान्यासनानि च ॥

विविधानि च दानानि दत्त्वा च नृपतिर्भवेत् ।

तथा । यत्र दस्तु भवेच्छीमान् सुदृप्तः कौर्त्तिमानपि ॥

तैलमामलकं यच्छन् पादाभ्यङ्गन्तथैव च ।

नरः सुदृप्तस्तेजस्वी सुखवाञ्छैव जायते ॥

तथा । सत्तिकां गोयज्ञदर्भानुपवीतं तद्योत्तरम् ।
 दत्त्वा गुणवते विप्रे कुले जायेत चोत्तमे ॥
 सुखवासन्तु योदद्यादन्तधावनमेव च ।
 शुचिः स्वाक्षुभगोवाग्मी सुखीचैव सदा भवेत् ॥
 पादशौचन्तथा यानं शौचञ्च गुदलिङ्गयोः ।
 यः प्रयच्छति विप्राय शुचिः शुद्धः सदा भवेत् ॥
 गन्धोपधमयाभ्यङ्गं माचिकं लवणं तथा ।
 यः प्रयच्छति विप्राय सौभाग्यं स तु विन्दति ॥
 अग्निः । दुर्भिक्षे अन्नदाता च सुभिक्षे च हिरण्यदः ।
 पानीयदम्बरस्थे च ब्रह्मलीके महीयते ॥
 देवलः । आन्तायात्रप्रदः स्वर्गं विमानेनाधिरोहति ।
 प्राप्नोति दशगोदानफलं* रोगिप्रतिक्रियः ॥
 प्रचाल्य पादौ विप्राय लभेत् गोदानजं फलम् ।
 चन्दनं तालवृन्तञ्च फलानि कुसुमानि च ।
 ताम्बूल-मासनं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥
 कात्यायनः । पादाम्बुद्वैः शिरोभ्यङ्गैर्दानमार्चनानादिभिः ।
 सृष्टवाक्चैर्विशेषेण पूजनीया द्विजोत्तमैः ॥
 वायुपुराणे । चन्दनानां प्रदातारः शङ्खानां भौतिकस्य च ।
 पापकर्तृनपि पिबृत्स्तारयन्ति यथाश्रुतिः ॥
 महाभारते । दासीं दासमलङ्कारं चेवाणि च गृहाणि च ।
 ब्रह्मदेयां सुतां दत्त्वा स्वर्गमाप्नोत्यसंशयं ॥
 लभते च शिवस्थानं बलिपुष्पप्रदो नरः ।

* भोगिप्रतिक्रिय इति पाठान्तरम् ।

तथा । धुर्यप्रदानेन गवां तथाश्वैर्लोकानवाप्नोति नरीवसुनाम् ।
 कुत्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठं यानं तद्योपानहसम्प्रदानात् ॥
 वस्त्रप्रदानेन फलं सूरूपं गन्धप्रदानात् सुरभिर्नरः स्यात् ।
 भिक्षान्नपानीवरसप्रदाता प्राप्नोति सर्वांश्च रसान् प्रकामान् ॥
 प्रतिश्रयाच्छादनं सप्रदाता प्राप्नोति तान्येव न संशयोऽत्र ।
 स्रग्धूपगन्धानुविलेपनानि स्नानानि मात्स्यानि च मानवीयः ।
 दद्याद्दिजेभ्यः सभवेद्दरीगस्तथाभिरूपश्च नरेन्द्रलोके ॥

तथा । चन्दनागुरुधूपांश्च विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ।
 ताम्बूलञ्च स्रजश्चैव स स्वर्गं प्रव्रजेन्नरः ॥
 तिलान्ददद्वा पानीयं दीपमवप्रतिश्रयम् ।
 सतां स्वर्गेषुनामेतत्सूतृतानि वचांसि च ।
 सान्त्वदः सर्वमाप्नोति सर्वंशोकैर्विमुच्यते ॥
 प्रेक्षण्यप्रदानेन स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति ॥

आदित्यपुराणे । धर्मशास्त्रप्रदातारः सत्तदानरताश्च ये ।
 तीर्थ-तडाग-कूपादि-नौका-सेतु-प्रदाय-ये ॥
 क्लृप्तेन तारयेद्यस्तु, तृषार्त्तानां जलप्रदः ।
 पक्वान् ददाति केदारान् सफलांश्चैव पादपान् ॥
 षट्कोटि सहस्राणि अर्घुदानां च वै तथम् ।
 क्रीडन्ति ते स्वर्गपुरे एतदुक्तं द्विजोत्तम ॥

तथा । अश्वम्बा यदि वा युग्यं शोभने वाथ पादुके ।
 ददाति यः प्रदानं वै ब्राह्मणेभ्यः सुसंगतः ॥
 तस्य दिव्यानि यानानि रथा ध्वजपताकिनः ।
 दुष्टः पत्न्या नचैवेह भविष्यति कथञ्चन ॥

अन्न-पाना-श्र-गो-वस्त्र-हव-शय्या-सनानि च ।

प्रेतलीके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥

लिङ्गपुराणे । वस्त्रं जलं पवित्रं च दत्त्वाथ शिवयोगिनि ।

स महाभोगमाप्नोति अन्ते योगश्च शाश्वतम् ॥

आसनं शयनं धानं यो ददाति यशस्विने ।

समं सर्वेषु भूतेषु तस्य दुःखं न विद्यते ॥

कालिकापुराणे । अभ्यङ्गमिन्धनं नीरं शयनासनमेव च ।

दद्याद्वाह्निकं चैव तमुद्दिश्य दिने दिने ॥

कायिनामन्नदानन्तु तदुद्दिश्य निवेदयेत् ।

अथवा किं प्रलापेन यत् किञ्चित् सुकृतं भुवि ॥

कुर्वन्स्तत्पदमाप्नोति शिवमुद्दिश्य सौमया ।

देवीपुराणे । द्रव्यं भू-हेम-गो-धान्यन्तिलवस्त्रघृतादिकम् ॥

विधिना चोपवासेन एकाग्रनक्तभीजनात् ।

शुचिना भावपूर्तेन च्यान्त्या सत्यव्रतादिना ॥

अपि सर्षपमावस्य दातारन्तारयेद्दत् ।

आदित्यपुराणे ॥ अथान्नदानाद्भूदानात् प्रीतो भवति केशवः ॥

गुह-चौर-घृतैर्वस्त्रैः प्रीतो भवति चन्द्रमाः ।

जलदानाच्च वरुणः सुप्रसन्नो भवेत् सदा ।

रजतेन च दत्तेन प्रीतः स्वाच्च महेश्वरः ॥

सुवर्णेन तु दत्तेन वज्रिर्नित्यं प्रसौदति ।

हस्तस्वस्त्ररथयानैश्च मघवानासनैस्तथा ॥

शयनेज्यैश्चभिर्धर्मशूत्रैर्लोणांशुरेव च ।

उपानद्वा यमोगोभिः सौरभेयः कर्पाईनः ॥

पादुकाभ्यां प्रदत्ताभ्यां पद्मयोनिः प्रतुष्यति ।

अलङ्कारैस्तथामान्यैर्जगन्माता च पार्वती ॥

स्कन्दपुराणे । यो गाञ्च महिषी दद्यात् सालङ्कारां पयस्विनीं ।

कांस्यवस्त्रादिभिर्युक्तां स कामान् लभते खिलान् ॥

सौरपुराणे । कृष्णाजिनञ्च महिषी मेधौ च दशधेनवः ।

ब्रह्मलोकप्रदायिन्यस्तुलापुरुष एव च ॥

वज्रपुराणे । यानमश्वमनङ्गाहं हेमरूपमणींस्तिलान् ।

ये प्रच्छित्तिन्यपापेषु निरताः सर्वदा मुने ।

न तेषां भैरवः पत्न्या कदाचिदपि जायते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे हंसउवाच ।

नरस्वासनदानेन स्थानं सर्वत्र विन्दति ।

संख्यादानेन चाप्नोति भार्यां ब्राह्मणसत्तमाः ॥

दत्त्वा द्विजाय शयनं स्वास्तीर्णं चोत्तरच्छदम् ।

कुले महति संभूतिं रूपद्रविणसंयुताम् ॥

तथापचवतीं भार्यां प्राप्नोति वशगां तथा ।

यनेनैव प्रदानेन भार्या पतिमवाप्नुयात् ॥

वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

कृचदश्च तथा विप्रा नात्रकार्या विचारणा ॥

कृचं गतगलाकञ्च वृष्टेरातपवारणम् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गं लोके महीयते ॥

याम्यं मार्गं तथा याति सुखेन द्विजसत्तम ।

उपानहौ तथा दत्त्वा श्लक्ष्णेहसमन्विते ॥

रथमश्वतरीयुक्तं विदित्वं प्रतिपद्यते ।

सर्वपापविनिर्मुक्तोयाम्यं मार्गं सुखं व्रजेत् ॥

तालवृत्तप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तथा चामर दानेन सर्वदुःखैर्विमुच्यते ।

पादुकानां प्रदानेन गतिमाप्नोति शोभनाम् ॥

पादपौठप्रदानेन स्थानं सर्वत्र विन्दति ।

स्नानमेव तथाप्नोति दण्डं दत्त्वा द्विजातये ॥

यज्ञोपवीतदानेन वस्त्रदानफलं लभेत् ।

उष्णीषदानस्य तथा फलमेतदुदाहृतम् ॥

दन्तकाष्ठप्रदानेन सौभाग्यं महदाप्नुयात् ।

मृत्तिकायाः प्रदानेन शुचिः सर्वत्र जायते ॥

शौचस्नानोदकं दत्त्वा विरोगस्त्वभिजायते ।

रोगनाशमवाप्नोति तथाभ्यङ्गप्रदः सदा ॥

तथैवौषधदानेन रोगनाशमवाप्नुते ।

स्नानौषानि सुगन्धौनि दत्त्वा सौभाग्यमवाप्नुते ॥

अनुलेपनदानेन रूपवानभिजायते ।

कायाम्नि-दीप्ति-प्राकाश्याङ्गतिं चैव तथोत्तमाम् ॥

यस्तु संसाधनार्थाय ब्राह्मणाय प्रवच्छति ।

स याति वह्निमालोक्यं शत्रुनाशं च विन्दति ॥

तैजसानि तु पात्राणि दत्त्वा सलवणानि च ।

तैजसानि तु पात्राणि सतैलानि प्रवच्छतः ॥

आरोग्यमुत्तमं प्रीतिं लावण्यमपि चोत्तमम् ।

तथा । समुद्रजानां भाण्डानां गङ्गादीनां प्रदायकः ।

पात्री भवति कामानां यशसश्च न संशयः ॥

कङ्कतस्य प्रदानेन परां वाधां प्रमुञ्चति ॥
 शय्याप्रदानं लोकेषु तथा स्थानकरं परम् ।
 दत्त्वानुलेपनं मातुष्यं परां लक्ष्मीमुपाश्रुते ॥
 तथा । नृवाह्यं पुरुषो यस्तु दिजे सम्यक् प्रयच्छति ।
 अश्वमेधफलं तस्य कथितं दिजसत्तमाः ॥
 शिविकायाः प्रदानेन वह्निष्टोमफलं भवेत् ।
 स याति शक्रसालोक्यं यस्तु योधं प्रयच्छति ॥
 यस्तु कर्मकरीं दासीं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 लोकास्तु सुलभास्तस्य वसूनां समुदाहृताः ॥
 तरुणीं रूपसम्पन्नां दासीं यस्तु प्रयच्छति ।
 सोऽप्सरोभिर्भुंदायुक्तः क्रौडते नन्दने वने ॥
 उद्भवा गृहभवापि यः प्रयच्छति तु दिजाः ।
 अलकाञ्च समासाद्य यचेन्द्रैः सह मोदते ॥
 दानानामुत्तमं प्रोक्तं प्रदानं तुरगस्य च ।
 वह्निवायाः प्रदानन्तु तथा बहुफलं स्मृतम् ।
 तुरगान् यः प्रयच्छन्ति सूर्यलोकं व्रजन्ति ते ॥
 यावन्ति तस्य रोमाणि तावद्वर्षशतानि च ।
 शुक्लानुरङ्गमन्दत्वा फलं दयगुणं भवेत् ॥
 गौर्यं वा कपिला श्रेष्ठा तथैव तुरगः सितः ।
 तुरङ्गमं सुपर्वाणं सालङ्कारं प्रयच्छतः ॥
 पुण्डरीकफलं प्रोक्तं नात्रकार्या विचारणा ।
 चतुर्भिस्तुरगैर्युक्तं सर्वोपकरणैर्युतम् ॥
 रथं दिजातये दत्त्वा राजसूयफलं लभेत् ॥

प्रदाय करिणीं सम्यगेतदेव फलं लभेत् ।
 कुञ्जरस्य प्रदानेन मनुष्यः स्वर्गविच्युतः ॥
 राजा भवति लोकेऽस्मिन् वशीविक्रमसंयुतः ।
 सुवर्णकक्षं मातङ्गं दत्त्वा विप्राय वै हिजाः ॥
 राजसूयाश्चमेधाभ्यां फलं विन्दत्यसंग्रयम् ।
 चतुर्भिः कुञ्जरैर्युक्तं रथं दत्त्वा हिजातये ।
 समयभूमिदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंग्रयम् ॥
 तथा । यथोक्तविधिना दद्यात् क्रीत्वा तु कपिलां नरः ।
 सर्वकामसमृद्धश्च स यज्ञफलमश्नुते ॥
 गवां लोकमाप्नोति कुलमुद्धरति स्वकम् ।
 वारुणं लोकमाप्नोति दत्त्वा च महिषीं ततः ॥
 अलङ्कृतान् तु तां दत्त्वा गोदानफलमाप्नुयात् ।
 अजामलं कृतां दत्त्वा वह्निलोके महीयते ॥
 तमेव लोकमाप्नोति दत्त्वा जं विधिवन्नरः ।
 महिषस्य प्रदानेन याम्ये लोके महीयते ॥
 वारुणं लोकमाप्नोति दत्त्वा रत्नं नृपोत्तम ।
 घृष्टिप्रदानाच्च तथा तदेव फलमश्नुते ॥
 आरक्ष्यपशुदानेन वायुलोके महीयते ।
 एतदेव फलं प्रोक्तं प्रदानेन च पञ्चिणाम् ॥
 ब्रह्माण्डपुराणे । लोके येऽष्टतमं सर्वमात्मनश्चापि वत्प्रियं ।
 सर्वं पितृणां दातव्यं तेषां मेवाक्षयार्थिना ॥
 जाम्बूनदमयन्दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभं ।
 दिव्याम्बरोभिः सम्पूर्णमवदो लभते चयम् ॥

आच्छादनन्तु योदद्यादहतं आहकर्म्मणि ।
 आयुःप्रकाशमैश्वर्यं रूपञ्च लभते शुभम् ॥
 यज्ञोपवीतं योदद्यात् पादुके आहकर्म्मणि ।
 शोभनं लभते यानं पादयोः सुखमेव च ॥
 व्यजनन्तालवन्तश्च दत्त्वा विप्राय सत्कृतम् ।
 प्राप्नुयात्तत्पसंयुक्तं शयनीयं सुखावहम् ॥
 आङ्घ्रिपूषानहौ दत्त्वा ब्राह्मणेषु सदा भुवि ।
 दिव्यं स लभते चतुर्वर्जियुक्तं रथं तथा ॥
 श्रेष्ठञ्चैव विमलं पुष्पमालाविभूषितम् ।
 प्रासादस्तूतमो भूत्वा गच्छन्तमनुगच्छति ॥
 शरणं रत्नसम्पूर्णं सशय्यासनभाजनम् ।
 आङ्घ्रि दत्त्वा पिठभ्यस्तु नाकपृष्ठे महीयते ॥
 मुक्ता वैदूर्यवासांसि रत्नानि विविधानि च ।
 लवणानां सुपूर्यानि आङ्घ्रि पात्राणि यो ददेत् ।
 रसास्तमनुतिष्ठन्ति आयुः सौभाग्यं मेव च ॥
 पात्रं वै तैजसं दत्त्वा मनोज्ञं आहकर्म्मणि ।
 पात्रं भवति कामानां विद्यानाञ्च धनस्य च ॥
 राजतं काञ्चनञ्चैव दद्याच्छादि तु कर्म्मणि ।
 प्रभूतं लभते दाता प्राकाम्यां धनमेव च ॥
 धेनुं आङ्घ्रिषु योदद्याद्दृष्टिं कुम्भोपदोहनाम् ।
 गावस्तमनुतिष्ठन्ति गवां पुष्टिस्तथैव च ॥
 गन्धवन्ति विचित्राणि स्नानानि सुरभौणि च ।
 पूजयित्वा तु पात्राणि आङ्घ्रि सत्कृत्य दापयेत् ॥

गन्धवद्वा महानद्यः सुखानि विविधानि च ।
 दातारमुपतिष्ठन्ति पुनस्त्यक्तपतिव्रताः ॥
 शयना-सन-यानानिभूमयो वाहनानि च ।
 दातारमुपतिष्ठन्ति तथा स्वर्गे महीयते ।
 आदिष्वेतानि योदद्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 सर्पिःपूर्यानि पात्राणि आदि सत्कृत्य दापयेत् ।
 कुम्भदोहनचौराणां सहस्रं लभते गवाम् ।
 रम्यानावसधान् दत्त्वा राजसूयफलार्द्धभाक् ॥
 तथाभरणसम्पूर्णां सोपधानां खलङ्कृताम् ।
 शय्याञ्च विविधां दत्त्वा द्विजोऽग्निष्टोमभाग्भवेत् ॥
 दासीं दासञ्च विविधं तथैवोद्भमजाविकम् ।
 हस्त्यश्च रथ-यानञ्च आहकर्म्मणि नित्यशः ।
 तिलांब्रं विविधान् दत्त्वा लभते फलमचयम् ॥
 पितृकर्म्मणि युक्तस्तु शालिशोभनपुष्पकम् ।
 घनपुष्पं फलोपेतं दत्त्वा शोभनमश्नुते ॥
 कृपा-राम-तडागानि चैत-योष-गृहाणि च ।
 दत्त्वा तु मोदते स्वर्गे नित्यमाचन्द्रतारकम् ॥
 स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा आदि रत्नविभूषितम् ।
 पितरस्तस्य तुष्यन्ति स्वर्गे चानन्त्यमश्नुते ॥
 पदकौशेयपत्रोर्णं तथा प्रच्छादकम्बलम् ।
 अजिनं रौरवपदं पावनं मृगरोमजम् ॥
 दत्त्वा चैतानि विप्रेभ्यो भोजयित्वा यथाविधि ।
 प्राप्नोति ब्रह्मदानस्तु हयमेधस्य यत् फलम् ॥

कौशेय-क्षौममार्गश्च दुकूलमहतं तथा ।
 अद्वेषेतानि यो दद्यात् कामान् प्राप्नोत्यनुत्तमान् ॥
 पक्वादानि करभश्च मिष्टान्न-दृतशर्कराः ।
 कशरा मधुपर्कश्च पयः पायसमेव च ।
 सिग्धमुष्णश्च यो दद्याज्ज्योतिष्टोम फलं लभेत् ॥
 महाभारते । वस्त्राभरणदातारो भक्तपानान्नदास्तथा ।
 कुटुम्बान्नप्रदातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥
 सहस्रपरिवेष्टारः तथैव च सहस्रदाः ।
 चातारश्च सहस्राणां ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 सुवर्णस्य च दातारो गवाश्च भरतर्षभ ।
 यानानाश्च प्रदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 वैवाहिकानां प्रेक्षाणां प्रेक्षाणाश्च युधिष्ठिर ।
 दातारो वाससाश्चैव पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥
 विहारा-वसद्यो-द्यान-कूपा-राम-सद-प्रदाः ।
 प्रपाणाश्चैव कर्त्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 नयेत् पातात्तथा बाधाहारिद्रुग्धाद्यधिधर्षणात् ।
 यत्कृते प्रतिसुचन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 शूयूषाभिस्तपोभिश्च कृतमादाय भारत ।
 ये प्रतिग्रहनिस्त्रेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 सर्वहिंसानिवृत्ताश्च नराः सर्वसहाय ये ।
 सर्वस्यायवभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 आढ्याश्च बलवन्ताश्च यौवनस्याश्च भारत ।
 ये वैजितेन्द्रिया धीरा स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

नारसिंहपुराणे । एकविंशत्यसौ स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्धनि ।

अहिंसादानकर्तारो यज्ञानां तपसां तथा ।

एतेषु निवसन्ति स्म जनाः क्रोधविवर्जिताः ॥

एकविंशतिस्वर्गा अनन्तरमेव वक्ष्यमाणा आनन्दप्रभृतयः ।

जलप्रवेशी चानन्दं प्रमोदं वज्रिसाहसम्* ।

सृगुप्रपाते सौरव्यं रणे चैवातिनिर्मलम् ॥

अनशने चाथ सन्यासे सृतो गच्छेत्त्रिपिष्टपम् ।

क्रतुयाजी नाकपृष्ठमग्निहोत्री च निर्हतिम् ॥

‘क्रतुयाजी, सोमयागकर्ता ।

तडाग-कूपकर्ता च लभते पौष्टिकं दिव ।

सुवर्णदायी सौभाग्यं लभते स्वर्णहातपाः ॥

शीतकाले महावज्रिं प्रज्वालयति योनरः ।

सर्वसत्वहितार्थाय स स्वर्गच्छाप्सरं लभेत् ॥

हिरण्य-गो-भूदानेन निरहङ्कारमाप्नुयात् ।

भूदानेन तु शुद्धेन लभते शान्तिकं पदम् ॥

गोप्रदानेन स्वर्गन्तु निर्मलं लभते नरः ।

अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥

द्विजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तिः ।

श्वेतन्तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति ॥

कपिला गो प्रदानेन परमार्थं महीयते ॥

एकाग्रभोजी यो मर्त्या नृभोजी च नित्यशः ।

उपवासौ विराताद्यैरन्ते स्वर्गमुखं लभेत् ॥

एकाग्रभोजी, एकभक्तव्रतः ।

सरित्स्नायी जितक्रोधो ब्रह्मचारौ हृदव्रतः ।

निर्मलं सुखमाप्नोति तथा भूतहिते रतः ॥

विद्यादानेन मेधावी निरहंकारमाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे । कर्पूरा-गुरु-कस्तूरी-चन्दनानि द्विजातये ।

दत्त्वा सम्यगवाप्नोति भोगमप्सरसां शुभम् ॥

रत्नालङ्कार-वासांसि शयनासनभाजनम् ।

बहुभाग्यः सुखी चैव प्रदत्त्वा जायते नरः ॥

यो ददाति महासत्त्वतुरङ्ग-रथ-दन्तिनः ।

स विमानवरारूढः प्रजापतिपुरं व्रजेत् ॥

उष्ट्रो-रश्मा-ज-महिषीं यो ददाति महायथाः ।

स नैव नरके वासमासादयति जातुचित् ॥

नारसिंहपुराणे ।

यस्तु सर्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

स प्राप्य न निवर्त्तेत देवं शान्तमनामयम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

किंश्चित्स्वकैः पूजनैर्ब्राह्मणानां लोककृत्वा ब्राह्मणं ब्राह्मणेन्द्राः ।

देवैर्विप्रैः पूज्यमानः सुखी स्यात्तस्मादेयं प्रार्थितं ब्राह्मणेभ्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणा-

धीश्वरसकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे

दानफलप्रकरणम् ॥

॥ इति दानानि प्रतिपाद्यन्ते ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

॥ अथ दानानि प्रतिपाद्यन्ते ॥

॥ इति दानानि प्रतिपाद्यन्ते ॥

॥ अथ दानानि प्रतिपाद्यन्ते ॥

अथ दानानि प्रतिपाद्यन्ते ।

॥ इति दानानि प्रतिपाद्यन्ते ॥

तत्र प्रथमं विशिष्टतया तुलापुरुषादिषोडशमहादानानि ।

जाताः सन्ति पुरा भवन्ति बहवो ये दानशौछा नरा ।

स्तान् कल्पद्रुमकामधेनुतुलया स्तोतुं समर्था जनाः ।

तां धेनुमपि तद्रुमश्रुविमहादानच्छलाद्यच्छतः ।

हेमाद्रेरुपमानवस्तानि पुनः पुष्पाति तूष्णीं न कः ॥

तुला पुरुषमुख्यनामपि येन सहासहा ।

तुलापुरुषमुख्यानां दानानां विधिमाह सः ॥

तत्र तुलापुरुषदानं तावदभिधीयते ।

मत्स्यपुराणे सूतउवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानानुकीर्तनम् ।

दानधर्मेऽपि यत् प्रोक्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥

सर्वपापक्षयकरं नृणान्दुःखविनाशनम् ।

यत्तत्षोडशधा प्रोक्तं वासुदेवेन भूतले ॥

पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वपापहरं शुभम् ।

पूजितं देवताभिश्च ब्रह्म-विष्णु-शिवादिभिः ॥

आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।

हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥

कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् ।

हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥

हिरण्याश्वरथस्तद्वहेमहस्ति-रथस्तथा ।

पञ्चनाङ्गलकं तद्वहरादानं तथैव च ॥

हादशं विश्वचक्रञ्च ततः कल्पलतालकम् ।

सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ॥

महाभूतघटस्तदत्पोद्दशः परिकीर्तितः ।

सर्वांस्तेतानि कृतवान् पुरा शम्बरसूदनः ॥

वासुदेवञ्च भगवान् अम्बरोषोऽथ पार्थिवः ।

कार्तवीर्यार्जुनो नाम प्रह्लादः पृथुरेव च ॥

चक्रुरन्ये महौपालाः केचिच्च भरतादयः ।

यस्माद्विभ्रसहस्रेभ्यो महादानानि सर्वदा ॥

रक्षन्ति देवताः सर्वा एकैकमपि भूतले ।

एषामन्यतमं कुर्याद्वासुदेवप्रसादतः ॥

न शक्यमन्यथा कर्तुमपि शक्रेण भूतले ।

तस्मादाराध्य गोविन्दमुमापति-विनायकौ ॥

महादानमखं कुर्यात् विप्रैश्चैवानुमोदितः ।

एतदेवाह मनवे परितुष्टौ जनार्दनः ।

यथा तदनुब्रूयामि शृणुध्वन्मपि सत्तमाः ॥

मनुरुवाच ।

महादानानि यानीह पवित्राणि शुभानि च ।

रहस्यानि प्रदेयानि तानि मे कथयाच्युत ॥

मत्स्वउवाच ।

नोक्तानि यानि शुद्धानि महादानानि गोदृश ।

तानि ते सम्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

तुलापुरुषयागोयं येषामाद्योभिधीयते ॥

‘आद्यः’ प्रकृतिभूतः ।

अयने विषुवे पुंस्त्रे अतीपाते दिनचये ।

युगादिपूषरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु ॥

संक्रान्तौ वैधृतिदिने चतुर्दशैकौषु च ।

सितपक्षदशौषर्वादशौषैककासु च ॥

यज्ञोत्सव-विवाहेषु दुःखप्रादुतदर्शने ।

द्रव्यब्राह्मणलाभे च अद्वा वा यत्र जायते ॥

तीर्थे वायतने गोष्ठे कूपा-राम-सरित्सु च ।

गृहे वाय वने वापि तडागे रुचिरे तथा ॥

महादानानि देयानि संसारभयभोरुणा ।

अनित्यं जीवितं यस्मादसु चातीवक्षलम् ॥

केशेष्विव गृहीतस्तु मृत्युना घर्म्ममाचरेत् ।

पुण्यान्तिथिमन्त्रासाद्य कृत्वा ब्रह्मणवाचनम् ॥

वक्ष्यमाणं मण्डपादिं कारयेदित्यन्वयः ।

तिथिमित्युपलक्षणम् ।

पूर्वाह्णे पुण्यमुहूर्त्तादौ चेति वेदितव्यं, ‘ब्राह्मणवाचनं’ ब्राह्मणैः
पुण्याह्वादिशब्दवाचनम्, तद्विधानन्तु परिभाषायां प्रागभिहितम् ।

इह चायं प्रयोगक्रमः ।

उक्तकालान्यतमदानप्रतिपादनदिनात्पूर्वद्युः प्रातः सुस्नातः

स्वोभूतेऽहममुकदानं प्रतिपादयिष्ये, इति व्रजमानः सङ्कल्पं विधाय,
प्रत्यूहसमूहविघाताय शिव-विष्णु-विनायकान् सम्पूज्य, ब्राह्मणा-
नुज्ञातः कर्म समारभेत्, अथ वृद्धिप्राप्तं कृत्वा तदनन्तरम्-
त्विग्वरणं विधाय, तांश्च मधुपर्कविधिना सम्पूज्य, पश्चिमद्वार-
मण्डपं प्रविश्यापराह्णेऽधिवासनं विदध्यात्, मधुपर्कविधि-कुण्डम-
ण्डपादिलक्षणानि परिभाषायां द्रष्टव्यानि ।

विशेषस्तु, वक्ष्यते ।

षोडशारत्निमात्रञ्च दश द्वादश वा करान् ।

मण्डपं कारयेद्दिहांश्चतुर्भद्राननम्बुधः ॥

व्रजमानस्यैकविंशत्यङ्गुलः, अरत्निः चतुर्विंशत्यङ्गुलः, करः ।

एतच्च मानवयमुत्तम-मध्यमा-धमभेदेन विज्ञेयम् ।

‘चतुर्भद्राननमिति, चत्वारि भद्रयुक्तानि आननानि द्वाराणि
यस्य स तथा ।

यदाह दानसभामधिकृत्य विश्वकर्मा ।

द्वारैश्चतुर्भिः परिनिर्गतैर्या विभूषिता सुन्दरमूर्तिरूपा ।

रत्नोद्भवा सा कथिता सभेयं भद्रं ह्यनिन्यं करणीयमस्या इति ।

मत्स्यपुराणे । सप्तहस्ता भवेद्देदी मध्ये पञ्चकराव वा ।

तन्मध्ये तोरणं कुर्यात् सारदारुमयं शुभम्

उत्तममण्डपे सप्तकरा वेदी, इतरयोस्तु पञ्चकरेति व्यवस्थितौ
विकल्पः, साचेष्टकामयौ चतुर्थ्यांश्चोच्छ्रिता विधेया ।

तन्मध्ये तुलावलम्बनार्थं तोरणाकृतित्वात्तोरणम्, सारदा-
रुणि, शाकेहुदीत्यादि, वक्ष्यमाणानि ।

कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः ।

सुमेखलाद्योनियुतानि तद्वत्सम्पूर्णकुम्भानि महासनानि ॥

सताम्बपात्रद्वयसंयुतानि सयज्ञपात्राणि सविष्टराणि ।

हस्तप्रमाणानि तिला-ज्य-धूप-पुष्पो-पहाराणि सुशोभनानि ॥

‘चतुर्दिक्षु, वेद्या इति शेषः । सपादहस्तसंमितञ्च कुण्डवे-
द्योरन्तरं विधेयम् । ‘पूर्णकुम्भः, जलपूर्णकलशः, ‘ताम्बपात्रद्वयं,
हवनौषधव्याधारभूतम् । ‘यज्ञपात्राणि, सुक्कुम्भादीनि । ‘विष्टरः,
द्विन्नायपञ्चविंशतिकुम्भपत्रनिर्मितः । ‘धूपः, गुग्गुलप्रभृतिः’ ‘उप-
हारः, फलान्नादिः ।

पूर्वोत्तरे हस्तमिताथ वेदी ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय ।

अर्चार्चनं ब्रह्म-शिव-च्युतानां तथैव कार्यं फल-मात्य-वस्त्रैः ॥

‘पूर्वोत्तरे’ ईशानभागे ।

आयामतो विस्तारतश्च हस्तसंमिता वितस्तिमात्रोच्छ्रया च
वेदी कार्या । तत्र मध्ये सूर्यं स्थापयेत् ।

आग्नेये सोमं, दक्षिणतो भौमं, ईशाने बुधं, उत्तरे गुरुं, पूर्वे
भार्गवं, पश्चिमतः शनिं, नैऋत्यभागे राहुं, वायव्यतः केतूनिति ।

आदिशब्दोपात्ताश्चैते, ईश्वर-गौरी-स्कन्द-विष्णु-ब्रह्म-शक्र-
यम-काल-चित्रगुप्ता इत्यधिदेवताः ।

अग्नि-जल-भूमि-विष्णु-शक्र-शची-प्रजापति-सर्प-ब्रह्माण इति
प्रत्यधिदेवता एते स्म स्म ग्रहसंनिधौ स्थाप्याः ।

तथा । विनायको दुर्गा वायुराकाश-मश्विनौचेति शनि-सूर्य-
योरुत्तरभागे राहु-केलौच दक्षिणे दुर्गाप्रभृतीनां स्थापनम् ।
तथा लोकपालादीनामप्यत्र स्थापनम् । तेषामुत्तरत्र देवतात्वेना-
भिधानात् ।

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे । इन्द्रःपूर्वं तु संस्थाप्यः प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं चोत्तरे न्यसेत् ॥

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ।

कुवेरस्तु सुवर्णाभो अग्निश्चापि सुवर्णभः ॥

तथैव निर्वृतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्वते ।

ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् ॥

इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसुनावाहयेदुधः ।

ध्रुवोऽध्वरस्तथा सोम आपयैवा^१निलोऽनलः ॥

प्रत्यूषश्च प्रभासश्चा^२ वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

देवेशे-शानयोर्मध्ये आदित्यानां तथायनम् ॥

धाता-र्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंगीभगस्तथा ।

इन्द्रोविवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥

ततस्त्वष्टा ततोविश्वरजश्चन्योजघन्यजः^३ ।

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः ॥

अग्नेः पश्चिमतोभागे रुद्राणामयनं विदुः ।

वीरभद्रश्च शक्रश्च गिरीशश्च महायशः ॥

अजैकपादहिर्ब्रध्नः^४ पिनाकी चापराजितः ।

भूवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ।

स्वाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ॥

१ आपकञ्चेति कचित् पाठः ।

२ प्रभातञ्चेति कचित् पाठः ।

३ मरुत इति कचित् पाठः ।

४ बृध्न इति पाठान्तरम् ।

प्रेतेश-रत्नसौन्दर्ये मातृस्नानं प्रकल्पयेत् ॥

मातृनामानि परिभाषाप्रकरणे दर्शितानि गौरी-पद्मादीनि ।

निर्ऋतेरुत्तरेभागे गणेशायतनं विदुः ।

ऋगेर-मरुतीर्मध्ये मरुतां स्थानमुच्यते ॥

मरुतो नाम ते देवा गणा वै सप्तसप्तकाः ।

आवहः प्रवहश्चैव उदहः सम्वहस्तथा ॥

विवहः प्रवहश्चैव तथा परिवहोऽनिलः ॥ इति ।

एते सूर्यादयो ग्रहयज्ञोक्तविधिना पूजनीयाः, अनुक्तमन्त्र-
काणान्तु, प्रणवादिभिश्चतुर्थ्यन्तेर्नामभिर्नमोन्तैः स्थापनादि वि-
धेयम् ।

अथ तत्रैव ब्रह्म-शिवा-च्युतानामर्चनं प्रतिमापूजनञ्च कर्त्तव्यम् ।
तत्र चण्डं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते ।

मत्स्यपुराणे ।

लोकेशवर्णाः परितः पताका मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात् ।

हारेषु कार्याणि च तोरणानि चत्वार्यपि चौरवनसतीनाम् ।

हारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्यं स्रग्गन्ध-धूपा-म्बर-रत्नयुक्तम् ॥

लोकेशवर्णाः, इन्द्रः पौतोयमः श्यामइत्यादिनिरन्तरोक्तलो-
कपालसमानवर्णाः ।

‘परितः, मण्डपस्य पूर्वोदिसर्वदिक्षु । ‘किङ्किणिकाः, सुद्रव-
ण्टिकाः । ‘चौरवनसतीनां, अश्वत्थो-दुम्बर-प्रत्न-न्यशोधानां पू-
र्वदक्षिण-पश्चिमोत्तरहारेषु यथाक्रमं मस्तके दारुमयगन्ध-चक्र-
गदा-पद्मचिह्नितानि तोरणानि कुर्यात् ।

‘रत्नानि’ कनकप्रभृतौनि परिभाषायास्तुक्तानि ।

शक्ति-ङ्गदी-चन्दन-देवदारु-श्रीपर्णी-विश्व-प्रियकाञ्चनोत्थम् ।

स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातं कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितम्वा ।

तदन्तरं हस्त-चतुष्टयं स्यात्तथोत्तराङ्गं चतुरस्रमेव ॥

‘शाकः’, वृक्षविशेषः । महाराष्ट्रे साधइति प्रसिद्धः ॥

‘श्रीपर्णी’, ‘भद्रपर्णी’ तद्वः । ‘प्रियकः’ बीजकः ।

स्तम्भद्वयं चतुरश्रीकृत्य वेदिमध्ये पूर्व-पश्चिम-भागयोर्निधेयम् ।

‘उत्तराङ्गं’ स्तम्भद्वयोरपरिकाष्ठम् । तच्च पञ्चकरोच्छ्रितयोः

स्तम्भयोर्हस्तचतुष्टयादुपरि निधेयम् । अथोत्तराङ्गञ्च तदङ्गमेवेति

पाठे तदीयमिति स्तम्भसजातीय काष्ठत्वर्थः ।

समानजातिव तुलावलम्ब्या हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता ।

दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात् पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गलानि ॥

सुवर्णभद्राभरणा तु कार्या सलोहपाशद्वयशृङ्गलाभिः ।

युता सुवर्णेन च रत्नमाला विभूषिता माल्यविलेखनाभाः ॥

‘समानजातिः’ तीरणसमानजातिः तुलोत्तराङ्गमध्ये द्वादश-
भिरङ्गुलैरधस्तादुदगया अवलम्ब्या ।

‘पुरुषेण’ विष्णुना ।

‘शृङ्गलावलम्बितया’ सुवर्णनिर्मितया ।

तत्प्रतिमालक्षणमुक्तं पञ्चरात्रे ।

अधश्चक्रं गदामूर्ध्वं वामयोः करयोः क्रमात् ।

ऊर्ध्वं शंखमधःपद्मं गोविन्दः कपिलाङ्गकः ॥

हस्तचतुष्टयदीर्घन्तु, प्रान्तद्वयन्यस्तयोर्लोहपाशयोर्वर्हिःस्थित-
मण्डलषट्कं विहाय विज्ञेयम् ।

समस्ततुलाया अष्टोत्तरशताङ्गुलमितत्वात् पृथुत्वञ्चास्या
दशाङ्गुलपरिमितेन वलयाकृतिना सूत्रेण सम्मितं विधेयमित्यर्थः ।

स च नोद्धपागद्वयशृङ्खलाभिर्युतेति, सुवर्णधारणार्थं फलक-
धारिणीभिर्लोहपागद्वयावलम्बितशृङ्खलाभिर्युक्ता कार्येत्यर्थः ।

वज्रिपुराणे ।

आश्वत्थीं खादिरौ वापि पालाशीं वा सुवृक्षजाम् ।

चतुर्हस्तप्रमाणेन सुस्रज्ज्वाः सुदृढां नवाम् ॥

सुवर्तुलां समान्तद्वत् स्निग्धां क्षिद्रत्रयान्विताम् ।

मौञ्जशिक्योभयोपेतां बद्धां स्तम्भे तु यच्चिये ॥

आह नारदः ।

चतुरस्ता तुला कार्या पादौ चापि तथा विधौ ।

चतुर्वर्षि च पार्श्वेषु मानं स्याच्चतुरङ्गुलाम् ॥

मुक्ता तावत् कटकानन्तयोर्विषयेऽदुः ।

चतुर्हस्ताधरतुला मध्ये च शृङ्खलान्विता ।

शिक्यं हस्तत्रयं कुर्यात् कटकं चतुरङ्गुलमिति ॥

यदाह विश्वकर्मा ।

विशेषदानं कथितं तुलादि तस्मात्तुलालक्षणमुच्यते प्राक् ।

तुलाप्रमाणं स्मृतमङ्गुलानि दीर्घैस्त्रिलेषर्षवतिप्रमाणैः ॥

प्रान्तद्वयेष्वङ्गुलषट्कमुक्तं शततुलाष्टोत्तरमङ्गुलानां ।

स्युर्विंशतिः पञ्च च धातुबन्धा बन्धेष्वधिष्ठातृसुरां निवेष्टाः ॥

इंशः शशो मारुत-रुद्र-सूर्याः स्याद्विष्वकर्मा गुरु-रङ्गिरो-म्नी ।

प्रजापतिर्विश्वजगदिधाता पर्जन्यगन्धू पिबदेवता च ॥

सौम्यश्च धर्मा-मरराज-मग्नि-जलेग-मित्रा-वरुणो-मरुद्गणाः ।

धनेश-गन्धर्व-जलेश-विष्णुरेते चतुर्विंशतिरेव देवाः ॥
 स्यात्पञ्चविंशः पुरुषः स एको यस्तीत्यमानस्तुलया महाका ।
 एता विधेयास्तपनीयमध्ये रत्नाचिता दैवतभूतयस्ताः ॥
 षडङ्गुलः स्याच्चतुरस्रपिण्डः प्रान्तद्वये विष्णुरनन्तनामा ।
 तुलोर्ध्वभागे कलशद्वयं स्यात्तथाङ्गुलद्वन्द्वमधस्तुलान्ते ॥
 षडङ्गुलौत्थं कटकथ पिण्डोप्येकाङ्गुलो विष्णुरनन्तनामा ।
 पार्श्वद्वयन्तचतुरङ्गुलं स्यादेवं मया ते कथितं प्रमाणम् ॥
 मध्याङ्गुटे सङ्कलिकाङ्गुलानि पञ्चाशताविंशतिरेवदैवैः ।
 एकाङ्गुलोऽस्या भवतीहपिण्डस्तत्राधिदेवः किल वासुकिः स्यात् ॥
 एकैकरज्जुलंभतेङ्गुलानि त्रिःसप्ततिः पिण्डगताङ्गुला च ।
 तच्चैलकद्वन्द्वमथाङ्गुलानि त्रिंशत्तथा पञ्चदशाधिका स्यात् ॥
 तदानुवर्गं शुभकाष्टघाटं पिण्डेङ्गुलद्वन्द्वमथोविधेयम् ।
 आध्याद्यैस्तून्धविदेवता स्यात् तुलान्तरे भूमिपतिर्निवेशा ।

इति ॥

ईशः शशीत्यादि । अतेश्वर-चन्द्र-मारुत-मूर्त्य-देवराजज-
 लेशानां ब्रह्माण्डदाने लक्षणं वक्ष्यते ।

रुद्रस्य विश्वकर्मे ।

विश्वकर्मा रूपनिर्माणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥

विश्वकर्मा तु कर्त्तव्यः श्मशुलोरस्तनाधरः ।

सन्दंशपाणिर्द्विभुजस्तेजोमूर्त्तिधरो महान् ॥

शुक्रसौम्ययोः स्वरूपं नवग्रहदाने वक्ष्यते ।

प्रह्निरोग्निमूर्त्तिमाह विश्वकर्मा ॥

कमण्डलुं सुवक्ष्येव शक्तिं दभंमपिक्रमात् ।

कलयन्त्यङ्गिरो नाम्ना कराग्राणि समन्ततः ॥

पाण्यश्वाग्निना सोपि कलयन्ति जपस्रजं ।

शक्तिञ्च पुस्तकञ्चैव क्रमादेव कमण्डलुम् ॥

एतयोश्च मिलितयोर्देवतात्वम् ।

प्रजापतिस्वरूपमुक्तं सिद्धार्थसंहितायाम् ।

यज्जीपवीती हंसस्य एकवक्त्रचतुर्भुजः ।

अक्षं युचं सुवं धत्ते कुण्डिकाञ्च प्रजापतिः ।

विश्वदेवलक्षणं, विश्वम्भरदाने वक्ष्यते ।

विधाढरूपं प्रजापतितुल्यमेव, किन्त्वसौ चतुर्वक्त्रो विधेयः ।

पर्जन्यलक्षणमुक्तं सिद्धार्थसंहितायां ।

पर्जन्यनाम विज्ञेयो गजवक्त्रचयान्वितः ।

यो धत्ते सर्वजौवात्मा वरं बीजञ्च शङ्खकम् ॥

कुठारञ्च पथीजञ्च चिन्तारत्न महाशुचिः ।

पाशञ्चक्रं किशलयं कुण्डो च दशभिः करैः ॥

शम्भुः पूर्ववत्, एतयो रपि मिलितयोर्देवतात्वम् । पिढलक्ष-
णमुक्तं मयदीपिकायाम् ।

कुशविष्टरपद्मस्थाः पितरः पिण्डपात्रिणः ।

धर्ममुक्तिर्विष्णुधर्मोत्तरे ।

चतुर्वक्त्रचतुष्पादचतुर्बाहुः सिताम्बरः ।

सर्वाभरणवान् श्वेतो धर्मः कार्यो विजानता ।

दक्षिणे चाक्षमाला च तस्य वामे तु पुस्तकं ॥

आश्विनोर्लक्षणं, हिरण्णाश्वरघदाने वक्ष्यते ।

मित्रमुर्त्तिमाह विश्वकर्मा ॥

मित्रः कमलपाणिश्च कमलासनसंस्थितः ।

दिभुजः श्वेतमुक्तिश्च सर्वभूतहिते रतः ॥

चरणस्तु पूर्ववत्, अत्रापि मिलितयोर्देवतात्वम् ।

मरुद्गणरूपं, मरुद्गणदाने द्रष्टव्यम् ।

धनेशलक्षणं, धान्याचलदाने ।

गन्धर्वरूपमाह यमः ।

वरदो भक्तलोकानां किरीटी कुण्डलो गदौ ।

कार्यः सुरुपो गन्धर्वो वीणावाद्यरतस्तथा ॥

विशुलक्षणमाह विश्वकर्मा ।

प्रदक्षिणं दक्षिणाधःकरादारभ्य नित्यशः ।

विष्णुः कौमोदकौ-पद्म-शङ्ख-चक्रैरलङ्कृतः ॥

पाशौदयं लोहमयश्च चेलकद्वयश्च भूमेः

प्रादेशमात्रादूर्ध्वमवलम्ब्या ।

प्रादेशश्चा चतुर्मात्रं भूमिं त्यक्त्वावलम्बयेदितिलिङ्गपुराणस्मरणात् ।

अथ मत्स्यपुराणे ।

चक्रं लिखेदारिजगर्भयुक्तं नानारजोभिर्भुवि पुष्पकोर्णं ।

वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं संस्थापयेत्पुष्प-फलोपशोभम् ॥

चक्रं हादशारं वारिवारिजगर्भयुक्तं, मध्ये पद्मयुक्तम् ।

‘भुवि’ वेदिमध्ये ।

‘नानारजोभिः’ सित-पीतादिचूर्णैः ।

अथ त्विजो वेदविदश्च कार्याः सुरुपवेशान्वयशौलयुक्ताः ।

विधानदत्ताः पटवोऽनुकूला ये चार्थदेशप्रभवा दिजेन्द्राः ॥

गुरुश्च वेदार्थविदार्थदेशसमुद्भवः शौलकुलाभिरूपः ।

कार्यः पुराणाभिरतोतिदत्तः प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ।

सिताम्बरः कुण्डल-हेम-सूत्र-केयूर-कण्ठाभरणभिरामः ॥

पटवो-रागरहिताः, आर्यदेशीव्याख्यातः ।

तत्राष्टौ ऋत्विजः, अष्टौ द्वारपालाः,

जापकाश्चाष्टौ, गुरुश्चेति वरणीयाः ।

तथा मत्स्यपुराणे एवोक्तम् ।

यथास्तेचाष्टहोतारो द्वारपालास्तथाष्ट वै ।

अष्टौ तु जापकाः कार्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

हेमालंकारिणः कार्या द्विजा वै पञ्चविंशतिः ॥

तत्रायं प्रयोगः ।

अथ अमुकदानस्य यज्ञेनाहं यज्ञे तत्र तदङ्गभूतहोमादि
कर्म कर्तुं अमुकसमोऽहं अमुकशर्माणं अमुकवेदाध्यायिनं ऋत्विजं
त्वामहं वृणे ।

तथा अथ अमुकमहादानयज्ञेनाहं यज्ञे ।

तत्र तदङ्गभूतसकलकर्म कर्तुं कारयितुञ्च अमुकसमोऽहं
अमुकशर्माणं अमुकवेदाध्यायिनं आचार्यं त्वामहं वृणे इत्यादि
त्रेयं, वृतोऽस्मीति सर्वत्र प्रतिवचनम् ।

तद्विनियोगश्च तत्रैव दर्शितः ।

गन्धपुष्पैः रत्नद्रव्यैश्च द्वारपालान् समन्ततः ।

पठध्वमिति तान् ब्रूयात् आचार्यस्वभिपूजयन् ॥

यजध्वमिति च ब्रूयात् होतृकान् पुरणव तु ।

उत्कृष्टमन्त्रजाप्येन तिष्ठध्वमिति जापकानिति ॥

पूर्वेण ऋग्वेदविदो भवेतां यजुर्विदो दक्षिणतश्च काव्यो ।

स्वाप्त्यौ द्विजो सामविदौ च पञ्चादायर्चनावुत्तरतश्च कार्यौ ॥

विनायकादिग्रह-लोकपाल-वस्त्रष्टका-दित्य-मरुद्वर्णनानाम् ।

ब्रह्मा-च्युतेश-क-वनसतीनां समन्वतो-होमचतुष्टयं स्यात् ।

जप्यानि सूक्तानि तत्रैव चेषामनुक्रमेणैव यथास्वरूपम् ॥

अथ च पूर्वादिदिग्मियमो ऋगादिवेदविदामृत्विजां द्वारपालानां च वेदितव्यः ।

विनायकादीत्यादिग्रहेन, एकादशरूद्रा नवग्रहाधिदेवताः प्रत्यधिदेवता दुर्गा वायुराकाशाश्विनौचेति, स्वमन्त्रतः, स्व स्ववेदमन्त्रै-होमचतुष्टयमिति, वेदचतुष्टयसम्बन्धात् होमानां चतुष्टयं । ततो गुरुणाग्निस्थापने कृते स्वेस्वे कुण्डे द्वौ द्वाष्ट्विजौ स्वगाखोक्तमन्त्रै-रेकैकस्य विनायकादेर्द्वादश द्वादश तिलान्याहुतीर्जुहुयाताम् ।

इह तावद्वात्रिंशद्विनायकादयो देवाः दशलोकपालाः वस्त्रष्टकं एकादशरूद्राः द्वादशादित्याः सप्तसप्त मरुद्वर्णाः पञ्च ब्रह्मादय इत्येवं पञ्चाशीतिसंख्येभ्यो देवेभ्यः प्रतिकुण्डं विंशत्यधिकाहुति-नियमानुपपत्तेः । तच्च परिभाषायां दर्शितम् ।

होमावसाने कृततर्प्यनादौ गुरुर्गृहीत्वा वलि-पुष्प-धूपम् ।

आवाहयेन्नोकपतीन् क्रमेण मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्ताः ॥

एहोहि सर्वामर-सिद्धसाध्यै रभिटुतो वज्रधरा-मरेश ।

संवौज्यमानोऽस्मरसाङ्गणेन रक्षाध्वरं नो भगवन्ममस्ते ॥

श्री इन्द्राय नमः ॥

एहोहि सर्वामरहव्यवाह मुनिप्रवरैरभितोभिजुष्टः ।

तेजोवता लोकगणेन सार्धं ममाध्वरं रक्षतु ते नमस्ते ।

ॐ अग्नये नमः ।

एहोहि वैवस्वत धर्मराज सर्वामरैरर्चितधर्ममूर्ते ।

शुभा-शुभा-नन्द-शुचामधीश-शिवाय नः पाहि महं नमस्ते ॥

ॐ यमाय नमः ।

एहोहि रत्नोदयनायकस्त्वं विशालवेताल-पिशाचसङ्घैः ।

ममाध्वरं पाहि शुभाधिनाय लोकेश्वरस्त्वं भगवन्नमस्ते ॥

ॐ निर्ऋताय नमः ।

एहोहि यादोगणवारिधीनां गणेन पर्जन्यसहासरोभिः ।

विद्याधरे-न्द्रा-मरगौयमानः पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते ॥

ॐ वरुणाय नमः ।

एहोहि यज्ञेश्वर रक्षणाय सृगाधिरूढः सह सिद्धसङ्घैः ।

प्राणाधिपः कालकवेः सहाय गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ वायवे नमः ।

एहोहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षां विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्द्धम् ।

सर्वौषधीभिः पितृभिः सङ्घैव गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ सोमाय नमः ।

एहोहि विश्वेश्वर नस्त्रिशूल-कपाल-खट्वाङ्गधरेण सार्द्धम् ।

लोकेन भूतेश्वर यज्ञसिद्धौ गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ ईशानाय नमः ।

एहोहि पातालधरा-मरेन्द्र नागाङ्गना-किन्नरगौयमान ।

यक्षो-रगेन्द्रा-मरलोकसार्द्धम् अनन्त रक्षाध्वरमस्मदीयम् ॥

ॐ अनन्ताय नमः ।

एहोहि विश्वाधिपते सुरेन्द्र लोकेन सार्द्धं पितृदेवताभिः ।

सर्वस्य धातास्यमितप्रभावो विशाध्वरवः सततं शिवाय ॥

श्रीं ब्रह्मणे नमः ।

त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

ब्रह्म-विष्णु-शिवैः सार्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥

देव-दानव-गन्धर्वा यक्ष-राक्षस-पद्मगाः ।

ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥

एते ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदान्विताः ।

इत्यावाह्य सुरान् दद्याद्दत्विग्भ्यो हेमभूषणम् ॥

कुण्डलानि च सूत्राणि हेमानि कटकानि च ।

अथाङ्गुलीयं चित्राणि वासांसि शयनानि च ॥

द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।

जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्वतोदिशम् ॥

उपोषितास्ततः सर्वे ह्यत्रैवमधिवासनम् ।

आदावन्ते च मध्ये च कुर्याद्वाङ्मणवाचनम् ॥

‘शान्तिकाध्यायः’ शब्रइन्द्राग्नी भवता मवीभिरित्यादिकः ।

उपवासाशक्तौ नक्तमुक्तम् ।

पद्मपुराणे । उपवासौ भवेदेव अशक्तौ नक्तमिष्यत इति ।

एवं पूर्वैद्युरधिवासनं कृत्वा सर्वे तत्रैव वसेयुः ।

ततः अन्येद्युर्दानकालसमौपे ब्राह्मणवाचनं विधाय पूर्णा-
हुतिप्रभृतिकर्मसमाप्तिं कुर्यात् ।

आत्ययिककार्यापत्तौ सद्योवाधिवासनविधिः ।

तदुक्तं । सद्योऽधिवासनं वाथ कुर्याद्यो विकलो नर इति ।

अथाथर्वणगोपथब्राह्मणे ।

ऋत्विग्यजमानो केश-श्मश्रु-नखानि वापयित्वा संभारानुकल्प-
द्रव्यन्तत्तदाज्यभागान्तं कृत्वा अयं नो अग्निरिति महाव्या-
हृतयो ब्रह्मयज्ञानमग्ने गोभिरग्नेभ्यावर्त्तिनग्नेः प्रजातं यदावध-
वितिशांत्युदकेन सम्पातमानोय स्नानकलशेषु निर्व्वपेदिदमाप
आपोहिष्ठावाहुभ्यामभिषेचयेद्यद्यीक्ष्मन्नाभ्यञ्जनानुलेपनं कार-
यित्वा वासो गन्धान् स्रजञ्चावध्याभिजिह्वुहर्त्ते तुलां हिरण्य-
वर्षैः पवित्रैरभ्युक्ष्य गन्ध-पुष्प-धूपैरर्चयित्वा उपहारांश्च दत्त्वा
राजानमाह्वयार्धं दत्त्वा तुलामारीपयेत् ।

मत्स्यपुराणे । ततो मङ्गलगन्धेन स्तापितो वेदपुङ्गवैः ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

शुक्लमात्याम्बरधरो तान्तुलामभिमन्त्रयेत् ॥

सपनन्तु, कुण्डसमीपस्थितकलशोदकैः कर्त्तव्यम् । सपन-
मन्त्राय, सुरास्वामभिगिञ्चन्वित्यादयो ग्रहयज्ञोक्ता वेदितव्याः ।

नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं सर्वमाश्रिता ।

साचिभूता जगदाची निर्क्षिता विश्वयोनिना ॥

एकतः सर्वसत्त्वानि तथानृतशतानि च ।

धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगत्प्रिये ॥

त्वन्तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तितम् ।

मान्तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोस्तु ते ॥

योसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।

स एषोधिष्ठितो देवि त्वयि तस्मावमो नमः ॥

नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषमंजकः ।

त्वं हरे तारयस्वात्मान् अस्मात् संसारसागरात् ॥

पुण्यकालं समासाद्य कृत्वैवमधिवासनम् ।

पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तुलां तामारुहेद्बुधः ॥

सखङ्ग-चर्मकवचः सर्वाभरणभूषितः ।

धर्मराजभयादाय हैमसूर्येण संयुतः ।

कराभ्यां वज्रमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् ॥

धर्मराजसु, महिषारुढश्चतुर्भुजोदण्ड-पाश-पाणिः कर्तव्यः ।

सूर्योऽपि, सुवर्णमयः पद्मासनः पद्मधरः कार्यः ।

तौ च दक्षिणवाममुष्टिस्थौ विधाय हरेस्तुलामध्यस्थितस्य
मुखं पश्येदित्यर्थः ।

ततोपरि तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः ।

समादभ्यधिकं यावत् काञ्चनञ्चातिनिर्मलम् ।

पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिसंस्थं नराधिप ॥

पुष्टिकाम इति गुण फल सम्बन्धो गोदोहनेन प-

शुकामस्य प्रणवेदिति तदवगन्तव्यम् ।

इह तावदादौ राज्ञस्तुलाधिरोहणं पश्चात् सुवर्णन्यासइत्युक्तम् ।

गोपथब्राह्मणे तु सखङ्गः सशिरस्त्राणः सर्वाभरणभूषणः ॥

तपनीयमश्रतः कृत्वा पश्चात्तोल्यो नराधिपः ॥

दक्षिणेन तु सुवर्णेन सुवर्णं स्यादुत्तरे च नराधिप इति ।

ततश्चेतिहासपुराणं पञ्चमो वेद इति ।

तुल्यवल्ले अनुष्ठानविकल्पः । ये तु मन्यन्ते स्मृतिवत्पुराणा-
नीति तन्मते पूर्वं सुवर्णारोपणम् ॥

पश्चाद्राजारोपणमिति ।

चणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् ॥

नमस्ते सर्वभूतानां साधिभूते सनातनि ।

पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥

त्वया धृतं जगत् सर्वं वहिःस्थावर-जङ्गमम् ।

सर्वभूतात्मभूतस्ये नमस्ते विश्वधारिणि ॥

वज्रिपुराणे । कृत्वा तु विधिवद्गोमं सुस्नातस्तौर्धवारिणा ।

तुलां पूज्यविधानेन ब्राह्मैर्मन्त्रैश्च वैदिकैः ॥

संसृपोऽष्टाङ्गयेदेवं पीताम्बरधरं हरिम् ।

पश्चात्तदारुहेक्षित्वं प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽथवा ॥

जाम्बूनदेन शङ्गेन पूरयित्वा तुलां प्रथक् ।

सर्वाभरणपूर्णाङ्गः सवस्त्रासनसंयुतः ॥

तत्र स्थित्वा मुहूर्त्तं स द्रव्यात्तिष्ठेत् समुव्रतिम् ।

जपेत् मन्त्रञ्च पौराणं पुनस्तुमिति वा चरुचम् ॥

यथापवित्रमतुल्यमपत्यं जातवेदसः ।

तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु मां ॥

रुद्रस्य सुमहत्तेजः कार्तिकेयस्य सम्भवः ।

तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु मां ॥

यथाग्निदेवताः सर्वाः सुवर्णञ्च तदात्मकम् ।

तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥

यत्कृतं मे स्वकायेन मनसा वचसा तथा ।

दुष्कृतं तत् सुवर्णस्य पातु मुक्तिः परा शभा ॥

इत्युक्त्वा तद्वत्विजे च दद्याच्छिष्यः स्वमेव हि ।

समुत्तीर्याङ्गदन्तश्च ऋद्धीयादपरन्ततः ॥

मत्स्यपुराणे । ततोऽवतीर्थं गुरवे पूर्वमर्घं निवेदयेत् ।

ऋत्विग्भ्योऽपरमर्घन्तु दद्यादुदकपूर्वकम् ॥

गुरवे ग्राम-रत्नानि ऋत्विग्भ्यश्च निवेदयेत् ।

तत्रायं प्रयोगः ।

श्रीं अथ अमुकस्मिन् देशे अमुकस्मिन् काले अमुकसगोत्राय अमुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय अमुकसगोत्रः अमुकशर्म्मा इदं तुलापुरुष-
सुवर्णार्घं अमुककामस्तुभ्यमहं संप्रददे नमः, एतद्दानप्रतिष्ठार्धमिमां
दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे नमः, एतत् उदकपूर्वकं पूर्वार्घं गुरवे
दद्यात्, ऋत्विग्भ्योऽप्येवमपरं, अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वं निष्कलं
भवेदिति वचनादिह दक्षिणापेक्षायां गुरवे ग्राम-रत्नादीनि श्रुतं
दक्षिणात्वेन सम्बध्यते ।

अथ गोपयब्राह्मणे ।

अच्युताद्योरिति चतस्रभिरवरोहयेत् तांतुलामुपसंस्कृत्य महा-
व्याहृतिसावित्रीशान्तिभिरंजोमुपयैराज्यं हुत्वा सूर्यस्यावृतमिति
प्रदक्षिणमाहृत्यात्मालङ्कारं कर्त्तुं दद्यात्सहस्रं दक्षिणां ग्रामवर-
ञ्चेति ।

‘कर्त्तुं’ आचार्याय ऋत्विजे च ।

तत्रार्धमाचार्यस्यार्धऋत्विजामिति, सहस्रं दक्षिणामिति, सह-
स्रशब्दस्यानुपात्तसंख्येयविशेषतया, मत्स्यपुराणे च रत्नानौत्सव
संख्याविशेषानुपादानात् शास्त्रान्तरे च वररत्नानां दक्षिणास्था-
नश्रुतेः रत्नसहस्रमेव न्यायं । तत्तु यथाशक्ति यथालाभं मुक्तादीना-

मन्यतमस्य सहस्रमवगम्यते, दक्षिणाधिकरणन्यायेन गवामिव
समानजातीयानामिव संख्यासम्बन्धात् ।

‘ग्रामवरं, ग्रामश्रेष्ठम् ।

केचित्तु गुरवे ग्रामरत्नानौल्यचापि श्रेष्ठतावचनो रत्नशब्द इति
व्याचक्षते ।

तेषां मते सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृतेति वच-
नात् सहस्रं दक्षिणामित्यत्र सुवर्णमेव दक्षिणेत्यवगन्तव्यम् ।

सहस्रसंख्याव्यवच्छेदश्च तस्य कृष्णलात्प्रभृति यथाशक्ति सम्पा-
दनीय इति ।

प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योपि दापयेत् ।

दौना-नाथ-विशिष्टादीन् पूजयेत् ब्राह्मणैः सह ॥

‘अत्रान्यशब्देन जापका उच्यन्ते ।’

विशिष्टा अब्राह्मणा अपि पित्रश्रूपादिगुणयुक्ताः,

इह तावदहं गुरवे, अहंमृत्विग्भ्यः समस्ततुलापुरुषद्रव्यं
देयमित्येकः पक्षः ।

अस्मिन् पक्षे जापकेभ्यो अन्यैव दक्षिणा दातव्या, गुर्वादी-
नामनुज्ञया अन्येभ्योपि दद्यादिति अपरः पक्षः ।

तत्र गुर्वादीनां प्रदेयद्रव्यपरिमाणानिर्देशे धराह-

चतुर्भागं गुरवे विनिवेदयेदिति विकृतिभूतपृथिव्यादिदान-
प्रकरणश्रुतं देयद्रव्यसंस्थानियमो न्यायः ।

येन वा तुष्यते गुरुरितिसामान्योपदिष्टमाचरणीयं तथा
दौनानाथ-विशिष्टेभ्योऽपि देयमिति द्वितीयः पक्षः ।

अत्र यद्यपि विकल्पवाची शब्दोनास्ति तथापि पञ्चान्तरत्रय-
शेनार्थाद्विकल्पः सम्पद्यते ।

मत्स्यपुराणे ।

न चिरन्वारयेद्देहे सुवर्णं प्रोक्षितं बुधः ।

तिष्ठद्गवावहं यस्माच्छोक-व्याधिकरं नृणाम् ।

शौघं परस्वीकरणाच्छ्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥

ततः प्राग्वत्पुण्याहवाचने कृते देवतावेदिसमोपं गत्वा पूर्वं च
देवतानां पूजादि यजमानः कुर्यात् ।

आचार्यस्तु यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय पार्थिवात् ।

इष्टकामप्रदानार्थं पुनरागमनाय च ॥

इत्यनेन मन्त्रेण देवतानां विसर्जनं कुर्यात् ।

अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।

प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरे वसेत् ॥

विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।

पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ।

कल्पकीटिशतं यावत् तस्मिन्लोके महीयते ॥

कर्म्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजः

भूपालमौलिमणिरञ्जितपादपीठः ।

अद्यान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी

दौप्तप्रतापजितसर्वमहीपलोकः ॥

योदीयमानमपि पश्यति भक्तियुक्तः

कालान्तरेऽस्मरति वाचयतीह लोके ।

योवा शृणोति पठतीन्द्रमानरूपः ।

प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टम् ॥

वज्रिपुराणे ।

एवं दत्त्वा सुवर्णञ्च ब्रह्महत्यादिकन्तु तत् ।

पापाबिहृत्य पुरुषः स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥

तत्र स्थित्वा चिरं राजन् वदायाति महीतले ।

राजराजेश्वरः श्रीमान् वीतशोको निरामयः ॥

रूप-सौभाग्यसम्पन्नो नित्यं धर्मपरायणः ।

पुनर्विष्णुपदं याति यत्र गत्वा न शीचति ॥

इति तुलापुरुषदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

राज्ञां षोडशदानानि नन्दिना कथितानि च ।

धर्मकामार्थमुत्तमार्थं कर्मणैव महात्मनाम् ।

तुलाधिरोहणाद्यानि शृणु तानि यथातथम् ॥

ग्रहणादिषु कालेषु शुभे देशे सुशोभने ।

विंशहस्तप्रमाणेन मण्डपं कूटमेव वा ॥

अथाष्टादशहस्तेन कलाहस्तेन वा पुनः ।

कृत्वा वेदिं तथा मध्ये नवहस्तप्रमाणतः ॥

अष्टहस्तेन वा कुर्यात् सप्तहस्तेन वा पुनः ।

द्विहस्ताध्वर्द्धहस्ता वा वेदिका चाति शोभना ॥

द्वादशस्तम्भसंयुक्ता साधुरम्भायमस्तका ।

परितोनव कुण्डानि चतुरस्राणि कारवेत् ॥

इन्द्र-ईशानयोर्मध्ये प्रधानं ब्रह्मणः सुतः ।

अथ वा चतुरस्रञ्च योन्याकारमतः परम् ॥

स्त्रीणां कुण्डानि विप्रेन्द्र योन्याकाराणि कारयेत् ॥
 अर्धचन्द्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलं कुण्डमुत्तमम् ।
 षडस्रं सर्वतोवापि त्रिकोणं पद्मसन्निभम् ॥
 अष्टास्रं सर्वमार्गेषु खण्डिलं केवलन्तु वा ।
 चतुर्द्वारसमोपेतं चतुस्तोरणभूषितम् ॥
 दिग्गजाष्टकसंयुक्तं दर्भमालासमाश्रितम् ।
 अष्टमङ्गलसंयुक्तं वितानोपरि शोभितम् ॥
 तुलायाश्च द्रुमाद्याश्च विल्वाद्याश्च विशेषतः ।
 विल्वा-श्वत्थ-पलाशा-द्याः केवलं खदिरन्तु वा ॥
 एवं स्तम्भाः कृता येन तेन सर्वन्तु कारयेत् ।
 अथ वा मिश्रमार्गेण वेशुना वा प्रकल्पयेत् ॥
 अष्टहस्तप्रमाणन्तु हस्तद्वयसमायतम् ।
 तुलास्तम्भस्य विष्कम्भी नाहस्तत्रिगुणो मतः ॥
 द्वाङ्गुलेन विहीनन्तु सुवृत्तं निर्ब्रणं तथा ।
 उभयोरन्तरश्चैव षड्हस्तं तृपतेः स्मृतम् ॥
 हयोद्यतुर्हस्तव्रतमन्तरं स्तम्भयोरपि ।
 षड्हस्तमन्तरं ज्ञेयं तयोरुपरिसंस्थितम् ॥
 वितस्तिमात्रविस्तारं विष्कम्भस्तावदङ्गुलम् ।
 स्तम्भयोस्तु प्रमाणेन उत्तरं द्वारसंश्रितम् ॥
 षट्त्रिंशमात्रसंयुक्तं व्यावामन्तु तुलात्मकम् ।
 विष्कम्भमष्टमात्रन्तु यवपञ्चकसंयुतम् ॥
 षट्त्रिंशमात्रनालं स्यान्निर्ब्रणं वर्तुलं शुभम् ।
 विंशहस्तेत्यादि । कूटः, मण्डपविशेषः ।

कलाहस्तेन षोडशहस्तैः, विंशतिहस्तादिमण्डलत्रये क्रमा-
न्वादिहस्तविस्तारस्य वेदितव्यस्य द्विहस्तोऽर्धहस्तो हस्तत्रैत्यु-
च्यो विधेयः ।

विधाय मण्डपं तत्र तन्मध्ये वेदिकान्नयेत् ।

नवाष्ट-सप्तहस्तेन द्विहस्तार्धहस्ततः ॥

विस्तारेणोच्येणपि द्वादशस्तम्भसंयुतामितिकामिकोक्तेः ।

साधुरम्याश्रमस्तुकेति, समचतुरस्रत्वं समतलत्वञ्चोपरिभा-
गस्य विधेयमित्यर्थः ।

अथवा चतुरस्रमिति पूर्वोदिकुण्डानां क्रमाच्चतुरस्रादयो
नव सन्निवेश्याः, स्त्रीणां तु यजमानत्वेन योन्याकाराख्येव, अथवा
यद्योक्ताकारत्वेन स्थण्डिलत्वेन सर्वत्र हस्तमात्रं चेत् चेत्तत्रफलं
सममेव साध्यं तच्च परिभाषायामुपपादितम् ।

वटो-दुम्बरा-श्वत्थ-वृक्षजानि चत्वारि तोरणानि दिग्गजाष्टकं
तत्तद्विकालवर्णपताकाः, अष्टमङ्गलानि विश्वचक्रदाने वक्ष्यन्ते ।

अष्टहस्तप्रमाणं तुलास्तम्भयोरायतम् । आयामः, दैर्घ्य-
मित्यर्थः ।

‘हस्तद्वयसः, हस्तपरिमाणः तुलास्तम्भयोर्विष्कम्भ इत्यन्वयः ।

तस्मात् त्रिगुणः परिणाहः ।

द्वङ्गुलेनहीन इति, स एव परिणाहः ।

क्रमहान्या अग्रे अङ्गुलद्वयहीनः सम्पादनीयः ।

कामिकेतु । सप्त-षट्-पञ्चहस्तैस्तुषार्धस्तम्भोक्तयोमतः ।

अष्टहस्तादितयात्र द्विपञ्चद्वयमाङ्गुलः ॥

तुलास्तम्भस्य विष्कम्भो नाहस्तत्रिगुणोमुने ।

द्वयाङ्गुलविहीनन्तु सुवृत्तं निर्गणं तथा ॥

इति द्विपञ्चदशसाङ्गुलो दशाङ्गुलमानो विष्कम्भः ।

त्रिंशदङ्गुलः परिणाहः ।

सच क्रमहान्या अग्रे अष्टाविंशत्यङ्गुलइत्यर्थः ।

स्तम्भयोरन्तरं षड्हस्तं चतुर्हस्तम्वा दृष्टस्तम्भोक्त्या नुरूपं विधेयम् ।

षड्हस्तस्तम्भयोरन्तरालं गुणदैर्घ्यस्योपलक्षणम् ।

उत्तरञ्च विस्तारोत्सेधाभ्यां द्वादशाङ्गुलम् ॥

तत्प्रान्तरन्ययोस्तम्भाग्रशिखरे प्रवेश्य तोरणं निष्पादयम् ।

अथतुलादण्डस्य मानमाह ।

षट्त्रिंशन्मानमित्यादि । व्यायामो नाम प्रसारितसवाहुहस्त-
द्वयस्य तिर्यगन्तरालवाहोः करसंयुतयोः, व्यायामस्तिर्यगन्तर-
न्तयोरित्यभिधानात् ।

ततः षट्त्रिंशदङ्गुलान्वितव्यायाममावन्तुलादण्डे दैर्घ्यं, विष्क-
म्भमष्टमात्रमिति, अष्टाङ्गुलः सपञ्चयवस्तुलादण्डप्रान्तयोर्न्यासः ।

तत्रार्थाद्यवोनषट्त्रिंशदङ्गुलः परिणाहः । षट्त्रिंशन्मान-
मात्रमिति, तुलादण्डमध्ये षट्त्रिंशदङ्गुलः परिणाहः । तत्रा-
र्थात् द्वादशाङ्गुलो न्यासः ।

अष्टाङ्गुलेन विस्तारस्त्वये भूतयवान्वितः ।

षट्त्रिंशन्मात्रनाहस्तु मध्यमे तु विधीयते,

इति कामिकोक्तेः ।

अग्रे मूले च मध्ये च हेमपट्टेन बन्धयेत् ।

पट्टमध्ये प्रकर्त्तव्यमवलम्बनकवयम् ॥

ताम्रेण वाप्यरूप्येण आयसेनैव कारयेत् ।

मध्ये चोर्वमुखं कार्यं अवलम्बं सुशोभनम् ।

रश्मिभिस्तोरणाय वा बन्धयेच्च विधानतः ॥

जिह्वामिकां तुलामध्ये तोरणञ्च विधीयते ।

उत्तरं स्वतु मध्येऽथ शङ्खद्वयमनुत्तमम् ।

वितानेनोपरिष्ठाद्य हृदं सम्यक् प्रयोजयेत् ॥

सहदृच्च तुलामध्ये मानमङ्गुलमानतः ।

षट्स्यैवतु विस्तारः पञ्चमात्रप्रमाणतः ॥

वधीयाच्चक्रपाशञ्च अवलम्बेन सुस्थितम् ।

शूलजो च दृढो विद्वान् बन्धनेन तु कारयेत् ॥

शिख्योऽधस्तात्प्रकर्तव्यौ पञ्चप्रादेशविस्तरौ ॥

सहस्रेण तु कर्तव्यौ पञ्चप्रादेशविस्तरौ ॥

सहस्रेण तु कर्तव्यौ पलेनाधारकावभौ ।

यताष्टकेन वा कुर्यात्पलानां षट्शतेन वा ॥

चतुस्तालप्रविस्तारं मध्यमं परिकौर्त्तितम् ।

सार्धद्वितालविस्तारो नियमश्च विधीयते ॥

पञ्चमात्रं चतुर्मात्रं त्रिमात्रं फलमुच्यते ।

चतुर्द्वारसमीपे तं द्वारमङ्गुलिनाथ वा ॥

कुण्डलैश्च समीपे तं शूलखच्छसमन्वितैः ।

कुण्डले कुण्डले कार्यं गृहलापरिमण्डलम् ॥

गृहलाधारवलयमवलम्बेन योजयेत् ।

प्रादेशं वा चतुर्मात्रं भूमित्वक्ता वलन्धयेत् ॥

धटो पुरुषमात्रौ तु कर्तव्यौ शोभनावुभौ ।

दिहस्तवालुकापूर्णं शिले तत्र विनिचिपेत् ॥

दिहस्तमात्रमवटो स्थापनीयौ प्रयत्नतः ।

शेषं सम्पूरयेत् विहान् बालुकाभिः समन्ततः ।

येन निश्चलतां गच्छेत्तेन मार्गेण कारयेत् ॥

अथ मूलइत्यादि, अवलम्बनकीलकप्रवेशार्थवेधनिधाता-
दिना यथा तुला न शीर्येत तथा हेमादिना पट्टबन्धस्तुलायाः
कार्यः ।

अवलम्बनं, समग्रकुण्डलादिसंज्ञिष्टवलयाधारोच्छ्रकतुण्डा-
कारोभयायलम्बनं कार्यं, अथवा तुलामध्यावलम्बनस्थाने ऊर्ध्वमुखं
ताम्रादिकीलकं निधाय तन्मूलच्छिद्रप्रोततिर्यक्कीलकस्थितं
मध्यकीलकोभयपार्श्वस्थायि ताम्रादिमयं तोरणं कृत्वा तदधवल्य-
वन्धरश्मिभिरुत्तराधोऽवलम्बितं बलयं संयोजयेत् । जिह्वामिका-
मिति, पूर्वोक्त एव तुलामध्ववर्ती ऊर्ध्वमुखः कटकाख्यः कीलकः,
जिह्वातोरणमपि प्रागुक्तमेव, एतच्च सुवर्णकारादिलघुतुलासु-
दृश्यते । उत्तरस्यत्विति, उत्तरमध्यावलम्बितकुण्डलाधोऽयः-
शङ्करूर्ध्वमुखस्तस्य मूले उत्तरीपरिचितानवदिततं लोहपट्टं
निधाय तदुपरि तन्मूलं द्विधाभूतं तिर्यग्वितत्य घटयेत् ।

शङ्कुः सुषिरसम्पन्न इति, कुण्डलिताये उत्तममध्यावलम्बितेऽ-
धोमुखशङ्को तुलामध्वोर्ध्वमुखालम्बनशङ्कोचैकं बलयमद्भुष्टसूलं
नियोजयेत् । शङ्कुः सुषिरसम्पन्नो बलयेन समन्वित इति कामि-
कोक्तेः । पट्टस्येति, पूर्वोक्तपट्टस्येयं मानोक्तिः, पञ्चमात्रं यवा-
ङ्गुलं, वघ्नोयादिति, तुलाप्रान्तावलम्बाभ्यां तत्तच्छिक्कशृङ्गला-
धारं चक्रपाशाख्यं बलयं योजयेत् । शूलं 'ताम्रं' । आधारा-

थोतयेदिति पाठान्तरम् ।

विति, ताम्रपलानां दशाष्टवृत्तैः क्रमान् पञ्चादिप्रादेश
विस्तारौ पञ्चचतुस्त्र्यङ्गुलोच्छ्रितप्रान्तावङ्गुलनाहचतुःच्छिद्रपीत
चतुर्वलयावितौ यजमानद्रव्यधाराधारकौ कार्यौ । तद-
लयचतुष्कान्निष्टशृङ्गलाचतुष्कं शिखास्थमुपरिविरचितवलयद्वयं
तुलायाधोवलम्बकौ योजयेत् । घटास्थाधाररन्ध्रचतुष्कं मधू-
च्छिष्टेन संश्लिष्टं कार्यं, आधारौ च भूमेरुपरि, चतुरङ्गुल-
मिति, प्रादेशमात्रे चान्तरिक्षेऽवलम्बौ अवटौ तु दक्षिणो-
त्तरस्तम्भनिखनार्थौ, अत्रस्तम्भयोः दक्षिणोत्तरत्वं तुलायाश्च
प्राक्पश्चिमायतत्वमवधेयं । स्वमेयं चैन्द्रदिग्भागे सुवर्णं तत्र
निक्षिपेदिति वक्ष्यमाणत्वात् । द्विहस्तवालुका पूर्णं तत्र शिले
पद्मशिलास्थे निधाय बालुकाभिः प्रपूर्य दृढयेत् ।

शूयतां परमं गुह्यं वेदिकोपरि मण्डलम् ।

अष्टमङ्गल संयुक्तमङ्गुलाद्गुणशोभितम् ॥

फलपुष्पसमाकीर्णं धूपदीपसमन्विते ।

वेदीमध्ये प्रकर्त्तव्यं दर्पणोदरसन्निभे ॥

आलिखेन्मण्डलं पूर्वं चतुर्द्वारसमन्वितम् ।

शोभोपशोभासंयुक्तं कर्णिकाकेसरान्वितम् ॥

चुम्बिजातिसमीपे तं पञ्चवर्णञ्च कारयेत् ।

वक्त्रं भागुत्तरे भागे आग्नेयां शक्तिमुल्लसाम् ॥

आलिखेद्वक्षिणे दण्डं नैऋत्यां खड्गमालिखेत् ।

पाशञ्च वारुणे लेख्यं ध्वजञ्च वायुगोचरे ॥

कोवेद्याञ्च गदां लेख्यं ईशान्यां शूलमालिखेत् ।

शूलस्य वामदेशे तु चक्रं पद्मञ्च दक्षिणे ॥

एवं लिखित्वा पश्चाच्च होमकर्म समारभेत् ।
 प्रधानहोमं गायत्र्या स्वाहा-शक्राय वज्रये ॥
 यमाय देवराजाय वरुणाय च वायवे ।
 कुवेराय तपेशाय विष्णवे ब्रह्मणे पुनः ॥
 स्वाहान्तं प्रणवेनैव होतव्यं विधिपूर्वकम् ।
 स्वयास्वामिमुखेनाथ जयादिप्रति संयुतम् ॥
 स्विष्टान्तं सर्वकार्याणि कारयेद्देवित्तमः ।
 सर्वहोमाग्रहोमे च समित्पालाशश्चोचते ।
 एकविंशतिसंख्याजं मन्त्रेणानेन होमयेत् ॥
 अयं न इध आत्माजातवेदस्तेनहास्य वर्धस्व ।
 चात्मानं प्रजया पशुभिर्वृक्षवर्धसेनाच्चायेन समिधया स्वाहा,
 भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा, स्वः स्वाहा, भूर्भुवः स्वः स्वाहा । समि-
 होमश्चरुणाञ्च पृतस्य च यथा क्रमम् ।

शुक्लाच्च पायसञ्चैव मुद्गानां चरवः स्मृताः ।

सहस्रं म्यातर्हन्त्या शतमष्टोत्तरन्तु वा ।

अग्न आयूंषि पवस आशुवोर्जमिषञ्च नः आरेवाधस्व दुत्सनां
 अग्निर्हृषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः तमीमहे महा-
 मयं अग्नेपवस्वस्वपा अस्मे वर्धः सुवीर्यं दधद्रायं मयि पोषं ।
 प्रजापते नत्वदेतान्यन्यो विश्वाजातानि परिता बभूव यत्का-
 मास्ते, जुहुमस्वन्नो अस्वयममुथ पितासावस्य पिता वयंस्यामः
 पतयो रैशां ९ स्वाहा ।

तत्सर्वं सर्वहोमे तु सामान्यं विधिपूर्वकम् ।

गायत्र्या च प्रधानस्य समिहोमस्तथैव च ॥

चरुणाञ्च तथाज्यस्य शक्रादीनाञ्च होमयेत् ।
 वज्रादीनाञ्च होतव्यं सहस्राद्यैः ततः क्रमात् ॥
 ब्रह्मवज्रानमन्त्रेण ब्रह्मणे विष्णवे नमः ॥
 नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः, प्रचोदयात् ।
 अयं विशेषः कथितो होममार्गः सुशोभनः ।
 दूर्व्याक्षीरसिक्तेन पञ्चविंशत् पृथक् पृथक् ॥
 ताम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं
 उर्वारकमिववधनान्मृत्यो मुक्षीयमान्मृतात् स्वाहा ।
 दूर्वाहोमः प्रशस्तोयं वास्तुहोमञ्च सर्वथा ।
 प्रायश्चित्तमघोरिण सर्पिषाच शतं शतं ॥
 श्रूयतामित्यादि, पूर्वोक्तवेदिमध्ये सर्वतोभद्रास्थं मण्डलं
 लेख्यं तच्च गोभोपगोभागद्वात् पञ्चसारोक्तं दीक्षामण्डलं
 याह्यं, एतयोर्लक्षणमुपवर्णितं परिभाषायां । वज्रमिति ।
 मण्डलाद्वहिर्दिक्षु दिक्पालायुधानि लेख्यानि, गायत्रारौद्र्याः
 प्रधानकुण्डे होमः, तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो-
 रुद्रः प्रचोदयादिति, रुद्रगायत्री ।

स्वाहा शक्रावेत्यादि, प्रणवादिभिषतर्षीयुक्तैः स्वाहानैः
 शक्रादि लोकपालनामभिः प्राच्यादिकुण्डाष्टके होमः ब्रह्मविष्णो-
 रपीशानकुण्डे होमः, कार्यः, स्वशाखाग्निमुखेन समिद्धेऽग्नौ
 प्रधानहोमानन्तरमाज्येन जयाद्युपहोमाः कार्यः, उक्तं ह्यापस्त-
 स्वेन यथा प्रदेशं प्रधानाहुतीर्हुत्वा जयाभ्यातान्राष्ट्रभृतः
 प्राजापत्यान्ता व्याहृतिर्विहिता मौर्विष्टकृतिमित्युपजुहोति ।
 इयञ्च जयाद्यक्तिः स्वस्वष्टोतोपरिष्ठात् तन्नोपलक्षणार्था ॥

सर्वहोमः, प्रधानहोमः । तत्रापि, पालाशो, समित् । अच-
होमः अन्वाधानिष्पानादिरूपः । सर्वहोमापहोमे च समित्
पालाशयोचने, एकविंशतिसंख्याकमित्येतत् पृथक् वाक्यं ।
तत्र व्याहृतिभिरन्वाधाने चतस्रः समिधोहोतव्याः, अयंते इति-
मन्त्रेण, परिधाद्यारानुयाजादिविनियुक्तावशिष्टेष्वाधानं कार्यं,
इदञ्च स्वयं होतृ पूर्वतन्त्रोपलक्षणं अथ समिदादिहोमः कर्त्तव्यः
तत्र चरवः शुडानाद्या इत्यं समिदादिपञ्चद्रव्याणि होम्यानि,
अग्न आयूं षोढ्यादिसन्तश्चतुष्केणान्यहोमः प्रधानहोमात् पूर्व-
कार्यं, रुद्रगायत्रौव प्रधानकुण्डे समिदान्यचरुहोमः इन्द्रादि-
दिक्पालानां स्वस्वमन्त्रेण तत्र कुण्डेषु सहस्रसंख्यः पञ्चशत-
संख्योवाव्यहोमः प्रतिकुण्डं त्रयस्त्रिंशत्पञ्चविंशतिसंख्यो दूर्वाहोमो
वास्तोष्पते इतिमन्त्रेण वास्तहोमश्च विधेयः । शिखिपर्जन्यादि-
तत्तद्देवतानामभिर्वास्तुहोमः तानि, च सहदानप्रकरणे वक्ष्यन्ते,
आज्येन शतसंख्यः प्रयश्चित्तहोमः, अयमिह सर्वोपिहोमः सपरि-
वारिखरपूजनानन्तरं कार्यः, मध्यमे देवदेवेशं वामे गौरीसमायुत
मित्यादिना देव पूजामुक्ताततो होमः प्रकर्त्तव्य इति काश्चिकोक्तिः ।

ब्रह्माणं दक्षिणे वामे विष्णुं विश्वसुरुं शिवं ।

मध्ये वेद्यां महादेवं इन्द्रादिगणसंवृतम् ॥

आदित्यं भास्करं भानुं रविं देवं दिवाकरं ।

ज्यां प्रभां तथा प्रज्ञां सख्यां सावित्रिकामपि ॥

कायां पुष्टिं धृतिं तुष्टिं शास्त्रोक्तायः महात्मने ।

विस्तरां शुभसाधैव बोधनीञ्च प्रदक्षिणं ॥

आप्यायिनीञ्च संपूज्य देवं पद्मासने रविं ।

प्रभूतं प्राक् प्रकर्त्तव्यं विमलं दक्षिणे तथा ॥

सारं पश्चिमभागे च आराध्यं चोत्तरे यजेत् ।

मध्ये सुखं विजानीयात् केसरेषु यथाक्रमं ॥

दौतां सूक्ष्मां जयां भद्रां विभूतिं विमलां क्रमात् ।

आमोघां विद्युताञ्चैव मध्यतः सर्वतो मुखीम् ॥

सोममङ्गारकञ्चैव बुधं जीवमनुक्रमात् ।

भार्गवञ्च तथा मन्दं राहुं केतुं समन्ततः ।

पूजयेद्धोमयेदर्थं दापयेच्च विशेषतः ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र वेदवेदाङ्गपारगान् ।

विद्याध्ययनसम्पन्नान् कृत्वैवं विधिविस्तरं ॥

होमे प्रवर्त्तमाने च पूर्वदिक् स्थानमध्यमे ।

आरोहयेद्विधानेन रुद्राध्यायेन वै नृपं ॥

धारयेत्तत्र यज्वानं घटिकैकाविधानतः ॥

यजमानो जपेन्नन्दं रुद्रगायत्रिसंज्ञकं ।

घटिकार्धं तदर्धं वा तत्रैवासनमारभेत् ॥

आलोक्य वसनं धीमान् कूर्चहस्तः समाहितः ।

नृपश्च भूषणयुतः खड्गखेटकधारकः ॥

सस्त्रिकृद्वादिभिर्यादावन्ते चैव विशेषतः ।

पुण्याहं ब्राह्मणैः कार्यं वेद-वेदाङ्गपारगैः ॥

जय-मङ्गलशब्दादिब्रह्मघोषैः शुभोभनैः ।

नृत्य-वाद्यादिभिर्गीतैः सर्वशोभासमन्वितैः ॥

स्वमेयं चैन्द्रदिग्भागे सुवर्णं तत्र निक्षिपेत् ॥

तुलाधारौ समौ वृत्तौ तुलाभारस्तदाभवेत् ॥

ब्रह्माण्मितादि, मध्ये ब्रह्मादिदेवतापरिवृतमौखरं संपूज्य
ततः सूर्यं पूजयेत् ।

मण्डलात् प्राक् कल्पितकर्णिकामध्ये जघादित्यौ पूज्यौ ततः
प्रभाभास्करौ प्रज्ञाभानूदेवहुत्यादिमिथुनचतुष्कभाग्नेयादि-
कोणेषु पूज्यं, कायादिशक्तिचतुष्टयन्तु प्राच्यादिदिक्षु पूजनीयं
विस्ताराद्यास्वाग्नेयादिष्वासनपादेषु, प्रभूतादयस्तु पूर्वादिष्वा-
सनगात्रेषु परमसुखा तु मध्ये रवेरास्तरणं स्थापनीयं
तदुपरि पूर्वोक्तं रविमादित्याख्यं पद्मोपरि पूजयेत्, दौमाद्या-
स्तु केसरस्थाः शक्तयः तत्रापि सर्वतोमुखी कर्णिकायां
पूज्या, ततोवर्हिर्दलायेषु सोमाद्याः पूज्याः एवं शिवसूर्यौ
समाराध्य शिवाग्नी शैवोक्तमग्निकार्यञ्च कृत्वा सूर्यायार्घं
दत्त्वा होममुपक्रम्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पूर्णाहुत्याः पूर्वं
पुण्याहं तुलारोहणाहं वाचयित्वा तुलारीहणं कारयेत् ।

शतनिष्काधिकं श्रेष्ठं तदहं मध्यमं क्षुद्रम् ।

तस्याप्यहं कनिष्ठं स्यात् त्रिविधिं तत्र कल्पितम् ॥

वस्त्रद्युग्मं तथोष्णीषं कुण्डलं कण्ठभूषणम् ।

अङ्गुलीभूषणञ्चैव मणिवन्धस्व भूषणम् ॥

एनानि चैव सर्वाणि प्रारब्धे धर्मकर्मणि ।

पुरोहिताय दत्त्वाथ ऋत्विग्भ्यः संप्रदापयेत् ॥

पूर्वोक्तभूषणं सर्वं सोष्णीषं वस्त्रसंयुतं ।

दद्यादेतत् प्रयोक्तव्यः कुण्डलाच्छादनं बुधः ॥

दक्षिणाञ्च शतं चार्द्धं • विप्राय प्रतिपादयेत् ।

ऋत्विजाञ्चैव सर्वेषां दशनिष्कान् प्रदापयेत् ॥

यागेऽपकरणं द्रव्यमाचार्याय प्रदापयेत् ।

इतरेषां द्विजानान्तु पृथगिष्टं प्रदापयेत् ॥

दक्षिणाञ्च पुरोहितद्विजेभ्यो दापयेत् स्वयम् ।

आचार्येण प्रदातव्यं श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ॥

बन्दीकृतांश्च विसृजेत् कारागृहनिवेशितान् ।

सहस्रकलसेनैव स्नापयेत् परमेश्वरम् ॥

घृतेन केवलेनापि देवदेवमुमापतिं ।

पथसा वाय दध्ना वा सर्वं द्रव्यैरथापि वा ॥

ब्रह्मकूर्चेण वा देयं पञ्चगव्येन वा पुनः ।

गायत्र्याचैव गोमूत्रं गोमयं प्रणवेन च ॥

आप्यायस्वेति वै चीरं दधिकावृति वै दधि ।

तेजोसीत्यान्वमीशानं मन्त्रेणैवाधिविचक्षेत् ॥

देवस्थलेति देवेश कुशाम्बु कलसेनैवैः ।

रुद्राध्यायेन सर्वेशं स्नापयेत् परमेश्वरम् ॥

सहस्रकलसैः शम्भोर्नान्दाञ्चैव सहस्रकैः ।

विष्णुना कथितैर्वाथ नन्दिना कथितैस्तु वा ॥

दक्षेण मुनिमुख्येन कौर्त्तितेनापि वा बुधः ।

महापूजा च कर्त्तव्या महादेवस्य भक्तिः ॥

शिवार्चकाय दातव्या दक्षिणार्हा गुरोः शुभा ।

देवार्चकानां सर्वेषां दक्षिणा च यथा क्रमं ॥

दीनाभक्षपणानाथवाल-वृद्ध-कृपातुरान् ।

भोजयेच्च विधानेन दक्षिणामपि दापयेत् ॥

वस्त्रयुग्ममित्यादि, वस्त्रयुग्मोष्णोपकुण्डलादीनि तु प्रारम्भ
एव वरणान्तरं कृतमधुपर्कभ्यः पुरोहितब्रह्मर्त्विक्सदस्येभ्यो-
दद्यात् आचार्याय द्विगुणं । द्विगुणं गुरवे दद्यात् भूषणाच्चा-
दनादिकमिति मत्स्योक्तेः । एतत् प्रयोक्तृभ्यः शतादिनिष्कनिर्मितं
प्रागुक्तभूषणञ्च दद्यात् । दक्षिणाञ्चेति, शतादिदक्षिणाभाचार्या
य दत्त्वा ऋत्विग्भ्योस्तु दशनिष्कानि, इतरेषां परिचारकाणां तु
निष्कमात्रं । यत्र कर्मकरास्तेभ्यः पृथक्निष्कं प्रदापयेदितिका-
मिकोक्तेः । तुलाधिरूढं द्रव्यमन्येभ्य एव दातव्यमिति कामिक-
मतम्, तुलाधिरोहितं वित्तं ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् । मद्रक्तेभ्यो-
विशेषेण मदर्थं वापि कल्पयेत् । दैमिकेभ्योविशेषेण दद्यात्
अवासमन्वित इति ।

अथ महाभिषेकपूजातत्कर्तृदक्षिणा च कार्येत्याह, सहस्र-
कलशेत्यादिना, सर्वद्रव्यैः सुवर्णफलरत्नोदकपञ्चासृताद्यैः, अर्घ्या
दक्षिणेति, तुलारोहणाचार्यदक्षिणाप्रमाणार्धं, शिवार्चकादिभ्यो
दक्षिणादानमिति, कामिकेतु महाभिषेकपूजानन्तरं तुलारो-
हणमुक्तं, यत् मण्डले पूजितान् सर्वान् देवानभ्यर्च्य होमयेत् ।

पूर्णाहुत्यादिचै वैनां क्रियामत्र समापयेत् ।

सहस्रकलशाद्यैश्च संस्त्राय परमेस्वरम् ।

महापूजा च कर्त्तव्या प्रभूतहरिपान्विता ।

पञ्चासृतैः पञ्चगव्यैः क्षीराद्यैः स्नपनन्तु वा ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात्तुलारोहणमाचरेत् ॥

अथ दक्षिणादानात्तरं पूर्णाहुत्याद्युत्तरतन्त्रसमापनं पूज्याह
वाचनञ्च कार्यमिति सिद्धिः सहस्रकलशैः सहस्रनामभिरीशानं
स्नापयेदित्यभिहितं तदुक्तं लिङ्गपुराणोक्तमेव, नामसहस्रमालि-
ख्यते,

ऋषय जनुः । नाम्नां सहस्रं रुद्रस्य नन्दिना ब्रह्मयोगिना ।

कथितं ब्रह्मवेदार्थं सकलं सूत सुव्रत ।

नाम्नां सहस्रं विप्राणां वक्तुमर्हसि शोभनम् ॥

सूत उवाच । सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः ।

अष्टोत्तरसहस्रान्तु नाम्नां सर्वस्य सुव्रत ॥

यज्जप्त्वा च मुनिश्रेष्ठो गाणापत्यमवाप्नुयात् ।

तदहं संप्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनम् ॥

ओं स्थिरः स्थानुः प्रभुः भानुः प्रभवी वरदो वरः ।

सर्वात्मा सर्वविख्यातः सर्वकर्मकरो भवः ॥

जटो चर्मो शिखण्डी च सर्वगः सर्वभावनः ।

हरिश्च दक्षिणास्थश्च सर्वभूतहरप्रभुः ॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियन्ता चामनोद्भवः ।

श्मशानचारी भगवान् खचरोगो वरोदनः ॥

अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतधारणः ।

उन्मत्तवेषः प्रच्छन्नः सर्वलोकप्रजापतिः ॥

महारूपो महाकायः सर्वरूपो महावशाः ।

महात्मा सर्वभूतश्च विरूपो वामनो नतः ॥

लोकपालोऽन्तर्हितात्मा प्राभासी भवनोरुचिः ।

पवित्रश्च महाद्यैव नियमो नियमाश्रितः ॥

सर्वकर्मादिकर्माणां * मादिरादिकरोनिधिः ।

सहस्राक्षो विशालाक्षः सोमोदक्षः सुधाकरः ॥

चन्द्रसूर्यासनः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्मतिः ।

आदिराज्यो भयंकर्त्ता मृगदारुणार्पणीनवः ॥

महातपोधोरतपा आदर्शनैकसाधकः ।

संवत्सराक्षतोमन्त्रः प्रमाणं परमन्तपः ॥

योगाचार्यो महाविष्णो महारेता महाबलः ।

सुवर्णरेताः सर्वज्ञः सुवीजो वृषवाहनः ॥

दशबाहुस्त्रिनिमिषो नीलकण्ठ उमापतिः ।

विश्वरूपस्तप्येष्ठो बलवीरो बलाग्रणीः ॥

गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्भासा काम्यएव च ।

मन्त्रवित् परमोमन्त्रः सर्वभावकरो हरः† ॥

कमण्डलुधरो धन्वी बहुहस्तः कपालवान् ।

अशनीशः शतघ्नीशः खड्गवाणायुधो महान् ॥

अजय मृगरूपश्च तेजस्तेजःकरोविधेः ।

उष्णीषो वस्त्रवल्कश्च उदक्तो विनतस्तथा ॥

दौर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्णएव च ।

मृगान्तरूपः सर्वार्थोमुण्डः सर्वशुभह्वरः ॥

सिंहशार्दूलरूपश्च गान्धारी च कपर्द्यपि ।

जडरेता जडलिङ्गी उर्वशायी नभस्तलः ॥

त्रिजटी चीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्भुवः ।

* सर्वकर्मादिधर्माणामिति क्वचित्पाठः ।

† मन्त्रः सर्वकरो हर इति पाठान्तरम् ।

अहोरात्रशरत्तथ चित्रमन्युः सुवर्चसः ॥
 गम्भर्वहा दैत्यहा च कालधानोः गुणाकरः ।
 सिंहशार्दूलरूपाणामर्धचन्द्रधरोहरः ॥
 निशाचरः प्रेतचारो भूतचारो महेश्वरः ।
 बहुरूपो बहुधनः सर्वसारो मृतोहरः ॥
 नित्यप्रियो नित्यमृत्युर्नर्तनः सर्वलोलुपः ।
 सकामुंको महाबाहुर्महावीरो महातपाः ॥
 महासारो महापाशो नित्योगिरिकरोनतः ।
 सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायोर्यनन्दितः ॥
 अमर्षणो धर्मात्मा वज्रहा कामनाशनः ।
 दक्षहा परिचारो च प्रसहो मध्यमस्तथा ॥
 तेजोपहारी बलवान् विदितो भ्युत्कृति वहः ।
 गम्भीरघोषगम्भीरो गम्भीररजवाहनः ॥
 न्ययोधरूपो न्ययोधो विश्वकर्मा विभुर्वहुः ।
 तोरणोपायश्च हर्षश्च रुद्रीयः कर्मकायवित् ॥
 विष्णुप्रसादितो यज्ञः सुमुखो वडवामुखः ।
 हुताशनसहायश्च प्रशान्तात्मा हुताशनः ॥
 उग्रतेजा महातेजा विजयोजयकालवित् ।
 ज्योतिषोनयनः सिद्धिः सिद्धविग्रह एव च ॥
 खड्गी दण्डी जटी लाली वर्दनो व्यधनो वली ।
 चीनी विपणचीनाली वली कलकदुस्तथा ॥

० कालोधातेति पाठान्तरम् ।

† व्यधारक इति वा पाठः ।

शवरूपोनिनादीच सर्वधाहपरिग्रहः ।
 व्यालरूपोविलावासी इहा पालस्तरंगवित् ॥
 देशयोमालहृत्तर्मा सर्वावलविमोचनः ।
 वन्धनद्यासुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः ॥
 सद्यः प्रमोदोदुर्वापः सर्वायुधनिषेवितः ।
 प्रस्कन्दोद्य विभागश्च अतुल्योद्यन्नमानवित् ॥
 सर्ववासः सर्वधारोदुर्वासा वासवोनरः ।
 हैमी हैमकरोद्यन्नः सर्वधारौधरोधमः ॥
 आकारोद्यध्वनिवहोमरुतङ्गः प्रतापवान् ।
 भिक्षुश्च भिक्षारूपीच रौद्ररूपः सुरासवी ॥
 वसुधेशोवसुवर्चावसुवर्गेवसुप्रदः ।
 सर्वावासीचयोवासोस्वपदेशकरोवरः ॥
 मुनिरात्मा मुनेर्लोकसभाज्यश्च सहस्रमुक् ।
 पत्नी च पत्तिरूपश्च आदिदीपो विशांपतिः ॥
 समीरोदमनोहारोद्यर्थीह्यर्थकरोवरः ।
 वासुदेवश्च वामश्च वामदेवश्च वामनः ॥
 सिद्धयोगोपहारी च सिंहः सर्वार्थसाधकः ।
 अक्षुण्णः क्षुण्णरूपश्च वृषणोऽदुरव्ययः ॥
 महासेनो विशाखश्च षष्टिभागोगवांपतिः ।
 शुकहस्तस्तु विष्टभौवकस्तश्चनण्व च ॥
 अताहतत्कलस्त्रातिह्यकर्षा सुकरोभवः ।
 वानस्पत्यावाजसनेनित्यमायमपूजितः ॥
 ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वाचारः सचारवित् ।

ईशान ईश्वरकरोनिशाचारोह्यनेकधृत् ॥
 निमित्तस्थानिमित्तं च नन्दोनन्दिकरोहती ।
 नन्दीश्वरश्च नन्दीच नन्दनेमिप्रवर्धनः ॥
 भगहारोनिहन्ताच लोकालोकपितामहः ।
 चतुर्मुखो महालिङ्गधारुलिङ्गस्तथैव च ॥
 लिङ्गाध्यक्षोवराध्यक्षः कालाध्यक्षो युगावहः ।
 बीजाध्यक्षो बीजकर्त्ता बुद्ध्यात्मानुगतोबलः ॥
 अतिहासश्च कल्पश्च दमनोजगदीश्वरः ।
 दम्भोदम्भकरालम्भो वंशोवंशकरः कली ॥
 लोककर्त्ता पशुपतिः महाकर्त्ताह्यधोक्षजः ।
 अक्षरं परमं ब्रह्म बलवान् शुक्र एव च ॥
 नित्योद्यमीशः शुक्लात्मा सिद्धोमानो गतिर्हविः ।
 प्रसादस्तवनोदीर्घोदर्यणोहयमिन्द्रजित् ॥
 वेदाकारः सूत्रकारो विद्वांस परमर्हिनः ।
 महामेघनिवासीच महाघोरो वशीकरः ॥
 अग्निज्वालोमहाज्वालो अभिधूस्त्रावृतोरविः ।
 ब्राह्मणः शङ्करोनित्योवर्चस्वीधूमकेतनः ॥
 नीलस्तथाङ्गलुप्तश्च शोभनो निरवयहः ।
 स्वस्थस्वस्तिविभावश्च भाषीभागकरोलघुः ॥
 उत्सङ्गश्च महागर्भः परायणपरायवान् ।
 कृष्णः कर्णः सुवर्णश्च इन्द्रियः सहवाणिकः ॥
 महापादो महाहस्तोऽऽ मायाकायोमहायशः ।

महास्पर्शो महामात्रो महानेत्रो विशालयः ॥
महास्कन्धो महाकर्णो महोष्ठश्च महाहनुः ।
महानासो महाकम्बुर्महाश्रीवः श्मशानवान् ॥
महावक्त्रो महातेजाः कन्दरात्मा मृगालयः ।
लवणो लवणोदयश्च मामयश्च पयोनिधिः ॥
महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महामुखः ।
महानलो महारोमा महाकेशो महारजाः ॥
अशपलप्रसादश्च प्रत्ययोगी च साधकः ।
प्रसेवणो अपानश्च आदिकर्मा महामुनिः ॥
वृषको वृषकेतुश्च अनलो वायुवाहनः ।
मण्डलो मेरुवासश्च देववाहन एव च ॥
अथर्वशीर्षो सोमोर्ध्वमुखः सहस्रो जिह्वोऽक्षः ।
यज्ञपादभुजो गुह्यः प्रकाशो जास्तथैव च ॥
अमोघार्थप्रसादश्च अन्तर्भाव्यः सुदर्शनः ।
उपहारप्रियः सर्वः कनकः काञ्चनस्थिरः ॥
नाभितुण्डकरो हिण्यः पुष्करः स्थावरः स्थिरः ।
हादशास्त्रो धनं वाह्यो यज्ञो यज्ञसमाहितः ॥
नक्तो नीलः कविः कालो मकरः कालपूजितः ।
शुक्लः स्त्रीरूपकृतपः शुचिभूतनिषेवितः ॥
आयमस्यः कपोतस्यो विश्वकर्मा पवित्रराट् ।
विशालः शालस्तम्बोष्ठो ह्यंबुजातः सुनिश्चयः ॥
कपिलः कलशः शूलबायुधश्चैव रोमसः ।
गन्धर्वो ह्यदिति स्ताब्धो ह्यविज्ञेयः सुसारदः ॥

परस्वधायुधो देवोद्धार्यकारी सुबान्धवः ।
 जतुवीणो महाकोप ऊर्ध्वरेता जलेश्वरः ॥
 उग्रवंशकरो वंशोवंशवन्द्योऽहनिन्दितः ।
 सर्वाङ्गरूपी मायावी सुहृदोऽहनिन्दितः ॥
 बन्धनो बन्धकर्त्ता च सबन्धनविमोचनः ।
 राक्षसादिव कामारिमहादंष्ट्रसमायुधः ॥
 बहुत्वनिन्दितः सर्वगङ्गारः स्वायकोपनः ।
 अमरेशो महाघोरः विश्वदेवः सुरारिहा ॥
 अहिर्बुध्न्यातिरन्तिष्ठ चेकितानो हली तथा ।
 अजैकपाच्च कामाली शङ्खरोजो महाधरः ॥
 धन्वन्तरिर्धूमकेतुः शून्यो वैश्ववस्तथा ।
 धाता विशुद्ध शङ्खश्च त्रयो त्वष्टा धरो ध्रुवः ॥
 प्रभासः सर्वतो वायुरर्थमा सविता रविः ।
 धृतिश्चैव विधाता च मान्वाता भूतवाहनः ॥
 तीरस्तोत्रश्च भीमश्च सर्वकर्मा गुणोद्दहः ।
 पद्मगर्भो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रो नभोनयः ॥
 फलपाशोपशान्तश्च पुराणः पुण्यकृत्तमः ।
 क्रूरकर्त्ता क्रूरासी धनुरात्मा महोषधं ॥
 सर्वायशः सर्वचारी प्राणेशः प्राणिनां पतिः ।
 देवदेवसुरोत्सिक्तः सदसत्सर्वरत्नवित् ॥
 कैलासादिगुहावासी हिमवद्भिरसंश्रितः ।
 कुलहारी कुलकर्त्ता बहुभिदो बहुप्रजः ॥
 प्राणेशो वर्चको वृक्षा वकुलसादकिस्तथा ।

सारयोदो महाजलुर्विलोलश्च महौषधी ।
 सिद्धान्तकारी सिद्धान्तम्हन्द्देव्याकरणोत्तरः ॥
 सिंहनादः सिंहदंष्ट्रः सिंहकः सिंहवाहनः ।
 प्रभावात्मा जगत्कालः कालकम्पी तनूतनुः ॥
 सारङ्गे भूतवक्त्राङ्गः केतुमाली भवेत्स्वर्नम् ।
 भूतालयो भूतपतिरहेरात्रो पलो मलः† ॥
 अस्त्रहृत् सर्वभूतानां निचलचलविदुधः ।
 अमीघः संयमो हृष्टो भोजनः प्राणधारणः ॥
 धृतिमाश्रतिमांस्त्वय्ययः सक्तस्तु युगाधिपः ।
 गोपालो गीयुवाग्रामीगो चर्मवसनो हरः ॥
 हिरण्यबाहुश्च तथा गुहावासः प्रवेगनः ।
 महामन्ता महाकाली जितकामो जितेन्द्रियः ॥
 गान्धारश्च सुरापश्च तापकर्म्मरतो हितः ।
 महाभूतो भूतहृतो ह्यस्पर्शो गणसेवितः‡ ॥
 महाकेतुधरो धाता नैकतानरतश्च सः ।
 अवेदनीय आवेद्यः सर्व्वगश्च सुखावहः ॥
 तोरणस्तरणो धातुः परिधापत्तिरुर्जितः ।
 संयोगवर्द्धनो हृद्धो गुणिकोश्च गुणाधिपः ॥
 नित्यो धाता सहायश्च देवासुरपतिः पतिः ।
 अविमुक्तश्च बाह्वश्च सुदेवोपि सुपर्व्वणः ॥

ॐ भवेधनमिति वा पाठः ।

† मह इति कचित् पाठः ।

‡ सेविन इति कचित् पाठः ।

आषाढश्च सुषाढश्च स्कन्दो हरिदो हरः ।
 वपुरावर्त्तमानान्धो वपुःश्रेष्ठो महावपुः ॥
 शिरोहरोपि मर्षणः सर्वलक्षणलक्षितः ।
 अक्षयो रथगौतम सर्वभोगी महावलः ॥
 समायोज्यमहामायस्तीर्थदेवो महापथः ।
 निर्जीवो जीवनो मन्त्रः सुभगो बहुकर्तृकः ॥
 रत्नभूतोय रत्नाङ्गो महार्णवनिनादस्तु ।
 मूली विशाखी ह्यमृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः ॥
 आरोहणीतिरोहश्च शीलधारी महातपाः ।
 महाकण्ठो महायोगी युगो युगकरो हरिः ॥
 युगरूपो महारूपोवनतो गहनाञ्जनः ।
 न्यायनिर्वापणः पादः पण्डितो ह्यवलो यमः ॥
 बहुमालो महामालःश्रिपिविष्टः सुलोचनः ।
 विस्तारी लवणं रूपं कुसुमांशः पलोदयः ॥
 वृषभो वृषभाङ्गाङ्गी मणिविम्बो जटाधरः ।
 इन्दुर्विसर्गः सुमुखः शरसर्वायुधैः सह ॥
 निवेदनःसुधाताचः स्वर्गदारोमहाधनः ।
 गन्धमाली च भगवावर्त्तनः सर्वलक्षणः ॥
 सन्तानवाहुः सकलः सर्वमङ्गलवाचनः ।
 चलस्ताली करस्ताली उदङ्गः संयमी युवा ॥
 यन्त्रतन्त्रसुविख्यातो लोकसर्वान्त्रयी मृदुः ।

मुण्डो विरूपो विकृतो दीप्ततेजाः सहस्रपात् ॥
 सर्वमूर्धा सर्वदेवः सर्वदेवमयो गुरुः ।
 सहस्रबाहुः सर्वाङ्गः शरण्यः सर्वलोकपृक् ॥
 काष्ठा कला मुहूर्त्तं वा मात्रा वा पक्षपक्षकः ।
 विश्वचेवप्रदो बीजं लिङ्गमध्यस्तु निर्मलः ॥
 सदसदात्तधीनामा माता भ्राता पितामहः ।
 स्वर्गद्वारं मोक्षद्वारं सुखद्वारं त्रिविष्टपम् ॥
 निर्वाणहृदयश्चैव ब्रह्मलोकः परा मतिः* ।
 देवासुरविनिर्माता देवासुरगणाधिपः ॥
 देवासुरगणाध्यक्षो देवासुरगणायणीः ।
 देवाधिदेवो देवर्षिर्देवासुरसुधाप्रदः ॥
 देवासुरेश्वरोविष्णुर्देवासुरमहेश्वरः ।
 सर्वदेवमयोचिन्त्यो देवतात्मानसम्भवः ॥
 उन्नतस्त्रिक्रमो वैद्यो विराजो वीरजो वरः ।
 इडगो हस्तिपुरव्याघ्रो देवसिंहो मरप्रभुः† ।
 विबुधवधः सुरयेष्ठः स्वर्गदेवतपोधनः ।
 संयुक्तोयोभनो वक्ता आशयां प्रभवीव्ययः ॥
 गुरुः कान्तो निजः सर्गः पवित्रं सर्ववाहनः ।
 शृङ्गी शृङ्गप्रियो ब्रह्मराजराजो निराययः ॥
 अश्विरामः संस्मरणोनिरामः सर्वसाधनः ।

* परामतिरिति रिति वा पाठः ।

† परि प्रभुरिति वा पाठः ।

‡ विबुधाय इति वा पाठः ।

ललाटाक्षी विश्वदेहो हरिणी ब्रह्मवर्चसः ॥

स्थावराणां पतिश्चैव निवसेन्द्रियवर्धनः ।

सिद्धार्थः सर्वभूतार्थो चिन्त्यसत्यव्रतः शुचिः ॥

ब्रताधिपः परं ब्रह्म मुक्तानां परमा गतिः ।

विमुक्तो मुक्ततेजश्च श्रीमान् श्रीवर्धनो जगत् ॥

यथाप्रधानं भगवानिति भक्त्या स्तुतो मया ।

भक्तिमेधं पुरस्कृत्य महावज्रपतिर्विभुः ॥

ततोभ्यनुज्ञां प्राप्यैवं सूतो गतिमताकृतिः ।

तस्मात्तत्त्वस्तवः शम्भोर्नृपस्त्रैलोक्यविद्युतः ॥

अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्य महायगाः ।

गाणपत्यं परं प्राप्य प्रसादात्तस्य यत् प्रभोः ।

यः पठेच्छृणुयाद्वापि श्रावयेद्वाङ्मनानपि ।

अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति वै द्विजः ॥

ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयो च गुरुतल्पगः ।

शरणागतघातो च मित्रविश्वघातकः ॥

मातृहा पित्रहा चैव वीरहा भ्रूणहा तथा ।

संवत्सरं क्रमाज्जप्त्वा त्रिसन्ध्यं शङ्कराश्रमे ।

देवमिष्ट्वा त्रिसन्ध्यञ्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति लिङ्गपुराणोक्तस्तुलायुक्तदानविधिः ।

श्रीशङ्करउवाच । तुलादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ।

यज्ञीर्या चरितं पूर्वं लक्ष्म्या नारायणेन च ॥

पुण्यं दिनमथासाद्य तृतीयायां विशेषतः ।

गोमयेनानुलिप्तायां भूमौ कुर्याद्वटं शुभम् ॥

दारवं शुभवृक्षस्य चतुर्हस्तप्रमाणतः ॥

सुवर्णं तत्र वध्नीयात् स्वशक्त्या घटितं धटे ।

सौवर्णं स्थापयेत्तत्र वासुदेवं चतुर्भुजं ॥

शक्त्या द्वयंतु वध्नीयात् स्थापयेत् पिटके ततः ।

तत्वारुहेकवस्त्रास्तः पुष्पा-लङ्कारभूषितः ॥

अभीष्टां देवतां गृह्य स्थापयित्वा घृतादिभिः ।

तुलादानस्य सर्वस्य विधिरेषः प्रकीर्तितः ॥

प्रथमा तु घृतस्त्रोक्ता तेजोवृद्धिकरी तुला ।

माचिकेन तु सौभाग्यं तैलेन बहुलाः प्रजाः ॥

वस्त्रस्य दिव्यवस्त्राणि प्राप्नोति तुलया ध्रुवं ।

लवणस्य तु लावण्यमरोगित्वं गुडस्य तु ॥

असपत्नी शर्करया सुरूपा चंदनेन च ।

अवियुक्ताभवेद्भर्ता तुलायाः कुङ्कुमस्य च ॥

नसंतापो हृदि भवेत्क्षीरस्य तुलया सदा ।

सर्वकामप्रदाः सर्वाः सर्वपापक्षयंकराः ॥

यो ददाति तुलाः सर्वाः स गौर्वालयमाप्नुयात् ।

मन्त्रेण दद्यादभिमन्त्रितां तु सक्कतुला मेकतमां द्विजेभ्यः ।

स याति गौर्याः सदनं सुपुण्यैर्नशोक-दौर्गत्यमुपाश्रुते पुमान् ॥

त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणं परिकीर्त्तिता ।

मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोस्तु ते ।

इत्यारुह्य क्षणं स्थित्वा चिन्तयित्वा हरिप्रियां ॥

अवरुह्य ततो दद्यादर्धं पादमथापि वा ।

गुरुं संपूज्य विधिवत् सर्वालङ्कारभूषणैः ॥

विसर्जयेन्नमस्कृत्य भोजयित्वा विधानतः ।

श्रेष्ठं हिजेभ्यो दातव्यं स्त्रीभ्योऽन्धेभ्यस्तथैव च ॥

इष्टवन्धुविशिष्टानामाश्रितानां कुटुम्बिनां ।

कदलीदलसंस्थान्तु पञ्चपिण्डां हिमाद्रिजां ।

कर्पूरस्य तुलापूज्या कुङ्कुमेनालभेत्तु तां ॥

अवरुह्य तुलायास्तु गुरवे तां निवेदयेत् ।

विधिनानेन योदद्यात् तूलादानं विमत्सरः ॥

सलोकमेति पार्वत्याः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।

तत्रोष्य कालं सुचिरमिहलोके नृपो भवेत् ॥

इति विश्वधर्मोत्तरोक्ती वृतादितुलापुरुषदानविधिः ।

कृष्णउवाच । अनेनैव विधानेन केचिद्रूपभयं पुनः ।

कर्पूरेण तथेच्छन्ति किञ्चिद्वाङ्मणपुङ्गवाः ॥

अनेनेति, मुख्यतुलापुरुषदानकथितेनेत्यर्थः ।

तथा सितवृत्तीयायां नार्थः सोभाग्यदर्पिताः ।

कुङ्कुमेन प्रयच्छन्ति लवणेन गुडेन वा ।

तत्र मन्त्रा न होमा वा एवमेव प्रदापयेत् ॥

आह विश्वामित्रः ।

आदित्ये राहुणा यस्ते सुवर्णैस्तीक्ष्णैस्तनुः ।

सोमयहेतु रूप्येण यथादानं तथा शृणु ॥

प्रवर्ग्यस्य मुखेयुक्त उत्पन्नपत्रदेहतः ।

सर्वपापहरायैतद्दामि प्रीयतां विधुः ॥

इत्युच्चार्य जलं त्वप्स् निक्षिपेत् हिजसत्तमः ।

प्रीयन्ते पितरः कांसे ताम्ने चैव पितामहाः ।

लवणे सिन्धुजे लक्ष्मीः प्रीयते पार्वती गुहे ।
 गन्धैर्गुडो वा वासोभिः सौभाग्यं लवणे परं ॥
 प्रीयतां विष्वधाप्रीतिर्दानमन्त्रोभिधौयते ।
 तुलापुरुषतो राजन् याहि तत् परमं पदं ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा मुक्तिं यान्त्यपुनर्भवां ।
 हत्वा तु ब्राह्मणं भूयस्तुलयेदात्मनस्तनुं ।
 सुवर्णेनात्मतुल्येन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इति रूप्यादि तुलापुरुषः ।

अथ गारुडपुराणे । सनत्कुमार उवाच ।

तुलापुरुषदानन्तु शृणु मृत्युञ्जयीद्वयम् ।
 अष्टलोहं प्रदातव्यं सर्वरोगोपशान्तये ॥
 कांस्थञ्च यक्ष्णणे देयन्त्वपु चार्शोविकारके ।
 अपस्मारे च मीसं स्यात् ताम्रं कुष्ठे सुदारणे ॥
 पैत्तलं रक्तपित्ते च रूप्यं प्रदरमेहयोः ।
 सौवर्णं सर्वरोगेषु प्रदद्यान्मृत्फलोदनम् ॥
 फलोद्भवं तथा दद्याद्दृग्वहणे दीर्घदारणे ॥
 गौडं भस्मकरीगेषु योगन्तु गण्डमालके ॥

जाङ्गलञ्चाग्निनां मान्द्ये रोमोत्पाते तु पौष्पकम्

जाङ्गलं काष्ठजमिति ।

मधूद्भवं तथा देयं काश-श्वास-जलोदरे ।
 घृतोद्भवं तथा देयं हृदि रोगोपशान्तये ॥
 चीरं पित्तविनाशाय दाधिकं भगदारणे ।

लावणं वलनाशाय पैष्टं दद्रुविनाशने ॥
 अथ च सर्वरोगस्य नाशने स्मृतमेव च ।
 अधिदेवतं लोहे च महाभैरव उच्यते ॥
 कांक्षे तु पूषाश्विनौ च वायुश्च सैसके स्मृतः ।
 ताम्बे सूर्यस्तथा प्रोक्तः पैत्तले च कुजस्तथा ॥
 रूप्ये च प्रितरी ज्ञेयाः सुवर्णे सर्वदेवताः ।
 फले सोमो गुहे चापस्ताम्बूले तु विनायकः ॥
 गन्धर्वाः कुसुमे चैव जाङ्गलेग्निस्तथा स्मृतः ।
 मधौ यक्षाः प्रयत्नेन घृते मृत्युञ्जयः स्मृतः ॥
 चौरे तारागणाः सर्वे दह्नः सर्पाः प्रकीर्त्तिताः ।
 पिष्टे प्रजापतिर्देवो अग्ने सर्वाश्च देवताः ॥
 आर्त्तो यदा स्वात्पात्रं वा प्राप्नुयात्पुण्यदेशतः ।
 मृत्यु मृत्युञ्जयप्राप्तविधिना यत्प्रदीयते ।
 तदेव सर्वशान्त्यर्थं भवतीह न संग्रहः ॥
 मृत्युञ्जयप्राप्तविधिना, मृत्युञ्जय पूजयेदित्यर्थः ॥

मृत्युञ्जयपूजाविधिश्च देवोपुराणे ।

श्रीं जुंस, इति मन्त्रेण देवोयज्ञतुर्भुजस्त्रिनेत्रकः ।
 अक्षमालाधरो देवो दक्षिणेन तु पाणिना ॥
 वामेनामृतकुण्डौ च धारयन्नमृतान्वितां ।
 वरदाभयपाणिश्च दिव्याभरणभूषितः ॥
 शुक्लः सनीलवासाश्चपद्मस्योपरिसंस्थितः ।
 जाती तस्य शिरास्त्रियं जवंवाञ्च शिखा स्मृता ॥
 यो वीषडिति कवचं जैनेत्रे च प्रकीर्त्तिताः ।

जः फलसं भवेत्सदा । ओङ्कारः, आवाहनमन्त्रः ।
 ओङ्कारो वै विसर्जने, अष्टशक्तवः, पञ्चाक्षरसंमिताः ।
 जया च विजया चैव अजिता चापराजिता ।
 भद्रकाली कपाली च क्षेम्यामृतपराजिता ॥
 ओं जुंसमन्त्रप्रयोगेन पूज्योमृत्युञ्जयः शिवः ।
 गन्धादिभिर्गन्धान्यायं यथा ब्राह्मणपूजनम् ।
 मृत्युञ्जयोक्तदानेषु सर्वेष्वेवं विधिः स्मृतः ॥

‘जप्तयः’ ।

ओं जूं स इति वै दातुं कामीषं साधयेत्सदा ।
 लोहे तदा मन्त्रममुं ग्रहीतुर्हृदि रोपयेत् ॥
 शिरो-ललाटदेशे च जिह्वामूले च गण्डयोः ।
 नाभौ च ब्रह्मगुह्ये च एतदङ्गाष्टकं न्यसेत् ॥
 अरविहस्तमात्रञ्च सारं तस्य प्रकीर्तितम् ।
 यथेच्छया प्रयोगेण यथावत् कर्तुं रिच्छया ॥
 घटिपलैः सङ्घटितमज्ञातपलिकं भवेत् ।
 लोहञ्च निष्पन्नमेव तत्र अग्नेन मिश्रितम् ॥
 पञ्चाशत्पलसंयुक्तं दण्डं वायससंज्ञकम् ।
 वस्त्रैराच्छाद्य दानेन यमदण्डो न विद्यते ॥

इति नानारोगघ्नतुलापुरुषदानविधिः ।

आत्मानं तोलयित्वा तु दद्यात्लोहञ्च तक्षमम् ।
 द्विजाय शिवभक्ताय यद्वान्वस्त्रं द्विजातये ॥
 पादुको-पानह-कृत्-चामरा-सनसंयुतम् ।
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातादिपर्वसु ॥

अद्यायुक्तः शुचौ देशे विशेषादुत्तरायणे ।

पञ्चामृतेन संस्नाप्य देवदेवसुमापतिम् ॥

केवलेन घृतेनाथ प्रस्थमात्रेण धूर्जटिम् ।

सुगन्धिचन्दनजलैस्ततः संस्नापयेद्दिभुम् ॥

चन्दना-गुरु-कर्पूर-कङ्कोल-सुगनाभिभिः ।

विलिप्य परमेशानं सुमनोभिरयार्चयेत् ॥

भक्त्या निवेद्य नैवेद्यमनवद्येन चेतसा ।

ततः प्रणम्य जगतामौश्वरं प्रार्थयेदिति ॥

देवदेव जगन्नाथ कृपालो परमेश्वर ।

मामुदरस्य संसारपङ्कसङ्कोचदुःस्थितम् ॥

इति संप्रार्थ्य योदद्याल्लोहमात्मसमन्तरः ।

स याति शिवसालोक्यं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।

ततः पुनरिहायातः पृथिव्यामेकराट्भवेत् ॥

सर्वेषु चैतेषु सुवर्णं दक्षिणा, अनुक्तदक्षिणेषु दानेषु तस्य यथा
शक्ति विहितत्वात् ॥

इति स्कन्दपुराणोक्तो लोहतुलापुरुषदानविधिः ।

अथ हिरण्यगर्भाख्यं द्वितीयं महादानमुच्यते ।

मत्स्यपुराणे मत्स्य उवाच ।

अद्यातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

हेमा हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् ॥

पुण्यन्दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाद्यादनादिकम् ॥

कुर्व्यादुपोषितस्तद्वस्त्रकेशावाहनं धः ॥

पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम् ॥

अथ देश-काल-हृदिश्राद्ध-शिवादिपूजा-ब्राह्मणवाचन-गुरु-
ऋत्विग्वरण-मधुपर्कदान-कुण्ड-मण्डप-वेदिसम्भार-होमाधिवास-
नादि सर्वं हिरण्यगर्भादिपञ्चदशमहादानप्रकृतिभूतं मत्स्व-
पुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम् ।

ब्राह्मणैरानयेत् कुण्डन्तपनीयमयं शुभम् ।

हासप्तशृङ्गलोच्छ्रायं हेमपङ्कजगर्भवत् ।

त्रिभागहीनविस्तारं प्रशस्तं सुरजाकृति ॥

कुण्डमिति, हिरण्यगर्भाख्यं पात्रं, तपनीयमयं, स्वर्णमयं
हेमपङ्कजं अष्टदलं तदेव नाभिश्चक्राद्यं, त्रिभागहीनविस्तार-
मिति, अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलविस्तारमित्यर्थः । सुरजाकृति, सुद-
ृढाकृति । आन्यलोराभिपूरितमिति कचिन्पाठः । तत्र घृत-
चोरे तुल्यपरिमाणे, यद्यपि चातिपूरितमित्युच्यते तथापि यज-
मानप्रवेशेन यथा तत्र वहिरुच्छलति तथा पूरणीयम् ।

दशान्त्राणि सरत्नानि दातुं सूचीं तथैव च ।

हेमनालं सपिटकं वहिरादित्यसंयुतम् ॥

तथैवावरणं नाभेरुपवीतञ्च काञ्चनम् ।

पार्श्वतः स्थापयेत्तद्वहेमदण्डं कमण्डलुम् ॥

दशान्त्राणि, दशखण्डानि, अभ्याणीति कचित्पाठः । तानि
काञ्चनानि अभ्याकारतया, अभ्याणीति । अभ्रं खनिवमिति
केचित्, रत्नानि पञ्च प्रसिद्धानि, सपिटकं, मञ्जूषान्वितं, वहिरिति,
हेमकूण्डाद्याह्यप्रदेशे पार्श्वतः स्थापयेदित्यनेन सम्बन्धः ।

वहिरादित्यसंयुतमिति च पाठान्तरम् ।

वज्रिभास्करयोर्लक्षणं ब्रह्माण्डदोने वक्ष्यते ।

वज्रिमध्यसंयुतमिति, तदा अग्र्यः, वरुणः ।

तल्लक्षणमपि तत्रैव, नाभेरावरणमिति, नाभ्यावरणार्थं सौवर्णं
वस्त्रं दावादीन्यपि सुवर्णमयान्येव कार्याणि ।

पद्माकारं विधानं स्यात् समन्तादङ्गुलाधिकम् ।

मुक्तावलीसमीपेतं पद्मरागदलान्वितम् ।

तिलद्रोणोपरि गतं वेदीमध्ये ततोर्चयेत् ॥

द्रोणः परिभाषायां व्याख्यातः ।

इह खलु हिरण्यगर्भनिर्माणसुवर्णपरिमाणस्यानाम्नानात्
यावता यजमानस्य प्रवेशधारणोपाधिकं कुण्डं भवति तावता
घटनीयं, तच्च वेदिकामध्ये लिखितचक्रस्योपरि तिलद्रोणं निधाय
तदुपरि संस्थाप्य पूजयेत् । अथ तुलापुरुषदानतदधिवासनदि-
नादन्येद्युर्ब्राह्मणवाचनं विधाय पूर्णाहुतिप्रभृतिकर्षशेषसमाप्तिं
कुर्यात् । ततश्च कुण्डसमीपवर्त्तिकलग्नजलैः पूर्ववदभिषेकः,
तदुच्यते ।

ततो मङ्गलगन्देन ब्रह्मघोषरवेण च ।

सर्वोपधोदकस्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।

सर्वोपध्वः, व्याख्याताः,

शुक्लमाभ्याम्बरधरः सर्वोभरणभूषितः ।

इममुच्चारयेन्नन्वं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।

सप्तलोकसुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमो नमः ॥

भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तवगर्भे व्यवस्थिताः ।

ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥

नमस्ते भुवनाधार नमस्ते भुवनायत्र ।

नमो हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः ॥

यतस्त्वमेव भूताका भूतमृते व्यवस्थिताः ।

तस्मात् मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥

एवमामन्त्रा तन्मध्यमाविश्यास्त उदङ्मुखः ।

सृष्टिभ्यां परिसंगृह्य धर्मराजचतुर्मुखी ।

जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठे दुच्छासपङ्कजं ॥

धर्मराजोऽत्र सुवर्णमयः, तल्लक्षणञ्च तुलापुरुषेऽभिहितं
चतुर्मुखोऽपि सौवर्णः, तल्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते, तत्र दक्षिण-
सुष्टौ धर्मराजः, वामसुष्टौ चतुर्मुख इति ।

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा ।

कुर्यात् हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ॥

अनवलोभनमप्यत्र विज्ञेयं, एतेषु, गर्भादानादिषु वक्ष्यमाणेषु
जातकर्मादिषु, मन्त्रयुक्तमनुष्ठानमात्रमात्राचरणाय ।

गौतमङ्गलघोषेण गुरुं सन्तोषयेत्ततः ।

जातकर्मादिकाः कुर्यात् क्रियाः षोडश चापराः ॥

ताश्चाभिधीयन्ते । जातकर्म्म १ नामकरणं २ निष्क्रमणं ३
अन्नप्राशनं ४ चूडाकरणं ५ उपनयनं ६ प्राजापत्यं ७ ऐन्द्रं ८
आग्नेयं ९ सोम्यं १० इति, चत्वारि वेदव्रतानि गोदानं केशान्त-
रेति द्वादश, पूर्वाधत्तस्त्रिभयेषु षोडशवं ।

सुखादिकञ्च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं जपेत् ।

दमो हिरण्यगर्भाय विष्णुगर्भाय ते नमः ।

चराचरस्य जगती गृहभूताय वै नमः ॥

मन्त्रोऽहं जनितः पूर्वं मर्त्यधर्मादिजोत्तमः ।

त्वद्दर्भसंभवादिष दिव्यदेहो भवाम्यहं ।

चतुर्भिः कलशैर्भूर्यस्ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ।

स्नानं कुर्युः प्रसन्नाय सर्वाभरणभूषिताः ।

कलशैः कुण्डसमीपस्थितैरेव, स्नानं कुर्युर्यजमानस्तेतिशेषः
देवस्यत्वितिमन्त्रेण स्थितस्य कनकासने ।

अद्यजातस्य तेद्वानि अभिषेक्ष्यामहे वयम् ॥

दिव्येनानेन वपुषा चिरञ्जीव सुखीभव ।

ततो हिरण्यगर्भं तं तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः ॥

अत्र दानवाक्वादिप्रयोगो द्रव्यविभागश्च ऋत्विगाचार्याणां
तुलापुरुषवद्देदितव्यः ।

ते पूज्याः सर्वभविन ब्रह्मो वा तदाज्ञया ।

तत्रोपकरणं सर्वं गुरवे विनिवेदयेत् ॥

पादुकी-पानह छत्र-चामरा-सनभाजनम् ।

ग्रामं वा विषयं वापि यच्चान्यदपि संभवेत् ॥

विषयः, ग्रामसमूहः ।

अन्यत्, रत्नादि ।

अत्राप्याकालंकारं गुरवे दद्यात् ग्रामादयश्च दक्षिणात्वेनैव
संबध्यते, प्रकृतो तथा दर्शनान्, ततः पूर्ववत् पुण्याहवाचने-
कृते देवतापूजाविसर्जनादि विधेयं ।

अथ हिरण्यगर्भविधि व्याख्यामः ।

सर्वपापपनीदन उद्गयनप्रापूर्यमाणे पचे ऋःपुष्टे नचत्रे

ऋत्विग्व्रजमानौ कृमश्मशुरोमनखौ स्यातां अथ कुत्तिक-
 प्रागस्तं गमनादाश्वत्यावरखा वादाय जायस्वाम्नेऽश्वत्यादिति
 हाभ्यां मथ्यमानमनुमन्वयते तृतीयया जातं चतुर्थोपसमादधाति
 शुचि दूरिणं परिधाप्य यथोक्तमाञ्जनाभ्यञ्जनानुलेपनं कारयित्वा
 वासोगन्धान् हिरण्यस्रजञ्च आवध्याग्निमुपसमाधायालभ्याज्यं
 जुहुवात्, हिरण्यगर्भाय स्वाहा, वस्त्राणे स्वाहा विष्णवे स्वाहा प्रजा-
 पतये स्वाहा परमेष्ठिने स्वाहा कस्मै स्वाहेति च आवयित्वा तैरे
 वऽपश्चाद्य अग्नेः प्रजातं परियदिरण्यं यदा बध्नन्नितिहिरण्य
 स्रजमाश्रय्य रचन्तुत्वा अग्नय इति चतसृभौरक्षां कृत्वा दर्भान्
 संस्तीर्याधःशय्यासनौ स्यातां श्वोभूतेभिर्जिह्मुर्हर्त्तं हिरण्यमयं
 मण्डलाकृतिनाभिमात्रं पात्रमाधाय सापिधानं शुचान्यस्था-
 त्पुदकपात्राख्यात्मानलङ्कारश्चेति हिरण्यमयानि राजानं हिरण्य-
 वतीभिः स्नापयित्वा हिरण्यकलसैस्तस्मिन्पात्रे पयोगणेन पयस्था-
 सीभ्यां होमुचेन शान्तो तीयेन हिरण्यगर्भसूक्तेण पञ्चभिश्च नामभिः
 संपातानानौय सदस्यावृत्विजापयेद्राजा हिरण्यगर्भत्वमीप्सति
 तस्मै भगवन्तो मनुजानीषेति तैरनुज्ञातात्तु देहिवाजिन्निति
 हाभ्यां प्रवेशयेत् तयस्तिंशद्देवादित्यपिधाय तमनुपिधाय त
 मनुशास्ति वाचं नियम्य प्रति संहृतेन्द्रियाणि विशेषेभ्यो मनसा
 च भगवन्तं हिरण्यगर्भं परमेष्ठिनं ध्यायवास्तेति तथेति
 तत् प्रतिपद्यते सप्तदशमात्रान्तरमास्ते सप्तदशोवै प्रजापतिः
 प्रजापतेरावृतमित्युदरेऽङ्गेनमिति च तैरनुज्ञाप्य तमुदरेत्
 तथैव सदस्याननुज्ञाप्योदरेऽहिरण्येन चक्रेणेत्यपावृत्य माते प्राण-
 दित्युदरेऽदुवृतं हिरण्यनाम्ना प्रतिमुच्यस्वामृत्युरित्युपस्येत्संप-

अमाना इत्यवेचितावेचितो ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यं नमस्कुर्यात्
हिरण्यगर्भायेत्येवमादिभिरेते वै हिरण्यगर्भस्व प्रीतमानास्तु
ब्राह्मणाव्युत्तिष्ठ हिरण्यगर्भानुगृहीतोऽसीत्यप्रतिरथेनेति हुत्वा-
संस्थाप्य अमुं ते राजावरुणइति वरुणमभिष्टयावभृथमुपेत्य
आत्वा पवित्रैरभ्युत्थासंज्ञव्यादित्यमुपतिष्ठेत् ।

हिरण्यं तव यद्वर्भो हिरण्यस्यापिगर्भजः ।

हिरण्यगर्भस्तस्मात्त्वं माम्याहि महतो भवादिति ॥

सूर्यस्यावृतमिति, प्रदक्षिणमावृत्य ग्रहा नौमीति ग्रहान्
प्रतिपद्य त्वमग्ने प्रमिनिरित्यग्निमुपस्थाप्योत्सृजेद्विजेभ्यः शत-
सहस्रं दक्षिणा-ग्रामवरुणं सुक्-शुवा-ज्यस्थाणु-दक्षपात्रा-काल-
ङ्गारं चेद्दद्यात्सदस्येभ्यो यावद्वा तुषेरेस्तावद्वा देवं यथा काम-
मन्त्रेन ब्राह्मणान् परिचरेत् ।

तत्र श्लोकाः ।

वेदानां पारगा यत्र चतुर्णां ब्रह्मवित्तमाः ।

तुष्टा यस्याग्निषो व्युत्तस्यैज्या सकला भवेत् ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन सूर्यो दिवि विराजते ।

इन्द्रोऽप्येषां प्रसादेन देवानतिविराजति ॥

हिरण्यदानस्य फलममृतत्वमिति श्रुतिः ।

श्रूयतेऽस्य दाता यः सीयतत्वं समश्रुते ॥

य इच्छाकुप्रभृतयः पुरा राजर्षयोऽमलाः ।

दत्त्वा हिरण्यं विप्रेभ्यो ज्योतिर्भूत्वा दिवि स्थिताः ॥

य एवं संस्कृतो राजा विधिना ब्रह्मवादिना ।

प्रजानामिह साम्राज्यं ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठं स गच्छति ॥

अमुस्मिन् ब्रह्मणा सार्द्धमानन्दमनुभूय वै ।

ज्योतिर्मयात् सत्त्वलोकावचेहावर्तते पुनः ॥

इति ब्राह्मणम् ।

मत्स्यपुराणे । अनेन विधिना यस्तु पुण्येऽह्नि विनिवेदयेत् ।

हिरण्यगर्भदानं स ब्रह्मलोके विधीयते ॥

पुरेषु लोकपालानां प्रतिमन्वन्तरे वसेत् ।

कल्पकोटिशतं यावद्ब्रह्मलोके महीयते ॥

कलिकलुषविसृक्तः पूजितः सिध्यसाध्यैः

रमरचरममालावीज्यमानीप्सरोग्भिः ।

पितृशतमद्यवन्धून् पुत्र-पौत्र-प्रपौत्रान्

अपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेक एव ॥

इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह सम्यक्

मधुपुररिपुलोके पूज्यते सोऽपि सिद्धैः

मतिमपि च जनानां यो ददाति प्रियार्थं

विवुधपतिजन्तूनां नायकः स्यादमोघम् ॥

इति हिरण्यगर्भदानविधिः ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

दानधर्मेषु यद्दानं दानधर्मोत्तरं शृणु ।

वत् कृत्वा पातकैः सर्वैर्मुच्यन्ते जन्तवः सदा ॥

यो ददाति च विप्रेभ्यस्तस्य स्वर्गोऽप्यदूरतः ।

हिरण्यगर्भं तं कुर्याद्विरण्वाष्टतुलाकृतं ॥

सप्तषट्पञ्चचत्वारि तुलाया तद्विरेकतः ।

शातकुम्भमयं कुण्डं कृत्वारत्नवयोन्नतम् ॥
 द्वाङ्गुलं वर्तुलं भद्रं नानारत्नैरलंकृतम् ।
 शुचिदेशे समे देशे सौवर्णं पद्मजं लिखेत् ॥
 चतुरस्रं चतुर्हस्तं चतुर्द्वारश्च मण्डलम् ।
 मध्ये पद्मं समालिख्य रत्नकोर्णन्तु कारयेत् ॥
 पद्मे संस्थापितं कुण्डं हेमगर्भन्तु सञ्चितम् ।
 प्रादेशद्वयविस्तीर्णं चतुःप्रादेशमायतम् ॥
 चारु कृत्वा तु सौवर्णं नाभिं कनकसूत्रितम् ।
 कृत्वा हस्तप्रमाणन्तु कुण्डस्याभ्यन्तरे यदि ॥
 तत् कुण्डं पूरयेत् चौरैर्गन्ध-पुष्पैः समर्चयेत् ॥
 कुण्डस्थोपरिपार्श्वे च ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरान् ।
 सूर्यं ग्रहांश्च सौवर्णान् लोकपालांश्च कारयेत् ॥
 शुचिः स्नात्वा नरः सम्यक् पूजयेत् सर्वदेवताः ।
 स्थण्डिलं तत्र कुर्वीत होमयेद्युर्दिजातयः ॥
 क्रतुसंवेशनं कृत्वा तत् कुण्डं परिवेष्टयेत् ।
 वासोभिः परितः सर्वं यावत्कर्म समाप्यते ॥
 गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनादि च ।
 कृत्वा पश्चाद्विनिष्क्रम्य तत्कुण्डान्तरसंहतम् ॥
 नाभिं नाभिप्रदेशे च कण्ठे कनकसूत्रिकाम् ।
 गृहीत्वा कर्षयेद्विप्रान् दाता स्वर्गान्महीं व्रजेत् ॥
 शङ्खतूर्यनिनादोच्चैरुद्धृत्यार्कमुदीरयेत् ।

● संस्थाप्येति क्वचित् पाठः ।

+ वण्डस्थोनरदिकपार्श्वे इति वा पाठः ।

नमो हिरण्यगर्भाय मन्त्रमेतमुदाहरेत् ॥
 यावत् षोडशसंस्कारान् जातकर्मादि कारयेत् ।
 यथोक्तं वेदिकं कर्म मन्त्रवित् कारयेद्विजान् ॥
 तत्क्षीरपायसं सिद्धं भोजयेद्वत्विजस्तदा ।
 तदेवात्मनि युञ्जीयात् भक्त्येषं द्विजोत्तमैः ॥
 हिरण्यगर्भचारुच नाभिं सौवर्णिकान्वितम् ।
 तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादिष्टापूर्तानि ऋत्विजे ।
 नरो वा यदि वा नारी एवं ब्रह्मात्मसंभवम् ॥
 यः कारीति महापुण्यं तस्यापि शृणु यत्फलम् ।
 मृतो ब्रह्मत्वमाप्नोति हंसयानं रविप्रभम् ॥
 ब्रह्मकन्याभिः संसेव्यो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
 ब्रह्म बत् क्रीडते तत्र ब्रह्मसंवत्सरत्रयम् ।
 ब्रह्मलोकावतीर्णेष इन्द्रलोके महीयते ॥
 इन्द्रलोके रमित्वा तु वर्षकोटिशतत्रयम् ।
 ब्रह्मणस्तु पुरे रभ्ये क्रीडित्वाथ तदोपमम् ॥
 विद्याधरोऽथ गन्धर्वो वर्षकोटिं पृथक् पृथक् ।
 इह लोके तु संप्राप्ते राजराजोत्तमः प्रभुः ॥
 शतयोजनविस्तीर्णे त्रिगुणे वायु मण्डले ।
 रूप-सौभाग्यवान् वीरो जायते हि न संशयः ॥
 यावद्वर्षशतं राज्यं सुसम्पन्नमकण्टकम् ।
 तेजसो सुसुभाम्निष्वधर्मवान् विजितेन्द्रियः ॥
 इति विष्णुधर्मीकोहिरण्यगर्भदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच । तुलैका कथितास्त्रिषामाद्यामासाद्य रुपिणी ।

हिरण्यगर्भं वक्ष्यामि द्वितीयं सर्वसिद्धिदम् ॥

अधःपात्रं सहस्रेण हिरण्येन विधीयते ।

जडपात्रं तदर्धेन सुखसंवेगमात्रकम् ॥

फलामेवं शुभां कुर्यात् सर्वालङ्कार संयुतां ।

अधः पात्रे क्षरेद्विधां गुणतयसमन्विताम् ॥

चतुर्विंशतिकान्देवीं ब्रह्म-विष्णु-शिवरूपिणीम् ॥

जडपात्रे गुणातीति षट्चिंशकमुमापतिम् ।

आत्मानं पुरुषं ध्यायेत् पञ्चविंशकमञ्जकम् ॥

पूर्वाक्तस्नानमध्ये तु वेदिकोपरिमण्डले ।

शालिमध्ये क्षिपेन्नीत्वा नववस्त्रैश्च वेष्टितम् ॥

माषकल्पीनं चालिष्य पञ्चगव्येन पूरयेत् ।

द्देशानाद्यैर्यथान्वायं पञ्चभिः परिपूजयेत् ।

पूर्ववच्चैव पूजा च होमश्चैव यथाक्रमम् ॥

आद्या, हिरण्यगर्भादिदानानां प्रकृतिभूता

तुला पुरुषोक्त क्रिया, अतः सानान्यरूपिणी, हिरण्यगर्भादो
प्रातिस्निकविशेषैः सह तुलापुरुषोक्तं मण्डपादिनृत्विग्दक्षिणान्तं
सामान्यं समुच्चयमित्यर्थः, सहस्रेणा कर्षणमित्यवधेयं ।

कुर्यात् सहस्रकर्षेण अधः पात्रं हिरण्यतः ।

तदर्धेनोर्ध्वं पात्रन्तु सहस्रेण दयन्तु वा ॥

द्विपादं वा त्रिपादं वा सपादं सार्धमेव वा ।

द्विगुणं वा प्रकर्त्तव्यं यथा लाभन्तु वा भवेत् ।

सहस्रं वा तं कृत्वा स्वर्णपटैस्तु वेष्टयेत् ।

इतिकामिकोक्तेः ।

एतच्च स्वल्पदानाधिकारिविषयम् ।

आद्याविषये तु तुखातन्त्रोक्तं यथा ।

चत्वारिंशत् षडधिकैः सहस्रैर्गर्भमुत्तमम् ।

पञ्चविंशसहस्रैस्तु मध्यमं समुदाहृतम् ।

तद्वादशसहस्रैस्तु सुवर्णैरधमं भवेदिति ॥

देवीसुमापतिञ्च अरेदिति, तयोः प्रतिमं कृत्वैवविधेयं ।

॥ इति प्राग्वातुलेपि ।

अधः पात्रे तु कर्त्तव्यमुमारूपं प्रसवकम् ।

जड्वापात्रे तु कर्त्तव्यो महेशस्य तु विग्रहः ॥

अथवा शक्तिभागे तु लक्ष्मीं वै तत्र कारयेत् ।

जड्वापात्रे तु कर्त्तव्यं विष्णुरूपं परं शुभम् ।

एतेषां लक्षणं, ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते । आत्मानमिति, यजमान-
मीश्वरेण निषिक्तं गर्भस्थं पुरुषत्वेन अरेत् ततोमण्डलान्तस्थपद्मं
कर्णिकामध्ये धान्यराशौ हिरण्यगर्भसंज्ञां फलाच्चैर्विधिपेत् ।

माषकल्कः अयःफलकसम्बन्धीनैरन्यतार्थः ।

॥ इति प्राग्वातुलेपि ॥ पञ्चगव्य पूरणसक्तं वातुले ।

गोमूत्रं द्विगुणं चीरात् चीराहं दधि कथ्यते ।

तदहं गोमयं ज्ञेयं गोमयाहं घृतं भवेत् ॥

हिं कृण्वतीत्यत्रा तत्र गोमूत्रन्तु विनिजिपेत् ।

शकमयमित्यत्रा तत्र गोमयं परिकल्पयेत् ॥

आप्यायस्वेति मन्त्रेण चीरं तत्र प्रकाशयेत् ।

दधिक्रावृति मन्त्रेण दधि तत्र प्रयोजयेत् ।

घृतमिमिचे मन्त्रेण घृतं तत्र विलोडयेत् ॥

एवमापूरयेत् यत्नात् जानुदघ्नन्तु देशिकः ।

सम्यगापूरयेद्विद्वान् ब्रह्मजज्ञानकेन वै ।

प्रविशेत् प्राङ्मुखो विद्वानविश्वास्त उदङ्मुख इति ॥

ईशानादिमन्त्रास्तु तैत्तिरीयकश्रुतौ ॥

ईशानः सर्वविद्यानामौश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणो-
धिपतिः ब्रह्माशिवो मेऽस्तु सदाशिवीं सद्योजातं प्रपद्यामि सद्यो-
जाताय वै नमः, भवेभवे नाति भवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः,
वामदेवाय नमः, ज्येष्ठाय नमः, त्र्येष्ठाय नमः, रुद्राय नमः, कालाय
नमः, कलविकरणाय नमः, बलाय नमः, बलविकरणाय नमः, बल-
प्रमथनाय नमः, सर्वभूतदमनाय नमः, मनोन्मनाय नमः अघो-
रेभ्योश्च घोरैभ्यो घोरघोरतरेभ्यश्च सर्वतः सर्वसर्वदेवेभ्यो नमस्ते-
स्तु रुद्ररूपेभ्यः, तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नोरुद्रः
प्रचोदयादिति, पूर्ववदिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानवदित्यर्थः

गौरीगायत्रिकां जप्त्वा प्रविशेत् प्राङ्मुखः स्वयं ।

सुभगायै विद्महे यशोमालिन्यै धीमहि-

तन्नो गौरी प्रचोदयादिति गौरीगायत्री ।

विधिनैवततः पञ्चान्नर्भाधानादिकाः क्रियाः ।

कृत्वा षोडशमार्गेण विधिना ब्राह्मणेक्षमः ॥

दूर्धारमेन कर्त्तव्यं सेचनं दक्षिणे पुटे ।

जदुम्बरफलैः सार्द्धमेकविंशत्कुशांस्तदा ॥

शक्त्याथ तावदेवात्र कुर्यात् सोमन्तकर्मणि ।

उदाहे कन्यकां कृत्वा त्रिंशद्विष्के न शोभनम् ॥

असंस्तव्यं तथा कृत्वा शिवाय विनिवेदयेत् ।

अन्नप्राशनके विद्वान् भोजयेत् पायसादिभिः ।

एवं विश्वजिदक्ताश्च गर्भाधानादिकाः क्रियाः ॥

शक्तिवीजेन कर्त्तव्या ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

शेषं सर्वं च विधिना तुलादानवदाचरेत् ॥

विधिनेत्यादि, गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तीवयन-जातकर्म-
नामकरणोप-निष्क्रमणा-न्नप्राशन-चौडोपनयन-वेदव्रतचतुष्क-गो-
दान-समावर्त्तन-विवाहाख्याः षोडशक्रियाः, तत्र निषेकपुंसवने
यजमानस्य मातापितृस्थानीयमिधुनमानीय तत्र पुंसा स्त्रिया वा
च उपरिपात्रनासारन्ध्रस्थापनीये छिद्रद्वये, दक्षिणपुटे दूर्वारसं
सेचयेदाचार्यः ।

कर्त्तारं भार्यया युक्तं सर्वालङ्कारशोभितम् ।

आनीय कुर्यात् तत्स्थस्य गर्भाधानादिकाः क्रियाः ।

भार्यादक्षपुटे दूर्वारससेचनमाचरेदिति कामिकोक्तेः ॥

प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां सेचनं तत आचरेत् ।

दूर्वारसेन कर्त्तव्यं व्याहृत्या च घृताहुतिः ॥

इति वातुलोक्तिश्च ।

उदुम्बरफलैः सह एकविंशत् कुशान् हृदाहुतेखास्थेन शक्ति-
वीजेन सीमन्तकर्म कुर्यात् ।

एकविंशति संस्थातानुदुम्बरफलान्वितान् ।

कुशानानीय शक्त्याथ कुर्यात् सीमन्त कर्म चेति कामिकोक्तेः ॥

निषेकादिद्वयञ्च, गर्भान्तःस्थे कार्यं, निष्कान्ते त्वितराणौति,
एवमेताः षोडशक्रियाः, तदुपरि पञ्चमहायज्ञधर्मा अर्थमान्ता-
द्यतुर्विंशतिः, एवं चत्वारिंशत्संस्कारकर्माणि गौतमादिस्मृतानि

विश्वजिदयागसहितानि कार्याणि इत्यर्थः, शेषमिति, ऋत्विगा-
चार्यदक्षिणादिकं सर्वेभ्यो हिरण्यगर्भद्रव्यदानं तदनुमत्याचान्ते-
भ्योपि श्रोत्रियादिभ्योदानमिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदान-
वदनुविधेयम् ॥

इति त्रैलिङ्गपुराणोक्तो हिरण्य गर्भदानविधिः ॥

अथ ब्रह्माण्डाभिधानं तृतीयं महादानं लिख्यते ।

मत्स्यपुराणे । अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डं विधिपूर्वकम् ।

यच्छ्रेष्ठं सर्वभूतानां महापातकनाशनम् ॥

पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥

लोकेशावाहनं तद्वदधिवासनकं तथा ॥

तुलापुरुषदानवदिति, काल-देश-वृद्धिआह-शिवादिपूजा-ब्राह्मण-
वाचन गुरु-ऋत्विग्वरण-मधुपर्कदान-कुण्ड-मण्डप-वेदिकासम्भार-
लोकेशावाहनाधिवासनादिसर्वं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदान-
विहितं वेदितव्यमित्यर्थः ॥

कुर्याद्विंशत्पलादूर्ध्वमासहस्राच्च शक्तिः ।

शकलद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काचनं बुधः ॥

शकलद्वयं, खण्डद्वयं ।

तत्तच्छण्णन्तु ब्रह्माण्डपुराणे

कुम्भच्छाया भवेद्यादृक् प्रतीचां दिशि चन्द्रमाः ।

उदितः शुक्लपक्षादौ वपुरण्डस्य तादृशमिति ॥

कुम्भच्छायाइति, कुम्भच्छाया ग्रीवाहीनकुम्भादित्यवधेयम् ।

दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षडदाङ्गसमन्वितम् ।

लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखम् ॥

शिवा-च्युतार्क-शिखर-सुमालम्बौसमन्वितम् ।

वस्त्रा-दित्य-मरुद्भर्तुं महारत्नसमन्वितम् ॥

अथैतेषां दिग्गजप्रभृतीनां क्रमेण लक्षणांश्चक्षते ।

आदित्यपुराणे । शुभाश्व चतुर्दंष्ट्रः श्रीमानैरावतो गजः ।

पुष्पदन्तो वृहत्साम्नः षड्दन्तः पुष्पदन्तवान् ।

सामान्यगजरूपेण शेषा दिक्करिणः स्मृताः ॥

तत्रामानि शास्त्रान्तरे ।

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोज्जनः ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

वेदाङ्गानि स्कन्दपुराणे ।

शिवा-कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषाद्वितिः ॥

छन्दश्चेति षडेतानि वेदाङ्गानि प्रवक्षते ॥

सूक्तानि ब्रह्मणो लोके साक्षसूत्राणि तानि तु ।

द्विजातिषु शुभास्त्रानि वामे दधति कुण्डिकाम् ॥

तानि च पश्चिमदिशि वेदसन्निधौ निवेशनीयानि । दिग्वि-

शेषानास्त्रानात् प्रधानं नीयमानं हि तच्चाङ्गान्यपकर्षतीति-

न्यायात्, वक्ष्यते च, पश्चिमे चतुरोवेदानिति ।

लोकपालरूपाख्याह विश्वकर्मा ।

चतुर्दन्तो गजारूढो वज्रपाणिः पुरन्दरः ।

प्राचीपतिः प्रकर्त्तव्यो नानाभरणभूषितः ॥

पिङ्गभू-श्मश्रुकेश-चः पीनाङ्गजठरोरुणः ।
 छागस्थः साक्षसूचस्थ समार्चिः शक्तिधारकः ॥
 ईषत्पीनी धमः कार्यो दण्डहस्तो विजानना ।
 रक्तहृक् पाशधृक् क्रुद्धो निर्ऋतिर्विकृताननः ।
 पुंस्थितः खड्गहस्तश्च भूतवान् राक्षसावृतः ॥
 वरुणः पाशभृत् सौम्यः प्रतीचां मकराश्रयः ।
 धावन् हरिणपृष्ठस्थो ध्वजधारी समीरणः ।
 दशाश्वरथगः सेमी गदापाणिर्वैरप्रदः ॥

शशकवाह इत्यागमान्तरं ।

पूर्वोत्तरे त्रिनेत्रश्च वृषभस्थः स्निग्धलभृत् ।
 कपालपाणियन्द्रार्धभूषणः परमेश्वरः ॥

चतुर्मुखरूपन्तु विष्णुधर्मीत्तरात् ।

पद्मपत्रासनस्थश्च ब्रह्मा कार्य्यश्चतुर्मुखः ।
 अञ्जमालास्रजं विभ्रत् पुस्तकश्च कमण्डलुम् ।
 वासः क्षणाजिनं तस्य पार्श्वे हंसस्थयैव च ।

शिवलक्षणमुक्तं वायुपुराणे ।

पञ्चवक्त्रो वृषारूढः प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनः ।
 कपाल-शूल-खट्वाङ्गी चन्द्रमौलिः सदाशिवः ॥

विष्णुलक्षणमुक्तं तुलापुराणदाने ।

सूर्यलक्षणमुक्तं विष्णुधर्मीत्तरे ।
 रविः कार्य्यः शुभश्मश्रुः सिन्दूरारुणसुप्रभः ।
 पद्मासनः पद्मकरी भूषितो रशनाधरः ॥

उमालक्ष्मीसमन्वितमित्यत्र, शिवाच्युतयोः

सन्निहिते उमालक्ष्मणी विधेयौ ।
 उमालक्षणमुक्तं देवीपुराणे ।
 गौरीं शङ्खेन्द्वर्णाभां शर्वरोयनिषेविताम् ।
 वृत्तपद्मासनासीनां सा च सूत्रकमण्डलम् ॥
 वरदीयतरूपाढ्यां सर्वमात्मफलप्रियाम् ।
 वरदीयतरूपाढ्यां, वरदाभयपाणिकामित्यर्थः ॥

लक्ष्मीलक्षणमुक्तं पञ्चरात्रे ।
 पद्मासनस्थां कुर्वीत शिवं त्रैलोक्यमातरम् ।
 गौरवर्णां मुरूपाञ्च सर्वालङ्कारभूषितां ॥
 रौक्मपद्मकरव्यसां स्वरदां दक्षिणेन तु ।
 वस्त्रादिरूपाणि, नारदीये,
 प्रसन्नवदनाः सौम्या वरदाः शक्तिपाणयः ।
 पद्मासनस्था द्विभुजाः कर्त्तव्या वसवः सदा ॥
 पद्मासनस्था द्विभुजाः पद्मगर्भान्तकान्तयः ।
 करादिस्तन्त्रपर्यन्तनालपङ्कजधारिणः ॥
 अधःसंस्थितमेघादिराशयः प्रावृताङ्घ्रिकाः ।

इन्द्राद्या हादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः ॥

तथा । वायुतुल्येन रूपेण महतीनाम देवताः ।

कर्त्तव्या इति शेषः, वस्त्रादिनामानि, तुलापुरुषोक्तानि
 वेदितव्यानि, महारत्नसमन्वितमिति, महारत्नानि परिभाषाया-
 मुक्तानि, अनन्तमिद्युनान्वितमिति क्वचित्पाठः ।

• रौक्म पद्म व्यपकरामिति वा पाठः ।

फणासमान्वितोन्नतः पृथ्वी स्वरूपधारिणीत्यनन्तमिधुनम् ।

अथ प्रकृतमुच्यते ।

वितस्तेरङ्गुलगतं यावदायामविस्तरम् ।

कौशियवस्त्रसम्ब्रीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ।

तथाष्टादशधान्यानि समन्वात्परिकल्पयेत् ॥

वितस्तेरङ्गुलगतमिति, द्वादशाङ्गुलमारभ्याङ्गुलगतं याव-
च्छतनुसारेण कार्यमित्यर्थः । द्रोणमानमष्टादशधान्यानि च
परिभाषायां दृष्टव्यानि, सच तिलद्रोणो विदिकायां लिखित-
चक्रस्योपरि स्थापनीयः ।

पूर्वेणानन्तशयनं प्रद्युम्नं पूर्वदक्षिणे ।

प्रकृतिर्दक्षिणे देशे संकर्षणमतः परम् ॥

पश्चिमे चतुरीवेदाननिरुद्धमतः परम् ।

अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम् ॥

समन्ताङ्गुणपीठस्थानर्चयेत् काञ्चनान् वुधः ।

स्थापयेदस्त्रसंब्रीतान् पूर्णकुम्भान् दशैव तु ॥

पूर्वेणेत्यादि, ब्रह्माण्डात् पूर्वदेशे अनन्तशयनं

शेष शायिनं गुणपीठे स्थापयेत्, तन्मूर्त्तिलक्षणं

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

देवदेवश्च कर्त्तव्यः शेषसुप्तश्चतुर्भुजः ।

एकपादीस्य कर्त्तव्यी लक्ष्यतुसङ्गतः प्रभुः ॥

तथापरश्च कर्त्तव्यः शेषभोगाङ्गसंस्थितः ।

एकोभुजोऽस्य कर्त्तव्यस्तत्र जानौ प्रसारितः ॥

कर्त्तव्यी नाभिदेशस्थस्तथा तस्यापरः करः ।

तथैवान्यः करः कार्यो देवस्य तु शिरोधरः ॥

सन्तानमञ्जरीधारी तथावास्य करः परः ।

नाभिसम्भूतकमले सुखासीनः पितामहः ॥

नाललग्नौ तु कर्त्तव्यो पद्मस्थो मधुकैटभौ ।

शंख-चक्र-गदादीनि मूर्त्तानि परितो न्यसेदिति ।

प्रद्युम्नलक्षणं पञ्चरात्रादिषु ।

दक्षिणोर्ध्वकरे पद्मं दद्याच्छंखमधः करे ।

चक्रमूर्ध्वे ततो वामे गदां दद्यात् तथा बिज्ज ।

चापिषुष्ट्वा प्रद्युम्नो रूपवान् विश्वमोहक इति ॥

अत्र यद्यपि प्रकृतेरव्यक्तरूपतया विधानमशक्यं तथापि लक्षा-
दिगन्धव्यपदेशं सुकरमस्ति तद्रूपमित्यतस्तदन्वयतमरूपनिर्माण-
मेव न्याय्यं ।

तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे ।

सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी ।

मातुलिङ्ग-गदा-खेटं पानपात्रञ्च विभ्रती ।

नागयोनिञ्च लिङ्गञ्च विभ्रती तृप्त मूर्धनोति ॥

संकर्षणरूपम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे । वासुदेवस्य रूपेण कार्यः संकर्षणः प्रभुः

स तु शक्तवपुः कार्यो नीलवासा यदूत्तमः ।

गदास्थाने च मुगलचक्रस्थाने च लाङ्गलमिति ॥

वेदमूर्त्तयो भूतघटे वक्ष्यन्ते । अनिरुद्धरूपं नारदीये ।

लक्षणं चतुर्भुजं दक्षे शरं खड्गं तदुत्तरे ।

धनुः खेटधरं वीरमनिरुद्धं प्रचक्षते ॥

अग्निलक्षणमुक्तं ।

वासुदेवरूपमपि नारदीये ।

वासुदेवः शिवः शान्तः सिताञ्जय चतुर्भुजः ।

योगमूर्द्धादंशहृत् हृद्देशार्पितहस्तकः ।

धारयेदुत्तरे चक्रं करे वै दक्षिणे गदामिति ॥

एते च देवताविशेषा, ब्रह्माण्डनिर्माणवत्कृतसुवर्णात् पृथक् सुवर्णेनैव घटनीया ब्रह्माण्डस्य किल विंशतिपलात्प्रसृति पल-सहस्रावधिरिह नियमः, पुराणेषु दृश्यते ततोवक्तव्यमाणकाञ्चने तस्मिन् न्यूनसंख्यत्वाद्यथावद्विहितत्वमापद्यते नच दिग्गजाष्टक-संयुक्तं लोकपालोपेतमित्यादिना एक एव तावद्विरंगैरङ्गी निष्पा-द्यत इति ब्रह्माण्डवत् कृतसुवर्णेणैव दिग्गजादिप्रतिमानिर्मितौ न कश्चिदाध इति वाच्यं, काञ्चनान् कारयेदिति पुनः काञ्चनोप-देशानार्थक्यापत्तेः अयूयमाण परिमाणानां प्रतिमानामङ्गुल-पर्वप्रसृतिवितस्तिपर्यन्तं यथाशक्ति परिमाणं कल्पनीयम् ।

पूर्णकुम्भान् स्थापयेदित्यत्र समतादिति शीघ्रं ।

दशैष धेनवो देया सहेमाम्बरदीहनाः ।

पादुकोपानहस्तचामरासनदर्पणैः ॥

भक्ष-भीज्या-वदीपेषु-फल-माख्यानुलेपनैः ।

होमाधिवासनान्ते च स्थापितो वेदपुङ्गवैः ॥

इत्यमुच्चारयेन्नन्त्रं त्रिकृत्वाथ प्रदक्षिणम् ।

सहेमाम्बरदीहनाइति, हेमशृङ्गः ताम्रदीहनाः सवस्त्राः पार्श्वतो दक्षिणार्धमुपकल्पनीयाः तत्राचार्याय द्वे ऋत्विभरोऽस्याः

संप्रदेया, जापकादीनां अन्यैव यथाशक्ति दक्षिणेति, भविष्यो
त्तरे तु ज्ञेयं निष्कशतं पार्श्वत्वादिना सुवर्णमेव दक्षिणार्थमुपकल्प-
नीयमित्युक्तं, आद्याधिवासनदिनादन्येद्युरग्निकुण्डेषु ऋत्विगुप-
वेशनादिकर्मशेषसमाप्तौ तुलापुरुषदानवद्दिहितायां पूर्ववदेव स्ना-
पितः शुक्तमात्रां वरधरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानो ब्रह्माण्डं
त्रिःप्रदक्षिणीकृत्यमेवमुच्चारयेत् ।

मन्त्रः । नमोस्तु विश्वेश्वरविश्वधामजगत्सर्वित्रे भगवन्नमस्ते ।

सप्ताधिलोकामरभूतलेण गर्भेण साई वितराभिरक्षां ॥

ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु प्रयान्तु पापानि चराचराणां ।

त्वदानमस्नाहृतपातकानां ब्रह्माण्डदीपाः प्रलयं व्रजन्तु ॥

एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं दद्याद्विजेभ्यो दशधा विभज्य ।

भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्य समम्भजेक्षेमतः क्रमेण ॥

दानवाज्यं तुलापुरुषवद्देदितव्यं तच्च दशधा विभज्य गुरो-

र्भागद्वयं प्रकल्प्य अवशिष्टाष्टभागानामेकैकं भागं त्रिधा विभज्य

चतुर्विंशतिसंख्येभ्य ऋत्विगादिभ्यः समन्दद्यात्, तदनुब्रूयान्ये-

भ्योपि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।

स्वल्पहोमं गुरुरेक एव कुर्यादथैकाग्निविधानयुक्त्या

स एव संपूज्यतमोऽल्पवित्तैर्यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥

विंशतिपलादारभ्यपलसहस्रावधिद्रव्ये

ब्रह्माण्डे सहस्रतदर्वादित्युत्तममध्यमादितैविध्यकल्पनायां

कनीयोभागस्वाल्पत्वमवधेयं, विंशतिपलनिर्जितस्यैवाल्पत्वमित्येके,

वक्तुं विंशतिपलादर्वाक् यथाशक्ति विधाने स्वल्पत्वमवगन्तव्य-

मिति केचित्, एकाग्निविधानं एकस्मिन्नेव कुण्डे होमकरणम्,

कुण्डमपि वरुणदिग्भागस्थितं वृत्ताकारञ्च कार्यं, तदेतत्परि-
भाषायामुपपादितं, अथ पुण्याहवाचने कृते देवतावेदीसमीपं
गत्वा पूर्ववद्यजमानेन देवतापूजायां विहितायामाचार्यो विस-
र्जनं विदध्यात् ।

इत्थं य एतदखिलं पुरुषोत्र कुर्या-
न्नद्याण्डदानमधिगम्य महद्दिमानं ।
निर्दूतकल्मषविशुद्धतनुमुरारे-
रानन्दकृत् पदमुपैति सहासरोभिः ॥
सन्तारयेत् पितृपितामहपुत्रपौत्र
बन्धु-प्रिया-तिथि-कलत्र-शताष्टकं यः ।
ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातकौव-
मानन्दयेच्च जननीकुलमप्यशेषं ॥
इति पठति शृणोति वा य एत-
त्पुरमवनेषु गृहेषु धार्मिकाणां ।
मतिमपि च ददाति मोदते सा
मरपति भवने सहासरोभिः ॥

इति मत्स्यपुराणीतो ब्रह्माण्डदानविधिः ।

राजीवाच ।

विधिं ब्रह्माण्डदानस्य कृत्वायं मोक्षभाग्भवेत् ।
कालं देशं द्विजन्तोर्थं सर्व्वमेतददस्व मे ॥
कृतेन येन सर्व्वस्य फलभागो भवाम्यहं ।
कुक्षितस्यास्य भावस्य मोक्षः स्यादचिराच्च मे ॥

वशिष्ठ उवाच ।

एवं श्रुत्वा ततो राजन् पुरीधास्तस्य तं द्विजः ।
 ब्रह्माण्डं कारयामास सौवर्णं सर्वधातुभिः ॥
 पीठं निष्कसहस्रेण पद्मन्तत्र प्रकल्पयेत् ।
 तत्र ब्रह्मा तस्य मध्ये पद्मरागैरलङ्कृतः ॥
 सावित्र्या चैव गायत्र्या ऋषिभिर्मुनिभिः सह ।
 नारदाद्यैः सुतैः सर्वैरिन्द्राद्यैश्च सुरैस्तथा ॥
 सौवर्णविग्रहाः सर्वे ब्रह्मणस्तु पुरःसराः ।
 वाराहरूपो भगवान् लक्ष्म्या सह सनातनः ॥
 नीलाम्बरकतांश्चैव भूषायान्तस्य कारयेत् ।
 रजतस्य विशुद्धस्य देहं रुद्रस्य कारयेत् ॥
 यो मौक्तिकैः सस्य गोभाङ्गारयेदत्र बुद्धिमान् ।
 मौक्तिकैश्चापि सोमस्य गोभां वल्कैर्द्दिवाकरैः ॥
 सावित्रीगायत्री तु, ब्रह्मणः पार्श्वभागे स्थापनीयौ ।

तदाह नारदः ।

सावित्री दक्षिणे पार्श्वे गायत्री नाम वामतः ।
 विलोकयन्त्यौ ब्रह्माणं साक्षसूत्रकमण्डलुम् ॥
 ऋषयः सप्त, गौतमाद्याः ।

तदुक्तमादित्यपुराणे ।

गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च काश्यपः ।
 जमदग्निर्वशिष्ठोऽत्रिः सप्त वैवस्वतोऽन्तरे ॥

● गोमेदकैरिति पाठात्करं ।

सप्तर्षिलक्षणमाह ।

यमः । सप्तर्षयस्तु जटिलाः कमण्डल्वचसूत्रिणः ।

ध्याननिष्ठा वशिष्ठस्तु कार्योभार्यासमन्वितः ॥

‘मुनयो’ वानप्रस्थाः, नारदाद्यैरिति तेषां विशेषणं ।

तानाहमनुः ।

अहं प्रजाः सिञ्चस्तु तपस्तप्ता सुदुस्तरम् ।

पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितोदय ॥

मरौचिमचक्रिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ।

प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुन्नारदमेव च ॥

तल्लक्षणमाह विश्वकर्मा ।

जटिलाः श्मश्रुलाः शान्ता दशाधमनिसन्तताः ।

कुसुम्भाचधराः कार्यो मुनयो हिमुजाः सदा ।

तेषु सत्यभुजामूलशिष्टधीरस्तु नारदः ॥

कपूरगौरदेहश्च साचसूत्रकमण्डलुः ।

इन्द्रादिरूपाण्यपि प्रागभिहितानि ।

वाराहरूपं विष्णुधर्मोत्तरे ।

वाराहरूपः कार्यस्तु शेषोपरिगतः प्रभुः ।

शेषश्चतुर्भुजः कार्यश्चारुरत्नफणान्वितः ॥

कर्त्तव्यौ शीरमुग्रौ करयोस्तस्य यादव ।

सर्परूपश्च कर्त्तव्यस्तथैव रचिताञ्जलिः ॥

अलीटस्थानसंस्थानस्तत्पृष्ठे भगवान् भवेत् ।

वामारन्निगता तस्य योषिदूपा वसुन्धरा ॥

नमस्कारपरा तस्य कर्त्तव्या हिमुजा शुभा ।

यस्मिन् भुजे धरा देवी तत्र शङ्खः करे भवेत् ॥

अन्ये तस्य कराः कार्याः पद्म-चक्र-गदा-धराः ।

पद्मासनस्थां कुर्वीत श्रियं त्रैलोक्य मातरम् ॥

गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्वाङ्गद्वारभूषिताम् ।

रौक्मपद्मकरव्ययां वरदां दक्षिणेन तु ॥

रुद्ररूपं प्रागभितं, ग्रहलक्षणानि तद्वर्णानि नवग्रहदाने वक्ष्यन्ते,
'सर्ववर्णानि, ग्रहसमानवर्णानि, रत्नानि भूषणार्थं दापयेदित्यर्थः ।
सर्वधातुभिः ब्रह्माण्डं कर्त्तव्यमित्युक्तं, तत्र सुवर्णस्य पीठनिर्मा-
णादिविनियोगमभिधायेदानीं धात्वन्तरैः कर्त्तव्यं, तदुच्यते ।

पीठात्सप्तगुणं रौप्यं रौप्यात्ताम्रं तथा विधम् ।

ताम्रात्सप्तगुणं कार्यं कांस्यमत्र नराधिप ॥

तपुणः परतःसीसं तावन्नोहं च कारयेत् ।

सप्तद्वीपाः समुद्राच्च सप्तैव कुलपर्वताः ॥

अनया संख्यया ज्ञात्वा निपुणैः शिल्पिभिः कृता ।

तथाविधं सप्तगुणमित्यर्थः सप्तद्वीपा इत्यादि एतेषामेकैक-
धातुना एकैकं द्वीपं समुद्रं कुलाचलञ्च रचयेदित्यर्थः ।

यादृशानि च भूतानि राजतान्येव कारयेत् ।

अरण्यानि च सत्वानि सौवर्णानि च कारयेत् ॥

वृक्षान् वनस्पतींश्चात्र वृण्वन्नीः सवीरुधः ।

'यादृशानि, जलसम्भवानि, पुष्पफलवन्तो वृक्षाः,

'अपुष्पाः, फलिनोवनस्पतयः, वीरुधोगुच्छगुल्मादयः ।

सर्वं प्रकल्प्य विधिवत्तीर्थं देयं विचक्षणैः ।

कुरुचेत्रे गद्यायां च प्रयागेऽमरकण्टके ॥

दारवत्वां प्रभासे च गङ्गादारे च पुष्करे ।
 तीर्थेष्वेतेषु वै देयं ग्रहणे सोमसूर्ययोः ॥
 दिनक्षिद्रेषु सर्वेषु अयने दक्षिणोत्तरे ॥
 व्यतीपाते बहुगुणं विषुवे च विशेषतः ।
 दातव्यमेतद्राजेन्द्र विचारं नैव कारयेत् ॥
 बालाग्निहोत्रिणं विप्रं सुरूपञ्च गुणान्वितम् ।
 सपत्नीकं च संपूज्य भूषयित्वा विभूषणैः ॥
 पुरोहितं मुख्यतमं कृत्वान्यां तथर्त्विजः ।
 चतुर्विंशद्गुणोपेतान् सपत्नीकान्निमित्तान् ॥
 अहताम्बुमुच्छ्रवान् स्रग्विनः सुविभूषितान् ।
 अङ्गुलीयकरत्रानि कर्णवेष्टांश्च दापयेत् ॥
 एवं विधांश्च संपूज्य तेषामग्रे स्वयंस्थितः ।
 अष्टाङ्गप्रणिपातेन प्रणम्य च पुनः पुनः ॥
 पुरोहिताय पुरतः कृत्वा वै करसंपुटम् ।
 यूयं वै ब्राह्मणा धात्रा मैत्रत्वेनानुगृह्यते ॥
 सौमुख्येनेह भवताम्भवेत् पूतो नरः स्वयम् ।
 भवतां प्रीतियोगेन स्वयं प्रीतः पितामहः ॥
 ब्रह्माण्डेन तु दत्तेन तेषां मतिजनार्दनः ।
 पिनाकपाणिर्भगवान् शक्रश्च त्रिदशेश्वरः ॥
 एते वै तोषमायान्ति अनुधाता द्विजोत्तमैः ।
 एवं स्तुत्वा ततो राजा ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥

ब्रह्माण्डं गुरवे प्रादात् सविधानं पुनः पुनः ।
 सर्वकामैस्ततस्तप्तो सययौ स्रगं नराधिप ॥
 तेनापि गुरुणा तच्च विभक्तं ब्राह्मणैः सह ।
 दत्तस्त्रैरपि चान्येभ्यो ब्रह्माण्डांशोनराधिपः ॥
 ब्रह्माण्डं भूमिदानं च ग्राह्यं नैकेन तद्विवेत् ।
 गृह्णन्दीपमवाप्नोति ब्रह्महत्यां न संशयः ॥
 सर्वेषाञ्चैव प्रत्यक्षदातव्यं तं नराधिपः ।
 दीयमानञ्च पश्यन्ति तेषिपूताभवन्तिहि ॥
 दर्शनादेवतेपूता भवेयुनात्रसंशयः ॥
 भीमद्वादशी वावोक्ता स्वर्णनाभिमुग्गाजिनम् ।
 एतानि गत्वा पश्येत्तु दृष्टैरेतैः क्रियाफलम् ।
 अथवादेव लभ्येत कर्तुञ्चैव सलोकताम् ॥

इति पद्मपुराणीतो ब्राह्माण्डदानविधिः ।
 अथ कल्पपादपसंज्ञं चतुर्थं महादानमारभ्यते ॥

मत्स्य उवाच ।

कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम् ।
 महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् ॥
 पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
 पुण्याहवाचनं कुर्यान्नोकेशावाहनं तथा ।
 ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥

आदिशब्देन कालदेशवृद्ध्यादृशिवादिपूजागुरुऋत्विग्चतु-
 ष्ठयवरण-मधुपर्क-दान-होम-वेदिकोपरिचक्र-लेखनपञ्च-वर्ण

वितानपताकातोरणादि, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानव, हेदि-
तव्यम् ।

काञ्चनान् कारयेद्बुद्धान् नानाफलसमन्वितान् ।

नानाविहारवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् ॥

नानाफलानि, स्त्री-पुरुष-गो-गज-वाजि-मणि-वज्र-कनक-रजत-
भक्ष्यफलदीनि ।

शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् ।

अर्धात् कृतसुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ॥

गुडप्रस्थोपरिष्ठाच्च सितवस्त्रयुगावृतम् ।

ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशङ्खं सभास्करम् ।

कामदेवमधस्ताच्च सकलत्र प्रकल्पयेत् ॥

अर्धात्कृतसुवर्णं स्येति, यथाशक्तिदानवकृतसुवर्णस्यार्धेन ब्रह्मा-
दिप्रतिमासहितं कल्पपादपं कुर्यात्, द्वितीयमप्यर्धं चतुर्धाविभज्य
एकैकांशेन वक्ष्यमाणस्रस्त्रदेवतासहितान् सत्त्वानादीन् विदध्यात्,
गुडप्रस्थोत्र द्वाविंशत्पलपरिमितः, तथाचोक्तः, द्वाविंशत्पलकः
प्रस्थः पुराणे परिकीर्तित इति, ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने,
कामदेवरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरात् ।

कामदेवस्तु कर्त्तव्यो रूपेणाप्रतिमो भुवि ।

अष्टबाहुः प्रकर्त्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः ॥

चापवाणकरश्चैव मदादञ्चितलोचनः ।

रतिः प्रीतिस्तथाशक्तिभार्याश्चैतास्तथोज्ज्वलाः ॥

चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पद्मगौरुपमनीहराः ।

चत्वारश्च करास्तस्य कार्यभार्यास्तनीपमाः ॥

केतुव मकरः कार्यः रक्षवाणमुखीमहानिति ।

अधस्तादिति ब्रह्मादिभिरपि सम्बध्यते । अथ प्रकृतौ परि-
माणभावात् पुरुषेक्षया प्रतिमादिपरिमाणनियमः । सन्तानं
पूर्ववत्तद्वह्नीयांशेन कल्पयेत्,

‘तुरीयांशेन, द्वितीयाहं चतुर्थांशेनेत्यर्थः ।

तद्वत्कल्पवृक्षवत्, पञ्चशाखं गुहप्रस्थोपरिगतं ब्रह्मादिप्रति-
मान्वितं कुल्यादित्यर्थः, केचित्तु कामदेवमधस्तात् प्रकल्पयेदिति-
सन्तानवृक्षे योजयन्ति, तन्नते तत्प्रतिमैव कर्त्तव्या ।

मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया साहं दृतोपरि ।

पश्चिमे परिभद्रन्तु सावित्र्या सह जीरके ॥

सुरभिसंयुतं तद्वहिलेप्य हरिचन्दनम् ।

तुरीयांशेन कुर्वीत सौम्येन फलसंयुतम् ॥

श्रीलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डे, सावित्रीलक्षणमाह नारदः ।

पद्मासना च सावित्री साचसुत्रकमण्डलुः ॥

सुरभिलक्षणं ब्रह्माण्डपुराणे ।

सवत्सा सुरभी, धेनुरागता प्रसूतस्तनीति,

‘सौम्येन, उत्तरेण ।

दृतादीनामपि परिमाणपेक्षायां तद्वदिति वचनात्-

सन्निधानाच्च प्रस्थपरिमाणत्वमवधेयम् ॥

कौशेयवस्त्रसंयुक्तानिचुमाल्यफलान्वितान् ।

तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासनभाजनम् ।

दीपकीपानहृत्त्वचामरासनसंयुतम् ।

फलमालयुतं तद्वदुपरिष्ठाहिनायकम् ।

तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
 अशनभाजनं, भोज्यान्वितभाजनं वितानं पञ्चवर्णं ।
 अथ पूर्ववत् पूर्वैद्युरधिवासनं विधाय शोभूते ब्राह्मणवाच-
 नादिपूर्णाहुतिपर्यन्तं कर्मशेषं समापयेत् ।

होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदिपुङ्गवैः ।
 त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
 नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने ।
 विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये ॥
 यस्मात् त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्द्दिवाकरः ।
 मूर्त्तामूर्त्तं परं वीजमतः पाहि सनातनः ॥
 त्वमेवामृतसर्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः ।
 सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारमागरात् ।
 अमृता, देवाः तेषां सर्वस्वं, अमृतसर्वस्वम् ॥

एवमामन्त्रा तं दद्यात् गुरवे कल्पपादपम् ।
 चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीन् प्रकल्पयेत् ॥
 दानवाक्यमत्र, तुलापुरुषोक्तमूहनौयं, चतुर्भ्यः प्रकल्पयेदित्येकै-
 कस्मै दद्यादित्यर्थः, चतुर्भ्य इति वचनादत्र चतुर्णामेव तिजां वरण-
 मिति गम्यते, ऋत्विगष्टकपक्षेतु ऋत्विग्भ्य इति ऋत्विक्पुग्मेभ्य
 इत्यर्थः, एतस्मिंश्च पक्षे जापकादिभ्यो अन्यैव दक्षिणा दातव्या,
 वेदचतुष्टयापेक्षयायां चतुःसंख्यत्वमिदमृत्विजामितिकेचित् इहा-
 पि । प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योपि दापयेदिति बोद्धव्यम्,
 दक्षिणानिर्णयश्च, पूर्ववत्, स्वल्पेस्वेकाग्निवत् कुर्यादगुरुवे वाभि

● वेदपुङ्गवैरिति ऋत्विक्पादः ॥

पूजनं न वित्तगाढं कुर्वीत न च विस्मयवान् भवेत् ।
स्वल्पत्वविवरणमुक्तं ब्रह्माण्डे, ततः पुण्याहवाचने कृते वेदि-
समीपं गत्वा कृतदेवपूजोयजमानोगुरुः पूर्वदेव देवताविसर्जनं
कुर्यात् ।

अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारणपन्नगैः ।

भूतान् भव्यांश्च मनुजांस्तारयेद्रोमसंमितान् ॥

सूयमानो दिवःपृष्ठे पितृपुत्रप्रपोचकान् ।

विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥

दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत् ततः ॥

नारायणवलोपेतो नारायणपरायणः ।

नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् ॥

यो वा पठेत् सकलकल्पतरुप्रदानं

यो वा शृणोति पुरुषोत्पन्नः स्मरेद्वा ।

सोऽपोन्द्रलोकमधिगम्य सहाप्सरोभिः

सर्ववन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तकल्पतरुदानविधिः ।

लिङ्गपुराणे, सनत्कुमार उवाच ।

अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि कल्पपादपमुत्तमम् ।

शतनिष्केण कर्तव्यं सर्वशाखासमन्वितम् ॥

सर्वशाखाः, सर्वदिगन्तशाखाः ।

शाखायां विधिना कृत्वा मुक्तादाम प्रलम्बितम् ।

दिव्यैः शीरकतैश्चैव चाङ्कुराणि प्रविन्यसेत् ॥

दिव्यैः, उत्कृष्टैरित्यर्थः ।

प्रवालद्वारवेष्टीमान् प्रवालेन द्रुमस्य च ।
प्रवालेन प्रवालद्वारयेदिति, द्रुमैर्वालपत्रवान् कारयेत्यर्थः ।

फलानि पद्मरागैश्च पारिजातस्य शोभनम् ।

मूलदण्डश्च नीलेन वज्रेण स्कन्धमुत्तमम् ॥

वैदूर्येण द्रुमाग्रश्च पुष्परगेण मस्तकम् ।

स्कन्धादूर्ध्वभागो मस्तकं, तदूर्ध्वं, द्रुमाग्रम् ।

गोमेदकेन वै स्कन्धं सूर्यकान्तेन सुव्रतः ।

चन्द्रकान्तेन वा विदिं द्रुमस्य स्फटिकेन वा ॥

वितस्तिमात्र आयामो वृक्षस्य परिकीर्तितः ।

शाखाष्टकसमानञ्च विस्तारदोर्ध्वतस्तथा ॥

शाखाव्यतिरिक्तस्य वृक्षस्य वितस्तिमात्र, उच्छ्रायः कार्यः,
उर्ध्वतस्तथेति, स्कन्हादूर्ध्वमुखो नवमी या मध्यमशाखा तस्या-
अपि वितस्तिमात्र उच्छ्रायः, शाखाष्टकसमानं विस्तारमिति,
अष्टदिग्मुखीनामष्टशाखानां विस्तारं तिर्यग्व्याप्तिवितस्ति-
मात्रमेव कुर्यादित्यर्थः ।

तन्मूले स्थापयेद्विह्वं लोकपालसमावृतम् ।

व्यपूतवेदिमध्ये तु मण्डले स्थाप्य पादपम् ॥

पूजयेद्देवमीशानं लोकपालांश्च यत्नतः ।

पूर्ववज्रपहोमाद्यन्तुलाभारवदाचरेत् ॥

निवेदयेद्द्रुमं शशीर्वाह्मणायायवा नृप ।

वाह्मणेभ्योऽथवा राजा सार्वभौमो भविष्यति ॥

तुलाभारवदाचरेदित्यत्र तिङ्गपुराणोक्तं तुलापुरुषदानविहितं
विधिमाचरेदित्यर्थः ।

कालोत्तरे । पलानान्तु सहस्रेण कल्पयेत् कल्पपादपम् ।

समूलदण्डपत्रञ्च फलपुष्पसमन्वितम् ॥

पञ्चस्कन्धन्तु संकल्प्य पञ्चानां स्थापयेत् सुधीः ।

सद्योजातेन मन्त्रेण देयं ग्राह्यं शिवायतः ॥

दिव्यैर्विमानैर्देहान्ते शिवलोके महीवते ।

पितरस्तस्य भीदन्ते सत्यलोके महीपते ॥

इति शैवकल्पतरुदानविधिः ।

अथ गोसहस्राख्यं पञ्चमं महादानमुच्यते ।

मन्त्र उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

गोसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं परम् ॥

पुण्यं तिथिमथासाद्य युगमन्वन्तरादिकम् ।

पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा ॥

लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुषदानवत् ।

पुण्याहवाचनं कुर्याद्भोमः कार्यस्तथैव च ॥

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।

वृषं लक्षणसंयुक्तं वेदिमध्येऽधिवासयेत् ॥

गोसहस्रादिनिष्कस्य गवां दशकमेव च ।

० यानैरिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

१ यथासुखमिति कचित्पाठः ।

पयोव्रतस्त्रिरात्रमिति, दानदिनात् पूर्व विराचं पयोव्रतः-
 स्त्रादित्यर्थः, अत्रादिशब्देन देशकाल-वृद्ध्याह-श्रिवादिपूजा-
 गुरु-ऋत्विग्वरण-मधुपर्कदान-कुण्डवेदिकावितान-चक्रलेखन-पता-
 कादीनि मह्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितानि गृह्यन्ते, वृषं
 लक्षणसंयुक्तं, वृषलक्षणानि, उन्नतस्कन्धककुदं उज्ज्वलायत
 कम्बलमित्यादीनि वृषोत्सर्गप्रकरणे मह्यपुराणोक्तान्येव वेदि-
 तव्यानि, गोसहस्रादिनिष्क्रम्येति दशोत्तरगोसहस्रादिति वेदि-
 तव्यम्, अग्रे दशाधिकगोसहस्रविनियोगदर्शनात्, यद्यपि गवां
 दशकमित्यत्र गोमात्रप्रतीतिः तथापि उत्तरत्र ऋत्विग्भ्यो धेनु-
 मेकैकां दशकादिनिवेदयेदिति, धेनुसंशब्दनात्, पुराणान्तरे
 गोसहस्रादिनिष्क्रम्य सवत्सं दशकं गवामित्यवणाच्च धेनुदशक
 मेवाधिवासनीयम् ।

इतरासु पुनर्नावश्यं धेनुरूपत्वादरः ।

गोसहस्रं वहिः कुर्यादस्त्रमाल्यविभूषितम् ।

सुवर्णशृङ्गाभरणं रौप्यपादसमन्वितं ॥

अतः प्रवेश्य दशकं वस्त्रमाल्यैस्तु पूजयेत् ।

सुवर्ण-घण्टिकायुक्तं ताम्रदोहनिकान्वितम् ॥

सुवर्णतिलकोपेतं हेमपट्टैरलङ्कितम् ।

केशेयवस्त्रसम्ब्रीतं माल्यगन्धसमन्वितम् ॥

हेमरत्नयुतैः शृङ्गैश्चामरैश्चापि गोभितं ।

पादुकोपानहकचभाजनासनः संयुतम् ॥

‘दशसौवर्णिके शृङ्गे, सुराः, पञ्चपलाः ।

पञ्चाशत्पलदोहनकः अन्यत्र तथाभिधानात् घण्टिकादि-
सुवर्णशब्दोऽत्र षोडशमापपरिमितहिरण्यवचनः, सक्तदुश्चरित-
सुवर्णशब्दावगतपरिमाणपरित्यागानुपपत्तेः । पादुके, काष्ठमय्यौ,
चर्मकृते उपानहाविति भेदः ।

गवां दशकमध्ये स्यात् काञ्चनो नन्दिकेश्वरः ।

कौशेयवस्त्रसंवीतो नानाभरणभूषितः ॥

लवणद्रोणशिखरे-माखेक्षुफलसयुतः ।

कुर्यात् पलशतादूर्ध्वं सर्वमेतदशेषतः ॥

भक्तितः पलसहस्रचितयं यावदेव तु ।

गोशते वै दशांशेन सर्वमेतत् प्रकल्पयेत् ॥

लवणद्रोणशिखरे, लवणद्रोणीपरीत्यर्थः ।

नन्दिकेश्वरलक्षणं ललितविजयान् ।

जर्हस्त्रिनेत्रो हिभुजः सौम्यास्योनन्दिकेश्वरः ।

वामे तु शूलशृङ्गे चाक्षमालासमन्वित इति ॥

जर्ह इति, अशयानानुपविष्ट इत्यर्थः ।

पलशतादूर्ध्वं पलसहस्रचितयं यावदिति, साभरणनन्दिके-
श्वरविषयमेतत् आनन्तर्यात्, गोशते वै दशांशेनेति, गोशते
देये गामेकामेकञ्च वृषभं वेदिमध्येऽधिवासयेत् पलदशका-
दूर्ध्वं पलशतत्रयं यावदितिसाभरणनन्दिकेश्वररचनादिकं कुर्या-
दित्यर्थः ।

पुण्यकालमयासाद्य गीतमङ्गलनिःस्वनैः ।

सर्वोपधुदकस्नानस्तापितो वेदिपुङ्गवैः ॥

अथ इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः । इति ।
 अत्रापि पूर्ववत् पूर्वदुरधिवासनं विधाय द्वितीयदिवसे
 ब्राह्मणवाचनान्तरमग्निकुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिपूर्णाहुतिप-
 र्यन्तं कर्मशेषं गुरुः समापयेत् ततः पुण्यकाले श्रावणानु-
 कुललग्नमुद्धर्त्तादिलक्षणमासाद्य कुण्डसमीपस्थितकलशोदकेन
 ब्राह्मणैः स्नापितः शुक्लमाभ्याम्बरधरी यजमानो वक्ष्यमाण
 मन्वानुदीरयेत् ।

नमो वो विश्वमूर्त्तिभ्यो विश्वमातृभ्य एव च ।

लोकाधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो नमः ॥

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति सुवनान्येकविंशतिः ।

ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः ॥

गावो मे अग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।

गावः शिरसि मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥

यस्मात् त्वं हयरूपेण धर्म्य एव सनातनः ।

अष्टमूर्त्तिरधिष्ठानमतः पाहि सनातनः ॥

इत्यामन्त्रा तु यो दद्याद्गुरवे नन्दिकेश्वरम् ।

सर्वोपकरणीयेतं गोयुगञ्च विचक्षणः ॥

ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशकादिनिवेदयेत् ।

गवां शतमथैकैकं तदर्धं चाथ विंशतिः ॥

दशपञ्चाशदाधिकस्तदनुज्ञया ।

दानवाक्यमत्र तुलायुरुष वदेदित्यं, एते च शतप्रभृति पञ्च-

पर्यन्ता विकल्पा ऋत्विग्विषयाः तदानन्तर्यात्, ततश्चावस्यः सिद्धो

भवति गोदशकमध्यामन्दिकेश्वरयुतं गोयुगं गुरवे प्रतिपाद्या-

शेषाणामष्टानाङ्गवामेकैकामेकैकस्मै ऋत्विजे दद्यात्, तथा गो-
सहस्रमध्यात् शतवयं गुरवे प्रदाय एकैकं शतसृत्विग्भ्यो दद्यात्,
अथवा शतं गुरवे पञ्चाशतं ऋत्विग्भ्यः अथ वा चत्वारिंशतं गुरवे
विंशतिं विंशतिसृत्विग्भ्यः विंशतिं, वा गुरवे दश दश ऋत्विग्-
भ्यः, दशवा गुरवे पञ्च पञ्च ऋत्विग्भ्यो दद्यात् शेषां गास्तदनुग्रया
अन्येभ्योपि दद्यात् । दक्षिणाक्षत्र पूर्ववदेव दद्यात् । अनुक्त-
दक्षिणाषु सुवसु दक्षिणेति वचनात् यथाशक्ति सुवर्णं वा, ततः
पूर्ववदेव पुण्याहवाचन-देवतापूजन-विसर्जनादि कुर्यात् ।

नैका बहुभ्यो दातव्या यतो दोषकरो भवेत् ।

बह्वचैकस्य दातव्या श्रीमदारोग्यवद्भ्ये ॥

पयोव्रतः पुनस्तिष्ठेदेकाहं गोसहस्रदः ।

इदञ्च पयोव्रतानुष्ठानं, गत्वापेक्ष्यम् ।

अशक्तौ नक्तमिथत इति वचनात् ।

यावयेत् शृणुयाद्वापि महादानानुकीर्त्तनम् ।

तद्दिनं ब्रह्मचारी स्याद्यदीक्षेदिपुलां त्रियम् ।

आथर्वणगोपथब्राह्मणे । अथातो गोसहस्रविधिर्गोष्ठ उदकान्ते
शुचौ देशे प्राञ्चमिधमपसमाधाय अन्वालभ्याश्च जुहुयात्, आगा-
वसृक्तेनाद्यं जुहुयात्, महानीहीणामैन्द्रश्चरुं सौम्यञ्च सहस्रं
तस्याः पयसि अपयित्वा गाव इति, एवमुभय इत्येतेन जुहुयात्
पचादग्नेस्तीर्थोदकपूर्णकलशमवस्थाप्याहिसंयोगं हेनेति दशगाः
स्त्रापयित् त्वरमाणोन्वाः समभ्युक्ष्य सहस्रं तस्याः सानोदकेनेम
मिन्द्रं वईय क्षत्रियं म इति, राजानमभिविचेमाश्वाप इति,
षड्भिर्ह्यथीतमञ्चनभ्यंजनानुलेपनं कृत्वा सहस्रतमो प्रथमामल-

कृत्य गावो मासुपतिष्ठत प्रजावती सूयवासादिति च सर्वासयेत्
 प्रियमशनन्दत्वा द्विदशमघ्रादिसहस्रतमीमालभ्य जपेत् मया
 गावोपतिना सवदमिति मन्त्रेणानेनार्घं दत्त्वा सहस्रतमीं पुनरप
 संयुज्य भूमिद्वा प्रतिगृह्णात्विति जपेत् सहस्रं तस्याः पृष्ठतो ब्रजन्
 सर्वाः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य स्वस्ति वाच्य ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य
 दशगा दक्षिणा कर्त्तुं सहस्रतमां वस्त्रयुग्मञ्च तदपि ।

श्लोकाः ।

सप्तजन्मानुगं पापं पुरुषैः सप्तभिः कृतं ।
 तत्क्षणात् विधिनानेन नाशयेद्गोप्रदोनरः ॥
 सर्वेषामिह दानानां फलं यत् परिकीर्तितम् ।
 तद्वाप्नोति विप्रेभ्यो गोसहस्रप्रदोनरः ॥
 अश्वमेधं वृषोत्सर्गं गोसहस्रत्रयन्तु यः ।
 दद्यात्मादायइत्याहुः परितःस्तर्पयन्ति हि ॥
 अस्मादनेन विधिना गोसहस्रन्तु योनरः ।
 प्रदद्यात् स विशुद्धात्मा याति तत् परमं पदमिति ॥

मत्स्यपुराणे ।

अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदीभवेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सिद्धचारणसेवितः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
 सर्वेषां लोकपालानां लोके संपूज्यते नरः ॥

प्रतिमन्वन्तरे तिष्ठेद्राजराजो भवेत् पुनः । इति मन्त्रः ।
 अश्वमेधयत्नं कुर्याच्छिवध्यानपरायणः ॥
 वैष्णवं लोकमास्थाय* ततो मुच्येत बन्धनात् ।
 पितरश्चाभिनन्दन्ति गोसहस्रप्रदं शुभम् ॥
 अपि स्यात्सकुलेऽस्माकं पुत्रोद्दीहित एव च ।
 गोसहस्रप्रदो भूत्वा नरकादुद्धरिष्यति ॥
 तत्सकर्मकरो वा स्यादपि द्रष्टा तथैव च ।

संसारसागरादस्माद्योऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
 इति पठति य एतन्नो-सहस्र-प्रदानम्

सुरभुवनमुपेयात्संस्तरेहापि पश्येत् ।

अनुभवति सुखं वा वाच्यमानीनिकामम्

प्रहतकलुषदेहः सोऽपि यातीन्द्रलोकम् ॥

इति गोसहस्रदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

गोसहस्रप्रदानञ्च वदामि शृणु सिद्धये ।

गवां सहस्रमादाय सवत्सं सगुणं शुभम् ॥

ताद्याभ्यर्च्य यथाशास्त्रमष्टौ सम्यक् प्रयत्नतः ।

तासां शृङ्गाणि हेम्राथ प्रतिशृङ्गेण बन्धयेत् ॥

सुरांश्च राजतेनैव बन्धयेत् कण्ठदेशतः ।

प्रतिनिष्केण कर्त्तव्यं कथं वक्त्रेण शोभनम् ॥

गवां सहस्रमादायेति, अष्टाधिकं गोसहस्रमिति ज्ञेयम् ।

* योगमास्थायेति पुस्तकान्तरे ।

ताद्यान्याय महाभाग अष्टौ संयुज्य यजतः ।

इति वातुलोक्तिः ।

बन्धयेत् कण्ठदेशत इत्यत्रः वस्त्रमिति शेषः ।

वस्त्रं वध्वा गले गात्र विप्रेभ्यो दापयेत् क्रमात् ।

निष्कं स्वर्णमयं कृत्वा पटं कण्ठे च बन्धयेत् ॥

इति कामिकोक्तिः ।

विप्रेभ्यो दापयेद्गावो दक्षिणाञ्च पृथक् पृथक् ।

दशनिष्कं तदर्धं वा तदर्धार्द्धमद्यापि वा ॥

यथाविभवविस्तारं निष्कमानमद्यापि वा ।

वस्त्रयुग्मञ्च दातव्यं पृथक् विप्रेषु शोभनम् ॥

गावश्चाराध्य यत्नेन दातव्याः सुमनोरमाः ।

एवं दत्त्वा विधानेन शिवमभ्यर्च्य शङ्करम् ॥

जपेदपि यथान्यायं गवां स्तवमनुत्तमम् ।

गावोममाग्रतो नित्यं गावो मे सन्तु पृष्ठतः ॥

हृदये नः सदा गावो गवां मध्ये वसाम्यहम् ।

एवं स्तुत्वा द्विजाग्नेभ्यो दत्त्वा गास्ताः सदक्षिणाः ॥

तद्गोमसंख्यावर्षाणि स्वर्गलोके भव्ययते ।

पूर्ववदधिवासनं शिवस्य सहस्रकलगाद्यभिषेचनं कृत्वा गो-
स्तवमुच्चार्य प्रत्येकं गोदानं कार्यं, आचार्यादिदक्षिणा च
प्राप्स्यत् ।

इति लिङ्गपुराणोक्तो गोसहस्रदानविधिः ।

अतः परं स्मृतं दानं ये न रोहन्ति देहिनः ।

दुर्लभं तत्परन्वाम दत्त्वा कामैरशेषतः ॥

सहस्रन्तु सवत्सानां धेनूनां यः शिवाय वै ।
 स्नानार्थं विधिवद्वाक्त्रोपि तत्प्रदमाप्नुयात् ॥
 तद्गोसहस्रक्षीरेण तथा दध्ना च शङ्करम् ।
 सर्पिषा च समप्रेण स्नाप्य वाद्यादिमङ्गलैः ।
 दद्यात् सरसिजं रौक्मं लिङ्गं सम्पूज्य यत्नतः ।

रौक्मं, सौवर्णं ।

तदङ्गे वायु पुष्पैस्तु आपोठान्तं सुशोभनम् ।
 वितानहेमघण्टादीन् युग्मं चैव निवेदयेत् ॥
 आपोठान्तं पुष्पैः पूरयेदिति शेषः ।
 दीपदर्पणनैवेद्यं हेमदण्डञ्च चामरम् ।
 अग्निं सन्तर्प्य चाज्येन मन्त्रविच्छ्रोत्रियेण च ।
 हेमवस्त्रयुगेनैव भूषितेन द्विजेन वै ॥
 आज्येनेत्यादि, आज्येन द्रव्येण श्रोत्रियेण ऋत्विग्युतेन
 सन्तर्प्ययेदित्यर्थः ।

हेमवस्त्रयुगेनेति हेम्ना शोभनवस्त्रयुग्मेनेत्यर्थः ।

ततो ब्रह्मरवेणैव शुक्ला गौस्तत्र वा शुभा ।

वितानञ्चोच्छ्रयेत्तस्या गच्छेत् प्राग्दक्षिणं पुनः ॥

हराय चापराः सर्वा गास्तास्तदनुचालयेत् ।

मण्डिता हेमवस्त्रार्द्यैर्महावादित्रनिःस्वनैः ॥

प्रदक्षिणं ततो देवं कृत्वा गावस्तदयतः ।

स्थापयित्वा तु ताः सर्वा यजमानः प्रदक्षिणम् ॥

सुरभीया च या मुख्या तस्यास्त्वये च कारयेत् ।

सर्वं तत्गोसहस्रं तु महाब्रह्मरवेण वै ॥

ततस्तु पुच्छमादाय तिलहोमयवाचतैः ।

सपुष्पीदकहस्ताभ्यां शङ्कराय निवेदयेत् ॥

यवाचतैः, अक्षतयवैः ।

ततस्त्रैकादशभ्यस्तु ब्राह्मणेभ्यस्तथापराः ।

गावोवसान्विता दद्यात्तेभ्यो देयं विचिन्त्य च ॥

अन्नतान् सुव्रतांस्तत्र ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।

दीनान् सुदुःखितांश्चैव भोजयेदनिवारितान् ॥

विधिनानेन ये भक्त्या स्मर्जिता गोसवेन तु ।

उद्दिश्य शङ्करन्देवं मुच्यते भवबन्धनात् ॥

स्मर्जितोसवो दृष्टान्तः ।

अथ वान्यत् प्रकारेण दद्याद्गोशतमुत्तममिति ॥

शतशब्दो बहुवाची स चात्र सहस्रपरः

अग्रे सहस्रविनियोगदर्शनात् ।

एकादशाधिकं रुद्रे चिच्छक्तये मिताय च ।

संपूर्णं पूर्ववत् कृत्वा विधिमादौ प्रयत्नतः ॥

होमपूजादिसंयुक्तं दद्यात्तत्रैव शम्भवे ।

दौक्षितानां शतं ह्येकमाहृत्य शिवमन्दिरे ॥

ततः पूज्य यथा न्यायं दद्यात्तेभ्यो यथा शृणु ॥

दशकं दशकं चैव एकैकस्य पृथक् पृथक् ।

हृदि शम्भुं गवां चैव ध्यात्वा तेषां निवेदयेत् ॥

अधिकं दशकं यत्र नीलकण्ठेन्दुशेखरे ।

दद्यात् पूर्वविधानेन धेनूनाञ्च सवत्सकम् ॥
दीक्षितानां शतमित्यादि ग्रन्थुप्रोतये ग्रन्थुं ध्यात्वा दीक्षि-
तानां सम्प्रदानभूतानां दद्यादित्यर्थः ।

पूर्वविधानेन, स्वरूपप्रकारेण ।

अथ वा श्रोत्रियान् विप्रान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।
आहत्य द्विगुणन्तेभ्यः पञ्च पञ्च ददेत् सुधीः ॥
कृत्वा विधिभिमञ्जन्तुः न शीघ्रः स्यात् कदाचन ।
गर्भागारज्वरेभ्यः परिक्रामति नैव सः ॥
'गर्भगारज्वरे' गर्भवासक्लेशे ।

इति कालिकापुराणोक्तत्रिप्रकारगोसहस्रदानविधिः ।

अगस्त्य उवाच ।

दानमन्त्रं प्रवक्ष्यामि गोसहस्राख्यमुत्तमम् ।
यत्कृत्वा नर्मदातीरे मुच्यते भवबन्धनात् ॥
शैवानां वैष्णवानाञ्च सहस्रं भोजयेत्तथा ।
ततः सहस्रं दोग्दशीणां शुक्लानाञ्च गवां तथा ॥
गर्भिणीधेनुसंमिश्रं वृषभैर्दशभिर्धृतम् ।
अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैर्हैमवस्त्रैरलंकृतम् ॥
प्रदक्षिणमुपक्रम्य मन्त्रेणानेन भक्तितः ।
ओं नमो भगवते वासुदेवायेति मन्त्रः ।
वेदविद्भिः समाकीर्णं विश्वोरायतने शुभे ।
नर्मदातीरमासाद्य दीपमालां ॥ प्रवक्ष्येत् ॥
गावो ममायतो नित्यं गावस्तु त एव च ।

गावो मे हृदये चापि गवां मध्ये वसाम्यहं ॥
 गवां मन्त्रं समुच्चार्य जपेदासां पुरस्थितः ।
 गन्धतोयाक्षतैर्युक्तं गृहीत्वा ताम्रभाजनम् ॥
 गवां पुच्छान्भसा स्नातः शुक्लवस्त्रसमन्वितः ।
 सर्वकल्मषनिर्मुक्तः शुद्धः शुचिमनास्ततः ॥
 स्नापयित्वा तु गास्तत्र ताविप्रानर्घदाजले ।
 पञ्चदक्षां पूर्णचन्द्रे राहुसोमसमागमे ॥
 तैरेव साधं विप्रेन्द्रैरभिपूज्य हरिं स्मरेत् ।
 भृत्यपुत्रकलत्राद्यैर्युक्तः स्वजनबान्धवैः ॥
 निवेदयेत्तु विप्रेभ्यो मन्त्रेण श्रद्धयान्वितः ।
 आदि दाने च होमे च विवाहे मङ्गले तथा ॥
 गोमातरस्थिता नित्यं विष्णुलोके शिवप्रिया ।
 शिवायैता मया दत्ता विश्वे च महात्मने ॥
 एवं विप्राय यो दद्यात् यत्रार्थं समलंकृताः ।
 विनिवेद्य च शर्वाय गोसहस्रमलङ्कृतम् ॥
 प्राप्नोति परमं स्थानं यज्ञत्वा न निवर्त्तते ।
 कुलानि त्रिंशदुत्तार्थं नरकाद्भृत्यवान्भवान् ॥
 स्थापयेद्दैष्णवे लोके शिवस्य च महात्मनः ।
 सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शुद्धः सर्वगतः प्रभुः ॥
 संसारसागरात्पुक्तो हरितुल्यः प्रजायते ।
 अनेनैव विधानेन गृहस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥
 विनापि ज्ञानयोगेन गोसहस्रप्रदानतः ।
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र गोसहस्रप्रदो भव ॥

देववद्वि मोदन्ते येन ते पितरः सदा ।

इति स्कन्दपुराणेऽथ गोसहस्रदानविधिः ।

आदित्यपुराणे ।

अथ प्रयच्छे द्विप्रेषु गोमहस्रं महामुने ।

अर्चयेन्न्यपुष्पैस्तु पटैः सर्वाः समर्चयेत् ॥

पटैः, वस्त्रैः,

सर्वाः कनकशृङ्गास्ताः सर्वा रौप्यखुरार्चिताः ।

ह्रीनांगा न ददेत् गावः कृशा वृद्धातुरास्तथा ॥

एकाङ्गमर्चयेत्तासां शेषाणां च विधिं शृणु ।

तिलानां तु शतं, क्षिपां दद्याद्विप्रेषु दक्षिणम् ॥

पाद्येन विधिना चैव तर्पयित्वा द्विजास्तथा ॥

तिलानां शतं, तिलानान्द्रोणशतमित्यर्थः ।

‘पाद्येन, पाद्यार्घादिना ।

शुचिः शुद्धमना भूत्वा योऽर्चयेच्च जनार्दनम् ।

प्रणम्य शिरसा देवं दत्त्वा गावश्च सत्वरम् ।

तेन ता अर्चिताः सर्वा भविष्यन्ति न संशयः ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञाः संहिताध्यापका द्विजाः ।

अग्निहोत्ररता ये च स्वाध्यायनिरताश्च ये ॥

एतान् विप्रान् परीचेत् गोप्रदाने महामुने ।

द्रष्टृशानान्तु यदत्तं तच्चानन्तमिहोच्यते ॥

अनन्तस्य तदा दानमिति सत्यं महामुने ।

उपोष्य विधिवच्चैव प्रसन्नमनासेन्द्रियः ॥

उपेत्य ब्राह्मणेभ्यश्च दद्याद् गावश्च सत्वरः ।

स्पर्शयित्वा तु तां गावः सुमनाः सुसमाहितः ॥

‘स्पर्शयित्वा दत्त्वा,

न चैतास्ताडयेद्दण्डैर्न हस्तेन न लेष्टुना ।

यद्योक्तं गोसहस्रन्तु यः प्रयच्छति वै द्विजः ॥

सर्वक्लेशान् परित्यज्य विष्णुलोके महीयते ।

तथा । तिलानान्तु शतं यस्तु विना गोभ्यः प्रयच्छति ॥

पलमेकं सुवर्णस्य गोसहस्रादिशिश्यते ।

यद्योक्तं गोसहस्रन्तु प्रयच्छेत्तु द्विजातिषु ॥

तत्फलं लभते दाता सद्यः पापात् प्रमुच्यते ॥

यस्तु पश्यति पापात्मा सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ॥

एकविंशतिमुद्धृत्य ये च पूर्वं व्यवस्थिताः ।

तारयन्ति नराः क्षिप्रं कुलान्येकोत्तरं शतम् ।

अलाभे गोसहस्रस्य सुवर्णं दातुमर्हति ॥

सहस्रादं शतं नूनं द्विजानां च तिलैः सह ।

तथा च लभते नित्यं संपूर्णं द्विजसत्तम ॥

अर्चितानां सहस्राणां फलं प्राप्नोति मानवः ।

संपूर्णदक्षिणं विप्र गोसहस्रं प्रकौर्त्तितम् ॥

तिलानान्तु शतं ह्येकं गवां दानेन तत्समम् ।

सहस्रादं सुवर्णस्य, षोडशमाषपरिमितस्येति शेषः ।

महाभारते । गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं नैव पश्यति ।

सर्वत्र विजयश्चापि लभते मनुजाधिप ।

दशगोसह स्रदोनित्यं शक्रेण सह मोदते ।

अक्षयान् लभते लोकान् नरः शतसहस्रशः ॥

सुवर्णं शृङ्गेस्तु विराजितानां

गवां सहस्रस्य पुनः प्रदाता ।

प्राप्नोति पुण्यं दिवि शक्रलोक-

मित्येव माहुर्मुनिवेदसङ्घाः ॥

इति गोसहस्रदानविधिः ।

अथ हिरण्यकामधेनुसंज्ञं षष्ठं महादानमुच्यते ।

मत्स्य उवाच ।

अद्यातः सम्प्रख्यामि कामधेनुविधिं परं ।

सर्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम् ।

लोकेशावाहनं तद्ब्रह्मः कार्योऽधिवासनम् ॥

तुलापुरुषवत् कुर्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः ।

स्त्र्येषेकाग्निवत्कुर्यात् गुरुरेव समाहितः ॥

कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम् ।

इह हि देय-काल-वृद्धि-श्राद्ध-श्रिवादिपूजा-ब्राह्मणवाचन-गुरु-
ऋत्विग्वरण-मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-पञ्चवर्णवितान-
तोरण-पताकादि-सर्वमुक्तं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं
वेदितव्यं । स्त्र्येषेकाग्निवदिति, एकाग्निवत् करणं व्याख्यातं ।

काञ्चनस्यार्तिशुद्धस्य धेनुं वक्ष्ये कारयेत् ।

उत्तमा पलसहस्रैस्तद्वेन तु मध्यमा ॥

कनौयसी तद्वेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता ।

शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वमशतोपीह कारयेत् ॥

अत्र यद्यपि वस्त्रपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधान-
वत् तप्तकाञ्चनचतुर्थर्थांशेन वस्त्रः कल्पनीयः, समस्तधेनुपरिमित-
द्रव्यनिष्कृष्टवस्त्रनिर्माणव्याप्तिदर्शनादिहापि धेनुदानत्वाविशेषात्
तथैव निश्चीयते । तथा च गुह्यधेन्वादिषु तच्चतुर्थर्थांशेन वत्सः स्या-
दिति तत्र तत्र वक्ष्यते ।

वेद्यां कृष्णांजिनं तस्य गुह्यप्रस्थसमन्वितम् ।

न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कताम् ।

कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम् ॥

कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यातः । 'महारत्नानि, पञ्चराग-
प्रभृतोनि, वस्त्रन्दचे तु विन्यसेदिति कवित्पाठः, 'नानाफलानि,
गोगजवाजिस्त्रीपुरुषप्रभृतोनि, सौवर्णानि, कल्पतरुदानोक्तानि ।

तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।

इच्छुदण्डाष्टकं तद्वानाफलसमन्वितम् ।

भाजनं चासनं तद्वत् ताम्रदीहनकं तथा ॥

अष्टादशधान्यानि परिभाषायां द्रष्टव्यानि 'नानाफलादि,
मातुलिङ्गादीनि ।

कौशेय वस्त्रहयसंप्रयुक्ताम्

दीपातपत्राभरणाभिरामां ।

स चामरां कुण्डलिनीं सवर्णां

गणिविकापादुकरोष्यपादाम् ॥

रसैश्च सर्वैः परितोभिजुष्टां

हरिद्रया पुष्पफलेरनेकैः ।

अजाजिकुस्तुम्बुर्यर्कराभिः

वितानकं चोपरि * पञ्चवर्णं ॥
 स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः
 प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
 आवाहयेत्ताडुङ्गधेनुमन्त्रैः
 द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥

सघण्टागणत्रिकेत्यादि घण्टागणत्रिकापादुकाभिः सह वर्त्तत
 इतिसघण्टागणत्रिकापादुका साचासौ रौप्यपादाचेति विग्रहः ।
 गणनासाधनत्वादगणत्रिका, अक्षमालागणत्रिकेति कचित्पाठः ।
 तत्र गणत्रिका कण्ठभूषणं केचित्, केचित्तु गलन्तिकेति पठित्वा
 जलपूर्णाकर्करोति व्याचक्षते । रसाः परिभाषायामुक्ताः अजा
 जोरकं, कुस्तुमुर्द्धान्यकं, एवमुपकल्पितसम्भारः पूर्व्ववदधिवासनं
 विधाय तदन्यदिवसे प्रातः कृतपुण्याहवाचनोऽग्निकुण्डेषु ऋत्वि-
 गुपवेशनादिपूर्णाहुतिपर्यन्तकर्म्मशेषसमाप्तिं कृत्वा सर्व्वोषधिजल-
 स्नातः शुक्लमाण्यांवरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानस्त्रिःप्रदक्षिण-
 माहृत्य गुङ्गधेनुमन्त्रैस्तामावाहयेत् । गुङ्गधेनुमन्त्राः । या
 लक्ष्मीः सर्व्वभूतानामित्यादयः, तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः, आवाहना-
 नन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रेणामन्त्रयेत् ।

त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरसङ्गभूता
 विश्वेश्वरचिपथगोदधिपर्ष्वतानां ।
 त्वद्दानशस्तसकलीकृतपातकौघः
 प्राप्तोऽस्मिनिर्द्वितीयतमतीव परां नमामि ॥
 लोके यथेष्टितफलं हि विधायिनीं त्वा

मासाद्य कोहि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।

संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं

त्वां कामधेनुरिति देवगणा वदन्ति ॥

आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय

विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।

प्राप्नोति धाम सपुरन्दरदेवजुष्टं

कन्यागणैः परिवृतं पदमिन्दुमौलिः ॥

दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमूहनीयं, विप्राद्येत्येकवचनमेका-
ग्निविधानपक्षे, अनेकाग्निविधानपक्षे तु प्रकृतिभूततुलापुरुष-
दानवदाचार्यादीनां विभागव्यवस्था तदनन्तरं पुण्याहवाचन-
वेदिस्थितदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् दक्षिणाविचारश्च
पूर्ववत् ।

इति मत्स्यपुराणोक्तो हिरण्यकामधेनुदानविधिः ।

व्यासउवाच ।

राजब्रिहैकामपि कामधेनुं

दद्यात् समुद्दिश्य तु केशवंत्वाम् ।

विप्राय वै सर्वगुणोपपन्नां

कृत्वा व्रतं कृच्छ्रमनोहरैस्तु ॥

सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रैः

सवत्सवस्त्रैः सहितैश्च हेन्ना ।

काले फलं यत्नभते मनुष्यो

न कामधेनोश्च समं हिजेभ्यः ॥

शतैः सहस्रैश्च तथा हयानां

सम्यक् प्रदत्तैश्च महाद्विपानां ।

कन्यारथैर्वा करवाजियुक्तैः ।

शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः ॥

दत्तैः फलैर्यज्ञभते मनुष्यैः ।

समं तथा स्यान्न तु कामधेनोः ।

यो जाह्नवीतीरगती हिमाद्रौ

सन्तप्यतेऽतीवतपः सदा वै ॥

ब्राह्मं पदं गन्तुमना द्विजेन्द्रो

नैतत् फलं तच्च हि कामधेनोः ।

चान्द्रायणैः कृच्छ्रमहापराकैः

संशुद्धाते पापयुतो मनुष्यैः ॥

कार्तिके कृष्णपक्षे तु नरः प्रयतमानसः ।

एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् ॥

घृतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन प्रयसापि वा ।

नक्ताशी गोरमैर्हव्यैः पूजयेन्मधुसूदनम् ।

गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैर्वस्त्राभरणकुण्डलैः ॥

गङ्गासिचक्रोद्यतबाहुविष्णो

गंदाञ्जहस्तस्य तु शार्ङ्गपाशैः ।

अर्घं प्रयच्छामि जनार्दनस्य

श्रिया युतस्यापि धराधरस्य ॥

श्रियः पतिं श्रीधरमेककान्तं

श्रियः सखायं हि श्रियोनुकूलम् ।
नमाम्यहं श्रीधरसन्निवासम्
समर्चितो मे प्रदेदातु कामान् ॥

एवं पूज्य विधानेन श्रियायुक्तैस्तु नामभिः ।
पृथक् जागरणं कुर्यात् श्रिया सार्द्धं जगत्पतेः ॥
या देवो भार्गवं भेजे कुलं सर्वत्रपूजिता ।
आयातु सा गृहे नन्दा सुप्रीता वरदा मम ॥
याङ्गिरसं सदा देवो सुनन्दा प्रत्युपस्थिता ।
आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती ॥
सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा ।
सदा भजेद्गृहं सा च ममायातु सुरार्चिता ॥
सुशीला कश्यपं या तु भेजे सर्वत्र कामदा ।
सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनु गृहे सदा ॥
सुमना या वशिष्ठन्तु सम्प्राप्य सुसुदे शुभा ।
सा मे गृहं सदायातु कामदा वरपूजिता ॥
एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे ।
शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लमात्यनुलेपनः ॥
कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाद्भूषितः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनसंसृते ॥
तिलप्रस्थेन वाकीर्णं चतुर्वर्णविभूषिते ।
चौमवस्तान्विते शुभ्रे मध्वाज्यपात्रसंयुते ॥

ॐ कामधेनुः प्रपूजिता इति पुस्तकान्तरेः ।

† चतुर्वर्णं प्रपूजिते इति कचित् पाठः ।

शुभवस्त्रैः समावृत्य सर्वरत्नैरलंकृताम् ।
 सुवर्णशृङ्गीं-ससुराञ्चतुष्कर्पां मनोरमाम् ॥
 क्षीराब्धिपयसोपेतां धेनुमन्त्रैस्तु पूजयेत् ।
 या धेनुः सर्वदेवानामृषीणां भावितात्मनाम् ॥
 क्षीराब्धिनिर्गता या च सा मे भवतु सुस्थिरा ।
 घृतक्षीराभिषेकं च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः ॥
 समभ्यर्च्य यथा ज्ञेयं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 गावो ममाश्रितः सन्तु गावः पार्श्वे तु पृष्ठतः ॥
 गावो मे हृदये नित्यं गवांमध्ये वसाम्यहम् ।
 प्राङ्मुखोदङ्मुखीं वापि सितयज्ञीपवासिनीं ॥
 इमान्त्वं प्रतिगृह्णीष्व देव देव जगत्पते ।
 सबन्धालंकृतां धेनुं गोविन्दः प्रीयतामिति ॥
 एवं विप्राय तान्दद्यात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 अनुव्रजेच्च गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ॥
 अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति ।
 सर्वकामसमृद्धार्थः स्वर्गलोके स गच्छति ॥
 यद्वत्त्वा सकलां पृथ्वीं राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 तत्फलं प्राप्यते राजन् कामधेन्वा न संशयः ॥
 चिन्तामणिः कामधेनु स्तथा भद्रघटो नृप ।
 क्षीणि समफलान्याहुर्दानानि मुनिसत्तमाः ॥
 सप्तावरान् सप्तपरान् आत्मानं चैव मानवः ।
 शतजन्मकृतात्पापान्भीक्ष्ण्यव्यवनौपते ॥
 पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

दानानामेव सर्वेषामुत्तमं परिकीर्तितम् ॥

सर्वकामप्रदम्यन्त्रं पापघ्नं सर्वदं शुभम् ।

सर्वेषामेव पापानां जातानां महतामपि ॥

प्रायश्चित्तमिदं शस्तं कथितं ब्रह्मणा नृप ।

ब्रह्मविट्-चच-शूद्राणां कर्त्तव्या यत्नतो नृप ॥

सर्वकामफलार्थाय कामधेनुरियं सतां

वृषाज्य-तिल-होमेन कामधेनुं-प्रयत्नतः ।

संकल्पं प्रतिपाद्येह सर्वपृथ्वीप्रदो भवेत् ॥

इति वज्रिपुराणां कामधेनुदानविधिः ।

अथ लिङ्गपुराणे ।

सनत्कुमार उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमधेनुविधिं क्रमात् ॥

सर्वपाप-प्रशमनं देशदुर्भिक्षनाशनम् ॥

उपसर्ग-विनाशञ्च सर्वव्याधिनिवारणम् ।

निष्काणान्तु सहस्रेण सुवर्णेन तु कारयेत् ॥

तदर्द्धेनापि वा सम्यक् तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।

शतेन वा प्रकर्त्तव्यं सर्वकार्येषु सुव्रतः ॥

सर्वकार्येष्विति अव्यक्तेषु अनुक्तमानेषु सौवर्णसम्प्रदायेषु

सहस्रादिशतावरमानत्वमवधेयमिति इयं चोक्तिः प्रासङ्गिकी वा-
तुलेमानान्तरमुक्तं । त्रिपलादिसहस्रान्तं हेमा धेनुं प्रकल्पये-
दिति ।

शिवाय कामधेनुन्तु पत्नानां पञ्चभिःशतैः ।

यो ददाति महासेन राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

तेन दत्तं भवेत्सर्वमात्रघ्नभुवनान्तिकम् ।

इति कालोत्तरमतम् ।

गौरूपं सखुरन्दित्र्यं सर्वलक्षणसंयुतम् ।

खुराग्रे विन्यसेद्व्यं शृङ्गे वै पञ्चरागकम् ॥

भुवोर्मध्ये न्यसेद्व्यं मौक्तिकं मुनिसत्तम ।

वैदूर्येण स्नानान् कुर्यात्ताडूलं नौलनिर्मितम् ॥

दन्तस्थाने प्रकर्त्तव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।

पशुवत् कारयित्वा तु वत्सं कुर्यात् सुशोभनम् ॥

दशांशकेन कर्त्तव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।

कामिकेतु, तुरीयांशेन वत्सकइत्युक्तम् ।

पूर्वोक्तवेदिकामध्ये मण्डलञ्च प्रकल्पयेत् ॥

तन्मध्ये सुरभिं स्थाप्य सर्वतः सर्वरत्नकाम् ॥

सवसां सुरभिं तत्र वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥

संपूजयेत्तु गायत्र्या सवसां सुरभिं पुनः ।

अथैकाम्निविधानेन होमं कुर्यात् यथा विधि ॥

समिदन्वाज्यभागेन पूर्ववत्शेषमाचरेत् ।

शिवपूजा प्रकर्त्तव्या लिङ्गं स्थाप्य घृतादिभिः ॥

गोमालभ्य च गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च तां ।

दक्षिणा च प्रदातव्या त्रिंशन्निष्कं महामते ॥

‘गायत्र्या’ गोसावित्रीस्यस्तोत्रमन्त्रेणेत्यर्थः ।

गोसावित्रीतिमन्त्रेण मन्त्रयीत विचक्षणः ।

इति वातुलोकेः,

कामिकेतु ।

घृताद्यैः पूजयेद्देवं सहस्रकलशादिभिः ।

गामाराध्य तु गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम् ॥

आचार्यं पूजयेत् पूर्वं केयूरकटकादिभिः ।

वस्त्रयुग्मञ्च दत्त्वा तु विज्ञाप्य विधिपूर्वकम् ।

दक्षिणा तु प्रदातव्या त्रिंशन्निष्का महातपः ॥

त्रिंशन्निष्कदक्षिणादानन्तु, एकाम्निपक्षविषयं, अनेकाम्नि
पक्षे तुलापुरुषवदक्षिणा ।

तदुक्तं शैवे ।

अथैकाम्निविधानं वा समिदाज्यं हविष्ययुक् ।

त्रिंशन्निष्कावरा देया गुरोरेकाम्निकल्पत इति ॥

एकाम्निपक्षश्च स्वल्पवित्तविषयः ।

पूर्ववत् क्षेपमिति, शेषमनुक्तं किञ्चित् तदखिलं लिङ्गपुराणोक्त
तुलापुरुषविहितमाचरेदित्यर्थः ।

कालोत्तरे । एतस्यास्तु प्रदाता यस्तेन दत्तं चराचरम् ।

त्रिःसप्तकुलसंयुक्तो विमानैर्दिव्यवर्चसैः ॥

शिवलोकं मवाप्नोति यावदिन्द्रायतुर्हृद्य ।

तदन्ते चक्रवर्त्ती स्यात् ज्ञानवांस्तु शिवं व्रजेत् ॥

इति नानाशास्त्रीयकामधेनुदानम् ।

अथ हिरण्याश्वाभिधानं सप्तमं महादानमालिखते ।

मत्स्य उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिम्परम् ।

यस्य प्रसादाद्भुवन मनन्तफलमश्रुते ॥

पुण्यं तिथिमयासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।

स्वल्पेष्वेकाम्निवत् कुर्याद्देमवाजिमखं बुधः ॥

अत्रादिशब्देन देश-काल-वृद्धिश्चाह-शिवादिपूजा-गुरुऋत्विग्व-
रण-मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-वितानतोरणपताका-धि-
वासनादि मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं संगृह्यते, स्वल्पेष्वे-
काम्नि वदिति, व्याख्यातं, स्थापयेद्देदिमध्ये तु कृष्णाजिनतिलो
परि, कृष्णाजिननिहितद्वीणपरिमिततिलोपरीति विज्ञेयम् ।

कौशेयवस्त्रसम्बोतं कारयेद्देमवाजिनम् ।

शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वमासहस्रपलाद्बुधः ॥

पादुकोपानहकृतचामरासनभाजनैः ।

पूस्सकुम्भाष्टकोपेतं माल्येक्षुफलसंयुतम् ।

शय्यां सोपस्करान्तद्वेदेममार्त्तण्डसंयुताम् ॥

शय्योपस्करा विविधास्तरणोपधानवस्त्रफलपुष्पकुङ्कुमकर्पूरा-
गुरुचन्दनतांबूलदर्प्यणकङ्कतिकाचामरव्यजनासन एतदयस्थित
पात्राणि सुद्रिकोपानहयुगलताम्रघटिकादिजलपात्रदीपिका
वितानादयः, मार्त्तण्डसंयुतमिति, उपर्यारूढसौवर्णं सूर्याश्वं
कुर्यादित्यर्थः ।

सूर्यसूक्तं ब्रह्माण्डे ।

ततः सर्वेषां धिस्त्रानस्रापितो वेदपुङ्गवैः ।

इमं मुच्चारयेन्नन्तं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

इहापि पूर्वैर्दुरधिवासनं विधाय द्वितीयदिवसे पूर्ववत्
पुण्याहवाचनादि-पूर्णाहुतिपर्यन्तं कर्म, गुरुः समापयेत् ।

अथ सर्वेषां धिजलस्रातः शुक्लाम्बरो यजमानस्त्रिःप्रदक्षिणी-
कृत्य वक्ष्यमाणमन्त्रमुदीरयेत् ।

नमस्ते सर्वदेवेश वेदाहरणलम्पट ।

वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसारसागरात् ॥

त्वमेव सप्तधा भूत्वा छन्दोरूपेण भास्करम् ।

यस्मात् भ्रात्रयसे लोकानतः पाहि सनातनः ॥

एव मुच्चार्य गुरवे तमश्च विनिवेदयेत् ।

दत्त्वा पापक्षयाद्भानोर्लोकमभ्येति शाश्वतम् ॥

गोभिर्विभवतः सर्वान् नृत्विजश्चाभिपूजयेत् ।

सर्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ॥

सर्वं शय्यादिकं कृत्वा भुञ्जीतातैलमेव हि ।

पुराणश्रवणं तद्वत् कारयेद्भोजनादनु ॥

दानवाक्यमत्र पूर्ववदनुसन्धेयं, अनुक्तदक्षिणेषु सुवर्णे
दक्षिणेति, यथा शक्तिसुवर्णदक्षिणा, विभवतां स्वविभवानुसारेण
सर्वान् सदस्यादौ नृत्विजश्च गोभिः पूजयेत्, सर्वधान्योपकरण-
मिति, विनियोगात् पूर्वं धान्यसादनं गम्यते, गुरवे निवेदयेदिति,
स्वल्पद्रव्यदाने आचार्यायैव अश्वं प्रदाय नृत्विग्भ्यो यथाशक्ति
सुवर्णादि दद्यात् सहस्रपलादिद्रव्यदाने तु प्रकृतिवद्गवस्या,

स्वल्पतरेष्वेकाम्निपक्षेऽपि द्रष्टव्या ततश्च पूर्ववत् पुन्याहवाचन
देवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् ।

इमं हिरण्याश्वविधिं करोति यः

संपूज्यमानो दिवि देवतेन्द्रैः ।

विमुक्तपापः स पुरं सुरारिः

प्राप्नोति सिद्धैरभिपूजितः सन् ॥

इति पठति य एतद्देमवाजिप्रदानम्

सकलकलुषमुक्तः सोऽश्वमेधेन भूपः ।

कनकमयविमानेनार्कलोकं प्रयाति

त्रिदशपतिवधूभिः पूज्यते योऽयं पश्येत् ॥

यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा

हेमाश्वदानमभिनन्दयतीह लोके ।

सोऽपि प्रयाति हतकल्मषशुद्धदेहः

स्थानं पुरन्दरमहेश्वरदेवजुष्टम् ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तो हिरण्याश्वदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

हिरण्याश्वप्रदानं च वदामि विजयावहम् ।

अश्वमेधायुतश्रेष्ठं रहस्यं शृणु सुव्रत ॥

अष्टोत्तरसहस्रेण अष्टोत्तरशतेन वा ।

कृत्वा श्वं लघुचणैर्युक्तं सर्वालङ्कारसंयुतम् ॥

शतसहस्रशब्दौ, विहितोपलक्षणपरो ।

शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वमासहस्रपलावधि ।

अल्पे त्वेकाग्निवत् कुर्यात् देम वाजिमखंबुध ॥

इति वातलोक्तेः ।

पञ्चकल्याणकं सम्यक् रजतेन तु कारयेत् ।

चतुर्षु पदेषु मुखे च श्वेतोहयः पञ्चकल्याणक उच्यते ॥

सर्व्वलक्षणसंयुक्तं सर्व्वज्ञैश्च समन्वितम् ।

सर्व्वायुधसमीपेतं इन्द्रवाहनमव्ययम् ॥

तं मध्यदेशे संस्थाप्य तुरङ्गं सङ्गुणान्वितम् ।

उच्चैःश्वरःसमं ज्ञात्वा आनीयैव समर्चयेत् ॥

मध्यदेशे संस्थाप्येति, एतद्दानप्रकृतिभूतलिङ्गपुराणोक्ततुला-
पुरुषदानविहितवेदिकामण्डलमध्ये तिलोपरि तमश्च संस्थाप्य
उच्चैःश्वरसमनुधायन् पूजयेत् ।

तस्य पूर्वदिशाभागे ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

सुरेन्द्रबुद्ध्या सम्पूज्य पञ्चनिष्कान् प्रदापयेत् ॥

तमश्च ब्राह्मणे भ्यर्च्य प्रदद्याद्विधिनैव तु ।

सुवर्णश्वं प्रदद्यात्तु आचार्यमथपूजयेत् ॥

यथा विभवविस्तारं पञ्चनिष्कैरद्यापि वा ।

दीनान्ध-कृपणा-नाथ-वाल-वृद्ध-कृशा-तुरान् ।

तोषयेदन्नदानेन ब्राह्मणांश्च विशेषतः ॥

घृतेन स्नापयेद्देवं लिङ्गं मूर्त्तिं महेश्वरम् ।

सङ्स्थापलगतं तस्य पयसा त्वेवमेव हि ॥

ब्रह्मकूर्चेन संस्थाप्य विलेप्यागुरुचन्दनैः ।

सम्पूज्य प्रणिपत्याथ देवदेवं क्षमापयेत् ॥

एतद्यः कुरुते भक्त्या दानमश्नस्य मानवः ।

ऐन्द्राजोकांधिरंभुक्ता भुवि राजेश्वरो भवेत् ॥

इन्द्रवुडगा आराधित विप्राय पञ्चनिष्कान्

दत्त्वा ओत्रियादिभ्यो हिरण्याश्वं दत्त्वा आचार्यश्चाभ्यर्च्यतस्मै

निष्कपञ्चकं दद्यात् शिवस्वपनादि पूर्वोत्तरतन्त्रं सर्वं पूर्ववत् ।

मत्स्यपुराणादौ तु आचार्यायैवाश्वदानमुक्तं ।

कामिकेतु,

गन्धादि भिस्तमभ्यर्च्य विप्रेभ्योविनिवेदयेत् ।

सुरेन्द्रवुडगा सम्पूज्य पञ्चनिष्कान् प्रदाय च ॥

मण्डलाभ्यर्चनं होमं कलशस्थापनं तथा ।

दक्षिणां देशिकादीनां तुलाभारवदाचरेत् ॥

इति लिङ्गपुराणोक्तो हिरण्याश्वदानविधिः ।

अथ हिरण्याश्वरथनामधेयमष्टमंमहादानमुपक्रम्यते,

मत्स्यपुराणे ।

मत्स्य उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादान मनुत्तमं ।

पुण्यमश्वरथं नाम महापातकनाशनम् ॥

पुण्यं दिनमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ।

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥

तुलापुरुषदानवदिति, मत्स्यपुराणोक्त तुलापुरुषवदेदित्यं,

आदिशब्दस्यापि पूर्ववदेव व्याख्या

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चनं कारयेद्रथम् ।

अष्टाश्वं चतुरश्वं वा चतुषकं सकूवरम् ॥

इन्द्रनीलेन कुक्षेन * ध्वजरूपेण संयुतम् ।

लोकपालाष्टकोपेतं पञ्चरागदलान्वितं ॥

अत्र तिलानां रथस्य च परिमाणपेक्षायां पुरुषेष्ट्वा नियमः प्रकृतो परिमाणाश्रवणात्, केचित् सन्निधानात् सुवर्णहस्ति रथा दिदानस्थितं तिलानां द्रोणपरिमाणत्वमिह वदन्ति । 'कूवरो, युगाधारकाष्ठ' । ध्वजो 'दण्डः, स च रथस्य सौवर्णत्वात्सौवर्ण एव तथा चोपरिस्थितेन इन्द्रनीलमणिमयेन कलशेन युक्तः कर्त्तव्यः । लोकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डे,

चत्वारः पूर्णकलशा धान्यान्वष्टौदशैव तु ।

कौशेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्ठाद्वितानकम् ॥

माल्ये चुपलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् ।

यो यद्वक्तः पुमान् कुर्यात् शतनाम्नाधिवासनम् ।

वितानमत्र पञ्चवर्णं, पुरुष इष्टदेवताकारः सौवर्णरथे स्थापनीयः, वस्त्रोपानहपादुकाः ।

गोभिर्विभवतः सार्धं दद्याच्च शयनासनम् ।

आभारात्रिपलादूर्ध्वं शक्तिः कारयेद्बुधः ॥

'भारः, पलसहस्रद्वयं, एतच्च सुवर्णमानं ध्वजपुरुषलोकपालाश्चक्रचक्रकसहितस्य वेदितव्यं' ।

अष्टभौरथसंयुक्तं चतुर्भोरथवाजिभिः ।

द्याभ्यामग्रयुतं दद्याद्देमसिंहध्वजान्वितम् ॥

हेमेन सिंहाङ्गितेन युक्तमिति अष्टाश्वपत्ते, चतुरश्वपत्ते च इन्द्रनीलमयकुक्षी ध्वजे कार्यः, अश्वद्वयपत्ते हेमसिंह इति व्यवस्था ।

चक्ररत्नावली तस्य तुरगस्यावध्याग्निनी ।

पुण्यं कालं ततः प्राप्य पूर्ववत् स्नापितो द्विजैः ।

शुक्लमाभ्याम्बरो दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

चक्ररत्नौ चक्रसमीपे अश्वारूढावध्याग्निनीकुमारौ कार्यौ ।

तल्लक्षणमाह गोभिलः ।

हिभुजो देवभिषजो कर्त्तव्यावश्ववाहनौ ।

तयोरोपधयः कार्यादिव्या दक्षिणहस्तयोः ।

वामयोः पुस्तकौ कार्यौ दर्शनीयौ तथा द्विजेति ॥

‘पुण्यकालं, यजमानानुकूलं लग्नमूहर्त्तादिकम् ।

अत्रापि पूर्ववदधिवासनदिनादन्यदिवसे पुण्याहवाचनादि
सकलकर्मसमाप्तौ सर्वोपधिजलस्नातो गृहीतकुसुमाञ्जलिः यज-
मानस्त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाणं मन्त्रं सुदाहरेत् ।

नमो नमः पापविनाशनाथ

विश्वात्मने वेदतुरङ्गमाय ।

धाम्नामधीशाय भवाभवाय

पापौघदावानल देहि शान्तिम् ॥

वस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम्

त्वमेव धाता परमं निधानम् ।

यतस्ततोमे हृदयं प्रदातु

धर्म्मैकतानत्त्वमपौषनायात् ॥

इहापि दानप्रयोगसुवर्णदक्षिणादानऋत्विगाचार्यद्रव्यविभा-
गस्वल्पैकाम्निविधानादि पूर्ववदनुसन्धेयम्, ततः पुण्याहवाचन-
देवतापूजन-विसर्जनादिकुर्यात् ।

अथाथर्वणमोपत्रं ब्राह्मणे ।

श्रीं अथातो अश्वरथविधिमनुक्रमिष्यामः ।

सर्वपापापनोदन उदगयन आपूर्यमाणपक्षेऽश्वः पुण्ये नक्षत्रे-
अहोप्रेरितोऽहयुक्तो अहणकाले वा अथ ऋत्विक् प्रदानकालात्
सुवर्णं रथमानीय सर्वं शान्त्यदकेनाभ्युक्ष्य यथोक्तमाञ्जनाभ्यञ्ज-
नानुलेपनं कारयित्वा, वासोगन्धान् स्रजद्यावध्य अग्निसुपसमा-
धाय अन्वालभ्याथ जुहुयादुदेहि वाजिनिति हाभ्यां, सूर्यं चरुं
अपयित्वा विधासहिं सहमानमित्यभिमन्त्रान्वालभ्याथ जुहुयात्
रथं योक्तं युगमश्वौच सर्वशान्त्यदकेनाप्राप्य वा तुरङ्गम् वाजि-
त्रित्यश्वयोर्मूर्ध्नि सम्पातान् स्थालीपाकाद्यजेत् । उदयते मम
इति नवभिर्मन्त्रैः नमस्कृत्य विजानन्ते तर्पयेत् ।

तत्र श्लोकौ ।

सर्वेषामेव दानानां फलं यत्तत् प्रकीर्तितम् ।

तत्तदाप्नोति विप्रेभ्यो विधिनाश्वरथन्ददत् ।

अनामयं स्थानमवाप्य देवैः

रत्नजनौयं सुक्ततं हिरण्यम् ।

सुवर्णतेजाः प्रविमुक्तपापो

रथैश्वर्यं दिव्यति सूर्यलोके ॥

मत्स्यपुराणे ।

इति तुरगरथ प्रदानमेत

इवमयं सूदन मच्च यः करोति ।

सकलकलुषपटलैर्विमुक्तदेहः

परममुपैति पदं पिनाकपाणेः ॥

देदीप्यमानवपुषा विजितप्रभाव-
माक्रम्य मण्डलमखण्डलखण्डभानोः ।

सिवाङ्गनानयनषट्पदपीयमानो
वक्त्राम्बुजाम्बुजभवेन चिरं सहास्ते ॥

इति पठति शृणोति वा य इत्यम् ।

कनकतुरङ्गमरयप्रदानमिव ।

न स नरकपुरं व्रजेत् कदाचि

न्नरकरिपोर्भवनं प्रयाति भूयः ॥

इति हिरण्माखरयदानविधिः ।

अथ हेमहस्तिरथाभिधानं नवमम् महादानमारभ्यते ।

मत्स्यपुराणे मत्स्य उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् ।

यस्य प्रदानाद्भवनं वैष्णवं याति मानवः ॥

पुण्यां तिथिमयासाय तुलापुरुषदानवत् ।

विप्रवाचनकं कुर्यात्लोके शावाहनं बुधः ॥

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।

अवाप्युपोषितं तद्वद्वाहयैः सह भोजनम् ॥

इहाप्यादिशब्देन देश-काल-वृत्तिग्राहादि-सर्वमनुक्तं मत्स्य-
पुराणोक्ततुलापुरुषस्थितं विदितव्यं । उपोषित इति, उपवासा-
शक्तौ नञ्मपि विदितव्यम् ।

कुर्यात् पुष्परवाकारं काचनं मणिमण्डितम् ।

पलभीभिर्विचित्राभिश्चतुषक्रसमन्वितम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतं शिवार्कव्रह्मसंयुतम् ।

मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मीपुष्टिसमन्वितम् ॥

‘पुष्परथः, क्रीडार्थो रथः, सचतुष्किकाकारेणोपर्याच्छादितो
भवति वलयेभ्यो लोकपालाथयः, लोकपालब्रह्मशिवाकैलचण-
मुक्तं ब्रह्माण्डे, मध्यशब्दः पूर्वापराभ्यां सम्बध्यते, शिवादीनामपि
स्थानापेक्षायास्तेनैव निवृत्तेः ।

नारायणादिलक्षणं पञ्चरात्रात् ।

नारायणो चतुर्बाहुः शङ्खं चक्रं तथोत्तरे ।

दक्षिणे तु महापद्मं नीलञ्जीमूतसन्निभे ।

वामे श्रीर्वज्रकीहस्ता मुष्टिः पद्मकरा परेति ॥

कृष्णाजिने तिलद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्रवम् ।

तथाष्टादशधान्यानि भाजनासनचन्दनैः ॥

दौषिकीपानहृक्षचपादुकादर्पणान्वितम् ।

ध्वजेतु गरुडं कुर्यात् कूवराये विनायकम् ॥

नानाफलसमायुक्तं उपरिष्ठाहितानकम् ।

कौशेयं पञ्चवर्णं च चम्पानकुसुमान्वितम् ॥

चतुर्भिः कलशैः सार्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ।

चतुर्भिर्हयमातङ्गैर्मुक्तादाम विभूषितैः ॥

स्वरूपतः करिभ्याश्च युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ।

कुर्यात् पञ्चपलादूर्ध्वं माभारादपि शक्तितः ॥

ध्वजेतु गरुडं कुर्यादित्यादि, ध्वजोदण्डः ।

गरुडलक्षणमुक्तं नारदीये ।

श्री ऐन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुडाकेशः कृताञ्जलिः ।

सन्ध्याजानु गतो भूमौ मूर्ध्ना च फणि मण्डितः ॥

पचिजङ्घो नरयोवस्तुङ्गनासो नराङ्गकः ।

द्विबाहुः पचयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः ॥

अथ विनायकस्य ।

चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽत्र गजाननः ।

नागयन्त्रोपवीतश्च शशाङ्कतशेखरः ॥

दन्तं दक्षकरे दद्याद्वितीये चाक्षसूत्रकम् ।

तृतीये परशुं दद्याच्चतुर्थे मीदकं तथा ॥

उपर्यधोहस्तयोर्दन्तादि, देयमिति, कूपरोव्याख्यातः ।

अन्धान कुसुमं, पुष्पविशेषः ।

रुदिर्यौगिकमुपहरतीतिन्यायात् ।

महासहेति प्रसिद्धमेव गृह्यते भारो व्याख्यातः ।

ध्वजगतदेवताश्च पञ्चपलादिपरिमितेन रथवत् कृतसुवर्णे-
नैव निष्पादनीयाः एवं सभारानुपकल्पा पूर्वावदधिवासनं
विधाय दिवसेषु पुण्याहवाचनादिसकलं कर्मकाण्डं समाप्य
सर्वोपधिजलैराचार्यो यजमानस्य स्नपनं कुर्यात् ।

ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।

त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्चलिः ।

इममुच्चारयेन्नन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥

नमो नमः शङ्करपद्मजार्कलोकेशविद्याधरवासुदेवैः ।

त्वं सेव्यसे देव पुराण यज्ञतेजोमयस्त्र्यम्बक पाहि वक्त्रात् ॥

यत्तत्पदं गुह्यतमं सुरारिरानन्द हेतुगुणरूपमन्तः ।

योगैकमानसद्विशोभुनयः समाधौ पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ रथे-

ऽधिरुद्धः ।

यस्मात्त्वमेव भवसागरसंस्थिताना
मानन्दभाग्यभूतमध्वरपानपात्रं ।
तस्मादधीधशमनेन कुरु प्रसादं
चामौकरेभरघसाधवसम्प्रदानात् ॥

मन्त्रे शानेन प्रणम्य यथा शक्तिं सुवर्णदक्षिणां सुप्रकल्पपूर्ववत्
प्रयोगमुच्चार्य तं गजरथं प्रत्यक्षगजसंयुतं ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयेत्,
आचार्यादीनामर्चचतुर्भागादिव्यवस्था तदनुज्ञवाचान्येभ्योऽपि दानं,
दीनानाथपूरणं चेति, प्रकृतिवदाचरणैयं, ततः पुण्याहवाचने
कृते यजमानो वेदिसमीपं गत्वा देवतापूजां विदध्यात् । आच-
र्यस्तु विसर्ग्येच्च, आधर्वणगोपयब्राह्मणे, अध्यातो हस्तिरथदान-
विधिं वक्ष्ये ।

जातरूपमयं कृत्वा रथं चक्रमुग्रोभनम् ।
हस्तिभिः सप्तभिर्युक्तमर्चयित्वा यथाविधि ॥
अथवा चतुर्भिर्युक्तं हेमं राजतमेव वा ।
असृष्टं दारुजं वापि सर्वसम्भारपूरितम् ॥
हस्तियुग्मेन सम्बोतं सौरभेययुगेन वा ।
भुङ्क्ते सप्तैव जन्मानि सप्तदीपां वसुधराम् ॥

हस्तियुक्ते चन्द्रमसि पौर्णमास्यमावास्यायोरन्यस्मिन् पुण्येतिथौ-
ऽह्नि हस्ति वा शुची देशे तन्त्रमित्युक्तं प्राङ्मिथमग्निमुपसमा-
धायान्वारभ्याथ जुहुयात् । सवित्रे स्वाहा, पतङ्गाय स्वाहा, पाव-
काय स्वाहा, सहस्ररश्मये स्वाहा, मार्त्तण्डाय स्वाहा, विष्णवे
स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा परमेष्ठिने स्वाहेति जुत्वा हस्तिवचंसप्रयता-

वृहदय इति कलशे सम्पातानानीय युगं योजनं रथमिति सर्वं सम्प्रोच्य यत्तस्य त्वामनसा युनज्मि योजयेत् ।

अथान्तस्य त्वामनसा युनज्मि प्रथमस्य च उक्तमुहो ।

भवोदुह्य धावतां युक्तायार्घं दद्यात् स्यात्संयुक्तः सितपाहिर-
क्ष्मयो यस्य रथः पथिभिर्धर्त्तते शिवैः शन्तीयन्ने वसुविदा हिरण्य-
कहिरण्यपाणिः सविता नोऽभिरक्षतु ।

वृहदस्तिरथं युक्तं हस्तेन तुददन्तरः ।

सवितु स्थानमाप्नोति दिव्यां कामजवां शुभाम् ॥

मत्स्यपुराणे । इत्थं प्रणम्य कनकेन रथप्रदानं ।

यः कारयेत्कलपापविमुक्तदेहः ।

विद्याधरामरमुनीन्द्रगणाभिञ्जुष्टम् ॥

प्राप्नोत्यसौ पद्मतीन्द्रियमिन्दुमौलेः ॥

कृतदुरितवितानप्रोक्चर्लहृद्भिजाल

व्यतिकरकृतदाहोद्दिग्भाजोपि बभूव ।

नयति च पिष्टपौचान् रौरवादप्यशेषान्

कृत गजरथदानः शाश्वतं सद्य विष्णोः ॥

इति हेम हस्ति रथदानविधिः ।

अथ पञ्चलाङ्गलाख्यं दशमं महादानमुपपाद्यते ।

मत्स्य उवाच ।

अथातः सस्यवक्ष्यामि महादानमनुत्तमं ।

पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनम् ॥

पुण्यां तिथिमयासाद्य युगादियहणादिकाम् ।

भूमिदानं नरोदद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ॥

कवंटं खेटकं वापि ग्रामं वा सख्यशालिनम् ।

निवर्त्तनं शतं वापि तद्वर्षं वापि शक्तिः ॥

सारदारुमयान् कृत्वा हलान् पञ्च विचक्षणः ।

सर्वोपकरणैर्युक्तांस्तथान्यान् पञ्च काञ्चनान् ॥

कवंटादिस्वरूपं मार्कण्डेयपुराणे ।

सोत्सेधवप्राकार सर्वतः खातकावृतम् ।

योजनार्द्धाहर्विष्कम्भमष्टभागायतं पुरम् ॥

तद्वर्षेन तथा खेटं तत्पादेनञ्च कवंटम् ।

तथा शुभजनप्रायाः सुसम्पत्कषीवलाः ॥

चेचोपभागभूमध्ये वसति ग्रामसंज्ञितेति ।

निवर्त्तमानन्तु समहस्तेन दण्डेनेत्यादि वक्ष्यति ॥

‘सारदारुणि’ शाकोद्गुदीचन्दनप्रभृतौनि, ‘उपकरणानि’ युग-
योक्तृफलरज्जुप्राजनादौनि ।

वृषान् लक्षणसंयुक्तान् दशैव च धुरन्धरान् ।

सुवर्णशृङ्गाभरणान् सुक्तालाङ्गूलभूषणान् ॥

रौप्यपादाग्रतिलकान् रक्तकौशेयभूषितान् ।

स्रग्दामचन्दनयुतान् * शालायामधिवासवेत् ॥

वृषलक्षणानि सुशीलत्वं त्वरणत्वम् इन्द्रियत्वम् शरीरित्वम्
केशसहत्वमित्यादौनि ।

‘शयः’ ललाटदेशः, ततश्च रौप्यपादान् रौप्यललाटतिलका वेति ।

पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसत्रिवर्षे चरुम् ।

एकस्मिन्नेव कुण्डे तु चरुमध्वै निवेदयेत् ॥

पलाशसमिधस्तद्वदाज्यं कृत्वा तिलांस्तथा ॥

इहापि पूर्ववदधिवासनादि विधाय तदन्यादिवसे पुण्याह-
वाचनं कृत्वा अग्निकुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिकर्मशेषं समापयेत्,
किन्त्वपरोवायं विशेषः, तुलापुरुषोक्तहोमे विहितशिवाणामृत्वि-
जामन्यतमं गुरुरादिशेत् स एक एव ऋत्विगेकस्मिन्नेव कुण्डे
पर्जन्यादित्यरद्रेभ्यस्तस्मिन्निमन्त्रैः पायसचक्रप्रभृतिद्रव्येणाष्टोत्तर-
सहस्रं जुहुयात् ।

तुलापुरुषवत् कुर्याल्लोकेशावाहनं बुधः ।

ततो मङ्गलगन्धेन शुक्लमाभ्याम्बरोबुधः ॥

आह्वय द्विजदम्पत्यं हेमसूत्राङ्गुलीयकैः ।

कौशेयवस्त्रकटकैर्मणिभिश्च विभूषयेत् ॥

शय्यां सोपस्तरान्दद्यात्तेनुमेकां पयस्विनीम् ।

तथाष्टादशधान्यानि समन्तादधिवासयेत् ॥

ततः प्रदक्षिणीकृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

इममुच्चारयेन्नान्तरमथ सर्व्वं निवेदत् ॥

लोकेशावाहनमिलुपलक्षणम् ।

अत्र हि देव-काल-हृदित्याह-शिवादिपूजा-त्राक्ष्णवाचन-गुरु-
ऋत्विग्वरण-मधुपर्कदान-कुण्डमण्डपवेदिकावितान-चक्रलेखन-तो-
रणपताकादि मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषविहितं गृह्यते ।

तत् इति, होमानन्तरं सर्व्वौषधिजलस्नातः शुक्लाम्बरधरोदद्या-
दित्यन्वयः, आह्वय द्विजदम्पत्यमिति, सकलकर्म्मनियुक्तस्य गुरो-
र्दक्षिणान्तराप्रतीतेः सन्निहितपरित्यागे कारणाभावात् द्विज-
शब्दस्याविरोधाच्च सकलवस्य गुरोरेव दातव्यमिति गम्यते,

तदनुग्रहाचान्येभ्योपि देवमिति, स्वल्पेभ्योऽग्निविधानमपि बोद्धव्यं,
शब्दोपस्करा हिरण्याश्वदाने व्याख्याताः ।

अथ मन्त्रः ।

यस्माद्देवगणाः सर्वे स्थावराणि चराणि च ।

धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्मात् भक्तिः शिवेऽस्तु मे ॥

यस्माच्च भूमिदानस्य कलान्नाहन्ति घोड्ग्रीवम् ।

दानान्यन्यानि मे भक्ति धर्म एव दृढा भवेत्

इति मन्त्रमुच्चार्य यथाशक्ति दक्षिणामुपकृत्या पूर्वप्रयोगेण
प्रतिपादयेत्, ततश्च पुण्याहवाचन-देवतापूजन-विसर्जनानि ।

दण्डेन समहस्तेन त्रिंशद्दण्डा निवर्त्तनम् ।

त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ॥

मानेनानेन यो दद्यान्ननिवर्त्तनशतं बुधः ।

विधिनानेन तस्याश्च चोयते पापसंहतिः ॥

तदर्द्धमपि वा दद्यादपि गोचर्ममात्रकम् ।

भवनस्थानमात्रम्वा सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥

यावन्ति लाङ्गलकमार्गमुखानि भूमे-

र्भाषाम्पतेर्दुहितुरङ्गजरोमकाणि ।

तावन्ति शङ्करपुरे स समा हि तिष्ठे

भूमिप्रदानमिह यः कुरुते मनुष्यः ॥

गन्धर्व-किन्नर-सुरासुर-सिद्ध-सहै

राधूतचामरमुपेत्य महद्दिमानम्* ।

संपूज्यते पित्र-पितामह-बन्धु-युक्तः

शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः सन् ॥

इन्द्रत्वमप्यधिगतं चयमभ्युपैति

गो-भूमि-लाङ्गल-धुरन्धरसम्प्रदानात् ।

तस्मादघौघपटलचयकारि भूमे

दानं विधेयमप्यतिभूतिभवाद्भवाय ॥

इति श्रीमत्स्यपुराणेऽक्तः पञ्चलाङ्गलकदानविधिः ।

श्रीभगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानमप्यद्भुतं तव ।

येन दत्तेन राजेन्द्र सर्वदानप्रदो भवेत् ॥

सर्वपापप्रशमनं सर्वसौख्यप्रदायकम् ।

संयुक्तहलपन्त्याख्यदानं सर्वफलप्रदम् ॥

पंक्तिर्दशहला प्रीता हलस्य स्याच्चतुर्थगम् ॥

सारदारुमयान्याहुर्दलानि दश पण्डिताः ॥

सौवर्णपट्टनहानि रत्नवन्ति शुभानि च ।

युवानो वलिनो भव्यान्नाङ्गहीनान् खलं कृतान् ॥

“वस्त्रकाञ्चनपुष्पैस्तु चन्दनादिगन्धमस्तकान् ।

भद्राङ्गान्योजयेत्तेषु लाङ्गलेषु वृषान्” पुमान् ॥

योक्ताणि युगलग्नानि सवृषाणि च कारयेत् ।

प्रतोदकीलिकाबन्धसर्वोपकरणानि च ॥

एवंविधैर्हलैः कुर्यात्संयुक्तां दशपंक्तिकां ।

खेटकं कर्व्वटं वापि ग्रामं वा सस्यशालिनं ॥

निवर्त्तनश्रुतं वापि तद्वत् वापि कल्पयेत् ।
 एवं विधां पर्वकाले दद्यात् प्रयतमानसः ॥
 कार्त्तिक्यां वाथ वैशाख्यामुत्तरेत्यने तथा ।
 जन्मर्त्ता ग्रहणे वापि विषुवे चाथ दापयेत् ॥
 ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नानव्यङ्गाङ्गान् स्वसकृत्तान् ।
 श्रोत्रियांश्च विनीतांश्च दलसंख्यान्निमन्त्रयेत् ॥
 दशहस्तप्रमाणेन कारयेन्नखपं वुधः ।
 पूर्वद्युः कुण्डमेकञ्च हस्तमात्रञ्च शोभनम् ॥
 तत्र व्याहृतिभिर्हामं कुर्युस्ते द्विजसत्तमाः ।
 पञ्चान्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसत्रिविधं चरुम् ॥
 पलाशसमिधस्तददाज्यं कृत्वा तिलांस्तथा ।
 आवासां च ततः पंक्तिं धान्यमध्यगतां शुभाम् ॥
 ततः सङ्घसमीपे तु स्नातः शुक्ताम्बरः शुचिः ।
 हलपंक्तिं योजयित्वा यजमानः समाहितः ॥
 शङ्खतूर्यनिनादैश्च ब्रह्मघोषैः सपुष्कलैः ।
 इममुच्चारयेन्नन्वं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 यस्माद्देवगणाः सर्वे हले तिष्ठन्ति सर्वदा ।
 वृषस्कन्धे सन्निहितास्तस्माद्भक्तिः शिवेऽस्तु मे ॥
 यस्माच्च भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 दानान्यन्यानि मे भक्तिर्वै मे चास्तु सदा दृढा ॥
 एवमुक्ते ततः पंक्तिं प्रेरयेद्योद्विजोत्तमः ।
 बीजानि सर्वरत्नानि सुवर्णं रजतं तथा ॥
 स्वयं पञ्चादले लग्नोविग्रहस्तेषु निर्वपेत् ।

यावान्निवर्त्तनं यावत्ततस्तु विरमेद्बुधः ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा विप्राणां प्रतिपाद्य च ॥
 सदक्षिणविधानेन प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
 एकविंशत्कुलोपेतः स्वर्गलोके महीयते ॥
 समजन्मानि दारिद्र्यं दौर्भाग्यं व्याधयस्तथा ।
 न पश्यति च भूमेऽथ तथैवाधिपतिर्भवेत् ॥
 दृष्ट्वा तु दीयमानन्तु दानमेव युधिष्ठिर ।
 आजन्मनः कृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
 दानमेतत् पुरा दत्तं दिलीपेन ययातिना ।
 शिविना निमिनाचैव भरतेन च धीमता ।
 तेऽद्यापि दिवि मोदन्ते दानस्यास्य प्रभावतः ॥
 प्रयत्नेन महीपाल दानमेतन्नृपोत्तमः ।
 दातव्यं भक्तियुक्तेन स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥
 यदि पंक्तिर्न विद्येत पञ्चचत्वारि वा नृप ।
 एकमप्युक्तविधिना हलं देयं विचक्षणैः ॥
 यावन्ति लाङ्गलमुखीत्यसृदां रजांसि
 यावन्ति चात्र सुधुरन्धररोमकाणि ।
 तावन्ति गङ्गपुरे स युगानि तिष्ठेत्
 पङ्क्तिप्रदानमिह यः कुरुते मनुष्यः ॥
 युक्तां वृषैः रतिबलैः हलपंक्तिभिनाम्
 पुण्येऽह्नि भक्तिसहितां दिजपुङ्गवानां ।

इच्छन्ति ये सुकृतिनो वसुधासमेता

स्तेभूभुजामुखमुपेत्य भवन्ति भव्याः ॥

इति भविष्योत्तरोक्तो हलपंक्तिदानविधिः ।

अथैकादशधरादानसंज्ञं महादानमुपवर्ण्यते ।

श्रीमत्स्यपुराणे मत्स्य उवाच ।

अथातः सस्यवक्ष्यामि धरादानजन्योत्तमम् ।

पापक्षयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशनम् ॥

कारयेत् पृथिवीं हैमो जम्बुद्वीपानुकारिणौम् ।

मर्यादापर्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्विताम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम् ।

नदीनदगतोपेतामन्ते सागरवेष्टिताम् ॥

अनुकारिणौम्, सदृशीमित्यर्थः ।

इह हि जम्बुद्वीपसदृशीं कुर्यादित्युक्ते निखिलनगनगरसरोवरव-
नादन्वितमहीसादृश्यप्राप्तौ मर्यादापर्वतवतीमित्यादिना तावन्ना-
चान्वितधरण्यनुकार इति गम्यते । इतरथा सामान्येनैव तदव-
गतेर्विशेषानर्थक्यप्रसङ्गात्, तदयमर्थः हैमो पृथ्वीं कुर्यादित्युक्ते सम-
द्वीपवत्याः* प्रसङ्गे जम्बुद्वीपानुकारिणौमित्युच्यते तत्रापि नाना-
पर्वतान्वितानुकारप्रसङ्गे मर्यादापर्वतवतीमिति तत्रासति मेरो-
रनुकरणप्राप्तौ मध्ये मेरुसमन्वितामिति नानादेवगणानिवृत्त्यर्थं
लोकपालाष्टकोपेतामिति, एवं च संख्येवपञ्चाशयणैः पुराणा-

* समद्वीपवत्याः करणप्रसङ्गे इति कश्चित् पाठः ।

† संख्येवपञ्चाशयणे इति वा पाठः ।

न्तरोपदर्शितवर्षचतुष्टयादिपञ्चपरिग्रहग्रहानिबल्यस्वर्थं नववर्ष-
समन्वितामित्युच्यते ।

तत्र जम्बुद्वीपः सुपवर्णितं विष्णुपुराणे ।
नववर्षन्तु मैत्रेय जम्बुद्वीपमिदं मथा ।
लक्षयोजनविस्तारं संचेपात्कथितं तव ॥
जम्बुद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः ।
मैत्रेय बलयाकारः स्थितः चोरोदधिर्वह्निः ॥
जम्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः ।
तस्यापि मेरुर्मैत्रेय मध्ये कनकपर्वतः ॥
चतुरश्रोतिसाहस्रयोजनैरस्यचोच्छ्रयः ।
प्रतिष्ठा षोडशावस्ताद्वाविंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥
मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्वतः ॥

पुराणान्तरे तु, अष्टषष्टियोजनोच्छ्रय इत्युक्तं ॥
तथा । मेरोर्यतुर्द्दिशंतत्र नवसाहस्रविस्तृतम् ।
इलावृतं महाभागवत्वारयानुपर्वताः ।
विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः ॥
पूर्व्वेण मन्दरोनाम दक्षिणे गन्धमादनः ।
पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वयोत्तरेऽस्तृतः ॥
मर्यादापर्व्वतास्तु, ब्रह्माण्डे पुराणे दर्शिताः ।
जाठरोदेवकूटश्च पूर्व्वस्यान्दिशि पर्व्वतौ ।
तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिप्रधायतौ ॥

कैलासोहिमवाञ्चैव दक्षिणे वरपर्वतो ।

पूर्वपश्चायतावितावर्णवान्तव्यवस्थितौ ॥

त्रिशृङ्गोजारुधिञ्चैव उत्तरो वरपर्वतो ।

पूर्वपश्चायतावितावर्णवान्तव्यवस्थितौ ॥

निषधः पारिजातश्च पश्चिमौ वरपर्वतो ।

तौ दक्षिणोत्तरायामावानौलनिषधायतौ ।

नीलनिषधपर्वतो तु, अग्रे वक्ष्यते ।

लोकपालाष्टकोपेतामिति, लोकपाला इन्द्रादयोऽष्टौ, तेषां लक्षणं पूर्वमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, तत्सन्निवेशाय मेरोरुपरि प्रदक्षिणक्रमेण पूर्वादिदिक्षु कर्तव्याः,

नववर्षसमन्वितामिति ।

वर्षापवर्णनञ्च, ब्रह्माण्डपुराणे ।

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेञ्चैव दक्षिणम् ।

एतद्दे भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥

भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् ।

हरिवर्षं तथैवान्यं मेरोर्दक्षिणतोद्दिज ॥

रम्यकं चोत्तरेवर्षं तस्यैवानु हिरण्यमयम् ॥

उत्तराः कुरवश्चैव यथा वे भारतं तथा ।

मेरोः पूर्वेण भद्राश्च केतुमालं च पश्चिमे ॥

वर्षेहेतु समाख्याते तयोर्मध्यमिलावृतम् ।

नवसहस्रमेतेषामेकैकं दिजसत्तमाः ॥

तथा । हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चैव दक्षिणे ।

नीलः श्वेतश्च शृङ्गोच्च उत्तरे वर्षपर्वताः ॥

सहस्रद्वितयोच्छ्वायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ।

लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापरे ॥

लक्षप्रमाणावित्वादि, इलाहतस्योभयपार्श्ववर्त्तिनौ नीलनिषधौ
द्वौ पर्वतौ दैर्घ्येण लक्षगुणौ* विज्ञेयो, तद्वाह्यवर्त्तिनौ श्वेतहेमकूटौ
नवतिसहस्रयोजनप्रमाणौ विज्ञेयो, तथा तद्वाह्यस्थितौ शृङ्गोर्हिम-
वन्तौ अशीतिसहस्रयोजनप्रमाणावित्यर्थः । अत्र युक्तिरुक्ता
मत्स्यपुराणे, द्वीपस्य मण्डलीभावात् द्वासहस्रिः प्रकीर्त्तितेति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

मेरोस्तु पश्चिमे भागे नवसाहस्रसंश्रिते ।

चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि परिब्रह्मो महीतलात् ।

सहस्रप्रवगाहे तु सति द्विगुणविस्तरः ।

पूर्वेण माल्यवान् शैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्त्तितः ॥

अत्र अतसहस्रादियोजनपरिमाणानां पृथिव्यादीनां कर्तुमश-
क्यत्वात् योजनसहस्रस्थाने अर्द्धाङ्गलादिमानं परिकल्प्य यथोक्त
संख्यातारतम्यप्रनुष्ठेयं । नदीनदशतापेतमिति, नद्यो भागीरथो-
प्रसृतिकाः, नदाः शोणादयः, तेषां साकल्येन विधातुमशक्यत्वात्
यावच्छक्यमनुकारः कर्त्तव्यः । अन्ते सागरवेष्टितामिति, यद्यपि
यावत्परिमाणा पृथ्वी तावानिव सागरः तथा अनुकारमात्रोपदेशात्
शक्यानुकारमात्रमाचरणोयं ।

* लक्षप्रमाणाविति पुस्तकान्तरे ।

महारत्नसमाकीर्णां वसुवद्रार्कसंयुतां ।

हेमः पलसहस्रेण तदर्धं वाथ शक्तिः ॥

शतवयेण वा कुर्याद्विशतेन शतेन वा ।

कुर्यात्पञ्चपलादूर्ध्वमशतोपि विचक्षणः ॥

तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहनम्बुधः ।

ऋत्विक्खण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥

वेद्यां कृष्णजिनं कृत्वा तिलानामुपरि न्यसेत् ।

तथाष्टादश धान्यानि रसांश्च लवणादिकान् ॥

तथाष्टौ पूर्णकलशान् समन्तात्परिकल्पयेत् ।

वितानकञ्च कौशेयं फलानि विविधानि च ॥

तथांशुकानि रम्याणि शीखण्डशकलानि च ।

इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्वकम् ॥

शुक्लमात्माम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः ।

प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

महारत्नेत्यादि, महारत्नानि, माणिक्यप्रभृतौनि, परिभाषायां दर्शितानि, वसुवद्रार्करूपमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, आच्छादनादिकमित्यादिकशब्देन देश-कालवृत्तिवाङ्-शिवादिपूजा-ब्राह्मणवाचना-धिवासनादिसर्वं तुलापुरुषोक्तमनुष्ठेयं, पूर्णकलशान् स्वर्गगन्धपञ्च-रत्नदूर्वाङ्कुरवृत्तपद्मवान्वितानित्यवधेयं, वितानं पञ्चवर्णमिति, प्रदक्षिणं कृत्वेति, त्रिःप्रदक्षिणमावृत्त्यर्थः, प्रदक्षिणादिकं च द्वितीयदिवसे पूर्णाहुत्यन्तकर्मशेषसमाप्तौ सर्वोपधिसंस्तानानन्तर-मनुसन्धेयम् ।

पुण्यकालमथासाध्य मन्त्रानेतानुदाहरेत् ॥

नमस्ते सर्वदेवानां त्वमेकं भवनं यतः ।
 धात्री च सर्वभूतानामतः पाहि वसुधरे ॥
 वसुन् धारयसे यस्मात् वसुधातीव निर्मलं ।
 वसुधरा ततो जाता तस्मात्पाहि भयादलम् ॥
 चतुर्मुखोपि नोगच्छेद्यस्मादन्तं तवाचले ।
 अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्ममात् ॥
 त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ।
 गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा ॥
 बुद्धिर्वृद्धस्ततो ख्याता मिषा मुनिषु संस्थिता ।
 विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततोविश्वम्भरा मता ॥
 धृजिः क्षितिः क्षमा क्षीणी पृथ्वी वसुमतौ रसा ।
 एताभिर्मूर्तिभिः पाहि देवि संसारसागरात् ॥
 एव मुच्चार्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 धराद्वं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ॥

शेषश्चैवाथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

अत्रापि पूर्ववद्दानवाक्यमुच्चार्य जलपूर्वं दानमाचार्यानुग्रहा
 अन्येभ्योपि दानं दौनानायपूरणं, स्वल्पेत्वेकाग्निविधानं, भूमि-
 पतिकर्त्तव्ये* कर्मणि ग्रामादिदक्षिणादानं अशक्तकर्त्तृके यथाशक्ति
 सुवर्णदक्षिणादानमित्यनुसन्धेयं, अथ ब्राह्मणवाचनानन्तरं देव-
 तापूजनविसर्जनानि कुर्यात् । आथर्वणगोपथब्राह्मणे, अथ
 रोहिण्यां स कल्याणुपोषितो ब्रह्म यथाबीजरसरत्नगन्धावकीर्ण-

* भूमिपतिकर्त्तृके इति पुस्तकान्तरे ।

तीर्थोदकपूर्णकलशमभिसृष्टाभिषेकमन्त्रैर्यथोक्तैर्दातारमभिषिञ्चति
 व्रतेन त्वं व्रतपत इति व्रतमुपैत्यायाचिताग्रनावधःशायिनौ
 भवतो व्रतोपचारं यथाशक्त्येकरात्रं पञ्चरात्रं वा द्वादशरात्रं
 व्रतश्चरित्वा स्वीभूते तन्वमाज्यभागान्तं कृत्वान्वारभ्यायाज्यं
 जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तमित्यथ सुवर्णमयीं भूमिं
 भूमेः प्रतिकृतिं गोचर्ममात्रां कृत्वानौय वेद्युत्तरतोऽस्यां वेदिमि-
 त्युपस्थाप्य गिरयस्ते पर्वता इति पर्वतानवस्थाप्य हिरण्यरज-
 तमणिमुक्ताप्रवालकादिभिरुपशोभयेद्यदहः संप्रयतीरिति साम-
 न्दसानेति नदीः कल्पयित्वा रसैश्च परिपूरयेत् अपरमग्रमसि समु-
 द्रन्त्वाभ्यवसृजामीति समुद्रान् वनस्थितिः सह देवैः न न्यायगविति
 वृहस्पतिर्नेति वनस्पतीनन्यांश्च यज्ञे त्वा मनसा सङ्कल्पयेन्ननसा
 सङ्कल्पयतीह भवति निधी विभ्रतीति नमस्कारयित्वा सत्यं वृह-
 स्पत्यनुवाकीये देवासोदित्येकादशस्येति पुण्याहं वाचयेत् संस्थाप-
 येन्न च दि वो देवव्रतेमेत्यभिमन्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्याद्वातुरेषास्मै-
 रोहिणीकामं निकामं वा दुःख इति ।

यथा रोहन्ति बीजानि हलाकृष्टे महीतले ।

एवं कामाः प्ररोहन्ति प्रेत्य हि मनसा सदा ॥

सर्वेषामेव दानानां यत्फलं समुदाहृतं ।

तत् प्राप्नोति च विप्रेभ्यो दत्त्वा भूमिं यथाविधि ॥

अथ मत्स्यपुराणे ।

अनेन विधिना यस्तु दद्याद्विमधरां शुभाम् ।

पुण्यकालेति संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवं ॥

विमानेनाकवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।

नारायणपुरङ्गत्वा कल्पद्रयमयो वसेत् ॥

पुत्रपौत्रप्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥

इति पठति य इत्थं यः शृणोति प्रसङ्गा-

दपि कल्पविमानैर्मुक्तदेहः समन्तात् ।

दिवसमरवधूभि र्याति संप्रार्थ्यमानः ।

पदममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रभौलेः ॥

इति धरादानविधिः ।

लिङ्गपुराणे, सनत्कुमार उवाच ।

सुवर्णमेदिनीदानं प्रवक्ष्यामि समासतः ।

पूर्वोक्तदेशकालेतु कारयेन्मुनिभिः सह ॥

लक्षणेन यथापूर्वं कूपे वा मण्डपेऽथवा ।

मेदिनीं कारयेद्दिव्यां सहस्रेणापि वा पुनः ॥

एकहस्तेन कर्त्तव्या चतुरस्ता सुशीभना ।

सप्तदोषसमुद्राद्यैः पर्वतेरपि संयुता ॥

सर्वतोर्यनगोपेता मध्ये मेरुसमन्विता ।

अथवा मध्यतो द्वीपं नवखण्डं प्रकल्पयेत् ॥

पूर्ववन्निश्चितं कृत्वा मण्डले वेदिमध्यतः ।

सप्तभागैकभागेन सहस्राद्विधिपूर्वकम् ॥

ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्या दक्षिणा पूर्वचोदिता ।

सहस्रकलशायैश्च शङ्करं पूजयेच्छिवम् ॥

सुवर्णमेदिनी प्रोक्ता लिङ्गेऽस्मिन् पर्वतं मतम् ।

‘मुनिभिः, नियतात्मभिर्विप्रैः सहेत्यर्थः ।

सहस्रेण, पलानामिति ज्ञेयं, हेनः पलसहस्रेणेत्यादि पञ्चप-
लाद्रुई कुर्यादिति मत्स्योक्तेः, सा च एकहस्तमिता चतुरस्रा सप्त-
होपवती कार्या, अथवेति पक्षान्तरं, स्वल्पद्रव्याभिप्रायं तदेवाह
सप्तभागेकभागेन, सहस्रादिति सहस्रसप्तमांशिन, नवखण्डं
जम्बुद्वीपमात्रां कल्पवेदित्वर्थः, ब्राह्मणेभ्य इति, बहुत्वमनेकाम्नि
पचविषयं, पूर्ववदिति, लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानवदित्वर्थः
कालोत्तरे, पृथिवीदानमेवात्र शृणु लेशेन षण्मुख ।

उत्तमा मध्यमा कन्या पृथिवी त्रिविधा मता ॥

शतार्धकोटिविस्तारात् उत्तमा परिकीर्त्तिता ।

सप्तद्वीपावसानात् मध्यमा समुदाहृता ॥

जम्बुद्वीपावधिः कन्या त्रिविधां परिकल्पयेत् ।

उत्तमाः पञ्चभिर्भारैः काचनेन प्रकल्पयेत् ॥

सहस्रद्वितयेनैव कन्या द्वादशपर्वताः ।

तदर्वात्तारजदूर्ध्वं तथा पद्मं समादिशेत् ॥

द्वादशपर्वतास्तु कालोत्तरोत्तररत्नमेरुदाने द्रष्टव्याः, तारजं-
रूप्यकृतं, उत्तमा कथिता पृथ्वी त्र्यांशेन मध्यमा मता । कन्यकात्र
त्रिभागेन विहान्या कूर्मपङ्कजे ॥ ऋग्यजुःसामगानान्तु शिव-
भक्तेषु निक्षिपेत् ।

चतुष्पादष्टपदार्थसंहितापाठकायच ।

तस्य पादः प्रदातव्यः पृथ्वी कूर्मपङ्कजे च ॥

शेषेषु च यथान्यायं ज्ञानं ज्ञात्वा निवेदयेत् ।

सूर्यस्य ग्रहणे वस्त्रं शिवस्याग्रे निवेदयेत् ॥

मेरुवत् कल्पयेत्तत्र पर्वतांश्च त्रयोदश ।
 सहस्रेण पलानान्तु तत्र मेरुं प्रकल्पयेत् ॥
 सहस्रद्वितयेनैव कल्पाद्वादशपर्वताः ।
 चतुःशतसमायुक्ताः प्रत्येकान्तु ग्रहाः स्मृताः ॥
 तथैव रागाश्च कल्पाद्वाचराणि तद्वर्ततः ।
 द्वीपाश्च ग्रहवत्कल्पा जम्बुसंज्ञादिकास्ततः ॥
 चाराद्यस्तु तथा सप्त देवयोन्यष्टकं तथा ।
 मृगाद्याश्च यथा यदङ्गुली ब्रह्मादयस्तथा ॥
 पातालसप्तकं कल्पां भूर्लोकं दिवसप्तकं ।
 सहस्रखण्डं कूर्मश्च नवखण्डं कजोद्वयं ।
 एवं कल्पा शिवस्याग्रे शिवविप्रेषु दापयेत् ॥
 सुव्रतेश्वरताङ्गेषु वेदमिद्वान्तवेदिषु ।
 दातव्या पृथिवी तेषां बहुरूपं स्मरंस्तथा ॥

बह्विनि अधीरघोरतराणि रूपाणि यस्यासौ बहुरूपो अधीर-
 मन्त्रः ।

अधीरेभ्योऽधीरेभ्यो घोर घोरतरेभ्यः ।
 सर्वतःशर्वसर्वेभ्योनमस्ते अस्तरुद्ररूपेभ्यः ।
 राहुणा मृच्छमाणेतु सूर्यविम्बेतु निर्वपेत् ।
 एवं सहस्रं विधिवच्छिवस्याग्रे प्रदापयेत् ॥
 परमाणवोयावन्तो ब्रह्माण्डस्य भवन्ति हि ।
 तावत्कल्पसहस्राणि शिवलोके महौयते ॥
 पितरस्तस्य नन्दन्ति वलन्ति च यथासुखम् ।
 रुद्रायुर्यावदन्ते च रुद्रलोके वसन्ति च ॥

महोभजस्तदन्ते तु शिवभक्त्या भवन्ति हि ।

मोक्षः प्रजायते तेषां शिवभावानुदीक्षया ॥

इति सुवर्णपृथिवीदानविधिः ।

सुत उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि युष्माकं मुनिसत्तमाः ।

जम्बुद्वीपप्रदानाख्यं दानानामुत्तमोत्तमं ॥

यस्य प्रदानाद्भुजो वैष्णवं लोकमाप्नयात् ।

सर्वपापक्षयकरं सर्वमङ्गलकारकम् ॥

आरोग्यश्रीकरश्चैवमायुर्वर्द्धनमुत्तमम् ।

भुक्तिदं मुक्तिदवृणामभौष्टफलदं शुभं ॥

यथाह भगवान् शम्भुः सृष्टः पर्वतकन्यया ।

तथेदं संप्रवक्ष्यामि युष्माकं मुनिसत्तमाः ॥

ईशमासीनमेकान्ते कैलासे हिमवत्सुता ।

प्रणिपत्य जगन्नाथं पर्य्यपृच्छत सादरा ॥

भगवन् किं नरैः कार्यं सर्वदुःखनिवारणम् ।

अनायासेन देवेश सर्वमङ्गलकारकं ॥

ब्रह्मेवमुक्तः पार्वत्या पिनाकी वृषभध्वजः ।

यथाह भगवान् देव्यै तत्सर्वं कथयामि वः ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणु देवि महादानं जम्बुद्वीपाद्भयन्तु तत् ।

यथाह भगवानद्य पद्मयोनिर्जनार्दनः ॥

पुण्येऽङ्ग पुण्यनक्षत्रे पुण्यकाले तु सर्वतः ।

विषुवज्ययनादौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

व्यतीपातेऽथ वा कुर्याज्जन्मर्चे वा विशेषतः ।
 अष्टम्यां पञ्चदश्यां वा नित्यं वा दानमाचरेत् ॥
 पुण्यदेशेषु सर्वेषु नदीदेवालयदिषु ।
 दानं गृहे वा दातव्यं श्रद्धा वा यत्र जायते ॥
 विप्रन्तु वेदविदुषं गुरुं सम्पूज्य यत्नतः ।
 भूलेपनादि यत्कार्यं सर्वं विप्रेण कारयेत् ॥
 विलेपयेत्सर्वभूमिं गोमयेन सवारिणा ।
 तत्र विंशतिहस्तन्तु लेपयेत्परिमण्डलम् ॥
 लवणेनोदधिं तत्र परितः परिकल्पयेत् ।
 प्रादेशमात्रं विस्तारादष्टद्वीणेन पार्ष्णीति ॥
 तत्राक्षतान्निर्विकिरेत् श्वेतपुष्पैः समन्ततः ।
 तन्मध्ये कारयेन्मेरुं धान्यभारचयेण वै ॥

मेरुर्महाब्रीहिमयस्तु मध्ये
 सुवर्णकल्पद्रुमसंयुतः स्यात् ।
 पूर्व्वेण सुक्ताफलवज्रयुक्तो
 याम्ब्येन गोमेदकपुष्परङ्गैः ॥
 पश्चाच्च गारुमतनीलरङ्गैः
 सौम्येन वैदूर्यसरोजरङ्गैः ।
 श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाल-
 लतान्वितः शक्तिशिलातलः स्यात् ॥
 शक्ताम्बराख्यम्बुधरावली स्यात्
 पूर्व्वेण पौतानिच दक्षिणे तु ।
 वासांसि पश्चादथ कर्बुराणि

रत्नानि चैवोत्तरतोषनाली ॥
 ब्रह्मातु मध्ये कमलासनस्थ-
 चतुर्भुजः काञ्चननिर्मिताङ्गः ।
 चतुर्भुजश्चात्र निवेशनीयो
 दधत् सुचं चात्र कमण्डलुञ्च ॥
 तथाचसूत्रं जपसाधनञ्च
 कृष्णाजिनं चोपरितश्च विभ्रत् ।
 गङ्गां चतुर्धा पतिताविधाय
 चतुर्दिशं चोदकपूर्णरूपाम् ॥
 रौप्याम्बुहेन्द्रप्रसूतीनवाष्टौ
 संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
 नानाद्विजौवानि च राजतानि
 सृगाश्च सर्वत्र निवेशनीयाः ॥
 पूर्वेण मन्दरगिरिर्यवतश्चुलाभ्याम्
 शुक्लाम्बरेण परितः परिवेष्टितान्तः ।
 प्लक्षेण काञ्चनमयेन वृषेण तद्व-
 द्रौप्येण वृक्षसृगपक्षियुतो विधेयः ॥
 याम्येन गन्धमदनोत्तरगिरिस्तु कार्यो
 सुतैश्च जम्बुतरुणा च हिरण्यमेन ।
 हैमेन यक्षपतिना च विराजमानः
 पीताम्बरेण परितः परिवेष्टितश्च ॥
 पद्मात्तिलाचलमथोपरि कर्दुराभम्
 वासः सपिप्पलहिरण्यवहंसयुक्तम् ।

आकारयेद्विपुलमन्द्रसुगन्धपुष्पम्
 रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ॥
 संस्थाप्य तं विपुलशैलमधोत्तरेण
 शैलं सुपार्श्वमपि मापमयं सुवस्त्रं ।
 न्यग्रोधवृक्षमपि हेममयं सुधेनुम्
 रौप्यैश्च शक्तिघटितैश्च सुभं विधाय ॥
 मेरोश्च पुष्पाभरणञ्च कार्यम्
 घृतोदकं प्रशवणञ्च दिक्षु ।
 क्षीराज्यदध्ना मधुना सरांसि
 प्रागादि तेषां च यथाक्रमेण ॥
 हिमं हेमकूटनिषधाःक्रमश्च याग्ये
 सौम्ये च नीलसितशङ्खयुताः क्रमेण ।
 प्रादेशमात्रं परिनिस्तृतास्ते
 प्रागायता ह्युपरि* वस्त्रयुताश्च सर्वे ॥
 प्रत्येकमत्र वर्षच्छदपर्वतानाम्
 भारेण धान्यपरिमाणमुग्रन्ति सन्तः ।
 शक्त्याच रौप्यकृतपत्तियुताश्च सर्वे
 सौगन्धिपुष्पफलवस्त्रयुगा विधेयाः ॥
 आनीलनिषधायामौ मान्यवहन्वमादनौ ।
 तेषां मध्यगतौ मेरुस्तौ च धान्यविनिर्मितौ ॥
 निषधः पारिजातश्च मर्यादापर्वताविमौ ।
 मेरोः पञ्चमभागेन यथा तौ गन्धमादनौ ॥

गन्धमादनशैलोऽसौ पूर्वपश्चाद्यथाविधौ ।
 श्वेततण्डुलनिर्माणौ दक्षिणोत्तरतः स्थितौ ॥
 सितान्तःप्रमुखाः सर्वे दक्षिणे ककुभादयः ।
 शंखकूटादयश्चैव उत्तरे परिकीर्त्तिताः ॥
 तांस्त्रीन् केशरशैलांश्च कृत्वा धान्यमयान् शुभान् ।
 वस्त्रैराविष्टा शैलेन्द्रं मेरुमन्यांश्च वेष्टयेत् ॥
 दक्षिणं भारतं वर्षं तत् किंपुरुषसम्बृतम् ।
 हरिवर्षं ततः प्रोक्तं मेरोर्दक्षिणतस्ततः ॥
 इलावृतं वृतं मेरोर्यतुर्थं वृषभं तथा ।
 रम्यं हिरण्यं तस्मात् कुरवश्चेति चोत्तराः ॥
 भद्राश्वः केतुमालश्च पूर्वपश्चिमतः स्थितौ ।
 प्रोक्तानि नववर्षाणि जम्बुद्वीपे तु नामतः ॥
 हिमाद्रिमध्ये देवेशं श्रियञ्च विनिवेशयेत् ।
 प्रासादाभिसुखावितौ काञ्चनेन विनिर्श्चितौ ॥
 शङ्ख-चक्र-गदा-पाणिं पीतवाससमच्युतम् ।
 किरीट-केयूर-धरं श्रीवत्साङ्कितवचसं ॥
 पद्मासने समासीनां पद्महस्तां सुलोचनाम् ।
 प्रसन्नवदनां देवीं तस्य दक्षिणतोऽन्यसेत् ॥
 कैनासमध्यतो माञ्च त्वां चैव विनिवेशयेत् ।
 मां च शङ्करनामानं त्वां च गौरीं वरानने ॥
 चतुर्भुजं वृषस्याङ्गजटिलं चन्द्रमौलिनम् ।
 खट्वाङ्गशूल-वरदाभय-हस्तञ्च मां न्यसेत् ॥
 मदुत्सङ्गतां त्वां च दर्पणे दीवरान्विताम् ।

भद्रासने भगवन्तं हयरूपमुखं हरिम् ॥
 सौवर्णं स्थापयेद्देवं भारते कूर्मरूपिणम् ।
 वाराहं केतुमालं वै मत्स्यं कुरुषु चोत्तरे ॥
 सौवर्णब्रह्मवा रौप्यान् स्थापयेत्तु यथाक्रमम् ।
 एवं जम्बाद्वयं० द्वीपं कृत्वा चैव यथाविधि ॥
 अर्घपाद्यासनं स्नानं यथावत् स्थापनं क्रमात् ।
 ब्रह्मादयस्तथादेवाः शैलाः कल्पद्रुमास्तथा ॥
 स्वनाममन्त्रैः पूजार्हा नमस्कृत्तान्तदीपितैः ।
 गन्ध-पुष्प-नमस्कार-धूप-दीप-फलैस्तथा ॥
 तथोपहरणाद्यैश्च पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
 भद्राश्ववर्षे होमन्तु सर्पिषा च समाचरेत् ॥
 स्वनाममन्त्रैर्होतव्यं स्वाहाकारसमायुतैः ।
 दशोत्तरशतं हुत्वा ब्रह्मणे मिरवे तथा ॥
 इतरेषाञ्च सर्वेषामष्टोत्तरशताहुतीः ।
 स्नानार्थं यजमानस्य पुरतः कलशञ्चसेत् ॥
 आठकीदरपूर्णन्तु स्वकूर्चं वस्त्रवेष्टितम् ।
 गन्धाः सुमनसस्तस्य कुशाग्रान्विनिवेशयेत् ॥
 याश्च त्रयोविधास्यन्ति ताश्चावावाहयेत्ततः ।
 गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ॥
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
 इत्यावाह्य ततस्तस्य कलशं विमलोदकम् ॥

अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैः स्थापयेत् प्रीतिपूर्वकम् ।
 स्थापयेत् प्राङ्मुखं तत्र दातारं कलशोदकैः ॥
 ऋग्भिर्व्वरुणदेवौभिः पावमानौभिरेव च ।
 दानकाले च सम्प्राप्ते दाता नारी नरोऽथवा ॥
 स्थापितो गुरुणा तेन सार्द्धं दानं समाचरेत् ।
 त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 प्रत्येकं पर्वतान् सर्वान् प्रणिपत्य पुरःसरम् ।
 मध्यमं गुरवे दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 अन्यस्मै वा प्रदातव्यं तस्यानुज्ञा मवाप्य च ॥

यथाच भूरादिसप्तलोका
 स्वयि स्थिता भूधरराज नित्यम् ।
 अमौत्तरा असुरा लोकनाथा
 ब्रह्मादयो देवगणाश्च नित्यं ॥
 त्वत्संप्रदानादहमप्यशेषैः
 पापैर्विसुक्तास्त यथाभवेयम् ॥
 श्रेयस्तथापर्वतराजमह्यं
 कुरु प्रभो देववरैश्च सार्द्धं ॥
 इतीदमुक्त्वा प्रददेत्तु मेरुं
 सकाञ्चनं राजतवस्त्रयुग्मम् ।
 प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवानाम्
 प्रागादि दद्यादितरान् क्रमेण ॥
 सुरासुराणाममृतार्घ्यं हतै
 त्वया हतं मन्दरशैल सत्य ।

तथा च मां रक्ष च सर्वतस्त्वं
 तव प्रसादादिरजा यथाहं ॥
 गन्धादिमादन इतीरितभूधरेन्द्र
 वेदे तवापि गरुडाय नमोस्तु तुभ्यं ।
 त्वत्सम्प्रदानहतपापसमस्तदीपं
 छायाधिशैलवर रक्ष च मामजस्रम् ॥
 देवालयाय विपुलाय नमोऽचलाय
 हंसाय वेदपुरुषाय नमोऽच्युताय ।
 युष्मत्प्रदाननिहताखिलपापराशिं
 हंसेन सार्द्धममराचल पाहि मां त्वं ॥
 वन्दे सुपार्श्वममराचलमप्रमेय-
 न्येन च देवसुरभिं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ।
 त्वद्दानभक्तियुतसत्क्रिययाहमद्य
 त्वामिव यामि शरणार्थमवैहि मां त्वं ॥
 शीवत्सवचस-मनादि-मजंसमस्त-
 लोकाधिपं सकलकारणमच्युतञ्च ।
 नारायणं शरणमेभि धराधरेन्द्रेः
 सार्द्धं श्रिया हिमवतःस्थितिमादिमीडे ॥
 देवाय देवगणपूजितपादपद्म-
 युग्माय भक्तजनदुःखविनाशनाय ।
 कैलाशशैलनिलयाय भवाय नित्यं
 गौरीप्रियाय वरदाय नमः शिवाय ॥
 चक्रौ त्वनादिनिधनः शरणागतं मां ।

भद्राश्च नामनिगतो हरिरच्युतोऽसौ ।
 आस्ते ह नाथ न वपुः सनकादियोगि-
 पूगैरभिष्टुतपुरातनकीर्त्तिं युक्तः ॥
 मध्ये महार्णवहिमाचलयो निर्षण-
 कूर्माहतिं शरणमेमि भवाभवाय ।
 पारावरं मद्यितमत्र सदा दधाति
 यस्त्वं नमामि सुरपूजितमप्रमेयम् ॥
 वाराहरूपिणमनन्तमनन्तकेतुम्
 लोकस्वरूपिणमनेकगिरोत्तिपादम् ।
 वन्दे महीधरममेयमपारकीर्त्तिं
 यज्ञेयमेमि शरणं हर मौशितारम् ॥
 देवस्तथोत्तरकुक्ष्यपि नित्यमास्ते
 मत्स्यः सुरेन्द्रगणपूजितपादपद्म ।
 रत्नत्वशेषजगतां पतिरच्युतोऽसौ
 संसारदुःखचलितं शरणागतं मां ॥
 उक्त्वैवमात्र मघनाशनदानमन्त्रं
 प्रत्येकमेकं दिजपुङ्गवानाम् ।
 भुक्त्वा शुभानि मनसेच्छति यानि वासौ
 गच्छेच्च यत्र न निवर्त्तयतीह मर्त्यः ॥
 गुरवे दक्षिणां दद्यात् सुवर्णञ्चैव वाससौ ।
 यागोपकरणं सर्व्वं गुरवे विनिवेदयेत् ॥
 इत्याह भगवान् प्रीतः पार्वत्या परमेश्वरः ।
 अहमप्यत्रुवै सर्व्वं युष्माकं मुनिसत्तमाः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तो जम्बुद्वीपदानविधिः ।

ब्रह्मा उवाच ।

शृणु देव मुने दानं सप्तद्वीपाद्वयञ्च तत् ।

तत् कृत्वा पृथिवीदानफलं सर्व्वमुपाश्रुते ॥

पुण्यकालेषु सर्व्वेषु चन्द्रसूर्य्यग्रहादिषु ।

देवागारादिदेशेषु पुण्येष्वायतनेषु च ॥

विप्रं गुरुं वेदविदञ्च दत्तं

विद्याप्रदं वृणुयात्तत्र पूर्व्वम् ।

स कारयेच्चैव तदङ्गकार्य्यम्

ऋते दानं गुरुणानेन सर्व्वम् ॥

समान्भूमिं लिम्पयेद्भूमयेन

सवारिणा शुचि तत्रापि मध्ये ।

कृत्वा द्वीपं जम्बुसंज्ञं यथावत्

तद्वाह्ये च पूजनामा निवहः ॥

जम्बुपञ्चाद्वयो द्वीपो शाल्मलश्च तथापरः ।

कुशः क्रौञ्चश्च शाकश्च पुष्करश्चैव सप्तमः ॥

एते द्वीपाः समुद्रैश्च सप्तसप्तभिरावृताः ।

लवणे-क्षु-सुरा-सर्धि-र्दधि-दुग्ध-जलैः समम् ॥

जम्बुद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यमः स्मृतः ।

तस्यापि मेरुर्देवर्षे मध्ये कनकपर्वतः ॥

पूजद्वीपस्य विस्तारः षोडशाङ्गुल इष्यते ।

पादाधिकस्तथान्येषामुत्तरोत्तरमुच्यते ॥

षोडशद्रोणधान्यैश्च पूजद्वीपं प्रकल्पयेत् ।

ततः पादाधिकं प्रोक्तमन्येषामुत्तरोत्तरम् ।
 विस्तार एष द्वीपानामुदधीनाञ्च सर्वशः ॥
 प्लवादिपञ्चद्वीपेषु वर्षभूधरनिम्नगाः ।
 प्रत्येकं सप्तसप्त स्युः श्वेततण्डुलनिर्मिताः ॥
 पुष्करे भूधरं त्रिकं मध्यतो बलयाकृतिं ।
 वर्षद्वयं तथा चान्येषामतः श्रूयतां मुने ॥
 प्लवे शान्तमयं वर्षं शिशिरं सुखदं तथा ।
 आनन्दञ्च शिवं चैव चेमकृत् सुखमेव च ॥
 गोमेदपर्वतश्चान्द्रो नारदीदुन्दुभिस्तथा ।
 सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजः सप्त पर्वताः ॥
 अनुतप्ता शिवाचापि अम्बिका त्रिदिवी क्रमात् ।
 अमृता सुकृताचैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः ॥
 प्लवन्तु प्रथमे वर्षे मध्यतो विनिवेशयेत् ।
 पलेन वा यथाशक्ति तदर्धेन विनिर्मितं ॥
 तत्पाश्वर्धे देवदेवेशं सर्व्वलोकगुरुं हरिं ।
 सोमरूपधरन्देवं सौवर्णं विनिवेशयेत् ॥
 श्वेतौ हरितजोमूतौ रोहितो वैद्यतस्तथा ।
 नर्मतः सुप्रभः सप्त वर्षास्थिते च पर्वताः ॥
 कुमुदशीदनश्चैव तृतीयश्च बलाहकः ।
 कङ्कश्च महिषश्चैव ककुद्धान् सप्तमोगिरिः ॥
 योनिस्तोया विट्पणा च चन्द्रा शुक्ला च मीचनी ।
 विवृत्तिः सप्त नद्यश्च शास्त्रले परिकीर्तिताः ॥
 उद्भिदो वेणुमाश्चैव सुरज्जो लवणो धृतिः ।

प्रभाकरश्च कपिलः पर्वतान् शृणु नारद ॥
 मणिद्रुमोऽहैमशैलो द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ।
 कुशोद्यमश्च हरिती मन्दरः सप्तमस्तथा ॥
 धूतपापा शिवा चापि पवित्रा शमिता तथा ।
 द्युदम्बा महिषीचैव सर्वपापहरा तथा ॥
 कुशस्तम्बं कुशद्वीपे क्रौञ्चे चैतान्निबोध मे ।
 वर्षाणि भूधराश्चैव विष्णुश्च परएव च ॥
 अश्वकारो मुनिश्चैव दुन्दुभिः सप्तमस्तथा ।
 क्रौञ्चश्च वामनश्चैव अश्वकारीऽथ पञ्चमः ॥
 पुण्डरीको दुन्दुभिश्च सप्तैते स्युरिहाचलाः ।
 गौरी कुमारी सन्ध्या च रात्रिश्चैव मनोजवा ॥
 यक्षादिः पुण्डरीकश्च सप्तसप्त उदाहृताः ।
 शकमध्ये शकवृक्षो वर्षांश्चैव निम्नगाः ॥
 सप्तसप्त च देवर्षे शूयतां गदतो मम ।
 जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणौचकः ॥
 कुसुमोत्तममोदश्च सप्तमश्च महाद्रुमः ।
 उदयो जलधारश्च रैवतयानुपर्वताः ॥
 पञ्चमोऽश्वगिरिः शैलो अम्बिका केसरौ तथा ।
 सुकुमारी कुमारी च नलिनी वेषुका तथा ॥
 इन्दुका रेणुकाश्चैव गभस्तिः सप्तमौ तथा ।
 पुष्करेतु महापद्मो धातकीति प्रकीर्त्तितौ ॥
 मध्वतो वलयाकारौ मानसोऽत्र च पर्वताः ।
 न्यग्रोधवृक्षः पूर्वतु ब्रह्मणः स्थानमुच्यते ॥

सप्तमः पुष्करद्वीपः तद्वहेव समावृतः ।
 एवं द्वीपाः समुद्रेष्व सप्तसप्तभिरावृताः ॥
 द्वीपेष्वैव समुद्रेष्व समाना द्विगुणाः परे ।
 द्वीपमानान् द्रुमान् सर्वान् राजतान्विनिवेशयेत् ॥
 तथापचिम्बगान्कत्स्थान् पर्वतोदधिषु क्षिपेत् ।
 जम्बुद्वीपाधिपं विष्णुं तत्र चैव निवेशयेत् ॥

पूजे सोमं शाल्मले वायुरूपं
 कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं पुराणं ।
 क्रौञ्चे रुद्रं शाकसंज्ञेऽथ सूर्यं
 ब्राह्मं रूपं पुष्करे देव देवं ॥
 कृत्वाचैकं बहुधा चारुमूर्तिं
 हिरण्यजं जगतामीशमाद्यं ।
 प्रचाल्य पूतेन जलेन मन्त्रैः
 संप्रोक्ष्य दर्भैश्च निधाय देवान् ॥
 संवेष्ट्य वस्त्रैश्च धराधरेन्द्रान्
 समन्ततो विकिरेत् पुष्पवृष्ट्या ।
 यर्घादिभिर्हव्ययुतैश्चहस्तैः
 सम्पूज्य मेरुं प्रमथांश्च सर्वान् ॥
 स्वनाममन्त्रैश्च नमोयुतैश्च
 स्वाहायुतैः पूर्ववद्दोममन्त्रैः ।
 यथा पुरा तत्र तथैव कुर्यात्
 देवाधिगैलेन्द्रवनस्पतीनां ॥
 पूर्वद्युरेव विधिना समाप्य

गुरुय तत्राधिवसेन्निशायां ।
निशासु वेदानुमतस्तथैव
वस्त्रादिदानञ्च ततः क्रमेण ॥
ततः प्रभाते विमले तु दान्
काले तदा स्नापितोद्यौतवस्त्रः ।
यथा पूर्वं जम्बुसंज्ञस्य चीर्त्तं
तथादानं सादरं हारयित्वा ॥
ततो विप्रान् पूज्य तेषां क्रमेण
तां दापयेन्मन्त्रपूर्वन्तथैव ।
सोमं वायुं ब्रह्मरूपञ्च चन्द्रं
तथा सूर्यं ब्रह्मणोरूपमाद्यं ॥

वीरुधौषधितृक्षाणां मृगाणां जगतां प्रभोः ।
आह्लादजननो यस्मात् तस्मात्त्वं पाहि मां सदा ॥
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य योजगति स्थितः ।
सदागतिरमेयात्मा रक्ष त्वं व्याहृतस्तु मां ॥
यः कर्त्ता जगतां पाता ब्रह्मलोकपितामहः ।
त्वत्सम्प्रदानाद्देवेश त्रेयधास्तु सदा मम ॥
रक्षार्थं देवदेवानां जगतामपि शङ्कर ।
त्वया तु त्रिपुरन्दग्धं सदा मे संप्रसीद तत् ॥
उदेत्यस्तमनं याति नित्यं पाति जगत्त्रयं ।
प्रत्यक्षं सर्वलोकानां योऽसौ मे संप्रसीदतु ॥
सृष्टिस्थितिविनाशानां कारणञ्च जगतामसौ ।
हिरण्यगर्भा भगवान् सदा मे संप्रसीदतु ॥

इत्येवमेव विधिभिर्द्विजं पुङ्गवानाम्
 प्रत्येकमेकञ्च यथा क्रमेण ।
 दद्यात्तदा गुरवे दक्षिणां च
 वासः सुवर्णादधिकं सुवर्णं ॥
 कृत्वा सप्तद्वीपपर्यन्तभूमिं
 दत्त्वा देवान् जातरूपान् क्रमेण ।
 दद्यात्तस्मै गुरवे दानशेषं
 साङ्गोपाङ्गान्वान्वस्त्रादि सर्व्वं ॥
 आदावन्ते पञ्चभिर्विप्रवर्यैः
 पुण्याहञ्च स्वस्तिमृद्धिञ्च वाच्यं ।
 दद्यात्तेभ्यो दक्षिणां जातरूपं
 वासोधान्यं भोजयेद्वाङ्मणाञ्च ॥

सप्तद्वीपाह्वयं दानमेवं कृत्वाथ नारद ।
 नारी वा पुरुषोवाच वैरिञ्चिं लोकमाप्नुयात् ॥
 उवाच नारदायैवं भगवान् लोकभावनः ।
 यथा मया पि तत्सर्व्वं प्रोक्तं वै मुनिसत्तमाः ॥
 इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तः सप्तद्वीपदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

तत्रासीता मुनयः शौनकाद्या-
 स्तेचारख्ये नैमिषे सत्रवागे ।
 सुखासीनं सूतसुनुन्तदानीम्
 गत्वापृच्छन् यज्ञकर्मवसाने ॥
 उयस्त्रयः परिपृच्छामहे त्वाम्

किं कृत्वासौ पुरुषोवाय नारी ।
 आयुश्च सर्वं लभतेऽथ रोगै
 विमुच्यते भूतिमुपैति चाण्यां ॥
 दुःखप्रनाशं* सहभौतिनाशम्
 दृष्टं तथा त्रिविधे चाद्भुते वा ।
 अधान्धहा भयदीपप्रशान्ति-
 मभीष्टसिद्धिं प्रददाति कर्तुः ॥
 दानं व्रतं देवताभ्यर्चनं वा
 किं तत् कृत्वा कृतकृत्योभवेत्ताः ।
 शृणुष्वस्तववाक्यञ्च यत्तु
 वदास्माकं सूतदानातिविद्वन् ॥
 इत्येवमुक्तो मुनिभिस्तदानौ-
 मुग्रयवाः प्रत्युवाचाथ तेषां ।
 शृणुध्वं वः कथयिष्याम्यहन्त-
 त्वेवं भूतं पृथिवीपद्मदानं ॥
 देवागारे नदनद्योस्तु तीरे
 गृहेऽन्यस्मिन् पुण्यदेशे च कुर्यात् ।
 तडागे वा नन्दने वाथ कुर्या-
 दारामे वा रमते यत्र चेतः ॥
 विप्रं गुरुं वेदपुराणदत्तं
 सङ्गृह्य वैतानि क्रमादरेण ।
 दद्यात्तु तस्मै गुरुवेऽथ वासो

युगं शुभं काञ्चनभूषणानि ॥

अलङ्कृतोऽसौ प्रकरोति सर्व-

सृतेदानं किञ्चिदिहास्ति कार्यं ।

गव्येन भूमिं शक्नुता जलेन

चालेपयेद्दिंशतिहस्तमात्रां ॥

कूटध्वर्षातपत्राणां समं प्राक्प्रवमेव वा ।

षोडशारत्निमात्रान्तु चतुरस्रं प्रकल्पयेत् ॥

यथेष्टं तत्र कुर्याद्द्वै स्तम्भाञ्च परिकल्पयेत् ।

चतुर्द्वारसमायुक्तं चतुस्तोरणभूषितं ॥

दर्भमालापरिवृतं मङ्गलाङ्कुरशोभितं ।

वितानेनोपरिच्छन्नं शुभेन सितरूपिणा ॥

परितो लोकपालानां ध्वजाञ्च परिकल्पयेत् ।

वस्त्रैरावेष्टयेत् स्तम्भान् चतुर्द्दिक्षु विचक्षणः ॥

लम्बयेत् पुष्पमालाञ्च सर्वतस्तम्भसन्धिषु ।

प्रागुदक्प्रवणां भूमिं गोमयेनोपलेपयेत् ॥

एवंकूटप्रपाञ्चाथ पटं वा परिकल्पयेत् ।

मध्ये ब्रीहिमयं शैलं महामिरुं प्रकल्पयेत् ॥

मध्यमं दशभारेण* तुरीयांशेन चेतुरान् ।

मन्दरं पुरतः कृत्वा दक्षिणे गन्धमादनं ॥

विपुलं पश्चिमे शैलं सुपार्श्वेऽक्षेत्रेऽचलं ।

विष्कम्भपर्वतौ द्वौतु पूर्वपश्चिमभागयोः ॥

परितद्यान्तरे वर्षपर्वताः समुदाहृताः ।

* तुरीयांशेनेति क्वचित् पाठः ।

विष्कम्भपर्वतौ, मन्दरगन्धमादनावेवाभिप्रेतौ, वर्षपर्वतास्तु
धरादानोपदिष्टा द्रष्टव्याः ।

जम्बूप्रचाङ्गयौ द्वीपौ शास्त्रालय तथापरः ।
कुशं क्रौञ्चश्च शाकश्च पुष्करश्चैव सप्तमम् ॥
लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः समम् ।
एवं द्वीपाः समुद्रैश्च सप्तसप्तभिराहताः ॥
एवं त्रौहिमयाब्जैलान् पतिष्यः कारयेत्तथा ।
भारार्चिनाथवा शैलानितरान् परिकल्पयेत् ॥
इतरान्, वर्षपर्वतानित्यर्थः ।
सम्बेद्य शैलान् वासीभिः सर्वानिव महोदधीन् ।
चतुरश्वतुरः पात्रान् तत्तद्रव्येण संविशेत् ॥
मन्दारं पारिजातश्च सन्तानं हरिचन्दनम् ।
मेरोरुपरि सौवर्णान् चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥
तन्मध्ये कल्पवृक्षश्च सौवर्णं कमलासनम् ।
ब्रह्माणं दिभुजं देवं प्राङ्मुखं विनिवेशयेत् ॥
मेरुशृङ्गाणि चत्वारि राजतानि प्रकल्पयेत् ।
सौवर्णं मादनं पूज्यं मन्दरे विनिवेशयेत् ॥
हिरण्यं गरुडं जम्बुगन्धमादनपर्वते ।
सौवर्णं पुरोहंसमश्वत्थं परिकल्पयेत् ॥
सुपाङ्गं सुरभीं हैमीं न्यग्रोधश्च निवेशयेत् ।
राजतानपि सर्वेषु नृगपक्षिमहीरुहः ॥
इक्षुचन्दनखण्डानि सर्वेषु विनिवेशयेत् ।

दारेषु कुम्भौ जलवस्त्रयुक्तौ

फलैर्युतौ चन्दनखण्डयुतौ ।

कोणेषु पूर्णं कलशन्तैव

चतुर्दिगमित्तरसं निधाय ॥

कृत्वैव मद्रिप्रवरांश्च देवा-

नाराधयन् चन्दनपुष्पधूपैः ।

स्वनाममन्त्रैश्च नमोन्तरूपै-

रभ्यर्च्य सर्वानद्य विप्रमुख्यान् ॥

सार्धं तथा गुरुणा पञ्चभिस्तैः

पुण्याहकं स्वस्तिमृद्धिं च वाच्यं ।

ततोऽब्रवीत् गुरुरेव कुर्यात्

पूर्वोत्तरस्यान्दिशि भूधराणाम् ॥

अग्निं समाधाय घृतेन दध्ना

जुहोति देवाय च नामचोक्त्वा ।

तथा गिरीणामपि नाममन्त्रै-

र्हशाहुतोरधिकैश्चैवमेकम् ॥

पूर्वेद्युरेवं गुरुरेव कृत्वा

निशां तथा जागरणं च कुर्यात् ।

रक्षोघ्नमन्त्रांश्च जपन् स आस्ते

ततः प्रभाते विमले प्रकर्त्ता ॥

प्राप्ते पुण्ये दानकाले प्रदाता

कुशोदकैस्तिलमिश्रैश्च विद्वान् ।

स्नात्वा शुचिर्गुरुणा प्रोक्षितोऽसौ

तथा मन्त्रैर्ध्वजैः पावमानैः ॥

दद्यात् पुष्पाञ्जलिं तत्र मेरोः कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 सम्पूज्य दद्याद्विप्राय गुरवे वाहिताग्नये ॥
 यस्मात्त्वं लोकपालानां ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 आवासः सर्वदेवानां तस्मान्नां पाहि सर्वतः ॥
 यस्मात्त्वं चित्तिपद्मस्य कर्णिकारं महौधर ।
 तस्मात्त्वं सर्वदा ह्यस्मच्छे यांसि प्रददस्व वै ॥
 इति दद्यान्महामेरुं विप्राय विदुषे ततः ।
 प्रागाद्युत्तरपर्यन्तान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 प्रत्येकमेकं विदुषां चतुर्णां प्रतिकल्पयेत् ।
 दद्यात् पुष्पाञ्जलिञ्चैव कृत्वाचापि प्रदक्षिणम् ॥
 यस्मात्त्वं मदनावासो देवानामपि पर्वत ।
 सम्प्रीयतां मे भगवान् मन्दरः पर्वतोत्तमः ॥
 यस्मात्त्वं गरुडावासः सदा देवालयचलः ।
 सम्प्रीयताम्भे भगवान् गन्धमादनपर्वतः ॥
 यस्मिन्नश्वत्थवृक्षस्थो हंसरूपी सदा वसेत् ।
 तस्मात् सम्प्रीयतां मच्चं विपुलः पर्वतोत्तमः ॥
 सुरभिस्तिष्ठते नित्यं न्यग्रोधोमस्तके तव ।
 आरामो देवतानां त्वं सुपाश्वं प्रीतिमान् भव ॥
 इत्येवं पृथिवीपद्मदानं दानोत्तमं तथा ।
 दत्त्वा भुङ्क्तेऽधिकान् भोगान् ब्रह्मसालीक्यमाप्नुयात् ॥
 पुण्याहं स्वस्तिमृद्विच्च वाचयेद्गुरुणा सह ।
 विद्वद्भिः पञ्चभिर्विप्रैर्दद्यात्तेषाम्नु दक्षिणाम् ॥
 दानोपदेष्टुं गुरवे दक्षिणां प्रतिपादयेत् ।

उपदेष्टा च षष्ठोभिप्रेती वैतानिकस्य तु
गुरोस्तेषाञ्च दद्यात्तु दक्षिणामित्यनेन च
दक्षिणादानमिदं ।

दानमानसमं निष्कं जातरूपं विधानतः ।
आसनं शयनं वस्त्रं पात्रं भोजनसाधनम् ।
पानीयसाधनङ्गास्यं गुरवे प्रतिपादयेत् ॥

एतद्दानेऽप्युपयुक्तं समस्तम्
दद्यात्तस्मै गुरवे वस्त्रजातम् ।
स्वयं भुङ्क्ते स दृतं पाणिनीकं
गुरुन् विप्रान् भोजयेद्देष्टवर्गान् ॥
एवं पुरा ऋषये नारदाय
जगत्कर्त्ता वात्रवीत्यद्भ्योनिः ।
मया चोक्तं पृथिवीपद्मदानम्
ततः किञ्च प्रव्रवीमि द्विजेन्द्राः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तः पृथिवीपद्मदानविधिः ।

शौनक उवाच ।

अन्धजागमने मर्त्यः पाण्डुरोगी प्रजायते ।
वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं दानहोमादिकर्मणा ॥
पलत्रयेण कुर्वीत राजतेन वसुन्धराम् ।
तदर्हनाथवा कुर्यादित्तशाठ्यप्रकारयेत् ॥
सपर्वतवनां कृत्स्नां समुद्रपरिवेष्टिताम् ।
नवरत्नानि निक्षिप्य श्वेतवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
कांस्यपात्रे विनिक्षिप्य पलायकविनिर्मिते ।

देवीमावाहयेत्तत्र सर्वाधारां हरिप्रियाम् ॥
एह्येहि देवि धात्री त्वं रूपेस्त्रिलोक्यगाविश ।
सहिता पर्वतैर्दीपैः समुद्रैः सुमना भव ।

आवाहनमन्त्रः ।

एवमावाह्यतां देवीं गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।
उपचारैः षोडशभिराचार्यैः सर्वशास्त्रवित् ॥
होमश्चापि प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैरथ ।
भूमिर्भूमौति मन्त्रेण समिहोमः प्रकीर्त्तितः ॥
तथा । भूमिर्भूमिमगात्माना मातामातरमित्यपि ।
मन्त्रः प्रकीर्त्तितश्चाम्नौ तिलाज्याहुतिभिर्हुनेत् ॥
अग्नेरुत्तरतश्चापि कुम्भं वस्त्रेण वेष्टितम् ।
स्वापयेद्व्रणं शुभ्रमश्वस्थानादिसृत्तिकाः ॥
प्रक्षिपेच्च ततः शुद्धवारिणा परिपूरिते ।
पवमानादिभिर्मन्त्रैरभिषेकञ्च कारयेत् ॥
शत्रोर्देव्यनुवाकेन शान्तिं चापि प्रकल्पयेत् ।
अभिषिक्तस्य चाङ्गानि वस्त्रेण परिमार्जयेत् ॥
अक्षीभ्यमनुवाकेन यथा लिङ्गं सदर्भकम् ।
आचार्याय च तां पृथ्वीं दद्याद्रोगी समाहितः ॥
मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।
धात्री धरित्री भूतानां वराहेणोदृता प्रिया ॥
रत्नगर्भसमुद्रैकवसना सर्वशोभना ।
दानेनानेन सुप्रीता पाण्डुरोगं व्यपोहतु ॥
दानमन्त्रः । अनेन विधिना दत्त्वा पृथ्वीदानं प्रयत्नतः ।

यद्दानं वै कृतं मर्त्ये अन्यजागमनेन तु ॥
 तत्सर्वं नाशमायाति पाण्डुरोगादिकं महत् ।
 शान्त्यर्थं ब्राह्मणेः सार्धं कुर्यात् पुण्याहवाचनं ॥
 इति पद्मपुराणोक्तः पाण्डुरोगहरः पृथिवीदानविधिः ।
 अथ विश्वचक्रशब्दितं द्वादशं महादानमाख्यायते ।
 मत्स्यपुराणे मत्स्य उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 विश्वचक्रमितिख्यातं सर्वपापप्रनाशनम् ॥
 तपनीयस्य शुद्धस्य विपुवादिषु कारयेत् ।
 ज्येष्ठं पलसहस्रेण तदर्धेन तु मध्यमम् ॥
 तस्यार्धेन कनिष्ठं स्यात् विश्वचक्रमुदाहृतं ।
 अन्यद्दिशपलादूर्ध्वमशक्नोति निवेदयेत् ॥
 षोडशारन्तश्चक्रं भ्रमन्नेत्यष्टकावृतम् ।
 नाभिमध्ये स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ।
 शङ्खचक्रेऽस्य पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतं ।

‘अरोनामः नाभ्यन्तोपक्रमान्तगामिशलाकाकृतिरवयवविशेषः

‘नेमयः, प्रधयः भ्रमन्त्योवलयाकारेणावस्थिताः

तासामष्टकेन तुल्यान्तरालेनावृतम् ।

वेष्टितं, नाभिपद्मे स्थितमिति

अष्टदलपद्माकारा नाभिः तत्कर्णिकायां योगारूढमिति
 हृद्देशावस्थापितहस्तद्वयं पार्श्वस्थिशङ्खचक्रं विष्णुं विन्द्यस्य दला-
 ष्टक पूर्वादिक्रमेण शङ्खचक्रं प्रतिष्ठापयेत् । तत्तत्क्षणं तु नार-
 दयै ।

विमलौत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा तथापरा ।
 प्रज्ञा सत्त्वा तथेयाना नवमी वाप्यनुग्रहेति ॥
 सर्वा दक्षिणहस्तेन वरदेन विराजिता ।
 सध्येन चक्रे धारिणः स्त्रीरूपाद्यावभूषणा इति ॥
 अत्र देव्यष्टकसमाहतमितिवचनावयव्या अनुपयोगः ।
 द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्वतो जलशायिनः ।
 अत्रिर्भृगुर्वशिष्ठश्च ब्रह्मा कश्यप एव च ॥
 मत्स्यः कूर्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
 रामोरामश्च कृष्णश्च बुधः कल्कीति च क्रमात् ॥
 जलशायिप्रभृतीनां, लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदानद्वये ।
 मत्स्यादीनान्तु पञ्चरात्रे ।

वामे शङ्खं गदां दक्षे द्विभुजीमत्स्यरूपष्टकं ।
 नराद्रिर्मत्स्यरूपी वा मत्स्यरूपी जनार्दनः ॥
 एतदेव कूर्मलक्षणं मत्स्यपदस्थाने कूर्मपदप्रयोगे सति ।
 मधुपिङ्गलवर्णश्च चतुर्बाह्यायुधैर्युतम् ।
 नराङ्गं शूकरास्थं च मनाक्पौनं सुभीषणम् ॥
 श्रीवामकूर्परस्था तु धरानन्तौ पदानुगौ ।
 एतद्रूपधरं देवं वराहं भुक्तिमुक्तिदम् ॥
 ज्वलदग्निसमाकारं सिंहवक्त्रं नराङ्गकम् ।
 दंष्ट्राकरालवदनं ललज्जिह्वं सुभीषणम् ॥
 वृत्ताक्षं जटिलं क्रुद्धं आलीढं पीनवत्सम् ।
 अभेद्यतोन्नखरं वामोरुक्कतदानवं ॥
 तद्वत्तोदारयन्तं च कराभ्यां नखरैर्भृशं ।

गदाचक्रधरं द्वाभ्यां नरसिंहं जगत्प्रभुम् ॥
 कुण्डोच्छेदधरोद्दिद्योर्ध्वामनः परिकीर्तितः ।
 क्षत्रान्तकरणं घोरमुदहन् परशुं करे ॥
 जामदग्न्याः प्रकर्त्तव्यो रामो रोषारुणेक्षणः ।
 युवा प्रसन्नवदनः सिंहस्कन्धो महाबलः ॥
 आजानुबाहुः कर्त्तव्यो रामो बाणधनुर्धरः ।
 शङ्खचक्रधरः कार्य्यो नीलोत्पलदलच्छविः ॥
 कृष्णो दीर्घद्विबाहुश्च सर्वदैत्यचयङ्करः ।
 काषायवस्त्रसंवीतः स्कन्धसंसक्तचौवरः ॥
 पद्मासनस्थो विभुजो ध्यायी* बुधः प्रकीर्तितः ।
 खड्गोद्यतकरः क्रुद्धो हयारूढो महाबलः ॥
 स्नेच्छोच्छेदकरः कल्की विभुजः परिकीर्तित इति ।
 तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्वसुभिर्युता ॥

गौरैः लक्षणमुक्तं, ब्रह्माण्डपुराणे ।

ब्रह्माण्डाद्याः सप्तमातरः ।

तासाञ्च, लक्षणमुक्तं लक्षणसंग्रहे ।
 गौरी चतुर्मुखी वीरा अक्षमाला सुचान्विता ।
 कुण्डलान्यपात्रिणी वामे ब्रह्माणी हंससंस्थिता ॥
 गौरी, गौरवर्णा ब्रह्माणीविशेषणमेतत् ।
 त्रिनेत्रा शूलहस्ता च जटाखण्डेन्दुमण्डिता ।
 कपालमालिनी शक्ता रुद्राणी वृषसंस्थिता ॥
 रक्ता शक्तिधरा देवी रक्तमालास्वरान्विता ।

शिखिपृष्ठसमारूढा कीमारी स्कन्दरूपिणी ॥
 शङ्ख-चक्र-गदा-शार्ङ्ग-खड्गहस्ता च तार्चिता ।
 श्यामा चतुर्भुजा देवी वैष्णवी वनमालिनी ॥
 कृष्णा पीनोदरा क्रूरा शूकरास्यानुकारिणी ।
 सवस्त्रा यौवनोद्भिन्ना नार्थ्यभरणभूषिता ॥
 वाराही महिषस्था तु मदिरा दण्डधारिणी ।
 खट्वाग्रे खेटकसंयुक्ता अघवापि चतुर्भुजा ॥
 सहस्राक्षा गजारूढा हेमाभा वज्रधारिणी ।
 इन्द्राणी सर्वसिद्धार्था सर्वाभरणभूषिता ॥
 गर्त्ताक्षी क्षीणदेहा तु चामकुक्षिभयङ्करी ।
 विवृतास्या च दंष्ट्रोया शिवे वा कौशिके स्थिता ॥
 लेलिहाना विमुक्ताक्षी ज्वलत्केशाहिमण्डिता ।
 द्वीपिचर्माम्बरा क्रुद्धा चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥
 जटिला वर्जुला चञ्चला चतुर्बाहुषु विभ्रती ।
 कपालकर्त्तरी याम्ये पाशं शूलञ्च वामत इति ॥
 वस्त्रशृङ्खलचणमुक्तां ब्रह्माण्डदाने ॥
 चतुर्थे द्वादशादित्या वेदाश्चत्वार एव च ।
 पञ्चमे पञ्चभूतानि रुद्राद्यैकादशैव तु ॥
 लोकपालाष्टकं षष्ठे दिक्षातज्ज्ञास्तथैव च ।
 सप्तमेऽस्ताणि सर्वाणि मङ्गल्यानि च कारयेत् ।
 अन्तरान्तरतो देवान् विन्ध्यमेदष्टमे पुनः ॥

सन्निवेशोपयोगित्वादष्टावस्त्राणि मङ्गल्यानि चाष्टाविलेतावतामेव
परिग्रहो न्यायः ।

अस्त्राण्युक्तानि, गरुडपुराणे,

खड्ग-शूल-गदा-शक्ति-कुन्ता-हुग-धनूषि च ।

स्वधितियेति शस्त्राणि तेषु चार्पणं प्रशस्यत इति ॥

मङ्गल्याख्याह पराशरः ।

दक्षिणावर्तशङ्खश्च रोचना चन्दनन्तथा ।

मुक्ताफलं हिरण्यञ्च च्छत्रञ्चामरमेव च ।

आदर्शश्चेति विज्ञेयं मङ्गल्यं मङ्गलावहम् ॥

अन्तरान्तर इति पूर्वोक्तिः, सर्वैरेव सम्बध्यते अन्तराणाम-
न्तरो मध्यदेश इत्यर्थः अष्टमावरणे तु पूर्वोक्तान् ब्रह्मादीन् षोड-
शदेवान् विन्ध्यसेदिति दानविवेककारः अभीष्ट देवान् विन्ध्यसेदिति
केचित् एते च देवताविशेषा विश्वचक्रनिर्माणार्थमवकृतस्यैव
सुवर्णस्य मध्यतश्चक्रारूढा निष्पादनीयाः न पृथक् सुवर्णेन तथा-
विधेयस्यैव चक्रस्य कार्यतवोपदेयात् ।

तुलापुरुषवच्छेषं समन्तात्परिकल्पयेत् ।

ऋत्विज्यण्डपसम्भार-भूषणाच्छादनादिकम् ॥

विश्वचक्रं ततः कुर्यात् क्षणाजिनतिलोपरि ।

तथाष्टादश धान्यानि रसांश्च लवणादिकान् ॥

पूर्णकुम्भाष्टकञ्चैव वस्त्राणि विविधानि च ।

माल्येक्षुफलरत्नानि वितानं वापि कारयेत् ॥

अत्रादिशब्देन, हवि-याव-शिवदिपूजा-

ब्राह्मणवाचनाधि-वासनादीनि संगृह्णन्ते ।

भविष्योत्तरे ।

अधिवास्य ततश्चक्रं पञ्चाङ्गोमं समाचरेत् ।

चातुशरणिक्सासूत्रब्राह्मणास्तुरोऽष्ट वा ॥

होमं कुर्युर्यतात्मनो वस्त्राभरणभूषिताः ।

होमद्रव्यसमोपेताः सुक्स्त्रुवैस्तान्त्रभाजनैः ॥

चक्रप्रतिष्ठितानान्तु सुराणां होम इष्यते ।

तन्निर्द्वाजुह्यान्मन्त्रैः सर्वोपद्रवशान्तये ॥

मत्स्यपुराणे ।

ततोमङ्गलशब्देन स्नातः शुक्ताम्बरो गृही ।

होमाधिवासनान्तेषु गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम् ।

नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ॥

परमानन्दरूपौ त्वं पाहि संसारकदंभात् ।

तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः ॥

इदि तत्त्वं गुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम् ।

वासुदेवे स्थितं चक्रं चक्रमध्ये च माधवः ॥

अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह ।

विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम् ॥

आयुवञ्चाधिवासस्य भवादुद्धर मामतः ।

इत्यामन्त्र्य च योद्द्यात् विश्वचक्रं विमलरः ॥

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोके महीयते ।

वैकुण्ठलोकसामाद्य चतुर्बाहुः सनातनः ॥

सेव्यते ऽप्सरसां सङ्घैस्तिष्ठेत् कल्पशतवयं ।

अत्रापि पूर्ववद्दानवाक्यमभिधाय-

यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणामहितंजल-

पूर्णमाचार्यादिभ्यः सम्प्रदानं प्रतिपादनं तदनुष्ठयान्तेभ्योपि
दानम् दौनानाद्यतर्पणम् स्वल्पेत्वेकाग्निविधानमृत्विगाचार्याणां
विभागव्यवस्था चेति सर्व्वं प्रकृतिवदनुष्ठेयं, ततः पुण्याहवाचन-
देवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् ।

प्रणमेद्वा स्वयं कृत्वा विश्वचक्रं दिने दिने ॥

तस्यायुर्वर्द्धते नित्यं लक्ष्मीश्च विपुला भवेत् ।

इति सकल जगत्सुराधिवासम्

वितरति यस्तपनीयषोडशारम् ।

हरिभुवनमुपागतः ससिद्धै

शिरमधिगम्य नमस्कृते शिरोभिः ॥

असुदर्शनतां प्रयाति शची

मन्दनसुदर्शनाच्च कामिनीनां ।

ससुदर्शनकेशवानुरूपः

कनकसुदर्शनदानदग्धपापः ॥

कृतगुरुदुरितानिषोडशार

प्रवरसुदर्शनदानता निरस्य ।

ब्रजति च समुरारिधाम भित्वा

भवमतित्य भुवने भवान् भूयः ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तो विश्वचक्रदानविधिः ।

अथ कल्पलताभिधानं त्रयोदशं महादानमुपवर्ण्यते ।

मत्स्यउवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

महाकल्पलता नाम महापातकनाशनम् ।

पुण्यां तिथिमग्रासाय कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

ऋत्विग्मण्डपसन्धारभूषणाच्छादनादिकम् ।

तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहनादिकं ॥

आदिशब्दव्याख्यानं पूर्ववत् ।

चामीकरमशौः कुर्यात् दशकल्पलताः शुभाः ।

नानापुष्पफलोपेता नानाशुकविभूषिता ॥

विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः ।

हरोनादिस्तुभिः* सिद्धैः फलानिच विहङ्गमैः ॥

चामीकरं, सुवर्णं कल्पलतास्तुलाकारा विधेयाः,

नानाफलानि, पुंस्त्रीभोगजवाजिप्रभृतीनि, स्वरूपपुष्पफलानां
तुलनार्थत्वेनैवोपपत्तेः ।

*अशुकानि, वस्त्राणि । सुपर्णाः, पक्षिणः ।

एवं दशकल्पलतां विधाय वेदिकयाम् लिखितचक्रस्योपरि
मध्ये हयं पूर्वादिदिक्षु चाष्टौ स्थापयेत् ।

लोकपालानुसारिण्यः कर्त्तव्यास्तासु देवताः ।

ब्राह्मीमनन्तशक्तिश्च लवणस्योपरि व्यसेत् ।

अधस्ताच्च तवोर्मध्ये पद्मगङ्गकरे शुभे ॥

लोकपालानुसारिणी देवता, लोकपालशक्तय इत्यर्थः ।

अधस्ताच्च तयोरिति, मध्यस्थापितयोः कल्पलतयोरधस्तात् पद्माकारां ब्राह्मीं, शङ्खधरामनन्तशक्तिञ्च स्थापयेत् ।

लवणादिपरिमाणञ्च, परिमाणविशेषा-

निर्देशात् पुरुषेच्छया नियम्यते । लवणं स्तूपयोर्न्यस्येदिति क्वचित्पाठः तत्र स्तूपो राशिः द्विवचनं राशिद्वयापेक्षयेति ।

इभासनस्थातु गुहे पूर्वतः कुलिशायुधा ।

रजन्यजस्थितान्नेयोस्तुहीपाणिरथानले ॥

पाम्यामहिषमारुढागदिनौ तन्दुलोपरि ।

वृतेन नैऋतौ स्थाप्या सखहा दक्षिणापरे ॥

वारुणे वारुणी क्षीरे भ्रषस्था नागपाणिनी ।

पताकिनी च वायव्ये स्रगस्था शर्करोपरि ॥

सौम्या निलेषु संस्थाप्या शङ्खिनौ निधिसंस्थिता ।

माहेश्वरी वृषगता त्रैशपाणिः त्रिशूलिनी ॥

इभो-गजः सच चतुर्दन्तोविधेयः, कुलिशं, वज्रं, रजन्यजस्थितेति, रजनो, हरिद्रा, अजः, ह्यगः, हरिद्रोपरिस्थापिता च्छाग-वाहनेत्यर्थः अनले, आग्नेयदिग्भागे, दक्षिणापरे नैऋतदिग्भागे नैऋतप्रेतवाहनेत्यवधेयं भ्रषस्थामकरवाहनेत्यर्थः ।

निधिसंस्थितेतिनिधिरूपं कलशानुकारि ।

मौलिन्धोवरदास्तद्वत् कर्त्तव्या वालिकान्विताः ।

शक्त्या पञ्चपलादूर्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् ॥

सर्वासामुपरिष्टाच्च पञ्चवर्णं वितानकम् ।

धेनवो दशकुम्भाश्च वस्त्रयुग्मानि चैव हि ॥

मौलिन्यो, मुकुटधराः, वरदा इति, यद्योक्तायुधधारिणः करा-
दितरेण करेण वरदमुद्रान्विता इत्यर्थः । 'वालिका, कर्णभूषणं
बालकान्विता इति कचित्पाठः तदा वामोत्सङ्गस्थितबालका इति
व्याख्या एतच्च पञ्चपलादिपरिमितकल्पलताकरणीपल्लवसुवर्णे-
नैव विभज्य सर्वं कर्त्तव्यं, पृथक्पृथगेण कर्त्तव्यानुत्पदेशात् ।

मध्यमदे तु गुरवे ऋत्विग्भ्योन्यास्तथैव च ।

ततो मङ्गलग्नेन स्नातः शुक्लाम्बरो वुधः ।

त्रिःप्रदक्षिणमाहृत्य मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥

तत इति होमाधिवासन पुण्याहवाचनादि पूर्वोक्त कर्मकला-
पानन्तर्यमुच्यते, स्नात इति कुण्डसमीपवर्त्तिकलग्नस्थितसर्वोपधि-
जलेन ऋत्विग्भिः स्नापितः, गृहीतकुसुमाञ्जलिरित्यपि ज्ञेयं ।

अथ मन्त्रः ।

नमोनमः पापविनाशिनीभ्यो

ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालनीभ्यः ।

आशंसिताधिक्यफलप्रदाभ्यो

दिग्भ्यस्तथाकल्पलतावधूभ्यः ॥

अथ पूर्ववत् प्रयोगमुच्चार्य मध्यमे दे देवतादिसहिते कल्पलते
गुरवे प्रतिपाद्य शेषा ऋत्विग्भाः प्रतिपादयेत् ।

तदनुज्ञया अन्येभ्योपि दानं दीना नाथ पूरणं, स्वल्पेत्वेकाग्नि
विधानं चेति पूर्वोक्तमनुसन्धेयं । ततः पुण्याहवाचनदेवतापूजन-
विसर्जनानि कुर्यात् ।

इति सकलदिगङ्गनाप्रदानं

भवभय सूदनकारि यः करोति ।

अभिमतफलदे स नाकलोके

वसति पितामहवस्तराणि चिंशत् ॥

अभिमतफलदे, इष्टफलदायिनि ।

पितृशतमवतारयेद्भवाब्धेः

स च दुरितौघविनाशशुद्धदेहः ।

सुरपतिवनितासहस्रसंस्थैः

परिहृतमम्बुजसंसदाभिवन्द्यः ॥

इति विधानमिदं सदिगङ्गना-

कनककल्पलताविनिवेदने ।

पठति यः स्मरतीह तदीक्षते

स पदमेति पुरन्दरमेवितम् ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तः कल्पलतादानविधिः ।

अथ सप्तसागरसंज्ञं चतुर्दशं महादानमाख्यायते ।

मत्स्य उवाच ।

अथातः सम्भवत्यामि महादानमनुत्तमं ।

सप्तसागरकं नाम महापातकनाशनं ।

पुण्यं दिनमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥

तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहनं वधः ।

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकं ॥

आदिशब्देन, वृद्धिश्चाह-पुण्याहवाचनादि ।

कारयेत् सप्तकुण्डानि काञ्चनानि विचक्षणः ।

प्रादेशमात्राणि तथारत्निमात्राणि वा पुनः ॥

कुर्यात्तप्तपलादूर्ध्वमासहस्राच्च शक्तिः ।

संस्थाप्यानिच सर्वाणि कृष्णाजिनतिलोपरि ॥

कुण्डानि, भाण्डानि, प्रादेशादिपरिमाणं, तिर्यग्गूर्धपरिचैवम् ।

एकविंशत्यङ्गुष्ठपर्वपरिमितोरत्निः तदर्धं प्रादेशः, तिला,
द्वीणपरिमाणाः सौदर्णसंप्रदेयाश्रयाणां कृष्णाजिनसम्बन्धिनां
तेषां तथाव्याप्तिदर्शनात् ।

प्रथमं पूरयेत् कुण्डं लवणेन विचक्षणः ।

द्वितीयं पयसा तद्वत्तृतीयं सर्पिषा पुनः ॥

चतुर्थं तु गुडेनैव दध्ना पञ्चममेव च ।

षष्ठं शर्करया तद्वत्सप्तमं तीर्थवारिणा ॥

स्थापयेन्नवणस्यान्ते ब्रह्माणं काञ्चनं शुभं ।

केशवं क्षीरमध्ये तु घृतमध्ये महेश्वरं ॥

भास्करं गुडमध्ये तु दधिमध्ये सुराधिपं ।

शर्करायां न्यसेन्नक्ष्मीं जलमध्ये तु पार्वतीं ॥

सर्वेषु सर्वरत्नानि धान्यानि च समन्ततः ।

ब्रह्मादिप्रतिमालक्षणमुक्तं, ब्रह्माण्डदाने सर्वरत्नानि सर्व-
धान्यानिच परिभाषायां ।

तुलापुरुषवक्त्रेधमवापि परिकल्पयेत् ।

ततो वारुणहोमान्ते स्नापितो वेदपुङ्गवेः ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानेतानुदाहरेत् ॥

शेषशब्देन पुण्याहवाचनमाचार्यादिभ्यो जलपूर्वोक्तं दानं ।
तदनुज्ञाचान्तेभ्योऽपि दानं दीनानाथतर्पणं, स्वल्पेष्टेकाग्नि-
विधानमित्याद्यनुसन्धेयं । अयं विशेषः, द्वितीयदिवसे तुलापुरु-

योक्तृकर्मशेषसमाप्तौ पूर्णाहुतेः पूर्वमान्यतिलैस्तद्विष्णुमन्त्रेण सहस्र
संख्योवाक्यहोमः कर्त्तव्यः ।

नमोवः सर्वसिन्धूनामाधारिभ्यः सनातनः ।

जन्तूनां प्राणदेभ्यश्च समुद्रेभ्योनमीनमः ॥

क्षीरोदकान्यदधिमाधवसावणेशु-

सारामृतेन भुवनत्रयजीवसङ्गान् ।

आनन्दयन्ति वसुभिश्च यतो भवन्त-

स्तस्मान्ममाप्यघविनाशमलंविदध्वं ॥

यस्मात् समस्तभुवनेषु भवन्त एव

तीर्थामरासुरसुवदमणिप्रतानं ।

पापक्षयाम्बरविलेपनभूषणाय

लोकस्य विभ्रति तदस्तु ममापि लक्ष्मीः ।

ततो, यथा शक्तिदक्षिणासहितसंप्रदानान्ते पूर्ववत् पुष्पा-
हवाचन-देवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् ।

इति ददति रसामरसंयुतान्

मुचिरविष्मयवानिह सागरान् ।

शमलकाञ्चनवर्णमयानसौ

पदमुपैति हरेरमरावृतः ॥

सकलपापविघातविराजितः

पिष्टपितामहपुत्रकलत्रकं ।

नरकलोकसमाकुलमप्यलं

ऋगिति सोऽर्पयते शिवमन्दिरं ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तः सप्तसागरदानविधिः ।

अथ रत्नधेनुसमाख्यं पञ्चदशमहादानं प्रतिपादयते ।

मत्स्यपुराणे मत्स्य उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

रत्नधेनु इति ख्यातं गोलोकफलद्वयणाम् ॥

पुण्यां तिथिमवासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।

लोकेशावाहनं कृत्वा ततोधेनुं प्रकल्पयेत् ॥

भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा लवणद्रोणसंयुतम् ।

धेनुरत्नमयीं कुर्यात् संकल्प्य विधिपूर्वकम् ॥

लोकेशावाहनमित्युपलक्षणं

अथ हि देश-काल-वृत्तियाद-शिवादिपूजा-ब्राह्मणवाचन-
गुरुश्रुतिस्वरण-मधुपर्कदान-कुण्डमण्डप-वेदिका-चकलेखन-वि-
तान-तीरण-पताकादिकं मत्स्यपुराणीकतुलापुरुषविहितं संगृ-
ह्यते धेनुं प्रकल्पयेदिति लवणाद्रोणोपरि प्राञ्जु, खौमुदक्यादा-
रेखाभिः सवत्साङ्गवाक्यतिम् रचयेदित्यर्थः ।

स्थापयेत्पद्मरागाणामेकाशीतिं मुखे बुधः ।

पुष्परागशतन्तव्वहोण्यां परिकल्पयेत् ।

ललाटे हेमतिलकं मुक्ताफलशतं दृशोः ॥

घोण्यां, नासिकाग्रभागे, हेमतिलकादिषु, सारतः, परिमाण-
तथ फलविशेषे इति न्यायात् ज्ञायते, यथाशक्त्यनुष्ठानं मुक्ताफल-
शतव्रह्मद्वये विभज्य स्थापनीयम् ।

भ्रूयुगे विद्रुमशतं शृङ्गी कर्णद्वये स्थिते ।

काञ्चनानि च शृङ्गाणि शिरो वज्रगतात्मकम् ॥

शृङ्गाणीति, वत्सशृङ्गापेक्षया बहुवचनम्

श्रीवायां नेत्रपट्टकं गोमेदकशतात्मकम् ।

इन्द्रनीलगतं पृष्ठे वैदूर्यशतपार्श्वके ॥

स्फटिकैरुदरन्तद्वलौगन्धिकशतात्कटिम् ।

सुरा हेममयाः कार्याः पुच्छं मुक्तावलीमयम् ॥

स्फटिकैरित्यत्र, साहचर्यात् तद्वदितिवचनाच्छतसंख्यैरित्यव-
धेयं, सौगन्धिकं माणिक्यविशेषः, मुक्ताफलानामपि शतसंख्यत्वम-
वधेयं ।

सूर्यकान्तेन्दुकान्तौ च घ्राणे कर्पूरचन्दनम् ।

कुङ्कुमानि च रोमाणि रौप्यां नाभिञ्च कारयेत् ॥

गारुज्यतशतं तद्वदपाने परिकल्पयेत् ।

तथान्यानि च रत्नानि स्थापयेत्सर्व्वसन्धिषु ॥

अन्यानि, माणिक्यादीनि यथाशक्ति यथालाभं स्थापयेत् ।

कुर्च्यात्शर्करया जिह्वां गोमयञ्च गुडात्मकम् ।

गोमूत्रमाज्येन तथा दधिदुग्धं स्वरूपतः ॥

पुच्छाये चामरन्दयात् समीपे ताम्रदोहनम् ।

कुण्डलानि च हेमानि भूषणानि च शक्तितः ।

कारयेदेवमेवन्तु चतुर्थांशेन वत्सकं ॥

एवमेवमिति, एतैरेव धेनूत्तरत्नादिद्रव्यैरित्यर्थः ।

तथासर्वाणि धान्यानि पादाद्येक्षुमयाः स्मृताः ।

नानाफलानि सर्वाणि पञ्चवर्णवितानकम् ॥

एवं विरचनां कृत्वा तद्वद्वीमाधिवासनम् ॥

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा धेनुमामन्त्रयेद्वधः ।

गुडधेनुवदामन्त्रा इदञ्चोदाहरेत्ततः ॥

तद्वदिति, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानवदित्यर्थः ।

सर्वौषधिस्नानादिकमपि तद्वदेव ज्ञेयं दक्षिणां दत्त्वेति क्रमो-
ऽत्राविवक्षितः, दक्षिणाचात्र यथाशक्ति सुवर्णं, नृपकर्तृके तु दाने
यामरत्नादयः, इति गुडधेनुवत् यालक्ष्मीरित्यादिमन्त्रैः ।

त्वां सर्वदेवगणधाम यतः पठन्ति

रुद्रेन्द्रविष्णुकमलासनवासुदेवाः ।

तस्मात् समस्तभुवनत्रयदेवयुक्ता

साम्प्रहि देवि भवसागरपीडामानम् ।

आमन्त्र्य वेत्स्य मभितः परिवृत्य भक्त्या

दद्यात् द्विजाय गुरवे जलपूर्वकन्तां ।

यः पुण्यमाप्य दिनमत्र कृतोपवासः

पापैर्विमुक्ततनुरेति पदं मुरारेः ॥

परिवृत्य, प्रदक्षिणीकृत्य गृहीतकुसुमाञ्चलिरित्यपि ज्ञेयं ।
कृतोपवासत्वमधिवासनदिने, अशक्तौ तु नक्तमित्युक्तं गुरवे द-
द्यादित्येकाम्निपक्षविषयं । अनेकाम्निपक्षे तु तुलापुरुषवद्व-
वस्था दानानन्तरं पूर्ववत्पुण्याहवाचन-देवतापूजन-विसर्जनानि
कुर्यात् ।

इति सकलविधिज्ञो रत्नधेनुप्रदानम्

वितरति स विमानं, प्राप्य देदीप्यमानम् ।

सकलकल्पमुक्ता वन्धुभिः पुत्रपौत्रैः

सहमदनसुखैः स्थानमभ्येति शम्भोः ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तोरत्नधेनुदानविधिः ।

अथ महाभूतघटशब्दितं षोडशं महादानमिह निरूप्यते ।

मत्स्य उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

महाभूतघटं नाम महापातकनाशनम् ॥

पुण्यान्तिष्ठिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।

तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहनादिकम् ॥

आदिशब्दस्तु, पूर्ववदेव व्याख्येयः ।

कारयेत् काञ्चनं कुम्भं महारत्नाचितं बुधः ।

प्रादेशादङ्गुलमनं यावत् कुर्यात् प्रमाणतः ॥

क्षीराज्यपूरितं तद्वत्कल्पवृक्षसमन्वितम् ।

क्षीरघृते गव्ये, समपरिमाणे च स्थापनोये कल्पवृक्षलक्षणं
पञ्चशास्त्रादिकल्पतरुदाने द्रष्टव्यम् ।

पद्मासनगतांस्तद्वद्ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ।

वराहेणोद्भूतां तद्वत् कुर्यात् पृथ्वीं सपङ्कजाम् ॥

वरुणाश्वासनगतं काञ्चनं मकरोपरि ।

वृताशनं मेघगतं वायुद्वृतस्रगासनम् ॥

तथाकाशाधिपं कुर्यात् भूषकस्थं विनायकम् ।

विन्ध्यमेढ्वरमध्ये तान् वेदपञ्चकसंयुतान् ॥

ब्रह्मादिलक्षणं, वरुणादिलक्षणञ्च मत्स्यपुराणोक्तब्रह्माण्ड-
दानविहितम् वेदितव्यं, वराहलक्षणं तु पद्मपुराणोक्तब्रह्माण्डे ।

विनायकस्वरूपं हस्तिरथ इति ।

ऋग्वेदस्याक्षसूचन्तु यजुर्वेदस्य पङ्कजं ।

सामवेदस्य वीणा स्याद्वीणां दक्षिणतोऽन्यमेत् ॥

अथर्ववेदस्य पुनः सुक् सुवो कमलं करे ।

पुराणवेदीवरदः साक्षसुत्रकमण्डलुः ॥

परितः सर्वधान्यानि चामरासनदर्पणम् ।

पादुकोपानहच्छत्रदीपिकामूषणानि च ॥

शय्या च जलकुम्भाश्च पञ्चवर्णवितानकम् ।

स्नात्वाधिवासनान्ते तु मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥

पादुका, काष्ठकृता, जलकुम्भाः,

षोडश, प्रकृतौ तथादर्शनात् ।

अधिवासनान्ते स्नात्वेति पूर्वस्मिन् दिने अधिवासनं विधाय
द्वितीयदिवसे पुण्याहवाचनादिपूर्णाहुतिपर्यन्तं कर्मशेषं समाप्य
सर्वाषधिजलैः पूर्ववद्वृत्तिग्भिः स्नापितो यजमानस्त्रिः'प्रदक्षिण-
मावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः' वक्ष्यमाणं मन्त्रमुदाहरेत् ।

नमो वः सर्वदेवानामाधारेभ्यश्चराचरे ।

महाभूताधिदेवेभ्यः शान्तिरस्तु शिवं मम ॥

यस्मान्न किञ्चिदप्यस्ति महाभूतैर्विना कृतम् ।

ब्रह्माण्डे सर्वभूतेषु तस्मात् शीरक्षवास्तु मे ॥

इत्युच्चार्य महाभूतघटं यो विनिवेदयेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमां गतिं ॥

विमानेनाकर्ण्येन पिष्टबन्धुसमन्वितः ।

स्तूयमानोऽमरस्त्रीभिः पदमभ्येति वैष्णवम् ॥

अथ च, जलपूर्वं ब्राह्मणेभ्यः प्रदेये

प्रतिपादिते तुलापुरुषवहिभागव्यवस्था तदनुष्ठयाचान्येभ्योऽपि
दानं दीनानाद्यपूरणं च कर्त्तव्यं अदक्षिणस्य कर्मणोनिष्फलत्वात् ।

यथाशक्ति गुर्वादिभ्यो भूमिसुवर्णादिकं दक्षिणेति स्वल्पेत्वेकाम्नि-
विधानमप्यवगन्तव्यं तदनन्तरं पूर्ववत्पुण्याहवाचन-देवतापूजन-
विसर्जनानि ।

षोडशैतानि यः कुर्यात् महादानानि मानवः ।

न तस्य पुनरावृत्तिरिह लोकेऽभिजायते ॥

इति पठति य इत्थं वासुदेवस्य पार्श्वे

समुत्पिबत्कलत्रः संशृणोतीह सम्यक् ।

पुररिपुभवने वा मन्दिरे वार्कलक्ष्मी-

धिरममरवधूभिर्मोदते सोऽपि कल्पम् ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तो महाभूतघटदानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधौ-

श्वरसकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे

षोडशमहादानविधिः ।

अथ षष्ठाध्यायः ।

अथ पर्वतदानविधिः ।

अयं लोकालोकः परमहिमवान् शश्वदुदयः ।
सुपाश्वस्थायित्रीः कलितविपुलाभोगसुभगः ।
इतिप्रत्यक्षेऽपि स्फुरदखिलशैलेन्द्रविभवः ।
परं हेमाद्रित्वं प्रकटयति विश्रान्तविवुधः ॥
धान्यशैलादिदानानामिह हेमाद्रिसूरिणा ।
विचित्रविधिविस्तारः प्रस्तावः क्रियतेऽधुना ॥

तत्र धान्यपर्वतदानं तावदुच्यते तदेव पद्मपुराणे ।

भौमउवाच ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि दानमाहात्म्यमुत्तमम् ।
यदक्षयं परे लोके देवर्षिगणपूजितम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

मैरोः प्रदानं वक्ष्यामि दशधा सुनिसत्तम ।

यत् प्रसादाचरो लोकानाप्नोति सुरपूजितान् ॥

पुराणेषु च देवेषु यज्ञेष्वायतनेषु च ।

न तत् फलमधीतेषु कृतेष्विह यदयुते ॥

पुराणेषु वेदेषु यज्ञेष्वायतनेषु च, कृतेषु न तत् फलमिति
सम्बन्धः ।

तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुत्तमम् ।

प्रथमो धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः ॥

गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ।

पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः ॥

सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तृषाष्टमः ।

राजती नवमस्तद्विंशमः शर्कराचलः ॥

वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ।

अयने विषुवे चैव व्यतीपाते दिनचये ॥

शुक्लपक्षे तृतीयायां उपरागे शशिचये ।

विवाहीक्षवयज्ञे वा द्वादश्यामथवा पुनः ॥

शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुष्यर्क्षे च विधानतः ।

धान्यशैलादयो देया यथाश्रद्धं विधानतः ॥

तृतीये वायतने वापि गोष्ठे वापि भवाङ्गणे ।

मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् ॥

प्रागुदक्प्रवर्णं तद्वत्प्राङ्मुखो वा विधानतः ।

मण्डपलक्षणान्तु, परिभाषायां प्रतिपादितं ।

अत्र चायं विधानक्रमः दानदिवसात् पूर्वदुः पूर्वाह्ने कृत
स्नातादिक्रियो यजमानो अमुकपर्वतदानमहं शतः करिष्ये इति-
कृतसंकल्पो वृद्धिश्चाहमाभ्युदयिकं विधाय पूर्ववत् पुण्याहवाचनं
कुर्यात्, तदनन्तरं तु अद्य अमुकस्मिन् देशे अमुकस्मिन् काले

अमुकपर्वतदानेनाहं यच्छे तत्र तदङ्गभूतहोमादिके अमुकग्रामीणं
अमुकवेदाध्यायिनं ऋत्विजं त्वामहं वृणे इति ।

पुराणवेदविदाश्चतुर्णां ऋत्विजावरणं, तथा ओम् अद्य
अमुकस्मिन् देशे अमुकस्मिन् काले अमुकपर्वतदानेनाहं यच्छे
तत्र तदङ्गभूतानि कर्माणि कर्तुं कारयितुं च अमुकसमीपं
अमुकग्रामीणं अमुकवेदाध्यायिनं गुरुं त्वामहं वृणे इत्याचार्यं
वृणुयात् वृत्तोस्मीति सर्वत्र प्रतिवचनं तत्र तावत् मधुपर्केश्चैवे-
दितिसर्वपर्वतदानसाधारणोऽयं विधिः ।

गोमयेनोपलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् ।

तन्मध्ये पर्वतं कुर्यात् विश्वध्वपर्वतान्वितम् ॥

धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्भिरिहोत्तमः ।

मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यात् त्रिभिः शतैः ॥

द्रोणलक्षणमुक्तं, परिभाषायां ।

प्रमाणस्यकरचरणस्य पुंसो द्वादशभिः प्रसृतिभिः कुडवो
भवति अनेन कुडवेन चतुर्गुणोत्तरं प्रस्थाढकद्रोणा भवन्ति अतः
चतुर्द्रोणव्या कुडवैः भवतीति कल्पतरुणा व्याख्यातं ।

मेरुमहाव्रीहिमयस्तु मध्ये

सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।

पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो

याम्येन गोमेदकपुष्परामैः ॥

पश्चाच्च गारुक्तनीलरत्नैः

सौम्येन वैदूर्यसरोजरागैः ।

श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाल
 लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥
 ब्रह्माथ विश्वभृगवान् सुरारि
 दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्ययः स्यात् ।
 मूर्धन्यवस्या गतमकरेण
 कार्याः सुवर्णेन तथा द्विजौघाः ॥
 चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
 नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात् ।
 आर्द्धचुवंशावृतकन्दरस्तु
 घृतोदकः प्रयवणश्च दिक्षु ॥
 शुक्लाम्बरास्त्रम्बधरावली स्यात्
 पूर्वेण पीतानि च दक्षिणेन ।
 वासांसि पद्मादयः कर्बुराणि
 रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥
 रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखानघाष्टौ
 संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
 नानाफलाली च समन्ततः स्यात्
 मनोरमं माण्यविलेपनं च ॥
 वितानकं चोपरि पञ्चवर्णं
 मस्त्रानपुष्पाभरणं सितञ्च ॥

मेरुरित्यादि, महाब्रीहयो, राजाचशालयः, वृक्षत्रयसंयुत,
 इति दक्षिणे मन्दारः, उत्तरे पारिजातो, मध्ये कल्पतरुरिति वृक्ष-
 त्रयं, तथा पूर्वतो हरिचन्दनं, पश्चिमे सन्तान इति तरुद्वयं च

कुर्यात्, एते सर्व्वपर्व्वतेषु कर्त्तव्या इति शर्काराचले वक्ष्यमाणत्वात्
सर्वेषाञ्च पञ्चगाखत्वमवधेयमिति ।

वज्रं, होरकं । शारङ्गतं, मरकतं । सरोजरागः, पद्मरागः ।
मुक्ताफलादीनि च यथादिशं वक्ष्यमाणराजतमृद्धेषु निवेशनी-
यानि । पुरारिः, महेश्वरः ।

ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

‘मूर्ध्ववस्था’ उपरिदेगस्थिता ।

गतमल्लरेण, वित्तगाठारहितेन ।

द्विजोषाः, पचिसमूहाः ।

दिवीशा इति क्वचित्पाठः ।

तत्र आदित्यावसवोरुद्रादिवीशाः तेषु, वस्त्रादिलक्षणमुक्तं
ब्रह्माण्डदाने, रुद्रलक्षणं विश्वचक्रे, इक्षुरेव वंगः, घृतमेवोदकं,
वस्त्राण्येव मेघसमूहाः कर्बुराणि, चित्राणि ।

लोकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

इत्थं त्रिविध्यामरगैलमध्या

मेरोय विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ।

तुरीयभागेन चतुर्दिशन्तु

संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाटगान् ॥

पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलैश्च युक्तं

युक्तं गणैः कनकभद्रकदम्बचिह्नं ।

कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-

माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाटम् ॥

क्षीराकणोदसरसाद्य वनेनचैव

रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानं ।
 याम्येन गन्धमदनश्च निवेशनीयो
 गोधूमसङ्घयमयः कलधौतजम्बा ॥
 हैमेन यच्चपतिना हृतमानसेन
 वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ।
 पद्माक्षित्वाचलमनेकसुगन्धिपुष्प-
 सौवर्ण-पिप्पल-हिरण्यमय-हंसयुक्तम् ॥
 आकारयेद्भजतपुष्पवनेन तद्-
 हस्त्रन्वितं दधिसितोदरसस्तथाग्रे ।
 संस्थाप्य तं विपुलग्रैलमधोत्तरेण
 शैलं सुपार्श्वमपि माषमयं सवस्त्रं ॥
 पुष्पैश्च हेमवटपादपशेखरन्त-
 माकारयेत्कनकधेनुविराजमानं ।
 माचीकभद्रसरसाच वनेन तद्-
 द्रौप्येण भास्करवता च युतं विधाय ॥

इत्थविवेक्षेत्यादि, एवं मेरुं निवेश्य तच्चतुर्थभागपरिमितेन
 पृथक्द्रव्येण एकैकं विष्कम्भगिरिं कुर्यात् न तु चतुर्थभागेन
 चतुरोपीति, तथाच खवणाचले वक्ष्यति चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्व-
 तान् कारयेत्, पृथगिति, पूर्वेण मन्दरमिति, सन्निधानान्मन्दरो-
 ऽपि ब्रीहिमय एव, गणैर्युक्तमिति, पुरुषाकृतिगणत्रयान्वित-
 मित्यर्थः ।

अनेकफलाली युक्तं यवैरिति कचित्पाठः ।

तस्य सभूलत्वे यवानुष्ठानमपि कार्यम् ।

कनकघटितेन भद्रकदम्बाख्येन वृक्षेण लक्षितं ।

कामलक्षणमाह विश्वकर्मा ।

चाप-वाणधरः कामी रतिप्रेयान् सुमध्यमः ।

आलीढो नन्दनी राजी रूपवान् विश्वमोहक इति ॥

चीरपूरितेन, अरुणोदसंज्ञिकेन रूप्यघटितेन सरसा वने-
नापि रूप्यघटितेन विराजमानमिति सम्बन्धः ।

याम्ये नेत्यादि, गन्धमदनी, गन्धमादनः,

कलधोतजम्बेति, सुवर्णजम्बुवृक्षेण ।

यक्षपतिरूपमुक्तं श्रीप्रश्ने ।

ह्रस्वमापिङ्गनेत्रश्च गदिनं पीतविग्रहं ।

पुष्पकस्थम्बनाध्यक्षं ध्यायेत् शिवसखं सदेति ॥

घृतमानसेनेति घृतपूरितेन मानसाभिधानेन राजतेन
सरसा । पद्मादिति, पश्चिमदेशे दक्षिणपूरितमितोदं नाम रजत-
निर्मितं सर इति, विपुलगैलं, विपुलं नाम पर्वतं माचीकभद्रस-
रसेति, माचिकं, मधु मधुपूरितेन रजतमयेन भद्राभिधानेन
सरसा युतमित्यर्थः ।

अत्र च कामदेवस्य प्रत्यङ्मुखत्वं हंसस्य प्राङ्मुखत्वं कन-
कधेनोर्दक्षिणामुखत्वं च शर्कराचलस्थितदिग्देशेषमापेक्ष्यं दैव-
तेषु सर्वंशेषेषु वेदितव्यं, चरमव्यवस्था कुतोपि शास्त्राहावस्थिति-
रिति । एते च कामदेवादयः कदम्बादीनां निजपर्व्वीतिवृक्षाणा-
मधस्तात्कर्त्तव्याः ।

होमैश्चतुर्भिरथवेदपुराणविहि-

र्दानैरनिन्द्यचरितारूढिभिर्दिजेन्द्रैः ।

पूर्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं

कार्यस्तिर्लैर्यवष्टेन समित्कुशैश्च ॥

रात्रौ च जागरमनुव्रतगीततूर्यै-

रावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चयानां ॥

पूर्वेणेत्यादि मण्डपस्य पूर्वभागे हस्तमात्रं कुण्डं विधाय तस्य पूर्वोत्तरदिग्विभागे तुलापुरुषोत्तलक्षणं देवतावेदिं कृत्वा तत्र विनायकादिदेवताभ्यः पूर्ववत् पूजां विदध्यात् अनन्तरमृत्विजोऽग्निस्थापनान्ते ग्रहाणां लोकपालानामित्यादिवक्ष्यमाणदेवताभ्यस्तलिङ्गमन्त्रैस्तिलदिद्रव्येण होमं कुर्युः । सहस्रेत्यथ होतव्यं कुर्यात् कुण्डं करात्मकमित्युक्तेरत्र हस्तपरिमितकुण्डोपदेशादाहुतिसहस्रं होतव्यमिति दानविवेककारः ।

अत्र विनायकादयो षाचिंगदेवा, द्वादश्यादित्याः, एकादशरुद्राः, दशलोकपालाः, अष्टौ वसवः, ब्रह्मा-विष्णु-शिव-सूर्याद्यत्वारः काम-धनद-हंस-कामधेनव-द्यत्वारः इत्येवमेकाशीतिसंख्येभ्यो देवेभ्यः ग्रहाणां प्रतिदैवतं त्रयोदशाहुतिहोमे विपश्चादधिकमाहुतिसहस्रं सम्यज्यते अष्टशतन्तु होतव्यमिति ब्रह्माण्डपुराणे वक्ष्यति तिलादौ निचत्वार्येव । हविर्द्रव्याणि घृताक्तानीत्यवगन्तव्यं समिधः, साधारण्यादुदुम्बरस्य होमानन्तरं पुष्पोपहारानादाय वक्ष्यमाणमन्त्रैर्यथाक्रमं पर्वतानावाहयेत्, तत्र मेरोरावाहनमन्त्रः ।

त्वं सर्वदेवगणधामनिधेर्विरुह

ममदृष्टहेष्यमपर्वत नागयाशु ।

जेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमावः ।

सम्पूजितः परमभक्तिमता मया हि ॥

त्वमेव भगवान्नीशो ब्रह्मा विष्णुर्हिवाकरः ।

मूर्त्तामूर्त्तपरं बीजमतः पाहि सनातनः ॥

यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश मन्दिरम् ।

रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रपच्छ मे ॥

यस्मादशून्यममरैर्नारौभिश्च समस्तथा ।

तस्मान्नामुहुराशेषदुःखसंसारसागरात् ।

एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरञ्चाभिपूजयेत् ॥

अथ मन्दरस्य ।

यस्माच्चैतरेण त्वं भद्रास्त्रेनवर्षेण च ।

शोभसे मन्दर क्षिप्रमलं पुष्टिकरो भव ॥

अथ गन्धमादनस्य ।

यस्मात्सूडामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ।

गन्धर्व्ववनशोभावानतः कौर्त्तिर्दृढास्तु मे ॥

अथ विपुलपर्व्वस्य ।

यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।

हिरण्यग्राश्वत्थशिखस्तस्मात् पुष्टिर्ध्रुवास्तु मे ॥

अथ सुपार्श्वस्य ।

उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।

सुपार्श्वं राजसे नित्यमतः श्रौरक्षयास्तु मे ॥

एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुनः ।

स्नात्वाथ गुरवे दद्यात् मध्यमं पर्व्वतोत्तमम् ॥

विष्कम्भपर्वतान् दद्याद्वृत्तिभ्यः क्रमशो नृप ।

गावोदद्याच्चतुर्विंशदथ वा दश पार्थिव ॥

शक्तिः सप्त वाष्टी वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ।

एकां वा गुरवे दद्यात् कपिलाञ्च पयस्विनीम् ॥

एवमामन्त्रेति, दानदिनात् पूर्वदिवसे सर्वमिदमामन्त्रणादि विधाय गीतवादित्रादिभिर्निशामतिबाह्य ततः प्रभाते गुरुब्रह्मृतयो विहितस्नानादिक्रियाः पूर्णाहुतिपर्यन्तं सकलकर्म्मशेषं समाप्य कुण्डसमीपस्थापितकलशजलेन पूर्ववदयमानं स्थापयेयुः ।

यजमानोऽपि शुक्लाम्बरपरिधानः प्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाण-
मन्त्रेण यथाक्रमं पर्वतान् प्रतिपादयेत् ।

तत्र प्रयोगः ।

ओम् अथ अमुकस्मिन् काले अमुकसगोत्राय अमुकशर्म्मे
ब्राह्मणाय एतममुकपर्वतं सोपस्करं अमुकसगोत्रोऽहं अमुकशर्म्मा
अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे नमः, अमुकसगोत्राय अमुकशर्म्मे
ब्राह्मणाय एतत् पर्वतदानप्रतिष्ठार्थमिमां दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्र-
ददे, अथ च दक्षिणापेक्षायामश्रुतदक्षिणान्तरकल्पनानुपपत्तेर्गा-
वोदद्यादिति श्रुतमेव दक्षिणात्वेन सम्बध्यते विनापि दक्षिणा
संशब्दनमस्येव दक्षिणात्वमिति केचित्, सहस्रदक्षिणां कालेत्यादि
ब्रह्माण्डपुराणे वक्ष्यमाणदक्षिणाग्रहणन्तु युक्तमिति ।

पर्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ।

त एव पूजने मन्त्रास्तएवोपस्कराः स्मृताः ॥

यद्वाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वशः ।

स्वमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः शैलेषु पठति ।

उपवासो भवेद्विद्यमशक्तो नक्तमिष्यते ॥

सर्वत्राचारलवणमग्नौ यादिति वक्ष्यमाणत्वादचारलवणं नक्तं
वेदितव्यम् ।

विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु पार्थिव ।

दानकालेषु ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत्फलम् ॥

अथ मन्त्रः ।

अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्त्रे प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

अवाङ्मवन्ति भूतानि जगदन्त्रेन वर्तन्ते ॥

अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।

धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मादन्नमीनमः ॥

एवमाचार्यादौ न, सम्पूज्य तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दद्यात्

ततो यजमानो वेद्यां पूर्ववद्देवताः सम्पूज्य नमस्कुर्यात् ।

गुरुस्तान्विसर्जयेत्, ततो यथाशक्ति ब्राह्मणभीजनम् कृतोप-
वासस्य यजमानस्य दानदिने चारलवणवर्जनं सर्वपर्वतोपस्करा-
णाञ्च ब्राह्मणगृहप्रापणं शर्कराचलोक्तं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयङ्गिरिम् ।

मन्वन्तरगतं सार्धं देवलोके महीयते ॥

अप्सरोगणगन्धर्वैराकीर्णं विराजितः ।

विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितः ॥

कर्त्तव्यं यद्वाजराज्यं प्राप्नोतीह न संशयः ॥

अथ ब्रह्माण्ड पुराणात्

श्रीभगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि धान्यपर्वतमुत्तमम् ।
यं दत्त्वा सर्वदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
नद्यास्तोरे गृहे वापि देवतायतने तथा ।
मण्डपं कारयित्वा च विधानं परिकल्पयेत् ॥
कार्तिक्यामयने चैव ग्रहणे वापि कृतस्त्रगः ।
अन्येष्वपि च कालेषु यदा श्रद्धाभिजायते ॥
महाप्रीतिकरङ्गुर्यात् पर्वतं शुभलक्षणम् ।
साहस्रिको भवेच्छेष्टस्तदर्धेन तु मध्यमः ॥
त्रिभिः शतैः कनिष्ठस्तु द्रोणानां नृपसत्तम ।
अलाभे वा यथाशक्त्या कारयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥
मध्ये प्रकल्पयेन्मरुं महाव्रीहिमयं शुभम् ।
विष्कम्भपर्वतश्चैव यवैः कुर्यात्तु पूर्वतः ॥
दक्षिणेनाथ गौधूमैस्तिलैः पश्चिमतस्तथा ।
माघैश्चैवोत्तरं कुर्यात्तुरीयांशेन पर्वतान् ॥
सौवर्णशिखरोपेतांस्तान् सर्वान् कारयेद्बुधः ।
सर्वरत्नविचित्राङ्गान् केतुवृक्षैरलङ्कितान् ॥
नानाद्रुमलतोपेतान् सुरभिश्चाप्यलङ्कितान् ।
वस्त्रैः प्रच्छादितान् कृत्वा गन्धैर्मान्यैस्तु पूजयेत् ॥
एवं विधं गिरिं कृत्वा नानाभक्षैः समन्ततः ।
पूजयेत् फलमूलैश्च रसैर्नानाविधैस्तथा ॥
ग्राम्यारण्यैस्तथाधान्यैः पूरयेत् सर्वतस्तथा ।
ब्रह्मविष्णुशिवांस्तत्र सौवर्णान्विनिधोजयेत् ॥

पूर्वतः कारयेत् कुण्डं हस्तमात्रं सुशोभनम् ।

ब्राह्मणास्तत्रहीतारो अष्टौ चत्वार एव च ॥

गृहस्थाः साधवो दान्ताः सम्पूर्णवयवास्तथा ।

आधोतवाससश्चैव कटकादिभिरन्विताः ॥

चन्दनादिगन्धगात्राश्च तथापुष्पैरलङ्कृताः ।

एवं विधास्तथाविप्रा होमं कुर्युरतन्द्रिताः ॥

इन्द्राद्या लोकपालाश्च तेषां होमो विधीयते ।

तत्त्रिङ्गैश्चैव मन्त्रैश्च समिद्धिरथ वा तिलैः ॥

पौरुषेण तु सूक्तेन ब्रह्मादीनां विधीयते ।

तथा व्याहृतिभिर्होमं तिलैराज्येनचैव हि ॥

अष्टगतं तु होतव्यं सर्व्वकामसमृद्धये ।

पूजयेत् पर्व्वतं पश्चात् यजमानः प्रसन्नधीः ॥

स्नात्वा शुक्लाम्बरो भूत्वा कामक्रोधविवर्जितः ।

अन्नं प्राणा हि भूतानां बलन्तेजस्तथैव च ॥

जङ्गमाजङ्गमं सर्व्वं जगदन्ने प्रतिष्ठितम् ।

अन्नाद्भवन्ति भूतानि अन्नाद्भवन्ति चैव हि ॥

तच्च धान्याधिकारेण अन्नं बहुविधं भवेत् ।

अतो धान्यगती मेरुः करोत्वभिमतं मम ॥

नमस्ते सर्व्वलोकानामाधारः सुरपूजितः ।

वित्तहीनो मम कुले मा भवत्विह कश्चन ॥

अलुच्छिन्नं तथैवान्नं मम जन्मनि जन्मनि ।

मा यातु संचयं चैव दीयमानमहर्निशम् ॥

एवं सम्पूज्य पूर्व्वदूरात्वा कुर्यात् महोत्सवम् ।

शङ्खतूर्यनिनादैश्च गेयमङ्गलपाठकैः ॥
 ततः सर्वसमीपे तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 सहस्रदक्षिणं कृत्वा शक्त्या च विभवस्य च ॥
 दक्षिणारहितो यज्ञः शत्रून्वायाभिजायते ।
 तस्मात् स दक्षिणं देयं यत् किञ्चिद्दानसंज्ञितम् ॥
 होतारस्तत्र ये तेषां दद्याद्विष्कम्भवान् वृधः ।
 आचार्यं पूजयेत् पञ्चाहोभिरश्वैर्गजैस्तथा ॥
 अलङ्कारैस्तथा मुखैर्वस्त्रैः पुष्पानुलेपनैः ।
 आचार्यं पूजयेत्तं च भोजयित्वा यथा विधि ॥
 गावश्चालङ्कृता देया बहुचीरा गुणान्विताः ।
 रूपवत्यस्तरुण्यश्च तुल्यार्थं जुह्वतां नृप ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्दान्यमयं गिरिम् ।
 लङ्क्य चात्मना साहं स्वर्गमारोपयेत् परम् ॥
 मन्वन्तराणि षड्विंशन्मोदते विबुधैः सह ।
 दिव्यं विमानमारुह्य नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
 पुण्यक्षयादिहाप्येत्य समद्वीपपतिर्भवेत् ।
 दशजन्मानि राजेन्द्र हापरे जायते युगे ॥
 दशवर्षसहस्रायुः पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 यच्चेदं शृणुयाद्दानं कीर्त्तयमानं समाहितः ॥
 दरिद्रः परया भक्त्या सोऽपि सन्नतिमाप्नुयात् ॥

भविष्योत्तरात् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि धान्यपर्वतमुत्तमम् ।

ब्रोहिभिः कारयेत्तन्तु गोधूमैरथ वा यवैः ॥
 सहस्रेणोत्तमं कुर्यात्तदर्धेन तु मध्यमम् ।
 तस्याप्यर्धात् कनिष्ठन्तु कुर्याद्विभवसारतः ॥
 तेषां पूर्वविधानेन सर्वं कुर्यात् यथाक्रमम् ।
 फलं वापि तदा राजन् पूर्वमेव समश्रुते ॥

धान्याचलं कनकहृच्चविराजमानं
 विष्कम्भपर्वतयुतं सुरसिद्धजुष्टं ।
 यच्छन्ति ये सुमतयः प्रणिपत्य विप्र
 ते प्राप्नुवन्ति परमेष्ठिपदाजयुग्मं ॥
 इति धान्यपर्वतदानविधिः ।
 अथ लवणाचलदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम् ।
 यत्प्रदानान्नरोलोके प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥
 उत्तमः षोडशद्रोणः कर्त्तव्यो लवणाचलः ।
 मध्यमः स्यात्तदर्धेन चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥
 वित्तहीनो यथा शक्त्वा द्रोणादर्धं तु कारयेत् ॥
 चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥

द्रोणरुचणमुक्तं ।

चतुर्थांशेनेति मुख्यशैललवणात् पृथक् प्रत्येकं चतुर्थांशपरि-
 मितेन लवणेनेत्यर्थः ।

विधानं पूर्ववत् कुर्यात् ब्रह्मादीनां च सर्वदा ।

तद्वदेमतर्कन् सर्वान् लोकपालनिवेशनम् ।
सरांसि कामदेवादीन् स्तद्वच्च निवेशयेत् ॥
तद्वदितिधान्यपर्वतवदित्यर्थः ।

कुर्याज्जागरमचापि दानमन्त्राद्विबोधत ।
सौभाग्यरससम्भूतो यतो यं लवणोरसः ।
तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापावगोत्तम ॥
यन्मादवरसाः सर्वे नेत्कटा लवणं विना ।
प्रियञ्च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
विष्णुदेहसमुद्भूतं यन्मादारोग्यवर्धनम् ।
तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तवणपर्वतम् ।
उमालोके वसेत्कल्पं ततो याति परार्कतम् ॥
इति पद्मपुराणोक्तो लवणाचलदानविधिः ।

अथ गुह्यपर्वतदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि गुह्यपर्वतमुत्तमम् ।
यत्पदानावरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितम् ॥
उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्भूतः ।
त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्वात्तदर्शेनाल्पवित्तवान् ॥
भारः, परिभाषायां व्याख्यातः ।

तद्वदामन्त्रणं पूजा होमवचसुरार्चनम् ।
विष्कम्भपर्वतांस्तद्वत्सरांसि वनदेवताः ॥

हीमं जागरणं तद्वक्त्रिकपालाधिवासनम् ।
 धान्यपर्वतवत् कुर्यादिमं मन्त्रमुदरयेत् ॥
 यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनाङ्गनः ।
 सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥
 प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।
 तथा रसानां प्रवरः सदैवेचुरसोमतः ॥
 मम तस्मात् परां लक्ष्मीं ददस्व गुडपर्वत ।
 यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं गुडपर्वत ।
 निवासश्चापि पार्वत्यास्तस्मान्मां पाहि सर्वदा ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्यात् गुडमयं गिरिम् ।
 पूज्यमानः स गन्धर्वगौरौलोके महीयते ॥
 पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
 आयुरारोग्यसम्यक् शत्रुभिश्चापराजितः ॥
 इति पद्मपुराणोक्तो गुडपर्वत दानविधिः ।

श्रीभगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि गुडपर्वतमुत्तमम् ।
 सर्वपापहरं पुण्यं सौभाग्यजननं परम् ॥
 पुष्टिदं शान्तिदञ्चैव सुखदं दिव्यभोगदम् ।
 भारैस्तं दशभिः कुर्याद्यथाशक्त्यापि वा भवेत् ॥
 पूर्ववत् मण्डपं कृत्वा सर्वोपकरणानि च ।
 पूर्ववदिति, ब्रह्माण्डदानोक्तधान्यपर्वतवदित्यर्थः ।
 लोकपालसमीपितं तथाकाञ्चनशृङ्गिणम् ।

मुक्ताफलविचित्राङ्गं वस्त्रालङ्कृतवियहम् ॥
 प्रवालकलतोपेतं* इक्षुखण्डीपवेणुकम् ।
 नितम्बं राजतन्तस्य मेखलाकारसंस्कृतम् ।
 कुर्यात्ताम्रमयं स्कन्धं नानाधातुविभूषितम् ॥
 कृत्वा तमोदृशं शैलं सर्वधान्यसमावृतम् ॥
 सर्वाषधिसमोपेतं सन्धुङ्गं समहादुमम् ।
 कल्पयित्वा विधानेन सवितानं विचक्षणैः ॥
 कुण्डमेकं ततः कृत्वा चतुःकोणं खलङ्कृतम् ।
 नियोज्यास्तत्र विद्वांसो ब्राह्मणाः शंसितव्रताः ॥
 पञ्चमो गुरुरचोक्तस्तान् सर्वान् पूजयेत्ततः ।
 पूजितास्ते यथान्यायं होमं कुर्युरतन्द्रिताः ॥
 लोकपालान् ग्रहाण्यैव ब्रह्मादींश्च विधानतः ।
 खलिङ्गोक्तैश्च मन्त्रैश्च होमयेयुर्दिजोत्तमाः ॥
 महाव्याहृतिभिश्चैव अयुतं तत्र होमयेत् ।
 आचार्यः सह विप्रैस्तेर्मनेन सुसमाहितः ॥
 ब्रह्मघोषरतस्तस्मिन् कारयित्वा महोत्सवम् ।
 एवं विधिं तदा कृत्वा पूर्वद्युः प्रश्रवयान्वितः ॥
 दद्यात्तं माघमासस्य तृतीयायां विशेषतः ।
 चैत्रस्य वा विधानेन तृतीयायां प्रदापयेत् ॥
 अन्येष्वपि च कालेषु ग्रहणादिषु कारयेत् ।
 त्वं रसानां वरोनित्यं देवानाञ्च सदा प्रियः ॥
 सुखं प्रयच्छ मे नित्यं नमस्ते पर्वतोत्तमं ।

यावद्भूः सागरा नद्यो यावच्चन्द्रार्कतारकाः ।

तावन्मेत्वं सुखं यच्छ सौभाग्यमतुलन्तथा ॥

एवं सम्पूजयित्वा तं ब्राह्मणानां निवेदयेत् ।

आचार्यं पूजयेत्पथाहीनान्वक्तृपणानपि ॥

विसृज्य ब्राह्मणांस्तान्स्तु कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

तस्मिन्दिने च भोक्तव्यं मधुरं नारवर्जितम् ॥

अनग्नालेपनञ्चैव कृतकृत्योभवेन्नरः ।

तस्माद्देयमिदं दानं फलमुत्तममिच्छता ॥

गतिञ्च शास्त्रतो लोके सौभाग्यं रूपमेव च ।

अनेन विधिना चैव दातव्यो गुह्यपर्वतः ॥

विंशद्भारस्तु कर्त्तव्यः शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

दानमेतत् प्रशस्तं स्यात् स्त्रीणां राजन्विशेषतः ॥

सौभाग्यराजकामस्य सर्वस्यापि विधीयते ।

पूर्वोक्तञ्च फलं प्राप्य कृतकृत्योहि जायते ॥

इति ब्राह्मणपुराणोक्तो गुह्यपर्वत दानविधिः ।

अथ सुवर्णाचलदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।

यस्य प्रदानाद्भवनं विरिञ्चिर्याति मानवः ॥

उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।

तदूर्ध्वनाधमस्तद्वत्पवित्तोऽपि शक्तितः ॥

दद्यादेकपलाद्ूर्ध्वं यथाशक्त्या विमत्सरः ।

धान्यपर्वतवत्सर्वं विदध्याद्राजसत्तम ।
 विष्कम्भशैलास्तद्वच्च ऋत्विग्भः प्रतिपादयेत् ॥
 नमस्ते ब्रह्मबीजाय ब्रह्मगर्भाय वै नमः ।
 यस्मादनन्त फलदस्तस्मात् पाहि शिलोच्चयः ॥
 यस्मादग्नेरपत्यं त्वं यस्मात्पुण्यं जगत्पते ।
 हेमपर्वतरूपेण तस्मात्पाहि नगोत्तमः ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्वतम् ।
 स याति परमं ब्रह्मलोकमानन्दकारकम् ॥
 तत्र कल्पशतान्तिष्ठेत्ततो याति पराङ्गतम् ॥

अत्र यद्यपि गुरवे मध्यशैलं दद्यात् ऋत्विग्भ्यो विष्कम्भा-
 चलानीत्युक्तं, नापि तुलापुरुषवदित्यादि श्रूयते, तथापि पलस-
 हस्रादिपरिमितसुवर्णदानार्हस्य एकस्यासुलभत्वात् अन्येष्वपि च
 बहुसुवर्णकेषु बहुभ्यो दानदर्शनात् अत्रापि तुलापुरुषवदद्वैचतुर्य-
 भागादि गुरवे प्रदाय, तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दद्यादिति गम्यते,
 प्रकृतावदर्शनात्त्रैवमिति चेत् माभूत् प्रकृतौ तुलापुरुषादिस्थितमे-
 व गृह्यत इति कोविरोधः, एकस्य विध्यन्तो भवतीत्येकस्य
 प्रकृतिद्वयानुपपत्तिरिति चेत् अथ प्रकृतावप्येवमेव व्यवस्थेति
 ब्रूमः । लवणाचलादिसकलशैलदानप्रकृति भूतस्य धान्यपर्वतस्य
 कथमन्यधर्मसंग्रह इति चेत् न प्रकृतेरप्यङ्गाङ्गिसापेक्षतया
 धान्यपर्वतेऽपि कुण्डमण्डपाचार्यलक्षणादितुलापुरुषधर्मग्रहण-
 दर्शनात् ।

ततश्च द्रव्यबहुत्वे बहुभ्यो, द्रव्याल्पत्वे ब्राह्मणपञ्चकाय स्वल्पत-
 मत्वे अचार्यायैव देयमितिसिद्धं ।

इति पद्मपुराणोक्तः सुवर्णाचलदानविधिः ।

अथ तिलशैलदानविधिः ।

पद्मपुराणात्

पुलस्त्य उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।

यत्पदानान्नरोयाति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥

उत्तमोदशभिर्द्रोणैः पञ्चभिः मध्यमोमतः ।

त्रिभिः कनिष्ठोविप्रेन्द्र तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥

पूर्वचापरं सर्वं वृक्षविष्कम्भकादिकम् ।

दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथावद्भ्राजसत्तम ॥

यस्मात् मधुवने विष्णो देहस्वेदसमुद्भवाः ।

तिलाः कुणाय माषाय तस्माच्छत्रो भवत्विह ॥

हृद्यकव्येषु यस्माच्च विलैरेवाभिलक्षणम् ।

भवादुदर शैलेन्द्र तिलाचल नमोस्तु ते ॥

इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।

स वैश्वं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

दोर्घायुश्चमवाप्नोति इह चासुख मानवः ।

पितृभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥

अथ ब्रह्माण्ड पुराणात् भगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलपर्वतमुत्तमम् ।

यदानं सर्वदानानां परत्र फलदायि च ॥

तिलाः पवित्रमतुलं पवित्राणाञ्च पावनाः ।
 विश्वोर्देहसमुद्भूतास्तस्मादुत्तमताङ्गताः ॥
 तिला भवन्ति रक्षार्थं जगतां तिसृणामपि ।
 शक्रपक्षे तु देवानां प्रदद्याद्यस्तिलोदकम् ॥
 कृष्णपक्षे पिष्टृणान्तु खात्वा यदासमन्वितः ।
 तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं तिलाञ्चलिम् ॥
 तस्य देवाः सपितरः दत्त्वा यच्छन्ति वाञ्छितम् ।
 भ्रूकाकोपहतं यत् पतितादिभिरेव च ।
 तिलैः रभ्यजितं सर्वं पवित्रं स्थावसंग्रहः ॥
 एवं विधैस्तिलैर्यस्तु कृत्वा पर्वतमुत्तमम् ।
 प्रदद्याद्विजमुखाय पुण्यन्तस्थाचयं भवेत् ॥
 विधानं तस्य वक्ष्यामि माहात्म्यमपि चोत्तमम् ।
 व्यतीपातेऽयने चैव ग्रहणे शशिसूर्ययोः ।
 जन्मर्त्ते विषुवे चैव देवं माघे विशेषतः ॥
 तिलैर्यत्क्रियतेमाघे दानहीमादिकं तथा ।
 तदक्षयं भवेन्नोके तर्पणादिकमेव च ॥
 तथा नद्यां गृहे वापि कृत्वा मण्डपमुत्तमम् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन कुर्यात्सर्वमशेषतः* ॥
 पूर्वोक्तेनेति, ब्रह्माण्डपुराणोक्तधान्यपर्वतस्थिते नेत्यर्थः,
 शतत्रयेन द्रोणानां शतधा वापि प्रकल्पयेत् ।
 पर्वतस्य चतुर्थेन भागेन परिकल्पयेत् ॥

दिशाचलान्मन्दरादीन्स्तिलैरेव विचक्षणः ।
 ब्रह्मादिलोकपालाञ्च सौदर्शान् कारयेत्तथा ॥
 इक्षुदण्डैः समन्तात् भूषयेद्यागमण्डपम् ।
 कुण्डमेकं चतुष्कोणं पूर्वतः कारयेद्बुधः ॥
 हस्तमात्रप्रमाणेन मेखलानाभिसंयुतम् ।
 संस्थापयेद्द्विजांस्तत्र चातुर्वरणिकान् शुचीन् ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन तत्र होमो विधीयते ।
 पूजयेत् पर्वतश्चैव मातृवस्त्रविभूषणैः ॥
 मणिरत्नप्रवालैश्च प्रथमेऽहनियत्रतः ।
 विष्णुदेहसमुद्भूतै तिलैस्त्रयं कारिती मया ॥
 देवालयं महामेरो नमस्ते भूभृतां वर ॥
 सप्त जन्मानि यत्किञ्चिन्नया पापमनुष्ठितम् ।
 चयं प्रयातु तत्सर्वं त्वत्प्रसादान्नगोत्तम ॥
 एवं संपूजयित्वा तु प्राप्य चैवाशिषं शुभाम् ।
 रात्रौ महोत्सवं कृत्वा पर्वतस्यसमीपतः ।
 पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् सोपाध्यायान् सहाहितः ॥
 सहस्रं दक्षिणां दद्याच्छक्त्या वापि प्रदापयेत् ।
 अत्रापि गावोदातव्या अष्टौ चत्वार एव च ॥
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा पर्वतं ब्राह्मणांस्तथा ।
 शिरसा प्रणिपत्वाथ श्राद्धावांसु मनुव्रजेत् ॥
 अनेन विविना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
 स गच्छेत् पितृभिः सार्धं विष्णुलोकमलौपमम् ॥
 विमानवरमारुह्य किङ्किणीजालमण्डितम् ।

अप्सरोगणसम्ब्रीतं गन्धर्वैरतिशोभितम् ॥
 दशकोट्यस्तुवर्षाणां भुङ्क्ते भोगान् यथेष्टितान् ।
 पुण्यक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्मिकः ॥
 नारी वा तस्य पत्नी वा सुभगा रूपसंयुता ।
 दद्यात् कुलोदहा चैव पुत्रपौत्रसमन्विता ॥
 कृते युगेऽभिजायेत पञ्चान्नोक्षमवाप्नुयात् ।
 सगरेण ककुत्स्थेन धुम्भुमारेण वै पुरा ॥
 मान्वाचा यवनाग्निना कार्त्तवीर्येण चैव हि ।
 दानमेतत् पुरा दत्तं तत्पत्नीभिस्तथैव च ॥
 प्राप्तमैश्वर्यमतुलं कीर्त्तिर्लोके च शाश्वतौ ।
 तस्माद्देयं सदा दानं एतद्राजवरोत्तमाः ॥
 विधानमिदमाकर्ण्य निर्द्वन्द्वः श्रद्धयान्वितः ।
 कपिलादानपुण्यस्य समं फलमवाप्नुयात् ॥

इति तिलपर्वतदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तिलपर्वतमुत्तमम् ।
 पूर्वाक्तस्थानकाले तु कृत्वा संपूजयेत्ततः ॥
 अत्र पूर्वशब्देन लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानमवगन्तव्यम् ।
 सुसमे भूतले रम्ये वल्मीकादिविवर्जिते ।
 दशतालप्रमाणेन दण्डं संस्थाप्य वैमुने ।
 अङ्गिः सम्प्रोक्ष्य पञ्चाङ्गि तिलास्तम्भिन् विनिक्षिपेत् ॥

तालः स्मृतो मध्यमया गोकर्णश्चाप्यनामयेत्यादिना ताल-
मानमुक्तं परिभाषायां ।

प्रोक्षयेत्पञ्चगव्येन तन्देशं ब्राह्मणोत्तमः ।

मण्डलं कल्पयेद्दिहान् पूर्ववत्सुसमाहितः ॥

नववस्त्रैश्च संस्थाप्य द्रोणपुष्पं विकीर्य च ।

तस्मिंस्तु पर्वतं कुर्यात् तिलभारैर्विशेषतः ॥

दण्डात् प्रादेशमुत्तेध उत्तमे परिकीर्तितः ।

चतुरङ्गुलहीनस्तु मध्यमे परिकीर्तितः ॥

दण्डतुल्यः कनिष्ठे स्याद्दण्डहीनेन कारयेत् ।

वेष्टयित्वा नवैव्यस्त्रैः परितः पूजयेत् क्रमात् ॥

सद्यादीनि प्रतिव्यस्य पूजयेद्दिधिपूर्वकम् ।

अष्टदिक्षु च कर्त्तव्या देवानां मूर्त्तयः क्रमात् ॥

विनिष्केष सुवर्णेन प्रत्येकं कारयेत्ततः ॥

सद्यादीनि, सद्योजातप्रभृतीनि, देवानां, लोकपालानां ।

दक्षिणा विधिना कार्या तुलापुरुषदानवत् ।

होमश्च पूर्ववत्प्रोक्तो यथावन्मुनिसत्तमः ॥

तुलापुरुषोऽत्र लिङ्गपुराणोक्त एवेति विज्ञेयम् ।

अर्चयेद्देवदेवेशं लोकपालसमावृतम् ।

तिलपर्वतमध्यस्थं तिलपर्वतरूपिणम् ॥

शिवाचर्चना च कर्त्तव्या सहस्रकलशादिभिः ।

दर्शयेत्तिलमध्यस्थं देवदेवसुमापतिम् ॥

पूजयित्वा विधानेन क्रमेण च विसर्जयेत् ।

श्रोत्रियाय दरिद्राय दापयेत्तिलपर्वतम् ॥

एवं तिलमयं प्रोक्तं दानं सर्वाधिकं परम् ।

यत्कृत्वा मानवो नूनं स्वर्गं मोक्षञ्च विन्दति ॥

अत्रैवं कृतिः, प्रागुक्तमण्डपवेदीमण्डले गव्यैः प्रोक्ष्य दर्भान्
द्रोणपुष्पादिचावकीर्य च वस्त्रैराच्छाद्य यजमानो दशतालमितं
दण्डं निधाय यवाक्षतशुद्धतिलैर्दण्डमाच्छादयन् शैलालतिं कुर्यात्
उत्तमे दण्डात् प्रादेशाधिकं, मध्यमे अष्टाङ्गलाधिकं, कनिष्ठपत्रे तु
दण्डसाम्यं, तिलराशेरिति । ततो वस्त्रैराच्छाद्य तं मेरुरूपं
ध्यात्वा तदुपरि शिवं पलत्रयावरस्पर्शनिर्भितं संस्थाप्य सद्या-
दीनि न्यसेत्, तत्र प्रथमावरणे पञ्च ब्रह्माण्डाणि, तद्वाह्ये सर्वादिमूर्त्तिं
संस्थाप्य, तद्वाह्ये भूम्यादिमूर्त्तिः, तद्वाह्ये लोकपाला इति, एते च
सर्वे निष्कत्रयपरिमितेन हिरण्येन विधाय तत्तन्मन्त्रैः पूज्याः, तत्र
शिवलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

सद्योजातादिलक्षणमुक्तं मयदौपिकायाम् ।

सद्योजातं सितं कुर्याद्वरदाभयहस्तकम् ॥

सौम्यं मौलीन्दुसम्पन्नं बालाकारं त्रिलोचनम् ।

वामदेवं सुरक्ताङ्गं माल्यवस्त्रोपवीतकम् ॥

तुङ्गनासं च खट्वाङ्गं खड्गखेटकपाणिनम् ।

बभ्रुभ्रूश्मयमौलीन्दु दंशलम्बितताननम् ॥

पाशखेटेषु खट्वाङ्गकाययुक्तं चतुष्टये ।

शूल-दण्ड-कुठारा-सीन् दद्यादक्षेषु पाणिषु ॥

पीताम्बरं सुसौम्यञ्च नरं कुङ्कुमसन्निभम् ।

कुर्यान्मौलीन्दुसम्पन्नं पाशशूलधरं द्वयोः ॥

स्फटिकाभजगद्धेतुं चिनेतुं चन्द्रमौलिनम् ।

ईशानं पञ्चमं कुर्यात् त्रिशूलाभयपाणिनमिति ॥

सर्वादिलक्षणमाह विश्वकर्मा ।

सर्वा भोमो महादेवो रुद्रः पशुपतिर्भवः ।

उपेशानाविति ह्यष्टौ मूर्त्तिणाः शिवसविभाः ॥

सृगाङ्गचूडामणयो जटामण्डलमण्डिताः ।

तिनेत्रा वरखट्वाङ्गत्रिशूलाभयपाणय इति ॥

मूर्त्यष्टकमध्ये तु पृथिव्यग्नेजोवायुकाशानां रूपाणि पञ्च-
महाभूतघटदाने निरूपितानि, चन्द्रार्कयोस्तु वरदानप्रकरणे
वक्ष्यन्ते, यजमानमूर्त्तिस्तु विशेषानुक्तेरितरपुरुषतुल्यैव वेदितव्या,
लोकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, ततः पूजानन्तरतत्तन्मन्त्रैः
समिदादि हुत्वा पृथक्स्थस्य शिवस्य सहस्रकलशाभिषेकं कृत्वा
यजमानाय तिलपर्वताग्रस्थं शिवं प्रदर्शयेदाचार्यः ।

यजमानस्तु शिवादीनभ्यर्च्य तं शैलं योत्रियाय प्रदापयेत् ।

आचार्यादिदक्षिणादि पूर्व्ववत् ।

अत्राप्ये यजमानमधिकृत्य कालोत्तरतन्त्रे पु ।

अथ वा परमेशानमष्टोत्तरगतैरपि ।

कलग्नैः स्रपयित्वा तु समभ्यर्च्य यथाविधि ॥

कुर्यात् प्रदानमन्त्रेण गुरुरष्टोत्तरं सुधीः ।

महादेवो महारुद्रः शङ्खरो नीललोहितः ॥

ईशानो विजयो भोमो देवदेवो भवोद्भवः ।

कपालीशश्च विज्ञेयो रुद्रा एकादशस्त्रिमे ॥

समन्तात्सकलेशस्य पूजनीया यथाक्रमम् ।

कृष्णाजिने संप्रपूज्य तिलानां षोडशाधिकैः ॥

सुवर्णत्रयसंयुक्तं वस्त्रयुग्मेन वेष्टितं ।

शोभितं पुष्पमालाभिः फलैश्च समलङ्कृतम् ॥

रुद्रानेकादश ध्यात्वा क्रमेण परिदापयेत् ।

शिवभक्ताय शान्ताय श्रीत्रियाय द्विजन्मने ॥

एवं यः कुरुते भक्त्या विधिनानेन संयुतः ।

आयुःत्रियं जयद्वीर्त्तिमनुभूय शिवं व्रजेत् ॥

इति लिङ्गपुराणोक्तस्तिलपर्वतदानविधिः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि तिलपर्वतमुत्तमम् ।

यस्य प्रदानात्कलं जयमेषति पातकम् ॥

सप्तजन्मान्तरे यस्यात्पापं भूणवधादिकम् ।

तत्सर्वं जयमभ्येति तिलपर्वतदानतः ॥

पुण्यकालेषु सर्वेषु उपरागे विशेषतः ।

पुण्यदेशे प्रयत्नेन दातव्यं तिलपर्वतम् ॥

देवालयस्य पुरतो मण्डपं कारयेद्बुधः ।

प्रविभक्तचतुर्द्वारं चतुस्तोरणसंयुतं ॥

दशद्वादशहस्तं वा चतुरस्रं सुसंस्थितम् ।

वितानोपरिसंछन्नं दिग्वितीर्णवितानकं ॥

हारेषु पूर्णकलशान् स्थापयित्वा द्वयं द्वयं ।

पूर्वस्मिन् दिवसे प्रातः कुर्यात् पुण्याहवाचनं ॥

ततः सङ्कल्पयित्वा तु गुरुं वेदाङ्गपारगं ।

वशिनं पुण्यचरितं युवानां कृतलक्षणम् ॥

ऋत्विजश्चाष्ट संग्राह्या वेदवेदाङ्गपारगाः ।

तेषां निवेदयेत् कार्यं च प्रदास्ये तिलाचलम् ॥
 ततो गुरुं महादेवं पूजयित्वा विधानतः ।
 विनायकमुमां चैव ततः सूत्रं प्रपातयेत् ॥
 मण्डपे नवकोष्ठानि कल्पयित्वा समन्ततः ।
 अष्टौ कुण्डानि कार्याणि ईशाने नवमं भवेत् ॥
 मध्यकोष्ठं प्रविस्तीर्य सितवस्त्राणि सर्व्वतः ।
 तिलैः शुद्धैर्महामेरुं मध्ये कार्य्यं प्रयत्नतः ॥
 उत्तमस्त्रिपलैर्भरैर्द्वाकाभ्यां मध्यमाधमौ ।
 षड्भागेन ततः कार्य्याः समन्ताद्वर्षपर्व्वताः ॥
 मातृवान्निषधश्चैव हिमवान् हेमकूटकः ।
 गन्धमादनशैलश्च शृङ्गवान् श्वेतशैलकौ ॥
 ऐन्द्रादिषु निधातव्या वासोभिच्छादयेद्दहिः ।
 कल्पद्रुमस्तु सौवर्णः सर्व्वरत्नोपशोभितः ॥
 सर्व्वपुष्पफलीपेतो न्यस्तव्यो मेरुमूर्धनि ।
 हैमान् सृगान् खगांश्चापि दुमांश्चापि विनिर्द्दिशेत् ॥
 सर्व्वशैलेषु मन्दारसृगपद्म्यादिकञ्च यत् ।
 निधातव्यं प्रयत्नन तुरीयांशिन मेरुतः ॥
 सुमेरोर्द्वादशपलं दशाष्टौ वाप्यनुक्रमात् ।
 सुवर्णस्य प्रमाणं स्यादुत्तमाधममध्यमं ॥
 अधस्तात् कल्पवृक्षाणां सौवर्णकमले हरम् ।
 सुखासीनं चतुर्वाङ्गं जटामुकुटमण्डितम् ॥
 विनेत्रं मौम्यवदनं सौवर्णं न्यस्य पूजयेत् ।
 शिवनामा तु मध्ये स्याद्भवः शम्भुस्त्रिलोचनः ॥

स्थाणुरीशो महादेवः शङ्करः चन्द्रशेखरः ।
 पूर्वादिषु महादेवमेभिर्नामभिरर्चयेत् ॥
 दिवाहवित्यभोजीस्यात् सगुरुस्ते च ऋत्विजः ।
 स्वेन स्वेन विधानेन गृह्योक्तेन विशेषतः * ॥
 हुत्वाज्यभागौ जुहुयाद्यथोक्तं सर्वमाचरेत् ।
 वस्त्रैः प्रपूजयेत्तर्वाण्यृत्विजो गुरुमेव च ॥
 द्विगुणं गुरवेदद्यात् कुण्डलीरङ्गलीयकेः ।
 उपानष्टच्छत्रशय्याभिरासनैः पादुकेन च ॥
 ततो विमूलआदित्ये पुण्यकाल उपस्थिते ।
 अनुज्ञातस्तैर्विप्रैर्यजमानः प्रसन्नधीः ॥
 सर्वौषधिजलस्नातः चौमवासाः स्वलङ्कृतः ।
 प्रदक्षिणं गिरिं कृत्वा विप्रानाह्वय यत्नतः ॥
 ज्ञानिनो गुणसम्पन्नानात्मनिष्ठानलीलुपान् ।
 वेदवेदाङ्गविदुषस्तच्च देवं प्रकल्प्य च ॥
 तस्य तस्य गिरेः पार्श्वे तत्तन्नाम्ना प्रपूजयेत् ।
 मेरुं तत्प्रथमं दद्याद्विवः संप्रीयतामिति ॥
 गुणोत्कृष्टाय विप्राय भावयित्वा तु तं शिवम् ।
 एवं पूर्वादिशैलांस्तु तत्तन्नाम्ना प्रदापयेत् ॥
 प्रीयतामिति तान् विप्रान्स्तत्तद्देवं प्रकल्प्य च ।
 सर्वं क्रियाकलापञ्च निवेद्य परमेष्ठिनम् ॥
 पूजयित्वा द्विजानग्रे दोनान्वक्तृपणांस्ततः ।
 आशीर्माङ्गलसंयुक्तस्ततो बन्धुसमन्वितः ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तिलमयं गिरिम् ।
 न तस्य विद्यते किञ्चित्पापं सप्तजनोद्भवम् ॥
 विमानेन शिवं गच्छेन्निः कामी यः समाचरेत् ।
 सकामो लभते कामान् यं यमिच्छति चेतसा ॥
 इति प्रथोत्तरतन्त्रोक्ततिलशैलदानविधिः ।

अथ कर्पासपर्वतदानविधिः ।

पद्मपुराणात् ।

कर्पासपर्वतस्तद्विंशद्भारैरिहोत्तमः ।
 दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिः स्मृतः ॥
 भारेणाल्पधनो दद्याद्विंशतांशविवर्जितः ।
 धान्यपर्वतवत्सर्वमासाद्य राजसत्तमम् ॥
 प्रभातायान् शुर्वर्थां दद्यादिदमुदीरयेत् ।
 त्वमेवाचरणं यस्मात्प्रोक्तानामिह सर्वदा ॥
 कर्पासाचलं तस्मात्त्वमघोषध्वंसनो भव ।
 एवं कर्पासशैलेन्द्रं यो दद्यात् पर्वतविधौ ।
 रुद्रलोके वसेत्कल्पं ततो राजा भवेदिह ॥

ब्रह्माण्डपुराणात् भगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि कर्पासाचलसुत्तमम् ।
 परमं सर्वदानानां प्रियं सर्वदिवौकसाम् ॥
 देशकालौ समासाद्य धनं यदाच्च यत्नतः ।
 देयमेतन्महादानं तारणार्थं कुलस्य च ॥

पर्वतं कल्पयेत्तत्र कार्पासेन विधानतः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन कृत्वा सर्वं विधानतः ॥
 विशङ्गारस्तु कर्त्तव्य उत्तमः पर्वतो बुधैः ।
 मध्वमं दशभिः कुर्याज्जघन्यं पञ्चभिस्तथा ॥
 सर्वधान्यसमूहस्य मध्ये ह्योपधिभिर्वृतम् ।
 रसैरन्नैश्च संयुक्तं लोकपालावृतं तथा ।
 ब्रह्मादयस्तथा शृङ्गे काञ्चनेन विनिर्मिताः ॥
 कुलाकुलाश्च चत्वारश्चतुर्भागेन कल्पयेत् ।
 सोवर्णशिखरान् सर्वान् सर्वरत्नोपशोभितान् ॥
 नानाधातुविचित्राङ्गान् भक्ष्यभोज्यसमावृतान् ।
 कुण्डे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते ॥
 ऋत्विजश्च तथात्ताष्टौः कारयेद्देद्वित्तमान् ।
 होमोव्याहृतिभिश्चैव अग्नौ तद्देवतेरपि ॥
 गन्धेन सर्पिषा तत्र तथा लक्ष्मणतिलैरपि ।
 अयुतं हामसंख्या च पालाशसमिधस्तथा ॥
 शङ्खतूर्यनिनादैश्च तथामङ्गलपाठकैः ।
 उत्सवं कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रितः ॥
 पर्वकाले ततो दद्यात् पूजयित्वा विधानतः ।
 नमः सर्वामरावास भूतसङ्घैरभिष्टुतः ॥
 ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विबुधाः सदा ।
 इत्युच्चार्य नरो दद्यान्नारी वा विधिपूर्वकम् ॥
 पूजयित्वा द्विजान् सप्यक् वासोभिर्भूषणैस्तथा ।
 अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ॥

स गच्छेत्त्रिदशावासं विमानोपरि संस्थितः ।

अप्सरोगणसंवीतो गन्धर्व रभिसंस्थितः ॥

तत्र मन्वन्तरं यावदुषित्वा विबुधालये ।

पुष्पक्षयादिहाभ्येत्य महोन्महते समागराम् ॥

रूपवान् सुभगोवाग्मी श्रीमानतुलविक्रमः ।

पञ्चजन्यानि नावी वा जायते नात्रसंशयः ॥

भूयश्च शृणु राजेन्द्र दिव्यं कर्पासपर्वतम् ।

तच्च भारयतेनैव कुर्यादद्वन वा पुनः ॥

शेषं पूर्वं विधानेन सर्वं कुर्याद्यथाक्रमम् ।

फलं पूर्वादितश्चैव जायते नृपसत्तम ॥

इति कर्पासपर्वतदानविधिः ।

अथ घृताचलदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि घृतशैलमनुत्तमम् ।

तेजोऽमृतमयन्दिव्यं महापातकनाशनम् ॥

विंशत्या घृतकुशानामुत्तमः स्यात् घृताचलः ।

दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिरधमः स्मृतः ॥

अथ वित्तः प्रकुर्वीत द्वाभ्यां मेरुविधानतः ।

विष्कम्भपर्वतांस्तद्वत्तुर्भागेन कल्पयेत् ॥

शालितण्डुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ।

कारयेत् संहतान् सर्वान् यथाशोभं विधानतः ॥

वेष्टयेत् शुक्लवासोभिरिन्दुदण्ड फलादिकैः ।

धान्यपर्वतवच्छेषविधानमिह कथ्यते ॥

अधिवासञ्च कुर्वीत तद्वडोमं सुरार्चनम् ।

अत्र पलसहस्रपरिमितहृतं घृतकुम्भः प्रसिद्धः कुम्भग्रहणे तस्या-
नियतपरिमाणत्वादनवस्थितः शास्त्रार्थप्रसङ्गात् तच्च द्रवद्रव्यत्वा-
दाधारमपेक्षत इति । शालितण्डुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशये-
दित्यनेन तस्य कलशाधारत्वात् प्रतिपाद्यते 'तन्दुलपात्राणीति'
पर्वं तपश्चकापेक्षया बहुवचनम् ।

प्रभातायान्तु शर्व्वार्थां गुरवे विनिवेदयेत् ।

विश्वम्भपर्वतांस्तद्वृत्तिभ्यः शान्तमानसः ॥

संयोगात् घृतमुत्पन्नं यस्मादमृततेजसः ।

तस्माद्घृताच्चिञ्चिद्वाक्मा प्रीयतामव शङ्करः ॥

यस्तु तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितम् ।

घृतपर्व्वतरूपेण तस्मात्तः पाहि भूधरः ॥

अनेन विधिना दद्याद्घृताचलमनुत्तमम् ।

महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शङ्करम् ॥

हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।

विमानेनासरोभिश्च सिंहविद्याधरैर्द्वैतः ।

विहरेत् पितृभिः सार्द्धं यावदाहृतसंग्रहम् ॥

इति पद्मपुराणोक्तो घृतपर्व्वतदानविधिः ।

अथ रत्नाचलदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

अतः परम्प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।

मुक्ताफलसङ्क्षेपेण पर्व्वतस्यादिहोत्तमः ॥

मध्यमः पञ्चशतिकस्त्रिंशतेनाधमः स्मृतः ।

चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्वताः स्युःसमन्ततः ॥

पूर्वेण वज्र-गोमेदैर्हस्त्रिणे इन्द्र-नीलकैः ।

पुष्परागयुतैः कार्य्या विहङ्गिर्गन्धमादनः ॥

वैदूर्यविद्रुमैः पश्चात् सन्निभो विपुलाचलः ।

पद्मरागैः समीपर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥

‘वज्रगोमेदैः’ समसंख्यैः, समं स्यादशुतत्वादिति न्यायात् एव-
मुत्तरत्रापि विज्ञेयं ॥

सौपर्णः गरुडात्मजः ।

सौवर्णे रिति क्वचित्पाठः ।

धान्यपर्वतवत् सर्व्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।

तद्वदावाहनहुर्ग्याश्चान् देवाश्च काञ्चनान् ॥

पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभाते च विसर्जनम् ।

पूर्वं बहुरुक्तत्वग्भा इमान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥

यथा देवगणाः सर्व्वे सर्व्वरत्नेष्वपि स्थिताः ।

त्वञ्चरत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचलः ॥

यस्माद्रत्नप्रदानेन वृष्टिं प्रकुरुते हरिः ।

महारत्नप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्व्वत ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमयं गिरिम् ।

स याति वैष्णवं लोकं अमरेश्वरपूजितः ॥

यावत्कल्पशतं सार्द्धं वसेदिह नराधिप ।

रूपारोग्यगुणोपेतः समद्वीपाधिपो भवेत् ॥

ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिदत्रा-मुत्र वा कृतम् ।

तत्सर्वं नाशमायाति गिरिवज्रहतो यथा ॥

इति पद्मपुराणोक्तो ब्रह्मपर्वतदानविधिः ।

अथ रूप्याचलदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

अतः परम्पवक्ष्यामि रूप्याचलमनुत्तमम् ।

यत्प्रदानावरोयाति सीमलीकं द्विजोत्तमः ॥

दशभिः पलसाहस्रैरुत्तमो राजताचलः ।

पञ्चभिर्बन्धुमः प्रोक्तस्तदर्द्धेनाधरः स्मृतः ॥

अगती विंशतेरुर्ध्वं कारयेच्छक्तिः सदा ।

विष्कम्भपर्वतांस्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥

पूर्ववद्राजतान् कुर्यात् मन्दरादौन् विधानतः ।

कलधौतमयांस्तत्र लोकेशानर्चयेद्बुधः ॥

‘कलधौतं’ काञ्चनम् ।

ब्रह्मविष्णुर्कवान् कार्योन्नितस्त्रोत्र हिरण्यमयः ।

राजतं स्याद्यदन्त्येषां सर्वं तदिह काञ्चनम् ॥

शेषञ्च पूर्वं वत्कुर्यात् होमजागरणादिकम् ।

दद्यात्तद्वत् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥

विष्कम्भशैलान् ऋत्विग्भाः पूज्यवस्त्रविभूषणैः ।

इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्दर्भपाणिर्विमल्लरः ॥

पितृणां वज्रभं यस्मादर्थस्य शङ्करस्य च ।

रजतं पाहि तस्माच्च शोकसंसारसागरात् ॥

इत्थं निवेश्य यो दद्याद्राजताचलमुत्तमम् ।

गवायुतमहस्त्रस्य फलमप्राप्नोति मानवः ॥

सोमलोके स गन्धर्वैः किञ्चरोऽरुषरसाङ्गणैः ।

पूज्यमानो वसेद्विद्वान् यावदाहुतसंभवम् ॥

इति पद्मपुराणोक्तो रूप्याचलदानविधिः ।

अथ शर्कराचलदानविधिः ।

पुलस्त्य उवाच ।

अद्यातः सम्प्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् ।

यस्य प्रदानादिष्णुर्करुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा ॥

अष्टभिः शर्कराभारै रत्तमः स्यान्महाचलः ।

चतुर्भिर्वीथ्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधरः स्मृतः ॥

भारेण वार्हभारेण कुर्याद्यः स्वल्पवित्तवान् ।

विष्कम्भपर्वतान् कुर्यात् तुरीयांशेन मानवः ॥

धान्यपर्वतवत्सर्वमासाद्यामरसंयुतम् ॥

मेरीरुपरि तद्वच्च स्थाप्य हेमतकत्रयम् ।

मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ॥

एतद्वृक्षत्रयं मूर्द्ध्नि सर्वेष्वपि निवेशयेत् ।

हरिचन्दनमन्तानौ पूर्व-पश्चिमभागयोः ॥

निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाकशर्कराचले ।

मन्दारे कामदेवश्च प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् ॥

गन्धमादनश्चैव धनदः स्यादुदङ्मुखः ।

प्राङ्मुखो वेदमूर्त्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले ॥

हैमो सुपाश्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् ।

धान्यपर्वतवत् सर्वमावाहनमत्रादिकम् ॥

तत्त्वाथ गुरवेदद्यान्मध्यमं पर्वतीत्तमम् ।
 ऋत्विग्भास्वतुरःशैलानिमान्नानुदौरयेत् ॥
 सोभाग्यामृतसारोऽयं परमं शर्करा यतः ।
 तन्ममानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र सर्वदा ॥
 अमृतं पिवतां ये तु निपेतुर्भुवि सौकराः ।
 देवानां तत्समं सोमं पाहि नः शर्कराचलः ॥
 मम भवतु मध्या यदुद्भूताशर्करा यतः ।
 तन्मयोमि महाशैल पाहि समारसागरात् ॥
 यो दद्याच्छर्कराशैलमनेन विधिना नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
 चन्द्रादित्यप्रतोकाशमधिरुद्धानुजीविभिः ।
 सहैव यानमातिष्ठेत् स तु विष्णुप्रचोदितः ॥
 ततः कल्यणतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
 आयुरारोग्यसम्पदो यावज्जन्मायुतत्रयम् ॥
 भोजनं शक्तितः कुर्यात् सर्वशैले विमतसरः ।
 सर्वत्राक्षारलवण मश्रीयात्तदनुज्ञया ॥

भोजनं कुर्यादिति, दानानन्तरं यथा शक्तिब्राह्मणेभ्यो भोजन-
 दानं कुर्यादित्यर्थः । स्वयमपि अक्षारलवणमश्रीयादिति ।

पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापयेद्ब्राह्मणालयम् ।

पश्चेदिमानप्यधनोऽपि भक्त्या

स्मरेत् मनुष्यैरिह दीयमानान् ।

शृणोति भक्त्याय मतिं ददाति

निःकल्मषः सोऽपि दिवं प्रयाति ॥

दुःस्त्रप प्रथममुपैति पठामानैः

शैलेन्द्रेभवंभयभेदनैर्मानुषः ।

यः कुर्यात्किमु मुनिपुङ्गवेह सम्यक्

सत्त्वात्मा सकलगिरीन्द्र सम्प्रदानम् ॥

इति पद्मपुराणोक्तः शंकराचलदानविधिः ।

अथ शैवानि हादगमेरुदानानि निरूप्यन्ते ।

तत्र कालोत्तरशैवशास्त्रात् ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मेरुदानं यथाक्रमम् ।

आकार्त्तिकालमारभ्य मेरुव्रतं समाचरेत् ॥

कार्त्तिक्यां रजमेरुय दातव्यस्तु शिवायतः ।

सर्वेषाञ्चैव मेरुणां प्रमाणं क्रमशः शृणु ॥

वज्र-पद्म-महानीलनील-स्फटिकसंज्ञकः ।

पुष्पं मरकतं सुक्ता याच्चाः स्वविभवेन तु ॥

प्रस्थमाचास्तु संयाच्चाः प्रस्थादर्वादिमेव वा ।

यथाशक्त्याथ वा देवा वित्तशठं विना सुत ॥

मेरोर्विभागं वक्ष्यामि शिवस्याग्ने यथार्चयेत् ।

कर्णिकायां न्यसेन्मेरुं ब्रह्मणिशुभ्रभूषितम् ।

तत्सर्वं मातृवात्राम पर्वतं पूजयेत्तदा ॥

तत् पूर्वं भूद्रसंज्ञन्तु अश्वहचास्ततः परम् ।

मेरुतः पूर्वं दिग्भागे पूर्वं पूर्वोत्तरवयम् ॥

कथितं स विशेषेण दक्षिणस्यान्ततः परम् ।

निपधो हेमकूटश्च हिमवांश्च तथा वयम् ॥

एव मुत्तरभागे तु नीलः श्वेतश्च शृङ्गवान् ।

पश्चिमे गन्धमादास्थं केतुं वै केतुमाल्यकम् ।
 एवं द्वादशसंयुक्तं मेरुपर्वतनायकम् ॥
 संप्रवासः शुचिर्भूत्वा विशेषात् पूजयेच्छिवम् ।
 महास्नानं प्रकर्त्तव्यं महापूजायवा सुतः ॥
 पूजान्ते देवदेवाग्रे रत्नमेरुं प्रकल्पयेत् ।
 प्रदद्याच्छिवविप्राय शिवमन्त्रमनुसरेत् ॥
 महास्नानं महापूजा च लिङ्गपुराणे ।
 महास्नानञ्च यः कुर्याद्भूतेन विधिर्नैव तु ।
 स याति मम सायुज्यं स्थानेष्वेतेषु सुव्रते ॥
 स्नानं पलशतं ज्ञेयमभ्यङ्गं पञ्चविंशतिः ।
 पलानान्वे सहस्रे तु महास्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥
 स्नाप्य लिङ्गं मदीयञ्च गव्येनैव घृतेन च ।
 विशोध्य सर्वद्रव्यैस्तु यावद्भिरभिषिञ्चति ॥
 महास्नाने प्रसक्ते तु स्नानमष्टगुणं स्मृतम् ।
 जलेन केवलेनैव गन्धतोयेन शक्तितः ॥
 अनुलेपनञ्च तत्सर्वं पञ्चविंशत्पलेन वै ।
 शमीपत्रं च विधिना बिल्वपत्रं च पङ्कजम् ॥
 अथान्यानि च पत्राणि बिल्वपत्रं न सन्त्यजेत् ।
 दशद्राणैस्तु नैवेद्यमष्टद्रोणैरथापि वा ॥
 दशद्रोणसममूष्यमाढके तु विधोयते ।
 वित्तहीनस्य भक्तस्य नात्र कार्या विचारणा ॥
 भेरोमृदङ्गमुरजतिमिलापटहादिभिः ।

वादित्रैर्विविधैश्चान्यै रान्दोलैर्विविधैरपि ॥

जागरङ्कारवेत्तत्र प्रार्थयेत्तु तथाक्रमम् ।

स्वभृत्यपुत्रदारैश्च तथा सम्बन्धिवान्धवैः ॥

सार्धं प्रदक्षिणं कृत्वा प्रार्थयेत्तिङ्गमैश्वरम् ।

द्रव्यहीनैः क्रियाहीनैः अशाहीनैः सुरेश्वर ॥

कृतं वाप्यकृतं वापि चन्तुमर्हसि शङ्कर ।

इत्युक्त्वा चैव रुद्रञ्च त्वरितं शान्तिमेव च ॥

मं इत्येव महावीजं तथा पञ्चाक्षरस्य वै ।

मेरीरनुमन्त्रणमन्त्रास्तु कालोत्तरणवीक्ताः ।

नमः काञ्चनदेवाय धराधराय वै नमः ।

ब्रह्मविष्णोश्चैव धरानाभिस्थिताय च ॥

नगदादशनाथाय सर्वपापापहारिणे ।

शिवभक्ताय शुद्धाय चाणं मे कुरु सर्वदा ॥

निष्पापःपितृभिः सार्धं शिवं गच्छामि हं नमः ।

त्वं शिवस्तु शिवस्याग्रे शिवोहञ्च शिवाय च ॥

निवेदयामि भक्त्या तु पितृणां तारणाय चेति ।

‘तथा वस्त्राश्वसहितो मेरुस्तत्रपुण्यफले शृणु ।

लक्षयोजनमानस्य मेरीर्ये परमाणवः ॥

तावत्कल्पसहस्राणि शिवलोके महोयते ।

उदरेवरकात्सोपि त्रिसप्तकुलसन्ततिम् ॥

तदन्वयगता ये तु डिम्भाडिम्बहता नराः ।

महापातकिनश्चान्ये तथा विश्वासघातकाः ॥

गुरुद्रोहकृता ये तु भ्रूणहाः पितृघातकाः ।

प्रसवे तु मृता नारी कुमारी शूलदूषिता ॥
 तां वा रुद्रस्य सामीप्यं स नयेन्मैरुदानकृत् ।
 मैरुदानञ्च मनसा यः स्मरेत्तु शिवाग्रतः ॥
 यात्यसौ शिवलोकन्तु देहान्ते धौतकिल्बिषः ।
 हेममैरुप्रमाणन्तु फलञ्चैव शृणुष्व तत् ॥
 पलानान्तु सहस्रेण मध्ये मैरुं प्रकल्पयेत् ।
 शृङ्गवयसमायुक्तं ब्रह्मविष्णुहरान्वितम् ॥
 एकैकं पर्वतं तस्य ग्रतैकैकेन कारयेत् ।
 मैरुणा सह पूर्वेण विख्यातास्तु त्रयोदश ॥
 एवं शिवाग्रतो मैरुं दातव्यस्तु प्रयत्नतः ।
 अयनेषु च सर्वेषु ग्रहणेषु विशेषतः ॥
 आचार्याश्च प्रदातव्यः संहितापारगाश्च ।
 पूर्वाक्तस्य महामैरोः सनगस्य महात्मनः ॥
 शिवलोके वसेत्सोऽपि यावत्तत्परमाणवः ।
 पिष्टृन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ॥
 पुत्रान् पौत्रान् प्रपौत्रांश्च तारयेत्किमतः परम् ।
 भोगान् भुक्त्वा महीं कृत्स्नां भुङ्क्ते च शिवभाविनः ॥
 दरिद्रो रूप्यमैरुन्तु हेममानेन कारयेत् ।
 पर्वता द्वादश तथा सङ्कल्पा रचनान्विताः ॥
 उत्तरे ह्ययने देयं देयं वा ग्रहणद्वये ।
 प्रागुक्तान्तु फलन्तस्य भवत्यत्र न संशयः ॥
 भूमिमैरुप्रमाणन्तु कथ्यमानं शृणुष्व तत् ।
 विषयं मण्डलञ्चाद्य यामं वा पर्वतं स्मरेत् ॥

शेषास्तददृशंशेन नगाःस्वरविसंख्यया ।
 भूमिपर्वतपुण्यन्तु कोवा वर्णयितुं क्षमः ॥
 परमाणुव्रजोयावत् क्षितीशो भवति ध्रुवम् ।
 तावत्कोटिसहस्राणि शिवलोके महীয়ते ॥
 भोगान् भुक्त्वा ततोराजा जायते योगिनां कुले ।
 ज्ञानं प्राप्य तदा तस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥
 हस्तिमेकं ततोवक्ष्ये संक्षेपात् पार्वतीसुत ।
 न ब्रह्म न तथा बालं रत्नपुच्छसुशोभितं ॥
 शूरं सर्वगुणोपेतं घण्टाचामरभूषितं ।
 नक्षत्रमालासंयुक्तं शस्त्रध्वजविभूषितं ॥
 दिव्यवस्त्रसमायुक्तं सुवर्णरचनायुतं ।
 सूर्यस्य ग्रहणे देयं गुरवे तं शिवाग्रतः ॥
 तेन दत्तेन दत्तं तु लक्षयोजनपर्वतं ।
 पुरुषवयसमायुक्तं पर्वतद्वादशान्वितं ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः शिवसायुज्यतां व्रजेत् ॥
 पितरस्तस्य मोदन्ते रुद्रलोके समन्ततः ।
 एतत्तव समाख्यातं हस्तिदानं समासतः ॥
 अथाश्वमेकं देवो योदत्तो रविणा पुरा ।
 श्वेतैर्विनीतैः सुवर्णैः प्रत्न्यैः पञ्चसंख्यया ॥
 मध्ये मेरुः कल्पितव्योरविसंख्यास्तु पर्वताः ।
 सवस्त्रहेमदारैश्च सप्त वा ध्वजभूषिताः ॥
 वैशाखां वाघ कार्त्तिक्यां दातव्यस्तु शिवाग्रतः ।
 विप्राय शिवभक्ताय संहितापारगाय च ॥

तस्मै देयो यथोक्तस्तु हयमेरुर्विधानतः ।
 संपूज्य परया भक्त्या हेमकङ्कण-कुण्डलैः ॥
 रसनामुकुटेनैव अङ्गुलीयहयेन च ।
 सर्वेषां चैव दाने तु भूषणैर्भूषयेत्तदा ॥
 अकृत्रिमैर्भूषणैस्तु राजा मेरुं विभूषयेत् ।
 अश्वमेरुप्रदानेन रुद्रलोके महीयते ॥
 यावन्त्यश्वेषु रोमाणि तावद्वर्षायुतानि च ।
 महाकल्पसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
 अश्वालाभे दरिद्रस्तु गोमेरुम्वा प्रकल्पयेत् ।
 अश्वसंख्याप्रमाणेन फलं चैतत् समं भवेत् ॥
 अथ वा वस्त्रमेरुश्च दातव्यस्तु शिवाग्रतः ।
 भारमात्रेण पद्मैस्तु नानावर्णैः सुपर्वतः ॥
 मध्ये मेरुः कल्पनीयो वस्त्रैः शेषांस्तु कल्पयेत् ।
 मेरवस्तस्य मानेन नानावर्णैः सुशोभितैः ॥
 प्रत्येकं पर्वताः कल्प्या हेमशृङ्गाः सुवर्णकाः ।
 शिवभक्ताय विप्राय दातव्यास्तु शिवाग्रतः ॥
 दिव्यैर्गव्यैर्पदं याति सहस्रक्रातुसम्भवं ।
 दिव्यं वर्षशतं सम्यक् कुर्याद्भोगं यथेष्टया ॥
 चक्रवर्त्तित्वमभ्येति ज्ञानवान् जायते तदा ।
 शिवालयं ततो याति न भूयो जन्म चाप्नुयात् ॥
 अथ वा दृढमेरुस्तु दातव्यः कथ्यते मया ।
 मेरुः पलानां मध्येतु सहस्रैः पञ्चभिर्हितः ॥
 शतैः पञ्चभिरेकैकं पर्वतं ततः कल्पयेत् ।

विशृङ्गं त्रिपलं मेरोः काञ्चनं देवतार्चनं ॥
 एकैकपलिकं शेषपर्वते वस्त्रभूषिते ।
 कृत्वा पूजां विशेषेण शिवस्याग्निं प्रकल्पयेत् ॥
 शिवभक्ताय विप्राय दातव्यः शिवमिच्छता ।
 कुलमुद्धरते सोऽपि पैतृकं मातृकं तथा ॥
 दिव्यं वर्षयतं सार्द्धं * रुद्रलोके महीयते ।
 भारते पृथिवीखण्डे पतिर्भवति नान्यथा ॥
 एवं वै खण्डमेरुन्तु सितखण्डेन कल्पयेत् ।
 रुद्रलोकपदं याति पितृभिः सह मोदते ॥
 अथ वा धान्यमेरुन्तु शिवस्याग्निं प्रकल्पयेत् ।
 पञ्चखारौमितं मध्ये मेरुन्यान्येन कल्पयेत् ॥
 एकैकं खारिमात्रेण पर्वतं शेषमादिशेत् ।
 पूर्ववद्वेमशृङ्गन्तु सवस्त्रं परिकल्पयेत् ॥
 शिवपूजावसाने तु शिवविप्राय दापयेत् ।
 कल्पकोटिसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥
 पितरस्तस्य मोदन्ते ब्रह्मलोके तथा चिरं ।
 एतदष्टांशमानेन तिलमेरुं प्रकल्पयेत् ॥
 शृङ्गाणि पूर्ववत्तस्य तथा चान्यनगेषु च ।
 तिलमेरुः प्रदातव्यः शिवस्याग्निं गुरोः सदा ॥
 प्रयाति शिवसायुज्यं बन्धुभिः सहितो नरः ।
 दशकोटिसहस्राणि भुक्त्वा भोगान् यथेच्छया ॥
 समस्तमेदिनीं भुङ्क्ते शिवे पश्चात् प्रलीयते ।

इति द्वादशसंख्याताः पर्वताः कथितास्तव ॥
 अथ मन्त्रं तथाकालं ज्ञात्वा मेरुं प्रदापयेत् ।
 अयनेषु च सर्वेषु ग्रहणेषु विशेषतः ॥
 मेरुप्रदानं कर्त्तव्यमुपोष्य सुचिरं सदा ।
 इति शैवद्वादशमेरुदानानि ।

हंस उवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु दानं महाफलं ।
 यद्वत्त्वा पुरुषोराजन् नेह संजायते पुनः ॥
 मेरुर्हेममयश्चैव त्रिशङ्कोराजतोऽपि वा ।
 पलत्रयेण भौवर्णे विंशत्या राजतैः पलैः ॥
 ताम्रैः पञ्चाशता प्रोक्ता पलानां कांस्यकस्तथा ।
 लोहश्च भारमात्रस्तु सौसकस्य तथा स्मृतः ॥
 लवणस्याप्येव मेव ब्रौह्मीणमेव मेव च ।
 भारद्वयेन खातस्तु गौडः स्यात्पञ्चभारकः ॥
 कास्तूरिकः पञ्चपलः कार्पूरः पलविंशतेः ।
 कौड्युमः स्याच्छतपलः कार्पासः षड्विंशभारकः ॥
 एवं द्रव्यविशेषैस्तु मेरुः कार्यविजानता ।
 यथा गमं तथा कार्यं नात्र कार्यं विचारणा ॥
 विचारे क्रियमाणे च हेतुकत्वं प्रसज्यते ।
 हेतुप्रतिष्ठा विज्ञेयः पुरुषोरागदूषितः ॥
 रागादिदोषदुष्टस्तु पुरुषो नात्र संशयः ।
 तस्मान्मोरोः प्रमाणन्तु भाषितं ब्रह्मणा स्वयं ॥

आस्तिकाय विनीताय प्रोच्यते कृपया विभो ।
 नास्तिकाय न वक्तव्यं वाक्यं धर्मं विजानता ॥
 कृत्वा मेरुं त्रिशङ्खान्तु सौवर्णं राजतादिकं ।
 अर्चयेत्* पीतकुसुमैर्जागरं कल्पयेत्ततः ॥
 ब्राह्मणं पात्रभूतान्तु काले तु ग्रहणादिके ।
 आह्वय प्रक्षाल्य पादौ आसने तूपवेशयेत् ॥
 मेरुं पर्वतराजान्तु गृहाण त्वं द्विजोत्तम ।
 समानुकम्पया ब्रह्मन् वराहः प्रीयतामिति ॥
 कोदादिति तु मन्त्रेण ग्रहः कार्यो विजानता ।
 मेरुं समर्प्य विप्राय द्रव्येण स्नेह्यया कृतं ॥
 तावद्वर्षसहस्राणि कोटिं वापि महौयते ।
 वसन्ति स्वर्गलोकेषु यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 इति विष्णुधर्मोक्तो मेरुदानविधिः ।

अथ पञ्चपर्वतदानविधिः ।

तिलपर्वतदानञ्च तथा लवणपर्वतः ।
 कार्पासगुडयोश्चैव तथा सर्पपर्वतः ॥
 धान्यपर्वतदानस्य विधिरत्रापि कीर्तितः ।
 फलं पुष्पं प्रमाणं च तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 आपाटे कार्त्तिके चैव माघ-वैशाखयोरपि ।
 पूर्णमास्यां तु दातव्यं दानमेतद्युधिष्ठिर ॥
 भूपदेशे तु लिप्तेषु पुष्पकीर्णैः सुशोभिते ।
 तिलानां बहुवर्णानां कुशं कुशार्द्धमेववा ॥

विंशतिद्रोणमथवा षोडशद्रोणमेव वा ।

तिलद्रोणाष्टकैर्वापि चतुर्भिरथ वा पुनः ॥

विभिद्रोणैरलाभि तु कुर्वीत तिलपर्वतम् ।

कुम्भोऽत्र विंशतिद्रोणपरिमाणः तच्च द्रोणैः षोडशभिः खारौ विंशत्या कुम्भ उच्यते इत्यादिना परिभाषायामुपदर्शितं, कुम्भो द्रोणद्वयमिति गृह्यमाणे विंशतिद्रोणादिकम् प्रथमकल्पादनुकल्पमनुकल्प्य न समञ्जसं स्यात् इतरत्र तु सार्धकुम्भेन प्रथमकल्पः विंशतिद्रोणादिरनुकल्प इति युक्तं स्यात् ।

सुवर्णैरजतैस्ताम्रैः कांस्यैः शीतैश्च मौक्तिकैः ।

इक्षुदण्डसमाकीर्णान्वनखण्डांश्च कारयेत् ॥

गुहेन विविधान् कुर्यात् पाषाणशिखरांस्तथा ।

ताम्रूलफलपुष्पाद्यैरलङ्काराद्यनेकधाः ॥

कुर्यात् स्रगपशुपक्षिणस्ताम्रसौवर्णराजतान् ।

हादश पूर्णकुम्भांश्च फलशाखादिशोभितान् ॥

स्थापयित्वा तु सर्वत्र पूजां कृत्वा विधानतः ।

कृत्वा प्रदक्षिणञ्चैव जानुभ्यां धरणीं व्रजेत् ॥

सवणस्य सर्षपाणां तत्प्रमाणं तथैव च ।

कार्पासपर्वतश्चापि तुल्यसंख्यं तथैव च ॥

पुण्यकालेषु लभते नात्र कार्या विचारणा ।

पर्वतस्योत्तरे पार्श्वे ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरान् ॥

स्थापयेत् लोकपालांश्च दिशासु त्रिदिशासु च ।

अर्चयेदर्घपाद्यैश्च गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥

● दनस्य मनुकल्प इति पुस्तकान्तरे ।

तोरणैश्च पताकाभिः शोभयित्वा चतुर्दिशम् ।
 अग्निकार्य्यञ्च कुर्व्वीत तिलाद्यैः पञ्चवारुणैः ॥
 एवं यः कुरुते भक्त्या शैलदानमनुत्तमम् ।
 क्रीडाशैले महारम्ये क्रीडित्वा कालमौषितत् ॥
 धर्मेण धूज्यमानोऽथ शक्रलोकं स गच्छति ।
 शक्रलोकं नयेदन्ते कुलकोटिशतत्रयम् ॥
 पद्मान्महोदये रम्ये सीमराजपुरोत्तमे ।
 रमित्वा वर्षकोटिन्तु द्विगुणं परिसंख्यया ॥
 भूयो जन्मत्रयं राज्यं भुङ्क्ते निहतकण्टकम् ।
 इति विश्वधर्मोक्तः पञ्चपर्व्वतदानविधिः ।

अथ शिखरदानविधिः ।

राम उवाच ।

शिखराणां ममाचक्ष्व दानन्विपुरनाशनम् ।
 यानि दत्त्वा तु दीर्भाग्यं दीर्गत्वं न प्रजायते ॥

शङ्कर उवाच ।

शृणु राम प्रवक्ष्यामि शिखराणां यथाक्रमम् ।
 दानं देयं यथा येन तत् शृणुष्व सनातनम् ॥
 माघशुक्लद्वतीयायां मार्गशीर्षस्य वा पुनः ।
 द्वतीया वाद्य वैशाखे शुक्ला या रोहिणीयुता ॥
 प्रौष्ठपद्यां द्वतीयायां विशेषेण तु भार्गव ।
 शुद्धेक्षु वस्त्र-लवण-धान्यका-जालि-शर्कराः ॥
 खर्जूरतन्दुलद्राक्षाक्षौद्रैर्मलयजेन च ।

फलैर्मनोहरैः रम्यैः शिखराणि प्रदापयेत् ॥

एषामन्यतमं दद्याद्यथायुजं विधानतः ।

आत्मप्रमाणं कुर्वीत प्रादेशाभ्यधिकं शुभं ॥

मुवि गोमयलिप्तायामिचुपत्राणि संस्तरेत् ।

ततः कुर्वीत शिखरं गौरीस्थानमनुत्तमम् ॥

विहस्तं मूलं कर्त्तव्यं हस्तमात्रं शिरस्तथा ।

भित्तिरिचुदलैः कार्या वेष्टयेद्रक्तवाससा ॥

दानद्रव्येण तन्मध्यं पूरयेद्भृगुनन्दन ।

इचुपत्रकटे गौरीं तस्योपरि निवेदयेत् ॥

चतुर्भुजां हेममयीं पूजयेत् कुङ्कुमेन तु ।

गौरीरूपमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

वेष्टयेत् सूक्ष्मवस्त्रेण देवीं-शिखरमेव च ।

अष्टाङ्गं पूजयेद्गौरीं मन्त्रैरेतैस्तु भक्तितः ॥

नमो भवान्यै पादौ तु कामिन्यै जानुनी ततः ।

वामदेव्यै तथाचोरु नाभिश्चैव जगत्प्रिये ॥

आनन्दायै तु हृदयं नन्दायै पूजयेत् स्तनौ ।

सुभद्रायै मुखं पूज्यं ललितायै नमः शिरः ॥

एवं पूज्य महादेवीं शिखरानभिमन्त्रयेत् ।

यस्मान्निवासः पार्वत्याः शिखर त्वं सुरैर्वृतः ॥

तस्मान्नाम्पाहि भगवंस्त्वं गौरीशिखरः सदा ।

एवमामत्र शिखरं तृतीयायां यतव्रतः ॥

ततः स्नात्वा प्रभाति तु दद्यान्मन्त्रेण भक्तितः ।

यस्मात्त्वं सर्वभूतानामुपरिष्ठादवस्थितः ॥

तस्माच्छिवः प्रीयतां मे तव दानात्सदानघः ॥
 अर्द्धभागं चतुर्थं वा पञ्चमं वा ततो गुरोः ।
 दत्त्वा शेषन्तु बन्धूनां शिष्टानां स्वजनस्य च ॥
 अनुजीविस्वभृत्यानां दुर्गतानां च कामतः ।
 एवं दत्त्वा तु शिखरं गौर्या भुञ्जीत वाग्यतः ॥
 स मुक्तकेयः सम्प्राप्य क्षीरं घृतमथापि वा ।
 विधिनानेन योदद्यात् गौर्याः शिखरमुत्तमम् ॥
 स वसेद्भवने देव्याः कल्पकोटिशतत्रयम् ।
 पुण्यचयादिहागत्वा जायते पृथिवीपतिः ॥
 अनेन विधिना देयं विधिहीनं न कारयेत् ।
 विधिहीनं कृतं सर्वं न दातुः फलदम्भवेत् ॥
 इति विष्णुधर्मोत्तरे शिखरदानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर
 सकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्ता-
 मणौ दानखण्डे पर्वतदानप्रकरणम् ।

दानखण्डम् सप्तमोऽध्यायः ।

— ३२३ —

अथातिदानविधानमुच्यते ।

अथातिदानानि सतां हिताय

हेमाद्रिसूरिः प्रकटी करोति ।

दानेन येषां सक्तदप्यनल्प

कल्यान्तसाधौ वरभोगयोगः ।

कानि पुनस्तानीत्यपेक्षायां भविष्यपुराणे ।

चौखादुरतिदानानि गावः॥ पृथ्वी सरस्वती ।

नरकादुत्तरग्येव जपवापनदीहनैरिति ॥

अत्र यद्यपि धेनुशब्देन स्वरूपतो गौरेवाभिधीयते

तथापि धेनुशब्दसाधारण्यादिऽप्रकरणे गुडधेन्वादीनामपि
सन्निवेशो युक्तः तासु च क्रमेण निरूप्यमाणसु दशमौ स्यात्
स्वरूपत इति स्वरूपधेनोरन्ते स्थितत्वात् गुडधेन्वादय एव
प्रथमतो निरूप्यन्ते ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

यास्तु पापविनाशिन्यः पठान्ते दशधेनवः ।

तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप ॥

प्रथमा गुडधेनुः स्यात् घृतधेनुस्तथापरा ।
 तिलधेनुस्तृतीया तु चतुर्थी जलसंज्ञिता ॥
 क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुस्तथापरा ।
 सप्तमी शर्करा धेनुः दधिधेनुरष्टमी ॥
 रसधेनुः नवमी स्वादुशमी स्यात् स्वरूपतः^१ ।
 एतावत्तु विधानञ्च स्तमाचक्ष्व जगत्पते ॥
 किं रूपं केन मन्त्रेण दातव्या तदिहोच्यताम् ।

मत्स्य उवाच ।

गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत्फलम् ।
 तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापविनाशनम् ॥
 कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राचीवं विन्यसेद्भुवि ।
 गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तृतीयं सर्व्वतः ॥
 लघु एकाजिनन्तद्वत्स्य परिकल्पयेत् ।
 प्राङ्मुखीं प्रापयेद्धेनुसदक्पादां सवत्सकाम् ॥
 एकाजिनं, कृष्णाजिनं, प्राङ्मुखीं प्राक्शिरसमित्यर्थः ।
 तदुत्तरेण वत्सोऽपि तथैव परिकल्पनीयः ।
 उत्तमा गुडधेनुः स्वात्सदाः^२ भारमनुत्तमम् ।
 वत्सश्वारेण कुर्व्वीत भाराभ्यां मध्यमः स्मृतः ॥
 अर्धश्वारेण वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ।

१ नववस्त्राष्टमी तथेति पुस्तकान्तरे ।

† कापोसधेनुरिति पुस्तकान्तरे ।

‡ भारचतुष्टयमिति पाठः पुस्तकान्तरे ।

भाराः 'परिभाषायां व्याख्यातः' गृहवित्तानुसारत इति
इयमुत्तममध्यमादिकल्पना निजवित्तानुसारतः कर्त्तव्येत्यर्थः ।

धेनुवक्त्रौ घृतास्यौ तौ सितसुक्ष्माम्बरावृतौ ।
शक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणी ॥
सितसूत्रसिरालौ तौ सितकम्बलकम्बलौ ।
ताम्बकद्रुकपृष्ठौ तौ सितचामररोमकौ ॥

गद्रुकं, ककुत्प्रदेशः ।

विद्रुमभूयुगीपेतौ नवनीतस्तनान्वितौ ।
चोमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ ॥
सुवर्णशृङ्गाभरणौ राजतखुरसंयुतौ ।
नानाफलमयैर्दन्तैः प्राणगन्धकरण्डकौ ॥

‘यत्र च सारतः परिमाणतश्च फलविशेष इति
यथाशक्ति सुवर्णशृङ्गादित्वमवधेयम्’ ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैरघार्चयेत् ।

अथामन्त्रणमन्त्रः ।

ओं या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥
देहस्था या च रुद्राणीं शहरस्य सदा प्रिया ।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥
विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ।
चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपास्तु सा त्रिये ॥

चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी र्यालक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे ॥
 स्वधा त्वं पितृमुत्थानां स्वाहा यज्ञभुजान्तथा ।
 सर्व्वपापहरा धेनुः तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 एवमामवा तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

अत्रैष दानवाक्यप्रयोगः ।

अथां अथ अमुकस्मिन् काले अमुकसगोत्राय अमुकशर्मणे
 ब्राह्मणाय इमां गुडधेनुं यथोक्तसर्व्वीपकरणवतीं यथोक्तक्षमवत्स-
 हितां विष्णुदैवतां अमुकसगोत्रोऽहं अमुकशर्मा अमुककामस्तु-
 भ्यमहं सम्प्रददे मम अमुकसगोत्राय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय
 एतद्गुडधेनुदानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दक्षिणा इदं तुभ्यमहं सम्प्रददे
 न ममेति दक्षिणा तु त्रयोनिष्कगतं पार्थिव्यादिना परिभाषाया-
 मुक्ता ब्राह्मणस्तु पुच्छदेशे प्रतिगृह्य स्वस्ति कुर्यात् ।

विधानमेतद्देनूनां सर्व्वसामिह पठते ।

‘सर्व्वसाम्प्रत्यक्षधेनुव्यतिरक्तानामित्यवगन्तव्यं ।

तथा एतदेव विधानं स्यात्त एवोपस्तराः स्मृताः ।

मन्द्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्व्वणि पर्व्वणि ॥

यद्याश्वदं प्रदातव्या भुक्तिमुक्ति-फलप्रदाः ।

अशेषयज्ञफलदाः सर्व्वपापहराः शुभाः ।

अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः ॥

गुडधेन्वादयो देवा उपरागादिपर्व्वसु ॥

‘अत्र घृतादिधेनुद्रव्यपरिमाणमपि गुडधेनून्मेव ।

विधानमेतद्देनूनां सर्व्वसामपि पठते

इति सामान्येनातिदेशात् ।

कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशय इति तु भारचतु-
ष्टयादिपरिमितस्य द्रवद्रव्यस्य कुम्भाधारतयावस्थापनप्रकारकथनं ।

यत्तु पद्मपुराणादावेकेनैव घटेन घृतादिधेनुकथनं द्रोण-
मात्रेण च तिलधेनुकथनं तदेतद्धेनुप्रकारात् प्रकारान्तराभि-
प्रायेणेति कल्पतरुः । दानविवेकेन तु पलसहस्रपरिमाणः कुम्भ-
इति निर्णीतं, केचित्तु द्वादशपलाधिकानि पञ्चपलशतानि कुम्भ-
माहुः । तच्च पलद्वयन्तु प्रसूतिमित्वादिना परिभाषायां दर्शितं ।

ततश्च यथाधिकारं व्यवस्येति, वज्रिपुराणे तु 'प्रथमा गुडधेनुः
स्वादित्वादिकमभिधाय सप्तमी लवणधेनुस्तु दधिधेनुरष्टमी ।

नवमीतेन तैलेन गन्धैः प्रोक्ता तथापरा ।

रत्नैश्चान्ये महर्षय इति क्वचित् पाठः ।

कुम्भाः स्युरत्नधेनूनां द्रोणेनैव हि राशयः ।

सर्वाः समफलाः प्रोक्ता मध्यमीत्तमकन्यसाः ॥

स्वशक्तितो नृपञ्चेष्ट दरिद्रस्य चतुर्गुणम् ।

कन्यसा सेखराणान्तु दरिद्राणां सदोत्तमा ॥

एतदेव विधानं स्यात् सर्व्वशब्द यशस्कः ।

गुडधेन्यादशीदेया उपरागादिपर्व्वसु ॥

कार्तिक्यान्तु तथा माघ्यां युगादिषु च पर्व्वसु ।

समुपोष्य नरोदद्यात् सप्तम्यान्तु दिने रवेः ॥

दिनत्रयं तदाहारी याति विष्णोः परं पदम् ।

इह लोकेऽपि सौभाग्यमायुरारोग्यमेव च ॥

वैष्णवं लोकमाप्नोति मरणे स्मरणं हरेः ।

दशार्जुदसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्मवित् ।
 न शोकदुःखमाप्नोति दौर्गत्यं जायते न च ॥
 इति गुडधेन्वादिदानविधिः ।

अथ तिलधेनुदानम् ।

विष्णुधर्मात् ।

वशिष्ठ उवाच ।

तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि केशवप्रीणनाय च ।
 दत्त्वा भवति यस्याय नरेन्द्र विधिरुत्तमः ॥
 यान्दत्त्वा ब्रह्महा गोघ्नः पितृघ्नो गुरुतत्पगः ।
 अगारदाही गरदः सर्वपापयुतोऽपि वा ॥
 महापातकयुक्तश्च संयुक्तधीपपातकैः ।
 मुच्यते ह्यखिलैः पापैर्विष्णुलोकश्च गच्छति ॥
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे वस्त्राजिनकुशावृते ।
 धेनुं तिलमयीं धत्वा सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम् ॥
 धेनुं द्रोणेन कुर्व्वीत आढकेन तु वल्लकम् ।
 सुवर्णशृङ्गीं रूप्यसुरीङ्गम्वघ्नाणवतीं तथा ॥
 कुर्याच्च शर्कराजिह्वां गुडास्यामविकम्बलाम् ।
 इक्षुपादां ताम्रपृष्ठां शुचिमुक्ताफलेक्षणां ॥
 प्रशस्तपत्रश्रवणां फलदन्तवतीं शुभाम् ।
 स्रग्दामपुच्छां कुर्व्वीत नवनौतस्तनान्विताम् ॥
 सितसूत्रशिरालाञ्च सितसर्पपरोमिकाम् ।
 फलैर्मनोहरैर्भक्ष्यैर्मणिमुक्ताफलान्विताम् ॥

सितवस्त्रयुगच्छत्रां घण्टाभरणभूषिताम् ।
 ईदृक्संस्थानसम्पन्नां कृत्वा यत्वासमन्वितः ॥
 कांस्थोपदोहनां दत्त्वा केशवः प्रीयतामिति ।
 या लक्ष्मीः सर्वदेवानां या च देवेष्ववस्थिता ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ।
 देहस्था या च रुद्राणी गङ्गरस्य सदा प्रिया ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ।
 विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ॥
 चन्द्रार्कशक्रगतिर्या धेनुरूपास्तु सा श्रिये ।
 चतुर्भुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्जनदस्य च ॥
 या लक्ष्मीर्लोकपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे ।
 स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजान्तया ॥
 सर्वपापहरा धेनुरस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ।

वज्रिपुराणेत्ययं मन्त्रः ।

तिलाद्य पितृदेवत्या निर्मिताद्येह गोसवे ।
 ब्रह्मणा तन्मयी धेनु र्दत्ता प्रीणातु केशवमिति ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्तेत्युक्त्वा विसर्जयेत् ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा तिलधेनुं नराधिपः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 यद्य गृह्णाति विधिवद्दीयमानां प्रमोदयेत् ।
 दीयमानां प्रपश्यन्ति येच संहृष्टमानसाः ॥

तेऽप्यशेषावनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमाङ्गतिं ।
 प्रशान्ताय सुशीलाय वेदव्रतधराय च ॥
 धेनुं तिलमयीं दत्त्वा न शीचति क्षताकृते ।
 त्रिरात्रं यस्तिलाहारस्तिलधेनुप्रदो भवेत् ॥
 एकाहमथ तानत्ति तद्गतेनान्तरात्मना ।
 दानादिशुद्धपापस्य तस्य पुण्यकृतोत्पन्नः ॥
 चान्द्रायणादप्यधिकं कथितं तिलभक्षणम् ॥

वाराहपुराणे ।

होता उवाच ।

तिलधेनुं जलधेनुं रसधेनुञ्च पार्थिव ।
 देहि शीघ्रं येन भवान्चतुष्टयावर्जितो दिवि ॥
 रमते यावदादित्यस्तप्यते दिवि चन्द्रमाः ।
 एवमुक्तस्ततीराजा विधानं पृष्ठवानिदम् ॥
 यथा भवेत्तिलधेनोस्तच्छृणुष्व नराधिप ।
 चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु प्रस्य एकः प्रकौर्त्तितः ॥
 ते घोडश्च भवेद्देनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ।
 इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
 नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा ।
 पुच्छे स्रक्कल्पनीया स्वात् घण्टाभरणभूषिता ॥
 ईदृशीं कल्पयित्वा तु स्वर्णमृङ्गीं प्रकल्पयेत् ।
 कांस्यदोहां रूप्यखुरां पूर्वधेनुविधानतः ॥
 तिलधेनुं ततो दत्त्वा द्वादशान्वितः शुचिः ।

आत्मानन्तारयेद्गर्गवरकात्कामभाग्भवेत् ॥

'मेतिहा कुडवः, सच हादशप्रसूतिपरिमितः ।

महाभारते ।

सुदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं

कांस्थोपदोहान्द्रविणोत्तरौर्यां ।

धेनुं तिलानानन्ददतो द्विजाय,

लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥

तथा । धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणं,

धेनुं तिलानामपिच प्रदाय ।

तथा । पानीयवापीञ्च यमस्य लोके,

न यातनां काचिदुपैति मर्त्यः ॥

तथा । गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्रा यः ।

रसरत्नमयीं दद्यान्नापि शोचेत् कृताकृते ॥

गोमतीविद्यापि तत्रैव ।

तद्यथा । गावोमासुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गाः पयोमुचः ।

सुरम्भः सौरभेय्यश्च सरितः सागरं यथा ॥

गावः पश्याम्यहन्नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा ।

गावोस्माकं वयन्तासां यतीगावस्ततोवयम् ॥

एवं रात्रौ दिवा वापि समेषु विषमेषु च ।

महाभयेषु च नरः कीर्त्तयन्मुच्यते भयादिति ॥

आदित्यपुराणे ।

हरिद्रः खलु योदद्यात्तिलधेनुं विधानतः ।

गोमयेनीपलिप्याद्य तत्र धेनुं समालिखेत् ॥

तिलैराकीर्य सर्वाङ्गं तिलधेनुं प्रकल्प्य च ।

सुरेषु चैव शृङ्गेषु देयं कनकमेव च ।

सचेलां दक्षिणां चैव ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

तिलधेनुं प्रयच्छेत्तु स्वर्गलोकञ्च गच्छति ।

पापैः सर्वैः प्रमुचेत कर्मणा मनसा कृतैः ॥

तिलसंस्था च यावद्दे तावान् कीटिशतानि च ।

मोदते तत्र वर्षाणां वसुलोके न संशयः ॥

अथ मानुषमायाति कदाचित् कालपर्ययात् ।

धनधान्यसमृद्धे वै जायते महतां कुले ॥

इति तिलधेनुदानविधिः ।

पुलस्त्यउवाच । विधानं तिलधेनोर्यत्तच्छृण्व नराधिप ।

षोडशाटकमयीधेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ॥

इक्षुदण्डमयाः पादाः दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ।

नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा ॥

पुच्छे स्रक् कल्पनीया स्यात् घण्टाभरणभूषिता ।

इंद्रशैः कल्पयित्वा तु स्वर्गं शृङ्गौ प्रकल्पयेत् ॥

रौप्यसुरां कांस्यदोहां पूर्वधेनुविधानतः ।

एवंविधानां तां कृत्वा ब्राह्मणाय तु दापयेत् ॥

कृष्णाजिनस्थितां धेनुं वासीभिर्भूषितां शुभैः ।

सूत्रेण सूचितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥

सर्वोपधिसमायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत् ।

अन्नं मे जायतां मयः पानं सर्व्वरसांस्तथा ॥

कामान् सम्पादयात्माकं तिलधेनोर्द्विजार्पिता ।

गृह्णामि देवि त्वां भक्त्या कुटुम्बार्थं विशेषतः ॥
 भरस्व कामैर्मां सर्वैस्तिलधेनो नमोस्तु ते ।
 एवं विधानतो दत्ता तिलधेनुर्नृपोत्तमः ॥
 सर्वकामसमावाप्तिं कुरुते नात्र संशयः ।
 जलधेनुस्तथैवेह कुम्भे धेनुः प्रकल्पिता ॥
 दत्ता तु विधिना कामान् सद्यः सर्वान् प्रयच्छति ।
 धेनुश्च तत्त्वतोदत्ता पौर्णमास्यां नराधिप ॥
 पितृंस्तारयते दुर्गावरकात् कामदा भवेत् ।
 धृतधेनुस्तथा दत्ता विधानेन विचक्षणैः ॥
 सर्वकामं समाप्नोति कुरुते कान्तिदा भवेत् ।
 रसधेनुं तथा दत्त्वा कार्तिके मासि पार्थिव ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति नित्यं सुगतिभाग्भवेत् ॥

इति पद्मपुराणोक्तः पञ्चधेनुदानविधिः ।

अगस्त्य उवाच । तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि दुर्गा येन प्रसीदति ।

अपि दुष्कृतकर्मापि यान्दत्त्वा निर्ऋणो भवेत् ॥

प्रत्यक्षा येन देवी स्यात् राज्यपुत्रसुखावहा ।

भवति न चिरेणैव तां शृणुष्व नृपोत्तम ॥

देवदेवीमनुज्ञाप्य सुस्नातो विजितेन्द्रियः ।

पूजयेत् पुष्पगन्धद्यौर्दीपधूपविचित्रकैः ।

हुत्वा हुताग्ने देवीं तथा द्रोणमयीं कुरु ॥

‘हुत्वा हुताग्ने देवी इति पूर्वोक्तहोमप्रकारेण देवीं प्रीणयित्वा’ ।

आटकेन भवेद्दत्तं सर्वरत्नविभूषिता ।

हेमशृङ्गीरूप्यसुराङ्गश्रवणां सुशोभनां ।
 सुखं गुह्यमयं कार्यं जिह्वामद्रमयौ तथा ॥
 कम्बला सूत्रसूचन्तु पादा इक्षुमवास्तथा ।
 ताम्रपृष्ठं भवेत्तस्या ईक्षणं मणिमौक्तिकैः ॥
 चारुपत्रमयौ कर्णौ दन्ताः फलमवास्तथा ।
 नवनीतस्तनीं कुर्यात् पुष्पमालामयीं कुरु ॥
 पुच्छन्तु मणिसुक्ताभिः फलैस्ताश्च समर्चयेत् ।
 सुभगम्भूयुगकृत्वा चारुवस्त्रविभूषिता ॥
 इदृक्संस्थानसम्पन्नां कृत्वा ग्रहासमन्वितः ।
 कांस्योपदोहनां दद्याद्देवी मे प्रीयतामिति ॥
 मन्त्राभिमन्त्रितां कृत्वा तद्भक्त्या निवेदयेत् ।
 यावन्ति तिलवस्त्राणां धातुमूलफलस्य च ॥
 विद्यन्ते च रजोविन्दून् तावत् स्वर्गं वसेन्नरः ।
 पिबृन् विगतपोषांश्च कृत्वा धस्ताहृतानपि ॥
 प्राप्य देव्याः शुभान् लोकान् स्थापयेद्विचारणात् ।
 तस्मिंस्तु रमते वक्ष यावदाचन्द्रतारकौ ॥
 तथा कालादिहायातो जायते पृथिवीपतिः ।
 इहैव तेजःसम्पन्नो बहुपुत्रः सुखान्वितः ॥
 पुनर्देव्यां रतोनित्यं, पूजयेद्विधिना चलं ।
 प्राप्य योगशतैर्यत्तत् प्राप्नोति परमं पदं ॥
 इति देवीपुराणोक्तस्तिलधेनुदानविधिः ॥

सनत्कुमार उवाच ।

अतः परंप्रवक्ष्यामि तिलधेनुविधिं क्रमात् ।

पूर्वोक्तमण्डलं कुर्याच्छिवपूजाञ्च पश्चिमे ॥

तस्याग्रे मध्यतो भूमौ पद्ममालिख्य शोभनं ।

वस्त्रैराक्षादितं पद्मं तन्मध्ये विन्यसेद्बुधं ॥

पूर्वोक्तमण्डलं, लिङ्गन्तुलापुरुषदानविहितमण्डलं तस्य मण्डलस्य पश्चिमे प्राङ्मुखः शिवः पूज्यः शिवस्य पुरतो मण्डलस्य मध्यभागे शालिचूर्णादिना पद्मं विलिख्य वस्त्रैराक्षाय्य तत्र तिल-
पुष्पं न्यसेदित्यन्वयः ॥

त्रिलपुष्पन्तु कृत्वा तु हैमं पुष्पं विनिक्षिपेत् ।

विंशतिष्केण कर्त्तव्यं तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ॥

पञ्चनिष्केण कर्त्तव्यं-तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।

तिलपुष्पं, द्रोणादिपरिमिततिलराशिमयं,

पद्मिनी पुष्पं कृत्वा तत्र वस्त्राद्याङ्कनं हेमपद्मं न्यसेत्

तस्याग्रे कारयेद्द्विद्वान् पद्मं तिलमयं शुभं ।

अर्जं द्रोणेन कर्त्तव्यमथ भारेण कारयेत् ॥

वस्त्रैराक्षाय्य तन्मध्ये स्वर्णपद्मं विनिक्षिपेदितिकामिकीर्त्तेः ।

तमाराध्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।

पद्मस्योत्तरदिग्भागे विप्रानेकादश न्यसेत् ॥

तानभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।

आच्छाद्य उत्तमं शृङ्गं विप्रेभ्यो दापयेत् क्रमात् ॥

उष्णीषं च प्रदातव्यं कुण्डलैश्च विभूषयेत् ।

हेमाङ्गुलीयकन्दत्वा ब्राह्मणेभ्यो विधानतः ॥

एकादशैव वस्त्राणि तेषामग्रे प्रकीर्त्य च ।

तेषु वस्त्रेषु निक्षिप्य तिलखारौ पृथक् पृथक् ॥

कांस्यपात्रं शतपलं विभिद्यैकादशांशकं ।

इक्षुदण्डाच्च दातव्यास्तत्र तत्र पृथक् पृथक् ॥

गोमृङ्गे च हिरण्ये च द्विनिष्केण तु कारयेत् ।

राजतेन तु कुर्वीत खुरं निष्कद्वयेन तु ॥

एवं पृथक् पृथक् दत्त्वा तत्तिलेषु विनिक्षिपेत् ।

‘षोडशद्रोणा खारौ, कांस्यपात्रं दोहनम् शतस्यैकादशांशकं-
प्रत्येकं प्रत्येकं नवपलमित्यर्थः, तत्तिलेषु विनिक्षिपेदिति,

एवं हेमशृङ्गादीनि प्रत्येकं तिलखार्यां, निक्षिप्य स्वर्णशृङ्गा-
द्युपेतास्तिलमध्ये धेनवः कल्पनीया इति रुद्रैकादशकमन्त्रैर्विप्रे-
भ्यो दापयेत् ।

तथा पद्मस्य पूर्वदिग्भागे रवीन् द्वादश पूजितान् ।

एतेनैव तु मार्गेण तांश्च श्रद्धासमन्वितः ॥

द्वादशादित्यमन्त्रेण दापयेद्देवमेव च ।

पूर्वदक्षिणदिग्भागे द्विजान् षोडश संस्थितान्

मूर्त्तिविद्येयैर्मन्त्रैश्च दापयेत् पूर्ववत् पुनः ।

अत्र पद्मोत्तरदिग्भागे एकादश विप्रा रुद्ररूपाः पूज्याः तभ्यः
प्रागुक्तमेकादशधा स्थितं तिलखार्यादि देयं ।

मन्त्रस्तु ये देवासोदिव्यैकादशस्येत्यादिः ।

तथा पद्मस्य पूर्वदिग्भागे द्वादश विप्रानादित्यरूपानर्चयेत् ।
तभ्योऽपि कांस्यपात्रं शतपलं द्वादशधा विभज्य पूर्ववत् सुवर्णं
शृङ्गादिगुतां प्रत्येकं तिलखारौ दद्यात् ।

मन्त्रश्च, यन्नो देवानामित्यादित्यलिङ्गकः ।

तथा पद्मस्य दक्षिणे भागे षोडश विप्रान् मूर्त्तिविघ्नेग्ररूपा-
नर्चयेत् ।

मूर्त्तंयोभवादिका अष्टौ ।

तद्यथा । भवः शर्व्वश्च रुद्रश्च पद्मपत्न्युग्रसंज्ञकौ ।

महादेवश्च भीमश्च ईशानद्याष्टमः स्मृतः ॥

‘विघ्नेशनामानि तु गणेशदाने वक्ष्यन्ते ।

तेभ्योऽपि शतपलं कांस्यपात्रं षोडशधा विभज्य पूर्व्वंवत् प्रत्येकं
सुवर्णं शृङ्गाद्युपेतां तिलखारौन्दद्यात् ।

मन्त्रस्तु भवाय देवायैत्यादि-

प्रणवादिनमोन्तेन नाम्ना कर्त्तव्यः ।

यजमानेन कर्त्तव्यं सर्व्वमेतदथाक्रमम् ।

केवलं रुद्रदानं वा आदित्येभ्योऽथवा पुनः ॥

मूर्त्यादीनाञ्च वा देयं यथाविभवविस्तरम् ।

पद्मं विन्यस्य रजसा शेषं वा कारयेन्मृपः ॥

दक्षिणा च प्रदातव्या पञ्चनिष्केण भूषणम् ।

एतच्च पद्महारादि विघ्नेशदानान्तं सर्व्वं रुद्राद्यन्यतमोद्देश्यकं
वा दानं मध्यपद्ममेकमेव वा कार्य्यं ।

सर्व्वञ्च च मध्यपद्मं गुरवे देयम् ।

एवं कृत्वा विधानेन हेमाङ्गं गुरवे ददेदिति वातुलोक्तेः ।

सर्व्वेष्वपि पक्षेषु भूषणं पञ्चनिष्कहेम्ना कार्य्यं शिवार्चा स्नपनं
होमादि च प्राग्वत् ।

दक्षिणाचार्य्यत्विगादेः । तदुक्तं कामिके ।

पूर्ववन्नखण्डं कृत्वा कुर्याद्वै मण्डलान्वितं ।
 तद्वत् पूजाञ्च होमञ्च सपनाद्यं तथैव च ॥
 पञ्चाङ्गभूषणं पञ्चनिष्केणात्र प्रकल्पयेत् ।
 दक्षिणां पूर्ववद्दद्यादनुक्तं पूर्ववद्भवेदिति ॥
 इति लिङ्गपुराणोक्तः तिलधेनुदानविधिः ।
 सप्तब्रीहिमयाः सप्त धेनवः परिकीर्त्तिताः ।
 यथा तिलमयी धेनुस्तथैवैतास्तु कारयेत् ॥
 यच्च ब्रीहिमयी धेनुर्गोधूमा सतिला परा ।
 माषमुद्गमयी चैव सप्रियङ्गुश्च सप्तमी ॥
 उपस्करन्तु सर्वासु तिलधेनुवदौरितं ।
 एतासामेव धेनूनामङ्गानि तिलधेनुवत् ॥
 सप्तब्रीहिमयाः सप्त योददातीह मानवः ।
 स याति परमं स्थानं वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥
 ब्रह्महा च सुरापय तस्करो गुरुतल्यगः ।
 धेनुदानेन पूतोऽसौ याति विष्णोः परम्पदं ॥
 इति विष्णुसामित्रप्रोक्तः सप्तब्रीहिधेनुदानविधिः ।

अथ घृतधेनुदानविधिः ।

षष्ठिष्ठ उवाच । तिलाभावे तथा दद्यात् घृतधेनुं यतव्रतः ।
 येन भूप विधानेन तदिहैकमनाः शृणु ॥
 वासुदेवं जगन्नाथं घृतचौराभिषेचनात् ।
 संपूज्य पूर्ववत् पुष्पैर्गन्ध पुष्पादिभिर्नरः ॥
 अहोरात्रोषितो नाम्ना अभिष्टूय घृतार्चिषं ।
 'घृतार्चिषे जगन्नाथाय देवाय नम इति मनुः ।

गव्यस्य सर्पिषः कुशं पुष्पमालादिभूषितं ।

कांस्यापिधानसंयुक्तं सितवस्त्रयुगेन च ॥

हिरण्यगर्भसहितं मणिविद्रुममौक्तिकैः ।

अत्र पलसहस्रपरिमाणः कुशः ।

द्वादशपलाधिकानि पञ्चपलशतानीति केचित् ।

तदेतत् परिभाषायामुपवर्णितं ।

कांस्यापिधानसहितं, कांस्यापात्रापिहितं ।

हिरण्यगर्भसहितं, मध्यवर्त्तिना हिरण्येन सहितमित्यर्थः ।

मणिविद्रुममौक्तिकैः सहितमिति शेषः ।

इच्छुयष्टिमयान् पादान् खुरान् रौप्यमयांस्तथा ।

सौवर्णं चाक्षिणीं कुर्यात् शृङ्गे चागुरुकाष्ठजे ॥

अत्र, सुवर्णादेरनुदितसंख्यतया यथा शक्ति विधानं ।

सप्तधान्यमये पाश्वे पत्तोर्णेन च कम्बलं ।

कुर्यात्तुरुष्ककर्पूरैर्घ्राणं फलमयांस्तु तान् ॥

तद्वच्छर्करया जिह्वां गुडचौरमयं मुखं ।

पत्तोर्णं धौतकौशेयं, तुरुष्कः, सिद्धकः,

क्षौमसूत्रेण लाङ्गूलं रोमाणि सितसर्षपैः ।

ताम्रपात्रमयं पृष्ठं कुर्याच्छृङ्गासमन्वितः ॥

ईदृक्स्वरूपां सङ्ख्यां घृतधेनुं नराधिप ।

तद्वत् कल्पनया विद्वान् घृतवत्सं प्रकल्पयेत् ॥

तद्वद्वेनुवत्, खुरशृङ्गादियुक्तमित्यर्थः ।

सच धेनोवत्तुर्थभागेन कर्तव्यः ।

तच्च विप्रं महाभाग मनसैव घृतादिषु ।

कल्पयित्वा ततस्तस्मै प्रयतः प्रतिपादयेत् ॥

एतां ममोपकाराय गृह्णीष्व त्वं द्विजोत्तम ।

प्रीयतां मम देवेशो हृताग्निं पुरुषोत्तमः ॥

इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्विनुं नराधिप ।

स्कन्दपुराणे ।

अयं मन्त्रः । हृतङ्गावः प्रसूयन्ते हृतं भूम्यां प्रतिष्ठितं ।

हृतमग्निश्च देवाश्च हृतं मे सम्मदौयतां ॥

विष्णामित्रः । हृतमग्निर्हृतं सोमस्तन्मयाः सर्वदेवताः ।

हृतधेनुप्रदानेन सर्वास्तुष्यन्ति देवता इति ॥

हृतरत्नं सुवर्णानां सम्यक् कल्पनया कृतं ।

दत्त्वेकरात्रं स्थित्वा तु हृताहारो नराधिपः ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तथा दानफलं नृणु ।

हृतचीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ॥

तेषु सर्वेषु लोकेषु सुपुण्ड्रेषूपजायते ।

पितुरुर्ध्वं नयेत् सप्त पुरुषास्तस्य वेऽप्यधः ॥

तांस्तेषु नृप लोकेषु स नयत्यस्तकस्मधः ।

सकामानामियं व्युष्टिः कथिता नृपसत्तम ॥

विष्णुलोकं नरा यान्ति निष्कामा हृतधेनुदाः ।

हृतमग्निर्हृतं सोमस्तन्मयाः सर्वदेवताः ॥

हृतं प्रयच्छता दत्ता भवन्त्यखिलदेवताः ।

सुवर्णमत्र दक्षिणा ।

अनुक्तदक्षिणेषु तस्य यद्यप्यग्निं विहितत्वात् ।

इति विष्णुधर्मोक्तो हृतधेनुदानविधिः ॥

अगस्त्य उवाच । तिलाभावे प्रदातव्या सर्पिर्धेनुर्विजानता ।

स्नापयित्वा भवानौ च घृतक्षीरैर्यथाविधि ॥

पूजयेत् पुष्पमालाभिर्नैवेद्यैः सुमनोहरैः ।

आहरेत् सर्वद्रव्याणि उपकल्पेत तत्र तां ॥

गव्यस्य सर्पिषः कुम्भे पुष्पमालाविभूषिते ।

कांस्यपात्रा तथा वस्त्रैश्चादयीत विधाय तां ॥

हिरण्यगर्भसहितां मणिविद्रुममौक्तिकैः ।

पादानिष्ठुमयान् कुर्यात् कुर्याद्रौप्यमयान् शफान् ॥

हेमं चक्षुस्तथा शृङ्गे क्षणागुरुमये शुभे ।

सप्तधान्यैश्च तत्पाश्वे पक्षोर्णेन च कम्बलं ॥

प्राणं त्वगुरुकर्पूरैस्तनाः फलमयाः शुभाः ।

मुखञ्च गुडक्षीरेण सितां जिह्वां प्रकल्पयेत् ॥

‘सिता’ शर्करा । पुच्छं क्षौममयं कार्यं रोमाणि सितसर्पपैः ।

तान्मृष्टं विचित्रानु ईदृशूपां मनोरमां ॥

विधिना घृतवत्सञ्च कुर्यान्नक्षत्रलक्षितं ।

एतैः कृत्वा तथा नत्वा पूजयित्वा विधानतः ॥

तद्वक्त्राय प्रदातव्या मङ्गला शास्त्रपारगे ।

इमां ममोपकाराय शृङ्गौष्व मदनुग्रहात् ॥

प्रीयतां नन्दिनी देवी मङ्गला चर्चिका उमा ।

इत्युक्त्वा चार्चयेद्देनुं कृत्वा नन्दां मनोनुगां ॥

अनेन विधिना देया सर्पिषो धेनुरुत्तमा ।

हिरण्यरत्नधेनुश्च प्रदेया विधिनामुना ॥

सुचते सर्वपापेभ्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

यत्र चौरवहा नद्यो यत्र सर्पिर्वहा क्रदाः ॥
 पायसाः कर्दमा यत्र तस्मिन्नौके महीयते ।
 तेषां स्वामित्वमाप्नोति सुदा परमया युतः ॥
 दश पूर्वापरांस्तार्थ्य आत्मानं त्वेकविंशकं ।
 भूयः पृथ्वीशतां याति इह लोके स मानवः ॥
 सकामानामियंव्युष्टिर्देनोस्तावदुदाहृता ।
 देव्यालीकमवाप्नोति निष्कामो घृतधेनुदः ॥
 इति देवीपुराणोक्ती घृतधेनुदानविधिः ।

गदाभावे तथा दद्यात् घृतधेनुं प्रयत्नतः ।
 येन कार्या विधानेन तदिहैकमनाः शृणु ॥
 आदित्यन्तु जगन्नाथं घृतचौराभिषेचनैः ।
 संपूज्य पूर्ववत् पुष्पैर्गन्धपुष्पादिभिर्नरैः ॥
 अहोरात्रोषितो भूत्वा अभिप्लुत्य घृतार्चिषा ।
 गव्यस्य सर्पिषः कुशं पुष्पमालाविभूषितं ॥
 कांस्योपधानसंयुक्तं सितवस्त्रयुगेन च ।
 हिरण्यगर्भसहितं मणिविद्रुममौक्तिकैः ॥
 द्रक्षुयष्टिमवाः पादाः खुरा रौप्यमयास्तथा ।
 मौवर्णे चाक्षिणीं कुर्यात् शृङ्गे चागुरुकाष्ठजे ॥
 सप्तधान्यमये पार्श्वे पत्तोर्णेन च कम्बलं ।
 कुर्यात्तुरुष्कपूर्णं घ्राणं फलमयांस्तनान् ॥
 तद्वक्त्रकर्करया जिह्वां गुडचौरमयंसुखं ।
 चोमसूत्रेण लाङ्गूलं रोमाणि सितसर्पपैः ॥
 ताम्रपात्रमयं पृष्ठं कुर्याच्छ्रद्धासमन्वितः ।

द्रष्टुकं सुरुपां सङ्कल्प्य घृतधेनुं नराधिपः ।
 तद्वत्कल्पनया धेनीघृतवत्सं प्रकल्पयेत् ॥
 तच्च विप्रं महाभाग मनसैव घृताचिंशं ।
 कल्पयित्वा ततस्तस्मै प्रयतः प्रतिपादयेत् ॥
 इमां ममोपकाराय गृह्णीष्व त्वं द्विजोत्तम ।
 प्रीयतां मम देवेशो घृताचिर्मिहिरोत्तमः ॥
 इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्वेनुं नरोत्तम ।
 दत्त्वैकारान्नं स्थित्वा च घृताहारोनराधिपः ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तस्य दानफलं शृणु ।
 घृतक्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ॥
 तेषु लोकेषु नित्यं स सुपुण्येषु प्रमोदते ।
 पितुरुर्ध्वं नयेत्सप्तपुरुषांस्तस्य येऽप्यधः ॥
 इति श्रीभ्रादित्यपुराणोक्तो घृतधेनुदानविधिः ।

भविष्योत्तरे ।

घृतधेनुविधानेन नवनीतमयीशुभा ।
 दातव्या नृपते धेनुर्न्यूनाधिक्यविवर्जिता ॥
 मन्त्रः स एष निर्दिष्टो घृतधेनौ च यः स्मृतः ।
 शृणु पार्थ महाबाहो प्रदानफलमुत्तमं ॥
 घृतक्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ।
 घृतधेनुप्रदोयाति तत्र कामैः प्रपूजितः ॥
 पितुरुर्ध्वं नयेत्सप्तपुरुषास्तस्य येऽप्यधः ।
 तान्श्रेष्ठेष्विह लोकेषु स नयत्यस्तकल्पमान् ॥

सकामानामियं व्युष्टिः कथिता नृपसत्तम ।
निष्कल्प्यं पदं यान्ति निष्कामास्तत्प्रदायिनः ॥

आह कात्यायनः ।

अलाभे योगवां दद्यात् घृतधेनुं यथाविधि ।
दुर्गाणि तारितोषेन्वा देवनद्यां प्रमोदते ॥
घृतालाभे तु यो दद्यात्तिलधेनुं समाहितः ।
सर्वकामवद्वा नद्यः स्तुं सेवन्ते दिवि स्थितं ॥
तिलालाभे तु यो दद्याज्जलधेनुं समाहितः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति नात्र कार्यं विचारणा ॥
घृतधेनुं नरो दद्यात्तिलधेनुं यथाक्रमं ।
जलधेनुं यथा योवै शम्भुश्च्यवते दिवः ॥
जितेन्द्रियाय शान्ताय वैष्णवाय यथाविधि ।
धेनुंदत्त्वा घृतमयीं विष्णुसालोक्यमयुते ॥
पितरं चैव धर्मात्मा पितामहमथापि वा ।
घृतधेन्वा परित्नाति सप्त सप्त च सप्त च ॥

इति घृतधेनुदानविधिः ।

अथ जलधेनुदानं

वशिष्ठ उवाच ।

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यथा ।
देवदेवो हृषीकेशः सर्वगः सर्वभावनः ॥
जलकुम्भं नरव्याघ्रं सुवर्णरजतान्वितम् ।
रत्नगर्भमशेषैस्तु शम्भ्यैर्दान्यैः समन्वितम् ॥

सितवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्वापल्लवशोभितम् ।
 कुष्ठ-मांसो-मुरो-शीर-वालका-मलकैर्युतम् ॥
 प्रियङ्गुपत्रसहितं सितवस्त्रोपवीतनम् ।
 सच्छवं स उपानत्कंदर्भविष्टरसंस्थितम् ॥
 चतुर्भिः संहतं भूप तिलपात्रैश्चतुर्दिशम् ।
 स्थापितं दधिपात्रेण दृतक्षोद्रवता मुखे ॥
 उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं जलेश्वरम् । *
 पुष्पधूपोपहारैस्तु यथाविभवमादृतः ॥
 सङ्कल्प्य जलधेनुञ्च कुम्भान्तमभिपूज्य च ।
 पूजयेद्वत्सकन्तद्वत् कुम्भं जलमयं बुधः ॥
 एवं संपूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सकां ।
 सितवस्त्रधरः शान्तो वीतरागोविमत्सरः ॥
 दद्यात् द्विजाय राजेन्द्र प्रीत्यर्थं जलशायिनः ।
 जलशायो जगद्योनिः प्रीयतां मम केशवः ॥
 इति चोच्चार्य भूनाथ विप्राय प्रतिपाद्यतां ।
 अपक्वान्नाशिना स्थेयमहोरात्रमतःपरं ॥

जलकुम्भमित्यादि, कुम्भोऽत्र कलशः ।

सुवर्णरजतयोरनियतपरिमाणतया यथाशक्ति विधानं पञ्च-
 रत्नानि धान्यानि च परिभाषायामुक्तानि अथ यद्यपि सामान्येनो-
 पदेशः तथापि तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमितिन्यायादितर-
 धेनुवद्विरुद्धधर्मानुष्ठानं वेदितव्यं ततश्च सुवर्णस्य शृङ्गाकृतित्वं

रजतस्य खुराकृतित्वं, तिलपात्राणां ताम्रपात्रमयत्वं, दधिपात्रस्य
कांस्यपात्रमयत्वं, चानुसन्धेयं तथा ध्यान्यानि पार्श्वद्वये, कुष्ठादीनि
घ्राणदेशे, प्रियङ्गुपत्रं श्ववर्णे, यक्षोपवीतं शिरःस्थाने स्थापयेत् ।
वत्सोऽपि चतुर्थांशेन धेनुवत् कार्यः ।

कश्चित्तु पूजयेद्वत्सकं तद्वत् कृतं दृतमयं बुध इति पाठात्
दृतजलयोर्विकल्पोऽवगम्यते, दानवाक्यन्तु पूर्ववत् दक्षिणा चात्र
यथाशक्ति सुवर्णमिति ।

अनेन विधिना दत्त्वा जलधेनुं नराधिप ।

सर्वान् कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानवाः ॥

शरीरारोग्यमावाधाप्रशमः सार्वकामिकः ।

वृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः ॥

इति विष्णुधर्मोक्तो जलधेनुदानविधिः ।

भानुरूवाच ।

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया ।

देवदेवो मयूखेशः सर्वगः सर्वभावनः ॥

जलकुम्भं समानौघेत्यादि विष्णुधर्मतुल्यार्थं, विशेषस्तु ।

ततःसंपूज्यचादित्वं जलधेनुं सवत्सकाम् ॥

दद्याद्विप्राय देवाग्रे प्रीत्यर्थं मिहिरस्य तु ।

आदित्यस्य जगद्योनिः प्रीयतां मिहिरः सदा ॥

इति चोच्चार्य तां गान्तु विप्राय प्रतिपादयेत् ।

अनेन विधिना यस्तु जलधेनुं महामुने ॥

सर्वाङ्गादानवाप्नोति यांस्य ध्यायति मानवः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः पितरं सपितामहं ।
 प्रपितामहं यथापूर्वपुरुषाणां चतुष्टयं ॥
 आत्मानं तनयं पौत्रं तदधस्ताच्चतुष्टयं ।
 तारयेत् स मुनीन्द्रेह जलधेतुप्रदोनरः ॥
 यद्य गृह्णाति विधिवत् तस्याप्येवम्बिधाः कुले ।
 चतुर्दश तथा चैव ददतश्चानुमोदतः ॥
 दीयमानां प्रपश्यन्ति जलधेनुं च ये नराः ।
 तेऽप्यशेषावनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिं ॥
 इति आदित्यपुराणोक्तो जलधेनुदानविधिः ।

अगस्त्य उवाच ।

तोयधेनुं शृणु ब्रह्म यथादेवी प्रसीदति ।
 कुम्भं तोयसुसंपूर्णं रत्नवस्त्रयुगान्वितं ॥
 समस्तबीजसंयुक्तं दूर्वापल्लवशीभितं ।
 समस्तबीजानि, सर्वधान्यानि ।
 दूर्वाक्षतदधिशङ्खकुष्ठामलकचन्दनैः ।
 मातृहृत्तसमायुक्तं तिलपात्रैश्च संयुतं ॥
 दधिक्षीरघृतं पात्रं विधानेनोपकल्पयेत् ।
 वत्सकं कल्पयेत्तस्यास्तद्वत्तोयमयं बुधः ॥
 देवोमभ्यर्च्य विधिवत् सोपवासोऽथ नक्तवान् ।
 देवोभक्ते प्रदद्याद्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 जयारिसूदनो देवो देवानां भयनाग्निनी ।
 वेदमातर्बरे दुर्गे सर्वगे सुभगे नमः ॥

अनेन वत्समन्त्रेण नन्दानाम्नाभिमन्त्रयेत् ।
 देवौ मे प्रीयतां नित्यं यद्योदितफला शिवा ॥
 इति देवोपुराणोक्तो जलधेनुदानविधिः ।

स्कन्दपुराणे ।

जलधेनुं च योदद्यात्तस्य दानफलं शृणु ।
 प्रपां सचं तङ्गां वा कूपं वापि सुपुष्कलं ।
 कृत्वा कुम्भान् सुवर्णांश्च गन्धमालैरलंकृतान् ॥
 'प्रपा' पानीयशाला । 'सचशाला' सभाजनसमाश्रया ।
 'सुवर्णान्, शोभनवर्णान् ।
 पुष्पैश्च विविधाकारैरभ्यर्च्य द्विजसत्तमान् ।
 भक्ष्यभोज्यैः सुदत्तानां तिलपात्राणि दापयेत् ॥
 दक्षिणां पुष्कलां दद्यादेभ्यस्त्वाशंसयेत्ततः ॥

एभ्यः द्विजेभ्यः ।

आपः शिवास्तु, सोम्याश्च तर्पयन्तु पितृकाम ।
 कामदाः कामदानाय भवन्त्विति च वै वदेत् ॥
 एवं दत्त्वा तु तां धेनुं पुनः कृत्वा च वै तदा ।
 आवाहयेत् प्रपां देवीं ब्रह्मलोकसमर्पिणीं ॥
 तिलपात्राणि दत्त्वा च तथावस्त्रयुगं शुभम् ।
 सुवर्णस्य च सान्निध्यं फलानि विविधानि च ॥
 ततोदद्यात्कुचिःस्रातो ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।
 एवंविधानतोदत्त्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥

विश्वामित्रः,

शरीरारोग्यमावाधाप्रशमः सार्वकालिकः ।

नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः ॥

इति जलधेनुदानविधिः ।

अथ क्षीरधेनुदानं

विनीताम्ब उवाच ।

क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तान्निबोध नराधिप ।

अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम ॥

गोचर्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य सर्वतः ।

तत्रोपरि महाराज न्यसेत कृष्णाजिनं बुधः ॥

तत्रोपरि कुण्डलीकां गोमयेन कृतामपि ।

क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकं ॥

सुवर्णमुखशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणिच ।

प्रशस्तपत्रश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥

मुखं गुडमयं तस्या जिह्वा शर्करया तथा ।

फलप्रशस्तदन्ताच्च मुक्ताफलमयेक्षणां ॥

इक्षुपादां दर्भरोमां सितवस्त्रलकं वलां ।

ताम्बपृष्ठां कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयी तथां ॥

गुह्यं नृपशार्दूलं नवनीतमथस्तरिणीं ।

स्वर्णशृङ्गां रौप्यखुरां पञ्चरत्नमयां भुवि ॥

चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्ष्वपि स्थापयेत् ।

सप्तव्रीहिममायुक्तां दिक्षु सर्वान् प्रक्षिपेत् ॥

एवं लक्षणसंयुक्तां चौरधेनुं प्रकल्पयेत् ।
 आच्छाद्य वस्त्रधुम्मेन गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ॥
 धूपन्दोपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 आच्छाद्यालक्ष्कृतं कृत्वा मुद्रिकाकर्णमाचकैः ॥
 पादुकोपानहं कृत्वा दत्त्वा दानं समर्पयेत् ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण चौरधेनुं प्रकल्पयेत् ॥
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ।
 आप्यायस्वेति मन्त्रेण चौरधेनुं प्रसादयेत् ॥
 गृह्णामि त्वां देवि भक्त्या ग्राहको मन्त्रमुचरेत् ।
 एवं धेनुं प्रदायाच्च चौराहारीदिनं चरेत् ॥
 विराचन्तु पयोभक्षो ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिं ॥
 एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तितः ।
 शताहमथवाप्यर्धं, तथैवार्धं यथेक्षया ॥
 दत्त्वा धेनुं महाराज शृणु तस्यापि तत्फलं ।
 दिव्यं वर्षसहस्रन्तु रुद्रलोके महीयते ।
 पिष्टपितामहैः सार्धं ब्रह्मणोभवनं व्रजेत् ।
 दिव्यं विमानमारूढो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥
 क्रोडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ।
 द्वादशादित्यसङ्काशैर्विनानैर्वरमण्डितैः ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषैरम्बरोगणसेवितैः ।
 तत्रोपविष्टोऽसौ राजा विष्णुमायुज्यतां व्रजेत् ॥
 य इदं शृणुयाद्राजन् पठेद्वा भक्तिभाविनः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥

इति स्कन्दपुराणोक्तः क्षीरधेनुदानविधिः ।

अथ क्षीरधेनुदानं ।

विनीताश्च उवाच ।

क्षीरधेनेऽर्च्यं हाराज विधानं शृणु साम्प्रतं ।

अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ॥

गोचर्ममाचन्तु पुनः पुष्पप्रकरसंयुतं ।

कुमैरास्तोर्यं वसुधां कृष्णाजिनकृतास्तराम् ॥

क्षीरकुम्भश्च संस्थाप्य समधान्यस्य चोपरि ।

चतुर्वर्गिणो वक्षन्तु सोवर्णमुखसंयुतम् ॥

प्रयस्तपत्रयवर्णां मुक्ताफलमथैक्षण्यम् ।

चन्दनागुरुशृङ्गा च मुखं वै गन्धमालिम् ॥

जिह्वा शर्करया राजन् घ्राणं शोखण्डकं तथा ।

फलमूलमया दन्ताः सितसूत्रस्य कम्बला ॥

ताम्रपृष्ठा दर्भरोमा पुच्छं सूचमयं तथा ।

स्वर्णशृङ्गी रोप्यखुरा नवनीतमयस्तनो ॥

इक्षुपादां सुसंस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताम् ।

आकाशं वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ॥

ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुव्रताय धीमते ।

समाधिवसयुक्ताय तादृगाय प्रदापयेत् ॥

पुष्टदेशोपविष्टाय मुद्रिकाकर्णमावकैः ।

पादुकोपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् ॥

दधिक्तावृत्तिमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ।
 एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजपिंसत्तम ॥
 एकाहारो दिनं तिष्ठेद्ब्रह्मा च नृपनन्दन ।
 यजमानो वसेद्राजन् त्रिदिनं च द्विजोत्तम ॥
 दीयमानां प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।
 दशपूर्व्वान् दशपरानात्मानञ्चेकविंशकम् ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति यावदाहृतसंज्ञवम् ।
 दाता च दापकश्चैव तेऽपि यान्ति परां गतिं ॥
 यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ।
 मुनयो ऋषयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ।
 सोऽश्वमेधफलंप्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 इति स्कन्दपुराणोक्तो दधिधेनुदानविधिः ।

अथ मधुधेनुदानं ।

मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
 धेनुं मधुमयीं कृत्वा संपूर्णघटपूरिताम् ।
 तद्वच्चतुर्थभागेन यत्सकं परिकल्पयेत् ॥
 सीवर्षन्तु सुखं कृत्वा शृङ्गाण्यगुरुचन्दनम् ।
 पृष्ठं ताम्रमयं तस्य पुच्छं सूत्रमयं तथा ॥
 पादास्त्रिचुमयाः कार्याः सितकम्बलकम्बलाम् ।
 सुखं गुडमयं कृत्वा जिह्वा शर्करयान्विता ॥

मौक्तिकं नयने तस्या दन्ताः फलमयास्तथा ।
 दर्भरोमधरा देवी रुष्यसुरविभूषिता ॥
 अश्वत्थपत्रश्रवणां नवनीतमयस्तनीम् ।
 सर्वलक्षणसंयुक्तां समधान्यानि दापयेत् ॥
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु च विन्यसेत् ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन घण्टाभरणभूषिताम् ॥
 कांस्योपदोहनौन्दत्वा गन्धपुष्पैस्तु पूजिताम् ।
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ॥
 संक्रान्तावपरागे च सर्वकालमतन्द्रिता ।
 द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तिर्दृष्टमात्रेण दापयेत् ॥
 ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।
 आर्यावर्त्तसमुत्पन्ने वेदवेदाङ्गपारगे ॥
 तादृशाय प्रदातव्या मधुधेनुर्नरोत्तम ।
 पुच्छदेशोपविष्टाय गन्धधूपादिपूजिताम् ॥
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन मुद्रिकाकर्णमालिकाम् ।
 स्वशक्त्या दक्षिणां दत्त्वा वित्तशाठाविवर्जितः ॥
 उदकपूर्वं तु कर्त्तव्यं पथादानं समर्पयेत् ।
 रसज्ञा सर्वदेवानां सर्वभूतहिते रता ॥
 प्रीयन्तां पितृदेवाश्च मधुधेनो नमोऽस्तु ते ।
 एवमुच्चार्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 अहं गृह्णामि त्वां देवि कुटुम्बार्थं विशेषतः ।
 कामङ्गामदुवे कामान् मधुधेनो नमोऽस्तु ते ॥
 मधुवातेति मन्त्रेण प्रदाप्या यतचेतसा ।

दत्त्वा धेनुं महाराज कृत्रकोपानहौ तथा ॥
 एवं यः कुरुते भक्त्या मधुधेनुं नराधिप ।
 दत्त्वा दानं पायसेन मधुना च दिनचयेत् ॥
 ब्राह्मणोऽपि विराचन्तु मधुपायससंयुतः ।
 एवं कृते तु यत्पुण्यं न विबोध नराधिप ॥
 यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पापसकर्दमाः ।
 ऋषयोऽमुनयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥
 तत्र भोगान् वरान् भुङ्क्ते ब्रह्मलोके स तिष्ठति ।
 क्रौडित्वा सुचिरङ्कालं पुनर्भूत्यमुपागतः ।
 स भुङ्क्ता विपुलान् भोगान् विशुल्लोकञ्च गच्छति ॥
 दशपूर्वान् दशपरानात्मानञ्चैकत्रिंशकम् ।
 नयेत् विशुल्लोकं मधुधेनुप्रसादतः ॥
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विशुल्लोकं स गच्छति ॥
 इति स्कन्दपुराणोक्तो मधुधेनुदानविधिः ।

अथ रसधेनुदानं ।

विनीताश्च उवाच ।

रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
 रसस्य तु घटं राजन् सम्पूर्णमैश्वर्यस्य च ।
 तद्वत् सङ्कल्पयेत् प्राज्ञयतुर्धांशेन वत्सकम् ॥
 इक्षुदण्डमयाः पादा राजतशुरसंयुता ।
 सुवर्णशृङ्गाभरणा वज्रपुच्छा दृतस्तनी ॥

पुष्पकम्बलसंयुक्ता शर्करामुखजिह्विका ।
 दन्ताः फलमयास्तस्याः पृष्ठन्तास्त्रयं शुभम् ॥
 पुष्परोमा तु राजेन्द्र मुक्ताफलकृतेक्षणा ।
 सप्तब्रोहिसमायुक्तां चतुर्दिक्षु सदीपिकाम् ॥
 सर्वोपस्करसंयुक्तां सर्वगन्धविभूषितां ।
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥
 ब्राह्मणे वेदविदुषे श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
 पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥
 तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कुटुम्बिने ।
 दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ॥
 दाता वा ग्राहकोवापि एकाहं रसभोजनः ।
 सोमपानं भवेत्तस्य सर्व्वएवफलं भवेत् ॥
 दीयमानान्तु पश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।
 धेनुं च पूजयित्वायि गन्ध-धूपस्रगादिभिः ॥
 पूर्व्वोक्तायै च मन्त्राय तानेव प्रयतः स्मरेत् ।
 एवमुच्चा रयित्वा तु दीयते वैहिजोत्तमे ॥
 दशपूर्व्वान् परां चैव आत्मानं चैक विंशकं ।
 नयेत परमं स्थानं यस्मान्नावर्त्तते पुनः ॥
 एषा ते कश्चिता राजन रसधेनुरनुत्तमा ।
 ददस्व च महाराज पुण्यश्लोकानवाप्नुहि ॥
 य इदं पठते नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ॥
 इति स्कन्दपुराणोक्तोरसधेनुदानविधिः ।

अथ शर्कराधेनुदानं ।

विनीताश्च उवाच ।

तद्वच्च शर्कराधेनुं राजन् कुर्यात् यथार्थतः ।
 अनुलिप्ते महोष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
 धेनुः शर्करया राजन् सदाभारचतुष्टयम् ।
 उत्तमा कथ्यते सद्भिश्चतुर्थांशेन वत्सकः ॥
 तदर्धं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन कन्यसा ।
 तद्वत्सवं प्रकुर्वीत चतुर्थांशेन मानवः ॥
 अथवाधेनुतः कुर्यादष्टांशेन तु वत्सकम् ।
 स्वगत्या कारयेत्तेनुं यथात्मानं न पोडयेत् ॥
 सर्वबीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः ।
 सोवर्णमुखशृङ्गाणि मोक्तिकैर्नयनानि च ॥
 गुडेन च मुखं कायं जिह्वा पिष्टमयी तथा ।
 कम्बलं पटसूत्रेण घण्टाभरणभूषिता* ।
 इक्षुपादा रोष्यखुरा नवनौतमयस्तना ॥
 प्रशस्तपत्रश्रवणा सितचामरभूषिता ।
 पञ्चरत्नसमायुक्ता दर्भरोमसमन्विता ॥
 कांस्थोपदोहना सम्यक् गन्धपुष्पैः समन्विता ।
 ईदृक्विधानसंयुक्ता वस्त्रैराच्छादितोपरि ॥
 गन्धपुष्पैरलंकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 श्रोत्रियाय दरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ॥
 वेदवेदाङ्गविदुषे विशेषेणाम्निहोत्रिणे ।

अनुसूयवे प्रदातव्या न मत्सरयुताय वे ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतिपाते च षण्मुख ।
 येषु पुण्येषु कालेषु यदृच्छावापि दापयेत् ॥
 सत्पाचन्तु द्विजं दृष्ट्वा स्वागतं शोचियं गृहे ।
 तादृगाय प्रदातव्या पूच्छदेशे निवेदयेत् ॥
 पूर्वामुखस्थितोदाता अथवा तु उदङ्मुखः ।
 धेनुं पूर्वमुखीकृत्वा वत्समुत्तरतो न्यसेत् ॥
 दानकाले तु ये मन्वास्तान् पठित्वा समर्चयेत् ।
 आच्छाद्य चैव तं विप्रं मुद्रिकाकर्णवेष्टकैः ॥
 स्वशक्त्या दक्षिणां दद्यात् गन्धपुष्पं सचन्दनम् ।
 धेनुं समर्पयेत्तस्य मुखञ्च न विलोकयेत् ॥
 एकाहं शर्कराहारो ब्राह्मणस्त्रिदिनं वसेत् ।
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वकामप्रदायिनी ॥
 सर्वकामसमृद्धस्तु जायते नात्र संशयः ।
 दौयमानां प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति पराङ्गतिम् ॥
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या पठति वापि मानवः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं सगच्छति ॥

इति स्कन्दपुराणोक्तः शर्कराधेनुदानविधिः ।

अथ कार्पासधेनुदानविधिः ।

वराह उवाच ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासकीं शुभाम् ।

विश्वस्य गुह्यगुह्यं ब्रह्मणा वांश्चकडूतम् ॥

कार्पासमूलान्तच्चापि तेनासावुत्तमः स्मृतः ।
 साच कार्पासभारेण धेनुः श्रेष्ठा प्रकीर्तिता ॥
 मध्यमा च तदर्धेन तस्यार्धेन कन्यसा ।
 पूर्ववद्वस्त्रधान्यञ्च हिरण्यञ्च तथैव च ॥
 वत्सकान्तु चतुर्थांशे दानमन्त्रो विधीयते ।
 कुर्वीत पूर्ववद्वस्त्रं वस्त्रधान्याद्यूपस्करम् ॥
 पूर्ववदिति वराहपुराणोक्ततिलधेनुवदित्वर्थः ।
 हेम कुन्देन्दुदेवेण क्षीराणव समुद्रवे ।
 सोमप्रिये सुधेन्वाख्ये सौरभेयि नमोऽस्तुते ॥
 दत्तेयमिन्द्रनाथाय शशाङ्कायामृताय च ।
 अत्रिनेत्रप्रजाताय सोमराजाय वै नमः ॥

दानमन्त्रः ।

यस्त्वेवं परया भक्त्या ब्राह्मणाय प्रवच्छति ।
 स याति सोमलीकान्तु * सोमेन सह मोदते ॥
 नरीणी न ज्वरी कुष्ठो कुले तस्य प्रजायते ।
 पुत्रदारसमोपेतो जीवेच्च शरदांशतं ॥
 इति वराहपुराणोक्तः कार्पासधेनुदानविधिः ।

अथ लवणधेनुदानम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कृष्ण कृष्ण महाबाहो सर्व्वशास्त्रविशारद ।
 कथयस्व हि दानानामुत्तमं यत् प्रकीर्तितम् ॥

येन दत्तेन दत्तानि सर्वाण्यपि भवन्त्युत ।
 सर्वकामसमृद्धयः सर्वपापक्षयो भवेत् ।
 प्रायश्चित्तविशुद्धयः तन्मे कथय सुव्रत ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि लवणस्यैह कल्पितां ।
 गोमयेनोपलिप्ते तु दर्भसंस्तरसंस्थितां ॥
 आविकञ्चने विन्यस्य पूर्वाशाभिमुखां स्थिताम् ।
 वस्त्रेणाच्छादितां कृत्वा धेनुं कुर्वीत मध्यगां ॥
 चाठकेनैव कुर्वीत बहुवित्तोऽल्पवानपि ।
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां इक्षुपादां फलस्तनीं ॥
 कार्या शर्करया जिह्वा गन्धघ्राणवती तथा ।
 समुद्रोदरजां शक्तिं कर्षीं च परिवेष्टयेत् ॥*
 शृङ्गे चन्दनकाष्ठाभ्यां मौक्तिके चाचिणी शुभे ।
 कपोली सक्तुपिण्डाभ्यां यवानास्ये प्रदापयेत् ॥
 कम्बलं पटसुत्रेण ग्रीवायां हतिका तथा ।
 पृष्ठे वै ताम्रपाचन्तु अपाने गुडपिण्डकाम् ॥
 लाङ्गूले कम्बलं दद्यात् रसान् चौरप्रदेशतः ।
 योनिप्रदेशे च मधु सर्व्वतस्तु फलान्वितां ॥
 एवं सम्यक् परिस्थाप्य लवणस्य कृतां च गां ।
 स्थापयेत् वत्सकञ्चापि चतुर्भागेन मानवः ॥
 एवं धेनुं समभ्यर्च्य मातृवस्त्रविभूषणैः ।

* परिकल्पयेदिति पुस्तकाकारे ।

स्नात्वा देवार्चनं कुर्याद्ब्राह्मणानभिपूज्य च ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा पुत्रभार्यासमन्वितः ।
 ब्राह्मणाय सुग्रीलाय वृत्तयुक्ताय वै नृप ॥
 दद्यात् पर्वसु सर्वेषु मन्त्रेणानेन मानवः ।
 लवणे वै रसाः सर्वे लवणे सर्वदेवताः ॥
 सर्वदेवीमयि देवि लवणाख्ये नमोऽस्तु ते ।
 एवमुच्चार्य मन्त्रान्ते त्रिप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 सम्यक् प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षिणासहितं नृप ।
 प्रदक्षिणा मही तेन कृता भवति भारत ॥
 सर्वदानानि दत्तानि सर्वर्तुकफलानि च ।
 सर्वे रसाः सर्वमन्त्राः सर्वमेतच्चराचरं ॥
 सौभाग्यञ्च परां वृद्धिं शरीरारोग्यसम्पदः ।
 नृणां भवति दत्त्वा तु रसधेनुं न संशयः ॥
 स्वर्गं च नियतं वासो यावदाद्भुतसंभवं ॥
 पक्षीर्षकम्बलगलां लवणोदकेन
 कृत्वा फलस्तनवतीमविचर्य पृष्ठे ।
 दत्त्वा द्विजाय विधिवद्रसधेनुमेतां
 लोकं गवां सकलसौख्ययुतं प्रयाति ॥
 इति भविष्यत्पुराणोक्तौलवणधेनुदानविधिः ।

अथ कर्पूरादिधेनुदानं ।

कर्पूरधेनुं वक्ष्यामि सर्वगन्धमयीं शुभां ।
 यान्दत्त्वा सर्वगन्धास्तु प्रदत्ताः स्वर्गहीपते ॥

चन्द्रग्रहे वायु भानोः कार्त्तिक्यां विपुवत्यथ ।
 हादश्यामयने पुष्ये दद्यात् कर्पूरगां विभो ॥
 ब्राह्मणाय दरिद्राय शीलवृत्तपराय च ।*
 भूमावास्तीर्थ्य नेचन्तु ग्रहशुक्ताम्बरं शुभं ॥
 कार्या चतुष्पला धेनुः पलमात्रस्तु वत्सकः ।
 अथवा पलिका धेनुर्वत्सः कार्यस्तु कार्षिकः ॥
 सुवर्णशृङ्गा रौप्यसुरा पुच्छं कुङ्कुमसम्भवम् ।
 मृगनाभिमया दन्ता यन्त्रिपर्णमयं सुखं ॥
 अक्षिणी सिद्धकमये कर्णौ चागुरुकाष्ठजौ ।
 देवदारुमयं पुच्छं गुदं गुग्गुलुसम्भवं ॥
 कुष्ठं कपोलकं प्रोक्तं उशीरं चर्म चैव तु ।
 उदरे चन्दनं दद्यात् सुराग्रे नखमेव च ॥
 एवं संकल्प्य कर्पूरान्धेनुं वस्त्रेण पूजितां ।
 विप्रं संपूज्य कर्पूरां वस्त्रयुग्मेन चैव हि ॥
 कर्पूरधेनुं विप्रेश गृहाण मां सुपूजितां ।
 पुष्पगन्धस्त्रिता सा मे कमला प्रीयतामिति ॥
 अनेनैव तु मन्त्रेण दानं विप्राय दापयेत् ।
 दत्त्वा धेनुमिमां राजन् गन्धर्व्वाणां समोभवेत् ॥
 कल्पत्रयं वसेत् स्वर्गे राजराजो भवेदिह ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति गौरीलोके महोद्यते ॥
 तथा सर्वकामप्रदा धेनुः शर्करायाः प्रकीर्तिता ।
 सर्वपापहरा चैव तस्माद्दद्यात्कमाहितः ॥

गुडधेनुवदचापि मन्त्रावाहनपूजनं ।
 दत्त्वा फलमयीं धेनुं कामानां फलभाग्भवेत् ॥
 तथा कास्तूरिकां धेनुं श्रद्धावित्तसमन्वितः ।
 पात्रे दद्यान्नृपयेष्ठ मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
 इति विष्णुधर्मोक्तः कर्पूरादिधेनुदानविधिः ।

अथ सुवर्णधेनुदानं ।

श्रीभगवानुवाच ।

कथयामि रहस्यं ते दानधर्मोपबृंहितं ।
 सुवर्णधेनुसम्बन्धि सर्वपापेषु शान्तिदं ॥
 यद्ब्रह्मणापि राजेन्द्र विहितं विष्णुणा पुरा ।
 तत्ते विस्तरतो राजन् कथयाम्यनुपूर्वशः ॥
 सुवर्णस्य सुवर्णस्य शुद्धस्य परिकल्पितां ।
 एकः सुवर्णशब्दः, हिरण्यवचनः, परः परिमाणवचनः ।
 रौप्यवत्सकसंयुक्तां मुक्ताफलविभूषितां ।
 प्रवालशृङ्गोपयुतां पद्मरागाक्षिशालिनीं ॥
 घृतपात्रस्तनवतीं कर्पूरागुरुनासिकाम् ।
 शर्करारसनीपेतां सृष्टाद्यमुखसंमितां ॥
 शङ्खशृङ्गान्तरां शक्तिललाटस्थानकल्पितां ।
 फलदन्तां वस्त्रयुग्मपार्श्वीं चोमसुकम्बलां ॥
 इक्षुपादां नालिकेरश्रवणां गुडजानुकाम् ।
 पञ्चगव्यापानवतीं कांस्यपृष्ठसमन्विताम् ॥
 सुपटसूत्रलाङ्गूलां सप्तधान्यसमन्विताम् ।

फलपुष्पसमीपेतां कृत्रोपानत्समन्विताम् ।
 सुवर्षधेनुं विप्राय प्रतिपाद्येदृशीवरः ॥
 हिरण्यरेताः पुरुषः पुराणः कृष्णपिङ्गलः ।
 तप्तहेमकविः स्रष्टा विश्वात्मा प्रीयतामिति ॥
 अनेनैव तु मन्वेण धेनोर्दानं प्रकीर्तितं ।
 अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् ॥
 कुलानाम् तु सहस्रान्तु स्वर्गं नयति तदुधः ।
 किमन्यैर्वहुभिर्दानैः पर्याप्तं हेमधेनुना ॥
 सुवर्षधेनुं दत्त्वा हि कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
 हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् ॥
 उपवासविशुद्धात्मा दद्यात् सोमरविग्रहे ।
 रक्षः पिशाचास्तत्रेहं न पश्यन्ति नराधिप ॥
 कार्त्तिक्यां प्रयतो दद्याद्वादश्यां कार्त्तिकस्य तु ।
 दत्त्वा तत्पदमाप्नोति यत्र गत्वा न शीचति ॥
 इति विष्णुधर्मोक्तः सुवर्षधेनुदानविधिः ।

अगस्त्य उवाच ।

मनुना यं विधिं कृत्वा प्राप्ता लोका अनुत्तमाः ।
 ब्रवीमि तदहं हेमधेनुदानविधिं वृष ।
 शुभां हेममयीङ्गाञ्च कारयेद्राजतान् खुरान् ॥
 शुभां शुद्धसुवर्णैस्तु घटितान्, अत्र सुवर्णपरिमाणचतुर्यांश
 वस्त्रनिर्माणादिरनुक्ताङ्गोपसंहारः, पूर्वोक्तसुवर्षधेनोरवगन्तव्यः ।
 तां वस्तुपाठतां कृत्वा प्राप्नुयात्लोकसुत्तमम् ।

विचित्रचित्रपुष्पैश्च गन्धधूपविलेपनैः ।
 तथा चमापयेद्देवो ताज्जान्तश्च समर्पयेत् ॥
 देवि त्वदीयादादेशात्तत्प्रभक्तेषु दीयते ।
 पुनस्तां विप्रराजाय दापयेद्विवभाविने ॥

शिवभाविने, शिवध्यायिने ।

अक्षय्यफलकामेन प्रायश्चित्तविशुद्धये ।
 मनुना चीर्णमेतद्वै सम्पतेशु नराः किल ॥
 सप्तपूर्वापरान्वंशान् रुद्रकिल्विषसंस्थितान् ।
 उद्धृत्य वानयेद्वत्स देवीलोकमनुत्तमम् ॥
 इति देवीपुराणोक्तो हेमधेनुदानविधिः ।

वह्निपुराणात् । सुवर्णधेनुद्याप्य च सुवर्णाश्च चतुर्दश ।
 सुनिर्णिक्तसुवर्णैश्च सप्तभिर्मध्यमा स्मृता ॥
 चतुर्भिः कन्यसा प्रीक्ता चतुर्थ्यांशेन वत्सकः ।
 गुडधेनुविधानेन दत्ता सर्व्वफलप्रदा ॥

विश्वामित्रः ।

हिरण्यरेताः पुरुषः पुराणः कृष्णपिङ्गलः ।
 रत्नहेमवक्त्रिः स्रष्टा विश्वात्मा प्रीयतामिति ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कौर्त्तयेत् ।
 सुवर्णधेनुन्दत्त्वा च कृतकालो भवेन्नरः ॥

इति सुवर्ण धेनुदानविधिः ।

अथाह तद्वगौतमः ।

धेनुं स्वर्णमयीं कुर्यात् पूर्वेण विधिना ततः ।

सुवर्णशृङ्गीं रत्नाढ्यां तथारौप्यसुरामपि ॥
 तथा च तर्णकं कुर्यादष्टभागेन पूर्ववत् ।
 ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं वैष्णवं च कुटुम्बिनं ॥
 आचारवन्तं धर्मिष्ठं द्विजशूयणोद्यतं ।
 गृहमाह्वय विधिवत् पूजयेत् पूर्ववच्च तं ॥
 यथा विभवतोभक्त्या हेमः पूर्ववदेव हि ।
 मन्त्रैस्तु वैष्णवैः सम्यक् पालाशसमिधस्तथा ॥
 होमान्ते तां प्रदद्याच्च मन्त्रेणानेन मेहवान् ।
 चक्रं सुदर्शनं यस्य राजतेजस्तथैव हि ॥
 प्रमेहं हरतु क्षिप्रं विशुर्गरुडवाहनः ।

दानमन्त्रः । दानं प्रमेहरोगघ्नमेतत्कार्यं मनीषिभिः ।

कृतेनानेन शाम्यन्ति प्रमेहा दारुणा अपि ॥

अत्र पूर्ववदिति राजतद्वपभदानवदिति त्रैयं ।

इति प्रमेहघ्नसुवर्णधेनुदानविधिः ।

अथाह बौधायनः ।

सौवर्णीं गां प्रकुर्वीत पलेनार्हेन वा पुनः ।
 वित्तघातां न कुर्वीत कुर्वन्नैवं फलं भवेत् ॥
 रत्नशृङ्गीं रौप्यसुरां नानावस्त्रैरलङ्कृतां ।
 ग्रहाणामुपरि स्थाप्य नव धान्यानि विन्यसेत् ॥
 होमस्तु पूर्ववत्कार्यो गोविन्दप्रीतये हितः ।
 एवं विष्णुप्रतद्विष्णुर्विष्णोर्नुकमितिक्रमात् ॥
 समिदान्यचरुं हुत्वा पूर्णाहुत्यन्तएव हि ।

ततस्तांतु शची रोगी ब्राह्मणं वेदपारगं ॥
 श्रुतवृत्तोपसम्पन्नं कुलीनं धर्मवादिनं ।
 वृद्धं ज्ञानोपसम्पन्नमनुद्भेगकरं वृणां ॥
 भक्त्या स्वयं समानोद्य पूजयेत् प्रीतिपूर्वकं ।
 अङ्गुलीयकपात्राद्यैरुपानच्छत्रकैरपि ।
 मन्त्रेणानेन तां पात्रे दद्याद्रोगी यतात्मवान् ॥
 गोविन्दं मनसा ध्यायन् गवां मध्ये स्थितं शिशुं ।
 बर्हापीडकसंयुक्तं वेणुवादनतत्परं ॥
 गोपीजनैः परिहृतं वन्यपुष्पावतंसकं ।

गोविन्द गोपीजनवत्तमेश
 कंसासुरघ्न त्रिदशेन्द्रवद्य ।
 गोदानदत्तः कुरु मे दयालो
 अर्शोविनाशं क्षयितारिवर्गः ॥

दानमन्त्रः । दानेनानेन नियतमर्शसां जायते क्षयः ।
 तस्मात् कुर्व्यात् प्रयत्नेन सुखार्थं ह्येतदर्शसी ॥

इत्यर्शोऽन्नसुवर्णधेनुदानविधिः ।

अथ वायुपुराणे ।

चतुर्विधा च या वक्ष्या भवेद्वत्सवियोजनात् ।
 वक्ष्ये तस्याः प्रतीकारन्तत्स्वरूपं निबोध मे ॥
 हिरण्येन यथा शक्त्या सवत्सां कारयेद्दृढां ।
 धेनुं पलेन वत्सञ्च पादेन गुरुरन्नवीत् ॥
 धेनुं रोप्यसुरां रत्नं तस्याः पुच्छे नियोजयेत् ।

घण्टाकले च बध्नीयात्सवसां प्राङ्मुखः शुचिः ॥

चन्दनागुरुकपूरैर्गन्धमालैः सुशोभनैः ।

उपचारैः षोडशभिर्नैवेद्यं पायसम्भवेत् ॥

सोदकं च तथा पूषं गुहं लवणमेव च ।

जीरकं तु सुविस्तीर्णं सूपं वेणुमद्ये दृढे ॥

धेनोरेकं प्रदातव्यं ब्राह्मणस्त्रोषु चैव हि ।

षड्दशौ दश वा दद्यात् तदनन्तरमेव च ॥

ब्राह्मणं सर्वशास्त्रार्थकुशलं धर्मवेदिनं ।

विद्याविनयसम्पन्नं शान्तं चैव जितेन्द्रियं ॥

अश्लेषुषं सर्वजनप्रियं कल्पपवर्जितं ।

आह्वय भक्त्या सम्पूज्य वस्त्राद्यैर्गन्धपुष्पकैः ॥

तेनैव कारयेत् पूजामाहतो धेनुवत्सयोः ।

होमं च कारयेत् तत्र समिदाज्यचक्रत्कटम् ॥

सोमोधेनुमिति मन्त्रं समुच्चार्य ततः पुनः ।

प्राङ्मुखोऽपविष्टाय प्रदद्यात्तामुदक्षुखः ॥

मन्त्रेणानेन विधिवत् पुच्छे हस्तं विधाय च ।

धेनुर्याङ्गिरसः सा तु वशिष्ठे सुरभी च या ॥

दुहिता या तथा भानोरग्नेय वरुणस्य च ।

याश्च गावः प्रवर्त्तन्ते वनेष्वपवनेषु च ॥

प्रीणन्तु ता मम सदा पुत्रपौत्रप्रदाः सुखं ।

प्रयच्छति दिवारात्रमविच्छेदश्च सन्ततेः ॥

दानमन्त्रः । एवं दत्त्वा तु तद्दानं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

इति बन्ध्यात्वहरसुवर्णधेनुदानविधिः ।

तथा । प्रस्त्रिषपाणिपादः स्यात् योहरेत रसादिकं ।
 वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं दानहोमादिकर्मणा ॥
 पलाहेन तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथवा पुनः ।
 कुर्यादेतुं सुवर्णेन वस्त्रस्तत्पादतो भवेत् ॥
 एवं कृत्वा तु तां धेनुं वस्त्रे णवेष्ट्य शोभनां ।
 गुडस्त्रीपरि संस्थाप्य पूजयेद्बन्धूपकैः ॥
 गुडस्य च परीमाणं चत्वारिंशत्फलं भवेत् ॥
 यद्वा तदर्द्धमेव स्याद्यथाविभवमेव वा ।
 हव्यकव्यादि च दृतदधिचीरचतुष्टयं ॥
 पादेभ्येकैकशः स्थाप्य पूर्वदक्षिणतः क्रमात् ।
 शृङ्गाणि च पुनस्तस्याः कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ॥
 एवं विधाय तां धेनुं आचार्यः स्वर्णरूपिणीं ।
 होमं समारभेत् कुण्डे स्थण्डिले वायु पूजिते ॥
 अग्निप्रणयनं कृत्वा ह्याचार्यः सर्ववेदवित् ।
 धर्मज्ञो यज्ञवेदस्तु कुशलः क्रोधवर्जितः ॥
 अनुद्देशकरो नृणां पुराणार्थविदङ्गवित् ।
 समिदाज्यतिलैश्चापि मन्त्रैरेभिः क्रमेण तु ।
 आचंगौरिति मन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते ॥
 शोभेद्येयदि मन्त्रेण आज्यहोमो बुधैः सह ।
 तिलहोमो व्याहृतिभिरष्टोत्तरसहस्रकं ॥
 एवं होमं च निर्वर्त्य निर्यातस्याभिषेचनं ।
 अग्नेः पूर्वोत्तरे देशे स्थापयेत् कुम्भमव्रणं ॥
 ज्वेतेन वाससा चैव नृत्तिकां गुरुगुलं तथा ।

गीरोचना सन्धवे च पञ्चभङ्गसमिधुते ॥
 मन्त्रै रथापोहिष्टेति तिसृभिस्तन्तु रोगिणं ।
 हिरण्यवर्णद्वेति च पावमानेन चैव हि ॥
 शचीवातानुवाकेन शान्तिं प्रथममेव हि ।
 कृत्वाभिषेचनं कुर्यात् शुक्लाम्बरधरस्य तु ॥
 आहुतीनां च सम्पातैः पाणिपादौ च लेपयेत् ।
 ततस्तां पूजयेद्देनुं रोगी गन्धाक्षतादिभिः ।
 गावएव सुरभय इतिमन्त्रे ण भक्तिः ॥
 आचार्यायाश्च तां दद्यात् प्राङ्मुखं हृदङ्मुखः ।
 मन्त्रे णानेन विधिवत्पूजितायां न संशयः ॥
 आदित्यस्य सुता यास्तु देवानां याश्च धेनवः ।
 पिष्टृणांमपि यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्वशः ॥
 यक्षाणां गुह्यकानां तु वशिष्ठसुरभिस्तथा ।
 एतास्तुष्टा सम क्षिप्रमेनोरस्याः प्रदानतः ॥
 रसचौर्येण यज्जातं वैरूप्यं पाणिपादयोः ।
 तत्सर्वं नाशयन्त्याशु धेनवः सर्वं तोषिताः ॥
 दानमन्तः । अनेन विधिना स्वर्णधेनुदानं करोति यः ।
 पूर्वकर्म्मविपाकीत्यं दुःखं सर्वं प्रणश्यति ॥
 दक्षिणां ब्राह्मणे दद्याद्यथाशक्त्याथ भक्तिः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि बन्धून्पि च भोजयेत् ॥
 स्वयं स्नात्वा च भुञ्जीत मृष्टाहारैस्तु संवतः ।
 दानेनानेन नियतं पादप्रस्वेदजां रुजं ।
 जयन्ति रोगिणः कार्यं पादप्रस्वेदिना ततः ॥

इति पादप्रस्नेदघ्नसुवर्णधेनुदानविधिः ।

अथ स्वरूपती गोदानं महाभारते ।

दानानामिह सर्वेषां गवां दानं विगिष्यते ।

गावःश्रेष्ठा पवित्राश्च पावना जगदुत्तमाः ॥

ऋते दधिघृताभ्यां च नेह यज्ञः प्रवर्त्तते ।

तेन यज्ञमशेषं हि गोमूलं सम्प्रचक्षते ॥

गावोधिकास्तपस्विभ्यः सदा सर्वेभ्य एव च ।

तस्मान्नहेखरीदेवस्तदेताभिः सह स्थितः ॥

पयसा हविषा दध्ना शक्तताप्यथ चर्षणा ।

अस्थिभिश्चोपकुर्वन्ति बालैः शृङ्गेभ्य भारत ॥

गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युतं ।

कौर्त्तनं श्वणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव ॥

गवां प्रशस्यते वीर सर्वपापहरं परं ।

गावोलचम्याः सदा मूलङ्गीषु पाप्मा न विद्यते ॥

स्नाहाकारवपट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।

गावो यज्ञप्रणेत्रोवै तथा यज्ञस्य गोर्मुखं ॥

अमृतं ह्यक्षयं दिव्यं रचन्ति च वहन्ति च ।

अमृताद्यतनं चैताः सर्वलोकनमस्कृताः ॥

न गोदानात्परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ।

सा गौर्न्यायार्जिता दत्त्वा कृत्स्नन्तारयति कुलं ॥

अमृतं वै गवां क्षीरमित्युवाच प्रजापतिः ।

तस्माद्दाति यो धेनुममृतत्वं स गच्छति ॥

लिङ्गपुराणे । अग्न्यागाराणि विप्राणां देवतायतनानि च ।

पूज्यन्ते यज्ञता यासां किं देयमधिकं ततः ॥
 देवलः । विमानवरमारुढो दिव्याभरणभूषितः ।
 योगन्तुं वाञ्छति स्वर्गं स गोदानं प्रयच्छतु ॥
 दानमप्यधिकं धेनोर्विद्यते वा समभुवि ।
 नियतं त्रिदशैर्वा सः कल्पितोऽस्यास्तु विग्रहे ॥

भविष्यत् पुराणे ।

ब्रह्मोवाच ।

आदित्यदुहिता गौर्हि पृथीयं परिकीर्त्तिता ।
 त्रयोऽर्धं सर्वलोकानामुत्पन्ना क्रतुसिद्धये ॥
 ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतं ।
 एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति ॥
 गोभ्यो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभ्यो देवाः समुत्थिताः ।
 गोभ्यो वेदाः समुद्गीर्णाः सप्तर्षिपदक्रमाः ॥
 शृङ्गमूले गवां नित्यं ब्रह्मविष्णुसमाश्रिताः ।
 शृङ्गाग्र्ये सर्वतीर्थानि स्यावराणि चराणि च ॥
 शिरोमध्ये महादेवः सर्वभूतमयः स्थितः ।
 ललाटग्रे स्थिता देवी नासावंग्रे च षण्मुखः ॥
 कम्बलेखतरो नागो नासापुटमुपालितौ ।
 कर्णयोरश्विनी देवी चक्षुषोः शशिभास्करो ॥
 दन्तेषु वायवः सर्वे जिह्वायां वरुणः स्थितः ।
 सरस्वती च हंकारे यमयक्षौ च गण्डयोः ।
 सभ्यादयं तथोष्ठाभ्यां श्रीवामिन्द्रः समाश्रितः ॥

रक्षांसि कच्छदेशे तु साध्याश्वीरसि संस्थिताः ॥
 चतुष्पात् सकलोधर्मः स्वयं जङ्घासु संस्थितः ।
 खुरमध्ये तु गन्धर्वाः खुराशेषु च पद्मगाः ॥
 खुराणां पश्चिमाश्वेषु गणाक्षरसां स्थिताः ।
 रुद्राद्यैकादश पृष्ठे वसवः सर्वसन्धिषु ॥
 शोणोत्तटस्थाः पितरः सोमोलाङ्गलमाश्रितः ।
 आदित्यरश्मयोवालाः पिण्डोभूता व्यवस्थिताः ॥
 साक्षाद्भङ्गा च गोमूत्रे गोमये यमुना स्थिता ।
 चीरे सरस्वती देवी नर्मदा दधिसंस्थिताः ॥
 हुताशनः स्वयं सर्पिर्ब्राह्मणानां गुरुः परः ।
 अष्टाविंशतिदेवानां कोटगोरोमसु संस्थिताः ॥
 उदरे पृथिवी श्रेया सगैलवनकानना ।
 चत्वारः सागराः पूर्णा गवां ये तु पयोधराः ॥
 एतद्भिः कथितं सर्वं यथा गोषु प्रतिष्ठितं ।
 जगद्वै देवगार्हूल सदेवासुरमानवं ॥

स्कन्दपुराणे ।

वृणानि खादन्ति वसन्धरस्थे
 पिवन्ति तोयान्यपरिश्रहाणि ।
 दुहन्ति वाहन्ति पुनन्ति पापं
 गवां रसैर्जीवति जीवलोकः ॥
 तुष्टास्तु गावः शमयन्ति पापं
 दत्तास्तु गावस्त्रिदिववयन्ति ।

संरचिताद्योपनयन्ति वित्तं
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥
 शय्यंसमश्नाति ददाति नित्यं
 पापापहं मित्रविवर्द्धनं च ।
 स एव चार्थः परिभुज्यते च
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥
 वृणानि शुष्कानि वने चरित्वा
 पीत्वापि तोयान्यमृतं श्रवन्ति ।
 यद्गोमयाद्याश्च पुनन्ति लोकान्
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥

हारीतः । बहुक्षोराश्च योगा वै ब्राह्मणाद्योपपादयेत् ।
 उत्तारयेत् आत्मानं सप्त सप्त कुलानि च ॥
 देवलः । सुशीलां लक्षणवतीं युवतिं वत्ससंयुतां ।
 बहुदुग्धवतीं सिन्धुं धेनुं दद्याद्विचक्षणः ॥
 वेदव्यासः । यथात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
 आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शास्वतीः वृद्धकोशिकः ॥
 तथा । संप्रामेष्वावर्जयित्वा तु यो वै गाः सम्प्रयच्छति ।
 यावतीः स्पर्शयेद्भावः स तावत्फलमश्नुते ॥
 तावदिति पूर्वोक्ततावद्गोरोमसस्मृत ।
 'संवत्सरं' स्वर्गफलमित्यर्थः ।
 यो वै द्यूते धनं जित्वा क्रीत्वा गाः संप्रयच्छति ।
 स दिव्यमयुतं शक्र वर्षाणां फलमश्नुते ॥
 'अन्तर्जाताः', सुक्रयज्ञानसत्त्वाः

पणक्रीता निर्जिताशोकजाय ।

कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥

अन्तर्जिता गर्भिण्य इति भारतपदप्रकाशकारः ।

सुक्रवलम्बाः यथामूल्यक्रयप्राप्ताः, पणक्रीताः मृत्तिलम्बाः, निर्जिता युद्धादिना शोकजाः, सृष्टजाताः कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताइति, व्याध्यादिकृच्छ्राक्रान्ताः सत्यः स्वामिना यास्व-
क्ताः स्वयं च पोषणं कृत्वा लम्बाः ।

रुष्टा दुष्टा दुर्वला व्याधिताश्च

न दातव्या याच मूल्यैरदत्तैः ।

क्लेशैर्विप्रया फलैः संयुनक्ति

तस्यावीर्यायाफलाद्यापि लोकाः ॥

मूल्यैरदत्तैः स्वीकृतेति शेषः ।

तथा । न कृशां पापवत्सां वा वन्ध्यांरोगान्वितां तथा ।

न व्यंगमपरित्यान्तां दद्याद्वा ब्राह्मणाय वै ॥

योदद्यादुपयुक्तार्थां जीर्णान्धेनुश्च निष्फलाम् ।

तमः संप्रविशेद्वाता हिजं क्लेशेन योजयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पीतोदकां जग्धदृणां दुग्धचोषां निरिन्द्रियाम् ।

उन्मत्तामङ्गहीनाञ्च मृतवत्सां महाशनान् ॥

केगवालपुरीषास्त्रिकव्यादां सन्विनोऽखलाम् ।

पुटधेनुं यमलसृन्नित्यं व्रणयितस्तनीं ॥

न दद्याद्वाह्येभ्यश्च सदोषं वृषभन्तया ।

पीतोदकां जग्धदृणामिति, वृषभलोपलक्षणपराम् ।

दुग्धचोषां, स्वकीयस्तनपायिनीं, महाशनाम्
बहुभक्षां, पुटधेनुं वात्स्यावस्थैव या गर्भिणी

विज्ञामितः ।

नैकशृङ्गाश्च निष्कृङ्गां स्फुटिताक्षीं चलत्सुराम् ।
न दद्यात् त्रिस्तनीञ्चैव गां शुभामिव दापयेत् ॥

महाभारते ।

अश्वरीपोष्यां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।
अर्बुदानि दशैकञ्च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्विवम् ॥
दत्त्वा शतसहस्रन्तु शवां राजा प्रसेनजित् ।
सवत्सवां महातेजा गतीलोकाननुत्तमान् ॥
तथा । प्रासादा बभूवुः शय्या रत्नोज्ज्वलास्तथा ।
वराद्याश्चरसी यत्र तत्र गच्छन्ति गोप्रदाः ॥
गोप्रदोनरकवैति पथः पीत्वाम्बूजञ्जलम् ।
विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन् विराजते ॥
तच्चारुवेषाः सुस्त्रोष्ठः शतशोवरयोषितः ।
रमयन्ति विमानस्थं दिव्याभरणभूषिताः ॥
वैष्णवां वल्लकीनाञ्च नूपुराणाञ्च निःस्वनैः ।
ह्यस्यैव हरिणाक्षीणां सुप्तः सन् प्रतिबुध्यते ॥

यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा
स्तावन्ति वर्षाणि महौयते स्वः ।
स्वर्गाच्चरतश्चापि ततस्त्रिलोके
कुले समुत्पत्स्यति गोमतां सः ॥

विष्णुः । गोप्रदानेन स्वर्गमाप्नोति दग्धधेनुप्रदोगोलोकं गत-
प्रदय ब्रह्मलोकं ।

जावालः ।

होमार्थमग्निहोत्रस्य योगान्दद्यादयाचिताम् ।
त्रिविधं पूर्णं पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥

याज्ञवल्काः ।

यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाधेनुमेव वा ।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गं महीयते ॥
अङ्गिराः । गौरेकस्यैव दातव्या श्रीचित्रस्य विशेषतः ।
सा हि तारयते पूर्वान् सप्त सप्त च सप्त च ॥
नन्दिपुराणे ।

अपात्रे सा तु गौर्दत्ता दातारवरकं नयेत् ।
कुलैकविंशत्यायुक्तं ग्रहीतारञ्च तारयेत् ॥
विधिना च यदा दत्ता पात्रे धेनुः सदक्षिणा ।
तदा तारयते जन्तून् कुलानामयुतैः शतैः ॥
पात्राग्राध्यात्मिका मुख्या मुशुबाग्राग्निहोत्रिणः ।
देवताश्च तथा मुख्या गोदानं ह्येतदुत्तमं ॥

महाभारते ।

वृत्तिग्लानं सोदति चाति भावम्
कव्यार्थं चाहोमहेतोः प्रसुत्वां ।
गुर्वर्थं वा बालसंहृदये वा
धेनुन्दद्यादेपकाली विशिष्टः ॥

प्रसूत्यां सौमयागे, ।

तथा न वधार्थं प्रदातव्या न कौनाशे न नास्तिके ।

गोजीवे न च दातव्या तथा गौः पुरुषर्षभ ॥

‘कौनाशो’ हलवाहकः, ।

आचेयः । सौदते बहुभृत्याय श्रोत्रियायाहिताग्नये ।

अतिथिप्रियाय दान्ताय देया धेनुर्गुडान्विता ॥

अकुलीनाय मूर्खाय गुव्याय पिशुनाय च ।

हव्यकथ्यपेताय गौर्न देया कथञ्चन ॥

अथ दानविधिः ।

विश्वामित्रः । प्राङ्मुखीं गामवस्थाप्य सवत्सान्तां सुपूजितां ।

पुच्छदेशे तु दाता वै स्नातो बहशिखी भवेत् ॥

उदङ्मुखस्तु विप्रः स्यात्पात्रलक्षणलक्षितः ।

आन्धपात्रं करे कृत्वा कनकेन समन्वितं ॥

निक्षिप्य पुच्छं तस्मिंस्तु घृतदिग्धं प्रगृह्य च ।

सतिलं विप्रपाणिन्तु प्रागग्रन्तु निधापयेत् ॥

सतिलं स कुशञ्चापि गृहीत्वा दानमाचरेत् ।

अनेनैव तु मन्त्रेण पात्रहस्ता जलं क्षिपेत् ॥

यन्नसाधनभूता या विश्वस्थाघप्रनाशिनी ।

विश्वरूपः परीदेवः प्रीयतामनया गवा ॥

अनुव्रज्य तु तां धेनुं ब्राह्मणेन समन्वितां ।

गोमतीन्तु ततो विद्यां जपेत् प्रयतः शुचिः ॥

उद्दिश्याय वासुदेवं प्रीयतामिति चानघ ।

पात्रं मनसि सच्चिन्मयं तोयमसु विनिक्षिपेत् ॥

जलशायी ब्रह्मपिता यज्ञनाभः सनातनः ।

अनन्तभोगश्चयनः प्रीयतां परमः पिता ॥

गोमतीमाह यमः ।

गावः सुरभ्योर्नित्यं गावोगुग्गुलमन्त्रिकाः ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्वयनं महत् ॥

अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमं ।

पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ॥

हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्मरान्दिवि ।

ऋषीणामग्निहोतृणां गावो होमप्रतिष्ठिकाः ॥

सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।

गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥

गावः सर्वस्य लोकस्य गावोधन्याः सवाहनाः ।

नमोगोभ्य श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥

नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।

ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं दिधा छतम् ॥

एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति ।

अन्यापि गोमती, महाभारतोक्ता तिलधेनुदाने दर्शिता ।

ततश्चानयोर्विकल्पानुष्ठानमिति ।

सर्वगोदानसाधारणं मन्त्रमाह वशिष्ठः ॥

घृतचौरप्रदा गावो घृतयोन्यो घृतोद्भवाः ।

घृतनद्यो घृतावत्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥

घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितं ।
 घृतं मे सर्वतश्चैव घृतं मे मनसि स्थितम् ॥
 गावोममायतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
 गावोमे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥
 इत्याचम्य जपन् सायं प्रातश्च पुरुषः सदा ।
 यदङ्गा कुरुते पापं तस्मात्सपरिमुच्यते ॥

दक्षिणाचात्र सुवर्णं ।

यदाह वशिष्ठः ।

सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाफले ।
 सुवर्णं परमं ह्यायुर्दक्षिणार्थं न संशयः ॥
 गोप्रदानन्तारयते सप्त पूर्वान् नरांस्तथा ।
 सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्दिगुणमुच्यते ॥
 सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 सुवर्णं पावनं प्राहुः परिमाणं परन्तथा ॥

अत्र सुवर्णशब्दस्य हिरण्यपर्यायत्वे यथाशक्त्यानुष्ठानं अपरे-
 त्वाहुः सकृदुच्चरितसुवर्णशब्दावगतपरिमाणार्थपरित्यागानुपपत्तेः
 सुवर्णशब्दस्य प्राहुरित्यादिक्रियाकर्मभूततया द्वितीयान्तत्वेन लि-
 ङ्गविशेषनिर्द्धारणाच्च परिमाणार्थतैव न्यायेति एवं च सत्य-
 नियतानुष्ठानप्रसङ्गभङ्गः तथापरिमाणपरन्तयेत्येतदपि समञ्जसं
 स्यात् ।

अत्र केचित्तद्वोदयन्ति ।

एतदेव विधानं स्यात्तएवोपस्कराः स्मृताः ।

विधानमेतद्विनूनां सर्वासामपि पठ्यते ।

इति वचनात् प्रत्यक्षधेनोरपि सकलगुहधेनुधर्मप्राप्तौ शुक्ति-
कर्णेक्षुपादादित्वमाचरणीयमिति तदसत् दशमी स्यात् स्वरूपत
इति स्वरूपशब्द एव सवत्साङ्गोरूप धारिणीमुपकरणादिविहीना-
न्येनुमवगमयन् शुक्त्यादिमयीं कर्णादिप्रतिकृतिकृतिं निवारयति
सर्वशब्दश्च प्रकृतापेक्षोपि स्वरूपधेनुवर्जमवतिष्ठते तस्मात् तत्
स्वरूपधेन्यागुहधेनोरितिकर्तव्यता कर्तव्येति वक्ष्यमाणसुवर्णशु-
द्धिकाविधिस्तु भिन्न एवेति सर्वमनवद्यम् ।

इति गोदानविधिः ।

अथ स्कन्दपुराणे ।

सवत्सां कांस्यदोहनां हेमशृङ्गीं रूप्यसुराम् ।
दुकूलचौमवासितां शय्यास्तरणसम्पन्नाम् ॥
वहुपूष्पफलैर्युतां ब्राह्मणान् तर्पयित्वा तु ।
यो नरोगां प्रयच्छेत्तु गन्धमाख्यैरलङ्कृतम् ।
देवैरध्यासितां तां तु सर्वैस्तद्वद्भुजेन तु ॥
सृदुवन्धेन वध्नीयात्ततः सृक्षे न रज्जुना ।
कुशान् सुवर्णबीजानि तिलाः सिद्धार्थकास्तथा ॥
प्रदद्यात्तान्ततोद्भिद्य मन्त्रेणानेन सुव्रत ।
सर्वदेवमयीं दोरघ्नीं सर्वलोकमयीं तथा ॥
सर्वलोकनिमित्तान्तां सर्वदेवनमस्कृतां ।
प्रयच्छामि महासत्त्वामन्त्रयाय शुभामिति ॥

एवं स दत्त्वा योगान्तु यत्र यत्र प्रजायते ।
तत्र तत्र गता सा तान् जन्तुं स्तारयते भयात् ॥
सर्वलोकान्तरे गत्वा रमते च यश्चानरः ।
स तथा मानवीजातो गोसहस्री महाबलः ॥
रूपवान् धनवान् चैव बहुपुत्रश्च जायते ।

कात्यायनः ।

शीलोपपन्नां सवनोत्तरीयां
कांस्थीपदीहां कनकान्तशृङ्गीं ।
विप्राय दत्त्वा भगवन् प्रियाय
प्रयाति लोकानसृतान् सुपुण्यान् ॥
संवर्त्तः । यो ददाति शफैरौष्यैर्हेमशृङ्गीमरोगिणीं ।
सयक्तां वस्त्रसंयुक्तां सुशीलां गां पयस्विनीं ॥
यावन्ति तस्या रोमाणि सवक्त्राया दिवङ्गतः ।
तावतो वक्त्ररानास्ते स नरो ब्रह्मणोन्तिके ॥
देवलः । चामीकरमये शृङ्गे कृते रौप्यमयाः खुराः ।
कांस्थजं दीहनं पृष्ठं ताम्रं वस्त्रयुगान्विता ॥
पुष्पमालावृता धूपघण्टाचामरमण्डिता ।
दीयते पुच्छदेशेन शय्या दक्षिणान्विता ।
दत्त्वेवं दत्तभीमाढ्यो दिव्यस्त्रीवृन्दसंहतः ।
गोवक्त्ररोमतुल्यानि वर्षाणि दिवि मोदते ॥

इति हेमशृङ्गीदानविधिः ।

नन्दिपुराणे ।

योगां सुपरिपूर्णाङ्गीं हेमशृङ्गोमकोपनां ।
सुशीलां राजतैः पादैश्चित्रवस्त्रसुसंहतां ॥
सलोहपात्रां कुतपे निविष्टचरणां तथा ।

कुतपोऽत्र नेपालकम्बलः ।

स दक्षिणां प्रदद्याद्वा सोऽक्षयं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
गवि रोमाणि यावन्ति प्रसूतिकुलसंस्थितः ।
तावन्त्यद्दानि यमसि स्वर्गे दाता न संशयः ॥

इत्यपरहेमशृङ्गोदानविधिः ।

एतच्छतगुणं पुण्यं कपिलादानतः स्मृतम् ।

अथ मत्स्यपुराणे ।

दग्मसौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपलान्विताः ।
पञ्चाशत्पलिकं कांस्यन्ताम्बं वापि तथैव च ॥
दाता स्यात् स्वर्गमाप्नोति यावदाहूतसंप्लवं ।
'पञ्चपलानि' रौप्यस्येति विज्ञेयं ।

ताम्बं पृष्ठे कांस्य दोहनं ।

आच्छादनार्थं वासोयुगं सुवर्णदक्षिणेत्यपि बोद्धव्यं ।

इति कनकशृङ्गोदानविधिः ।

ब्रह्म पुराणे ।

गान्ध्यादिदूर्णां विप्राय गृहमेधिने ।
सुवर्णालङ्कृतशृङ्गो वस्त्रघण्टासमन्वितां ॥

प्रत्ययां त्रिसमृद्धां तु ललाटतटतर्पणां ।
 राजतक्षत्रचरणां मुक्तालाङ्गूलभूषितां ॥
 कांस्योपदोहां-लमाञ्च लवणादितृणोदकैः ।
 गवां पुच्छं गृह्यत्वा च ससुवर्णेन पाणिना ॥
 गृहस्थो वेदविधिप्रोदापयेत् तत्प्रतिग्रहं ।
 भोगसौख्यप्रदाञ्चैता गोमाता पापनाशिनी ॥
 कृष्णा स्वर्गप्रदा ज्ञेया गौरौ च कुलवर्द्धनौ ।
 रक्ता रूपप्रदा ज्ञेया पीता दारिद्र्यघातिनी ॥
 पुत्रप्रदा कृष्णसारौ नीला धर्मविवर्द्धनी ।
 कपिला सर्वपापघ्नी मानावर्णा च मोक्षदा ॥

प्रत्यया नववयस्का, त्रिसमृद्धा गौलचौरप्रसवगुणयुक्ता, लव-
 णादितृणोदकैस्तृप्तेति सर्वदा लवणादिषु तुष्टेत्यर्थः ।

इति सुवर्णशृङ्गीदानविधिः ।

आदित्यपुराणे ।

कृष्णाङ्गान्ददते यस्तु पट्टकक्षां खलङ्कृतां ।
 घण्टामालाकुलां कृत्वा पुष्पैश्चैवाप्यरक्षतां ॥
 विधिवच्च द्विजातिभ्यो यमलोकं न पश्यति ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं दाता कामांश्च मानसान् ॥
 श्वेताङ्गान्ददते यस्तु दिव्यं रत्नैरलङ्कृतां ।
 घण्टामालाकुलां कृत्वा पुष्पैश्चैवाप्यङ्कृतां ॥
 मुखे धूपः प्रदातव्यो घृतेनास्यञ्च पूरयेत् ।
 सुवर्णशृङ्गाभरणा तथा रौप्यखुरा शुभा ॥

पटङ्गना शुभाचैव दातव्या ध्यानयोगिनि ।
 यस्तु दद्याच्च गां श्वेतां तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं च यत् ।
 कुलोदतस्य हस्तस्य तत्तत्तत्तत्तदेव नश्यति ॥
 गान्ददानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्व्वशः ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
 नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते सोमलोकं व्रजन्ति ते ।
 गौरीं चैव प्रयच्छेत्तु यस्तु गां वै नरः शुचिः ॥
 अहोरात्रोषितश्चैव कृतशौचोनरः सदा ।
 सुवर्णशृङ्गीं रोष्यसुरां मुक्तालाङ्गूलभूषितां ॥
 घण्टामालाकुलां चैव गन्धपुष्पैरलङ्कृतां ।
 कुतपश्चास्तरिह प्राज्ञो मुखे धूपं प्रदापयेत् ॥
 भक्षभोज्यान्नपानेन ब्राह्मणान् भोजयेद्भुभान् ।
 गान्ददानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्व्वशः ॥
 मातृकं पैतृकं चैव यच्चान्यदङ्कृतं भवेत् ।
 पापञ्च तस्य तत् सर्व्वं दहत्यग्निरिवेत्थनम् ॥
 वर्षकोटिसहस्रन्तु पुमान् स दिवि मोदते ।
 दासीदासैरलङ्कारैस्तूयते सर्व्वजन्तुभिः ॥
 अरीगश्चैव जायेत तेजस्वी च भवेन्नरः ।
 नीलवर्णाञ्च गान्दद्याद्दोग्धीं शीलगुणान्विताम् ।
 सुवर्णशृङ्गीं रोष्यसुरां मुक्तालाङ्गूलभूषिताम् ॥
 पटङ्गनां शुभां सोम्यां घण्टादामैरलङ्कृताम् ।
 पञ्चरङ्गेण सूत्रेण गणवेशनशोभिताम् ॥

रुद्रस्य प्रमुखे देया विशोच ब्रह्मण्य ह ।
गां ददानीह इत्येववाचा पूयेत सर्वशः ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते नीलां गां ददते तु यः ॥
वर्षकोटिसहस्राणि लोके तिष्ठति वारुणे ।
दधिचौरवहा नद्यो वर्त्तन्ते सर्वतः सदा ॥
घृतशैलाः प्रपद्यन्ते नवनीतस्य पर्वताः ।
क्षुषिभागी बहुधनो दुर्भक्षश्च न पश्यति ॥

इति नानागोदानविधिः ।

महाभारते । समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।

सुव्रतां वस्त्रसम्पन्नां ब्रह्मलोके महीयते ॥

समानवत्सां समानवर्णवत्सां ।

रोहिणीन्तुल्यवत्सां च धेनुं दद्यात्पयस्विनीं ।

सुव्रतां वस्त्रसंवीतां इन्द्रलोके महीयते ॥

समानवत्सां शबलां धेनुं दत्त्वाः पयस्विनीं ।

सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते ॥

‘शबला, कर्बुरा ।

समानवत्सां क्षुण्णान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं ।

सुव्रतां वस्त्रसंवीतां अग्निलोके महीयते ॥

वातरेणुसुवर्णान्तु सवत्सां कामदोहिनीं ।

प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके महीयते ॥

समानवक्षां धूम्रान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं ।

सुव्रतां वस्त्रसंयुक्तां यमलोके महीयते ॥

अर्घ्यां हेमसवर्णान्तु सवक्षां कामदोहनाम् ।

प्रदाय वस्त्रसंवीतां कृष्णं लोकमश्रुते ॥

अर्घ्या, गौः, कामदोहनां अनायासदोहाम् ।

हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवक्षां कामदोहनाम् ।

प्रदाय वस्त्रसम्बीतां कौवेरं लोकमाप्नुयात् ॥

पलालधूमवर्णान्तु सवक्षां कामदोहनाम् ।

प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते ॥

सवक्षां पीवरीन्दत्त्वा सितकण्ठीमलङ्कृताम् ।

वेश्मदेवमसम्बाधं स्थानं येष्टं प्रपद्यते ॥

सितकण्ठीं कृष्णगलां ।

समानवक्षां गोरीन्तु धेनुन्दत्त्वा पयस्विनीं ।

सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वसुनां लोकमश्रुते ॥

‘सुव्रता, सुखदोह्या ।

पाण्डुकम्बलवर्णान्तु सवक्षां कामदोहनाम् ।

प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमश्रुते ॥

वत्सोपपद्मान्नीलाङ्गीं सर्व्वरत्नसमन्विताम् ।

गन्धर्वाप्सरसां लोकान् दत्त्वा प्राप्नोति मानवः ॥

गं. प्रदानरतोयाति पीत्वा जलदसञ्चयान् ।

विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन् विराजते ॥

तच्चारुवेष्टाः सुशोण्यः सहस्रं वरयोषितः ।

रमयन्ति नरश्रेष्ठं गोप्रदानरतचरम् ॥

इति समानवत्सगोदानविधिः ।

आदित्य पुराणे ।

कपिलां ये प्रयच्छन्ति चेलच्छत्रां स्वलङ्घिताम् ।

सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तानाङ्गूलभूषिताम् ॥

श्वेतवस्त्रपरिच्छत्रां घण्टास्वनरवैर्युताम् ॥

घण्टास्वनरवैः, घण्टाशब्दकोलाहलैः ।

सहस्रं योगवान्दत्त्वा कपिलाद्यापि सुव्रत ।

सममेव पुरे प्राह ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः ॥

यावन्ति रोमकूपाणि कपिलाङ्गे भवन्ति हि ।

तावत्कोटिसहस्राणि वर्षाणां दिवि मीदते ॥

रुक्मशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषिताम् ।

कांक्षोपदोहनां धेनुं दस्त्रच्छत्रामलङ्घिताम् ॥

दत्त्वा द्विजेन्द्राय नरः स्वर्गलोके महीयते ।

दशधेनुप्रदानेन तुल्यैका कपिला मता ॥

याज्ञवल्काः ।

हेमशृङ्गीं शफैरौप्यैः सुशीलां वस्त्रसंयुतां ।

सकांस्थपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदचिणा ॥

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वस्त्ररान् रोमसंमितान् ।

कपिलाञ्चेत्तारयति भूयस्वासप्तमं कुलम् ॥

व्यासः । रुक्मशृङ्गीं रौप्यखुरां वस्त्रकांक्षोपदोहनाम् ।

सवत्सां कपिलान्दत्त्वा वंशान् सप्त समुद्धरेत् ॥
 यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया भवन्ति हि ।
 सुरभीलोकमासाद्य रमते तावतीः समाः ॥

लोकोत्तरे ।

घण्टाचामरसंयुक्ता किङ्किणीजालमण्डिता ।
 दिव्यवस्त्रसमायुक्ता हेमदर्पणभूषिता ॥
 पद्मस्त्रिणी सुशीला च तरुणी वत्सकान्विता ।
 कपिलैवं प्रदातव्या शिवस्थायै विधानतः ॥

दानमन्त्रस्तु मत्स्यपुराणे ।

कपिले सर्वभूतानां पूजनोपासि रोहिणि ।
 तोयदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 इति कपिलादानविधिः ।

कूर्मपुराणात् ।

दशसौवर्णिके नृङ्गे खुराः पञ्चपलान्विताः ।
 पञ्चाशत्पलिकन्ताम्ब्रं कांस्यं चैतावदेव तु ॥
 वस्तन्तु विगुणमेवा दक्षिणा च चतुर्गुणा ।
 एतैरलङ्कृतां धेनुं घण्टाभरणभूषिताम् ॥
 कपिलां विप्रमुख्याय दत्त्वा मोक्षमवाप्नुयात् ।
 द्विगुणोपस्करोपेता महती कपिला स्मृता ॥
 दत्त्वा सा विप्रमुख्याय स्वर्गमोक्षफलप्रदा ।
 सप्तजमरुतात्पापान्मुच्यते दशसंयुतान् ॥

यानन्यान् प्रार्थते कामांस्तांस्तान् प्राप्नोति मानवः ।

अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलमाप्नोत्यसंशयः ॥

इति कपिलादानविधिः ।

अथ देवतोद्देशेन गीदानं ।

लिङ्गपुराणे ।

देवदक्षिणदिग्भागे धेनुः कार्य्या उदङ्मुखी ।

प्राङ्मुखं वत्सकं कृत्वा ब्राह्मणं च उदङ्मुखम् ॥

प्राङ्मुखो यजमानस्तु पूजयेद्ब्राह्मणं ततः ।

कोदादितिचमन्त्रेण गृह्णीयाद्ब्राह्मणः स्वयम् ॥

देवोऽत्र महेश्वरः ।

एवंविधानतो दत्त्वा याति दाता शिवालयं ।

तत्र भुक्त्वा च यान् भोगानन्ते ब्रह्मैति शास्त्रतम् ।

देवीपुराणे ।

नीलां वा यदि वा श्वेतां पाटलां कपिलामपि ।

सदुग्धां वत्सलाञ्चैव सुखदोहां सुगान्ध्रुप ॥

आदाय विधिवद्देवीं पूजयेच्छुभपङ्कजैः ।

धूपन्तु पञ्चनिर्यासन्तुरुष्कागुरुचन्दनम् ॥

दत्त्वा तु मन्त्रपूर्वन्तु नैवेद्यमुपकल्पयेत् ।

पायसं घृतसंयुक्तं जामयेच्च तथा तु ताम् ॥

दिजाय शिवभक्ताय सवत्साङ्गां निवेदयेत् ।

सहेमवस्त्रकांस्याच्च महापुण्यमवाप्नुयात् ॥

यावत्तद्रोमसंख्यानं तावदेव्या पुरम्बसेत् ।

इहैव गतपापोऽसौ जायते नृपसत्तम ॥

विष्णुधर्मं मान्वाता उवाच ।

ब्राह्मणः प्रीणनार्थाय केशवस्य शिवस्य च ।

यानि दानानि देयानि तान्याचक्ष्व द्विजोत्तम ॥

येन चैव विधानेन दानं पुंसः सुखावहम् ।

ऐहिकामुष्मिकांसि च करोति न विहन्यते ॥

वसिष्ठ उवाच ।

गोदानमादौ वक्ष्यामि प्रत्यक्षक्रमयोगतः ।

येनचैव विधानेन धेनुं नाधिकविस्तरम् ॥

पुण्ड्रान्दिनमथासाद्य स्नात्वा तप्यं पितृस्तथा ।

कृतोपवासः सम्प्राश्य पञ्चगव्यं नरेश्वर ॥

पृतत्तीराभिषेकश्च कृत्वा विष्णोः शिवस्य च ।

तमभ्यर्च्य यथान्यायं पुष्पादिभिरनुत्तमात् ॥

उदग्मुखीं प्राङ्मुखीं वा गृष्टिं कृत्वा पयस्विनीं ।

‘गृष्टिः’ सकृत्प्रसूतेत्यर्थः ।

सपुत्रां वस्त्रसंबोतां सितयज्ञोपवीतिनीम् ।

स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां सुवर्णोपरि संस्थिताम् ॥

शक्तितोदक्षिणायुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

गावो ममायतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ॥

गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ।

प्रदक्षिणं ततः कृत्वा धेनुं द्विजवरञ्च तम् ॥
 इमां नः प्रतियह्नीष्व धेनुर्दत्ता मया तव ।
 स मे पापापनोदाय गोविन्दः प्रीयतामिति ॥

वज्रिपुराणे तु

अयमधिको मन्त्रः ।

या धेनुः काश्यपस्यासीदचेर्वा गौतमस्य च ।
 साभिकामफला देवि इह लोके परत चेति ॥
 एवमुच्चार्य तं विप्रं गोविन्दं नृप कल्पयेत् ।
 अनुव्रजेत्तु गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ॥
 अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति ।
 सर्वकामसमृद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 सप्तावरान् सप्तपरानात्मानश्चैव मानवः ।
 सप्तजन्मकृतात्पापान्कोचयत्यवनीपते ॥
 पदे पदे ऽश्वमेधस्य गोसवस्य च मानवः ।
 फलमाप्नोति राजेन्द्र दद्यादैवञ्चगौ हरिः ॥
 सर्वकामदुष्टा सम्यक् सर्वकालेषु पार्थिव ।
 भवत्यथो पापहरा यावदिन्द्राद्यतुर्दश ॥
 सर्वेषामेव पापानां कृतानामविजानता ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तमनुतापोपहं हितम् ॥
 सर्वेषामेव देवानामेकजन्मानुगं फलम् ।
 हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः ।

लोकाः कामदुषाः प्राप्ता दस्वैतद्विधिना नृप ॥
 गोभ्योऽधिकं जगति नापरमस्ति किञ्चि-
 दानम् पवित्रमिति शास्त्रविदोवदन्ति ।
 ताः सम्प्रदैः सुरसदृश समीहमानै-
 र्देया सदैव विधिना द्विजपुङ्गवेभ्यः ।

इति देवतोद्देशेन गोदानविधिः ।

अथ देवताभ्यां गोदानम् ।

स्कन्दपुराणे ।

शिवाय विष्णवे चापि यस्तु दद्यात्पयस्विनीम् ।
 धेनुं स्नानोपहारार्थं स परं ब्रह्म गच्छति ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सौरौ सूर्याय योदद्यात्तक्षणीञ्च पयस्विनीम् ।
 तेन दत्तं भवेत्सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥

‘सौरौ, सूर्यसुता धेनुरित्यर्थः ।

स्नानाग्निकार्यमुद्दिश्य सुरूपां सुपयस्विनीम् ।
 कुलीनां कपिलान्दत्त्वा दत्तं भवति गोशतम् ॥
 य एवं गामलङ्कृत्य दद्यात् सूर्याय मानवः ।
 सोऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥

तथा । योदद्यादुभयमुखीं सौरभेयौ दिवाकरे ।
 सप्तद्वीपां महीं दत्त्वा यत् फलं तदवाप्नुयात् ॥
 पादद्वयं शिरोर्ध्वञ्च यदा स्यादेव निर्गतम् ।
 तदा सा पृथिवी ज्ञेया सशैलवनकानना ॥

अथ वृषभैकादशीदानम् ।

शिवधर्मात् ।

दश गावः स वृषभा वृषभैकादशी स्मृता ।
शिवाय विनिवेद्यैवं विशुद्धेनान्तरात्मना ॥
रुद्रैकादशतुल्यान्ना वलभोगादिभिर्गुणैः ।
शिवादिसर्वलोकेषु यथेष्टं मोदते वशी ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दश गावः स वृषभा वृषभैकादशस्य ताः ।
सूर्याय विनिवेद्येह यत्फलं लभते शृणु ॥
द्वादशादित्यतुल्यान्ना अग्निमादिर्गुणैर्युतः ।
सौरादिसर्वलोकेषु यथेष्टं मोदते दिवि ॥

अथ वृषभाधिकगोशतदानं ।

शिवधर्मोत्तरात् ।

वृषभं गोशतं दद्याच्छिवायातौव शोभनम् ।
त्रिःसप्तकुलजैः सार्द्धं शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥
सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैः सार्वकामिकैः* ।
अनेकयानसंस्थानैरसुरासुरपूजितैः ॥
शतरुद्रवलोपेतो वीरभद्र इवापरः ।
गत्वा शिवपुरन्दिव्यमशेषाधिपतिर्भवेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सवृषं गोशतं दत्त्वा भास्कराय नराधिप ।

* सार्व भौमिकैरिति क्वचित् पाठः ।

त्रिः सप्तकुलजैः सार्धं शृणु यत्फलमाप्नुयात् ॥
 सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्दिवाकर इवापरः ।
 गत्वादित्यपुरं रम्यं क्रीडते सूर्यवन्नृपः ॥
 भुक्ता तु विपुलान् भोगान् प्रलये सर्वदेहिनाम् ।
 मोहकब्रुकमुत्सृज्य विशत्यादित्यमण्डलम् ॥
 सर्वज्ञः सूर्यपरमः शुद्धस्वात्मनि संस्थितः ।
 सर्वगः परिपूर्णत्वात् सूर्यवद्दोषिमान् भवेत्* ॥

इति देवतागोदानविधिः ।

अथ त्रिरात्रगोदानविधिः ।

विशुद्धस्मोत्तरे ।

हेमशृङ्गीं रौप्यसुरां मुक्तालाङ्गूलभूषणाम् ।
 अहताम्बरसंवोतां तथाकांस्थोपदोहनाम् ॥
 त्रिरात्रं स्थण्डिले सुप्ता त्रिरात्रं गोरसाशनः ।
 दत्तान्तु तर्पिते दत्त्वा वाससा संवृते द्विजे ॥
 सदक्षिणा महाभाग त्रिरात्रं गोरसैस्ततः ।
 प्राणसन्धारणकृत्वा शिवलोके† महीयते ॥
 यावन्ति धेनोरोमाणि तावद्वर्षाणि मानवः ।
 दत्त्वैवं कपिलां विप्राः प्राप्नोत्यभ्यधिकं फलम् ॥

महाभारते ।

* सूर्यवद्दोषिमाप्नुयादिति कश्चिन्पाठः ।

† मया लोके इति कश्चिन्पाठः ।

तिस्त्रोरात्रीस्त्वद्विरुपोष्य भूमौ
 वृषा गावः स्तुपितेभ्यः प्रदेयाः ।
 वल्लैः पीताः सुप्रजाः सोपचारा
 स्युहं दत्त्वा गोरसैर्वर्त्तितव्यं ॥

तथा । द्विजातिमभिसत्कृत्य श्वःकल्पमुपवेद्य च ।

प्रदानार्थं नियुञ्जीत रोहिणो नियतव्रतः ॥

श्वःकल्पमुपवेद्य प्रातःकाल उपस्थानं कर्त्तव्य इति ज्ञापयित्वा,
 आह्वानञ्च प्रयुञ्जीत समङ्गे बहुले इति ।

प्रविश्य च गवां मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत् ।

गौर्मे माता वृषभश्च पिता मे
 दिवं शर्म मे प्रतिष्ठा प्रपद्ये ।
 प्रपद्यैकां सर्व्वरौमुख्यगोषु
 मुनिर्वाणौमुत्सृजे गोप्रदाने ॥

समतामेति वै गोभिः समसंख्यः समव्रतः ।

एकात्पगमनात्सद्यः कल्पघातं द्विप्रमुच्यते ॥

उक्तष्टवृषवत्सा हि प्रदेया सूर्य्यदर्शने ।

उक्तृष्टौ त्यक्तौ वृषवत्सौ यथा सा तथा,

जर्जस्विन्य जर्जमेधाश्च यज्ञो
 गर्भो अमृतस्य प्रतिष्ठा चित्तौ
 प्रवाहाः पुण्यभावाः प्राजापत्याः
 सर्व्वमित्यर्धवादः श्रुतौहि सः ॥
 गावोममैनः प्रमुदन्तु सौख्या
 स्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय सन्तु ।

ब्राह्मता मे ददतश्चाययन्तु ।
 तथा मुक्ताः सन्तु सर्वांशिवो मे ॥
 शेषोत्सर्गं कर्मभिर्देहमोक्षे
 सरस्वत्यः त्रेयसि सम्प्रवृत्ताः ।
 यूयन्नित्यं पुण्यकर्म्मोपवत्यः ।
 दिश त्वं मे गतिमिष्टां प्रपन्नाः ॥
 या वै यूयं सोऽहमाद्यैकभावो ।
 युष्मान् दत्त्वा चाहमात्मप्रदाता ॥
 नमस्कृता मन एवोपपन्नाः ।
 संरक्षध्वं सौम्यरूपीयरूपाः ॥
 एवन्तस्याग्रे पूर्वमर्घं वदेहै ।
 गवां दाता विधिवत् पूर्वदृष्ट्या ॥
 प्रतिभूयाच्छेषमर्घं द्विजातिः
 प्रतिगृह्णन् गोप्रदाने विधिज्ञः ॥

पूर्वमर्घं, यावैयूयमित्यादिकं ।
 गां ददानीति वक्तव्यमर्घ्यं मुञ्चावसुप्रदत् ।
 उधस्या नमितव्याच वैष्णवीतिच चोदनात् ।
 नाम संकीर्त्तयेत्तस्या यथासंख्यं यथोत्तरं ॥
 फलषट्त्रिंशदष्टौ च सहस्राणि च विंशति ।
 एवमेतान् गणान् बुद्ध्वा गवादीनां यथा क्रमं ॥
 गोप्रदाता समाप्नोति समस्तानष्टमेक्रमे ।

‘अर्घ्यं’ अर्घाहं, ‘उस्त्रावसु, गोधनं प्रदत्,
 प्रददत्, उधस्यं चौरं तदुक्ता उधस्या

अष्टमे क्रमे, गवि दत्तायां गच्छन्त्यामष्टमे पदे ।

गोदः शीलां निर्भयवार्धदाता

नस्योती वै वसुदाता च कामी ।

उपस्योटाभारं नयद्य विद्वान् ।

विख्यातास्ते वैष्णवाश्चन्द्रलोकाः ।

गां वै दत्त्वा गोव्रती स्याच्चिरात्रं

निशां चैकां सम्बसेतेह ताभिः ॥

काम्याष्टम्यां वर्त्तितव्यं त्रिरात्रं

गवां रसैर्वा शक्तता प्रस्रवैर्वा ।

वेदव्रती स्याद्दृषभप्रदाने

वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ॥

तथा, गवां विधि मासाद्य यज्वा

लोकानयान् विन्दते नाविधिघ्नः ।

वसुदा द्रव्यदाः ।

‘कामी, काम्यफलवान् ।

‘उपस्योटा, उपस्यावाहयिता गायत्र्या इत्यर्थः ।

‘काम्याष्टमी, रोहिणीयुक्ताष्टमी । रसैर्दध्यादिभिः ।

‘प्रस्रवैः, चौरैः ।

‘वेदव्रती, वेदव्रतफलवान् ।

‘गवांयज्वा, गोप्रदाता ।

कामान् सर्वान् पार्थिवानेकसंस्थान् ।

योवै दद्यात् कामदुग्धाच्च धेनु’ ।

सम्यक्तास्वर्हव्यकथौषवत्
 स्तासामुक्तं आयसं संप्रदानं ॥
 न चाशियायात्रतायोपकुर्वात्
 नाशान्ताय नच वक्तव्यये ।
 गुह्योद्भवं सर्व्वलोकस्व धर्म्मा
 नेमान् धर्म्मान्यत्र तत्र प्रकल्पयेत् ॥

इति चिरावगोदानविधिः ।

अथाह बृहगोतमः ।

धेनुं पयस्विनीं हृद्यां वण्टाभरणभूषितां ।
 हेमशृङ्गीं रौप्यसुरां वासीभिर्वैष्टितां नरः ॥
 नवधान्यैः समायुक्तामेकैकं द्रोणपञ्चकं ।
 सहिरण्यां तु तां दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 अलोलुपाय शान्ताय धर्म्मज्ञाय विशेषतः ।
 होमश्च पूर्व्ववत् कार्य्यः समिदान्यचरुत्कटं ॥

पूर्व्ववदिति रूप्यवृषभदानवदित्यर्थः ।

तस्मै हुतव्रतो दद्यात् पूजितायांगुलौयकैः ।
 गां कृष्णां कृष्णरूपायमन्त्रेणानेन रोगवान् ॥
 देवकौपुत्र चाणूरकंसारिष्टविनाशनः ।
 नाशय ग्रहणीं कृष्ण गोपोजनमनोत्सवः ॥

दानमन्त्रः । हतेनानेन दानेन ग्रहणीशान्तिमुच्छति ।

तस्मादेतत् कर्त्तव्यं ग्रहणीरोगिणा सदा ।

इति ग्रहणीहरधेनुदानविधिः ॥

तथा । धेनुं पयस्विनीं दाता लोहितां हेमशृङ्गिकां ।

तथा रूप्यसुरां रक्तवस्त्रेण समसङ्गृतां ।

ब्राह्मणायग्निवर्षाय दद्यात्सत्कृत्य मानवः ॥

पलेन वा पलाङ्गेन तदर्हनायवा पुनः ।

सुवर्णेन युतां शुभ्रां यदा स्वविभवेन तु ॥

द्विजोत्तमाय श्रेष्ठाय सर्व्वशास्त्रार्थवेदिने ।

धेनुन्तामतिसंहृष्टो मन्त्रेणानेन भक्तितः ॥

गावोमे हृदये सन्तु गावोमे सन्तु पृष्ठतः ।

देवानायातु सुरभी कृपयासृग्दरं मम ॥

दानमन्त्रः ।

विनाशयत्यदोदानमपि दीर्घमसृग्दरम् ।

तेनेदं यत्नतः कुर्यादसृग्दरगदाहिं तः ॥

इति असृग्दरनाशनधेनुदानविधिः ।

अथ वैतरणीगोदानं ।

आह व्यासः ।

आसन्नसूत्रुना देया गौः सवत्सा तु पूर्व्ववत् ।

तदभावे तु गौरेव नरकोडरणाय वै ॥

पूर्व्ववत्, सुवर्णशृङ्गिकाविधिना ।

तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं तु गां ।

शक्नोऽन्यो ऽरुक् तदा दद्याच्चे योदद्यात् सृतस्य च ॥

अरुक्, रोगरहितः ।

अथ दानमन्त्रः ।

यमहारे महाघोरे* कृष्णा वैतरणी नदी ।
तां तर्तुं गां ददाम्येतां तुभ्यं वैतरलीमिति ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते युधिष्ठिर उवाच ।

यमहारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी ।
किंरूपा किंप्रमाणा सा कथं सा गर्हिता किल ॥
कथं तस्याः प्रमुच्यन्ते केषां वासस्तु सन्ततं ।
केषां तथानुकूला सा एतद्विस्तरतोवद ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

या सा वैतरणी नाम यमहारे महानदी ।
तस्याः प्रमाणं रूपं च शृणु सर्वभयावहं ॥
शतयोजनविस्तीर्णा पृथुत्वे सा महासरित् ।
अगाधानन्तरूपा सा दृष्टमात्रात् भयावहा ॥
पूयशोणिततोया सा मांसकर्दमनिर्मिता ।
छमिभिः सङ्कुलं भयं वज्रतुण्डैरयोमुखैः ॥
शिष्टमारैश्च मकरैर्वज्रकर्त्तारिसंयुतैः ।
अन्यैश्च जलजैर्घोरैर्युक्ता सा मर्त्यभेदिभिः ॥
पतन्ति तत्र वै मर्त्यास्त्रन्दमानाः सुदारुणाः ।
हा भ्यातः पुत्र तातेति प्रलपन्तो मुहुर्मुहुः ॥
चिरमन्तर्निमज्जन्ति ग्लानिं गच्छन्ति देहिनाः ।
चतुर्विधैः प्राणिगणैर्द्रष्टव्या सा महानदी ॥

* नत्रा इति कचित् पाठः ।

तरन्ति तस्या दानेन अन्यथा तु पतन्ति ते ।
 धार्मिका दानशीलाश्च तां तरन्ति नरोत्तम ॥
 सानुकूला भवेद्येन नदी वैतरणी नृणां ।
 तत् शृणुष्व नरव्याघ्र कथमानं युधिष्ठिर ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनस्रये ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु दीयते दानमादरात् ॥
 पाटलामशवा कृष्णां कुर्यादैतरणीं शुभां ।
 सुवर्णशृङ्गो रौप्यसुरां कांस्यपात्रसुदोहनां ॥
 कृष्णवस्त्रयुगच्छवां सप्तधान्यसमन्वितां ।
 कार्पासद्रोणशिखरे आसीनां ताम्रभाजने ॥
 यमं हैमं प्रकुर्यादै लोहदण्डसमन्वितं ।
 महामहिषमारूढमूढपाशङ्करे परे ॥
 द्रुतुदण्डमयं बद्धा उडपं पट्टवन्धनैः ।
 उडूपोपरि तां धेनुं सूर्यदेहसमुद्भवां ॥
 लत्वा प्रकाशयेद्दिद्वान् कृत्रोपानहसंयुतां ।

सप्तधान्यानि द्रोणश्च, परिभाषायां व्याख्यातानि उडूपं चुद्र-
 नौका ।

इममुच्चारयेत् मन्त्रं संगृह्योदकमण्डलं ।
 यमहारे महाघोरे दृष्ट्वा वैतरणीं नदीं ॥
 तर्तुकामोददाम्येनां तुभ्यं वैतरणीं च गां ।

अधिवासनमन्त्रः ।

ओं विष्णुरूप दिजश्रेष्ठ भूदेवपंक्तिपावन ।

सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्ता वैतरणी नदी ॥
 दानमन्त्रः । धर्मराजं च विप्रं च धेनुं वैतरणीं तथा ।
 सर्वं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 पुष्कं संगृह्य तद्वेनोरग्रे कृत्वा च ब्राह्मणं ।
 धेनुके त्वं प्रतिक्षस्व बभूवारे महालये ।
 उत्तितीर्षुरहं देवि वैतरण्यै नमो नमः ॥

अनुव्रजनमन्त्रः ।

अनुव्रजेच्च गच्छन्तं सर्वं तस्य गृहे नयेत् ।
 एवं कृते महीपाल सा रसरित् सुखदा भवेत् ॥
 तरते च तथा धेन्वा सा सरिज्जलवाहिनी ।
 सर्वाङ्गादानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः ।
 रोगी तु रोगनिर्मुक्तः तथैवोपरमेत् स्मृतिः ॥
 इतीदमुक्तं तव धर्मसूनोः
 पुण्यं मया वैतरणीप्रदानं ।
 शृणोति भक्त्या पठती ह सम्यक्
 स याति विष्णोः पदमप्रमेयं ॥
 इति वैतरणीधेनुदानविधिः ।

अथोभयतोमुखीदानं ।

स्कन्दपुराणे ।

प्रसूयमानां योगां च दद्यादुभयतोमुखीं ।
 यथोक्तेन विधानेन स जातिस्मरतां लभेत् ॥

नन्दिपुराणे ।

यद्योभयमुखीं दद्याद्वा विप्रे वेद्वादिनि ।

देवाय वाप्यभौष्टाय स कुलान्येकविंशतिः ॥

समुद्धृत्य नरस्तिष्ठेन्नरकात् ब्रह्मणोऽन्तिके ।

युगानि रोमतुल्यानि यदि यदापरोनरः ॥

याज्ञवल्काः । सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीं ।

दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूर्व्वेण विधिना ददत् ॥

पूर्व्वेण विधिना, हेमशृङ्गीशफैरौघैरित्यादिना प्रत्यक्षधेनूक्तेन,
विष्णुः ।

अथ प्रसूयमाना गौः पृथिवी भवति तामलङ्कृत्य समुवर्णां
विप्राय दत्त्वा पृथिवीदानफलमाप्नोति ।

अत्र गाथा भवति ।

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीं ।

दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति यद्धानः समाहितः ॥

महाभारते ।

यावदङ्गप्रसूता गौस्तावत्सा पृथिवी स्मृता ।

पृथिवी तेन दत्ता स्यात्तादृशीं गां ददाति यः ॥

देवलः । यावद्वत्समुखा योनौ नयायाद्वर्भनिष्कृतिः ।

यावन्न जायते धेनुस्तावद्गूः सचराचरा ॥

अलङ्कृत्योक्तविधिना सुवर्णत्रिपलान्विता ।

दातव्या द्विपला मध्या पलाण्या कन्यसा मता ॥

दत्त्वेमां पुरुषः स्वर्गे वसत्यमरपूजितः ।

गोवत्सरोमतुल्यानि युगानीप्सितभोगभाक् ॥

मत्स्यपुराणे ।

रक्मशृङ्गीं रौप्यसुरां मुक्तालाङ्गूलभूषितां ।

कांस्थोपदोहनां राजन् सवत्सां द्विजपुङ्गवे ॥

प्रसूयमानां योदद्याद्वेनुं द्रविणसंयुतां ।

द्रविणं यत्र दक्षिणारूपं, तच्च भूरिदक्षिणा इत्यग्रेऽभिधाना-
दनन्त्यं प्रदेयं ।

यावद्वत्सोयीनिगतोयावद्दर्मं न मुञ्चति ।

तावद्द्वौः पृथिवीं त्रयां सशैलवनकानना ॥

प्रसूयमानां योदद्याद्वेनुं द्रविणसंयुताम् ।

सप्तसुद्रगुहा भूमिः सशैलवनकानना ॥

चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवीं नात्र संशयः ।

यावन्ति धेनुरोमाणि वत्सस्य च नराधिप ॥

तावत् संस्थान् युगगणान् देवलोके महीयते ।

पितृन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ॥

उद्वरिष्यत्यसन्देहो नरकाद्भूरिदक्षिणः ।

ष्टतचौरवहाः कुल्याः दधिपायसकईमाः ॥

यत्र तत्र गतिस्तस्य भवेच्चेप्सितकामदा ।

गोलोकः सुलभस्तस्य ब्रह्मलोकस्य पार्थिवः ॥

स्त्रियश्च तं चन्द्रसमानवक्ता

प्रतप्तजावूनदतुल्यवर्णाः ।

महानितम्बस्तनमध्यवृत्ताः ।

भजन्यजस्रं नलिनाभानेत्राः ॥

वराह पुराणे ।

सुवर्णशृङ्गी यः कृत्वा रौप्ययुक्तां खुरेऽथ वा ।
 ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा सुवर्णं रौप्यमेव वा ।
 कपिलायां स्तदापुच्छं ब्राह्मणस्य करेन्यसेत् ।
 उदकञ्च करे दत्त्वा वाचयेत् यदयान्वितः ॥
 सप्तमुद्रवना तेन सशैलवनकानना ।
 रत्नपूर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥
 पृथिवीदानतुल्येन दानेनैतेन मानवः ।
 तारितैर्धाति पितृभिर्विश्वाख्यं पदमव्ययं ॥
 ब्रह्मस्वहारको गोघ्नोभ्रूणहा पाकभेदकः ।
 महापातकयुक्तोऽपि वञ्चको ब्रह्मदूषकः ॥
 निन्दको ब्राह्मणानां च तेषां कर्माभिदूषकः ।
 एवं पातकयुक्तोऽपि गवां दानेन शुद्ध्यति ॥
 यद्योभयमुखी दद्यात् प्रसूतकनकावृतां ।
 तद्दिने पायसाहारः पयसा वापि वाहयेत् ॥
 सुवर्णस्य सहस्रेण तदर्द्धेनापि तामिति ।
 तस्याप्यर्द्धं शतं वाथ पञ्चाशच्च ततोऽर्द्धकं ॥
 यथा शत्रूणां प्रदातव्यं वित्तशाठ्यविवर्जितं ।
 इमां गृहाणोभयमुखी भवां स्नाता-ममास्तु वै ॥
 मम वंशविशुद्धस्य सदा स्वस्तिकरौ भव ।
 इरावती धेनुमती च जप्त्वा देवस्योनात्तु दनन्तरं ॥
 प्रतिगृह्णामि त्वां धेनुं कुटुम्बार्थं विशेषतः ।

स्वस्ति भवतु ते नित्यं रुद्रमातर्नमोनमः ॥

द्यौस्ते प्रतिददामि पृथिवी ते प्रतिगृह्णामि ।

क इदं कस्माद्देति जपेन्नन्वं वसुधरे ॥

विस्मजेत् ब्राह्मणं देवि गात्र तस्य गृहं नयेत् ।

उभयशिरसं दद्यादित्यनुवृत्तौ च्यवनः ।

तस्याः प्रदानकाला प्रसवकालीनान्यं कालं प्रतीचते

व्यतीपात-विषुवा-यन-षडशोति-मुख-पिण्डपदी-ग्रहणान्ताः

सर्व्वे एव पुण्यकालाः तदैव यत्र चार्द्धप्रसूता तत्र स्नातो ब्राह्मणं
ब्रूयात् शुत-शैल-सत्य-शौच-वृत्त-जातिक्रिया-द्यैर्गुणैरूपेतं च कालेन
प्रणिपत्य ब्रूयाद् दहमतोवात्तोभीतोऽस्मादगाधादपारात् संसा-
रार्णवात् समुत्तारयामि दशापरान् दशपरानात्मानञ्च च स्वामिन्
भवन्तं दानपात्रमासाद्य स चानुग्रहबुद्ध्या नार्थलिप्सया गृह्णीत
दाता च तामनुमन्ययेत् त्वं महीमवनिं विश्वहेतुः क इदं कस्माद्
इति गृह्णीतायां दक्षिणेन पाणिना वत्समाकर्षयेत् गर्भतु सत्वे-
षामवेदमिति जपेत् निष्कान्तेऽग्निमुपसमाधाय देवान् पितॄन्-
नदोः पर्व्वतान् वनस्पतीन् दधोन्नागानोषधोस्तर्पयंस्ते सैर्धन्यैस्तेषां
मन्त्रपदानि भवन्ति ये देवासो दिव्येकादशस्थाः उग्रन्तस्त्वानिधो
महि इमं मे गङ्गेयमुने सरस्वति अद्रिभिः सुतोमतिभिश्च नोहिते
वनस्पते शतवत्सो विरोह समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यादहिरिव-
भोगैः पर्य्येति राहुं मधुवाताकृतायत इति मन्त्राः तदनु पार्थि-
वीभिः पृथिवीं तर्पयेदलैर्द्यावापृथिवी पूर्वं चित्तं ये मही द्यौ
पृथिवी च नः उर्व्वं पृथ्वी बहुले दरे अन्ते गौरोर्मिमाय सलिलानि
तज्जतीत्यादिभिश्चतुरशौत्याज्याहुतौर्जुहोति ब्राह्मणान् भोजयेत्

स्वस्थयनं वाचयित अथास्य कर्मणो व्युष्टिमुदाहरन्ति अभक्ष-
भक्षमपेयपायिनं ब्रह्मघ्नं पिबघ्नं सद्यएव पुनाति उपाधायिनीं
सुतां मित्रभार्यां मातरं मातृष्वसारं मातुलानीं भगिनीं
भागिनेयीं शिष्यजायां धात्रीमन्यामप्यगम्यां गत्वीभयशिरसं-
परिकरां ब्राह्मणाय दद्यात् परिकरीस्याः सुवर्णं रूप्यं रत्नादि
क्षेत्राणि ग्रामाणि वा धान्यानि वस्त्राणि खवणाद्याश्चन्दनाद्या
गन्धाः शतं गवां तदर्द्धमर्द्धं वा सर्वस्वस्यां सहतया ब्राह्मणाय
दद्यात् महापातक मुक्तये, विमुक्तये ।

इति उभयती मुखौदानविधिः ।

अथ गोदानप्रसङ्गेन वृषभदानमप्यभिधीयते ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

उत्पाद्य सस्यानि तृणञ्चरन्ति
तदेव भूयःसकलं वहन्ति ।
नभारखिन्नाः प्रवदन्ति किञ्चित्
अहो वृषैर्जीवति जीवलाकाः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पुरा निर्मितवान् ब्रह्मा वृषभं धर्मरूपिणं ।
श्वेतवर्णं चतुष्पादं सत्त्वैकगुणधारणात् ॥
धर्म इत्याह धर्मः स धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
प्रजा धरत्वयं भूमौ धर्ममूर्त्तिर्वृषो यतः ॥
अतो वृषभदानेन दत्तं स्यात्सवराचरं ।
कृत्वा तत्पार्श्वतस्तत्र कृत्रोपानहकम्बलं ॥

वृषं संपूज्य पुण्याद्यैर्वित्तगाढादृते नरः ।
 अदया चैव यो दद्यात्तत्र मुञ्चति धर्मराट् ॥
 सर्वसस्यैः सुखैश्चैव दातारं योजयत्यसौ ।

आदित्यपुराणे ।

यो वै ददात्यनङ्गाहं सुशीलं साधुवाहिनं ।
 उभयोः पार्श्वयोर्दत्त्वा ह्युपोपानहकम्बलं ॥
 शीलवेदाङ्गसम्पन्ने हृष्टे शिष्टे द्विजे नरः ।
 पुष्टे च जन्मन च त्रे अयने विपुलेषु च ॥
 दत्त्वा तस्य अनङ्गाहं सर्वरत्नैरलङ्कृतं ।
 दत्त्वा तस्य अनङ्गाहं तस्मिन् स्थाने महासुने ॥
 क्षत्त्रपिपासार्हितस्याग्निं अयतः प्रतिपद्यते ।
 दत्त्वा प्रजापतेर्लोकान्विशोकः प्रतिपद्यते इति ॥

कण्ठं प्रलम्बगलकम्बलं तथा
 अनङ्गाहं ब्राह्मणायाय धुर्य्यं
 दत्त्वा युवानं वलिनं विनीतं ।
 हलस्य वोढारमनन्तवीर्य्यं
 प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदस्य ॥

स्कन्दपुराणे ।

निवेद्य सद्गुणोपेतमनङ्गाहं शिवाश्रये ।
 दशधेनुप्रदानस्य फलं शोभनमाप्नुयात् ॥

बृहस्पतिः ।

वेदव्रती स्यादृषभप्रदाने वेदावाप्तिर्गोषुतस्य प्रदाने ।

देवलः ।

वृषयुग्मं वृषं वापि दत्त्वा गच्छेत् सुरालयं ।
 भुङ्क्ते मन्वन्तरं भोगान् द्विगुणान् युग्मलाङ्गुली ॥
 अनङ्गाहौ तु यो दद्याद्द्विजे सौरेण संयुतौ ।
 अलङ्कृत्य यथा शक्त्वा सुवाहौ शुभलक्षणौ ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सर्वकामसमन्वितः ।
 वर्षाणि वसति स्वर्गे रोमसंख्याप्रमाणतः ॥
 यो ददाति बलीवर्हमुक्तेन विधिना शुभं ।
 अथवा गोप्रदानाच्च भुङ्क्ते दशगुणं फलं ॥

महाभारते ।

युवानमिन्द्रियोपेतं शतेन सह यूथपं ।
 गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलङ्कृतं ॥
 ऋषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परन्तप ।
 ऐश्वर्य्यन्तेऽभिजायन्ते जायमानान् पुनः पुनः ॥
 शतेन, स्त्रीगवीनामिति शेषः ।
 भूरिशृङ्गं, सुवर्णशृङ्गं ।

यमः ।

दान्तश्वरन्धरं दत्त्वा कनोपानहसंयुतं ।
 दशधेनुप्रदानाच्च यत् फलन्तत्समंयुते ॥
 भविष्योत्तरात् युधिष्ठिर उवाच ।
 युष्मत्वाक्यामृतमिदं शृण्वानोऽहं जनार्दन ।
 न तृप्तिमधिगच्छामि जातहौतूहलं हि मे ॥

गोपतिः किल गोविन्दस्त्रिपुलोकेषु विद्युतः ।

गोवृषस्य प्रदानेन त्रैलोक्यमभिनन्दति ॥

तन्मे वृषभदानस्य फलं वैकथयाच्युत ॥

श्रीकृष्णउवाच ।

वृषदानफलं दिव्यं शृणुष्व कथयामि ते ।

पवित्रं पावनं चैव सर्वदानोत्तमन्तथा ॥

दशधेनुसप्तोऽनङ्गानेकैव धुरन्धरः ।

दशधेनुप्रदानादि वृषपक्षो विशिष्यते ॥

वृषभश्चापि पुष्टाङ्गो ह्यरोगः पाण्डुनन्दन ।

युवा भद्रः सुशीलश्च सर्वदोषविवर्जितः ॥

धुरन्धरः स्थापयति एकएव कुलमहत् ।

व्राताः भवति संसारेनात्र कार्या विचारणा ॥

अलङ्कृत्य वृषं शान्तं पुण्ये ऽङ्गि समुपस्थिते ।

रौप्यलाङ्गूलसंयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं शृणुष्व वदामि ते ।

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ॥

अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः पाहि सनातनः ।

दत्त्वैवं दक्षिणायुक्तं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

सप्तजन्मलतं पापं वाञ्छनः कायकर्मणा ।

तत्सर्वं विलयं याति गोदानसुकृतेन वै ॥

यानं वृषभसंयुक्तं दीप्यमानं शृणोभितं ।

आरुह्य कामगन्धिव्यं स्वर्लोकमधिरोहति ॥
 यावन्ति तस्य रोमाणि गोवृषस्य महीपते ।
 तावद्वर्षसहस्राणि गवां लोके महीयते ॥
 गोलोकादवतीर्णस्तु इहलोके दिजायते* ।
 सत्रयाजौ महातेजाः सर्वव्राह्मणपूजितः ॥

आजस्त्रिनं भरसहं दृढकन्धरञ्च
 यच्छन्ति ये वृषमशेषगुणोपपन्नं ।
 दत्तेन यद्भवति गोदशकेन पुण्यं
 सत्यं भवन्ति भुवि तत्फलभागिनस्ते ॥

इति वृषदान विधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

हिरण्यवृषदानं च कथयामि समासतः ।
 वृषरूपं हिरण्येन सहस्रेणाय कारयेत् ॥
 तदर्धेनाथवा धीमांस्तदर्धार्धेन वा पुनः ।
 अष्टोत्तरयतेनापि वृषभं धर्मरूपिणं ॥

अत्र तु पात्रपरिमाणविशेषस्य हिरण्यस्य सहस्रादिसंख्यया-
 व्यवच्छेदः कर्तुं न शक्यत इति पूर्वप्रक्रान्तनिष्कशब्देनाकाङ्क्षापूर्-
 णीया लिङ्गपुराणोक्तदानेषु निष्कैरेव व्यवहारदर्शनाच्च ।

ललाटेकारयेत्पुण्ड्रमर्धचन्द्रं कलाकृतिं ।

स्फटिकेन तु कर्त्तव्याः खुराद्य रजतेन च ॥

पुण्ड्रं तिलकं, स्फटिकं, खुरा रजतेन विधेयाः,

श्रीवान्तु पद्मरागेण ककुहोमेदकेन च ।
 श्रीवायां घण्टावलयं रत्नचित्रं तु कारयेत् ॥
 वषाष्कङ्कारयेत्तत्र किङ्किणीकृतपद्मगं ।
 पूर्वोक्तदेशकाले च वेदिकोपरिमण्डले ॥

वषाङ्गी, महेश्वरः ।

तन्मूर्त्तिलक्षणमाह विश्वकर्मा ।
 विनेत्रस्तु चतुर्बाहुर्जटामण्डलमण्डितः ।
 मूलखट्वाङ्गवरदाभयपाणिर्महेश्वर इति ॥
 पूर्वोक्तदेशकालइत्यत्र, देश-काल-कुण्ड-मण्डप-वेदिकादि-
 लिङ्गपुराणोक्तं तुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यं ।
 वषाश्च स्थापयेत्तत्र पश्चिमामुखमग्रतः ।
 ईश्वरं पूजयेद्भक्त्या वषारूढं वषध्वजं ॥
 वषेन्द्रं पूज्य गायत्र्या नमस्कृत्य समाहितः ।
 औत्तीर्णशृङ्गाय विद्महे धर्मपादाय धीमहि तन्नोवषः प्रची-
 दयात्

इति वषगायत्री ।

मन्त्रेणानेन संपूज्यो वषोधर्मविबुधये ।
 होतव्यश्च हृताद्यैश्च यथाविभवविस्तरं ॥
 वषःसम्पूज्य दातव्यो ब्राह्मणेभ्यः शिवाय च ।
 दक्षिणाचैव दातव्या यथावित्तानुसारतः ॥
 एतद्यः कुरुते भक्त्या वषदानमनुत्तमं ।
 शिवस्यानुचरोभूत्वा सुचिरन्तत्र मोदते ॥

प्रत्यङ्मुखश्च वृषभं शिवाग्रतःस्थापयेत् ।

शिवस्य तत्पश्चिमे स्थापनात् ।

तदुक्तं वातुले

वृषाङ्गे परितः कार्यं किङ्किणीवलयं शुभम् ।

ईश्वरं पूजयेत्पश्चात्पश्चिमान्दिशमास्थितं ॥

पूजयित्वा विधानेन वृषयागन्तु कारयेत् इति ।

शिवायचेति, चकारः समुच्चये ।

कामिकेत्वेकाम्निपक्षीपि ।

समिदाज्यचरूपेतमेकमग्निमथापिविति ।

दक्षिणादिकं प्राग्बत् ।

इति लिङ्गपुराणोक्तो हिरण्यवृषदानविधिः ।

अम्बरीष उवाच ।

यत्सूर्येण समाख्यातं दानं सर्वसुखावहं ।

ईश्वराणाञ्च निःस्नानां तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥

वसिष्ठ उवाच ।

येनेश्वरो हरिद्रोवा करोति विधिना नृप ।

दानं सर्वगुणोपेतं तच्छृणुष्व यथा तथा ॥

भारादौ विप्लानाञ्च वृषं कृत्वा विधानतः ।

युतं धेनवाद्यवा दद्याच्छक्तितोनृपसत्तम ॥

या मया धेनवः प्रोक्ता वृषास्तावन्त एव हि ।

हरये ता नियोज्याः स्युर्हराय च तथा वृषाः ॥

सर्वभावात्ततोराजन् तिलपात्राणि नित्यशः ।
 सर्वपापविनाशाय दीयते नृपसत्तमः ॥
 गोमयेन समालिप्ते पट्टवस्त्रसमावृते ।
 वृषं हेममयं तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतं ॥
 तस्य नीलमये शृङ्गे मौक्तिके चक्षुषौ रदाः ।
 हाविंशच्छुभवस्त्राणि विट्मौष्ठौ च नासिका ॥
 मरकतं विनिर्दिष्टं कर्णौ वै हरिताश्मके ।
 पद्मरागस्य वै पादा खुरा रौप्यमयाः शुभाः* ॥
 राजतानि च रोमाणि क्षौमवस्त्रेण कम्बलं ।
 पादेन पुच्छमुद्दिष्टं सर्वेषामप्ययं विधिः ॥
 वृषणौ स्फटिकस्यापि लिङ्गे मणिः प्रकीर्तितः ।
 तथा धेनुयथानड्डान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ॥
 अभीष्टदेवतापूजां कुर्वीत तदनन्तरं ।
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं द्विजाय निवेदयेत् ॥
 योवृषेयज्ञदानेऽभूच्छतानीकस्य निष्कलः ।
 जातरूपमयं सोऽयं तारिता मां न संशयः ॥
 एतस्य विभवादानं भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ।
 पृथुले वाप्यशक्ते वा तदनन्तफलं स्मृतं ।
 निःस्त्रिवाप्येवमेवं हि कृत्वा दानमतन्द्रितः ॥
 तरफलं समवाप्नोति सत्यदानाच्च संशयः ।
 इति वज्रपुराणोक्तो हेमवृषदानविधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

आषाढपौर्णमास्यां तु कार्तिके वाद्य फाल्गुने ।
 अद्धानैजितक्रोधैर्देयमेतद्यथाविधि ॥
 जाम्बूनदस्य शुद्धस्य पलैस्त्रिंशतिभिस्तथा ।
 तदर्द्धमर्द्धेन तथा यथाशक्त्या पलैस्त्रिभिः ॥
 द्वाभ्यामेकेन वा कार्यो वृषः सर्वाङ्गशोभनः ।
 पलादूनो न कर्त्तव्यो दुःखशोकभयावहः ॥
 मण्डपं कारयेद्दिव्यं परार्द्धापट्टनिर्मितम् ।
 तन्मध्ये तन्दुलैः शुक्लैर्मण्डलं कारयेच्छुभं ।
 ततः प्रभाते विमले समुत्थाय जितेन्द्रियः ।
 शुक्लाम्बरधरः स्यातः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
 कृतनित्यक्रियः शुक्लमालारत्नविभूषितः ॥
 नरो वा यदि वा नारी दिव्यभोगाभिलाषिणी ।
 सितवस्त्रयुगच्छत्रं स्थापयित्वा ततो वृषं ॥
 सौवर्णमण्डपे तस्मिन् सुवर्णैर्वहुभिश्चितं ।
 चन्दनागुरुकर्पूरैः सुमनोभिस्तथा सितैः ॥
 संपूजयेत्ततः सम्यक् मन्त्रैः पौराणसम्भवैः ।
 नमस्ते जगदाधार प्रियः पुण्यकृतामसि ॥
 त्वद्दिहीने जगत्पद्मिन्वकाच्चिच्छुभमयुते ।
 नमस्ते धर्मराजाय वृषरूपधराय वै ॥
 त्वं मासुद्धर देवेश दुर्गसंसारसागरात् ।
 यशः कौर्त्तिर्दनं धान्यं यदन्यदपि संस्वितं ॥
 तत्तत्पुण्यच्छ देवेश परत्र च शुभां गतिं ।

इति संपूज्य विधिवत्तं देवं वृषरूपिणं ॥
 नैवेद्यं संस्तरे तत्र हविषा निर्मितं शुभं ।
 कालोद्भवं मूलफलं सर्वं देवसमन्ततः ॥
 हविषावेन भुञ्जीत भोजयित्वा ततो द्विजान् ।
 सायाह्ने तु ततः कुर्यात्पुष्पगृहमनुत्तमं ॥
 सितपुष्पैः शुभैर्गन्धैर्लुब्धमधुकराकुलैः ।
 फलमूलानि चान्यानि दीपाःशुक्लदशान्विताः ॥
 घृतपूर्णान्स्तु कर्त्तव्याः संप्रद्योतितमण्डपाः ।
 रात्रौ जागरणं कार्यं देवदेवस्य सन्निधौ ॥
 वारमुखाः समा नाट्यो गान्धर्वान् श्रुतिसौख्यदान् ।
 गीतवादित्रयव्देन ब्रह्मघोषरवेण च ।
 नर्मालापैश्च नृत्यैश्च गमयेत्तां निशान्ततः ॥
 अरुणोदयवेलायां समुत्थाय जितेन्द्रियः ।
 पूजयित्वा द्विजांस्तत्र गोहिरण्यैर्नरोत्तम ॥
 वृषरूपं ततो धर्मं प्रीयतां वृषभध्वज ।
 इत्युच्चार्य परं मन्त्रमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 दत्त्वा दानमिदं सम्यक् विधिनानेन पार्थिव ।
 कुर्याद्द्विग्विजयं विप्रो वेदकर्म समाचरेत्* ॥
 वैश्यः समुद्रगमनं शूद्रः कर्म यथेप्सितं ।
 फाल्गुन्यामथवा दद्याद्दानमेतन्नरोत्तम ॥
 रौद्रं कर्म विनिर्द्दिष्टं ब्रह्मणा शङ्करस्य हि ।

इति गारुडपुराणोक्तः सुवर्ण-

वृषदान विधिः ।

अथ रूप्य वृषदानं ।

अथ कुष्ठहरं बल्ये वृषदानमनुत्तमं ।

यत्कार्यं कुष्ठरोगार्तैः शरीरसुखकारकं ॥

पलैस्त्रिभिस्तु कुर्वीत द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ।

राजतं वृषभं शुभं हेमशृङ्गखुरन्तया ॥

महेश्वरेणोभया च कुर्वीत तमधिष्ठितं ।

सौवर्णं प्रतिमे हेच पूर्वाक्तेन क्रमेण तु ॥

यथा विभवमानेन वित्तशठा न कारयेत् ।

पलाष्टके कांस्यपात्रे स्थापये त्ते विचक्षणः ॥

श्वेतपुष्पैरचताभिः श्वेतवस्त्रैरलङ्कृतम् ।

ब्राह्मणं विद्यासम्पन्नं स्वाचारं संयतेन्द्रियं ॥

सर्वशास्त्रप्रवक्तारं प्रतिग्रहपराङ्मुखं ।

दान्तं कुलीनं धर्मज्ञमनुज्ञेयकरं नृणां ॥

क्रोधलोभविहीनञ्च सर्वशास्त्रार्थकोविदं ।

गृहमाह्वय भक्त्या तं यथा विधि समर्चयेत् ॥

केयूरकटकैर्वस्त्रैर्माल्यैश्चैवाङ्गुलीयकैः ।

होमञ्च पूर्ववत् कुर्यात् मन्त्रैर्महेश्वरैस्तथा ॥

उदङ्मुखोपविष्टाय महादेवस्य सन्निधौ ।

प्राङ्मुखोऽप्यधिपतिं दद्यान्मन्त्रेणानेन धर्मवित् ॥

अष्टमूर्तिर्महेशानः कृपया वृषभध्वजः ।

श्वेतमौदुम्बरं सर्वमथवाचितमेव च ॥

त्वग्दीपजनितं यच्च मण्डलान्यथवानघ ।
 सर्वं कर्म विपाकीत्यं पार्वतीनाथ सर्वग ॥
 कुष्ठहा भव सर्वेश रक्ष मां पार्वतीपते ।
 इति वायुपुराणीतो रूप्यवृषदान विधिः ।

आह बौधायनः ।

शुक्लपत्रस्य चाष्टम्यां द्वादश्यामथवा पुनः ।
 पत्नेन कुर्याद्वृषभं सान्द्रलोम सुराजतम् ॥
 हेमशृङ्गं सुवर्णाक्षं रत्नपुष्पशुभाननं ।
 महेश्वरेणोमया च सौवर्णेन ह्यधिष्ठितं ॥
 अथाविभवतस्तत्र परिमाणं विधीयते ।
 उभामहेश्वररूपमत्र निरन्तरीकृत वृषदानवदवधेयं ।
 पलाष्टके तास्त्रपात्रे वस्त्रेणावेष्टा भक्तितः ।
 देवस्यैकं वृषस्यैकं पार्वत्याश्चैकमेव हि ॥
 श्वेतपुष्पै रक्षताभिः कुङ्कुमागुरुचन्दनैः ।
 पूजयेन्मूलमन्त्रेण तिलहोमञ्च कारयेत् ॥
 अष्टोत्तरशतं चान्यमिष्टेण चार्थकेण तु ।
 आचार्य्यो वित्तसम्पन्नः स्वाचारः संयतेन्द्रियः ॥
 सर्वशास्त्रार्थवक्ताच शान्तोदान्तस्तथैव च ।
 धर्मप्रवीणोधिषणस्त्वनुद्देगकरोत्तृणाम् ॥
 वृषदानप्रयोगज्ञो हरोमाभ्यामधिष्ठितम् ।
 वृषभं घण्टिकीपेतं दद्याद्दुग्धैवेयभूषितम् ॥
 उदङ्मुखोपविष्टाय महादेवस्य सन्निधौ ।

प्राङ्मुखो व्याधितो भक्त्या मन्त्रेणानेन संयतः ।
 अष्टमूर्ते महेशान कृपया वृषभध्वज ।
 उदुम्बरं वाजिनं वा दण्डमण्डलकन्तथा ॥
 त्वग्दोषजनितं यच्च पूर्वकर्मविपाकिनः ।
 इह कर्म्मोद्भवं वापि मातृदोषेण वा पुनः ॥
 पित्रदोषेण वा सर्वं रक्तदोषोद्भवं तथा ।
 विनाशय शरीरोत्थं पाव्स्वतौप्रिय शङ्कर ॥
 वृषभस्य प्रदानेन उभाभ्याधिष्ठितस्य हि ।

दानमन्त्रः ।

ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि भक्त्या परमया युतः ॥
 कृतेनानेन कुष्ठानि व्रजन्ति विलयं ध्रुवं ।
 तस्मात् कुष्ठाभिभूतानां करणीयमिदं जगुः ॥

इत्यपररोष्यवृषदानविधिः ॥

गारुडपुराणे ।

यलाष्टकेन रौप्येण कृत्वा वृषभमुत्तमं ।
 मुक्ताफलैरलङ्कुर्यात् पद्मरागैः शुशोभनैः ॥
 सुवर्णतिलकोपेतं चारुचामरभूषितं ।
 गत्वा शिवालयं सम्यक् पूजां कृत्वा शिवे ततः ॥
 रुद्राध्यायं जपित्वा तु सषडङ्गरहस्यकं ।
 होमश्च शिवमन्त्रेण तिलान्ज्येन विधीयते ॥
 अथाह्वय द्विजवरं वेदवेदाङ्गपारगं ।

वस्त्रालङ्कारमाभ्यासैः पूजयित्वा शिवं ततः ॥
 उमापते त्रिलोकेश जगत्कारणकारणं ।
 स्ववाहनप्रदानेन प्रीतोभव नमोस्तु ते ॥
 मन्त्रेणानेन तन्दद्याद्विमदक्षिणयान्वितं ।
 दानस्यास्य प्रदानेन शिवलोके महीयते ॥

इति तृतीयरूप्यवृषदानविधिः ।

स्कन्दपुराणे ।

रौप्यानङ्गाहदानेन नरो यानेन गच्छति ।
 अक्षयाक्षभते लोकानिन्द्रेण सह मोदते ॥
 विंशत्पलात् समारभ्य पलत्रितयमन्ततः ।
 वृषं रूप्यमयं कृत्वा सर्व्वरत्नैरलङ्कृतं ॥
 क्षौमवस्त्रपरिच्छवं धान्यविन्यासभूषितं ।
 यद्योक्तकाले पात्राय पवित्रायोपपादयेत् ॥
 एवं कृत्वा नरोदानं सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 दानमन्त्रमिमं प्राज्ञो दानकाले समुच्चरेत् ॥
 धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
 अष्टमूर्त्तैरधिष्ठानमतः पाहि सनातनः ॥
 एवं ददाति यो भक्त्या कलधौतमयं वृषं ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तो देववद्विव मोदते ॥

इति चतुर्थरूप्यवृषदान विधिः ।

अथ भूमिदानाख्यमतिदानमारभ्यते तत्र महाभारते ।

भीष्म उवाच ।

अतिदानेषु सर्वेषु पृथिवौदानमुच्यते ।
 अचलाह्वयया भूमिर्दोग्धकामाननुत्तमान् ॥
 दोग्धि वासांसि रत्नानि पशून् ब्रौह्मिवांस्तथा ।
 भूमिदः सर्वभूतेषु शाश्वतैरेधते समाः ॥
 यावद्भूमेरायुरिति तावद्भूमिद एधते ।
 न भूमिदानादस्तीह परं किञ्चित् युधिष्ठिर ॥
 भूमिमेव ददुः पूर्वं ये भूमिं भुञ्जतेऽधुना ।
 स्वकर्मणोपजौवन्ति नरा इह परत्र च ॥
 य एतां दक्षिणां दद्यात् पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
 पुनश्च जननं प्राप्य स भवेत् पृथिवीपतिः ॥
 संयामे वा तनुञ्जह्यात् दद्याद्वाः पृथिवीमिमां ।
 इत्येतां चतुर्वन्धूनां वदन्ति परमाश्रितं ॥
 पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति सत्तम ।
 अपि पापसमाचारं ब्रह्मघ्नमपि वानृतं ॥
 सैव पापात् तारयति सैव पापात् प्रमुञ्चति ।
 अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ॥
 पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमं ।
 नामास्याः प्रियदत्तेति शुद्धं देव्याः सनातनं ॥
 दानं वा पृथग्वादानं नामास्याः परमं शिवं ।
 यः साधोर्भूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते हि सः ॥

भूमिं दत्त्वा तु साधुभ्यो विन्दते भूमिमेव हि ।
 यस्य विप्रानुशासन्ति साधोर्भूमिं सदैव हि ॥
 न तस्य शत्रवी राक्षः प्रशासन्ति वसुधरां ।
 यत्किञ्चित् कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः ॥
 अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते ।
 येऽपि सङ्कीर्णकर्माणो राजानो रौद्रकर्माणि ॥
 तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमं ।
 अल्पान्तरमिदं शब्दत् पुराणा मेनिरे जनाः ॥
 योयजेताश्चमेधेन दद्याद्वा साधवे मह ।
 सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावसनि च ॥
 सर्वमेतत् महीपाल ददाति वसुधान्ददत् ।
 सागरान् सरितः शैलान् काननानि च सर्वशः ॥
 सर्वमेतत्वरयेष्ट ददाति वसुधां ददत् ।
 ओषधीःक्षीरसम्पन्ना नगान् पुष्पफलान्वितान् ॥
 काननान्युपशैलांश्च ददाति वसुधां ददत् ।
 अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्वा च स्वाप्तदक्षिणैः ॥
 न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदयुते ।
 तपो यज्ञः श्रुतं शील-मलोभः सत्यवादिता ॥
 गुरुदेवतपूजा च नातिवर्त्तन्ति भूमिदं ।
 भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्र्यक्तात्मानो रणे हताः ॥
 ब्रह्मलोकगताः सन्तु नातिक्रामन्ति भूमिदं ।
 यथा जनित्री क्षीरेण स्वपुत्रं भरते सदा ॥
 अनुगृह्णाति दातारं तथा सर्व्वरसेर्माही ।

सृत्वोर्वे किंकरो दण्डस्तापो वज्रैः सुदारुणः ॥
 घोराश्च वारुणाः पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ।
 पिष्टुं च पिष्टलोकस्थान्देवलोकेश्च देवताः ॥
 सन्तर्पयति शान्तात्मा यो ददाति वसुध्वरां ।
 क्लिश्यमानाय चाल्प्यर्थं वृत्तिग्लानाय सौदते ॥
 भूमिं वृत्तिकरीं दत्त्वा सत्री भवति मानवः ।
 यथा धावति गौर्वृत्तं चरन्ति सततं पथः ॥
 एवमेव महाभाग भूमिर्भरति भूमिदम् ।
 फालकृष्टां महीन्दत्वा सवीजां सफलामपि ॥
 उद्यानं शरणं वापि तथा भवति कामदं ।
 यथा चन्द्रमसोऽवृद्धिरहन्यहनि जायते ॥
 तथा भूमिदत्तं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ।
 अत्र गाथां भूमिदत्तां कीर्त्तयन्ति पुराविदः ॥
 यां श्रुत्वा जामदग्नेन दत्ता भूः कश्यपाय वै ।
 नृपा ददति मामेव मां दत्त्वा मामवाप्स्यथ ॥
 अस्मिन् लोके परे चैव ततश्चाजनने पुनः ।
 य इमां व्याहृतीं देव ब्राह्मणीं ब्रह्मसंस्थितां ॥
 आदस्य क्रियमाणस्य बृहद्भूयं स गच्छति ।
 कृत्यया वाभिषस्तानां दुरिष्टशमनं महत् ॥
 प्रायश्चित्तं महीन्दत्वा पुनात्युभयतो दय ।
 यो ब्राह्मण इमं वेद वेदवादन्तथैव च ॥
 प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिर्वै शास्त्रतौ मता ।
 अग्निविद्भैव नृपतिं आवयेदिममागमम् ॥

यथा त्रुत्वा महीन्दद्यान्नादद्यात्साधुतश्च तां ।
 स कुलीनः स पुरुषः स बन्धुः स च पुण्यकृत् ॥
 स च दाता स विक्रान्तो यो ददाति वसुन्धरां ।
 आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः ॥
 ददन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषे द्विजे ।
 यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ॥
 यथाकामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ।
 आदित्या वरुणो विष्णुः ब्रह्मा सीमो हुताशनः ॥
 शूलपाणिय भगवान् अभिनन्दन्ति भूमिदं ।
 सौवर्णा यत्र प्रासादा वासोधाराश्च कामदाः ॥
 गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति भूमिदाः
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥
 इहा क्रतुगतेनाथ महता दक्षिणावता ।
 भगवान् वाग्मिनां श्रेष्ठं पप्रच्छेदं बृहस्पतिम् ॥

इन्द्र उवाच ।

भगवन् केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
 यदक्षय्यमहार्थ्यञ्च तं ब्रूहि वदताम्बर ॥
 इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः ।
 बृहस्पतिर्वृहत्तेजाः प्रत्युवाच पुरन्दरम् ॥

बृहस्पतिरुवाच ।

सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानञ्च वृचहन् ।

ददाति यो महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 न भूमिदानाद्देवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो ।
 वशिष्ठमभिमन्यामि यथाप्राहुर्धर्मनौबिणः ॥
 पञ्च पूर्व्यादिपुरुषाः षट् येच वसुधाङ्गताः ।
 एकादश ददद्भूमिं पवित्रातौह मानवः ॥
 रत्नोपकीर्णं वसुधां यो ददाति पुरन्दर ।
 स मुक्तः सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महीयते ॥
 महीं स्फौतां ददद्राजा सर्वकामगुणान्वितां ।
 राजाधिराजो भवति तद्द्वानमनुत्तमम् ॥
 सर्वकामसमायुक्तां काश्यपिं यः प्रयच्छति ।
 सर्वभूतानि मन्यन्ते मान्ददातीति वासव ॥
 सर्वकामदुषां भूमिं सर्वकामपुरोगमां ।
 ददातीह सहस्राक्षं स स्वर्गं याति मानवः ॥
 मधु-सर्पिः-प्रवाहिन्यः पयो-दधि-वहास्तथा ।
 सरितस्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदं ॥
 भूमिप्रदानान्नृपतिर्मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।
 न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विमिश्रितं ॥
 पुण्यां ऋदुरसां भूमिं यो ददाति पुरन्दर ।
 न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदानगुणार्जिताः ॥
 सर्वथा पार्थिवेनेह सततं भूतिमिच्छता ।
 भूर्देया विधिवच्छक्र पात्रे सुखमभीप्सता ॥
 अपि कृत्वा नरः पापं भूमिन्दत्त्वा द्विजातये ।
 समुत्सृजति तत्पापं जीर्णान्वचमिवारगः ॥

सागराः सरितः ग्रैवास्तोर्धानि विविधानि च ।
 एतानि भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं ॥
 तस्मात् प्राप्यैव मेधावी दद्याद्विप्राय पार्थिव ।
 न भूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथञ्चन ॥
 अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्या, यज्ञैः सदचिणैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्रुते ॥
 दाता दद्यानुष्ठानाति दश हन्ति तथा चिपन् ।
 पूर्वदत्तां हरन् भूमिं नरकाद्योपगच्छति ॥
 न ददाति प्रतियुज्य दत्त्वा वा हरते तु यः ।
 तौ च हौ वारुणैः पागैस्तप्येते सृत्वाशसनात् ॥
 विभ्याटवीश्वतोयासु शुष्ककोटरवासिनः ।
 कृष्णसर्पास्तु जायन्ते ये हरन्ति वसुन्धरां ॥
 पतन्त्यशूणि रुदतां दीनानामवसीदताम् ।
 ब्राह्मणानां हृते चेत्ये हन्युस्तिपुरुषं कुलम् ॥
 आहिताग्निं समादाय कृशश्च त्वं प्रियातिथिं ।
 वसुधां ये प्रयच्छन्ति नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥
 तथा । इक्षुभिः सततां भूमिं यव-गोधूम-शालिनीं ।
 गोष्ठावाहनसम्पूर्णां बहुवीर्यसमार्जितां ॥
 बीजगर्भान्ददद्भूमिं सर्व्वरत्नपरिच्छदां ।
 अक्षयाज्जभते लोकान् भूमिसत्वं हि तस्य तत् ॥
 विधूय कल्मषं सर्व्वं राजा स्यात् सन्मतः सतां ।
 लोके महौयते सर्द्धिर्यो ददाति वसुन्धरां ॥
 यथाशु पतितः यत्र स्रेडविन्दुः प्रसर्पति ।

तथा भूमिकृतं दानं सखे सखेऽभिवर्द्धते ॥
 नृत्वं-गीतपरा-नार्य्यो दिव्यमालाविभूषिताः ।
 उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र सदा भूमिप्रदवरं ॥
 मोदते च सुखं स्वर्गं देवगन्धर्व्वंपूजितः ।
 यो ददाति महीं सम्यक् विधिनेह द्विजातये ॥
 शतमप्सरसाञ्चैव दिव्यमालां विभूषितां ।
 उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र वृद्धलोके धराप्रदं ॥
 उपतिष्ठन्ति भूतानि सदा भूमिप्रदवरम् ।
 शङ्खं भद्रासनं छत्रं धराश्चा वरवारणाः ॥
 भूमिदानस्य पुण्यानि हिरण्यनिचयास्तथा ।
 आन्ना सदाप्रतिहता जयग्रन्थो भवत्यथ ॥
 भूमिदानस्य पुण्याणि फलं स्वर्गः पुरन्दर ।
 हिरण्यपुण्यासौषध्यः कुश-काञ्चन-शादलाः ॥
 अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत् ।
 नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति यत्प्रसमा गुरुः ॥
 नास्ति सत्यपरो धर्मो नास्ति दानसमा निधिः ।
 एतदाङ्गिरसौं कृत्वा वासवो वसुधामिमां ॥
 वसुरत्नसमाकीर्णां ददावाङ्गिरसे तदा ॥
 य इदं यावयेच्छास्ते भूमिदानस्य संस्तवं ।
 न तस्य रक्षसाश्चागो नासुराणां भवत्युत ॥
 अचयञ्च भवेद्दत्तं पितृभ्यश्च न संशयः ।
 देवलः । श्रेष्ठाच्छ्रेष्ठतरं प्रीतं भूमिदानं द्विजातिभिः ॥
 तद्वत्वा पुरुषः स्वर्गं पूज्यते त्रिदशोत्तमैः ।

वाञ्छन्ति पितरोऽप्येवं स्वर्गलोके व्यवस्थिताः ॥
 यद्यस्मात्कुलजः कश्चित् भवत्यवनिदानकृत् ।
 नरकस्था मरुत्तोके स्वर्गस्थाः परमं पदम् ॥
 यथा वयमतीता ये व्रजामस्तत्प्रभावतः ।
 किमत्र चित्रं दातारं यत्नमुद्धरते धरा ॥
 प्रतिग्रहग्रहीतारमपि तारयति द्विजम् ।
 न तद्यज्ञैर्प्रतैर्दानैर्दाढभिः फलमाप्स्यते ॥
 अपि यदुत्तया भूम्या दण्डत्रितयमावया ।
 यद्दानन्दीयते किञ्चित् परत्र स्यादिहैव हि ॥
 भूदानेन पुनः सर्वदानानां प्राप्यते फलम् ।
 ते धन्यास्ते सुकृतिनः कृतार्थास्ते न संशयः ॥
 सत्पात्राय प्रदत्तं यैर्भूदानं विधिना नरैः ।

विष्णुधर्मोत्तरे हंसउवाच ।

हस्तमात्रन्तु यो दद्याद्भुवः पुरुषसत्तमः ।
 तेनैव ध्रुवमायाति भूमिदानफलं नरः ॥
 गोचर्ममाचान्तान्दत्त्वा वसुनां लोकमाप्नुयात् ।
 शाकभूमिं नरोदत्त्वा लोकमाङ्गिरसं लभेत् ॥
 आरामभूमिं दत्त्वा च मारुतं लोकमाप्नुयात् ।
 जलाशयार्थं यो दद्याद्धारुणं लोकमाप्नुयात् ॥
 यस्य देवस्य वैश्वार्थं तस्य देवस्य सोऽयुते ।
 उद्यानभूमिं दत्त्वा च गन्धर्वैः सह मोदते ॥
 रत्नाकरभुवं दत्त्वा शक्रलोके महीयते ।

अन्येषामाकरभुवं लोकानां यः प्रयच्छति ॥
 तस्यापि गतिरुद्दिष्टा लोके होताग्ने दिजाः ।
 धान्याकरभुवं दत्त्वा नागपृष्ठे महीयते ॥
 अक्षनाकरभूमिञ्च यः प्रयच्छति वै दिजाः ।
 पिष्टभिर्यमलोकस्थः पूज्यतेऽसौ नरोत्तमः ॥
 लवणाकरभूमिञ्च सोमलोके महीयते ।
 ओषधाकरभूमिञ्च अश्वलोके महीयते ॥
 शिखीशस्यप्ररोहान्तु भुवं दत्त्वा नरोत्तमः ।
 साध्वानां लोकमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
 इन्धनाकरभूमिञ्च वज्रिलोके महीयते ॥
 सर्वदानभुवं दत्त्वा रुद्रलोके महीयते ।
 केदारभूमिं धर्मज्ञोऽयः प्रयच्छति धर्मतः ॥
 महत्पुण्यमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ।
 इक्षुभूमिं नरो दत्त्वा शालिभूमिमथापि वा ॥
 सोमलोकमवाप्नोति सर्वकामांश्च विन्दति ।
 गुल्मपुष्पलताकोर्षां यो भुवं संप्रयच्छति ॥
 विमाने नन्दनेसोऽथ क्रौडत्यप्सरसाङ्गणैः ।
 पुष्पदं फलदं वृक्षं दधन्तीं पृथिवीं ददत् ॥
 स्वर्गलोकपरिभ्रष्टो नगराधिपतिर्भवेत् ।
 ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा वसूनां* लोकमश्नुते ॥
 सारामभूमिदो विप्रः क्रौडते नन्दने वने ।
 यामप्रदः स्यान्नृपतिः सम्प्राट् नगरदो भवेत् ॥

समग्रवसुधेशः स्यात्तत्रवर्त्तो च राज्यदः ।
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेच्च वसुधरां ॥
 अप्येकाङ्गुलमात्रां वा प्रमादाज्ञानमोहितः ।
 बह्वन्यद्सहस्राणि धर्मैऽपि पुरुषोत्तमः ॥
 विष्ठायां कृमितामेति पिबभिः सहितस्तथा ।
 खेराष्ट्रे परराष्ट्रे वा देवब्राह्मणसतकतां ॥
 चिरं नरकमाप्नोति हृत्वा भूमिपतिर्भुवम् ।
 भूमिं कृत्वा तु यः कुर्याद्देवब्राह्मणसान्नरः ॥
 स्वर्गलोकमवाप्नोति पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः ॥
 आच्छेत्ता चानुमन्ता च तावन्ति नरकं वसेत् ।
 पक्षसस्यां वसुमतौ योऽलङ्घ्य प्रयच्छति ॥
 कामगेन विमानेन ब्रह्मलोकं स गच्छति ।

भविष्यत्पुराणे ।

निवर्त्तनसहयायां सर्व्वसंस्थप्ररोहिणीं ।
 दद्याद्भूमिं फलोपेतां भूमिदानन्तदुच्यते ॥
 एकद्वयां महीं कृत्वा द्विजेभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 सम्पूर्णां यो नृपः कश्चित् भूमिदानन्तदुच्यते ॥

कूर्मपुराणे ।

गोचर्ममात्रं भूखण्डमधिकां वा स्वशक्तिः ।
 त्रिधासदक्षिणं कृत्वा दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत् ॥

त्रिधासदक्षिणमिति, पूर्व्वोक्तैक-द्वि-त्रिसुवर्णैः सह-दक्षिण-
 मित्यर्थः ।

वृहस्पतिः ।

अपि गोचर्ममात्रेण* सम्यग्दत्तेन मानवः ।
 धीतपापो विष्टुदात्मा स्वर्गलोके महौयते ॥
 दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशदण्डा निवर्त्तनम् ।
 दश तान्येव गोचर्मं ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः ॥
 यत्किञ्चित् कुरुते पापं पुरुषो लोभमोहितः ।
 तत्तत्त्वं भूमिदानेन क्षिप्रमेव विनश्यति ॥

कात्यायनः ।

मुच्यते ब्रह्महा गोघ्नः पिष्टघ्नो गुरुतल्पगः ।
 भूमिं सर्वगुणोपेतां दत्त्वा पापात् प्रमुच्यते ॥

वृहवसिष्ठः ।

दशहस्तेन दण्डेन दशहस्तात् समन्ततः ।
 पञ्चचाम्यधिकान्दद्यादेतद्गोचर्मं कथ्यते ॥

मत्स्यपुराणे ।

सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशदण्डा निवर्त्तनं ।
 त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ॥
 मानेनानेन योदद्यान्नवर्त्तनशतम्बुधः ।
 विधिनानेन तस्याश्च चीयते पापसंहतिः ॥
 तदर्द्धमथवादद्यादपि गोचर्ममात्रकम् ।

* गोचर्ममात्रेणेति पुस्तकान्तरे ।

भवनस्थानमात्राङ्गां सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ॥
 तथा । यत्किञ्चित् कुरुते पापं जन्मप्रभृति मानवः ।
 अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुद्धति ॥
 गवां यतं वृषभैको यत्र तिष्ठेद्यन्वितः ।
 तदि गोचर्ममात्रन्तु प्राहुर्व्वदविदो जनाः ॥
 अत्रचैतेषु गोचर्मप्रकारेषु उत्तममध्यमाधमभावेन व्यवस्था
 वेदितव्या सुवर्णं दद्यात् दक्षिणा ।

यदाह माण्डव्यः ॥

न हि भूमेः परं वस्तु गोः सुवर्णाच्च किञ्चन ।
 अतो भुवि गवि प्राज्ञैः सुवर्णं दक्षिणा मतेति ॥

भूमिदानमन्वस्तु ।

मत्स्यपुराणे ।

तथा भूमिप्रदानस्य कलावार्हन्ति षोडशीं ।
 दानान्यन्यानि मे शान्ति भूमिदानाद्भवत्विह ॥

अत्रैव प्रयोगः ।

ओं अद्य अमुकस्मिन् काले अमुकस्मिन् देशे अमुकसगोचाय
 अमुकप्रवराय अमुकगर्भणे अमुकसगोत्रोहं अमुकप्रवरः अमुक-
 शर्मा इमां भूमिं प्रियदत्तां विष्णुदेवतां अमुककामस्तुभ्यमहं
 सम्प्रददे न ममेति सपुत्रं कुशतिलोदकं ब्राह्मणहस्ते निक्षिपेत्
 तेन च मनसा भूमिं प्रदक्षिणीकृत्य प्रतिग्रहः कार्यः भूमिः समीप

चेत्ताचात् प्रदक्षिणीकुर्व्यात् ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि
एतद्भूमिदानप्रतिष्ठार्थं एतत्सुवर्णं दक्षिणान्तुभ्यमहं सम्प्रददे
न ममेति ।

विश्वामित्रः ।

गोचर्म्ममात्रां यः पृथ्वीं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
सर्व्वदः स तु विज्ञेयः शक्रवह्निवि मोदते ॥
ग्रामं वा नगरं वापि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ।
क्षेत्रं वा सस्यसम्पदं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

बृहस्पतिः ।

आस्फीटयन्ति पितरः प्रगल्भन्ति पितामहाः ।
भूमिदोऽस्मत्कुले जातः सोऽस्माकन्तारपिष्यति ॥

नन्दीपुराणे ।

दत्त्वाच भूमिं पुरुषः सयेयां सस्यमेदिनीम्* ।
सुमेधां रम्यसंस्थानां फलवृक्षमनोरमां ॥
अनूषरामनावाधां पात्रे बहुगुणान्विते ।
अप्येकपुरुषाधारां दत्त्वा भूमिं महात्मने ॥
दशकल्पानि वसति स्वर्गे विगतपातकः ।

महाभारते ।

शीत-वाता-तपसर्हा गृहभूमिं सुसंस्कृताम् ।
प्रदाय सुरलोकस्यः पुन्यान्तेऽपि न चाप्यते ॥

तथा । प्रादेशमात्रां भूमिन्तु योदद्यादनुपस्कृताम् ।

न स सीदति कृच्छ्रेण न च दुर्गाख्यपाश्रुते ॥

मुदितो राजते प्राज्ञः शक्रेण सह नन्दति ।

यावन्ति लाङ्गलमुखेन रजांसि भूमे-

र्भासाम्मते द्रुहितुरङ्गजरोमकाणि ।

तावन्ति शङ्करपुरे स युगानि तिष्ठेत्

भूमिप्रदानमिह यः कुरुते मनुष्यः ॥

गन्धर्व-किन्नर-सुरा-सुर-सिंह-सङ्घै-

राधूतचामरमुपेत्य महद्भिमानं ।

सम्पूज्यते पिष्टपितामहबन्धुवृक्तः

शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः स्यात् ॥

स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत्त वसुधराम् ।

स विष्ठायां कृमिर्भूत्वा पिष्टभिः सह मज्जति ॥

इति भूमिदानविधिः ।

तत्र शिवधर्मात् ।

यः शिवाय हलोपेतां सर्वसस्यप्ररोहिणीं ।

मह्यीं मह्यीपतिर्दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

यावद्दण्डा भवेद्भूमिं श्रियमाना समन्ततः ।

स तावत्कल्पसंस्थानं रुद्रलोके महीयते ॥

एवं सर्वत्र विज्ञेयं फलं दण्डप्रमाणतः ।

ग्रामं खेटं पुरं क्षेत्रं विषयादि निवेदयेत् ।

सर्वसस्यजलोपेतं सर्ववाधाविवर्जितम् ।
 ग्रामं शिवाय योदद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं ग्रामदानेन यत्फलम् ।
 सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्दिव्यस्त्रीकोटिसंयुतः ॥
 संयुक्तः कोटिशोऽनेकैः सर्वकामसमन्वितैः ।
 विमानैर्ग्रामदानेन त्रिसप्तकुलसंयुतः ॥
 यथेष्टमैश्वरे लोके क्रीडते कालमचयम् ।
 पुण्यं नगरदं तस्य ग्रामदानाच्छताधिकम् ॥
 देशदानेन चाल्पन्तं न प्रभवं तत् प्रकीर्त्तितुम् ।
 रत्ना-व-पान-गो-श्वा-द्यं सर्वं भूमौ प्रजायते ॥
 तस्माद्भूमिप्रदानेन नरोभवति सर्वदः ।

इति शिवभूमिदानविधिः ।

वराहपुराणे ।

विष्णवे विषयं ग्रामं ग्रामार्द्धमपि शक्तिः ।
 दत्त्वा क्रीडति वैकुण्ठोपकण्ठेषु निरत्ययम् ॥
 राजराजेश्वरः श्रीमानरोगः सुभगः सुखी ।
 विद्यानां पारदश्चैव जायते कीर्त्तिमानपि ।
 निवर्त्तनसहस्रं यो विष्णवे विनिवेदयेत् ।
 सर्वगोर्वाणदेवेषु* स क्रीडति युगावधि ॥
 निवर्त्तनशतेनापि यः प्रौण्यति केशवम् ।
 शतयोजनविस्तीर्णं स राजा भूतले भवेत् ॥

अपि गोचर्यमात्रां यो ददाति हरयेभुवम ।
 सप्तजन्मानि राजेन्द्र स श्रीमानभिजायते ॥
 विष्णवे भोगमुद्दिश्य क्षेत्रं वा गृहमेव वा ।
 यो ददाति स पुण्यात्मा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति विष्णवे भूमिदानं ।

भविष्यत्पुराणे ।

यः सूर्याय फलोपेतां सर्वसस्यप्ररोहिणीं ।
 महीं महीपतिर्दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 भृभागाद्यैव यावन्तो भूतले भान्ति सत्तम ।
 तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 एवं सर्वत्र विज्ञेयं फलं द्रव्यानुसारतः ।
 ग्राम-खेट-पुर-क्षेत्र-विषयादि निवेदने ॥
 सर्वसस्यफलोपेतं सर्वशत्रुविवर्जितं ।
 ग्रामं सूर्याय योदद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वव्रतेषु यत्फलं ।
 सर्वदानेषु यत्पुण्यं ग्रामदानेन तन्नभेत् ॥
 सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्दिव्यस्त्रीकोटिसंकुलैः ।
 नानारत्नसमाकीर्णैः नानाकारसमन्वितैः ॥
 विमानैर्ग्रामदानेन त्रिःसप्तकुलसंवृतः ।
 यद्येष्टं सर्वलोकेतु क्रोडते कालमक्षयं ॥
 पुण्यं नगरदानस्य ग्रामदानशतद्वयं ।

देशदाने तदानन्तं फलमाहुर्धनौघिणः ॥

इति भानुभूमिदानं ।

अथ विद्यादानाख्यमतिदानमारभ्यते ।

तत्रादित्यपुराणे ।

त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।

सर्वकामदुघा नूनं गावः पृथ्वी सरस्वती ।

नन्दिपुराणे ॥

यस्तु पुण्यपरो मर्त्योजिगीषुः कौर्त्तिसाधकः ।

सविधानेन वै दद्याद्विद्यां विविधकामदां ॥

नित्यं विद्याप्रदानं वै सर्वकामगुणाधिकं ।

यतेत पात्रे सत्त्वस्तुं रहस्यं चैतदुत्तमं ॥

उद्दिश्य देवतां दत्तं प्रदानं यत्र कुर्वाचत् ।

तस्याः समस्तपुण्यस्य फलं केन निरूप्यते ॥

शारङ्गपुराणे ।

दानानामुत्तमन्दानं विद्यादानं विदुर्व्याधाः ।

आहुः समस्तविद्यानां त्रियमेवाधिदैवतं ॥

यथा वरिष्ठो देवानां विष्णुः कारणपूरुषः ।

यथा च योषित्प्रवरा कमला पङ्कजालया ॥

*आहुर्वलवतां श्रेष्ठो यथाज्योतिष्मतां रविः ।

जलाशयानां प्रवरो यथायं सरितां पतिः ।
 तथा विद्याप्रदः श्रेष्ठो गरौयांश्च गरौयसां ॥
 पुण्यं वापि स सर्वत्र यश्च विद्यां प्रयच्छति ।
 इहामुत्रसुखक्षेममाहुर्विद्याधनं धनं ॥
 विद्ययामलया युक्तो विमुक्तिं याति संयमी ।
 विद्यया च सुखं गच्छेद्विद्यया च परां गतिं ॥
 विद्या प्रतिष्ठा भूतानां विद्यायोनिष देवता ।
 तस्माद्विद्याप्रदोलोके सर्वदः प्रोच्यते बुधैः ॥

बृहस्पतिः ।

सहस्रमेव धेनूनां शतं चानडुहा समं ।
 दशानडुत्समं यानन्दशयानसमो हयः ॥
 दशवाजिसमा कन्या भूमिदानञ्च तत्समं ।
 भूमिदानात्समं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

विद्या कामदुघा धेनुर्विद्या चक्षुरनुत्तमं ।
 विद्यादानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
 विद्यावान् सर्वकामानां भाजनं पुरुषो भवेत् ।
 तस्माद्विद्या हि ददतासर्वं दत्तं भवेद्विह ॥
 पराध्यापनशक्ती हि पुरुषस्तु यदश्रुते ।
 तपस्तत्परमन्तस्य ब्रह्मलोकसमं स्मृतं ॥
 दानानामुत्तमं लोके तपसश्च तथोत्तमं ।
 विद्यादानं महाभागः सर्वकामफलप्रदं ॥

देवीपुराणे ।

विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारणात् ।
विन्दते सर्वकामाप्तिं यस्माद्विद्या परा मता ॥
विद्यादानात्परं दानं त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ।
येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥

तथा सिद्धान्तमोक्षशास्त्राणि वेदाः स्वर्गादिसाधकाः ।
वेदाङ्गानोतिहासाश्च देवा धर्मविबुधये ॥
गारुडं वालतन्त्रञ्च भूततन्त्राणि भैरव ।
शास्त्राणां पाठनादानान्मातरः फलदा नृणां ॥
ज्योतिषं वैद्यशास्त्राणि कलाः काव्यं शुभागमाः ।
दानादारोग्यमाप्नोति गान्धर्वं लभते पदं* ।
विद्यया वर्त्तते लोको धर्माधर्मञ्च विन्दति ॥
विद्या तस्मात् सदा देवा दृष्टादृष्टफलार्थिभिः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

धर्मशास्त्रप्रदानेन धर्मेण सह मोदते ।
सिद्धान्तानां प्रदानेन मोक्षं प्राप्नोति वैदिकम्† ॥
शास्त्राणि दत्त्वा चान्यानि नरः स्वर्गं महीयते ।

नन्दिपुराणे ।

विद्याद्यतुर्दश प्रोक्ताः क्रमेण तु यथास्थितिः ।

* फलमिति कश्चितपाठः ।

† मोक्षमाप्नोत्यसंशयमिति कश्चित्पुलके ।

षडङ्गाद्यतुरोवेदा धर्मशास्त्रं पुरातनं ॥
मौमांसा तर्कमपि च एता विद्याद्यतुर्ह्येव ।

धर्मशास्त्रं, स्मृतयः ।

पुरातनं, पुराणम् ।

आसामेवान्तरोत्पन्नाः परा विद्याः सहस्रशः ।
आयुर्वेदः सस्यवेदो बहुभेदः प्रकीर्तितः ॥

सस्यवेदः, कृषिशास्त्रं ।

सर्वात्मा चात्मविद्या च संसारभयनाशिनी ।
सर्वदुःखान्तकरणी सर्वपापप्रणायनी ॥
एता विद्याः समाख्याता बहुभेदोपभेदजाः ।
कलाविद्यास्तथाचान्याः शिल्पविद्यास्तथापराः ॥
शिल्पविद्या, प्रतिमादिनिर्माणशास्त्रं ।
सर्वा एता महाभागाः सर्वाः सर्वार्थसाधकाः ॥
मताश्च तारतम्येन विशिष्टफलसाधिकाः ।
आत्मविद्या प्रधाना तु तथायुर्वेदसंहिताः ॥
धर्माधर्मप्रणयिनी कलाः शिल्पार्थसाधिकाः ।
सस्यविद्या च वितता एता विद्या महाफलाः ॥
धर्माधर्मप्रणयिनी धर्माधर्मप्रसाधिका ।
ययैको जीवति प्राणी कयापि किल कुवचित् ॥
अप्रधानापि सा विद्या कुलानां शतमुद्धरेत् ।

अप्रधाना, अवान्तरविद्या ।

यापि साध्यवबोधत्वाद्विद्या वै यत्र कुत्रचित् ।

प्रयास्यत्यक्षयाल्लोकान्विधिना वाविधानतः ॥

अवबोधत्वादवबोधहेतुत्वात् प्रयास्यतीत्यन्तर्भावितो स्वर्थः
तेन प्रयापयिष्यतीत्यर्थः ।

शिल्पविद्या नरोदत्त्वा यान्ति वै ब्रह्मणोऽन्तिकं ।

कलाविद्यां नरो दत्त्वा वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥

कल्पमेकं न सन्देहः स्वर्गभोगसमन्वितः ।

सस्यविद्यां नरो दत्त्वा तृप्तिमान् कामसंयुतः ॥

प्रजापतिपुरं गच्छेन्नरकात्तारयेत् पिटृन् ।

आयुर्वेदं नरोदत्त्वा लोकान् प्राप्नोति निर्मलान् ॥

अश्विनोर्दिव्यकामाद्यान् दिव्यमन्वन्तरं नरः ।

तर्कविद्यां नरो दत्त्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥*

मीमांसान्तु बुधे दत्त्वा शास्त्रमिन्दुपुरे वसेत् ।

धर्मशास्त्रं नरो दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥

दशमन्वन्तरान्मर्त्यस्तारयेन्नरकात् पिटृन् ।

वेदविद्यां नरो दत्त्वा स्वर्गलोकत्रयं वसेत् ॥

आत्मविद्याञ्च यो दद्यात् तस्य सहस्रं न शक्यते ।

पुण्यस्य गदितुं सम्यगपि वर्षशतायुतैः ॥

एतावच्छक्यते वक्तुं यत्कल्पायुतमुत्तमं ।

सत्यलोके वसेन्नर्त्त्या यत्र ब्रह्मा वसेत्प्रभुः ॥

अथ्ये कं निरुज्जीकृत्य जन्तुं यादृशतादृशं ।
 आयुर्वेदप्रभावेन किन्न दत्तं भवेद्भुवि ॥
 शस्यवेदप्रसादेन सम्पन्नाः शस्यशालयः ।
 किं न नाम कृतं तत्र पुण्यं भवति शाश्वतं ॥
 मीमांसाशास्त्रमाहात्म्यं बुद्ध्वा वै वेदनिर्णयं ।
 किं न नाम शुभं दातुं यत्तर्ककर्मप्रवर्त्तनात् ॥
 आत्मविद्या च पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ।
 एता विद्यास्त्रयीमुख्याः सर्वदानक्रियाफलैः ॥
 धर्मशास्त्रं नरो बुद्ध्वा यत्किञ्चिद्धर्ममाश्रयेत् ।
 तस्य धर्मं शतगुणं धर्मशास्त्रप्रदस्य च ॥
 पुराणास्थानविद्वांसः पितृदेवाच्चने रताः ।
 लोकान् सर्वान् कामपूर्णान् यान्ति सर्वशुभोदयात् ॥
 पुराणविद्यादातारस्त्वनन्तफलभागिनः ।
 आत्मविद्याप्रदातारो नरा धर्मसमाश्रयात् ॥
 न पुन र्योनिनिरयं प्रविशन्ति दुरत्ययं ।
 उत्तीर्णाः सर्वपापेभ्यः सपुत्रपशुवाग्धवाः ॥
 मुच्यन्ते निरयैर्घोरैरसंख्यैर्यातनात्मकैः ।
 तथा । श्लोकं प्रहेलिकां गाधामन्यथा वा शुभाषितं ॥
 दत्त्वा प्रीतिकरं याति लोकमम्बरसां शुभं ।

वाराहपुराणे ।

रामायणं भारतञ्च दत्त्वा स्वर्गं महीयते ।

पुराणं तर्कशास्त्रञ्च कन्दोलङ्कारसत्तणम् ॥

वेदमीमांसिकान्दत्त्वा शिवधर्मश्च वै नृप ।
 समहोपपृथिव्याश्च राजराजो भवेत्तु सः ॥
 पाणिनीयं निरुक्तादिं वेदाङ्गं स्मृतयस्तथा ।
 दत्त्वा ज्ञानमवाप्नोति वेदान्तश्च विशेषतः ॥
 नित्यं देयानि राजेन्द्र गावः पृथ्वी सरस्वती ।

इति विद्यादानप्रशंसा ।

अथ वेददानं तावन्निरूप्यते ।

आदित्यपुराणे ।

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।
 कार्यं न गोमहीवासतिलकाश्च न सर्पिषां ॥

ब्रह्मदानं, वेददानं ।

याज्ञवल्काः ।

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।
 तद्दत्तमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविश्रुतः ॥

महाभारते ।

यो ब्रूयाच्चापि शिष्याय धर्मां ब्राह्मीं सरस्वतीं ।
 पृथिवीगोप्रदानाभ्यां स तुल्यं फलमश्नुते ॥

ब्राह्मी, वेदार्थानुगमा ।

तथा अधीत्यापि च यो वेदान् न्यायविद्यः प्रवच्छति ।

गुरुकर्मप्रशस्तोऽयं सोऽपि स्वर्गं महीयते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वेददानादवाप्नोति सर्वयज्ञफलं नरः ।
उपवेदप्रदानेन गन्धर्वैः सह मोदते ॥
वेदाङ्गानाञ्च दानेन शक्रलोकमवाप्नुयात् ।

मारुडपुराणे ।

विद्यानाञ्च परा विद्या ब्रह्मविद्या समीरिता ।
अतस्तद्दानतो राजन् सर्वदानफलं भवेत् ॥
आयुःसमस्तविद्यानां वेदविद्यामनुत्तमम् ।
अतस्तद्दातुरस्थे व लाभः स्वर्गापवर्गयोः ॥

देवीपुराणे ।

वेदएव द्विजातीनां साधनं श्रेयसः परं ।
अतःस्वाध्यापनाभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
तमेव शीलयेत् प्राज्ञः शिष्येभ्यस्तं प्रदापयेत् ।
तदभ्यासप्रदानाभ्यां तत् किं यथाधिगच्छति ॥
अङ्गोपाङ्गसमायुक्तं यो वेद वेदकृतस्त्रयः ।
न स लिप्यति पापेन ददन्मोक्षमवाप्नुयात् ॥

तथा मनुस्मृत्याम् ।

किं वेदरूपं मानञ्च उपाङ्गसङ्गाभेदतः ।
अङ्गानि चैव वेदानां तन्नो ब्रूहि सनातन ॥

ब्रह्मोवाच ।

शोकारप्रभवा वेदा गायत्री वेदसम्भवा ।

षडङ्गास्ते समाख्याता सहोपाङ्गास्तथैव च ॥
 कन्दोलक्षणसंयुक्ता मातृकागर्भजाः स्मृताः ।
 एकएव भवेद्देवतुर्वेदः पुनः लतः ॥
 शास्त्रार्थमल्पयुक्तानां० ग्रहणाद्यातिविस्तरात् ।
 सम्बिभक्ता मया वक्ष्यन्ते ऋग्यजुःसामाथर्वकाः ॥
 तत्र भेदास्तु ऋग्वेदे दशचैव प्रकीर्त्तिताः ।
 आस्तयाः† साङ्ख्यचर्चाश्च आवका चर्चकास्तथा ॥
 आवणीयावक्रमायाः षट्क्रमाः षडनुक्रमाः ।
 दण्डाश्चेति समासेन पुनरेकैव पारणाः ॥
 शाखाश्च त्रिविधा भूप शाकला-याष्क-माण्डुकाः ।
 तेषामध्यापनं प्रोक्तं मण्डलानि च सप्ततिः ॥
 चर्चानां परिसङ्ख्या तु चतुर्विंशच्छतानि च ।
 ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।
 ऋचामशीतिः पादश्च एतत् पारणमुच्यते ।
 ऋग्वेदे तु भवेत्संख्या यजुर्वेदस्य त्रयताम् ॥
 षडशीतिर्विभेदेन मया भिन्नाः शिवान्नया ।
 दशधा चरकास्तत्र करकाहारिद्रवीयाः,
 कठाः प्राच्यठाश्चैव कपिष्ठलकठास्तथा ।
 नारायणीयाः खेताः खेताश्चतरमैचायणाः ॥
 पुनः सप्त विभेदेन मैचायणाः प्रकीर्त्तिताः ।
 मानवा दुन्दुभा वाराहा कृगिया हारिद्रवीयाः,

० शास्त्रार्थमल्पयुक्तानामिति कश्चिन्पाठः ।

† अस्तया इति कश्चिन्पाठः ।

श्यामाः श्यामायनौयाश्च तेषामध्ययनमुच्यते ।

अष्टादशसहस्राणि पाठावेदविदोविदन् ॥

द्विगुणं पादपारीया स्त्रिगुणं क्रमपारगाः ।

षडङ्गानि यदाधीते स षडङ्गविदुच्यते ॥

शिखाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषम् ।

षडङ्गानि भवन्त्येतान् उपाङ्गानि शृणुष्व भो ॥

प्रतिपदमनुपदं छन्दोभाषासमन्वितम् ।

मौमांसा-न्यायतर्कश्च उपाङ्गाः परिकीर्त्तिताः ॥

परिशिष्टाश्च संख्याता अष्टादश शृणुष्व तान् ।

यूपलक्षणं छागलक्षणं प्रतिष्ठा-नुवाकसंख्या-चरणव्यूह-याङ-
कल्पसूक्तानि परिषदसूत्र्यनुपमिष्टकापूरणं प्रवराध्यायी-

व्यूहशास्त्रं क्रतुसंख्या निगमा यज्ञपार्श्वहोत्रकम् ।

व्रतञ्च प्रसवोत्थानकूर्म्मलक्षणसंयुतम् ।

कथिताः परिशिष्टास्तु द्वावनविंशतिसंख्यया ॥

कठानां पुनर्यान्याहुश्चत्वारिंशच्चतुर्थ्युतान् ।

प्राचीदीक्षा निरुह्याश्च वाजसनेयास्तु पञ्च च ।

दशभेदविभिन्नाश्च द्रष्टव्या मुनिपुङ्गव ॥

जावालावौधेयाकान्वामाध्यन्दिनाश्चशापेयाः ।

सुपायिनः कपालाख्याः पौण्ड्रवसावटिकाः ॥

परमा रविकाः पराशरा ऋह्यावौधायनौयाः ।

आयोध्या आयोधेयाश्च तेषामध्ययनानि च ॥

द्विसहस्रे गतन्यूने वेदे वाजसनेयके ।

ऋग्मण्योयं प्रसंख्यातस्ततोन्वानि यजूंषि च ॥

एतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलं ।

सखिलं ससुक्रियं परिसंख्यातं ब्राह्मणम् ।

चतुर्गुणन्तु जानीयात्तेत्तिरोया द्विधा पुनः ॥

ऋषयाः खाण्डिकेयाश्च खण्डिकाः पञ्चधा पुनः ।

कालेया वीधायनीया हिरण्यकेशास्तथैव च ॥

भारद्वाजापस्तम्बाश्च तेषां भेदाः प्रकौत्तिताः ।

अध्ययनं सौप्तिकञ्चैव प्रवचनीयं तथापरम् ॥

सामवेदस्तु विस्तीर्णः सहस्रभेदशः पुरा ।

अनध्यायेष्वधीयन्ते तदा इन्द्रेण धीमता ॥

वक्षेण निहताः शेषास्तान्वक्ष्ये शृणु सन्तम ।

रामायणीयाः कौयुमास्तत्र भेदान् पुनः शृणु ॥

रामायणीयाः सप्तैव सुग्राह्यास्तपताम्बर ।

कालवेया महाकालवयालाङ्गलवैद्युताः ॥

कौयुमानामपि सप्त असुरावानराशणाः ।

प्रजालाहैनभृत्याश्च परिशोम्याः परिकायनाः ॥

अध्ययनमपि तेषां केषान्तु यथावत् कथितं शृणु ।

अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश ॥

अष्टौ यतानि नवतीः दश सवालखिल्यकाः ।

ससुपर्णाश्च प्रख्याश्च एतं सामगणं विदुः ॥

अथो अथर्ववेदस्य नवभेदा भवन्ति हि ।

पिप्पलादा वक्त्रंदाश्च भूतायनाः कातयस्तथा ॥

जन्नला ब्रह्मवेदाश्च शौनको कनखी तथा ।

वेदऋषिधौरविद्या तेषामध्ययनं शृणु ॥

पञ्चक्रत्या भवन्ति ।

नक्षत्रकल्पोवैतानः संहिताविधिः आङ्गिरसं ।

शान्तिकल्पश्च अथर्वणो भवन्ति ह ।

सर्वेषामेव वेदानामुपवेदान् शृणुष्व तान् ।

ऋग्वेदस्यायुर्वेदो यजुर्वेदो धनुस्तथा ॥

सामवेदस्य गान्धर्वग्रन्थमाक्षायस्यर्वणः ।

ऋग्वेदस्यात्रेयं गोत्रं सीमं देवं विदुर्वुधाः ॥

काश्यपश्च यजुर्वेदं रुद्रदेवन्तु तं विदुः ।

सामवेदोपि गोत्रेण भारद्वाजः-पुरन्दरम् ॥

अधिदैवं विजानीयात् वैतानन्तु अथर्वणे ।

ब्रह्मदेवं विजानीयाद्रपाण्यस्मत् शृणुष्व भी ॥

ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः प्रलम्बजठरः शुचिः ।

भक्त्यौघः कुक्षितकेशश्मश्रुः प्रमाणेनापि वितस्ती ॥

पञ्चराजत मोक्तिकजोऽथ पूज्योवरप्रदो भक्तियुतो द्विजाय ।

यजुर्वेदः पिङ्गलाक्षः कथमध्यस्थूलगलकपोलस्ताम्नायतवर्णः,

कृष्णचरणः प्रसादेन् पददीर्घत्वेन,

चित्ते लिङ्गेऽथवा पूज्यः सर्वकामानवाप्नुयात् ।

सामवेदो नित्यं कृष्णचरणः प्रसादेन् पददीर्घत्वेन,

चित्ते लिङ्गेऽथवा पूज्यः सर्वकामानवाप्नुयात् ।

सामवेदो नित्यं सखी सुव्रतः शुचिः,

शुचिवासा क्षमी दान्तश्च महादण्डीकाचरणनयन ।

आदित्यवर्णो वर्णेन षडरत्निमात्रः,

ताम्रैवाथ मणौ देवः पूजितः शुभदो भवेत् ।

अथर्ववेदस्तौल्यदण्डः कामरूपी विद्याका विरक्तजडं
ज्वालः ।

सुद्रकर्मा शास्त्रकृती स्यायी नीलोत्पल वर्णवर्णन स्वदार-
तुष्टः ।

परस्त्रीव्यवशः पद्मरागे वाद्य प्रपूजयेत् ।
सर्वकामानवाप्नोति अथर्वविहितानि च ।
य एतं नामरूपन्तु गोत्रवेदप्रमाणजम् ॥
वर्णं वर्णं च यो विद्यात् स पुण्यफलभागभवेत् ।

मारुडपुराणे ।

अथ दानविधिं वक्ष्ये रहस्यं परमं मतं ।

यं विधाय नरोधोरात्रिरयात्रोपसर्पति ॥

आन्त्रायरूपाणि विधाय सम्यक्
हैमानि पूर्वोदितलक्षणानि ।

विशुद्धमानामणिभूषितानि

ऋगादिवेदक्रमतो निवेश्य ॥

ऋग्वेदादिलक्षणं, महाभूतघटदाने दर्शितं,

वासांसि देयानि यथाक्रमेण

पीतानि शुक्लान्यथ लोहितानि ।

नीलानिचैवं कुसुमानि दत्त्वा

संपूज्य गन्धाक्षतधूपदीपैः ॥

आमीदिमोदकयुतं घृतपायसञ्च,

सचौद्रमन्त्रमथ यूपहृतं क्रमेण ।
 तेभ्यो निवेद्य प्रक्षितं विधिवत् प्रणम्य ।
 सम्यक् प्रदक्षिणविधिं विदधौत विद्वान् ॥
 तेषां पूजाविधिः कार्योऽगायत्रा धीमताम्बर ।
 व्याहृत्य व्याहृतौः कुर्यादावाहनविसर्जने ॥
 मन्त्रैरेतैस्ततः कुर्यादमीषामनुमन्त्रणम् ।
 ऋग्वेद पञ्चपत्राच्च रक्ष रक्ष क्षिपाशुभम् ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि देहि मे हितमद्भुतं ।
 यजुर्वेदं नमस्तेऽस्तु लोकत्राणपरायणः ॥
 त्वत्प्रसादेन मे चेमाः निखिलाः सन्तु सन्ततं ॥
 सामवेद महाबाहो त्वं हि साक्षादधीक्षजः ।
 प्रसादसुसुखीभूत्वा कृपयानुगृहाण मां ॥
 अथर्वन् सर्वभूतानां त्वदायस्ते हिताहिते ।
 शान्तिं कुरुष्व देवेश पुष्टिमिष्टां प्रयच्छत ॥
 इति सम्पार्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 प्रदद्यादेकमेकस्मिन् सुवर्णक्षिपलान्वितं ॥
 दद्यादेकपलोपेतमेकैकमिह दुर्वलः ।
 अथ स्वशक्तितो वापि दानमेषां विधीयते ॥
 एतदेव प्रमाणं स्यात्तेषां मूर्तिर्विनिर्म्मितौ ।
 अनधीतवतो वेदान-वेददानविधिस्त्वयं ॥
 सदाध्ययनयुक्तस्य शिष्याध्यापकमेव हि ।
 स्वयं शुचिः शुचीन् विप्रान् प्रातःस्नातो यतेन्द्रियः ॥
 दर्शनादाय पाणौ तु पाठयेत्तां तथाविधान् ।

अनध्यायान् परिहरन् नीचानश्रावयन्नपि ॥
 एवं विधानतो यस्तु ऋचमेका प्रयच्छति ।
 त्रिविक्तपूर्णसम्पूर्णा तेन दत्ता मही भवेत् ॥
 न तत् कल्पसहस्रेण गदितुं शक्यते फलं ॥
 यद्देददानादाप्नोति स्वल्पादपि महामते ।
 यावन्ति वेदगौतानि पुण्यवेदव्रतानिच ॥
 तावन्ति वेददानेन प्राप्नुयाद्वृत्तिभावितः ।
 उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयते जनं ॥
 किं न दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थदर्शितं ।
 छात्राणां भोजनाभ्यङ्गं वस्त्रं भिक्षामद्यापि वा ॥
 दत्त्वा प्राप्नोति पुरुषः सर्वकामात्र संशयः ।
 विवेकी जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थमाप्नुयात् ॥
 सर्वमेव भवेद्दत्तं छात्राणां भोजने कृते ।

वज्रिपुराणे ।

प्रातरुत्थाय यो वेदान् वेदाङ्गमपि पाठयेत् ।
 पृथिवीदानतुल्यं स्यात् फलं तस्य नृपोत्तम ॥
 यो वृत्तिं पठमानानां करोत्यनुदिनं नृप ।
 स यज्ञफलमादत्ते दानाच्छादनभोजनैः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अपुत्रो लभते पुत्रान् निर्धनो धनमाप्नुयात् ।
 अविहान् विद्यां प्राप्नोति दुःखी दुःखात् प्रमुच्यते ॥
 सदाध्ययनयुक्तस्तु परे ब्रह्मणि लीयते ।

इति वेददानविधिः ॥

अथ शास्त्रदानं ।

तत्र नन्दिपुराणे ।

शास्त्रे यस्माज्जगत्सर्वं संश्रितञ्च शुभाशुभं ।

तस्माच्छास्त्रं प्रयत्नेन दातव्यं शुभकर्म्मणे ॥

यमः । य इमां पृथिवीं दद्यात् सर्व्वरत्नोपशोभितां ।

दद्याच्छास्त्रञ्च विप्राणां तच्चैतानि च तत्समं ।

तत्सर्व्वरत्नोपशोभितं

पृथिवीदानं

एतानि पूर्व्वोक्तानि दानानि तदुभयं विद्यादानसममित्यर्थः ।

शास्त्रं चक्षुर्हि लोकानां स्वर्गमार्गप्रकाशकम् ।

शास्त्रेण धार्यते नूनं वैलोक्यं सचराचरम् ॥

योजनानां सहस्रेऽपि वर्षकोटिशतेन च ।

सद्यस्तिरोहितं वस्तु शास्त्रं दर्शयितुं क्षमम् ॥

अतः शास्त्रात्परव्रास्ति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

संसारनिविडध्वान्तरणिस्तत्प्रकीर्तितम् ॥

दद्यादेतत्प्रयोगेण नरः सन्ततमादृतः ।

किं न दत्तं भवेत्तेन शास्त्ररत्नं ददाति यः ॥

तत्र सकलशास्त्रप्रधानतया धर्मशास्त्रप्रदानमेव तावदुच्यते ।

नन्दिपुराणे ।

श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां चक्षुषो हे प्रकीर्त्तिते ।

काणस्तत्रैकया हौनो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्त्तितः ॥

तथा, धर्मशास्त्रं नरोदत्त्वा नाकपृष्ठे महीयते ।
 दशमन्वन्तराश्वत्थं स्तारयेन्नरकात् पितृन् ॥
 आत्मविद्यां च पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ।
 तिस्रोविद्या इमांस्तुत्याः, सर्वदानक्रिया फले ॥
 धर्मशास्त्रं नरोबुद्धा यत्किञ्चिद्धर्ममाश्रयेत् ।
 तस्य धर्मः शतगुणो धर्मशास्त्रप्रदस्य च ॥
 अतः सदा बुधैर्ज्ञेयं* धर्मशास्त्रं विचक्षणैः ।
 न तस्य पुण्यसंस्थानं ब्रह्मापि गदितुं क्षमः ॥

अग्निपुराणे ।

कपिलानां सहस्रेण सम्यक् दत्तेन यत्फलं ।
 तद्राजन् सकलं लेभे धर्मशास्त्रप्रदायकः ॥
 तत्र धर्मशास्त्रप्रणेतृकथनद्वारा तदनु क्रममाह तुः गङ्ग-
 लिखितो ।

स्मृतयो धर्मशास्त्राणि तेषां प्रणेतारो मनुः-

विष्णु-व्यास-दत्ता-हिर-त्रि-बृहस्प-त्युशन-आपस्तम्ब-वशिष्ठ-
 कात्यायन-पराशर-व्यास-गङ्ग-लिखित-सम्बर्त्त-गौतम-शातातप-
 हारीत-याज्ञवल्का-प्रचेत-सादयः । आदिशब्दाश्च बुध-देवल-
 सोम-प्रजापति-बृहशातातप-पैठौनसि-काशलेय-चवन-मरीचि-
 वत्स-पारस्कर-पुलस्त्य-पुलह-क्रतु-कृष्यशृङ्गा-त्रेया-णां ग्रहणं ।

आह पैठौनसिः ।

तेषां मन्व-हिर-व्यास-गौतमो-लिखितो-यमः ।

वसिष्ठ-दक्ष-संवत्स-शातातप-पराशराः ॥
 विष्णु-पुस्तम्ब-हारीताः-शङ्खः कात्यायनोगुरुः ।
 प्रचेता-नारदो योगी बोधायन-पितामहौ ॥
 सुमन्तुः काश्यपो-बभ्रुः-पैठीनो व्याघ्र एव च ।
 सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्ष्णाजिनिस्तथा ॥
 जावालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिः ब्रह्मसम्भवः ।
 इति धर्मप्रणेतारः षड्विंशद्वयः स्मृताः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

षड्विंशदतिरिक्ताः, स्मृतयः सन्तीति दर्शितं ।
 अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुनरुक्तं ॥
 तान्यालोच्य महाबाहो तथामृत्यन्तरेषु च ।
 मन्वादिस्मृतयो यावत् षड्विंशत्परिकीर्त्तिताः ॥
 तासां वाक्यानि क्रमशः समालोच्य ब्रवीमि त इति ।

आह मनुः ।

विष्णुः पराशरो-दक्षः संवत्स-व्यास-हारिताः ।
 शातातपो वसिष्ठश्च यमा-पुस्तम्ब-गौतमाः ॥
 देवलः शङ्ख-लिलितो-भरद्वाजो-शनो-चयः ।
 शौनको याज्ञवल्करश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः ॥
 तथा । भार्गवो-नारदीया च वार्हस्पत्याङ्गिरस्यपि ।
 स्वायम्भुवस्य शास्त्रस्य चतस्रः संहिता मताः ॥
 अङ्गिराः । जावालि-नाचिकेतश्च स्कन्दी लौगाक्षि-कश्यपी ।
 व्यासः सनत्कुमारश्च शतर्जु-जैनक-स्तथा ॥

व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकखः कपिञ्जलः ।
 वीधायनः कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च ॥
 उपस्रुतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 यमः । एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ॥
 तान्येवातिप्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ।

स्कन्दपुराणे ।

स्मृतयोधर्ममूलं हि धर्मःसर्वाध्यासाधनं ।
 अतः स्मृतिषु दत्तासु सर्व्वद्रानफलं लभेत् ॥
 एकमेव समुद्धृत्य प्राणिनं दुःखसागरात् ।
 अनन्तफलमाप्नोति किं पुनर्ज्ञानदोर्वहन् ॥
 किमतः स हि धर्मोऽस्ति किं वा ज्ञानं तथाविधं ।
 अन्यदा तत्किमस्तीह यदा स्मृतिषु दृश्यते ॥
 अतस्तासु प्रदत्तासु ज्ञानवानभिजायते ।
 पारं प्राप्य च शास्त्राणां ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति स्मृतिदानं ।

अथ पुराणदानं तत्र नारदीये ।

वेदाः प्रतिष्ठिता देवि पुराणैर्दातुं संशयः ।
 विभेत्यल्पश्रुतादेदी मामयं प्रतरिष्यति ।
 इतिहासपुराणैश्च कृतोऽयं निश्चलः पुरा ॥
 यत्र दृष्टं हि वेदेषु तद्दृष्टं स्मृतिभिः किल ।
 उभाभ्यां यत्रदृष्टं हि तत्पुराणेषु गीयते ॥

मत्स्यपुराणे ।

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
 अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥
 पुराणमेकमेवासौदस्मिन् कल्पान्तरेऽनघ ।
 त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
 निर्दग्धेषु च लोकेषु वाजिरूपेण वै मया ।
 अङ्गानि चतुरो वेदाः पुराणन्यायविस्तराः ॥
 मौमांसा-धर्मशास्त्राणि परिमृष्ट्यात्मसात्कृतम् ।
 मत्सरूपेण च पुनर्कल्पादावुदकार्णवे ॥
 अशेषमेतत् कथितमुदकान्तर्गतेन च ।
 श्रुत्वा जगाद् च मुनीन् प्रतिवेदयतुर्मुखः ॥
 प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणस्याभवत्ततः ।
 कालेन ग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततोऽनृपम् ॥
 व्यासरूपमहं कृत्वा संहरामि युगे युगे* ।
 चतुर्लक्षप्रमाणेन हापरे हापरे सदा ॥
 तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकैऽस्मिन् प्रभाष्यते ।
 अद्यापि देवलोके तत् शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
 तदर्धोऽर्धं चतुर्लक्षं संचेषेण निवेदितः† ।
 पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते ॥
 नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुष्वसृषिसत्तमाः ।

* सञ्चरामि युगे युगे इति कचित् पाठः ।

† वयथावेति कचित् पाठः ।

‡ निवेदित इति कचित्पाठः ।

वाराहपुराणे ।

ब्राह्मं पाशं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ।
 तथान्यद्भारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ॥
 आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यन्नवमन्तथा ।
 दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लिङ्गमेकादशं तथार ॥
 वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दश्चात्र त्रयोदशम् ।
 चतुर्दशं वामनञ्च कौर्म्यम्पञ्चदशं तथार ॥
 मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डमष्टादशं तथा* ।

कालिकापुराणे ।

शैवं यद्वायुना प्रोक्तं वैरिञ्चिं वैष्णवं तथा ।
 यदिदं कालिकास्थञ्च मूलं भागवतं स्मृतम् ॥
 सौरञ्च नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च वज्रिजम् ।
 वामनं कौर्म्यं मात्स्यञ्च सप्तदशञ्च गारुडम् ॥
 ब्रह्माण्डमष्टादशं श्रेयं पुराणञ्च न संशयः ।

सौरपुराणात् ।

यदुक्तं भानुना पूर्वं पुत्राय मनवे द्विजाः ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वं वदती मम ॥
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणं ॥
 यन्नतोपपुराणानां लिखित्वा लक्षणं स्मृतं ।
 ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहिताभ्यां विभूषितं ॥

श्लोकानां दशसाहस्रं नानापुण्यकथायुतं ।
 पाद्मं द्वितीयं कथितं तृतीयं वैष्णवं स्मृतं ॥
 चतुर्थं वायुना प्रोक्तं वायव्यविभूषितं ।
 ततो भागवतं प्रोक्तं ॥ भागवतविभूषितं ॥
 चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यं तदनन्तरं ।
 मार्कण्डेयमथान्येन नारदीयमतः परं ॥
 दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशं स्मृतं ।
 भागवतेन लिङ्गञ्च ततो वाराहमुत्तमं ॥
 संयुक्तमष्टभिः खण्डैः स्कान्दश्चैवात्र विस्तरं ।
 ततस्तु वामनं कौर्म्यं भागवतविराजितं ॥
 मात्स्यञ्च गारुडं प्रोक्तं ब्रह्माण्डं च ततः परं ।
 भागवतेन कथितं ब्रह्माण्डमभिसंज्ञितं ॥
 खिलान्युपपुराणानि यानि चोक्तानि सूरिभिः ।
 इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं सौरमनुत्तमं ॥
 संहितादयःसंयुक्तं पुण्यं शिवकथान्वयं ।
 आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्यभाषिता ॥

कूर्मपुराणे ।

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ।
 आद्या सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परं ॥
 तृतीयं नारदमुद्दिष्टं कुमारिण तु भाषितं ।
 चतुर्थं शिवधर्मशास्त्रं साक्षान्नन्दीयभाषितं ॥

दुर्व्वसि सौक्तमाद्यर्थं नारदीक्षतमतः परं ।
 कापिलं मानवं चैव तथैवोगुनसेरितं ॥
 ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाक्षयमेव च ।
 माहेश्वरं तथा शाम्बं सौरं सर्वार्थसङ्ख्यं ॥
 पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतं हयं ।
 इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंचितं ॥
 चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रमेदतः ।

मत्स्यपुराणे ।

पाद्मे पुराणे वा प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णना ।
 तत्राष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥
 नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्तिकेयेन वर्ण्यते ।
 नन्दीपुराणं तत्तोकैर्वाख्यातमिति कील्यते ॥
 यत्र शाम्बं पुरस्कृत्य भविष्यति कथा न कम् ।
 प्रोच्यते तत्पुनर्लोके शाम्बमेव मुनिव्रताः ॥
 एवमादित्यसंज्ञश्च तत्रैव परिपठ्यते ।
 अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते ॥
 विजानीध्वं ॥ द्विज्येष्टास्तदेतेभ्यो विनिर्मितं ।
 पञ्चाङ्गवत्पुराणं स्यादाख्यानमितरत् स्मृतम् ॥
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितश्चेति पुराणं पञ्चसङ्ख्यं ॥
 ब्रह्मविष्णुर्कब्रह्माणां माहात्म्यं भुवनस्य च ।

स संहारं प्रहस्येत पुराणं पञ्चवर्णता ॥
 धर्मवार्थं च कामव मोक्षश्च परिकीर्त्यते ॥
 सर्वेष्वपि पुराणेषु तद्विरुद्धे च यत्फलं ।
 सात्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥
 राजसेषु च महात्म्यमधिकं ब्रह्मणीविदुः ।
 तद्वदग्नेश्च माहात्म्यान्तामसेषु शिवस्य च ॥
 सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पिङ्गणाञ्च निगद्यते ।

तथा । अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ॥
 भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपहंसितम् ।
 लक्षणेकेन तत् प्रोक्तं वेदार्थपरिहंसितं ॥
 वाल्मीकिनापि यत् प्रोक्तं रामायणाख्यमुत्तमं ।
 ब्रह्मणाभिहितं यच्च गतकोटिप्रविस्तरात् ॥
 आहूय नारदेनैव वाल्मीकाय पुनः पुनः ।
 वाल्मीकिना च लोकेषु धर्मकामार्थसाधनं ॥
 एवं संपादाः पश्येते लक्षास्तेषु प्रकीर्त्तिताः ।

मत्स्यपुराणे ।

ऋषय ऊचुः ।

पुराणसंख्यामाचक्ष्व सूत विस्तरतः क्रमात् ।
 दानं धर्ममशेषञ्च यथावदनुपूर्वशः ॥

सूत उवाच ।

इममेव पुरा प्रश्नं नोदितः पुरुषोत्तमः ।
 यदुवाच सविश्वात्मा मुनयस्तत्रिवीधत ॥

पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते ।
 नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुष्वसृषिसत्तमाः ॥
 ब्राह्मणाभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ।
 ब्राह्मन्तद्गमसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्तये ॥
 लिखित्वा तच्च योदद्याज्जलधेनुसमन्वितम् ।
 वैशाखां पौर्णमास्यान्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥
 एतदेव यदापन्नमभूदैरण्मयञ्चगत् ।
 तदृत्तान्ताययं तद्वत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः ॥
 पाद्मं तत् पञ्चपञ्चाशत्साहस्राणीह पठति ।
 तत्पुराणं च योदद्यात्सुवर्णकमस्तान्वितम् ॥
 ज्यैष्ठे मासि तिलैर्युक्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
 वाराहकल्पहत्तान्तं अधिकृत्य पराशरः ॥
 यत्राह धर्मानखिलान् तद्युक्तं वैष्णवं विदुः ।
 तदापाठे च योदद्याद्दृढधेनुसमन्वितम् ॥
 पौर्णमास्यां विपूतात्मा सपदं याति वारुणं ।
 त्रयोविंशतिसाहस्रं तत्पुराणं विदुर्व्रधाः ॥
 श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत् ।
 यत्र तद्वायवीयं स्याद्दृढमाहात्मासंयुतम् ॥
 चतुर्विंशत्सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते ।
 श्रावण्यां श्रावणे मासि गुह्यधेनुसमन्वितं ॥
 योदद्याद्दधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
 शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः ॥
 यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ।

वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते ॥
 सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये येस्युर्नरामराः ॥
 तद्दृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते ।
 लिखित्वा तच्च योदद्याद्देमसिंहसमन्वितं ।
 पौष्पमास्यां प्रोष्ठपद्यां स याति परमं पदं ॥
 अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितं ।
 यत्राह नारदो धर्मान् ब्रह्मत्कल्याणितांस्त्रिह ॥
 पञ्चविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ।
 तदिदं पञ्चदश्यां तु योदद्याद्देमसंयुतं ॥
 उत्तमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभं ।
 यत्राधिकृत्य शकुनौन् धर्माधर्मविचारणं ॥
 पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ।
 परिलिख्य च योदद्यात्सौवर्णकरिसंयुतं ॥
 कार्त्तिक्यां पौष्करिकस्य यज्ञस्य फलभाग्भवेत् ।
 यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ॥
 वशिष्ठायाम्निना प्रोक्तमाम्नेयं तत् प्रवच्यते ।
 लिखापयित्वा योदद्यात् हेमपद्मसमन्वितं* ॥
 मार्गशीर्षे विधानेन तिलधेन्वान्वितं तथा ।
 एतत् षोडशसाहस्रं सर्वकृतुफलप्रदं ॥
 यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः ।
 अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन जगत्पतिः ॥

* हेमपद्मसमन्वितमिति कचित्पाठः ।

नवमे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणं ।
 चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ॥
 भविष्यच्चरितप्रायं भविष्यत्तद्दिहोच्यते ॥
 तत्पौषे मासि योदद्यात् पौर्णमास्यां विमलरः ।
 गुडकुम्भसमायुक्तमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
 रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
 सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतं ॥
 यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते सुहः ।
 तदष्टादशसहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते ।
 पुराणं ब्रह्मवैवर्त्तं योदद्यान्माघमासि च ॥
 पौर्णमास्यां स भवनं ब्रह्मलोके महीयते ।
 यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः ॥
 धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च ।
 कल्पं तत्तैज्जमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयं ॥
 तदेकादशसहस्रं फालगुन्यां यः प्रयच्छति ।
 तिलधेनुसमायुक्तं स याति शिवसात्मतां ॥
 महावराहस्य पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च ।
 मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पस्य सुनिसत्तम ।
 चतुर्विंशत्सहस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते ॥
 विष्णुनाभिहितं चोष्णै तद्वाराहमिहोच्यते ॥
 काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमन्वितं ।
 पौर्णमास्यां मधौ दत्त्वा ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥

वराहस्य प्रसादेन* पद्माप्नोति वैश्वं ।
 यत्र माहेस्वरान् धर्मानधिकृत्य च वरमुखः ॥
 कल्पे तत्पुरुषे वृत्ते चरितैरुपहंसितं ।
 स्कान्दनाम पुराणं तदेकाग्रौतिर्निगद्यते ॥
 सहस्राणि व्रतं वैकमिति मत्त्वेषु पठ्यते ।
 परिलिख्य च यो दद्याद्देवमगूलसमन्वितं ॥
 शैवञ्च पद्माप्नोति मकरोपगमे रवेः ।
 त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः ॥
 त्रिवर्गमभ्यधात्तत्र वामनं परिकीर्तितं ।
 पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवं ॥
 यच्छरदिषुवे दद्याद्देवायं यात्वसौ पदं ।
 यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले ॥
 माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः ।
 इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन ऋषीणां शक्रसन्निधौ ॥
 सप्तदशसहस्राणि लक्ष्मीकल्पानुसङ्गिकं ।
 योदद्याद्यने कुम्भं हेमकूर्मसमन्वितं ॥
 गोसहस्रप्रदानस्य स फलं प्राप्नुयात्वरः ।
 श्रुतीनां यत्र कल्यादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः ॥
 मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनं ।
 अधिकृत्यावबोक्षकल्पवृत्तं मुनिव्रताः ॥
 तन्माहात्म्यमिति जानीष्वं सहस्राणि चतुर्दश ।
 विश्वे हेममत्स्येन धेन्वा चैव समन्वितं ॥

यो दद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति वाञ्छिता ।
 यदा च गारुडे कल्पे विष्णाण्डादरुडोद्भवः ॥
 अधिकृत्याब्रवीत् कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते ।
 तदष्टादश चैकस्य सहस्राणीह पठ्यते ॥
 सौवर्ण-हेममियुनसंयुक्तं विषुवे नरः ।
 यो ददाति परां सिद्धिमाप्नोति शिवसन्निधिं ॥
 ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकृत्याब्रवीत्पुनः ।
 तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं दिशताधिकं ॥
 भविष्याणाञ्च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः ।
 तद्ब्रह्माण्डपुराणस्तु ब्रह्मणा समुदाहृतं ॥
 योदद्याच्च व्यतीपाति पक्षोर्णयुगसंयुतं ।
 राजसूयसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
 हेमधेन्या युतं तच्च ब्रह्मलोकफलप्रदं ।

सौरपुराणे ।

तदेव पुराणमधिकृत्याह ।

इयं पुण्यतमाख्याता संहिता पापनाशिनौ ॥
 वैवस्वताय मनवे कथिता रविणा पुरा ।
 दानमस्य पुराणस्य दानानामुत्तमं द्विजाः ।
 योदद्याच्छिवभक्ताय ब्राह्मणाय तपस्विने ॥
 यानि दानानि लोकेषु प्रसिद्धानि विजोत्तमाः ।
 सर्वेषां फलमाप्नोति चतुर्दशवारं संसयः ॥
 अन्यान्यपपुराणानि सहिरण्यानि दर्शयिष्ये ॥

लिखित्वा यः प्रयच्छेत्तु स विद्यापारगो भवेत् ॥
 शिवधर्मादिशास्त्राणि यः प्रयच्छति पुण्यधीः ।
 सोऽनन्तफलमाप्नोति शिवधर्मप्रकाशनात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

धर्मा-र्थ-काम-मोक्षाणां सारम्भारतमुच्यते ।
 तदेकस्य प्रदानेन वेदशास्त्रप्रदो भवेत् ॥
 रामायणं लिखित्वा तु यः समग्रं प्रयच्छति ।
 तस्य प्रसन्ना भवति पद्मवन्धैः सरस्वती ॥

वज्रिपुराणे ।

पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा ।
 दत्त्वा यत्फलमाप्नोति न तत्सर्व्वं नृहामखैः ॥

कूर्मपुराणे ।

तदेव पुराणमधिकृत्याह ।

ब्राह्मो पौराणिकी चैवं संहिता पापनाशिनी ।
 लिखित्वेमाञ्च यो दद्याद्द्विशाखे मासि सुव्रत ॥
 विप्राय वेदविदुषे तस्य पुण्यं निबोधत ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः ॥
 मुक्तातु विपुलान् भोगान् विद्यावान् धनवान् भवेत् ।

इति पुराणदानविधिः ।

अथ पुराणश्रवणदानं ।

तत्र महाभारते ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देयानि भारत ।
 वाच्यमाने तु विप्रेभ्यो राजन् पर्व्वणि पर्व्वणि ॥

स्वस्तिवाच्यं विधानादौ ततः कार्यं प्रवर्त्तते ।
 समाप्ते पर्वणि ततः स्वशक्त्या तर्पयेद्विजान् ॥
 आदौ तु वाचकं पूज्यं रसगन्धसमन्वितम् ।
 विधिवद्भोजयेद्राजन् मधुपायसमुत्तमं ॥
 ततो मूल-फलप्रायं पायसं मधुसर्पिषी ।
 आस्तिके भोजयेद्राजन् दद्याच्चैव गुडोदनम् ॥
 अथ धूपैश्च पूपैश्च मोदकैश्च समन्वितं ।
 सभापर्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेद्विजान् ॥
 आरण्यकैर्मूलफलैस्तर्पयेच्च द्विजोत्तमान् ।
 आरण्यपर्वण्यस्त्रासाद्य जलकुम्भान् प्रदापयेत् ॥
 तर्पणानि च मुख्यानि धान्यमूलफलानि च ।
 सर्व्वकामगुणोपेतो विप्रेभ्यस्तं प्रदापयेत् ॥
 विराटपर्वणि तथा वासांसि विविधानि च ।
 उद्योगे भरतश्रेष्ठ सर्व्वकामसमन्वितः ।
 भोजनं भोजयेद्विप्रान् गन्धमात्यैरलङ्कितान् ॥
 भोक्षपर्वणि राजेन्द्र दत्त्वा पानमनुत्तमं ।
 ततः सर्व्वगुणोपेतं अबन्दद्यात् सुसंस्कृतं ॥
 द्रोणपर्वणि विप्रेभ्यो भोजनं परमार्जितम् ।
 शराश्च देया राजेन्द्र चापान्यसिवरास्तथा ॥
 कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्व्वकामिकम् ।
 विप्रेभ्यः संस्कृतं सम्यग्दद्यात्संवतमानसः ॥
 शत्रुपर्वणि राजेन्द्र मोदकैः सगुडोदनैः ।
 सधूपैस्तर्पणैश्चैव सर्व्वमन्नं प्रदापयेत् ॥

गदापर्वण्यपि तद्या मुद्रमित्रं प्रदापयेत् ।
 त्रीपर्वणि तद्या रत्नेस्तर्पयेद्विधिवद्द्विजान् ॥
 कृतोदनं पुरस्तात् ऐषीके दापयेत् पुनः ।
 ततः सर्वगुणोपेतमसं दद्यात्संस्कृतं ॥
 शान्तिपर्वणि च तद्या हविषं भोजयेद्द्विजान् ।
 आश्वमेधिकमासाद्य भोजनं सार्वकामिकं ॥
 तद्यायमनिवासे तु हविषा भोजयेद्द्विजान् ।
 मौशले सार्वगुणिकं गन्धमाल्यानुलेपनं ॥
 हरिवंशे तद्या पार्श्वं पायसं चारुभोजनं ।
 पारणे पारणे राजन् यथावद्वरतर्पणम् ॥
 समाप्य सर्वां प्रयतः संहितां शास्त्रकोविदः ।
 शुभे देशे निवेष्ट्याद्य चोमवस्त्रादिसंहतं ॥
 शुक्लाम्बरधरस्तत्र शुचिर्भूत्वा स्नलङ्कृतः ।
 अर्चयेत्तु यथान्यायं गन्धमाल्यैः पृथक् पृथक् ॥
 संहितापुस्तकान् रागात् प्रयतः सुसमाहितः ।
 भस्मैर्भोज्यैश्च पेयैश्च कौतुकैर्विविधैः शुभैः ॥
 हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च दक्षिणां तत्र दापयेत् ।
 देवताः कीर्त्तयेत्सर्वान् नरनारायणौ तथा ॥
 ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्नलङ्कृत्य द्विजोत्तमान् ।
 तर्पयेद्विधैः कामैर्दानैरक्षादिकैस्तथा ॥
 भुक्तवस्तु च विप्रेषु यथावत्सम्प्रचारयेत् ।
 वाचकं भरतयेठ भाजयित्वा स्नलङ्कृतं ॥
 ग्राह्येषु प्रसन्नेषु प्रसन्नास्तस्य देवताः ।

वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ॥
 ततो विवरणं कार्यं संहितानां भरतर्षभ ।
 इतिहाससमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वशः ॥
 संयतात्मा शुचिर्भूत्वा पारङ्गत्वा तु भारते ।
 तेषां श्रद्धानि देयानि श्रुत्वा भारत भारतं ॥
 ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति भक्त्या च भरतर्षभ ।
 महादानानि देयानि यानानि विविधानि च ॥
 गावः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्च सुमनोहराः ।
 सर्व्वं कामगुणोपेता यानानि विविधानि च ॥
 भवनानि विचित्राणि भूमिवासांसि काञ्चनं ।
 वाहनानि च देयानि हृद्या मत्ताश्च वारणाः ॥
 शयनं शिविकाश्चैव स्पन्दनाश्च स्त्रलङ्कृताः ।
 यद्यद्गृहे वरं किञ्चित् किञ्चिदस्ति महद्दत्तं ॥
 तत्र देयं द्विजातिभ्य आत्मा दासाश्च सूनवः ।
 श्रद्धया परया हृद्या क्रमशः पाठपारगाः ॥
 शक्तितः सुमना भूत्वा सुश्रुतश्च विमत्सरः ।
 एवं करोति यो विद्वान्दानं पर्व्वं प्रतिष्ठितं ॥
 सर्व्वयज्ञफलं प्राप्य स देवैः सह मोदते ।
 यथानेन प्रकारेण भारतं आवयेव्वरः ॥
 तद्विद्यादानमाहात्म्यात् लोकानुदरति ह्यसौ ।

इति पुराणश्रवणदानविधिः ।

अथ सर्व्वशास्त्रसाधारणदानविधिः ।

तत्र देवोपुरणे ।

विद्यादानं प्रवक्ष्यामि येन तुष्यन्ति मातरः ।
 लिख्यते दीयते येन विधिना तं शृणु प्रभो ॥
 तथा । शृण्वतां जायते भक्तिस्ततो गुरुमुपासते ।
 स च विद्यागमान्वक्ति विद्यायुस्वायितो नृप ॥
 श्रीताडपत्रके सध्वे समे पत्रमुसञ्चिते ।
 विचित्रकञ्चिका पाखे चर्म्मेणा संपुटीकृते ॥
 रक्तेन वाय कण्ठेन मृदुना रङ्गितेन च ।
 दृढसूत्रनिबद्धेन एव विधितेन च ।
 यस्तु द्वादशसाहस्रीं संहितामुपलेखयेत् ।
 ददाति चाभियुक्ताय स याति परमाकृतिम् ॥
 पूर्वोत्तरपुत्रे देशे सर्ववाधाविवर्जिते ।
 गोमयेन शुभेनैव कुर्यान्मण्डलकं वधः ॥
 धनुर्हस्तप्रमाणेन शुभश्च चतुरस्रकम् ।
 तस्य मध्ये लिखेत्पद्मं सितरत्नसितादिभिः ॥
 सर्वर्तुकामजैः पुष्पैर्भूषयेत् सर्वतो दिशम् ।
 वितानन्दापयेत् मूर्ध्नि शुभश्चित्रविचित्रितम् ।
 पाण्डतोसितवस्त्रैश्च सम्यक् शोभां प्रकल्पयेत् ॥
 कन्दुकैरङ्गुलीष्वङ्गैश्च दर्पणैश्चामरैस्तथा ।
 घण्टाकिङ्किणिशब्दैश्च सर्वतरोपकल्पयेत् ॥
 तस्य मध्ये न्यसेद्यत्नं नागदन्तमयं शुभम् ।
 अधः किञ्चिद्विवर्तन्तु ऊर्ध्वतोपि सुसंयुतम् ॥
 गोभितं दृढत्रन्धेन बद्धं सूत्रेण बुद्धिमान् ।

तस्योर्ध्वं विन्यसेद्विद्वान् पुस्तकं लिखितं शुभम् ॥
 आलेख्यमपि तत्रैव पूजयेद्विधिना ततः ।
 निरुदकैस्तथा पुष्पैः क्लमिकौटविवर्जितैः ॥
 चन्दनेन सदर्पणं भस्मना वावधूलयेत् ।

सदर्पणं, नृगमदसहितेन ।

धूपय गुग्गुलुर्देवस्तुरकागुरुमिश्रितः ।
 दीपमाला तथाचाद्ये नैवेद्यं विविधं पुनः ॥
 स्वाद्यं पेयं सितं लेष्टं चूषम्बा विनिवेदयेत् ।
 पूजयेच्च दिशां पालान् लोकपालान् यथाक्रमं ॥
 कन्या स्निग्धं सम्पूज्य मातरः कल्पयेच्च वा ।
 पुस्तकं देवदेवीं च विप्राणां दक्षिणां तथा ॥
 स्वयत्तया चैव दातव्या नृपः पौरांश्च पूजयेत् ।
 तथा सम्पूजयेद्दत्तं लेखकं ग्राह्यपारगम् ॥
 छन्दोलक्षणतत्त्वज्ञं सत्कविं मधुरस्वरम् ।
 प्रनष्टं स्मरति यन्त्रं श्रेष्ठं पुस्तकलेखकम् ॥
 नाभिसन्ततिविच्छिन्नं न च भ्रष्टं न कर्कशैः ।
 नन्दिनागरकौर्वर्णं लेखयेच्छिवपुस्तकम् ॥
 प्रारभ्य पञ्च वै श्लोकान् पुनः शान्तिन्तु कारयेत् ।
 रात्रौ जागरणं कुर्यात्सर्वं प्रेक्षां प्रकल्पयेत् ॥
 नट-चारण-नम्नैश्च देव्याः कथनसंभवैः ।

सर्वं प्रेक्षां, सर्वं प्रकारप्रेक्षणकं ।

प्रत्यूषे पूजयेद्भोकांस्ततः सर्वान्विसर्जयेत् ॥

एकान्ते सुमनस्केन विशुद्धेन दिने दिने ।
निष्पाद्य विधिनानि सृष्टे नच शुभवासरे ॥

सृष्टे, शुभनचवे ।

ततः पूर्वोक्तविधिना पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ।
तथा विद्याविमानं तु सप्तपञ्चविभूमिकं ॥
विचित्रवस्त्रशीभाष्यं शुभलक्षणलक्षितं ।
कारयेत्सर्वं तोभद्रं किङ्किणीरवकान्वितं ॥
दर्पणैरङ्गचन्द्रैश्च घण्टा-चामरमण्डितं ।
तस्मिन् धूपं समुत्क्षिप्य सुगन्धचन्दनागुरुं ॥
तुरुष्कं* गुग्गुलुं वत्स शर्करामधुमिश्रितं ।
पूजयेत् पूर्ववत्सर्वान् कन्या-स्त्री-दिजदुःखितान् ॥
तथा तत्पुस्तकं वत्स विन्यसेद्विधिपूर्वकं ।
एवं कृत्वा यथा विद्याः प्रीयन्तां मातरो मम ॥
यस्यैव सत्तं तच्छास्त्रन्तं पुस्तं परिकल्पयेत् ।
यस्यैव सत्तं यस्यैव देवस्य सत्तं सम्बन्धितं पुस्तं परिकल्पयेत्
पुस्तकं तं देयं परिकल्पयेत् भावयेदित्यर्थः ।
तथा तपस्विनः पूज्याः सर्वं शास्त्रार्थपारगाः ।
शिवव्रतधरा मुख्या विष्णुधर्मपरायणाः ॥
महता जनसङ्घेन रयस्यं दृढवाहनैः ।
सुवभिषाभितो नेयं यस्य देवस्य चागमं ॥

* त्र्यम्बकमिति कश्चित् पुस्तके पाठः ।

सामान्यं सर्वं तीर्थेषु* मालयां भवनेषु च ।

तस्मिन् पूजां तथा कृत्वा देवदेवस्य शूलिनः ॥

समर्पयेत् प्रणम्य शं प्रीवन्तां मातरो मम ।

सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च ॥

विद्यासंग्रहयुक्ताय कृतग्राम्नाश्रमाय च ।

तेनैव वृत्तंते यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत् ॥

जगदिताय वै शान्तिं सन्ध्याय वाचयेत्तथा ।

तेन तीर्थेन दातारं मूर्ध्नि सम्यक् निषेचयेत् ॥

शिवं वन्दे ततः शब्दमुच्चार्य जगतस्तथा ।

एवहुते महाशान्तिर्देवस्य नगरस्य च ॥

जायते नात्र सन्देहः सर्वं बाधाः शमन्ति च ।

अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ॥

स भवेत्सर्वलोकानां दर्शनादघनाशनः ।

सृतोऽपि गच्छति स्थानं ब्रह्म-विष्णुनमस्कृतम् ॥

सप्तपूर्वापरान् वंशान् शासनः सर्वमेव च ।

उद्धृत्य पापकलिलादिषुलोके महीयते ॥

यावन्ति पञ्चसंख्यानि प्रक्षराणि भवन्ति हि ।

तावत् स विष्णुलोकेषु क्रीडते विविधैः सुखैः ॥

ततः चित्तिं समायातो देव्या भक्तिपरो भवेत् ।

समस्तभोगसम्पन्नो विदुषां जायते कुले ॥

नन्दिपुराणे ।

यदेतत् पुण्यमाख्यातं विद्यादानस्य साम्प्रतम् ।

देश-काल-विधिवद्वा-यात्र-योगात्तथा बुधः ॥

प्राप्नोति कोटिगुणितं फलं विद्याप्रदानतः ।

गुरुमाराध्य यत्नेन विद्याव्याख्यानपारगं ॥

शक्त्या भक्त्या प्रशामेन विद्यादानं समारभेत् ।

तथा । विद्या च मुख्या दानानां गुरुतोऽस्य विधिर्बुधः ॥

श्रुत्वा विद्याञ्च विधिवत् श्रद्धया भावितात्मना ।

सत्पात्रेभ्यस्तु तान्दद्याद्विशेषाद्गुणशालिषु ॥

उपयोग्यञ्च यद्यस्य तत्तस्य प्रतिपादयेत् ।

सुरालयेषु सिंहेषु यथाविभवविस्तरेः ॥

दातव्यास्तु प्रयत्नेन महापुण्यफलार्थिभिः ।

शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वापि दिनपक्षे ॥

लेखयेत् पूज्य देवेभ्यो रुद्रब्रह्मजनाह्वितान् ।

पूर्वं दिग्बिजितो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः ॥

निरोधिहस्तबाहुषु मण्योपात्रावधारणात् ।

एकान्तदीपकरणं यस्यासौ लेखकोत्तमः ॥

विद्याधारं प्रकुर्वीत हेमरूप्यमयं शुभम् ।

नागदन्तमयं वापि शुभदाहमयं तथा ॥

मनोमयगुरुं रम्यं शृङ्गयन्तप्रयोगजम् ।

सहोचपत्रसंयुक्तं विकासेन समन्वितम् ॥

नागदन्तमयः, हस्तिदन्तनिर्मित इत्यर्थः ।

तत्र विद्यां विनिहितां कुर्यात् पुस्तकसंस्थिताम् ॥

कुर्याच्च पुस्तकं तस्य लिखेद्वाङ्मुलविस्तृतम् ।

शुभं शृङ्गञ्च रम्यञ्च कृपां भेषकितञ्च वा ॥

अथवा रक्तपद्माभं मेचकालङ्कृतं शुभम् ।

कार्पाससुवर्णयुतं नानागन्धाधिवासितम् ॥

मेचकालङ्कृतं, मयूराक्षचन्द्रालङ्कृतम् ।

मषीभिद्यापि नेकाभिद्यतुर्वर्णाभिरेव च ।

दृढस्तम्भनयुक्ताभिर्मैत्रकैद्याप्यनेकशः ॥

स्तम्भनं, मषीस्त्रैर्यहेतु ।

लेखनीभिद्य दिव्याभिर्हेमचित्राभिरेव च ।

वह्निव वर्णं कुर्वीत पुस्तकस्य मनोरमं ॥

पीतैः रक्तैः कषायैर्वर्णा सुनिबद्धं विचित्रितम् ।

रम्यं लघु सुविस्फोर्णं निग्रन्थिग्रन्थिसंयुतम् ॥

विद्याधारं ततोयन्त्रसंस्थितं पूर्वं पुस्तकम् ।

गृहे मनोरमे गुप्ते सुधालेपितभित्तिके ॥

नानारागाङ्करोपेते शुद्धविम्बमनोरमे ।

धूपामोदमनोज्ञे तु वितानकपरिस्तृते ॥

लेखको बुद्धिमान् स्नातः शुक्लपुष्पांबरोज्ज्वलः ।

सुवर्णमुक्ताकेयूरो मुद्रिकाशीभिताङ्गलिः ॥

सुसमिद्धे मषीभाण्डे लेखनीशास्त्रसंयुते ।

आरभेत्तूर्यबोधेण पूजां देवान् पिबृत्स्तथा ॥

ब्राह्मणान् सस्तिवाच्यादौ शास्त्रञ्च आवयेदुधः

श्रीकपञ्चकमादौ तु दग्धकं वापि लेखयेत् ॥

ततो नक्षत्रयोगेन द्वितीयेऽहनि तद्विखेत् ।

तादृशेनैव विधिना पुष्पाहैः शुभसंयुतैः ॥

ततः समाप्तिं शास्त्रे तु पुनः पुष्पाहसंयुतम् ।

कुर्यात्तदहोरात्रे च पानभोजनवस्तुभिः ॥

उभयं वापि तत्तेष्वं समीकुर्याच्च वाचकम् ।

उभयं तेष्वं वाचयन् समीकुर्यादित्यर्थः ॥

जनाधिकैश्च संयुक्तं वर्णैर्मात्रादिभिस्तथा ।

अनुसारविसर्गैश्च युक्तायुक्तैर्विचारयेत् ॥

शास्त्रं प्रकृतया युक्त्या पुनरुक्तं विशेषयेत् ।

जनाधीनतया प्रसङ्गश्च हृन्दयोग्यतया तथा ॥

सुत्रान्तरार्थबोधेन प्रश्नोत्तरविवेकतः ।

असुवत्वाच्च शास्त्रस्य समुदायार्थबोधतः ॥

प्रकृतान्तसूचनोद्देशैर्गदितैद्योदितैरपि ।

वद्वयानाञ्च शब्दानां योग्यासत्तिं परीक्ष्य तु ॥

सर्वं शास्त्रावबोधेन कारकाद्यैरविष्टुतैः ।

कचिच्च शब्दं वर्णैव प्रकृतार्थं निरूपयेत् ॥

हृन्दसाक्षापि बुद्ध्वा तं वृत्तसं योगमौचित्यम् ।

एवं विद्यां तु मेधावी शास्त्रं सत्कृत्य कृतस्त्रयः ॥

प्रदद्याद्भिभवैर्हिष्यैः सुरायतनवेश्मसु ।

व्यक्तादेशलिपिन्यासं व्यक्तवागरमुचते ॥

व्यक्तदेशलिपिन्यासव्यक्तोद्देशानुसारिणी ।

लिपिपत्रन्यासे, अक्षरनिर्माणे स तथा ।

आरोप्य यानि रत्नाण्ये शुभवस्त्रपरिष्कृते ।

घण्टाचामरशोभाण्ये रत्नदण्डातपत्रिणि ॥

गजवाजिरघस्यं वा महाशोभसमन्वितम् ।

पुरतो गीतनृत्येन नानावाद्यरवेण च ॥

मङ्गलैर्वेदनिर्घोषैर्देवाय विनिवेदयेत् ।
 नानारूपोपहारैश्च सम्पूज्य तु दिवौकसः ॥
 दत्त्वा च पुस्तकं तत्र पिठ्ठ्वा धर्ममुद्दिशेत् ।
 बान्धवानाञ्च हृद्यानां अनन्तफलमिच्छया ॥
 ततोदत्त्वा विधानेन तां विद्यां शिवमन्दिरे ।
 ततश्च भक्षयेदिप्रान् रुद्रभक्ताञ्च मानवान् ॥
 यथाशक्ति च कर्त्तव्या उक्तवाः स्त्रेषु वैश्वसु ।
 राज्ञा तु नगरे कार्या ग्रामे ग्रामाधिपैस्तथा ॥
 गृहे गृहस्थैः कर्त्तव्य उक्तवो बन्धुभिः सह ।
 स्नातैः शुक्लैः समालम्ब्यैः सन्निभिः सुसमाहितैः ॥
 प्रीतियुक्तैस्ततः श्राव्यं शास्त्रं श्लाघासमन्वितैः ।
 वाचकं दक्षयेत्तत्र यथाविभवविस्तृतः ॥
 गुरुञ्च भक्त्या भतिमान् यथाशक्ति ह्यमायथा ।
 ततः पुष्पैश्च धूपैश्च श्रावकान् सम्प्रपूजयेत् ॥
 याचको ब्राह्मणः प्राज्ञः श्रुतशास्त्रो महामनाः ।
 अभ्यस्ताचरविन्यासो वृत्तशास्त्रविशारदः ।
 शब्दार्थवित् प्रगल्भश्च विनीतो मेधया पुनः ॥
 गीतज्ञो वाक्यसुश्राव्यः स्वरौनाविलभापकः ।
 गुरुश्च धर्मवान् प्राज्ञः श्रुतशास्त्रो विमत्सरः ॥
 विप्रः प्रकृतिसंशुद्धः शुचिः स्मितमुखः सदा ।
 सुवृत्तो वृत्तशास्त्रज्ञः शब्दशास्त्रविशारदः ॥

अभ्यस्तशास्त्रसन्दोहः प्रकृतार्थप्रवर्त्तकः ।

वृत्तशास्त्रज्ञः, छन्दःशास्त्रवित् । प्रकृतार्थप्रवर्त्तकः,

प्रस्तुतार्थाभिधायिना प्रक्रमकृतव्याख्या-
पौर्वापर्यार्थविष्टम्भी ।

अध्याय-सर्ग-विच्छेद-विभक्त्यर्थप्रयोजकः ।

शास्त्रार्थपदविहीमान् पदश्लोकार्थबोधकः ॥

समुदायप्रकीर्णार्थमुख्यशास्त्रानुषङ्गजम् ।

अनघरश्च हृदस्तु व्यपदिश्वार्थबोधकः ॥

प्रक्रान्तादिश्च शास्त्रार्थविभागपरिनिष्ठितः ।

कठाभिमानगूढार्थभङ्गेन च विरोधकः ॥

अद्वेयवागनालस्यः श्रोतवृत्तप्रबोधकः ।

संस्कारैः संस्कृतां विद्यां प्राकृतैः प्राकृतामपि ।

आलापमात्रैर्व्याख्यानैर्यच्च शिष्यान् प्रबोधयेत् ।

दशाभिधानविन्यासैर्बोधयेच्चापि यो गुरुः ॥

स गुरुः स पिता माता स तु चिन्तामणिः स्मृतः ।

यः शास्त्रोपायमाख्याय नरकेभ्यः समुद्धरेत् ॥

कस्तेन सदृशो लोके बान्धवो भुवि विद्यते ।

यस्य वाचश्चित्तवृन्देन हृदयात्प्रव्यते तमः ॥

महासंसाररजनीभवं सोऽर्को महाद्युतिः ।

नोद्धतेनास्य पारुष्येन च वैलोम्यमावहेत् ॥

न चास्य व्याधिदुःखेषु मलेष्वप्रीतिक्रववेत् ।

प्रसादधेत्तु कुपितं दुःखमग्नं समुद्धरेत् ॥

रोगेभ्यवापि यत्नेन परिचाणेन चोद्धरेत् ॥
 एवं व्याख्यां शुभां श्रुत्वा गुरुवक्तावरोत्तमः ।
 विधेयं चिन्तयेद्यस्तु परत्र हितकारणात् ॥
 शृणुयात् अहया युक्तः प्रयतोभिमुखोगुरोः ।
 अनन्यसत्कथाचेपौ निष्प्रमादो ह्यतन्द्रितः ॥
 स्रुदुश्च संशये जाते पृच्छेद्वाक्यमुदीरयेत् ।
 गुरुणा चोक्तमेकान्ते श्रद्धावान्वाक्यमाश्रयेत् ॥
 एतत् कृतं स्वयं कुर्यात् सप्तमिहाञ्जलान्वितः ।

एतत्कृतं, गुरुचेष्टितं ।

अप्रस्तुतकथाचेपं यः कुर्यादयतो गुरोः ॥
 स ब्रह्महत्यामाप्नोति गुरुवाक्येष्वनिश्चयः ।
 यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं चाप्य वाशुभं ॥
 अन्यस्य जनयेत् कौर्त्तिं स गुरोर्ब्रह्महा भवेत् ।
 त्रिस्मारयेच्च व्यामीहाद्योऽपि शास्त्रार्थमुत्तमं ॥
 स याति नरकं घोरमचयं भीमदर्शनं ।
 यस्तु बुद्ध्वा नरः शास्त्रं किञ्चित् कुर्यात् शुभाशुभं ॥
 भवेद्धतगुणं तदै विज्ञानेभ्योरतस्य च ।
 एवं विधानतो वाच्यं वाचकेन विपश्चिता ॥

तपः समात्मकं सर्वं स्वर्गादिफलसाधकं ।
 शनैर्विबोध्य वै वाच्यमध्यात्मादि च यद्वेत् ॥
 क्रुद्धोक्तिबुद्धसंचोभं धारावर्त्तन वाचयेत् ।

धारावर्त्तनं, वेगेन ।

सरागं ललितैर्वाक्चैर्वाचयेद्दत्तसङ्गमे ॥
 नानावृत्तानुरूपेण लालित्वेन च वाचयेत् ।
 सर्गाध्याये समाप्ते च कथापर्यन्त एव वा ॥
 प्रशब्दशब्दसंयोगे कुर्यादिति विरामणं ।
 समाप्ते वाचके भीष्म ब्रूयादेवं विचक्षणः ॥
 अवधार्य जगच्छान्तिमन्ते शान्त्युदकं सृजेत् ।
 स्रुतं स्रुतं ब्रूयादस्तु वाख्यातमित्यदः ॥
 लोकाः प्रवर्त्ततां धर्मं राजावास्तु सदा जयी ।
 धर्मवान् धनसंपन्नो गुरुश्चाव निरामयः ॥
 इति प्रोच्य यथा जातं गन्तव्यं च विभावितः ।
 मिथैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥
 कथा-वस्तुप्रसङ्गेन नानाव्याख्यानभावनैः ।
 युक्तिभिश्च चरेद्दशाख्यां चिद्भैद्यापि स्वयंकृतैः ॥
 एवं दिने दिने व्याख्यां शृण्वयान्व्रियतो नरः ।

समयशास्त्रश्रवणेन पुंसः

श्रद्धाप्रधानं भवतीह चेतः ।

रागश्च शास्त्रात्मकमभ्युपैति

दोषाश्च नाशं निमित्तेण यान्ति ॥

यथा कथञ्चित् शृण्वयान्नशास्त्र-

मशब्दयाचेष्टितधर्मसङ्गः ।

ततः समाप्तावद्य शास्त्रसर्गे

कथोदये चापि वितीतवृद्धिः ॥

शक्त्यार्चवेदादयकल्पमेवं

गुरुश्च भक्त्या पितृवन्निकार्थी ।

एष विद्याप्रदानस्य प्रधानो विधिरुच्यते ।

अनेनैव विधानेन ब्राह्मणः शीलशालिनि ॥

प्रबोधयति धीयुक्ते युक्तज्ञे वेदवादिनि ।

विन्यसेत् शुभं शास्त्रं महापुण्यजिगीषया ॥

धनैर्वा विपुलेदं चैर्गुरुं कृत्वा सुतपितम् ।

अध्यापयेद्भुमान् शिष्यानभिजातान् सुमेधसः ।

एवं विद्याप्रदानं तु सर्वदानोत्तमं स्मृतं ॥

सर्वदा सर्ववर्णानां नरकप्रवसुत्तमं ।

अनेन विविना दत्त्वा विद्यां पुण्यपरोनरः ॥

यत्फलञ्चाग्रमेधानां शतस्य सुकृतस्य च ।

राजसूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलं ॥

तत्फलं लभते मर्ह्यो विद्यादानेन भाग्यवान् ।

सर्वसस्यसुसंपूर्णां सर्वरत्नोपशोभितां ॥

ब्राह्मणेभ्यो मर्ह्यो दत्त्वा ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

यत्फलं लभते मर्ह्यो विद्यादानेन तत्फलं ॥

यावदक्षरसंख्यानं विद्यते शास्त्रसंश्रये ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे विद्याप्रदोभवेत् ॥

यावन्त्यः पङ्क्तयस्तत्र पुस्तके चरसंश्रिताः ।

यावच्चपत्रसंख्यानं पुस्तके विद्यते शुभं ॥

तावद्युगसहस्राणि सकुलो मोदते दिवि ।

तावतो नरकात् कुल्यानुवृत्त्य नयते दिवि ॥

यावच्च पातकान्तेन कृतं जन्मशतैरपि ।
 तत्सर्वं नश्यते तस्य विद्यादानेन देहिनिः ॥
 स जातोमनुजो लोके स धन्यः सच कीर्त्तिमान् ।
 योविद्यादानसम्पर्कप्रसक्तः पुण्योत्तमः ॥
 यथाविभवतो दद्यात् विद्यां शाठाविवर्जितः ।
 याति पुण्यतमान् लोकानचयान् भोगभूषितान् ॥

वज्रिपुराणे ।

अम्बरोप उवाच ।

गवां सुवहुधादानं भूमिदानं तथा मुने ।
 ब्रह्माण्डादीनि सर्वाणि कथितानि त्वया मम ॥
 इदानीं श्रोतुमिच्छामि विद्यादानफलं महत् ।
 विधिवद्विविधं तद्वत्कथयस्व महामुने ॥

वशिष्ठ उवाच ।

विद्यादानं प्रवक्ष्यामि यथातथ्यन्तवाधुना ।
 यथादेयं फलं यच्च तत् शृणुष्व नृपोत्तम ॥
 शुभेऽङ्गि शुभनक्षत्रे मण्डपं शुभवेदिकम् ।
 चतुरस्रं वितानं वा कृत्वा तत्रोपलेपयेत् ॥
 गोमयेनोपलिप्ते तु पुष्पप्रकरशोभिते ।
 तत्र न्यस्यासनन्दिव्यं दिव्यगन्धाधिवासितं ॥
 संस्थाप्य पुस्तकं तत्र धर्मशास्त्रस्य धीमतः ।
 ब्राह्मणान् वेदसम्पूर्णान्छन्दोलक्षणपारगान् ॥
 लिखापयित्वा यत्नेन तत्समग्रं शुभाचरैः ।

चन्द्रसूर्योपरागे वा सङ्क्रान्त्ययनवासरे ॥
 पुण्येऽङ्गि तत् सुसम्पूज्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
 घृतधेनवायुतं रत्नैर्हृद्याहुणवते ततः ॥
 शास्त्रसद्भावविदुषे वाचकेति प्रियम्बदे ।
 तच्छास्त्रं शृण्वतां नित्यं जनानां नाशयत्यर्थं ॥
 दातुस्तस्माद्वेवेकफलन्तच्छृणु भूपते ।
 यत्पुण्यं सर्वतीर्थानां विधिवदयज्वनां तथा ॥
 तत्पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ।

वाराहपुराणे ।

विद्यादानविधिं वक्ष्ये यथातत्वेन ते पुनः ।
 दत्तेन तत्फलं तस्य दातुरस्य समासतः ॥
 उक्ते समारभेत्काले निष्प्रीन्नतविर्वाजिते ।
 सुसमे भूपदेशे च गोमयेनोपलेपयेत् ॥
 पुण्यप्रकरसम्पन्ने गौतवाद्यसमाकुले ।
 अमलाक्षतुरस्त्रास्त्रा चन्दनेनैव कारयेत् ॥
 पुस्तकं तत्र संस्थाप्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् ।
 सौवर्णलेखनी कार्या मयीभाण्डश्च रौप्यकम् ॥
 जयशब्दं समुद्घोष्य आरभेत्लेखकः सुधीः ।
 विनीतद्याप्रमत्तश्च शास्त्रनिष्पत्तिमानयेत् ॥
 ब्राह्मणस्य सुवृत्तस्य वाचकस्य विजल्पतः ।
 अनेन विधिना दत्त्वा दातुरजस्य यत्फलम् ॥
 तत्फलं कीटिगुणितं पुस्तकैकप्रदायकः ।

यत्पुण्यं तीर्थयात्राणां यत्पुण्यं यज्वनां नृणाम् ॥
 तत्पुण्यं कीटिगुणितं विद्यादाने न संशयः ।
 कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत्फलम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति पुस्तकैकप्रदानतः ॥
 अथाल्पवित्तस्य श्रद्धावतो विद्यादानमभिधीयते ।

तत्र देवीपुराणे ।

आत्मवित्तानुसारेण विद्यादानहरीति यः ।
 असाध्यं फलमाप्नोति आढ्यतुष्यं न संशयः ॥
 स्त्री वानेनैव विधिना विद्यादानफलं लभेत् ।
 भर्ता चैवानुज्ञाता विधवा च तमुद्दिशेत् ॥
 विद्याधिने सदा दद्याद्दस्ताभ्यङ्गञ्च भोजनम् ।
 कृत्तिकासुदकं दीपं यस्मात्तेन विना मही ॥
 लेखनीघटितं तीक्ष्णं मषीपाचन्तु लेखनीं ।
 दत्त्वा तु लभते वल्लं विद्यादानमनुत्तमं ॥
 पुस्तकस्तरणं दत्त्वा सुप्रमाणं सुयोधनम् ।
 विद्यादानमवाप्नोति सूत्रवद्वच्च बुद्धिमान् ॥
 यन्त्रकं त्वासनञ्चैव दण्डासनमथापि वा ।
 विद्यावाचनश्रीलाय दत्तं भवति राज्यदं ॥
 अश्विनं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे ।
 भूमोर्गृहञ्च चेतञ्च स्वर्गराज्यफलप्रदं ॥
 यस्य भूत्यां स्थितानित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत् ।
 तस्यापि भवति स्वर्गस्तत्प्रभावात् न संशयः ॥

नन्दिपुराणे ।

येपि पत्रं मघीपात्रं लेखनी सम्पुटादिकं ।
 लघुशालाभियुक्ताय तेषु विद्याप्रदायिनां ॥
 यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्याः पुण्यभाजो नराधिप ।
 विष्णुधर्मोत्तरे ।

विद्यादानमवाप्नोति प्रदानात्पुस्तकस्य च ।
 शिल्पानि शिष्येद्यस्तु पौण्डरीकफलं लभेत् ॥
 शिल्पभाण्डप्रदानेऽपि तद्विद्यादानजं फलं ।
 अहितेषु प्रवृत्तस्य तथा कृत्वा निवारणं ॥
 विद्यादानफलं प्रोक्तं नात्र कार्या विचारणा ।
 पापवृत्तस्य च तथा दत्त्वा चैव परां मतिं ॥
 विद्यादानफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
 येन जीवति भाण्डेन तस्मै तद्भाण्डदायकः ॥
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमनुते ।

स्कन्दपुराणे ।

दरिद्रः स्वानुसारेण वित्तशोठाविवर्जितः ।
 कृत्वा विधिमिमन्त्र्य विद्यादानफलं लभेत् ॥
 यस्य यावद्वेदितं स तस्येहानुसारितः ।
 निवेद्य सुमहाभागैः शिवलोके महीयते ॥
 पुस्तकास्तरणं दत्त्वा सहस्रं तत्प्रमाणतः ।
 तदासनं वितानन्वा शिवलोके महीयते ॥

यावत्तद्वस्त्रसूत्राणां परिसंख्या समन्ततः ।
 तावद्युगसहस्राणि महाभोगानवाप्नुयात् ॥
 यः श्रीपर्णसमुद्भूतं निम्बखातं सुसञ्चयं ।
 दद्यात्सम्पुटकं कृत्वा चर्मणावापि निर्मितं ॥
 शिवज्ञानाभियुक्ताय तदध्ययनहेतुना ।
 सुश्लक्ष्णं फलकं वापि विद्यादानफलं लभेत् ॥
 यः सौवर्णं सुसम्पूर्णं सर्व्वरत्नोपशोभितं ।
 सपिधानसुमञ्जसं विद्याकोशसमाश्रयं ॥
 कारयेद्वापि रौप्येण ताम्बेण चतुरस्रकं ।
 कांस्थारकूटलोहं वा दारुवंशादिनिर्मितं ॥
 सुकषायातिरक्तेन वर्मणाभिनवेन च ।
 अन्तर्वहिष मठयेत् विद्यादाननवं गृहं ॥
 सुदृढं कटकोपेतं दृढस्तम्भनिवेदनं ।
 कुर्यात्तालकसंयुक्तं विद्यारत्नकरण्डकम् ॥
 एवं वित्तानुसारेण कारयित्वा तु तं नृप ।
 विद्यासिंहासनं तत्र सम्पूज्य विधिवहुधः ॥
 तस्मिन् पुण्याहशब्देन विद्याकोशगृहं न्यसेत् ।
 एवं यः शिवविद्यायाः कुर्यादायतनं शुभं ॥
 समुक्तः पातकैः सर्व्वं विद्यादानफलं लभेत् ।
 विद्यामण्डलकं कृत्वा विद्याव्याख्यानमण्डपे ॥
 तत्राभ्यर्च्य शिवां विद्यां तद्गङ्गां शृणुयात्ततः ।
 सोऽपि याति शिवस्थानं सर्व्वकामसमन्वितं ॥
 अनेन विधिना ज्ञानं यः शृणोति प्रवर्त्तितं च ।

स सम्प्राप्य चित्तं सौख्यं देहान्ते मुक्तिमाप्नुयात् ॥

नन्दिपुराणे ।

इति विद्याप्रदानस्य महाभाग्यं प्रकीर्तितम् ।

युत्वैतत्पातकैर्मुच्यैर्नियतं सप्तजन्मजैः ॥

देवीपुराणे ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विद्या देवा सदा नरैः ।

इहैव कीर्त्तिमाप्नोति मृतोयाति पराङ्गतिम् ॥

यस्तु देव्या गृहे नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत् ।

सप्तवेत्सर्वलोकानां पूज्यः पूज्यपदं व्रजेत् ॥

वाहाहपुराणे ।

ब्रह्माद्या देवताः सर्वा विद्यादाने प्रतिष्ठिताः ।

धर्माधर्मं न जानन्ति विद्यादानबहिष्कृताः ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विद्यादानं प्रयच्छति ।

चतुर्व्युगानि राजेन्द्र एकसप्ततियावता ॥

तावद्विष्णुपुरे राजन् क्रोडते कालमचयम् ।

चितिश्चागत्य कालान्ते राजराजो भविष्यति ॥

त्रेतायुगे धर्मपरो जायते च पुनः पुनः ।

कुले महति जातव स राजा धार्मिको भवेत् ॥

हस्त्यश्वरथदानानां दाता भोक्ता विमलरौ ।

भोक्ता पुरवराणाञ्च देशानाञ्चैव कोटिगः ॥

● प्रवर्त्तते इति कृचितपाठः ।

रूपसौभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निरुजोभवेत् ।
 पुत्रपौत्रैः परिवृतो जीवेच्च शरदां शतं ॥
 लेखके दक्षिणान्दद्यादस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
 शुक्लञ्च वस्त्रयुग्मञ्च दद्याच्छास्त्रसमन्वितम् ॥
 लिखापयित्वा तच्छास्त्रं देयङ्गुणवते सदा ।
 तपस्विने धर्मरते परिपालनतत्परे ॥
 वस्त्रयुग्मेन संवीतं पुस्तकं प्रतिपादयेत् ।
 वाचकं पूजयेच्चैव वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥
 क्षम्यतामिति वक्तव्यं लेखकः सुसमाहितः ।
 अनेनैव विधानेन विद्यादानात्फलं लभेत् ॥

वज्रिपुराणे ।

वाजपेयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् ।
 तत्फलं समवाप्नोति विद्यादानाच्च संशयः ॥
 तस्माद्देवालये नित्यं धर्मशास्त्रस्य वाच्यते ।
 पठनङ्कारयेद्राजन् यदीच्छेद्धर्ममात्मनः ॥
 गो-भू-हिरण्य-वासांसि शयनान्या-सनानि च ।
 प्रत्यहन्तेन दत्तानि भवन्ति नृपसत्तमः ॥
 धर्माधर्मं न जानाति लोकोऽयं विद्यया विना ।
 तस्मात्तदैव धर्मात्मन् विद्यादानरतोभवेत् ॥
 वेदशास्त्रे रहस्यानां यदि नैव नृपोत्तम ।
 ततोऽज्ञानतमोन्मथस्य कावस्था जगती भवेत् ॥
 ब्रह्मादयः सुराः सर्वे ऋषयो दग्धकिल्बिषाः ।

मनुष्याः पितरश्चैव विद्यादाने प्रतिष्ठिताः ॥
 चतुर्थ्युगानां राजेन्द्र एकसप्ततिसंख्यया ।
 वेदशास्त्रप्रदः स्वर्गे पूज्यते सुरसत्तमः ॥
 स तु कालादिहागत्वा राजा भवति धार्मिकः ।
 हस्व-श्व-रथ-यानाढ्यो दाता भीष्मा त्वमन्तरौ ॥
 रूपसौभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निरुजः सुखी ।
 पुत्रपौत्रैर्वृतः कालान्मोक्षं याति न संशयः ॥
 दानं विशेषफलदं जगतीहनान्य-
 द्विद्यां विहाय वदनाजकृताधिवासां ।
 गो-भू-हिरण्य-गज-वाजि-रथादिसर्वं
 तद्यच्छतां किमिति भूप भवेन्न दत्तं ।

इति विद्यादानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणा-
 धीश्वरसकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते
 चतुर्विंशतिप्रवर्णनामधौ दानखण्डे
 अतिदानप्रकरणं ॥

दानखण्डम् अष्टमोऽध्यायः ।

अथ दशमहादानान्युच्यन्ते ।

तत्तादृग्विमलहृलं निरवधिविद्यानवद्याकृतिः
सम्पत्कम्पितदैव्यसैन्यनिवहामाधुर्यधुर्यागिरः ।
इत्यन्योन्यजिगौषवेव गुरुतां यस्मिन् भजन्ते गुणा-
स्तेनायं विधिबध्यते दशमहादानेषु हेमाद्रिणा ॥

तत्संग्रहश्लोकास्तु कूर्मपुराणे ।

कनकच तिला-नागा-दासी-रघ-मही-गृहाः ।
कन्या च कपिला धेनुर्धमादानानि वै दश ॥
तत्र प्रथमनिर्दिष्टतया सुवर्णदानमेव तावदुच्यते ।

वज्रिपुराणे ।

राम उवाच ।

क्रोधादिदं मया कर्म कृतं मुनिवरोत्तमाः ।
कथं तस्मादिमुच्येऽहं पापात् प्राणिवधादिकात् ॥
इत्युक्त्वा धर्मतत्त्वज्ञाः पापानाम्भावनं परं ।
दानञ्चेह सुवर्णस्य ते तमृचुर्धर्महर्षयः ॥

एतत्पवित्रमतुलं सञ्चूतमिह सुशुभम् ।
 शशोर्व्वीजं परमेजो अपत्यं जातवेदसः ॥
 सहस्रं कार्तिकेयस्य रुद्रशक्तसमुद्भवं ।
 पवित्रत्वात् सुरैः सर्वैर्धार्यते मुकुटादिषु ॥
 अग्निस्तु देवताः सर्वाः सुवर्णं च तदात्मकम् ।
 तस्मात्सुवर्णं ददता प्रीताः स्युः सर्वदेवताः ॥
 दशपूर्वाङ्गान् पराञ्चैव नरकात्तारयन्ति ते ।
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति प्रीवाचेदं ब्रह्मसतिः ॥
 सर्वान्कामान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काञ्चनम् ।
 मरीचिर्भगवान् पूज्यः पितामहस्ततोऽब्रवीत् ॥
 यः सुवर्णं वरोनित्वं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 स चिरं विरजाविहान् देववह्निवि मोदते ॥
 सर्वेषामिव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
 हाटकचित्तिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
 विद्यादानं सुवर्णं तु यो लोभाद् प्रयच्छति ।
 स सौदति च पापेन वेष्टितो नरकं व्रजेत् ॥
 कृत्वापि सुमहत्पापं जातरूपं ददाति यः ।
 स सद्यस्तेन पापेन मुच्यते नात्र संशयः ॥
 एतत् कृत्वा तु शुद्ध्यै सुवर्णं देहि मार्गव ।
 इत्युक्तो मुनिभिस्तैस्तु रामो धर्ममृताम्बरः ॥
 प्रादात्सुवर्णं विप्रेभ्यस्ततः पापादिमुच्यते ।
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र द्विजेभ्यो देहि काञ्चनम् ॥
 विचक्षेनं समुद्दिश्य यदौच्छेच्छासतीं गतिम् ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 पवित्राणां पवित्रञ्च दानानां नात्र संशयः ॥
 हिमवद्दुहिता पूर्वमुमा नाम पतिव्रता ।
 पूर्वजन्मनि सा चासीद्दक्षस्य तनया सती ॥
 दक्षकीपाञ्च तत्पाञ्च सती चात्मकलेवरं ।
 हिमवद्दुहिता जज्ञे लोके गौरौति विद्युता ॥
 दत्ता तेनापि सा तस्मै प्रणिपत्य पिनाकिने ।
 विवाहं कारयामास विधिवद्दुहितुस्तदा ॥
 वैवाहिकेन विधिना जुहावाम्निं पितामहः ।
 होमञ्च कुर्वन्तस्तस्य विकारी मन्मथो भवेत् ॥
 रूपं दृष्ट्वा तदा देव्या रेतस्कत्रं महात्मनः ।
 पद्माञ्च स्मदितं तेन बहुधा समपश्यते ॥
 तत्रोत्पन्ना महात्मानो बालखिल्या मरीचयः ।
 अग्नौ च शेषमपतत् चाभूद्दानलप्रभं ॥
 जाज्वल्यमानन्दोऽस्या च अग्निमध्यगतं तथा ।
 शशंसिरे ततो देवा दृष्ट्वा पुत्रं विभावसीः ॥
 जगद्गुः गिरसा चैव पुण्यत्वात्ते पुटान्विताः ।
 ऊचुश्च देवगन्धर्वा मुनयश्च यतव्रताः ॥
 विभूषणञ्च ते देवा दृष्ट्वा पूर्त्तं विभावसीः ।
 देवपत्न्यास्तथा चैतद्भूषणेषु न्ययोजयन् ॥
 एवं सुवर्णमुत्पन्नं आग्नेयं ब्राह्ममेव च ।

पवित्रमपरं लोके सुवर्णेन समं क्वचित् ॥
न विद्यते द्रव्यजातं दानं वा भूषणं तथा ।

अवाहवृहस्पतिः ।

गृहादिके पुण्यफलं भवेकृत्यानुसारतः ।
तस्मात्सर्वप्रदानानां हिरण्यमधिकं स्मृतं ॥
यथा सान्तनिकादीनां हेम्ना सम्पद्यते क्रिया ।
तथा न गृहदानेन हिरण्यमधिकं ततः ॥

वेदव्यासः । सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काञ्चनं ।

एतद्भिर्भगवानत्रिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥

पवित्रमथवा पुण्यं पितृणामक्षयञ्च यत् ।

सुवर्णं मनुजेन्द्रेण मनुना सम्पकोर्त्तितं ॥

मनुः । भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

सम्बर्त्तः । हिरण्यदीमहावृद्धिं दीर्घमायुश्च विन्दति ।

विष्णुः । सुवर्णप्रदोऽग्निसालीक्यमाप्नोति ।

वृहस्पतिः ।

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं

भूर्ब्रह्मवो सूर्यमुताथ गावः ।

लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता

यः काञ्चनङ्गाञ्च महीञ्च दद्यात् ॥

विश्वामित्रः ।

यवास्ते लिखिता गेहे स्वर्णदानस्य संस्तुतिः ।

रक्षो भूतपिशाचाद्यास्तत्र पश्यन्ति पार्थिव ॥

देवोपुराणे ।

ज्ञात्वा मानं सुवर्णादिः पात्रेषु प्रतिपादयेत् ।

कामानिष्टानवाप्नोति विधि-यज्ञासमन्वितः ॥

वसिष्ठः । तस्मादग्निमुखाः सर्वदेवता इति शुश्रुमः ।

ब्राह्मणो हि प्रसूतोऽग्निरग्ने रपि च काञ्चनं ॥

तस्माद्ये वै प्रयच्छन्ति हिरण्यं सर्वदैवतं ।

तस्य वै वेधसो लोका गच्छतः परमां गतिं ॥

स्वर्लोके राजराज्येन सोभिषिच्येत भार्गव ।

सुवर्णमित्यनुवृत्तो कालिकापुराणे ।

पूतमेतत्परं पुण्यं पुरा कावेषु नित्यशः ।

धारयन्ति यतः सर्वे मङ्गलार्थमरोगतः ॥

अतः पापानि सर्वाणि पात्रेभ्यो विधिपूर्वकम् ।

दत्तं पुनाति काले च देशे च हरसन्निधौ ॥

अयतां येन रामेण विधिना प्राक् तपोधन ।

प्रदत्तं काञ्चनं पूर्वं रैचौक्येन महात्मना ॥

सर्वहेममयं यज्ञमिष्ट्वा विप्राः प्रतर्पिताः ।

हेमैराभरणैः पूज्य दत्तं फलशतं तथा ॥

भूय एवं तुलान्तेन स्वयमारोप्य यवतः ।

हेमद्वितीयपार्श्वे च द्विजातिभ्यो ददौ स्वयं ॥

भृगोपि तन्मयान्येव सूर्यपात्राणि तेन च ।

प्रभाषादिषु तीर्थेषु ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥
 गवाश्च दशवर्णानां विप्रं कृत्वा पृथक् पृथक् ।
 सहस्रं च सहस्रं च सवत्सानां सुरुपिणं ॥
 बद्धा कम्बलमाक्रम्य पलान्येकादशैव तु ।
 एकैकस्य पृथक्तेन दत्तं हेमन्तु तेन वै ॥
 कारयित्वा सपद्मानि जातरूपमयानि च ।
 भ्रमता तीर्थलिङ्गानां मूर्ध्नि दत्तानि तेन वै ॥
 तन्मयाभरणैः पूज्यं शतशोऽथ सहस्रशः ।
 सम्पूज्यं तर्पितां विप्रां भूयस्तेनैव मानद ॥
 पद्माद्यैव पताकाय मालायैव विशेषतः ।
 रुद्रादीनां नियुक्ताय कारयित्वा गृहे गृहे ॥
 उपवीतञ्च यष्टिञ्च मेखला-पादुके तथा ।
 लेखनीं मण्योपात्रञ्च दत्त्वा विप्रेषु तेन वै ॥
 मानसोपस्करञ्च तस्मासनम्भानतन्मयम् ।
 द्विजेभ्यश्चैव दत्तानि कारयित्वा सहस्रशः ॥
 ग्रहाणां देवतानाञ्च कृत्वा रूपाणि भूरिशः ।
 न्यस्तानि विधिवत्पूज्यं द्विजानाञ्चैव मन्दिरे ॥
 काञ्चनो रोदसीं पृष्ट्वा नगीदधिसमन्वितां ।
 पुण्यौषधिवनैर्युक्तां ददौ विप्रेभ्य एव सः ॥
 एवमाद्यैरनेकैश्च प्रकारैः कनकं पुरा ।
 पापापनुत्तये दत्तं पाचमासाद्य भूयशः ॥
 श्रीमहाभारते पिण्डदानपरितुष्टस्रष्टस्रपिण्डदत्तोपदेश-

कथने बुधित्तिरं प्रति भौषवाक्यानि ।
 वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।
 सर्वक्रतुषु चोद्दिश्य भूमिर्गावोयकाञ्चनम् ॥
 ततः श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ॥
 तदिदं सम्यगारब्धं त्वयाद्य भरतर्षभ ।
 किन्तु भूमेर्गवाञ्चार्थं सुवर्णं नदीयतामिति ॥
 एवं वयञ्च धर्मज्ञ सर्वे चास्मात्पितः महाः ।
 तारिता वै तरिष्यन्ति पावनं परमं हि तत् ॥
 दश पूर्वान् दशैवान्यांस्तथातान् तारयन्ति ते ।
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्तीत्येवं मां पितरोऽब्रुवन् ॥

रामं प्रति वसिष्ठवाक्यानि ।

सर्वरत्नानि निर्मथ्य तेजोराशिसमन्वितम् ।
 सुवर्णमेभ्योविप्रेन्द्र रत्नं परममुत्तमं ॥
 एतस्मात् कारणाद्देवा गन्धर्वीरगराक्षसाः ।
 मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ॥
 मुकुटैरङ्गदयुतैरलङ्कारैः पृथग्विधैः ।
 सुवर्णं विष्टतैरत्र विराजन्ते भृगूत्तम ॥
 तस्मात्सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतम् ।
 पृथिवीमात्रं दत्त्वाऽहं तथान्यदपि किञ्चन ॥
 विशिष्यते सुवर्णं स्य दानं परमकं विभो ।
 अक्षयं पावनञ्चैव सुवर्णमनुराजते ॥
 प्रयच्छ दिजमुख्येभ्यः पावनं ह्येतदुत्तमं ।

सुवर्णमेव सर्व्वं दक्षिणामु विधीयते ॥
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्व्वं दास्ते भवन्वृत ।

नन्दिपुराणे ।

कृष्णलाः पञ्चमाषास्तु माषैः षोडशभिः स्मृतम् ।
सुवर्णमेकान्तदानादाता स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
तथा । तस्मात् स सर्व्वथा पात्रे दद्यात् कनकदक्षिणां ।
अपात्रे पातयेदत्तं सुवर्णं नरकार्णवे ॥
प्रमादतस्तु तद्वष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
अन्यथा स्तेययुक्तः स्यादेवादत्ते विनाशिनि ॥
दानार्थमेव तत् सृष्टं ह्यक्लिष्टं स्वर्गसाधनं ॥
दानात्परं सुवर्णस्य विधिरेव न विद्यते ।
सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ॥
एतत्पवित्रं परममेतत् स्वस्वयनं महत् ।
दशपूर्वान् परान्वंगानात्मानञ्च विशांपति ॥
अपि पापशतं कृत्वा दत्त्वा विप्रेषु तारयेत् ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नराः शुद्धेन चेतसा ।
देवतास्तेन सन्देहः समस्ता इति नः श्रुतं ॥
अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं च हुताशनं ।
तस्मात्सुवर्णं ददता दत्ताः स्युःसर्व्वदेवताः ॥
अग्न्यभावे च कुर्व्वन्ति वज्रस्थानेषु काञ्चनं ।
सर्व्ववेदः प्रमाणज्ञाः श्रुतिशास्त्रनिदर्शनात् ॥
ये त्वेनं ज्वालयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति ।

दद्युर्ब्रतमुद्दिश्य सर्वकामानवाप्नुयुः ॥

व्रतमुद्दिश्य, व्रतमनुसन्धायेत्यर्थः ।

सुवर्णदः स्वर्गलोके कामानिष्टान् समश्नुते ।

विराजोवरसम्बोधितः परियाति यतस्ततः ॥

विमानेनार्कवर्णेन भास्वरेण विराजितः ।

अप्सरोगणकीर्णेन भास्वता स्वेन तेजसा ॥

हंसवद्दिण्युक्तेन विमानेन नरोत्तम ।

दिव्यगन्धवहः स्वर्गे परिगच्छन्नितस्ततः ।

तस्मात् स्वशक्त्या दातव्यं काञ्चनं मानवैर्भुवि ॥

नातः परतरं लोके सद्यः पापविमोचनं ।

सुवर्णस्य तु शुद्धस्य स्वर्णं यस्तु प्रयच्छति ॥

वह्न्यब्दसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

स्कन्दपुराणे ।

सुवर्णस्य सुवर्णस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥

सुवर्णदितयं दत्त्वा अजयां गतिमाप्नुयात् ।

दत्त्वा सुवर्णस्य शतं द्विजेभ्यः श्रद्धयान्वितः ॥

ब्रह्मलोकमनुप्राप्य ब्रह्मणा सह मोदते ।

प्रथमं सुवर्णशब्देन, हिरण्यमभिधीयते

अपरेण तु तस्यैव शुद्धवर्णत्वं प्रतिपाद्यते

परिमाणविशेषः तृतीय इति ।

अत्र चायं दानवाक्यप्रयोगः ।

ओं अद्य अमुकस्मिन्देशे अमुकस्मिन् काले अमुकसगोत्राय
अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय अमुकसगोत्रः अमुकशर्मा इदं सुवर्णं
अग्निदैवत्यं अमुकाय तुभ्यमहं संप्रददे नमम । ओं अमुकस-
गोत्रायेत्यादि एतत् सुवर्णदानप्रतिष्ठार्थं इदं सुवर्णं दक्षिणान्तुभ्य
महं संप्रददे न ममेति ।

सुवर्णदाने रजतं दक्षिणेति केचित् ।

अथ च दानमन्त्रः ।

हिरण्यगर्भं गर्भस्वं हेम बीजं विभावसोः ।
अनन्त पुण्य फलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

कर्मपुराणे ।

पलैकं द्विगुणं वापि त्रिगुणं शतयनुक्रमात् ।
कनकं स्यात् सुवर्णेन द्वाभ्यां त्रिभिः सदक्षिणं ॥
पलादधो वा तत् कुर्यादक्षिणा स्याद्यथारुचि ।
वित्ताधिक्यात्पलाधिक्यमिति न्यायनिदर्शनात् ॥

इति सुवर्णदानविधिः ।

आदित्यपुराणे ।

आदित्योदयसम्प्राप्ते विधिमन्त्रपुरस्कृतं ।
ददाति काञ्चनं यो वै दुःखप्रं प्रतिहन्ति सः ॥
दद्यात्पुनरितमात्रे यस्तस्य पाप्मा विलीयते ।
मध्याह्ने ददते रुक्मं हन्ति पापमनागतं ॥

ददाति पश्चिमां सन्धां यः सुवर्णं धृतव्रतः ।
 ब्रह्म-वायुग्नि-सोमानां सालोक्यमुपयाति सः ॥
 सुवर्णमचयान्दत्त्वा लोकांश्चाप्नोति पुष्कलान् ।
 यस्तु संज्वलयित्वाग्निमादित्यादयनं प्रति ॥
 दद्यादै व्रतमुद्दिश्य सर्वान् कामान् समश्रुते ।
 यन्देवमर्हयेत्तेन यस्य चैव प्रयच्छति ॥
 तस्य लोके निवसति नित्यञ्चैव ददाति यः ।

व्रतमुद्दिश्य व्रतमनुसन्धायेत्वर्थः ॥

सुवर्णदः स्वर्गलोके कामानिष्टान् समश्रुते ।
 विरजोवरसंवौतः परियाति यतस्ततः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन भास्करेण विराजितः ।
 अप्सरीगणकौर्णेन भास्वता स्नेन तेजसा ॥
 हंसवर्हणयुक्तेन कामगेन नरोत्तमः ।
 दिव्यगन्धवहः स्वर्गे परिगच्छन्नितस्ततः ॥
 तस्मात्स्त्रशक्त्यादातव्यं काञ्चनं मानवैर्भुवि ।
 नातः परतरं लोके सद्यः पापविमोचनं ॥
 सुवर्णस्य तु शुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
 ब्रह्मव्यद्सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

इति नित्यसुवर्णदानविधिः ।

वायुपुराणे ।

हेमदानमघो वक्ष्ये यद्भूतं रेतसा मम ।

अग्निगर्भं पवित्रञ्च आयुरारोग्यवर्धनं ॥
 निष्कमात्रं पवित्रं वा तदर्द्धं पादमेव च ।
 तण्डुलाढकसम्पूर्णं पात्रे पात्रान्तरे न्यसेत् ॥
 अर्द्धाढकतिलैः पूर्णं तस्योपरिष्ठतान्वितं ।
 तिलाद्धमानतः पात्रं घृतेतद्धेम विन्यसेत् ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ तद्वितथं न्यसेत् ।
 विप्रञ्च तद्विरण्यञ्च शश्रुं स्मृत्वा प्रपूजयेत् ॥
 आत्मच्छायां हिरण्यञ्च तिलतण्डुलमेव च ।
 विलोक्य दद्याद्विप्राय शिवः सम्प्रीयतामिति ।
 दद्यादनेन विधिना नित्यं मास्ययनेपि वा ।
 सम्बत्सरेचामावाश्यां मक्तायुज्यं परं यतः ॥
 आयुरारोग्यसम्प्रीतिस्तस्मिन् काले भविष्यति ।
 एवं सुवर्णदानेन नित्यं दद्यादनन्तकं ॥

इति हेमदानविधिः ।

कालिकापुराणे ।

अद्यायासविनिर्गृहीतो रुद्रोमाकलितं पदं ।
 अनेन विधिना देही गदतोयाति मे शृणु ॥
 गुञ्जान् गुञ्जाद्धमात्रं वा नियतः प्रतिवासरं ।
 कनकग्रस्य लिङ्गे तु व्रजेत्तत्पदमुत्तमं ॥
 सर्वसस्यवर्ती दद्याद्रादसौ वा जलान्वितां ।
 रोहिणीं योहरायैव गच्छेत्सोऽपि पदञ्च तत् ॥
 महादानानि च तथा पात्रयुक्तान्यसंशयः ।

दत्त्वा भोगांश्च मोक्षञ्च प्रयात्नैव न संशयः ॥

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं

भूवर्णवी सूर्यमुताञ्च गावः ।

लोकत्रयन्तेन भवेत् प्रदत्तं

यः काञ्चनं गाञ्च महीञ्च दद्यात् ।

इति शिवसुवर्णदान विधिः ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

ऋषयःसत्रमासीना नैमिषारण्यवासिनः ।

उद्यत्यवसमासीनमपृच्छञ्छीनकादयः ॥

ततोऽभ्याभिष्टुतानीह धर्माणि विविधानि च ।

वयमिच्छामहे भूयः श्रोतुन्दानमनुत्तमं ।

इत्थेवमुक्तोमुनिभिः सूतपुत्रोमहामतिः ॥

उवाच दानमाहात्म्यं शतमानमिहाद्भुतं ।

नारदेन पुरापुष्टः पर मेठौ चतुर्मुखः ॥

यदाह दानं तत्सर्वं प्रवक्ष्यामि हिजोत्तमाः ।

ब्रह्मा उवाच ।

शृणुष्ववहितो दानं ब्रवीमि तव नारद ।

शतमानमिति प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनं ॥

आयुषं श्रीकरं पुण्यं आरोग्यं सन्ततिप्रदं ।

भुक्तिमुक्तिप्रदं सर्वसर्वमाङ्गल्यकारणम् ॥

पुण्यकालेषु सर्वेषु चन्द्रसूर्यग्रहादिषु ।

नित्यं वा कारयेद्दानं जन्मर्षेषु विशेषतः ॥

पुण्यदेशेषु सर्वेषु गृहे देवालयादिषु ।

यत्र साधनसम्पत्तिस्तत्रदानं समाचरेत् ॥

मन्त्रेण भूमिं शक्तता जलेन

आलिख्य मध्ये सिततन्दुलैश्च ।

सरोरुहं केसरभूषणाढ्यं

सकर्णिकं चाष्टदलं विलिख्य ॥

तस्मिन् हिरण्यं शतमानमात्रं

निधाय तस्योपरि तं विचिन्त्य ।

ब्रह्माण्णमीशङ्गमलासनस्थ-

माराध्य गन्धादिभिरादरेण ॥

विप्रं तथा वेदविदं विचिन्त्य

विरिञ्चिबुद्ध्या तु समर्चयित्वा ।

दद्यात् सुवर्णं शतमानमस्मै

सम्प्रोयतामात्मभूरित्युदीर्य ॥

योऽसौदानं शतमानं हिरण्यं

दद्यादायुः सर्वमेवैति चोक्तं ।

अतः कुर्यान्वारदैतत्सकृदा

नित्यं मासं हायनं शक्तितीर्था ॥

जाम्बूनदं जातरूपं सुवर्णं काञ्चनं तथा ।

हिरण्यञ्चेति शक्त्या तु कमादेतानि नारद ।

इति शतमानदानविधिः ।

अथाह बोधायनः ।

शतमानमक्षयेण सुवर्णेन मितञ्च यत् ।
 तत्कांस्ये निक्षिपेत्सम्यक् तिलाटकसमन्विते ॥
 कांस्यपात्रपरीमाणं पलानामष्टकं विदुः ।
 तिलानामुपरि स्थाप्य अक्षताः शुभ्रशालयः ॥
 आवाहयित्वा देवेशं द्युमणिं भानुमव्ययम् ।
 गन्धमात्यैः सुरभभिर्भो रक्तमात्यैर्विशेषतः ॥
 उपचारैः षोडशभि रर्चयेत्भानुमव्ययम् ।
 अष्टाक्षरेण मन्त्रेण सावित्रेणातिभक्तितः ॥
 यदा सावित्रलिङ्गेन मन्त्रेण प्रणिपत्य तु ।
 ब्राह्मणाय ततः पूजां कुर्याद्ब्रह्माक्षतैः शुभैः ॥
 अन्यैश्च विविधैः सम्यक् स्रकुटम्बाविरोधतः ।
 तस्मै दान्ताय सत्कृत्य स्वाचारायात्मवेदिने ॥
 प्राङ्मुखाय स्वयञ्चोदङ्मुखः प्रयतमानसः ।
 मन्त्रेणानेन सङ्कल्पां पापव्याधिविमुक्तये ॥
 पद्मोद्भवः पद्मकरः सप्ताम्बरधराहनः ।
 शतमानेन दत्तेन तुष्टः सर्वजगद्गुरुः ॥
 इह जन्मनि यत्पापं अन्यजन्मनि यत् कृतम् ।
 तत् प्रत्ययाप्रत्ययाभ्यां तत्सर्वं क्षपयत्वसौ ॥

दानमन्त्रः ।

ततः क्षमाप्य तं विप्रं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 यथा प्रसन्नोभवति तदासर्वं प्रकल्पयेत् ॥

इति पापरोगहरशतमानदानविधिः ।

वज्रपुराणात् ।

इन्द्र उवाच ।

भगवन् सर्वमाख्यातं वृषदानक्रियाफलम् ।
 पृच्छाम्यन्यदहं पुण्यं सदाक्षयफलप्रदम् ॥
 दानं त्रैलोक्यनाथस्य हरप्रीतिविवर्धनम् ।
 तद्वदस्व मुने येन दत्तेनेशः प्रतुष्यति ॥
 दिक्पालात्मा च सन्नित्यसदानन्दमयो हरिः ।
 तत् कथं भगवन् भक्तो भवेद्देममयो हरिः ॥
 केन दानेन तपसा व्रतेन यजनेन वा ॥
 सुच्यते पातकाहोरादाजन्ममरणान्तिकात् ।
 कथं भवेन्नरः श्रीमान् धीमान् पुत्रौ प्रतापवान् ॥
 प्रमितायुस्तथारोग्यसकलैश्वर्यभाक् सुधोः ।
 कस्य जन्मायुतान्तेऽपि दानस्यान्तीन विद्यते ॥
 केन तत्पदमाप्नोति विष्णोर्यत्परमं पुमान् ।
 श्रोतुमर्हामि वै ब्रह्मन् वैष्णवं मन्यसे यदि ॥
 तत् प्रसीदाखिलं दानन्तत्त्वमाचक्ष्व मे गुरो ।

ब्रह्मीवाच ।

आनन्दो ब्रह्मणोरूपं नित्यं वेदेषु गीयते ।
 सर्व्वावासोविभुः साक्षादानन्देन व्यवस्थितः ॥
 तच्चाहानमिदं पुण्यं देहानन्दनिधिं परम् ।

विप्रावाचुतरूपाय बर्हशानन्दमुत्तमम् ।

दानेनानेन ते शक्र धातुचययुतेन च ॥

इन्द्र उवाच ।

विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् दानस्यास्य महानिधेः ।

यथा देयं विशेषेण विष्णोरानन्दकारकम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

पुण्यान्तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्यां

तद्योपरागे शशिसूर्ययोर्वा ।

चतुर्युगादिष्वनव्वये वा

प्रबोधने प्रस्वपनेऽथ विष्णोः ॥

कुर्व्यादथौदुम्बरमेव कुशं

हिरण्यभारेण यथात्मशक्त्या ।

तथाविधानञ्च सुराजतं स्या-

हिरण्यभारेणनतु पूरयेत्तत् ॥

तद्वर्धतोर्वेन तद्वर्धतोवा

स्वशक्तितः स्वर्णपलैः शतेन ।

तद्वर्धमर्धेन तु वित्तशक्त्या

पलत्रयाद्वर्धमपि प्रकुर्व्यात् ॥

तत्ताम्रमाण्डे कनकं निधाय

सवच्चनीलोत्पलपद्मरागं ।

समुक्तवैद्रूयसविद्रुमञ्च

तद्राजतं पात्रमधोमुखं स्यात् ॥

एवन्तु तं भद्रनिधिं सुविद्वान्
 कृत्वासने प्रावरणीपयुक्ते ।
 कुशीत्तरे दर्पणचामराटे
 सपादुकीपानहस्तयुक्तं ॥
 तत्चौमवस्त्रोत्तमयुग्मयुक्तं
 संपूजयेन्नन्तरैरथैतैः ।
 आदौ तु पञ्चानृतमाद्यविष्णुं
 संस्त्राप्य संसारहरं समर्थम् ।
 तथेश्वरं पावकमेव हुत्वा
 आमन्त्रयेद्भद्रनिधिं ततस्तु ॥
 योखण्डकर्पूरसकुङ्कुमैर्न
 पञ्चाक्षरं नाम त्रियः प्रलिख्य ।
 नमस्तथोद्धारयुतं च पात्रे
 तद्राजते प्येवमथार्चयेत् ॥
 त्वया समस्तामरसिहयज्ञ
 विद्याधरेन्द्रोरगकिंनरेन्द्रैः ।
 गन्धर्वविद्याधरदानवेन्द्रैः
 युतं हतं विश्वमिदं नमस्ते ॥
 समस्तसंसारकरी त्वमेव
 विभोः सदानन्दमयी च माया ।
 समस्तकल्याणनिधिः समाधिः ।
 हरिप्रिये भद्रनिधिर्नमस्ते ।

एवं पूज्य विधानेन ततो विप्रमथार्चयेत् ।

किरोटाङ्गदनिष्कायाकुण्डलाङ्गुलिभूषणैः ॥
 अलङ्कृत्य हरिं यदत्पीताम्बरधरं ततः ।
 पूजयेदच्युतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान् ॥
 भूदेवोसौत्यतो नित्यं नित्यानन्दमयो हरे ।
 हर मे दुष्कृतं क्षणं कृपाकर नमस्तु ते ॥
 भूदेव भगवदर्थं भवभङ्गकरेश्वर ।
 भवभूतिकरोजिष्णो प्रभवित्शुनेमोऽस्तु ते ॥
 एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं हिजं विष्णुरूपिणं ।
 ततोभद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन मानवः ॥
 स्वर्गोच्चारणेनादौ वपुर्नाम महात्मनः ।
 यवदर्भतिलैः सार्द्धंमुदकं संपरित्वजेत् ।
 पितृसन्तारणार्थाय नित्यानन्दविबुधये ।
 सर्वाधौषविनाशाय विष्णोर्दानंमया कृतं ।
 तदनेन सरस्वेन धातुतययुतेन च ।
 सचोमाम्बरयुक्तेन सादर्शपादुकेन च ।
 आसनेन सकृच्चेण चामरोपानहेन च ।
 सदानन्दविधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ।
 एवमुच्चार्य तन्दद्याद्दिजाय हरिरूपिणे ।
 गोप्येन विधिना दद्याद्विमसंस्था न कीर्त्तयेत् ।
 प्रकीर्त्तिते कीटिगुणायुतं फलं
 प्रगोपिते कल्पगुणैर्न संशयः ।
 इतोदमान्याय न कीर्त्तयेत् सुधी
 निधान मध्ये निहितञ्च यदसु ॥

एवंकृते स्यान्मनुजः कृतात्मा
तपेनचा स्यान्नरः कदाचित् ।
प्रयाति विष्णुः पदमव्ययं तत्
शिवात्मज्ञानन्दमयं समंस्था ॥
इति भद्रनिधिदानविधिः ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

मरुदुवाच ।

प्रभो प्रसौदाच्यत विश्वभावन
प्रतापनिर्व्योसि सुरारितापन ।
प्रयच्छ मे प्रश्नमहं करोमि यत्
सुकुन्द तस्योत्तरमुत्तमं विभो ॥
कथं जगन्नाथ जने निरन्तरं
महोत्सवोऽस्या द्विजयो सुखी सदा ।
सुसंपदानन्दपदोजरोमरो
निरामयोऽयेन शुभेन तं वद ॥
विभुस्तथाकर्ण्य वचो गरुत्मतः
प्रसन्नरूपः प्रतिवाक्यमाह तं ।
सुपण्ययत् प्रष्टुमिदं त्वया कृतं
शृणुस्व तत्साधु न दानतः परं ।
इहाप्यमुष्मिन्नपि संसृतोनिधिः
कचिन्न केनापि कदाचिदाप्यते ॥
युगायुतैः कल्पशतायुतैरपि

प्रमुञ्चतोदातुरहीनं हीयते ।

मतिञ्च यां यामपि याति दाता

योनिं तस्मासुत्रं तथैह वापि ॥

तान्तामनुपैति तु दत्तमन्ते

सुखदया यद्विजपुङ्गवेभ्यः ।

तस्मान्निधानं शृणु सर्वदानतः

प्रभावदं नित्यफलप्रदञ्च ॥

ऐश्वर्यदं मोक्षदमचयं य

हातुं श्रयोभूतमनेकरत्नं ।

कारयेत्कात्तिकान्तेवा माघ्यां वा माघवेऽपि वा ।

अश्वने विषुवे वापि मन्वादिषु युगादिषु ।

चन्द्रसूर्यापरागे वा क्षणक्षयोदुम्बरङ्कटम् ॥

पिधानं राजतं तद्वत्मध्ये सौवर्णमुत्सृजेत् ।

नानारत्नवरापूर्णं नानानानाभिरावृतं ॥

हेमराजतताम्बोत्थैः सवित्तैरपि पूरितम् ।

नानानानशतामूर्ध्वमयुतादपि शक्तितः ॥

एकोनानाशब्दो बहुप्रकारवचनः

द्वितीयं नानेति महाराष्ट्रभाषायां नाणकं-

ततश्च नानारूपनाणकैः पूरयेदित्यर्थः ।

शतधापलसहस्रेण शतेनादशतेन वा ।

तदर्द्धाद्वेन वा राजन् पलावीनं न कारयेत् ।

कार्यन्तद्विजितं हेम्ना वित्तशाठ्यमकुर्वता ।

राजतेनाथ ताम्बेण रत्नैर्व्यावस्त्रसंवृतं ।

धान्यवानोपरि स्वाम्य* कल्योक्तैरर्चयेत् पदैः ।
 पौराणिकं पुरस्कृत्य स्वयं वा तदनुज्ञया ॥
 कृतक्रियोऽग्निसान्निध्ये विष्णोरीशस्य वाण्डज ।
 इमं समुच्चरेन्नन्वं कुशपाणिः प्रसन्नधीः ॥
 श्रीं नमः सर्वदानन्दसर्वसम्पत्तिवर्धन ।
 वर्धयास्मान् समृद्धेह आयुषा यशसा श्रिया ॥
 नमस्तेऽनन्तसन्तान सदानन्द सदोदय ।
 सदोदितं कुरुष्वेह सन्तत्या मां धनायुषा ॥

नमो नमः पद्मनिधे धनेश
 गतक्रतो गङ्गर नैर्ऋतेश ।
 यमदयास्मद्वरितं दुरिष्ट-
 मभीष्टदो मे भव गङ्गरेण ॥
 नमो नमः पाशधराप्रमेय
 नमोस्तु रामाय सुनामधेय ।
 नमः समीराय हुताशनाय
 नमोस्त्वनन्ताय कजासनाय ॥
 नमः सुरश्रेष्ठ हरीश्वराय
 नमोऽस्तु सावित्रि शिवे श्रियेति ।
 सरस्वति प्रीतिरतिक्रियेति
 सतुष्टिःपुष्टिस्मृति-शान्ति-कीर्त्त ॥
 सर्वाभराणां निधिरप्रमेय
 त्वमेव पितृ-मुनि-रौश्वराणां ।

* नानाधान्योपरिस्त्रायति कश्चित्पाठः ।

आधारभूतोमि चराचरस्य
 विश्वस्य यस्मात् प्रणतोऽह्यतस्त्वां ॥
 नमोस्तु सौन्दर्यनिधिः सुरेन्द्रः
 नमोऽस्तु गान्धर्व्यनिधेः समुद्र ।
 नमो नमः कान्तिनिधान इन्दो-
 स्तेजोनिधे त्वां प्रणतोऽस्मि भानो ॥

नमः पद्माय भद्राय नमस्ते स्वस्तिकाय च ।
 नमः शंखाय मणये मणिभद्राय ते नमः ॥
 नमो नन्दिविवर्त्ताय नन्दावर्त्ताय वर्त्तिने ।
 नमः कटककर्णाय कण्ठावर्त्ताय ते नमः ॥
 नमो नन्दप्रतिष्ठाय नमो हेमप्रियाय च ।
 नमो हिरण्यगर्भाय नित्यानन्दाय ते नमः ॥
 एवं पूज्य विधानेन नित्यानन्दनिधिं सुधीः ।
 ससिद्धार्थकदूर्वाभिः सकुशा-क्षत-चन्दनैः ॥
 तिललाजैः समं पुष्पं भूमावृद्धकमुत्सृजेत् ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत्कल्योक्तेन सुगेश्वर ॥
 अद्येह पुण्यकालेऽस्मिन् द्विज-देवा-ग्निसन्निधौ ।
 यशःश्रेयोऽभिवृद्धार्थं मातापिचोस्तथात्मनः ॥
 पुराण-न्याय-मीमांसा-वेद-वादिभ्य एव च ।
 नमो विद्याविधायिभ्यो नानागोत्रेभ्य एव च ॥
 विप्रेभ्योऽनेकशस्त्रेभ्यो नित्यानन्दकरं परम् ।

अहं सम्प्रददे तेभ्यो नानानानावृतेन च ॥
 सस्वर्णरौप्यतान्त्रेण सरत्नेन सवाससा ।
 सोपस्कारेण पुरुषो ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मकः ॥
 प्रीयतां निधिदानेन त्रीयज्ञपुरुषोऽच्युतः ।
 एवमुत्सृज्य उदकं विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 संविभज्य यथाशास्त्रं न कश्चिदपमानयेत् ।
 महादानमिदं यस्मात्तस्मादेकोपि नार्हति ॥
 अथान्ये केचिदिच्छन्ति समस्तविधिपारगाः ।
 यज्ञदानव्रतानां वा सोप्येकोऽर्हति तद्गृहे ॥
 एवं यः कुरुते दानं नित्यानन्दनिधेः परम् ।
 एवं सम्पदमाप्नोति स संसारे निरन्तरम् ॥
 दानानामप्यशेषाणामनन्तफलमुच्यते ।
 नित्यानन्दविधानस्य प्रदानादपवर्गभाक् ॥
 यद्यैवं सकृद्वैव सदानन्दविधानकृत् ।
 स करोत्यसकृद्राज्यमक्षये वेधसः पदे ॥
 यथा कश्चिद्वैति स्वकर्म्मगुणसंचयः* ।
 तदाखिलमहोरात्र्यं प्राप्नोति व्रतसंज्ञके ॥
 पुनः स्वधर्मसंयुक्तो राज्यं कृत्वा सहानुगः ।
 प्राप्नोति पदमैशानं नित्यमक्षयमव्ययं ॥
 तस्मादेत्य पुनाराज्यं लभेत् वैद्याधरे पदे ।
 आकल्पमप्यनल्पश्रीः त्रीनिधानप्रदानतः ॥

पुनः प्रयाति कल्यान्ते वैष्णवं पदमव्ययं ।
 गतापि योगिनो यत्र प्राप्नुवन्ति पुनः परं ॥
 एतद्भद्रनिधानाख्यमाख्यातं वैनतेय ते ।
 मया प्रोत्था प्रयत्नेन* किमन्यत् कथयामि ते ॥
 नित्यानन्द निधेर्दानान्नित्यानन्दोऽभिजायते ।
 यः कुर्वात् सोच्यतायुः स्याद्दीर्घसन्तानमाप्नुयात् ॥
 यस्तु संकीर्तयेद्भक्त्या यः शृणोति समाहितः ।
 सदीर्घमायुराप्नोति मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

इमं खगेन्द्र गदितं दयितं महतां
 तव भयाद्गततमं शमनं त्वघसां ।
 सुलभमवाप्य काञ्चनमिहाचरते
 पदमुपैति वैष्णवमहो सुलभं ॥

इत्यानन्दनिधिदानविधिः ।

अथ स्कन्दपुराणे ।

यः प्रयच्छति विप्राय रजतं वापि निर्मलं ।
 स विधूयाद्वा पापानि स्वर्गलोके महोयते ।
 रूपवान् सुभगः शोभानिह लोके च जायते ॥

मत्स्यपुराणे ।

पितृणां राजतं पात्रं अथवा रजतान्वितं ।
 शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत्पितृवद्भवं ।

* प्रसङ्गेनेति कश्चित् पुस्तकान्तरे ।

अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितं ।
रजतं दक्षिणामाहुः पिष्टकार्येषु सर्वदा ॥

इतिरजतदानविधिः ।

अथाश्वदानविधिः ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

अश्वं यस्तु प्रयच्छेद्देवैर्महत्तमं सुलक्षणं ।
स तेन कर्मणा देवि गान्धर्वं लोकमश्नुते ।
महाभारते । सर्वोपकरणोपेतं युवानं दोषवर्जितं ।
योऽश्वं ददाति विप्राय स्वर्गलोके महीयते ॥
तथा । यावन्ति रोमाणि ह्ये भवन्ति हि नरेश्वर ।
तावतो वाजिदा लोकान् प्राप्नुवन्तीह पुष्कलान् ।

कालिका पुराणे ।

अश्वं वा यदि वा युग्मं शोभने वाद्य पादुके ।
ददाति यः प्रदानं वै ब्राह्मणेभ्यः सुसंयतः ॥
तस्य दिव्यानि यानानि रथा ध्वजपताकिनः ।
दुष्टः पत्न्या न चैवेह भविष्यति कदाचन ॥

कूर्मपुराणे ।

अश्वं तन्मत्स्यमथवा कनीयोमध्यमोत्तमं ।
दद्यादित्तानुसारेण तारागणपरिच्छदं ॥
तारागण इति, तारानुकार्यश्चालङ्कारविशेषः ।
शक्रैः पञ्चपलैरौषैः सुवर्णालङ्कृतं क्रमात् ।

सदक्षिणं सवस्त्रं ब्राह्मणायाग्निहोत्रिणे ।
 स्वर्णदः प्राप्नुपात् स्वर्गमश्नसालोक्यमश्नदः ।
 यदा देगद्य कालद्य सर्वदानेषु शस्यते ॥

दानमन्त्रस्तु, मत्स्यपुराणे ।

उच्चैःश्रवास्त्वमश्नानां राज्ञां विजयकारकः ।
 सूर्यवाहं नमस्तुभ्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 कनीयस्त्वादिवैविध्यं सुवर्णदानवदवधेयं ।

इत्यश्वदानं ।

गारुड पुराणे ।

ब्रह्महत्यादिपापानि उपपापानि यानि च ।
 तानि सर्वाणि नश्यन्ति हयमेधेन निश्चितं ॥
 न कलौ क्रियते यज्ञोद्दाममेधोऽपि गोसवः ।
 नरमेधोऽक्षता नारी देवरात् पुत्रसन्ततिः ।
 गर्हितं सप्तकं ह्येतत् राजसूयं कमण्डलुः ॥
 अश्वमेधमखं यस्तु कलौ कर्तुमनीश्वरः ।
 अश्वदानन्तु तेनेह कर्त्तव्यं विधिपूर्वकं ॥
 विधिं तस्य प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
 श्वेतमश्वं शुभं स्नातं हेमपर्याणभूषितं ॥
 रौप्यैस्तु कटकैः शुद्धैः करिदन्तोपशोभितं ।
 वचनेनं सुरैस्ताम्रैः चोमपुच्छं सुवाससं ॥
 शुभ्रेण पटकेनैव संवृतं स्वायुधान्वितं ।

धान्यरत्नोपरिस्थन्तु वहकचं सुपट्टकं ॥
 एवं सुतेजसद्वाग्धं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 सुरूपाय सुवृत्ताय विदुषे च सुबुद्धये ।
 दातव्यो मन्त्रमुख्याय दातव्यो भास्कराय च ॥
 मन्वादी च युगादौ च अयने विषुवे तथा ।
 चन्द्र-सूर्यग्रहे चैवमश्वं दत्त्वा सुखी भवेत् ॥

अथ पूजामन्त्रः ।

मार्त्तण्डाय सुवेगाय काश्यपाय त्रिमूर्त्तये ।
 जगद्बीजाय सूर्याय त्रिवेदाय नमस्तुते ॥
 अत्र अमुकसगोत्रायेत्यादि इमं अश्वं सुवर्षन्तिकालहृतं
 ललाटं शैवेयकसुपर्याणान्वितं गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतं रौप्यकटक-
 रत्नोपशोभितं वचनेन ताम्रखुरं लोमपुच्छं सुवासनं शुभ्रपट्ट-
 कसंहतं स्नायुधान्वितं धान्यरत्नोपरिस्थितं वहकचं सुपट्टकं
 स्वर्गकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे अमुकगोत्रायेत्यादि एतदश्वदान
 प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं सुवर्षं तुभ्यमहं सम्प्रददे ।

एवं समुच्चरेन्नन्तं कर्णं दद्यात्तिलोदकं ।
 महाश्वं वै समुत्पन्न उच्चैः श्रवसपुत्रक ॥
 मया त्वं विप्रमुख्याय दत्तो ह्य सुखी भव ।
 इमं विप्र नमस्तुभ्यं अश्वन्ते प्रतिपादितम् ॥
 प्रतिगृह्णीष्व विप्रेन्द्र मया दत्तं सुशोभनम् ।
 कर्णे समर्पणं कृत्वा विप्रहस्ते जलं चिपेत् ॥
 पश्चादश्वपुरी गच्छेत् पदानां सप्तसप्ततिं ।

भास्करं मनसि ध्यात्वा आलोक्य स्वष्टं व्रजेत् ॥
 श्वेतमश्वन्तु यो दद्यात् फलं दशगुणं लभेत् ।
 बडवाच्च तथा दत्त्वा तुल्यमेव फलं लभेत् ॥
 एवं कृते नरव्याघ्रं सूर्यलोकं व्रजेन्नरः ।
 ब्रह्महत्यादिपापानि तथान्यानि ब्रह्मण्यपि ।
 तानि सर्वाणि नश्यन्ति दत्त्वा ह्यश्वं विधानतः ॥
 त्रिंशत्पूर्वां स्त्रिंशदपरां स्त्रिंशच्चैव परावरान् ।
 सम्यक् दत्त्वा श्वदःपुत्रो नरकादुद्धरेत्पितृन् ॥
 नृत्यन्ति पितरः स्वर्गे बलन्ति च हसन्ति च ।
 वाजिप्रदः कलौ जातस्ततो वैमानिका वयम् ।
 वाजिप्रदेन पुत्रेण उद्धृता नरकाण्यं वात् ॥
 हयदानफलं ह्येतद्यज्ञोक्ता अजया नृणां ।

इति श्वेताश्वदानविधिः ।

आदित्य पुराणे ।

दुर्वासा उवाच ।

दानधर्मास्त्वया देव प्रोक्ता विस्तरतो मम ।
 अश्वानाञ्चैव नागानां दानञ्चैव दिवाकर ॥

भानुर्वाच ।

तपःशौल-गुणोपेते पात्रे वेदस्य पारगे ।
 सुभगे परिपूर्णाङ्गे अग्निहोत्रपरायणे ॥
 परिपूर्णाङ्गमुदितमुदासीनसमप्रभम् ।

सुविभक्तं सुकेयन्तं मुखचामं सुशोभनं ॥
 सर्वालङ्कारशोभाय्यं दिव्यस्त्रगनुलेपितं ।
 सर्वोपकरणैर्युक्तं सर्वलक्षणसंयुतं ॥
 दन्तेषु मुक्तिकास्तस्य प्रवालमधरो-ष्ठयोः ।
 दद्याद्वज्रन्तु नेत्राभ्यां वैदूर्यं चाप्यसंभवे ॥
 हेमरूप्यञ्च हस्ताभ्यां ताम्रं पादेषु विन्यसेत् ।
 अण्डजैर्नागजैर्वस्त्रैर्विचित्रैः परिवेष्टयेत् ॥
 सुगन्धैश्चैव गन्धैश्च पुष्पैश्चापि विभूषयेत् ।
 वाहनाधिपतिं शोमान् यद्येष्टं विनिवेदयेत् ॥
 आदित्याभिमुखं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
 विविधैर्मन्त्रभोज्यैश्च बलिं तत्रोपकल्पयेत् ॥
 भोजयेत् तत्र विप्रांस्तु सूर्यभक्तान्विशेषतः ।
 प्रीयतां मिहिरो नित्यं भुक्त्वा चोत्थापयेत् द्विजान् ॥
 अनेन विधिना कुर्यादश्वदानं महामुने ।
 यावन्ति देहरोमाणि तस्य सुतिष्ठ यावती ।
 तावद्युगसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥

इत्यपरीश्वदानविधिः ।

अथ शिवधर्मात् ।

शिवायाश्वमलंकृत्य यः पर्वणि निवेदयेत् ।
 सोऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥

इति शिवाश्वदानविधिः ।

अथ तिलदानमुच्यते ।

आदित्यपुराणे ।

दुर्व्यासा उवाच ।

कथन्तिलाः समुत्पन्नाः कथञ्च अवतारिताः ।

एवं मे संशयं देव केत्तुमर्हस्यशेषतः ॥

भानुर्वाच ।

नृणुष्वावहितो विप्र सर्व्वं वक्ष्याम्यशेषतः ।

पुरा कृतयुगे विप्र पितरः सर्व्वं आगताः ॥

तपश्चरन्ति विपुलन्तिलार्थे नात्र संशयः ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु निराहारास्तपस्विनः ॥

तपः कुर्वन्ति विपुलन्तिलार्थे मुनिसत्तमाः ।

तदा परिहृताः सर्व्वे ह वै सैव विशेषतः ॥

प्रजापतिः पिष्टपतिः साक्षादेव पितामहः ।

परितुष्टोऽस्मि वो दद्वि ब्रूत यच्चेष्टितं हि वः ॥

पितर ऊचुः ।

तिलान् दद महाभाग काङ्क्षितान् वै न संशयः ।

तिलैर्बिन्ना न जीवामो नातिलस्तिष्ठते दिवि ॥

पितामह उवाच ।

गच्छन् वै तिलादत्ताः सर्व्वेषां वो द्विजोत्तमाः ।

परितुष्टाश्च पितरस्तिललाभात् प्रजापते ॥

तिलान् यस्तु प्रयच्छेत् पिष्ट्वाच्च विशेषतः ।
 अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 वैशाखां पौर्णमास्यां वा तिलान् चौद्रेण संयुतान् ।
 यः प्रयच्छेद्दिजाग्नेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 क्षत्रिभागी बहुधनो जायते नात्र संगयः ।
 धर्मराजाय च तिलान् दत्त्वा चैवेह मानवः ।
 यमलोकं न पश्यन्ति ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
 ज्येष्ठे मासि तिलान्दत्त्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 माघे मासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं न स पश्यति ॥
 सर्वकामैः स यजते यस्तिलैर्यजते पिबृन् ।
 न चाकामेन दातव्यन्तिलैः श्रावं क्रयश्च न ॥
 महर्षेः कस्यपस्येते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ।
 ततो दिव्यज्ञताभावं प्रदानेषु तिलाः प्रभोः ॥
 पौष्टिका रूपकाश्चैव तथा पापविनाशनाः ।
 तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विणिष्यते ॥
 आपस्तम्बश्च मेधावी शङ्खश्च लिखितस्तथा ।
 महर्षिर्गौतमश्चापि तिलदाने सदा रताः ॥
 तिलहोमरता विप्राः सर्वे संयतमैद्युनाः ।
 सर्वेषामेव दानानां तिलदानं परं स्मृतं ।
 अक्षयं सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥

महाभरते ।

तिलाःपवित्रमतुलं प्रवदन्ति महर्षयः ।
प्रदाने वत्फलं तेषां तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

भीष्म उवाच ।

सर्वेषां मेव दानानां तिलदानं परं स्मृतं ।
सर्वपापहरं तद्धि पवित्रं स्वर्गमेव च ॥

मत्स्यपुराणे ।

विष्णोर्देहसमुद्भूताः कुशाः कृष्णतिलास्तथा ।
धर्मस्य रक्षणायालमेतत् प्राहुर्दिवौकसः ॥

व्यासः ।

महर्षेः कस्यपस्मैते गात्रेभ्यः प्रसृताः पुरा ।
ते च दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः स्मृताः ॥
तिला भक्षयितव्याश्च होतव्याश्च विधानतः ।
विप्रेभ्यश्च प्रदातव्याः श्रेयस्कामैर्नरैरिह ॥

सम्बर्त्तः ।

नित्ये नैमित्तिके काम्ये तिलान् दत्त्वा स्वशक्तिः ।
प्रजावान् पुत्रवान्नित्यं धनवान् जायते नरः ॥

वशिष्ठ उवाच ।

नित्यं दाता तिलानाञ्च नरः स्वर्गे महीयते ।

महाभारते ।

ददतो लुब्धतयैव हरतः प्रतिगृह्यतः ।
 तिले तिले तिलद्रोणसौवर्षाणां युधिष्ठिर ॥
 अचाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
 ब्राह्मणस्य च सम्बादं यमस्य च महात्मनः ॥
 मध्यदेशे महाग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः ॥
 विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसन् सदा ।
 अथ प्राह यमः कश्चित् पुरुषं कृष्णपिङ्गलं ॥
 रक्ताचमूर्ध्वरोमाणं काकजंघाचिनासिकं ।
 गच्छ त्वं ब्राह्मणं यामं गत्वा ब्राह्मणमानय ॥
 अगस्तिगोचं तं विप्रं नामतश्चापि शाल्यालिं ।
 समे निविष्टं विद्वांसमध्यापकसमावृतं ॥
 सामान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः ।
 स हि तादृग्गुणित्वेन तुल्योऽध्ययनजम्बना ॥
 आकृत्या च तथा वृत्तैः समस्तेनैव धीमता ।
 तमानय यद्योद्दिष्टं पूजा कार्या हितस्य मे ॥
 स गत्वा प्रतिकूलं तच्चकार यमशासनं ।
 तमाकृत्यानयामास प्रतिषिद्धोऽयं मे नयः ॥
 तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च धर्षयित् ।
 प्रोवाच नौयतामेष सभामानौयतामिति ॥
 एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ।
 उवाच धर्मराजन्तं निविष्टो गमनेन वै ॥
 यो मे कालो भवेच्छेषस्ते वसेयं त्वया सह ।

यमउवाच ।

गच्छ विप्र त्वमद्यैव निलयं त्वं महासुने ।
ब्रूहि वादं यथास्वेरं करवाणि किमत्युत ॥

ब्राह्मण उवाच ।

यत् कृत्वा सुमहत् पुण्यं स्वर्गे स्यां ब्रूहि तन्मम ।
सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं धर्माधर्मविनिश्चये ॥
शृणु तत्त्वेन विप्रर्षे प्रदानविधिमुत्तमं ।
तिलाः परमकं दानं पुण्यं चैवेह शाश्वतं ॥
तिलाः पवित्रमतुलं प्रवदन्ति महर्षयः ।
तान् प्रयच्छस्व विप्रेभ्यो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च अयने चोत्तरायणे ।
तिला भक्षयितव्याश्च सदात्मालम्बनञ्च तैः ॥
कार्थ्यं सततमद्भिर्वै श्रेयःसर्वात्मना गृहे ।
तिलान् श्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतदनुत्तमं ॥
तिला नित्यं प्रदातव्या यथाशक्ति द्विजर्षभ ।
नित्यदानात् सर्वकामफलं निर्वर्त्तयेत् पुनः ॥
शृणु धर्मरहस्यञ्च यदद्य कथयामि ते ।
तिलाः पवित्रमतुलं मा तेऽभूदत्र संशयः ।
तिलेभ्यः प्राप्यते स्वर्गः स्वर्गान्मोक्षस्तथैव च ॥

विष्णुधर्मः ।

तिला गावो हिरण्यञ्च अन्नं कन्या वसुन्धरा ।

दत्तान्धेतानि विधिवत्तारयन्ति महाभयात् ॥

तथा । सुलर्चगे शशधरे माघे मासि प्रजापते ।

एकादश्यां कृष्णपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।

द्वादश्यान्तु तिलान्दत्त्वा सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥

तिलोदत्तीं तिलस्त्रायी तिलहोमी तिलोदकी ।

तिलदाता च भोक्ता च षट्तिलाः पापनाशनाः ॥

असकृत् षट्तिली भूत्वा सर्वपापविवर्जितः ।

त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

कूर्मपुराणे ।

कृष्णाजिने तिलान्दत्त्वा सुवर्णं मधु-सर्पिषौ ।

द्रोणैकं वाससाकृन्नं त्रिधा तद्वत्सदक्षिणां ॥

त्रिधेति ह्येन-मध्यमो-त्तमभेदेन द्रोणैकं द्रोणद्वितयं द्रोण-
त्रितयञ्चेति तद्वत् सदक्षिणमिति क्रमादेक-द्वि-त्रि-सुवर्णदक्षिणा
सहितमित्यर्थः ।

आहिताग्नीं हिजे दत्त्वा सर्वन्तरति दुष्कृतं ।

इदञ्चात्र दानवाक्यं ।

ओं अद्य असुकसगोत्रायेत्यादि एवं कृष्णाजिनस्थितं सुवर्णं
मधुसर्पिर्पूर्युतं वस्त्रकृन्नितद्रोणं सर्वपापक्षयकामस्तुभ्यमहं सम्य-
ददे न ममेति । ओं अद्यअसुक सगोत्रायेत्यादि एतत्तिल-
दानप्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णं दक्षिणां तुभ्यमहं सम्यददे न ममेति ।

इति तिलदानविधिः ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

स्रगं तिलमयं कृत्वा सुवर्णरजतान्वितं ।
दद्यात् कम्बलसंस्तोर्णं कृष्णमार्गाजिनेन वा ॥
सर्वकामसमृद्धेन विमानेन दिवं व्रजेत् ।
कालक्षयादिहागत्य राजराजो भवेत् पुनः ॥

इति तिलस्रगदानविधिः ।

स्कन्दपुराणे ।

तिलपात्राणि यो दद्यादग्निभ्यः श्रद्धयान्वितः ।
अमावास्यां समासाद्य नियतः सुसमाहितः ॥
स पिष्टृस्तारयित्वाशु नरकाक्षरपुङ्गव ।
पिष्टलोकं समाप्नोति स चिरं सुखमश्नुते ॥

अत्रिः ।

तिलपात्रन्तु सम्पूर्णं यो दद्यात् सुसमाहितः ।
ध्रुवं स गच्छति स्वर्गं नरो वै नात्र संशयः ॥
यमः । तिलपात्रञ्च यो दद्यात् प्रत्यहं वाद्य पर्वणि ।
सदक्षिणं सत्वभावात् हृदि कृत्वा जनाह्वनं ।
नाशयेत्त्रिविधं पापं धर्मस्य वचनं तथा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रैर्दिजाय तु ।
सहिरण्यञ्च यो दद्याच्छुद्धा-वित्तानुसारतः ॥
सर्वपापविशुद्धात्मा लभते तु पराङ्गतिं ।

अत्रेदं दानवाक्यं ।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इदं तिलपूर्णं ताम्रपात्रं सुवर्णं अशेषपापक्षयकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम ।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि एतत्तिलताम्रपात्रदानप्रतिष्ठार्थं इदं सुवर्णं दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

इति तिलपात्रदानविधिः ।

अथाह विष्णुः ।

ताम्रपात्रे तिलान् कृत्वा पले षोडशकल्पिते ।
सहिरण्ये स्वशक्त्या वा विप्राय प्रतिपादयेत् ।
नाशयेत् त्रिविधं पापं वाङ्मनःकायसम्भवं ॥

कूर्मपुराणे ।

तिलपूर्णं ताम्रपात्रं सहिरण्यं द्विजातये ।
प्रातर्दत्त्वा तु विधिवद् स्वप्नं प्रतिहन्ति सः ॥
तिलपात्रं त्रिधा प्रोक्तं कनिष्ठोत्तम-मध्यमं ।
ताम्रपात्रं दशपलं जघन्यञ्च प्रकीर्तितं ॥
द्विगुणं मध्यमे प्रोक्तं त्रिगुणं चोत्तरे स्मृतं ।
स्वर्णमेकं जघन्यन्तु द्विगुणं मध्यमे क्षिपेत् ॥
त्रिगुणं चोत्तमे तद्वत् सुवर्णं परिकीर्तितं ।
सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा सर्वपापक्षयो भवेत् ॥

इति महातिलपात्रदानविधिः ।

(७६)

पितामह उवाच ।

ऋणधन्देवताः सर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
मुक्ता भवन्ति येनेह मानवा मातृजादृशात् ॥
यन्नं सौचामणिं कर्तुं यदि शक्तिर्न विद्यते ।
महासरस्तथावापीं कूपं कर्तुञ्च दौर्धिकां ॥
एवं कृते मातृऋणाशुक्लो भवति मानवः ।
सदक्षिणं कांस्यपात्रमथ दत्त्वा प्रमुच्यते ॥

ऋषय ऊचुः ।

भगवन् कांस्यपात्रस्य विधिं सम्यक् प्रकीर्तय ।
यत् प्रमाणं यत्स्वरूपं यस्मिन् काले च दौयते ॥
यादृशाय च दातव्यं दानमेतद्विजातये ।
यादृशेन च दातव्यं न दद्याद्यादृशाय च ॥

पितामह उवाच ।

गृहकांस्यस्य पात्रस्य प्रमाणं पञ्चविंशतिः ।
पलानामत्र निर्दिष्टं तिलानां प्रस्थसप्तकं ॥
सुवर्णमाषावत्वारः पात्रोपरि विधारयेत् ।
वस्त्रेण वेष्टयेत् पात्रं प्रधानेन सुभक्तितः ॥
स्नानं कृत्वा निम्बगादौ पिटृन् देवांश्च तर्पयेत् ।
ततोभिपूजयेच्छुभ्रं शङ्करं हरिमिव च ॥
गोमयेनाथ संलिप्य गृहमध्यस्थं सर्वतः ।
लिखेत् पन्नं द्वादशारं कुङ्कुमेनाथ चन्दनैः ॥

ततोर्वाङ्गं स्थापयित्वा हीमं कुर्याद्यवैस्तिलैः ।
 तत्र पात्रं प्रतिष्ठाप्य पूजयेद्वक्तिसंयुतः ॥
 गन्ध-चन्दन-पुष्पाद्यैर्धूप-दीपैश्च शोभितम् ।
 ततोऽब्राह्मणमाहूय बहुभृत्यं सुसंयतम् ॥
 परस्त्रीवर्जं कं शान्तमलङ्कृत्य यथाविधि ।
 दान्त्रिकं वर्जयेन्नित्यं परस्त्रीरतिलालसम् ॥
 चुद्रं मत्सरशीलञ्च ब्रह्मभ्रष्टमशौचकम् ।
 पादौ प्रक्षाल्य विधिवन्मातृश्राद्धं समाचरेत् ॥
 तत्र सम्पूजयेद्दिप्रं पुष्प-धूप-विलेपनैः ।
 वस्त्राणि परिधाप्योऽसौ सुभव्यानि मृदूनि च ॥
 अलङ्कृत्य यथाशक्त्या माघ्यां वा मृतवासरे ।

मृतवासर इति, यस्मिन् दिने माता मृता भवति समृत-
 वासरः ।

ग्रहणे रवि-सोमाभ्यां संक्रान्तिषु युगादिषु ।
 तथान्यदपि यदत्तं माघ्यामुद्दिश्य मातरम् ।
 तदक्षयफलं सर्वं पुरा प्राह महेश्वरः ॥
 जीवन्तीं भूपयेदस्त्रैर्भोज्यै रपि विभूषणैः ।
 मृतामुद्दिश्य दातव्यं माघ्यां सर्वं स्वशक्तितः ॥
 अमावास्यां यथा दत्तं पिष्टृणाञ्च पुरा मया ।
 यथा माघ्यां मया दत्ता माष्टृणां नात्र संशयः ॥
 दत्तं जप्तं हुतं स्नानं विधिवत्तर्पणं कृतम् ।
 तदक्षयफलं सर्वं जायते मुक्तिरेव च ॥

विप्रं सम्पूजयित्वा तु तत्पात्रं तस्य दापयेत् ।
 प्रणम्य विधिवद्भक्त्या मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
 कांस्यपात्रं मया दत्तं मातुरानृण्यकाङ्क्षया ।
 भगवन्वचनात्तभ्यं यथा मुक्तिं स्तथा वद ॥
 दशमासां च उदरे जनन्याः संस्थितेन मे ।
 क्लेशिता वाच्यभावे च स्तनपानाद्विजोत्तमः ॥
 गूध-मूत्रादिसंक्षेपलिप्ता यच्च कृता मया ।
 भवती वचनादय मम मुक्तिर्भवेदृणात् ॥
 कांस्यपात्रं सुवर्णञ्च तिलान् वस्त्राणि दक्षिणां ।
 सप्तधान्यं मया दत्तमृणान्मुक्तिर्भवेन्मम ॥
 कांस्यपात्रप्रदानेन तत्त्वज्ञानं शरीरकम् ।
 तथा हिमप्रदानेन परमात्मानमचयम् ॥
 आच्छादनन्तु ब्रह्माण्डं गुह्यमेतत्सनातनं ।
 विप्राच्छादनदानेन परमात्मा सुपूजितः ॥
 तिलसंख्याकृतं दुःखं जनन्या मम सेवितम् ।
 तिलदानप्रभावेन कृतमुक्तो भवाम्यहम् ॥
 फलादिखचितं कृत्वा तज्जलेन विभूषितम् ।
 एवमुत्क्रामतः पात्रं प्रदद्याद्वाङ्मनाय च ॥
 ब्राह्मणेन ततो वाच्यं जननीसम्भवाद्दृष्ट्यात् ।
 मुक्तस्त्वं पात्रदानेन महेश्वरवचो यथा ॥
 दत्त्वा विप्रस्य पात्रन्तु हीमं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
 सोपस्करं सताम्बूलं चमाप्य विप्रं विसर्जयेत् ॥
 अन्येषामपि विप्राणां भोजनादि प्रदापयत् ।

भक्त्या शक्त्या ससम्मानं पूज्य विप्रान् प्रयत्नतः ॥
 एवं कृते ततो देवादृशान्भुक्तिर्न संशयः ।
 जननीसम्भवादस्मान्नान्यथा कचिदेव हि ॥
 पुरामाढवधोद्धूतपापशङ्कितचेतसा ।
 जामदग्न्येन रामेण प्रदत्तं कांस्यभाजनम् ॥
 वशिष्ठस्तनयान् हत्वा विश्वामित्रेण धीमता ।
 पुरा दानमिदं दत्तं पातकव्रतशान्तये ॥
 अकृत्वा माढवचनं पचगैः शाप संयुतैः ।
 कैश्चिच्छुद्धापारैर्भूत्वा माता पद्मात् प्रसादिता ॥
 शापतो निष्कृतिं ब्रूहि न वाक्यं यत्कृतं तव ।
 शापोभि भवते देवि नानृणानां दुरात्मनाम् ॥
 कथयामास सा तेभ्यः कांस्यपात्रं सविस्तरम् ।
 दत्त्वा दानं विनिर्मुक्तो भविष्यति न संशयः ॥
 भुजङ्गैस्तत् कृतं सर्वं माढवाक्येन गर्हितैः ।
 कांस्यपात्रप्रदानन्तु पापमुक्तस्ततोऽभवन् ॥
 विधानं कांस्यपात्रस्य सर्वमेतन्मयोदितम् ।
 अन्यथा किन्तरिष्यन्ति ऋणान्माढसमुद्भवात् ॥

वशिष्ठ उवाच ।

इति श्रुत्वा ततो देवा कश्यपाद्या महर्षयः ।
 प्रजग्मुः स्वान्यधिष्ठानि हर्षयुक्ता महौजसः ॥
 इति ते सर्वं माख्यातं पात्रदानं महौपते ।
 कुरु सर्वप्रयत्नेन मावज्ज्ञां कचिदेव हि ॥

इत्यादित्य पुराणीकं कांस्यपात्रदानविधिः ।

आह वसः ।

सर्वपातकसङ्घातः कामतो वाप्यकामतः ।
 शुद्धिं तस्य प्रवक्ष्यामि स्वर्गसाधनमेव च ॥
 शुक्लैः कण्ठैर्यथा लघ्वैर्द्वातिंशदङ्गुलीतिथितः ।
 राशिस्तिलैः समे देशे कर्त्तव्यः पुरुषायतः ॥
 यथाविभवविस्तारं यदि वा शक्तितो नरैः ।
 प्रतिमाष्टाङ्गुला स्याप्या सौवर्णी तत्र माधवो ॥

माधवमूर्त्तिस्तु, नारदीये ।

आरभ्य वामोर्ध्वकरादपसव्यक्रमेण तु ।
 शङ्खं चक्रं गदां पद्मं दधानो माधवः स्मृतः ॥
 चौद्रेण पयसा दध्ना घृतेनापूरयेद्वटान् ।
 स्थापयेत्तत्र तं रुक्मं पुष्पस्त्रग्वस्त्रभूषितान् ॥
 भक्त्या वाभ्यर्च्य तत्सर्वं ब्राह्मणे योचियेऽर्थिनि ।
 दद्यात् माघेऽथ वैशाखे विषुवे चोत्तरायणे ॥
 अज्ञानाद्यदिवा मोहान्नोभावा जन्म-जन्मनि ।
 अर्जितं यत्नया किञ्चिदुत्कृतं मधुसूदन ।
 तत्सर्वं विलयं यातु दानेनानेन माधव ॥
 एवमुच्चार्य तत्सर्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इति तिलराशिदानविधिः ।

अथ महाभारते ।

यम उवाच ।

सर्वं यज्ञेषु यत्पुण्यं सर्वदानेषु यत्फलम् ।
यद्वा लभते विप्र तद्दानं कथयामि ते ॥
रहस्यं सर्वदानानां कथ्यमानं मया शृणु ।
पुण्येऽस्मिन् भारते वर्षे देवानामपि दुर्लभम् ॥
तिलपद्ममितिख्यातं सुरा-सुरनमस्कृतम् ।
माघमासे तु सम्प्रप्ते शुक्लपक्षे द्विजोत्तम ॥
गोमयं मण्डलं कृत्वा चतुरस्रं महामते ।
नवं वस्त्रं समास्तीर्य कृष्णाजिनसमन्वितम् ॥
द्वीणावरांस्त्रिंशंस्तत्र निधाय वसनोपरि ।
यद्गमष्टदलं कृत्वा शुभं तत् कर्णिकोपरि ॥
निष्कत्रयं सुवर्णस्य स्थापयेच्च ततोपरि ।
श्रीनिवासं जगन्नाथं भुक्ति-मुक्तिप्रदायकम् ॥
ध्यायेच्चतुर्भुजं देवं प्रणतार्त्तिहरं हरिं ।
हिरण्यगर्भममृतं योगर्भं परतः परं ॥
शङ्ख-चक्र-गदा-पाणिं पीतवाससमच्युतम् ।
श्रीवत्साङ्गजगदीजं सर्वकारणकारणम् ॥
कविं पुराणं विश्वेशं पुण्डरीकनिभेक्षणं ।
आसीनं कर्णिकामध्ये सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
पूजयेत्परमेशानं श्रद्धावित्तानुसारतः ॥

इन्द्रनीलमहानीलमणिसुक्ताफलादिभिः ।

आराधय यथाशक्त्या देवदेवं जनार्दनं ॥

गन्ध-पुष्पैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैश्च मनोरमैः ।

क्षीराबैर्घृतपक्वैश्च फलैर्दिशैरनेकधा ॥

पुष्पाणां प्रकरैश्चैव गीत-नृत्यादिभिस्तथा ।

इत्थमाराध्य देवेशं ताम्बूलं विनिवेदयेत् ॥

पञ्चसौगन्धिकोपेतं यदापूतेन चेतसा ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं दध्नाढकमतः परम् ॥

स्थापयेत्पाश्र्वतस्तस्य धान्यपात्राणि षोडश ।

एवमाराध्य तत्पद्मं तिलद्रोणमयं शुभं ॥

एकरात्रं द्विरात्रं वा चिरात् मद्यवा हिज ।

तिलाहारो भवेत्पूज्यं सुपवासमद्यापि वा ॥

कुर्वीत् स्रकार्यशुद्धार्यं वासुदेवमनुस्मरन् ।

ततो दद्याच्च तत्पद्मं शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥

विज्ञातकुल-शीलाय ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।

जितेन्द्रियाय शान्ताय प्रसन्नायान्वेदिने ।

राग-द्वेषविहीनाय वैष्णवाय विशेषतः ॥

एतद्गुणान्वितायैवं यथायोगं यथाक्रमं ॥

दातव्यं तत् प्रयत्नेन तिलपद्मं विधानतः ।

प्रीयतां माधवो देव इत्युक्त्वा तमनुस्मरन् ॥

हिरण्यगर्भं देवेश पद्मनाभ जनार्दन ।

हिरण्माल गुणाधार सर्वाधारधरेश्वर ॥

धनधान्यसमृद्धिं सर्वसम्पत्समन्वितम् ।

पत्रपोचादिसंयुक्तं दासो-दास-समन्वितम् ॥
 आरोग्यञ्च सुमन्त्रञ्च सर्वदुःखविवर्जितम् ।
 कुरु मां परमोदारं भक्तोद्यमिति चिन्तयन् ॥
 इत्थं प्रसाद्य देवेशं वासुदेवं सनातनं ।
 दद्यात्तिलमयं पद्मं सर्वकामसमृद्धये ॥
 ब्राह्मणेष्वपि गृहीयाद्वाचयेत्तु प्रतियहं ।
 कीदात् कस्मा अदादिति वैदिकं मन्त्रमुचरेत् ॥
 एवन्तिलमयं पद्मं योददाति विधानतः ।
 सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥
 स्वयम्भवति पूतात्मा पिष्टनय पितामहान् ।
 प्रपितामहांश्च धर्मात्मा तारयत्यखिलं कुलं ॥
 धर्मार्थी धर्ममाप्नोति धनार्थी धनमाप्नुयात् ।
 मोक्षार्थी मोक्षमाप्नोति नात कार्या विचारणा ॥
 पातकी मुच्यते पापात् पिष्टघ्नो गुरुतल्पगः ।
 सर्वपापरतोवापि मुच्यते नात्र संशयः ॥
 इच्छन्ति पितरः पुत्रान् पौत्रांस्तदंशसंभवान् ।
 अस्मदंशभवः कश्चित्तिलपद्मं प्रदास्यति ॥
 यस्तु राजा धनपतिः समृद्धीतीव धार्मिकः ।
 आराध्य विप्रं विधिना वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥
 वाहनादिभौरत्नैश्च ग्रामजेवादि कैस्तथा ।
 यत्फलं जायते तस्य हि ज दानपरस्य च ।
 परिच्छ्रवं भवेत्तन्तु नात्र कार्या विचारणा ॥
 यस्मिन्मं विविधदद्यात् तिलपद्मञ्च धार्मिकः ।

तस्य दानफलं यत्स्याच्च तस्यान्तोऽच विद्यते ॥

इति तिलपद्मदानविधिः ।

लिङ्गपुराणे ।

अथान्यत्परमं वक्ष्ये अल्पद्रव्यं महाफलं ।

द्रव्यमन्त्रोपसंयुक्ते काले ह्यस्य विधिः स्मृतः ॥

काल इति देशस्याप्युपलक्षणं तेन यत्र यदा च द्रव्यलाभ-
सत्पात्रयोगौ तावेवैतस्य देशकालौ न पूर्वोक्तावित्यर्थः ।

सर्व्वं च सर्व्वं काले च कर्त्तव्यमिह कथ्यते ॥

इतिकामिकोक्तत्वात् ।

गोमयालेपिते देशे अम्बराणि प्रकीर्य च ।

तन्मध्ये निक्षिपेद्गोमांस्तिलभारचयं शुभं ॥

पद्ममष्टदलङ्गृत्वा कर्णिकाकेसरान्वितं ।

दशनिष्केण तत् कार्यं तदर्द्धार्हेन वा पुनः ॥

तिलमध्ये न्यसेत्पद्मं पद्ममध्ये महेश्वरं ।

आराध्य विधिवद्देवं वामादीनि प्रपूजयेत् ॥

शक्तिरूपं सुवर्णेन त्रिनिष्केण तु कारयेत् ।

तासाञ्च पुरतः कार्य्या विद्येशाः प्रविभागशः ॥

पूर्वोक्त हेममानेन विद्येशानपि कारयेत् ।

तानभ्यश्च विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥

पद्ममध्ये, महेश्वरमिति, सहस्रशतादिनिष्कनिर्मितं शि

पद्ममध्ये विन्यस्य तदर्द्धमानहेमकृतां मनोन्मनीं शिवस्य वाम-
भागे न्यसेत् । तदुत्तरे तदर्द्धेन कारयेत् मनोन्मनीमिति

कामिकोक्तेः ।

तत्परितोऽष्टौ वामादिगणतौ पूजयेत् तद्यथा ।

वामा ज्येष्ठा तथा रौद्रौ काला विकरणी तथा ।

बालप्रथमनौ देवी दमनौ च यथाक्रममिति ॥

तद्वाह्ये विद्येशानर्चयेत् ते च यथा ।

अथानन्तश्च शुक्लश्च शिवश्चाप्येकनेत्रकः ।

एकरुद्रस्त्रिमूर्त्तिश्च श्रीकण्ठश्च शिखण्डिक इति ॥

पूर्वाक्तहेममानेन, त्रिनिष्केषेत्यर्थः । प्रविभागश्च इति, पूर्व-
चापि सम्बध्यते तेन वामादिगणतौनां विद्येशानाश्च रूपं प्रत्येकं
निष्कत्रयेण कार्यं, तत्र महेशरूपमुक्तं ।

ब्रह्माण्डदाने ।

मनोन्मनीवामादीनान्तु लिङ्गे ।

सर्वाश्च द्विभुजा देव्यो बालभास्करसन्निभाः ।

पद्मशङ्खधराः शान्ता रक्तस्त्रग्वस्त्रभूषिताः इति ॥

विद्येशानान्तु गणेशदाने वक्ष्यते ।

इत्यपरतिलपद्मदानं ।

वायुपुराणात् ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तिलपद्मस्य लक्षणं ।

यत् कृत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

विषुवे ग्रहणे वापि व्यतीपाते दिनक्षये ।
 अयने ज्यमनक्षत्रे क्षणपक्षे चतुर्दशी ॥
 एषु कालेषु देशेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
 तिलानान्द्रोणमात्रेण नववस्त्रे सुशोभने ॥
 पद्ममण्डलं कुर्यात् कर्षिकादलशोभिते ।
 तस्मिन् पद्मं सुवर्णेन पलमात्रेण कल्पितं ॥
 पलाईनार्द्धपादेन कर्षिकोपरि शोभितं ।
 विन्यसेत्तत्र देवेशमावाह्य शशिशेखरं ॥
 पाण्डुराङ्गं चतुर्बाहुं ललितवाससमीश्वरं ।
 अर्चयेत् पुण्डरीकैश्च पद्मैर्वा शतपत्रकैः ॥
 धूपञ्च गुग्गुलुं दद्यात् छताक्तं परमेष्ठिनः ।
 एवमभ्यर्च्य देवेशं कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ॥
 ततोविप्रं समाह्वय पुण्यकाल उपस्थिते ।
 यथादेवं तथा विप्रमर्चयित्वा विधानतः ॥
 मूलमन्त्रेण कर्त्तव्यं सर्वमेवार्चनादिकं ।
 इमं मन्त्रं ततः प्रोक्त्वा तस्मै विप्राय दापयेत् ॥
 एतत्तिलमयं पद्ममत्र संनिहितोदरः* ।
 एतत् पदानादनिशं शिवः संप्रीयतामिति ॥
 यथासौ भगवान्देवः सर्वं भूतान्तरस्थितः ।
 तेन सत्त्वेन मे पापं विलयं यातु सर्वतः ॥
 एवं वस्तिलपद्मस्य विधानं सम्यगाचरेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति शिवमन्दिरं ॥
तत्र कल्पयन्तं सार्द्धं शिववन्दोदते सुखं ।
यत्किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
तिलपद्मप्रदानेन तत् सर्वं चयमेष्यते ॥

इति तृतीयं तिलपद्मदानं ।

आह बौधायनः ।

सौवर्णं कारयेत् पद्मं पलेनार्धपलेन वा ।
यथा स्वशक्त्या मतिमान् दृष्टमष्टदलं शुभं ॥
वित्तशाठ्यं न कुर्वीत भवेन्निष्फलमन्यथा ।
द्वीपे तिलाधिके वापि ताम्रपात्रं जलावृतं ॥
तस्य मध्ये तु तं पद्मं निदध्यात् कुङ्कुमान्वितं ।
ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं दरिद्रं चाग्निहोत्रिणं ॥
आह्वय गन्धमाल्याद्यैर्विधिना चातिभक्तितः ।
ततः स्वर्णमयं पद्मं दद्यान्मन्त्रेण संयुतं ॥
खगः पूषा पतङ्गोऽसौ द्वादशाब्जा त्रयीतनुः ।
पद्मेनानेन दत्तेन प्रीतस्तरणिरस्तु मे ॥

दानमन्त्रः ।

कृतेनानेन मनुजो मूत्रकच्छात् प्रमुच्यते ।
मूत्रकच्छातुरस्तस्मादे तत् कुर्यात् प्रयत्नतः ।
मूत्रकच्छरोगहरं तिलपद्मदानं ।

वायुपुराणे ।

क्षये तु राजतं पद्मं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 तिलाढकीपरि यत्तज्जलं कांस्यमये दृढे ॥
 पलेनाथ तदर्धेन यथाशक्त्याथ वा कृतं ।
 निधाय तत्र पद्मन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 पद्मेन राजतेनेह प्रदानादग्निनेत्रज ।
 जातं कर्मविपाकेन क्षयं नाशय मे ऽनघ ॥

दानमन्त्रः ।

कृत्वैवं क्षयरोगी तु शीघ्रं रोगात् प्रमुच्यते ॥

इति क्षयरोगहरं तिलपद्मदानविधिः ।

आह व्रीह्यायनः ।

सुवर्णेन तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।
 पद्मन्तु कारयेच्छुभं व्यक्तमष्टदलं शुभं ॥
 मध्ये तु कणिकां कुर्याद्राजतेन च नालकं ।
 पद्ममेवं विधं कुर्यात् स्थाप्यं द्रोणतिलोपरि ॥
 वस्त्रेणावेष्ट्या परया भक्त्या प्रयतमानसः ।
 ब्राह्मणं ज्ञानवृत्तस्त्वं स्वाचारं संयितेन्द्रियं ॥
 पद्मदानप्रयोगज्ञं आदित्येऽहनि कारयेत् ।
 आह्वय विप्रवर्यं तं पूजयेदस्त्रपूर्वकं ॥
 आज्येन च तिलैर्होमः कार्यद्याष्टोत्तरंशतं ।
 पद्मे नावाहयेद्देवं भास्करं सहनायकं ॥

एहोहि भगवन् देव पद्मे ऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ।
चयीतनो द्वादशात्मन् सर्व्यप्राणिहिताय च ॥

आवाहनमन्त्रः ।

आवाह्य तस्मिन् देवेशं पूजयेद्रक्तचन्दनैः ।
पुष्पैश्चरक्तरपरैः कुंकुमागुरुचन्दनैः ॥
नैवेद्यं पायसं दद्यादलाभे क्षीरमेव च ।
मन्त्रेणानेन विधिवद्द्यात् पद्मं सिताम्बरं ॥
भगवन् सूर्य्यं भूतेशं द्युमणे लोकनायक ।
रक्तवर्णः प्रतापेन्द्र रक्तस्त्रैलोक्यपावनः ॥
सत्पात्राय मया दत्तं मम जन्मनिचैव हि ।
औषधादि तु तत् सर्व्यं नाशमायात्तु दानतः ॥
ततः प्रदक्षिणीं कृत्वा ब्राह्मणं विनयान्वितः ।
पायसं गुडसंमिश्रं भोजनाय प्रदापयेत् ॥
ततः स्नात्वा मङ्गलेन पुण्याह्नेन तु भक्तितः ।
भर्तारं देववन्द्ये भुञ्जीत घृतपायसं ॥
एवं कृतेन दानेन नाशं याति न संशयः ।
संपन्नौषधदानेन रक्तशूलमुपार्जितं ॥
रक्तशूलबुजा नार्थ्या दानं कार्यमिदं ततः ।

इति रक्तशूलघ्नं तिलपद्मदानं ।

आह गीतमः ।

गवां यः पीडनं कुर्यान्नरो रीधनबन्धनैः ।

ददुरोगौ सति कण्डूयुक्तो भवति सर्वदा ॥
 वक्षामि तत् प्रतीकारं पद्मदानादिकर्मणा ।
 व्यावहारिकनिष्केण पद्मं कुर्यात् सुयोधनं ॥
 नालञ्च राजतं कुर्यात्तद्वैनापि कण्ठकं ।
 मध्ये रत्नं प्रदातव्यं तदलाभे च मौक्तिकं ॥
 योगश्चकुङ्कुमाभ्याञ्च प्रक्षाल्य ह्यनुलेपयेत् ।
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य वस्त्रयुक्तं तिलेषुवा ॥
 तेषामपि परिमाणं द्रोणत्रितयमिष्यते ।
 तदलाभे हयं याज्ञमथवा स्वस्य शक्तितः ॥
 उपचारैः षोडशभिरर्चयेत् मूलमन्त्रतः ।
 आवाहयेच्च देवेशं भास्करं सूर्यमण्डलात् ॥
 देव देव जगन्नाथ दुमणे लोकपावन ।
 लोकानां चक्षुःसूर्यं त्वं पद्मेस्मिन् सनिधिदुह ॥

आवाहन मन्त्रः ।

एवमावाह्य सूर्यन्तं भानुं सर्वजनप्रियं ।
 उपचारैः षोडशभिरर्चयेत् मूलमन्त्रतः ॥
 होमश्चापि प्रकुर्वीत आग्नेय्यान्दिशि तस्य तु ।
 समिदाज्यतिलैः सम्यगाचार्यः सर्वशास्त्रवित् ॥
 सूर्यन्तेचक्षुर्गन्धेण समिद्धोमं प्रकल्पयेत् ।
 आज्यहोमं प्रकुर्वीत हंसः शुचिसदित्यपि ॥
 व्याहृत्या च तिलैः होमं कुर्यात्त्रयुतसंख्यया ।
 समिदाज्यैश्चाष्टगतमष्टाविंशतिमेव वा ॥

हुत्वा चाहुतिसम्पातान् पात्रे चास्त्रिन्विनिक्षिपेत् ।
 तेन गात्राणि चाभ्यज्य दद्रुरोगार्हितस्य तु ।
 अक्षिभ्यामतुवाक्नेन यथा लिङ्गञ्च वाससा ॥
 मार्जयीताहुतेनाथ दद्रुणो मुष्टिना तथा ।
 सम्पूज्यानन्तरं भक्त्या नैवेद्यं पायसं क्षिपेत् ॥
 दद्याद्रोगी तु तं पद्मं प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत्पूजितायातिभक्तितः ॥
 देवदेव जगन्नाथ देवरूप परात्पर ।
 जगतां परमानन्दकारक द्युमणे प्रभो ॥
 प्रभाकर सुसभाश्च देवेशारुणसारथे ।
 रोधनैर्ध्वं न्यतैश्चैवं वैरूप्यं यच्छरीरके ॥
 पूर्वकर्म्मविपाकेन दद्रुकल्कादिकश्मलं ।
 पद्मदानेन तुष्टस्त्वं नागयाश शरीरके ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं पद्मं दद्रुरोगविवर्जितः ।
 विना कण्डुं विना कुष्ठं त्वग्दीपैश्च विवर्जितः ॥
 जायते रूपवान् सद्य आदित्यस्य प्रभा यथा ।
 जीवेद्वर्षशतं मर्त्यो धनधान्यसमन्वितः ॥
 अनन्तरं ब्राह्मणेभ्यः पायसञ्च निवेदयेत् ।
 एवं यः कुरुते दानं गौतमीयविधानतः ॥
 रोगैरन्यैर्विमुक्तश्च मोदते भानुवद्भुवि ।
 इति दद्रुरोगघ्नतिलपद्मदानविधिः ॥

अथ वायुपुराणे ।

स्वरोपघाती वाचाञ्च हर्त्ता मूकः प्रजायते ।

वक्षामि तत्प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ॥

कुर्यात् स्पर्शमयं पद्मं पलार्द्धादितद्वतः ।

यथाविभवतः सम्यग्वित्तशठं न कारयेत् ॥

रक्तवस्त्रेण सम्वेष्ट्य ताम्रपात्रोपरि न्यसेत् ।

ताम्रपात्रपरीमाणं पलानामष्टकं विदुः ॥

यद्वा स्रविभवेनैव पूजयेद्रक्तचन्दनैः ।

तिलाढकीपरि स्थाप्य पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥

उपचारैः षोडशभिराचार्यैः सर्वशास्त्रवित् ।

धर्मज्ञश्च विनीतश्च दयालुः सत्यवाक् शुचिः ॥

मन्त्रेणानेन विधिवत्प्राङ्मुखोऽलङ्कृतः शुचिः ।

ब्रह्मणः सदनं त्वं हि विष्णोरभिजनाभिजः ॥

अभिप्रीतिकरं भानोरग्नेरुद्रस्य चैव हि ।

गृहाण पूजामेतां त्वं सर्वक्लेशविनाशकः ॥

पूजामन्त्रः ।

आग्नेय्यां दिशि वै होमः कर्त्तव्यो मन्त्रपूर्वकः ।

समिदाज्यतिलैश्चैव सावित्राष्टाचरेण तु ॥

समिहोमं प्रकुर्वीत सर्वरोगप्रशान्तये ।

आज्यहोमश्च कर्त्तव्यश्चित्रमित्यनया ऋचा ॥

तिलानायातिद्वन्द्वेति व्याहृतौभिरथापि वा ।

अग्नेरुत्तरतोभागे कलशस्थापनं भवेत् ॥

पूर्वाक्तेन विधानेन चाभिषेकादि कारयेत् ।
 प्रनीतामोक्षपर्यन्तं कर्म कृत्वा प्रयत्नतः ॥
 अतः स्नातः शुचिः श्वेतवस्त्रो रोगो तु भूषितः ।
 तस्मै हुतवते पद्मं दद्यात् स्मृत्वा चतुर्मुखं ॥
 देवानामथ सर्वेषां पद्मं त्वं प्रीतिकारणं ।
 विशेषतो ब्रह्मणश्च सरस्वत्या हरेरपि ॥
 यत् प्राग्वाचान्निरोधेन वैरूप्यं मम देहजं ।
 अघभेदभवन्तीब्रह्मदुःखं रोगाकरन्तया ॥
 तत्सर्वं नाशयन्त्वत्र ब्रह्मसूर्यशिवात्मनः ।
 त्रिदशादयो ये च देवा हविष्मन्तस्ताद्या भुवि ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं पद्मं आचार्याद्यातिभक्तिः ।
 पृष्ठतस्तमनुब्रज्य ह्यघभेदादिमुच्यते ॥
 एवं पद्मोद्भवः प्राह नारदाय महात्मने ॥

इति मूकत्वहरतिलपद्मदानविधिः ।

अथ त्रिपद्मपञ्चकदानविधिः ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि त्रिपद्ममिति विस्तृतं ।
 आयुष्यं श्रीकरं पुण्यं आरोग्यं पापनाशनं ॥
 माघमासे विशेषेण जन्मर्क्षेषु च कारयेत् ।
 व्याधिग्रस्ते च दातव्यं दुःखप्रादुतदर्शने ॥

अथान्यदा भयं पश्येत्सर्वदोष प्रशान्तये ।
 भूमौ गोमयलिप्तायां तिलैरादृक्कसंमितैः ॥
 पद्ममष्टदलं कृत्वा कर्णिकाकेसरान्वितं ।
 तस्मिन्विधाय सौवर्णं ततः कृत्वा सरोरुहं ॥
 वस्त्रेणावेष्ट्य गन्धाद्यैरर्चयेत् परमेष्ठिनं ।
 विप्रं वैतानिकं धर्मशास्त्रज्ञं शान्तमानसं ॥
 अभ्यर्च्य दापयेत्तस्मै मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 सम्प्रीयतां मे भगवान् आत्मभूषतुराननः ॥
 दानेनानेन सर्वात्मा जगत्स्रष्टा जगत्पतिः ।
 तथान्यत्तत्तुल्यैरेव तृतीयं लवणेन तु ।
 विष्णवे स्थाणवे चेति दानमन्यैर्विबोधयेत् ॥
 सम्प्रीयतां मे भगवान् परमात्मा जगन्नाथः ।
 दानेनानेन विश्वात्मा परमः पुरुषोत्तमः ॥
 सम्प्रीयतां मे भगवान् शङ्करः शङ्करोतु मे ।
 दानेनानेन विश्वात्मा चन्द्रार्द्धकृतशेखरः ॥
 इतिमन्त्रान् समुच्चार्य दद्यादेतान् पृथक् पृथक् ।
 जातरूपमयान् कृत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ॥
 एवं कृते तु यत्पुण्यं जायते विजपुङ्गवाः ।
 न तद्वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिशतैरपि ॥
 इत्याह भगवान् ब्रह्मा नारदाय महात्मने ।
 उक्तं मयापि तत्सर्वं युष्माकं मुनिसत्तमाः ॥
 अथ ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां रूपनिर्माणं धान्यपक्वं तवद्-
 दृश्यं ।

इति त्रिपद्मदानविधिः ।

वायुपुराणात् ।

तिलदानमथो वक्ष्ये दशधा देवि साम्प्रतं ।
 रहस्यं सर्वपापघ्नं सर्वकल्याणकारकं ॥
 जन्मर्षेषु चतुर्दश्यां कृष्णायाञ्च समाचरेत् ।
 सविधौ देवदेवस्य शिवस्य परमेष्ठिनः ॥
 चक्रे पञ्चरजःकृतिमेवादशारं सरोरुहं ।
 दलैर्द्वादशभिर्युतं कृत्वा तस्मिन्नरक्षकं ॥
 अव्रणं तिलसम्पूर्णं विन्यस्याभ्यन्तरं शिवं ।
 चन्द्राकारञ्च* सौवर्णं मण्डले शक्रदैवते ॥
 पूजयेद्ब्रह्म-नैवेद्य-दीप-पुष्पैः-फलैस्तथा ॥

शक्रलक्षणं लोकपालप्रसङ्गेन ब्रह्माण्डदाने दर्शितं शक्र-
 दैवतमण्डलं पार्थिवमण्डलञ्चतच्चतुष्कोणं विधेयं ।

धूपं सर्जरसं कृत्वा दद्यात्तं शिवयोगिने ।
 भृगुन्धपति-रौशानः शक्ररूपौ तिलाशयः ॥
 न्यासोत्थं पृथिवीजातं स मत्पापं व्यपोहतु ।
 इति कृत्वा विनश्यन्ति पापानि क्षितिजानि च ॥
 भोजने यानि हिंस्यन्ते स्थावराणि चराणि च ।
 कण्डूतिवमने यानि शवमद्यादिगन्धयोः ॥

प्राणे प्राणे गवां गन्धे श्रोत्रियस्मातुरस्य च ।
 पुनः शिवपुरे तिष्ठेद्यावदिन्द्रावर्द्धं ॥
 इतरेष्वपि सर्वेषु विधिः साधारणः स्मृतः ।
 विशेषेण च वक्ष्यामि तत्र तत्र शूचिस्मृते ॥

इति तिलारक्षकदानविधिः ।

वायुपुराणात् ॥

तिलपीठमथो वक्ष्ये सारदारुमये शुभे ।
 पीठे रत्निदयायामि तिलपूर्णं सभित्तिके ।
 व्योमाधिपं गणेशानरूपिणं शिवमर्चयेत् ॥

गणेशरूपमाह्वयः ।

चतुर्भुजोगजमुखो मृषकस्यश्च तुण्डिलः ।

विषाणं चाक्षसूत्रञ्च परशं मातुलाङ्गकं

दधानोविघ्नराजः स्वादिति ॥

शुक्ले गन्धे च धूपश्च कर्पूरं धूपयेत्तदा ।
 क्षौमे च वाससो दद्यात् पुस्तकं तत्र विन्यसेत् ॥
 व्योमध्वनिपतिः शुम्भो गणनाथ तिलाश्रयः ।
 व्योमशब्दश्रुतिप्राप्तं पापमीश व्यपोहतु ॥

इतिदत्तेऽस्य नश्यन्ति पापान्याकाशजानि च ॥
 अग्निवहकद्योत्थानि परनिन्दाकथानि च ।
 कूटसाक्षिसमुत्थानि पैशुन्यजनितानि च ।
 वेदनिन्दा गुरोर्निन्दा तयोश्च अवघ्नेन च ।
 हन्ति पापान्यशेषाणि तिलपीठप्रदानतः ।
 शिवलोके च कल्पाद्य मोदते दशपञ्च च ॥

इति तिलपीठदानविधिः ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि तिलदानमनुत्तमं ।
 पूर्वोक्तकल्पिते पीठे चतुःकुक्षपरिष्कृते ॥
 आदर्शविमलं न्यस्य तत्र देवं मनोमयं ।
 विष्णुरूपधरं शम्भुं विन्यस्य परितोन्यसेत् ॥

विष्णुरूपमुक्तं ।

नारदेन ।

तद्यथा । शङ्खचक्रगदापद्मधरो वामोर्ध्वाङ्गुतः ।
 विष्णुविंशेयो भगवान् विशेषेण्यसमूर्त्तिष्विति ॥
 पीतवस्त्रयुगन्दित्रु चक्तादीन्यायुधानि च ।
 पञ्चलोहप्रतिष्ठानि तुलसीभिः समर्चयेत् ॥
 मनोमय नमस्तेऽस्तु सौम्यरूप वृषध्वज ।
 मनस्कृत्यानि पापानि सर्वाण्यष्ट विनाशय ॥
 इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति मानसानि कृतानि वै ।

परद्रोहप्रवृत्तानि कामलोभीद्वानि च ॥
 क्रोधजानि च सर्वाणि पापानि च विशेषतः ।
 अवाच्यवाचने यानि अध्येयध्यानजानि च ॥
 मदनोक्तवजातानि क्रोधीद्वूतानि यानि च ।
 ध्यान्यावृत्तवृत्तानि नश्यन्ति सकलान्यपि ॥
 शिवलोके वसेद्वर्षाण्यर्जुदान् दश कामतः ॥

इति तिलादर्गदानविधिः ।

वायुपुराणात् ।

तिलकुम्भमथो वक्ष्ये कुम्भे पूर्व्ववदास्थिते ।
 वारुणे मण्डले देवं वरुणाकारमर्चयेत् ।
 श्वेतैः पुष्पैः फलैर्गन्धैः कर्पूरेण तु पूजयेत् ॥

वरुणलक्षणमुक्तं ।

ब्रह्माण्डदाने ।

“वारुणं मण्डलं प्राप्य मण्डलं” तच्च अर्हं वन्द्राकारं कर्त्तव्यं ।

षड्रसान् परितोन्यस्य ततोमन्त्रमिमं जपेत् ॥
 नमोवरुणरूपाय रसाब्जपतये नमः ।
 रसवारिनिमित्तानि यान्तु नागरुघानि मे ।
 तिलकुम्भप्रदानेन प्रसीद परमेश्वर ॥
 इति दत्ते विनश्यन्ति पापानि जलचारिणां ।
 हिंसोद्वानि स्नानेषु पानपाकेवगृह्णे ॥
 रसोपादानभक्षाणां अपेयानाञ्च वाञ्छया ।

शौषधञ्चापि देवेश सर्वमेध्यं भविष्यति ।
शिवलोके वसेत्कल्पान् शतपञ्चदशावरान् ॥

इति तिलकुम्भदानविधिः ।

वायुपुराणात् ।

करकं तिलसम्युक्तं मण्डले वज्रिदेवते ।
शिवं वज्रिवदाधाय पूजयेत् करवीरकैः ।
रक्तचन्दनगन्धेन निर्यासेन च धूपयेत् ॥
'वज्रिदेवतमण्डलं' विकीर्णं मण्डलमित्यर्थः ।
'शिवं वज्रिवदिति' वज्रिरूपिणं शिवमाधयेत्यर्थः ।

तद्रूपसुक्तं ।

ब्रह्माण्डदाने

निर्यासः, सर्जरसः ।

आदर्शश्च ततोदद्याद्दीपानाञ्च चतुष्टयं ।
वज्रिरूपपतिः शम्भुर्वज्रिरूपो तिलाग्रयः ॥
तेजोरूपकृतं पापं चाक्षुषञ्च व्यपोहतु ।
इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति पापान्यभिकृतानि च ॥
पाकहोमेषु काष्ठेषु हिंस्यन्ते यानि वज्रिना ।
अङ्गारवनदाहादिसम्भवानि च यानि वै ॥
विरुद्धकरणोत्थानि रूपयोगोद्भवानि च ।
परदारपरद्रव्यपुत्रदर्शनजनानि च ॥

शवादिदग्धनोत्थानि नेत्रदीपकृतानि च ।
 य एवं कुरुते दानं शिवभक्त्या यतव्रतः ।
 शिवलोके वसेद्रूप कल्पत्रयमग्रहितः ॥

इति तिलकरकदानविधिः ।

वायुपुराणात् ।

अतः परमहृद्धारं नाम दानं वदामि ते ।
 पूर्व्ववत् कल्पिते पीठे तिलानामुपरि न्यसेत् ॥
 राजतं मण्डलं शुद्धं विम्बगष्टाङ्गुलायतं ।
 तत्र देवमहंकारं पविशक्तिधराकृतिं ॥
 विन्यस्य राजतानन्यान् कुमारान् परितोन्यसेत् ।
 नैगमेशं विग्राह्यञ्च कुमारं गुहमेव च ॥
 'पूर्व्ववदिति, तिलपीठदानवदित्यर्थः ।
 पविः वज्रं,
 अहङ्कारश्च पुरुषाकृतिः द्विभुजो वज्रशक्तिधरोविधेयः ।
 नैगमेषादिलक्षणमुक्तं विम्बकर्मणा ।
 ततः स्कन्दग्रहा जाता दारुणा विक्षताननाः ।
 नैगमेषमुखाः शक्तिधरा दिवाहवस्तथेति ॥
 कौमुद्ये वाससी दद्यात् घण्ट्याञ्च परितो न्यसेत् ।
 कुङ्कुमं गन्धकार्थं स्नात्पुष्पञ्च करवीरजं ॥
 अहङ्कारपते देव गुह्यरूप दुरन्तक ।
 अभिमानकृतादोषात् सर्व्वस्मात्पाहि मां प्रभो ॥

इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति यान्यहंकारजानि तु ।
 पारुष्यस्त्रीनिषेध्यादिविप्रक्षत्रियजानि च ।
 तानि सर्वाणि नश्यन्ति यानि क्वचविलङ्घनैः ॥
 अनात्मन्यात्मबुद्ध्या तु गृहचेत्रादिसङ्गमे ।
 अन्यानि यानि पापानि तानि नश्यन्ति सर्वतः ॥
 पापानि तानि नश्यन्ति शिवलीके वसेत्तरः ।
 कल्पानां यतमेकश्च नात्र कार्या विचारणा ॥

इति अष्टहजारदानविधिः ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलदानमनुत्तमं ।
 यद्वा पुरुषः स्त्री वा वैरिञ्चिं लोकमाप्नुयात् ॥
 आशुरारोग्यदं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनं ।
 शिवप्रौतिकरं नृणां पुत्रवृद्धिकरं शुभं ॥
 रुद्रैकादशबुद्ध्या तु विप्रानेकादशान् सुधीः ।
 प्राङ्मुखः प्रत्यगासीनान् गन्धादिभिरघातयेत् ॥
 तिलप्रस्थद्वयं पात्रे प्रत्येकं निक्षिपेत्तथा ।
 प्रत्येकं मण्डलं हैमं पात्रेषु विनिवेदयेत् ॥
 पात्राणि चैवमाराध्य शिवबुद्ध्या यथाक्रमं ।
 रुद्रैकादशमन्त्रैश्च दद्यादुदकपूर्वकं ॥
 रुद्रैकादशमन्त्राः वक्ष्यमाणैर्नामभिर्नमोन्तेर्ज्ञातव्याः ।

मृगव्याधश्च सर्वश्च नैर्ऋतिश्च महाययाः ।
 अजैकपादहिर्बुध्नः पिनाकी च परन्तपः ॥
 वह्नोथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः ।
 स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रा एकादशा विदुः ॥

इति रुद्रैकादशतिलदानविधिः ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलगर्भमनुत्तमं ।
 यत्संप्रदानान्मनुजो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥
 अपमृत्युजयोपायो व्याधिनिर्घोचणक्षमः ।
 तिलगर्भइतिख्यातो रहस्यः पापनाशनः ॥
 यदा ग्रहोपरोधः स्थाण्वन्मर्चस्यातिदारुणः ।
 व्याधीनाञ्च समुत्थानमुत्पातस्यापि चोदयः ॥
 तिलगर्भस्तदा कार्यः सर्वदोषोपशान्तये ।
 निमित्तानन्तरं कुर्यान्नैमित्तिकविधिक्रमं ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां चितावास्तोष्यं वाससौ ।
 शालीनामादृकं मध्ये तदर्धन्तण्डुलं न्यसेत् ॥
 तेषु पद्मं प्रविस्तीर्यमष्टपत्रं सुकर्णिकं ।
 कर्णिकायां न्यसेत्पद्मं सौवर्णं शक्तिः कृतं ॥
 नवरत्नानि तत्पद्मे निधातव्यानि यत्नतः ।
 ततस्तद्वाह्यतः शुद्धान् तिलान् कुर्यात् समन्ततः ॥
 गर्भवद्वाससा भूयः समास्तीर्यं ततः ग्रनैः ।
 गर्भन्तं धीनिमन्त्रेण समाधाय यथाविधि ॥

तत उपवेश्य पुरुषं कृष्णकृतसुमुष्टिकं* ।
 तस्याङ्गेषु न्यसेन्नन्त्रं मृत्युञ्जयमनुक्रमात् ॥
 तच्च देवं विरूपाक्षमर्चयन् विभूषणं ।
 कल्पयित्वा र्चयेत् मन्त्रं पञ्चत्रय्यभिरादरात् ॥

योनिमन्त्रः ।

यस्यै यज्ञियोगर्भो यस्यै योनिं हिरण्यव्रीह्यादिवाजसनेयानां
 प्रसिद्धः ।

मृत्युञ्जयन्यासमाह शौनकः ।
 त्र्यम्बकं यजामहे शिखायां,
 न्यसेत् सुगन्धिं पुष्टिवर्धनमिति हृदये.
 उर्वारुकमिव बन्धनादिति बाह्वोः,
 मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति नाभौ,
 पादे गुल्फे च जङ्घोरुजघने कटिमेढ्रयोः ।
 नाभौ कुक्षिद्वये पार्श्वे कक्षयोः कुचयोर्हृदि ॥
 स्कन्धे कक्षाटिकायाश्च कूर्परे मणिवन्धके ।
 कनिष्ठानामिकामध्यातर्जन्यङ्गुष्ठपाण्डिषु ॥
 कण्ठेऽथ चिबुके वक्त्रे नासिकाकर्णे चक्षुषि ।
 ललाटे मूर्ध्नि च्छिन्नायां वर्णां मन्त्रस्य विन्यसेत् ॥
 इति, देवोपुराणोक्तोवा मृत्युञ्जयमन्त्रन्यासो गृह्यते,

स च गारुड़पुराणीकनानारोगघ्नतुलापुरुषदाने द्रष्टव्यः ।

पञ्च ब्रह्माणास्तत्पुरुषादिमन्त्राः

तस्य मूर्द्धि पुनः पद्मं सोवर्णं पूर्ववत् कृतं ।

विन्यसेदस्त्रमावेक्ष्य तिलैरापूरयेत् पुनः ॥

तं गर्भमर्चयेद्भूयश्चिन्तयित्वास्ततोद्भवं ।

अमृतश्राविणं चन्द्रस्त्रेनमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

ततः शतावृतं मन्त्रं सत्युच्चयमनुत्तमं ।

तत उदशपयेत्तस्मात् गर्भस्थानात् समाहितः ॥

पुनः संप्रोक्ष्य वारुण्या पावमानीभिरेव च ।

पूर्वं देहविनिर्मुक्तः शंकरोस्मीति चिन्तयेत् ॥

ब्राह्मणाय विनीताय ज्ञानिने वीतमन्त्रवे ।

ब्रह्मनिठाय तत्सर्वं संप्रदद्यात्तिलादिकं ।

प्रीयतां भगवान् शम्भुबद्रमौलिरिति ब्रूवन् ॥

तत्र तिलगर्भउपवेशनं,

शङ्करोस्मीति च ध्यानमुत्थानं, समन्वकं । तिलादिदानं
यजमानकर्तृकं । अन्यत् सर्वमाचार्यैः कुर्यात् ।

अनेन विधिना यस्तु तिलगर्भं समारभेत् ।

अकालमृत्युर्न भवेत्तस्य नास्त्यत्र संशयः ॥

व्याधीनां विप्रमोक्षः स्यात्सहतामपि निवृत्तः ।

ग्रहदोषाश्च नश्यन्ति प्रसेदन्ति ग्रहाः पुनः ॥

उत्पातानां प्रशान्तिश्च विविधानामपि चक्षात् ।

त्रिविधानामपि भौमान्तरिक्षदिव्यानां ॥

तिलगर्भदानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रि-विरचिते-चतुर्वर्ग-
चिन्तामणौ-दानखण्डे तिलगर्भदाना-
न्तानि दानानि समाप्तानि ।

दानखण्डम् नवमोऽध्यायः ।

प्रथममारभ्यते ।

अथ गजदानं ।

कूर्मपुराणे ।

दद्याद्गजं पुराणीकमूल्यं पञ्चशतानि वा ।

वित्तानुसारात् तत्रापि कनिष्ठोत्तममध्यमं ॥

पुराणीकं मूल्यमत्र हेममाषशतद्वयं तथास्वरूपगजदानेन
सह वित्तानुसारात्त्रैविध्यं तत्र स्वरूपगजदानं उत्तमः पक्षः
पञ्चशतानीति मध्यमः, शतद्वयं कनीयानिति पञ्चशतानीत्यत्राह
हेममाषाः संवध्यन्ते ।

रूप्यसूणालंकरणं तारागणविभूषणं ।

सदृशिणं वित्तशक्त्या दत्त्वा विष्णुपुरं ब्रजेत् ॥

सूया रज्जुः । तारागणो मौक्तिकादिक्षतोगज ।

भूषणविशेषः ।

इति गजदानविधिः ।

अथ लिङ्गपुराणे ।

गजदानं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वयः ।
 द्विजाय वाच दातव्यं देवदेवाय वा पुनः ॥
 गजन्तु लक्षणोपेतं हैमं वा राजतं तु वा ।
 सहस्रनिष्कमातेन तदर्हनापि कारयेत् ॥
 तदर्हार्हेन वा कुर्यात् सर्व्वलक्षणभूषितं ।
 पूर्व्वोक्तदेशकाले च देवाय विनिवेदयेत् ॥
 अष्टम्यां वा प्रदातव्यः शिवाय परमेष्ठिने ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियायाहिताम्बये ।
 शिवमुद्दिश्य दातव्यः शिवं संपूज्य पूर्व्ववत् ॥
 पूर्व्ववदिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानवदित्यर्थः ।
 एतद्यः कुरुते दानं शिवभक्तिसमन्वितः ।
 स्थित्वा स्वर्गे चिरं कालं राजा गजपतिर्भवेत् ॥

इत्यपरो गजदानविधिः ।

विष्णुसंहितायां ।

कक्षारज्जभिरायत्तं शुभासनसमन्वितं ।
 मणिकाञ्चनमालाभिर्भूषितं कर्णचामरैः ॥
 सूत्रखण्डैश्च पुष्पैश्च भूषितं दोषवर्जितं ।
 यद्वालाभीषपन्नं वा यः प्रवच्छति दन्तिनं ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय स्वर्गलोके महीयते ॥
 कर्म्मत्रयादिहागत्य महाराजोगणाधिपः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तोजायते नात्र संशयः ॥

अथ वातुलशास्त्रे ।

गजदानमथो वक्ष्ये संचेपादिधिना शृणु ।

द्विजानामेव दातव्यं देवानां प्रीतिकारकं ॥

श्रीकरं परमं धन्यं बलपुष्टिविवर्धनं ।

रोगघ्नं सन्ततिकारं जगदापहिनाशनं ॥

गजं सुलक्षणीयैतं शुद्धदेशसमुद्भवं ।

शुवानं रूपसम्पन्नं सर्वाभरणभूषितं ॥

पूर्वाक्तदेशकालेच देवालयसमीपके ।

आनीय गजराजानमैरावतकुलोद्भवं ।

अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्विप्रमुख्याय दापयेत् ॥

पुण्याहं तत्र कर्त्तव्यं शिवपूजा तथैवच ।

आचार्यपूजनं चात्र कर्त्तव्यं विधिपूर्वकं ॥

अथ महाभारते ।

हस्त्यश्वशकटादीनि यः प्रयच्छति शक्तिः ।

द्विजाय सुविशिष्टाय ओदियायाहिताग्नये ।

यत् फलं समवाप्नोति तन्मे निगदतः शृणु ॥

षष्टिर्वर्षसहस्राणि षष्टिर्वर्षशतानि च ।

भोगान् भुक्तामरपुरे राजा कालक्षयादिह ॥

इदं चात्रदानवाक्यं ।

“यैः अथ अमुकसगोत्रावेत्यादि ।

इमं हस्तिनं कचारज्जुस्त्रिरासनसहितं काञ्चनमालाकीर्णं
चामरगन्धपुष्पालंकृतं प्रजापतिदेवतं अक्षयस्वर्गकामस्तुभ्यमहं
संप्रददे, नममेति, ॐ अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि । एतद्वस्तिदान
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं सुवर्णं तुभ्यमहं संप्रददे न ममेति ।

इति हस्तिदानविधिः ।

अथाह बौधायनः ।

वाग्बिरीधं गुरोः कृत्वा सुखरोगौ भवेन्नरः ।
तस्य दानेन विहितः प्रतीकारोऽयमुच्यते ॥
सौवर्णं राजतं ताम्रं पलेनार्द्धपलेन वा ।
कारयेत् करिणं सौम्यं यथाविभक्तोऽथवा ॥
तस्यैव कारयेदन्तौ शुभ्रेण रजतेन तु ।
पुच्छस्वा मोक्तिकैः कुर्याद्ब्राह्म्यामक्षिणी तथा ॥
सखेष्टा पीतवस्त्रेण गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
अर्घ्येद्वान्यरागिस्थं धान्यं द्रोणाष्टकं मतं ॥
शुतवृत्तोपसंपन्नं ब्राह्मणं संयतेन्द्रियं ।
दान्तं कुलीनं धर्मिष्ठमनुद्वेगकरं नृणां ॥
आह्वय परया भक्त्या वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
पूजयेत् प्रयतो भूत्वा तेनैतत् कर्त्तुं कारयेत् ॥
समिदाज्यतिलैस्त्रेण होमं चापि प्रवर्त्तयेत् ॥
अग्निनाम्निं तथाधाय शुकं चरति च क्रमात् ।
मन्त्रा एते विनिर्दिष्टा इह आख्यत्युच्यते ॥
कृत्वा चैवाप्रणोम्यस्ततोहस्त्वर्चनं भवेत् ।

स्वाधान्तः कर्म कृत्वाथ प्रणीतामीचक्षं तथा ॥

ततः शुक्लास्वरधरः शुक्लमात्रानुलेपनः ।

तस्मै हुतवते दद्यात् करिणं तं सदक्षिणं ॥

मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय विशेषतः ।

सुप्रतीकगजेन्द्र त्वं सरस्वत्याभिषेचनं ॥

इन्द्रस्य वाहनं शश्वत्सर्वदेवैश्च पूजितं ।

दानेनानेन दत्तेन मुखरोगे विनाशये ॥

दानमन्त्रः ।

ब्राह्मणान् भोजयेदन्ते साढं भुञ्जीत बन्धुभिः ।

इति मुखरोगहरगजदानविधिः ।

अथाह बृहद्गीतमः ।

पलेन वा तदर्हेन तदर्द्धार्हेन वा पुनः ।

कारयेद्वाहनं हेमं चतुर्हन्तं तु वारणं ॥

दन्ताः स्वर्णमयाः कार्त्तया रत्नैर्नानाविधैर्गुताः ।

सर्वाभरणसंयुक्तं करिणं चीपकारकं ॥

यत्तत्सर्वं प्रदाने तु तस्य पार्श्वे समाहितः ।

उपचारैः षोडशभिरर्चयेद्बन्धुपुष्पकैः ॥

ततो ब्राह्मणमाह्वय सर्वं शास्त्रार्थकीर्तिदं ।

श्रुतब्रह्मोपसम्पन्नमनुद्देशकारं नृणां ॥

भक्त्या संपूज्य वस्त्राद्यैर्होमं तेन च कारयेत् ।

मन्त्रैः पौराणिकैः सम्यक् संहिताशास्त्रचोदितैः ॥

चत्वारोदिग्गजा ये च पुष्पदन्तादयश्च ये ।
 सार्वभौमादयोवेच आह्वय्यातोषयामि तान् ॥
 समिदान्यतिलैर्होमो गजस्य प्रीतये भवेत् ।
 तस्मै हुतवते सम्यक् पृणिप्रीत्यर्थमाहृतः ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवद्दद्याद्भक्तिसमन्वितः ।
 प्राप्नुष्वस्य व्रणौचोदङ्गस्त्रायिन्द्रस्य वाहनं ॥
 ऐरावतश्चतुर्हन्ती गजानां नायकस्तु यः ।
 दिग्दन्तिनां पूज्यतमो व्रणं चपयतु प्रभुः ॥
 अनन्तरमनुव्रज्य तमाचार्यो मुदान्वितः ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा च स्वयंभुञ्जीत वाग्यतः ॥
 एवं कृते व्रणाबाधात् तत्तृचणादेव सर्पति ।
 तेनैव व्रणिभिर्नूनं कार्यमारोग्यहेतवे ॥

इति व्रणपूजजदानविधिः ।

अथ देवताभ्यो गजदानं ।

शिवधर्मात् ।

निवेदयति धोनागं भक्त्या स्वर्णाद्यलंकृतं ।
 शिवाय पर्वदिवसे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 स मत्तैरावतप्रस्थे गजैर्दुक्तैः सुशोभनैः ।
 प्रक्रीडति महायानैः शतसंस्थैरनेकशः ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

रुद्रलोके गतवान्ते भवेदिह सुराधिप ॥
 चतुर्युगसहस्रान्ते स्वर्गं प्राप्य नराधिपः ।
 भवेदिन्द्रसमः श्रीमान् रूपवोर्ध्वसमन्वितः ॥

इति शिवगजदानं ।

गारुडपुराणे ।

योजगबिधये नागं प्रयच्छति महामतिः ।
 भद्रजातिसमुद्भूतं पद्मनाभाय शक्तिः ।
 कुप्यकं बलशोभाय घण्टाचामरभूषितं ॥
 वरचातुगसंयुक्तं अनेकस्वर्णभूषणम् ।
 नानामण्डनभूषिष्टं चारुङ्गिहमडम्बुरं ॥
 कृत्वा विष्णोर्भ्रहापूजां कार्त्तिकैकादशौदिने ।
 द्वादशमर्पयेत्तु देवदेवाय चक्रिणे ॥
 त्रिलोकीनाथ देवेभ्य सर्वभूत कृपानिधे ।
 गजदानेन तुष्टस्त्वं प्रयच्छ मम वाञ्छितं ॥
 इत्युच्चार्याथ दत्त्वा तं प्रणिपत्य जगत्प्रभुं ।
 सुरेन्द्रलोकमासाद्य क्रोडिते कालमचयं ॥
 वर्षाब्दसहस्राणि क्रोडित्वा सुचिरं दिवि ।
 ततोभूलोकमासाद्य सार्वभौमी नृपोभवेत् ॥

इति विष्णुगजदानविधिः ।

आदित्यपुराणे ॥

निवेदयति यो नागं भक्त्या स्वर्णायलङ्कृतं ।

सूर्याय पर्वदिवसे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 स मत्तैरावतप्रस्थे गजयुक्तैः सुशीमनैः ।
 प्रक्रोडति महायानैः शतसंस्थैरनेकशः ।
 सप्तद्वीपसमुद्रायां क्षितौ नरपतिर्भवेत् ॥
 भुक्ता तु विपुलान् गीगान् प्रसवे समुपस्थिते ।
 सूर्ययोगं समासाद्य स तत्रैव प्रलीयते ॥

इति सूर्यगजदानविधिः ।

अथ दासीदानं ।

तत्र वज्रिपुराणे ।

गृहदानं श्रुतं राजन् दासीदानं ततः शृणु ।
 तव भक्त्या प्रवक्ष्यामि महासौख्यप्रदायकं ॥
 चतुर्णामाश्रमाणां हि गृहस्यः श्रेष्ठ उच्यते ।
 गृहस्याथ गृहं राजन् सुगृहे तु वरस्त्रियः ॥
 अहिरण्यमदासीकमन्यामाद्यमगोरसं ।
 गृहकृपणवृत्तीनां नरकस्यापरोविधिः ॥
 अदण्डवासिकं ग्राममदासीकञ्च यद्गृहं ।
 अनाज्यभोजनं यच्च वृथा तदिति मे मतिः ॥
 विभ्रमाभरणा दास्यो यद्गृहं समुपासते ।
 तत्रास्ते पण्डितकला लक्ष्मीः क्षीरोदशायिनी ॥
 न तत्रास्ति गृहे शीघ्रं न सुखं व्यावहारजं ।
 यत्र कर्मकरी नास्ति सर्वकर्मकरो सदा ॥
 किंकराणां कृतं कर्म न करोतीह यद्गृहं ।

यदेका कुरुते दासी गृहस्थेन भूता सती ॥
 बहुलोकाकुलोत्थामोदासीदामाकुलं गृहं ।
 बुद्धिर्वर्णाकुला यस्य तस्य चेतः किमाकुलं ॥
 यस्य भार्या गृहे दद्या दासी कर्मण्यनुव्रता ।
 भूत्याः सत्वोद्यतकरास्त्रिवर्गस्तत्र सिद्धयति ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके यद्यास्य दयितं गृहे ।
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥
 एतद्विचार्य हृदये दासीं दद्याद्विजातये ।
 स्थिरनक्षत्रसंयुक्ते सौम्ये सौम्यग्रहान्विते ।
 दानकालं प्रशंसन्ति सन्तः पर्वणि वा पुनः ॥
 अलङ्कृत्य यथाशक्त्वा वासीभिर्भूषणैस्तथा ।
 ब्राह्मणाय प्रदातव्या मन्त्रेण भक्तितस्तथा ॥
 इयं दासी मया तुभ्यं शोमती प्रतिपादिता ।
 सदा कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमश्रुते ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

श्रीं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इमां दासीं सुवर्णालङ्कार
 वतीं गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतां अक्षयसुखप्राप्तिकामस्तुभ्यमहं सम्यददे ।
 न ममेति ।

श्रीं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि एतदासीदानप्रतिष्ठार्थं
 दक्षिणामेतत् सुवर्णं तुभ्यमहं सम्यददे, न ममेति ।
 पञ्चवर्षाधिका सा तु चत्वारिंशत्समावधिः ।

दासो द्विजाय दातव्या दासदानेऽप्ययं विधिः ।
 दत्त्वा चमापयेत्पञ्चाङ्गाद्यर्थं वस्त्रकाञ्चनैः ॥
 अनुगत्वा तु सीमायां द्विजं विसर्जयेत् ततः ।
 एवं दत्त्वा महाराज कृतकृत्यो भवेत्पुमान् ॥
 इह लोके परेचैव सप्तजन्मान्यसंखितः ।
 गृहकर्म्मकरीं दद्यात्तत्तुणीं रूपशालिनीं ।
 बहुद्रव्योपसंयुक्तां ग्रामवेश्मसमन्वितां ॥

दासौ समीक्ष्य बहुशो गृहकर्म्मदद्यात्
 यो ब्राह्मणाय कुलशौलवते ददाति ।
 विद्याधराधिपतिभिस्त्वभिपूजितोऽसौ
 मर्त्यैः प्रयाति स्वर्गैः सह विष्णुलोकं ॥

कूर्मपुराणे ।

दासौ दद्याद्यथाशक्ति मूलेनालङ्घ्यतां शुभां ।
 सुवर्णरजतैः सह विधिवद्दद्यात्तुतां ॥
 वित्तानुसारात्तां दत्त्वा विप्राय गृहमेधिने ।
 मोदतेऽप्सरसां लोके यावत्कल्पशतवयं ॥

इति दासोदानविधिः ।

अथ कालोत्तरे ।

योलंकृत्य स्त्रियं शम्भोरुत्तमां विनिवेदयेत् ।
 सोऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं शतगुणं लभेत् ॥

सुविनीतां स्त्रियं दासीं भृतकार्यं निवेदयेत् ।

नरमेवस्य यज्ञस्य फलं शतगुणं सभेत् ॥

इति शिवाय दासीदानविधिः ।

अथ रथदानं ।

कूर्मपुराणे ।

रथं चतुर्व्वलीवर्द्धैरूढं धान्याहतनिधौ ।

वित्तानुसारात् सर्व्वैश्च रथोपकरणैर्युतं ।

सदक्षिणञ्च विप्राय दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत् ॥

धान्याहतमिति,

अष्टादशधान्यानि परिभाषायां व्याख्यातानि, त्रिधेति त्रिद्वे-
कसुवर्णदक्षिणानुसारादुत्तम मध्यम-कनिष्ठ-भेदेन-त्रैविध्यं रथोप-
करणानि युगयोक्तप्रतोदवरचादीनि ।

तत्र दानवाक्यं ।

अथ अमुकसगोत्रायेत्यादि चतुर्व्वलीवर्द्धैर्युक्तं अष्टादशधान्य-
परिहतं सकलस्रोपस्करयुतं एतं रथं विश्वकर्मदैवतं निरत्यय-
स्वर्गादिसुखकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

अमुकसगोत्रायेत्यादि एतद्रथदानप्रतिष्ठायां दक्षिणामिदं
सुवर्णं तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

दानमन्त्रस्तु ।

स्कन्दपुराणे ।

रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्म्मणे ।
विश्वभूताय नाथाय अरुणाय नमो नमः ॥

गारुडपुराणे ।

गन्धीं तुरङ्गसंयुक्तां योददाति हिजातये ।
सर्वकामसमृद्धात्मा स राजा जायते भुवि ॥

गन्धी नाम रथविशेषः ।

सचक्रास्थ्यां युगोपेतां मत्तवारणभूषितां ।
आस्तौर्णवृक्षास्तरणां योक्तयुक्तां सकूवरां ॥
युक्तां चतुर्भिस्तुरगैर्द्विधाभ्यां वा शक्तितो युतां ।
बलीवर्द्ध्युताश्चापि हिजाय प्रतिपादयेत् ॥
पुण्येऽङ्गि विप्रमाह्वय कृत्वा वस्त्रादिभूषितां ।
सदिक्षणां यथाशक्त्वा दद्यात् प्रयतमानसः ॥

दानमन्त्रः ।

गन्धौमिमां प्रयच्छामि विश्वकर्म्म्याधिदैवतां ।
दानेनानेन भगवान् प्रीयतां मे परः पुमान् ॥
एवं प्रदाय विधिवद्भक्तौ मन्त्रेण मानवः ।
विमानेनार्कवर्णेन देववह्निवि मोदते ॥
इह लोके भवेद्राजा बलवान् धर्मवत्सलः ॥

महाभारते ।

प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशिष्यते ॥

एवमाह महाभागः शाण्डिल्योभगवान् ऋषिः ।

शकटं दम्यसंयुक्तं योदद्यात्तु द्विजातये ।

तस्य स्वर्गे विमानन्तु सर्वहेममयं शुभं ॥

दिव्याङ्गनाभिराकौर्णं सर्वरत्नविभूषितं ।

उपतिष्ठति विप्रेन्द्र सर्वकामफलप्रदं ॥

इति रथदानविधिः ।

अथ रथदानप्रसङ्गेन शिविकादानमुच्यते ॥

वज्रिपुराणे ।

वसिष्ठ उवाच ।

शृणु चान्यत् महोपाल महादानमनुत्तमं ।

येन वै दत्तमात्रेण मुच्यते नरकार्णवात् ॥

मार्गशीर्षे शुभे पक्षे समुपोष्य हरेर्दिनं ।

माघफाल्गुनयोर्व्यापि वैशाखस्य शरत्सुच ।

द्वादश्यां हरिमभ्यर्च्य कलशोपरिसंस्वितं ॥

शङ्ख-शार्ङ्ग-गदा-चक्र-धरं शक्त्या हिरण्मयं ।

शिविकां वक्रवंशोत्था-सृजुदासमयीमथ ॥

आनीय सन्निधिं विष्णोः शुभच्छत्रसमन्वितां ।

सम्भूय च स तां भूषां जागरं तत्र कारयेत् ॥

विद्याभिजनसम्पन्नं विदग्धं^१ शास्त्रवित्तमं ।
 आज्ञासारं शुचिन्दत्तं कलत्रापत्वभूषितं ॥
 प्रातः सभायैमभ्यर्च्य^२ वासोभिः कर्णभूषणैः ।
 उपान-च्छूरिका-खड्गपट-कञ्चुक-वेणिका ॥
 आदर्गस्थगिकापानपात्रञ्च कांस्यभाजनं ।
 चत्वारो वृषभा देया धेनवश्च सुलक्षणाः ॥
 शिविकावाहनानान्तु तथैव ह्रस्वधारिणः ।
 हस्तिर्देवा तथाञ्च वर्षार्हं^३ ब्राह्मणस्य च ॥
 वर्षे वर्षे पुनर्देयं ब्राह्मणस्यैतदेव तु ।
 हस्तिरेव त्वसम्पत्तौ वर्षे वर्षे पि वार्षिकी ॥
 इहामुत्रातपत्राणं कुरु केशव मे प्रभो ।
 ह्रस्वत्वत्प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभं ॥
 देव देव जगन्नाथ विश्वात्मन् दत्तयानया ।
 प्रभो शिविकया देव प्रीतोभव जनार्दन ॥

इति दानमन्त्रः ।

दत्त्वा तु ज्ञानविदुषे सपत्नीकाय पुत्रिणे ।
 सुरापःस्तेनकत् सङ्गी ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥
 शिविकादानमाहात्म्यात् मुच्यते पातकात् स्फुटं ।
 पिष्टपचं माष्टपचं पत्नीपचं तथैव च ।
 आत्मानं वभ्रुपचञ्च तारयेन्नरकार्णवात् ॥

भुक्ता तु विपुलान् भोगानिहामुवसुखप्रदान् ।

सपत्नीकः सपितृको विष्णुसायुज्यमश्नुते ॥

इति शिविकादानविधिः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य महादानस्यातिदानप्रकरणे निरूपित-
त्वात् रघदानानन्तरं गृहदानमारभ्यते ।

तत्र सम्बन्धः ।

गृहदाता सुखी प्राप्नो विद्वन्महः सर्व्ववस्तुषु ।

प्राप्नो सुख-विद्वद्व्यर्थं पात्रे-देयमतीगृहं ॥

वृहस्पतिः ।

रसान्नोपस्करयुतं गृहं विप्राय योऽर्पयेत् ।

न हीयते तस्य वंशः स्वर्गं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥

वेदव्यासः ।

सर्व्वकामैः सुसम्पूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्मयं ।

मुद्गलाय गतः स्वर्गं शतवृक्षो महामतिः ॥

सर्व्वरत्नं वृषाः दर्भा युवानोऽष्टाः प्रियाः स्त्रियः ।

रम्यमावसथैव दत्त्वा मुं लोकमास्थितः ॥

महाभारते ।

नैवेशिकं सर्व्वगुणोपपन्नं

ददाति यच्चैव नरो द्विजाय ।

स्वाध्यायचारित्र्यागुणाय राजं-
स्तस्यापि लोकाः कुरुजाह्नवे ॥
वौजैरग्न्यं ग्रयनैरुपेतं
दद्याद्गृहं यः पुरुषो विजाय ।
सुखाभिरामं बहुरत्नपूर्णं
लभेदधिष्ठानवरं स राजन् ॥

तथा । यस्तु नैवेदिकं शुद्धं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
त्रिंशत्कोट्योऽथ वर्षाणां स्वर्गलोके महौयते ॥
ततोवतीर्णः कालेन मानुषं लोकमागतः ।
नगराधिपतिः श्रीमान् राजराजोभवेत् ध्रुवं ॥

आह व्यासः ।

गृह-न्दोपग्रभोद्योत-ग्रयना-सन-भाजनैः ।

उपस्करैश्च सम्पूर्णं सर्वधान्यप्रपूरितं ॥

सर्वधान्या-न्युक्तानि, उपस्कराः मञ्चक-तूलिको-पधाना-सन-
कांक्षादिभाजन-दोपिका-पेषणयन्त्रधान्यादिमानभाण्ड-दण्डो-
लूखल-मूपल-स्रग्मयस्वाली-कलग-वारिधानी-शूर्प-व्यजन-च्छत्रो-
पानह-खड्गासिपुत्रिका-सन्नार्जनौ-गोवलीवर्दाश्च महिषो-तण्डुल-
घृत-तैलपूर्णपात्र-दात्र-वस्त्र-चन्दनादिगन्धद्रव्य-ताम्बूलोपकरण-
काष्ठ-वृक्षो-दास-दासीप्रभृतयः ।

ब्राह्मणाय दरिद्राय सुशीलाय ददाति यः ।

तथाध्ययनशीलाय शृणु तस्यापि यत्फलं ॥

देवैः पित्र्यगणैर्युक्ता ब्रह्मर्षिमनुजर्षिभिः ।

तृप्ता वर्षशतान्वेव दशतिष्ठन्त्यनामयाः ॥
 तस्मादिह समागत्य सप्तहोषाधिपोभवेत् ।
 बहुप्रदो बहुधनो द्विजो वा वेदपारगः ॥

गरुडपुराणे ।

ऐष्टकं दारवं वापि सख्यं वापि शक्तिः ।
 सर्वोपस्करणोपेतं योदद्याद्विपुलं गृहं ॥
 ब्राह्मणाय दरिद्राय विदुषे च कुटुम्बिने ।
 क्रीडित्वा सुचिरं स्वर्गं मानुषं लोकमागतः ।
 भवत्यव्याहतैश्वर्यः सर्वकामसमन्वितः ॥

कूर्मपुराणे ।

शक्तिः सर्ववित्तेन पूर्णं गृहमपि त्रिधा ।
 सदक्षिणं द्विजे दत्त्वा ब्रह्मलीकं ब्रजेवरः ॥
 'सर्ववित्तेन, सर्वोपस्करोत्यर्थः ।
 'त्रिधा, पूर्व्वं वदुत्तम-मध्यमा-दिभेदेन ।
 ब्रह्मवैवर्त्तवज्रपुराणयोः,
 न गार्हस्थ्यात्परोधर्मा नैव दानं गृहात्परं ।
 नानृतादधिकं पापं न पूज्यो ब्राह्मणात्परः ॥
 धनधान्यसमायुक्तं कलत्रापत्यसङ्कुलं ।
 गोगजाश्वगणाकीर्णं गृहं स्वर्गादिशिष्यते ॥
 यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
 एव गृहस्य माश्रित्य सर्वे जीवन्ति चाश्रमाः ॥

धर्म-मर्थञ्च कामञ्च मिथ्या च प्रधितं यशः ।
 प्राप्तकामैर्नरै राजन् सदा सेव्यो गृहाश्रमः ॥
 न गृहेण विना धर्मानार्थकामौ सुखद्वय च ।
 लोकयात्रा यशः स्वर्गः प्राप्यते राजसत्तम ॥
 न स्वर्गे नापवर्गेषु न चान्येऽपि धामसु ।
 प्रसार्य पादौ यद्रात्रौ स्वगृहे स्वपतां सुखं ॥
 दिनानि तानि गण्यन्ते यानि यान्ति गृहाश्रमे ।
 अपि शाकम्पचानस्य स्वगृहे परमं सुखं ॥
 इति मत्वा महाराज कारयित्वा सुगीभनं ।
 भवनं ब्राह्मणे देयं महतीं भूतिमिच्छता ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

गृहं कृत्वा शुभस्तम्भं बहुचित्रं सुगीभनं ।
 सपाकारप्रतीलीकं कषाटार्गलयन्वितं ॥
 सुधावलितं चतुरं विस्तीर्णगणशोभितं ।
 शुभप्रवेश-निष्काश-सुपकार्यादिसंयुतं ॥
 मत्तवारणशोभाढं गवाक्षादिविभूषितं ।
 दत्त्वा द्विजातिमुष्याय न शोचति कृताकृते ॥

मत्स्यपुराणे ।

पक्षेष्टकामयं कृत्वा शैलजं वापि दारुजं ।
 सृष्टमयं वापि भवनं शुभलक्षणसंयुतं ॥
 प्रभूतबलिपुष्पाढ्यं धेत्वा चैव समन्वितं ।

यर्जुनैः सरलैः सालैरन्यैश्चैव मनोरमैः ॥
 तिमिषैः सज्जतैश्च कदम्बैः सह वज्जुलैः ।
 शुभस्थानसमुत्पन्नैर्वास्तुलक्षणसंयुतं ॥
 स्थापनञ्च यथान्यायं भुमिष्वैव तु शोभनं ।
 मार्जनं सिञ्चनं चैवं सन्तानीयेन कारयेत् ॥
 मङ्गलानुपहारांश्च वास्तुविद्योदितांस्तथा ।
 देवतापञ्चकं तत्र चत्वारिंशत्समन्वितं ।
 पूजयित्वा यथान्यायं ततोदद्याद्गृहं गृही ॥
 वास्तुलक्षणं, पञ्चचत्वारिंशद्देवता-

क्रमश्च तस्मिन्नेव पुराणे ।

एकाशीतिपदङ्गत्वा रेणुभिः कनकेन च ।
 पश्चात्पिष्टेनानुलिप्तेत् सृज्ज्जालोड्य सर्वतः ॥
 दग्धपूर्वापरं रेखा दग्धं चैवोत्तरायताः ।
 सर्वं वास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका न च ॥
 एकाशीति पदङ्गत्वा वास्तुविसर्गं वास्तुषु ।
 पदस्थान् पूजयेद्देवांस्त्रिंशत्पञ्चदशैव तु ।
 द्वात्रिंशद्वाह्यतः पूज्याः पूज्याद्यान्तस्त्रयोदश ॥

अत्रैवं प्रयोगः ।

पूर्वन्तावदमेध्य-श्मशाना-दिरहितामनूपरां शुभवर्णगन्धादि-
 लक्षणांवितां चतुरस्रं प्रागुदक्प्रवर्णां भूमिं परीक्ष्य गोमयादि-

नोपलिप्य तत्र सुधालिप्तानि समान्तरालानि दशसूत्राणि पातयेत् तथैव दश दक्षिणोत्तरायतानि ततश्च नवकोठकासु नवपङ्क्तिषु सर्वमेकाशीतिपदं मण्डलं प्रमथ्यते, तत्र मध्यमकोठ-नवकमुत्सृज्य नवकमेव पदं विदध्यात् तत्पूरस्थितञ्च पार्श्वस्थित-कोठद्वयाभ्यामेकीकुर्यात् आग्नेय्यात्वेकमेव एवं दक्षिणपश्चि-मोत्तराणि त्रीणि चोत्थेकीकृत्य कोणेष्वेकैकं परिशिष्य ब्रह्मस्था-नस्य परिधिं निष्पादयेत् बाह्यतथेयानादिकोणेष्वेककोठका-न्नेव चत्वारि चत्वारि पदानि परिशिष्य प्राच्यादिदिक्षु कोठकानि येनौभूतानि पञ्च पञ्च पदानि विदध्यात् ततश्च पञ्चचत्वारिंशत्-पदानि निष्पादयेत् ।

मध्ये नवपदस्वेकः चत्वारस्त्रिपदाः स्मृताः ।

विंशतिस्त्रिकपदिकास्तावन्तो द्विपदाः स्मृताः ॥

एवं प्रतिष्ठिता देवाश्चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ॥

ईशानकोणादिसुरान् पूजयेत् क्रमशोन च ।

शिखी चैवाथ पञ्चन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ॥

सूर्यः सत्योभृशश्चैव आकाशोवायुरेव च ।

पूषाथ वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ ॥

गन्धर्वा भृङ्गराजश्च सृगः पिङ्गगणस्तथा ।

दैवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तश्च वारुणः ॥

असुरः[†] चैव शीघ्रश्च पापशङ्कावरोमकः ।

० भृङ्गराजश्चेति क्वचित्पाठः ।

† असुरः शेषपापौव रोगोऽपि मुख्यश्च इति क्वचित्पाठः ।

भक्ताटसोमनागौ च अदितिश्च दितिस्तथा ॥
 फणावान् मुख्यभक्ताटौ सोमनागौ तथापरो ।
 अदितिश्च दितिश्चैव स्थाप्याः प्रणवनामभिः ॥
 बहिर्द्वाविंशदेते तु तदन्तश्चतुरःशृणु ।
 आपश्चैवाथ सावित्रो जयोरुद्रस्तथैव च ।
 अर्थ्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ॥
 मित्रोऽथ राजयन्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ।
 अष्टमस्त्वापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ॥

अत्र तावद्वाविंशत्पदे बहिःपरिधौ प्रथममौशानकोणे श-
 शिनं संस्थाप्य प्रदक्षिणक्रमेण पर्जन्यादिदेवां स्थापयेत् तदन्त-
 श्चतुर इति, पर्जन्यात् पश्चिमे एककोषके पदे आपः, आकाशात्
 पश्चिमे सावित्रः दौवारिकात् पूर्वस्मिन् जयः, आपः पूर्वस्मिन्
 रुद्र इति बहिः परिधिरन्तश्चतुरोदेवां स्थापयेत् परितो ब्रह्मण
 इति, मध्यपदस्थितस्य ब्रह्मणः पुरस्तादर्थ्यमणं संस्थाप्य प्रदक्षिण-
 क्रमेणाष्टौ देवान् स्थापयेत् ।

अथोपसंहरति ।

आपश्चैवापवत्सश्च पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा ।
 पदिकानान्तु वर्गायमेवं कोणेष्वशेषतः ॥
 तन्मध्ये तु बहिर्विंशद्विपदास्ते तु सर्वतः ।
 अर्थ्यमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
 ब्रह्मणः परितोऽपि च विपदाश्चैव सर्वतः ॥

पदिकानामित्यादि ।

अथमेकपदानां पञ्चानां देवानामौशनकोणे वर्गः संपद्यते
एवमाग्नेयादिकोणेष्वपि एकपदाः पञ्च देवता भवन्ति तन्मध्ये
वह्निरिति । कोणमध्ये वाह्यपरिधौ विंशतिद्विपदा भवन्ति अथ-
मादयश्चत्वारस्त्रिपदा मध्ये ब्रह्मा नवपदइति एवं पञ्चचत्वारिंश
देवान् गन्धमात्यादिभिः पूज्य वास्तुविद्योक्तप्रकारेण गृहकारम्
कुर्यात् ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

वास्तौ परिचिते सम्यग्वास्तु गेहे विचक्षणः ।

वास्तूपशमनं कुर्यात्समिद्धिर्बलिर्कार्थं च ॥

जौष्णीद्वारे तथाघाने तथाच नववेश्मनि ।

नवप्रासादभवने प्रासादपरिवर्त्तने ॥

द्वाराभिवर्त्तने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च ।

वास्तूपशमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः ॥

एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिष्टकैः ।

होमस्त्रिमेखले कार्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके ॥

यवैः कृष्णतिलैश्चैव समिद्धिः चौरहृद्भजैः ।

पालाशैः खादिरैर्वापामार्गोदुम्बरसंभवैः ॥

कुशदूर्वाभयैर्वापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ।

कार्यंस्तु पञ्चभिर्विप्रैर्विष्वक्वीजैरथापि वा ॥

होमान्ते भक्ष्यभोज्यैस्तु वास्तुदेशे बलिं हरेत् ।

तद्वदिशेषनैवेद्यामिदं दद्याक्रमेण तु ।

द्विशकोणे घृताक्तान्तत् शिखिने विनिवेदयेत् ॥

ओदनं सोत्पलं दद्यात्पुष्पान्याय हृतान्वितं ।
 जयन्ताय ध्वजं पीतं पैष्टं कूर्मं च विन्यसेत् ॥
 इन्द्राय पञ्चरत्नानि पैष्टं च कुलिगन्तथा ।
 वितानकञ्च सूर्याय धूपं सक्तुं तथैव च ॥
 सत्याय हृतगोधूमं मत्स्यान-दद्याद्दृशाय च ।
 सङ्कुत्पञ्चान्तरिक्षाय दद्यात् सक्तुं च वायवे ॥
 लाजाः पूष्णे तु दातव्या वितथे चणकोदनम् ।
 गृहचताय मध्वनं यमाय पिशितौदनं ॥
 गन्धौदनञ्च गान्धर्वं भृङ्गे मेषस्य जिह्विकां ।
 दौवारिके दन्तकाष्ठं पैष्टं क्षणावलिं तथा ।
 अगाय यावकं दद्यात् पितृभ्यः क्षरांस्तथा ॥
 सुग्रीवे पूषकान्दद्यात् पुष्पदन्ताय पायसं ।
 कुशस्तम्बेन संयुक्तं तथापद्मञ्च वारुणे ॥
 पैष्टं हिरण्मयं दद्यादसुराय सुरासवं ।
 हृतौदनञ्च शोषाय यवान्वै पापयज्ञणे ॥
 हृतलङ्कुकांस्तु रोगाय नागपुष्पं फणावते ।
 भक्षं मुख्याय दातव्यं मुहौदनमतः परं ॥
 भक्ताटस्थानके दद्यात् सोमाय मधुपायसं ।
 नागाय शालिकं पिष्टं अदित्ये लोपिकास्तथा ॥
 दितेस्तु पूरिकां दद्यादित्येवं ब्राह्मतोवलिः ।
 चौरमापाय दातव्यं आपवत्साय वै दधि ॥
 सावित्रे लङ्कुकान्दद्यात् समरीचं कुशौदकम् ।
 सवितुर्गुडपूपाञ्च जयाय हृतचन्दनं ॥

विवस्मते पुनर्दद्याद्रक्तचन्दनपायसं ।
 हरितालोवनं दद्यादिन्द्राय घृतसंयुतं ॥
 गुहोदनन्तु मित्राय रुद्राय घृतपायसं ।
 आमपक्कन्तथा मांसं देयं स्याद्राजयज्ञणे ॥
 पृथ्वीधराय मांसानि कुष्माण्डानि च दापयेत् ।
 शर्करापायसन्दद्यादर्थ्यन्ने पानमेव तु ॥
 पञ्चगव्यं यवांचैव तिलाक्षतहविषकं ।
 भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् ॥
 एवं सम्पूजिता देवाः गान्तिं कुर्वन्ति ते सदा ।
 सर्वेषां काञ्चनं दद्याद्ब्रह्मणे गां पयस्विनीं ॥
 राक्षसानां बलिर्देयो मांसोदनसमन्विता ।
 ईशाने नागमातृभ्यश्चरुञ्च विनिवेदयेत् ॥
 मांसोदनं सरुधिरं हरिर्द्रोदनमेव च ।
 आग्नेयौन्दिशमाश्रित्य विदार्य विनिवेदयेत् ॥
 दध्योदनं सरुधिरं मत्स्यखण्डैश्च संयुतं ।
 पौतरक्तं बलिन्दद्यात् पूतना या तु राक्षसो ॥
 वायव्ये पापराक्षस्यै मत्स्यं मांसं सुरासवं ।
 पायसञ्चापि दातव्यं स्वनाम्ना सर्वतः क्रमात् ॥
 नमस्कृष्टानुयुक्तेन प्रणवाद्येन सर्वतः ।
 प्राक्मांसोदनं स्कन्दाय दक्षिणस्यां तथापरं ॥
 कशरापालिकादानमर्थ्यन्ने मूलमन्वतः ।
 मांसं सरुधिरं दद्यात् जृम्भकाय तु पश्चिमे ।
 पिलिपिच्छये रक्ताक्तपिष्टानन्तरतोपि च ॥

भक्ष्यभोज्यैर्हिगौगानां तन्मन्त्रैश्च बलिं हरेत् ।
 सर्वासां पायसं साज्यं यथोक्तवत्समश्चवे ॥
 तदभावे दर्भपुष्पैर्हृद्ध्यक्षततृतेर्वलिः ।
 गोमयेनोपलिप्तायां मण्डलान् पूर्वतः क्षितौ ॥
 गन्धादिपूर्वकं सर्वं भौतिकञ्च बलिं हरेत् ।
 भूतेभ्योऽथ पितृभ्यश्च राक्षसेभ्यो नमो नमः ॥
 पिशाचेभ्योऽथ मातृभ्यो गणेभ्यश्च पृथक् पृथक् ।
 दिव्यान्तरिक्षभौमेभ्यः प्रणवाद्यनमोन्तकैः ॥
 ततः सर्वोपधिस्नानं यजमानस्य कारयेत् ।
 दिजांस्तु पूजयेद्ब्रह्म वे चान्ये गृहमागताः ।
 एतद्वास्तूपगमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥
 प्रामाद भवनो-द्यान-प्रारम्भे परिवर्त्तने ।
 पुरवेश्मप्रवेशेच सर्वदोषोपशान्तये ॥
 वास्तूपगमनं कृत्वा ततः सूत्रेण वेष्टयेत् ।
 रक्षोघ्नपावमानेन सूक्तेन भवनादिकं ॥
 नृत्यमङ्गलवाद्यैश्च कुर्याद्वाङ्मणवाचनं ।
 अनेन विधिना यस्तु प्रतिसम्बत्सरं बुधः ॥
 गृहे वायतने कुर्याच्च स दुःखमवाप्नुयात् ।
 नच व्याधिभयन्तस्य नच वस्तुधनक्षयः ।
 जीवेद्दर्शगतं स्वर्गं कल्पमेकं वसेन्नरः ॥

अथ ब्रह्मवैवर्ते ।

कारयित्वा गृहान् रम्यान् ऋतुवस्त्रकंसंख्यया ।

भुवनाष्टादशविंशत्तत्तत्रचतसंख्यया ॥
 शक्त्या तद्विगुणान्येव शतं यावत्सहस्रकं ।
 कुड्यास्तम्भगवाण्याद्यान्विचित्रान् बहुभूमिकान् ॥
 सप्ताकारप्रतोलोकान् कपाटागलयन्त्रकान् ।
 सुधाधवलितान् रम्यान् विस्तीर्णाङ्गणवाटकान् ॥
 सप्तधातुमयैर्भाण्डैः पञ्चरत्नैः समन्वितैः ।
 चर्मकाष्ठमयैर्हस्तिदन्तवस्त्रमयैस्तथा ॥
 सूक्ष्मयोपस्कराकीर्णान् वस्त्रोपकरणान्वितान् ।
 सर्वोपस्करसम्भारशणवत्कलराजितान् ॥
 राजितांस्तृणपाषाणैः काष्ठसञ्चयसंयुतान् ।
 सर्वधान्यसमायुक्तैः कुशूलैश्च विराजितान् ॥
 गो-महिषा-श्व-वृषभ-प्रेष-दासीजना-न्वितान् ।
 चैवारामजलासवान् दृढान् हर्म्यवरान् शुभान् ॥
 सम्पूर्णान् सप्तधान्यैश्च घृततैलशुद्धादिभिः ॥
 तिल-तण्डुल-शाली-चु-माष-गोधूम-सर्पपैः ।
 प्रियङ्गुयव-नीवार-निष्पाव-राजमुहकैः ॥
 मसूर-चणका-वर्त्तसकुष्ठककुलीतयकैः ।
 लवणा-द्रव्य-सर्जूर-द्राक्षा-जीरक-धान्यकैः ॥
 हिङ्गु-कुङ्कुम-कर्पूर-सान्द्रव्यैः सचन्दनैः ।
 रूप्यापस्करपर्यङ्कतूलोगण्ड-पधानकैः ॥
 चुक्तीच्छेदन-मन्थान-भद्रासन-कदुत्यकैः ।
 पिठरो-लूखल-स्याली-सुर्पदर्व्यण-यन्त्रकैः ।
 मुपला-सि-कपाणी-पुदण्ड-कोदण्ड-मुहुरैः ॥

गृहहृतापिकादर्वीद्विपत्तोष्टकहस्तकैः ।
 चरकालकलोहीन्द्रदौपिकामिष्टिका षटौ ॥
 कुण्डनी पेषणी तद्वदुदकुम्भप्रमार्जनी ।
 मञ्जूषालिङ्गरान्दीलमुख्योपस्करसंयुतान् ।
 शक्त्या स्वर्णसहस्रेण शतेनार्हाईसंयुतान् ॥
 यथाशक्त्या रूप्ययुतान् कृतान् निर्मलचेतसा ।
 इत्येवमादिसम्पूर्णान् गृहान् दद्याद्वितातिपु ॥

वज्रिपुराणे ।

कर्तुं चन्द्रबलोपेते स्थिरनक्षत्रसंयुते ।
 शुभेऽङ्गि विप्रकथिते दानकालः प्रशस्यते ॥
 शुक्लपक्षे तृतीयायां पूर्णिमायामथापि वा ।
 एवं संभृतसम्भारं गृहं कृत्वा द्विजोत्तमान् ।
 कुलशैलसमायुक्तान् शतसंख्यान्निमन्त्रयेत् ॥
 अधीतवेदशास्त्रज्ञान् पुराणस्मृतिपारगान् ।
 गृहधर्मरतान् दान्तान् निस्त्रान् बहुकुटुम्बिनः ।
 निराश्रयास्तथाराराजस्तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥
 अलङ्कृत्य सपत्नीकान् वस्त्राभरणकुण्डलैः ।
 कृत्वाम्निवजनं भूयीवास्तुं पूज्य विधानतः ॥
 समुच्चरन्निदं दाता विदधीत गतस्त्रयः ।
 जगदीशो गृहावासी गोविन्दः प्रीयतामिति ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

गृहाङ्गणे कारयित्वा कुण्डमेकं समेखनं ।

गृहयज्ञः प्रकर्त्तव्यस्तृष्टिपुष्टिकरः सदा ॥

गृहयज्ञविधानन्तु, व्रतखण्डे विलोकनीयं ।

रक्षोघ्नानि च सूक्तानि पठेयुर्ब्राह्मणास्ततः ।

वास्तोः पूजा प्रकर्त्तव्या दिक्पालानां बलिं क्षिपेत् ॥

ततः पुण्याहघोषेण ब्राह्मणास्तेषु वैश्वसु ।

प्रवेशयित्वा शय्यासु सभार्यासूपवेशयेत् ॥

यजमानस्ततः प्राज्ञः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।

यद्यस्य विहितं पूर्वं तत्तस्मै प्रतिपादयेत् ॥

अतेदं दानवाक्यं ।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इदं गृहं शयनासनभाजनो-
पस्करयुतं सर्वधान्यपूरितं सर्वदैवतं अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्र-
ददे नममित्युक्त्वा इदं गृहं गृहाणेत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रं पठेत् ।

ओं अद्यामुकसगोत्रायेत्यादि एतद्बृहदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणा-
मिदं हिरण्यन्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

दक्षिणासंख्या तु, शक्त्या स्वर्णसहस्रेणेत्यादिना दर्शितैव ।
प्रतिग्रहीता स्वस्तौल्युक्त्वा कीदादितियजुर्वेदप्रसिद्धं मन्त्रमुदाहरेत् ।

इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपस्करसंयुतं ।

तव विप्र प्रसादेन ममास्वभिमतं फलं ॥

एवमेकैकयो दत्त्वा प्रणिपत्य समर्पयेत् ।

स्वस्तोति ब्राह्मणैर्वाच्यं कीदादिति च पूजितैः ॥

बृहस्पतिस्मृतौ पुनरयं मन्त्रः ।

गृहं मम विभूत्यर्थं गृहाण त्वं द्विजोत्तम ।

प्रीयतां मे जगद्योनिर्वास्तुरूपी जनार्दन ॥

मत्स्यपुराणे ।

प्राप्ति दानदिने कार्यमैशान्यां हस्तसंमितं ।

चतुरस्रं समं कुण्डमेखलायोनिभूषितं ॥

पूर्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी

गृहादिदेवेश्वरपूजनाय ।

अर्चाचर्चनं ब्रह्मशिवाद्युतानां

सूर्यस्य कार्यं फलपुण्यगन्धैः ॥

ब्रह्मादिप्रतिमालक्षणमुक्तं तुलापुरुषे ।

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि

पत्रैरपि चौरवनस्पतीनां ।

मध्ये च संस्थाप्य च पूर्णकुम्भं

स्रग्गन्धधूपाम्बररत्नयुक्तं ॥

गृहोक्तेन विधानेन कृत्वा चाग्निमुखं ततः ।

गन्धेन पयसा दिव्यं स्थालीपाकं चरुं शपेत् ॥

ततश्च तत्रैव चरुं जुहोमि

मध्यस्थिताभ्यो गृहदेवताभ्यः ।

बलिञ्च सम्यग्विधिसंप्रयोगात्

क्षीरेण धारापरितस्तु दद्यात् ॥

ब्राह्मणं अर्चयेत्पूर्वं परितुष्टं चमापयेत् ।

शय्यां दक्षिणभागे तु सोपधानां सददीपिकां ।

सितवस्त्रैश्च संकुत्रां लक्ष्मीनारायणान्वितां ॥

लक्ष्मीनारायणलक्षणं देवतादानप्रकरणे लक्ष्मीनारायणदाने,
वक्ष्यते, तद्रूपञ्च सुवर्णमयं यथाशक्ति निर्माय,

सिताम्बरं कुण्डलहेमभूषितं
केयूर-कण्ठाभरणाभिरामं ।
पद्मीसमेतं च करे गृहीत्वा
दाता पठेन्नन्वमिमं गृहस्थः ॥
एहोहि नारायण दिव्यरूप
सर्वामरैर्वन्दितपादपद्म ।
शुभाशुभानन्दसुधाम धीर
लक्ष्मीयुतस्त्वंहि गृहं गृहाण ॥

नमः कौस्तुभनाथाय हिरण्यकवचाय च ।
चीरोदार्यवसुप्ताय जगद्धात्रे नमो नमः ॥
नमोहिरण्यगर्भाय जगन्नाथाय वै नमः ।
चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥
भूर्लीकप्रमुखालोकास्तव देहे व्यवस्थिताः ।
नन्दन्ति यावत्कल्पान्तं तथा तस्मिन् भवान् गृही ॥
त्वत्प्रसादेन देवेश पुत्रैः पौत्रैर्युतो गृही ।
पञ्चयज्ञक्रियायुक्तो वसेदाचन्द्रतारकं ॥
एवमुक्त्वा तु देवेशं सपत्नीकं द्विजोत्तमं ।
तिलप्रस्थोपरिस्थायां शय्यायामुपवेश्य च ॥
वदेद्दिदं ततोवाक्यं सर्वधान्ययुतं त्विदं ।
सर्वोपस्कारसंयुक्तं गृहं गृह्ण द्विजोत्तम ॥
तत्रोपकरणं सर्वं दाम्पत्यस्य निवेदयेत् ।

पादुको-पानह-च्छत्र-भूषणा-सन-भाजनैः ॥

सम्पन्नं चार्थसम्पन्नं गृह्योपस्करभूषणं ।

सर्वसम्पन्नेमेवास्तु पठित्वैवं निवेदयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

गृह्योपकरणैस्तुल्यां दक्षिणा भवनं विना ।

उपदेष्टुरपीकृन्ति तन्मूलत्वाच्चहर्षयः ।

सुयतीन् पूजयित्वा तु ततः स्वभवनं व्रजेत् ॥

दद्यादनेन विधिना ब्रह्मन्येकमथो गृहं ।

ससंख्यानियमः कार्यः शक्तिरत्र नियामिका ॥

घीतवातातपहरं दत्त्वा ढणकुटोरकं ।

इष्टान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥

ऋग्मितं वा यजुर्मध्यसामस्वरविभूषिता ।

अत्यन्तसुखलब्धेन देया ब्रह्मपुरौ प्रिया ॥

गो-भू-हिरण्यदानानि नियमाःसंयमास्तथा ।

गृहदानस्य कौन्तेय कलां नार्हन्ति षोडशीं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

एवं दत्त्वा गृहं राजन् सर्वोपस्करसंयुतं ।

नरोविष्णुपुरं याति मेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥

तत्र कल्पत्रयं भुङ्क्ता भोगान् देवैः सुदुर्लभान् ।

कालादिह समायातो राजा भवति धार्मिकः ॥

पुनर्विष्णुपुरं लब्ध्वा सप्तजन्मनि पार्थिवः ।

रूपसौभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निरुपद्रवः ॥

पुत्रपोत्रयुतोलक्ष्मा वियोगरहितः सुखी ।
भवेन्नरो महाराज गृहं तस्मात् प्रदीयते ॥

मत्स्यपुराणे ।

य एवं सर्व्वसम्पन्नं पक्वेष्टं विनिदयेत् ।
कल्पकोटिशतं यावत् ब्रह्मलोके महीयते ॥
शैलजं दारुजं वापि यो दद्याद्दिधिपूर्व्वकं ।
वसेत् क्षीराणवे रम्ये नारायणसमीपतः ॥
सृग्मयश्चैव यो दद्याद्बृहच्चोपस्कुरान्वितं ।
पुरेषु लोकपालानां प्रीत्या मन्वन्तरं वसेत् ॥
कलिकलुषविमुक्तः पूजितः सिद्धसङ्घै
रमरचरसालावीज्यमानोऽप्यसौरोभिः ।
पितृशतमपि बभूव पुत्रपौत्रप्रपौत्रा-
नपि नरकनिमग्नां स्तारयेदेक एव ॥
दिव्यभोगांस्ततो भुक्त्वा राजराजो भवेद्भुवि ।
नारायणबलीपेतो नारायणपरायणः ।
नारायणकथासक्तो जीवेदर्पशतं सुखी ॥

भविष्यत्पुराणे ।

यः कारयेत् सृष्टदृढस्य वतीं महार्घां
सत्सेवितां द्विजपुरीं सुजनोपभोग्यां ।
दिव्यासौरोभिरभिनन्दितचित्तवृत्तिः
प्राप्नोत्यसावनुपसम्पदमिन्दुमौलेः ॥

इति गृहदानविधिः ।

सुमन्तुरुवाच ।

गृह्ययं दारुजं शैलं पक्षेष्टकमद्यापि वा ।
 कृत्वानन्तगृहंवापि यद्याविभवसंभवात् ॥
 सर्वोपकरणोपेतं सर्वधान्यसमन्वितं ।
 सूर्यायेतद्यं गृहं दत्त्वा सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

इति भविष्यत्पुराणोक्तं

सूर्यगृहदानविधिः ।

महाभारते ।

तथा गवार्थं शरणं शीतवातहरं शुभं ।
 आसप्तमन्तारयित्वा कुलं भरतसत्तम ॥

स्कन्दपुराणे ।

यः कारयित्वा सुदृढं विस्तीर्णं सुसमस्थलं ।
 शीतवातातपहरं सिकताभिर्मृदुत्तरं ॥
 शरीरकण्डूतिहरं स्तंभसंभारसंकुलं ।
 भक्ष्यप्रकल्पितानेकद्वेषाधारवदण्डकं ॥
 अतीक्ष्णाय सुखस्पर्शदामनीशङ्कुसङ्कुलं ।
 हर्तुं धूमैश्च दंशादीन् प्रकृष्टासनमाययं ॥
 कृतकूपनिपानादिजलाशयनिवेशनं ।
 अवकरतिरस्कारकारिकर्मकरान्वितं ॥

दृणोदकादिनिर्वाहचमकल्पितवृत्तिकं ।
 एवंविधं महारम्यं प्राकारद्वारभूषितं ।
 कृत्वा गृहं गवामर्थं यः पर्वणि निवेदयेत् ॥
 स राजराजो भवति भाग्यारीग्यसमन्वितः ।
 सुरभौलोकमासाद्य दिव्यभोगसमन्वितं ॥
 क्रीडित्वा सुचिरं कालं ततोमानुष्यमागतः ।
 धनरूपसमायुक्तः कुले महति जायते ॥

इति गोगृहदानं ।

अथाश्वदानं ।

तत्र कालिकापुराणे ।

शङ्करात्परमं नान्यदतस्तस्मै विकल्पयेत् ।
 यतीनामाश्वं वापि कृत्वा पक्षेष्टकामयम् ॥

विकल्पः ।

संकल्पः ।

सुशीलं चारुनिर्वातं परिचारसमन्वितं ।
 व्याख्यामण्डपसंयुक्तमासनैर्विविधैर्भुतं ।
 पुष्पोद्यानसमायुक्तं सोदकं शङ्करालयं ।
 ग्रामं दीपेन्धनाद्यर्थं प्रेक्षाणाञ्चैव चेतने ।
 कोपोनोपानहाद्यर्थमाश्वये विनियोजयेत् ॥
 ततोभ्यर्च्य यतोन् भक्त्या भोजयित्वा विशेषतः ।
 वस्त्रैश्चैव प्रपूज्येशं भक्त्या तेभ्यो निवेदयेत् ॥

प्रीयतां मे महादेव-चन्द्रमौलिर्महेश्वरः ।
 इत्युक्त्वा पुण्यदिवसे दत्त्वाचैवात्र दक्षिणां ॥
 अनेनाश्रयदानेन सर्वकामयुतो नरः ।
 तस्मिंस्वमरलोकानां भोगान् गच्छेत्तदालयं ॥

तदालयं ।

गङ्गरालयं ।

शैवपुराणे ।

स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं लिङ्गमुच्यते ।
 प्रासादे स्थावरं कार्यं जङ्गमन्तु मठे हितं ॥
 स्थावराज्जङ्गमं येनमिति प्राहुर्म्महर्षयः ।
 दौचादिस्थापनञ्चैव ज्ञानक्रियाप्रकाशनं ॥
 जङ्गमास्तु प्रवर्त्तेत तेनाधिक्यन्तु जङ्गमे ।
 तस्माज्जङ्गमलिङ्गेभ्यो विद्यापीठस्य गुप्तये ॥
 कारयित्वा मठं दिव्यं शुद्धशैलेष्टकामयं ।
 शयनासनसंयुक्तं पुष्पारामादिशोभनं ।
 अहयापरयोपेतं पुण्यकाले समुत्सजेत् ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

मठदानमधिकृत्याह मार्कण्डेयः ।
 यावत्कान्तिष्ठते भूमौ स मठे जनसेविते ।
 तावदर्धप्रमाणेन कर्त्ता च शुभभाग्भवेत् ॥
 यः कारयेन्मठं शैलं शिवायतनमन्विधौ ।

स शैवं पदमासाद्य कल्पायुतशतं वसेत् ॥
 तस्मात्पुण्यचयादेतत् पृथिवीमौखरप्रियः ।
 लभेद्दीर्घायुरारोग्यं सम्पदैश्वर्यसन्ततिं ।
 चेतायुगे नृपाधीशः सहस्रक्रतुकृद्वेत् ॥
 विष्णोरायतने पुण्ये सन्निधौ कारयेन्मठं ।
 यः सः स्वात्मकलैश्वर्यसम्पदामालयः सदा ॥

भगवतोपुराणे ।

विजयायैव कर्त्तव्यं पुण्याराममठादिकं ।
 सजलं कारयेत्तस्मान्मठारामादिकं नरः ॥
 कृत्वा मठं प्रयत्नेन शयनासनसंयुतं ।
 पुण्यकाले द्विजेभ्योऽथ यतिभ्योवा निवेदयेत् ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति निष्कामो मीक्षमाप्नुयात् ॥

ब्रह्मप्रोक्ते ।

मठ-मृत्तिशयं वापि सर्वोपकरणैर्युतं ।
 कारयित्वा द्विजातिभ्यः पुण्यकाले संमुत्सृजेत् ॥
 तस्य पुण्यकृता लोका चीयन्ते न कदाचन ॥

अगस्त्यः ।

सर्वकाममवाप्नोति तस्य सम्पद्यते सदा ।
 देवायतनकर्त्ता च ब्रह्मोनामाययस्य च ॥
 सत्रमण्डपकारी च क्रीडन् याति गृहोत्तमैः ।

देवीपुराणे ।

प्रासादमण्डपगृहे मठे चित्रशिलातले ।
 उदतो पटशालायां सर्वे सं पूजयन्ति ये ॥
 स्वरामान्तर्जलोपेतं मठं भूमिचयोच्छ्रितं ।
 शान्तिधामान्निप्रस्थेन विद्याकोशजपादिभिः ।
 युक्तं देवाय दातव्यं सर्वकामप्रदायकं ॥
 महापापारिणामनं समस्तभूमलापहं ।
 राज्यायुःसुतसौभाग्यवर्धनं कीर्त्तनं तथा ॥
 विजलं नैव कुर्वन्ति मठारामविवर्जितं ।
 सर्वेषां विघ्नदं कर्तुं नृपलोकभयावहं ॥
 तथा । देवायतनकोटिस्थं कुर्याद्देमाण्डभूषणं ।
 एकं सर्वेश्वरं धाम कृतं तस्याधिकं फलं ॥
 गङ्गोदके च यत्पुण्यं स्नात्वा च परिकीर्त्तितं ।
 तत्पुण्यं स्रजनैः स्नाप्य तामीशानगतिं लभेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

मठदानमधिकृत्याह ।

यः कारयेन्नहदंभ्यं सुवेदीसंस्थितं मठं ।
 पञ्चभौमन्तिभौमं वा शिवज्ञानरतात्मनां ॥
 गुह्यापवरकैर्युक्तं मन्त्रस्थानसमन्वितं ।
 वास्तुविद्याविभक्तञ्च प्राकारपरिवारितं ॥
 धूमनिर्गमनीपेतं पूर्वतः सत्रमण्डलं ।
 गन्धपुष्पगृहं कार्य्यमैशान्यां मठसंयुतं ॥
 भाण्डागारञ्च कौर्वेयां कोष्ठागारञ्च वायवे ।

जलाशयश्च वारुण्यां वातायनसमन्वितं ॥
 समित्कुशेभ्यनस्नानमायुधानाञ्च नैर्ऋतौ ।
 अभ्यागतालयश्चैव रम्यं शय्यासमन्वितं ।
 तोयान्निदोपसम्भृतैर्युक्तं दक्षिणतो भवेत् ॥
 गृहान्तराणि सर्वाणि सजलैः कदलीगृहैः ।
 पञ्चवर्णैश्च कुसुमैः शोभितानि प्रकल्पयेत् ॥
 प्राकारश्च बहिर्द्वात् पञ्चहस्तप्रमाणतः ।
 प्राकाराश्च बहिः कुर्यात् सर्वदिक्षु समन्ततः ॥
 दिव्यं शिवाग्र्यं रामं नानापुष्पोपशोभितं ।
 सर्वर्तुः कुसुमोपेतं नानावृक्षसमन्वितं ॥
 प्रियङ्गुशिखराशोकपुत्रजीवकरिष्टकैः ।
 पुन्नागवकुलैश्चैव पाटलाबिल्वचम्पकैः ॥
 श्वेतमन्दारविजयैर्जातीतगरकुष्ठकैः ।
 सुवर्णश्वेतयूथीभिवर्णास्नानकुरण्टकैः ॥
 करवीरैः कर्णिकारैर्नानावर्णैरनेकशः ।
 स्नानविन्यासचरितैः सन्मार्गाधारसंयुतैः ॥
 वृक्षैर्वहुविधैर्युक्तं दिग्बिदिक्षु जलान्वितं ।
 सितरत्नाञ्जकुसुमैर्नीलरत्नोत्पलैर्युतं ॥
 लतावितानगृहकैः क्वचित् क्वचिदवस्थितैः ।
 कदलैः स्तम्भखण्डैश्च दाडिमाद्यैर्विराजितं ।
 इति कृत्वा बहिस्तस्य प्राकारं कारयेन्महत् ॥
 कपाटगोपुरोपेतं परिष्ठावटसंयुतं ।
 दत्तीयान्च पुरादूर्ध्वं विद्याव्याख्यानमण्डपं ॥

गवाक्षनिर्गमोपेतं विचित्रं परिकल्पयेत् ॥
 पुराञ्च पञ्चमं कार्यं शिवस्य वसतीष्टहं ।
 षट्हस्तमष्टहस्तं वा दारुपट्टविनिर्मितं ॥
 तत्र सहारुगैलं वा स्थापयेद्विधिवच्छिवं ।
 सर्वविद्याविधातारं सर्वज्ञं कुलमीश्वरं ॥
 वृतं शिथप्रशिथैश्च व्याख्यानोद्यतपाणिकं ।
 पद्मासनस्थं सुखेतं प्रसन्नवदनं गुरुं ॥
 एवं शिवायमं कृत्वा भक्त्या विज्ञातुसारतः ।
 तत्प्रतिष्ठां ततः कुर्यात् पूजालङ्कारलक्षणां ॥
 विद्यादानोक्तविभवैः शोभां कृत्वा मठागतः ।
 पञ्चभिः पञ्चगव्यैस्तु स्थाप्यैशान्यान्दिशि क्रमात् ॥
 स्थापयेद्भन्वतोयाद्यैः शिवशास्त्रपरिश्रुतैः ।
 तूर्थघोषैस्तुमानीय स्थापयेत् पुष्पमण्डपे ॥
 ततश्चन्दनपुष्पाद्यैः पूजयित्वाधिवासयेत् ।
 जम्बा पञ्चविधं स्तोत्रं शिवं विज्ञापयेत्ततः ॥
 अद्याधिवासनं देव शत्रुः प्रतिष्ठा भवेत्तत्र ।
 भक्तानामनुकम्पार्थं सान्निध्यमुपकल्पयेत् ॥
 प्रातः संस्त्राय देवेशं पूजयित्वा प्रवेशयेत् ।
 पवित्रैः स्थापयेद्देवां पादादारभ्य पञ्चभिः ।
 ततः सुगन्धगन्धाद्यैर्निर्व्वणं शोध्यं शिवालयं ॥
 शिवञ्च पूजयेत्पुष्पैः स्नानवस्त्रयुगान्वितैः ।
 सशिखस्तं प्रणम्येष्टं गुरु र्यास्थां प्रवर्त्तयेत् ॥
 प्राङ्मुहोदङ्मुखोवापि पुष्पाहार्यं शिवायतः ।

ततः सम्पूजयेद्भक्त्या यजमानः स्वयंगुरुं ॥
 दक्षिणाभिर्विचित्राभिर्भोजनाद्यैश्च पूजयेत् ।
 निवेदयेत्ततः स्थानं सर्वेषां शिवयोगिनां ।
 सर्वोपकरणोपेतं प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥
 एवं यः कारयेदात्म्यः श्रौतच्छिवपुरं महत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥
 स्वर्गोचविंशकोपेतः सभृत्यपरिवारितः ।
 पुत्रमित्रादिसंयुक्तः शान्तः पुरपरिच्छदः ॥
 सुविचित्रैश्चैर्हायानैरसंख्यैः सर्वकामिकैः ।
 शिववत् क्रोडते भोगैरणिमादिगुणैर्युतः ॥
 ततः कालेन महता विद्यादानप्रभावतः ।
 ज्ञानयोगं समासाद्य तत्रैव प्रतिमुच्यते ॥
 स्थपतिस्थापका वृत्ता वलीवर्द्धाश्च कर्मिणः ।
 यान्ति रुद्रपुरं सर्वे तदध्यक्षाश्च ये नराः ॥
 येचान्ये वृत्तिभृतकाः शिवायतनकर्मिणः ।
 तेऽपि याति मृताः स्वर्गं शिवकर्मभानुभावतः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कारयित्वा दृढस्तम्भं शुभंपक्षेष्टकामयं ।
 मठं कमठपृष्ठाभमाभासितदिगन्तरं ।
 सुधानिलिप्तं गुप्तञ्च सुखशालाविराजितं ।
 दद्यादनन्तफलदं शैववैष्णवयोगिनां ।

वाराहपुराणे ।

विभोमं वा द्विभोमं वा कुर्यादधिकभूमिकं ।
 मठं विचित्रशालाढ्यं विराजन्मत्तवारणं ॥
 धानाध्ययनहोमादिव्याख्यानस्थानभूषितं ।
 सुधया वा शिलाभिर्व्या सममल्लितभूमिकं ॥
 विन्यस्तपुस्तकाधारभूतनूतनसङ्कुचं ।
 नानाफलाकुलीद्यानराजिमण्डलमण्डितं ॥
 निर्मलस्वादुपानोयसुसम्भृतजलाशयं ।
 यतीनां पथिकानाञ्च निवासमुपसेदुषां ॥
 पादुकोपानहच्छत्रकौपीनेन्धनवाससां ।
 उपयोगिपदार्थानामन्येषामपि लब्धये ॥
 ग्रामं वा विपुलां भूमिं प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः ।
 एवं समाश्रयं कृत्वा तापमानां हितावहं ॥
 अन्येषामपि लोकानां दुःखिनामाश्रयार्थिनां ।
 समाश्रयं प्रवच्छामि प्रीयतां मे जगन्निधिः ॥
 एवं दत्त्वा महाराजन् सुविचित्रं समाश्रयं ।
 अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्वसंग्रहं ॥
 शिव विष्णुपुरे स्थित्वा तद्रूपबलविक्रमः ।
 भोगानपि बहून् भुक्त्वा परं निर्वाणमुच्छति ॥
 यः कारयेदितिविचित्रविशालशाल ।
 मालाकुलं रुचिरकुड्य वितानयुक्तं ॥
 दिव्याङ्गनापरिवृतोऽथ भवेन्मुरारेः ।
 पारे भवार्णवजलस्य स सौख्यमेति ॥

इत्याश्रयदानं ।

अथ प्रतिश्रयदानं ।

तत्र भविष्यत्पुराणे ।

प्रतिश्रये सुविस्तीर्णे कारिते सजलेन्धने ।

दीनानाथजनार्थाय ततः किञ्च कृतं भवेत् ॥

वज्रिपुराणे ।

कारयित्वा दृढस्तम्भं शुभं पक्वेष्टकामयं ।

प्रतिश्रयं सुविस्तीर्णं सुभूमिं लक्ष्णान्वितं ॥

सुधानुलिप्तं गुप्तञ्च सुखशालाविराजितं ।

दद्यादनन्तफलदं शैववैष्णवयोगिनां ॥

प्रतिश्रयं सुविस्तीर्णं सदन्नं सुजलान्वितं ।

दीनानाथजनार्थाय कारयित्वा गृहं शुभं ।

निवेदयेत् पश्चिमेभ्यः शुभद्वारं मनोहरं ॥

देवीपुराणे ।

शक्र उवाच ।

पुरस्य पश्चिमे भागे दक्षिणेचोत्तरेऽथ वा ।

पूर्वे वा मध्यतोवापि ये कुर्वन्ति प्रतिश्रयं ॥

देवतास्तत्र काः स्थाप्याः का न स्थाप्या द्विजोत्तम ।

दिग्बिभागगतां ब्रूहि स भवेद्येन शान्तिदः ॥

ब्रह्मीवाच ।

दक्षिणोत्तरपूर्वेण पश्चिमेन सुरेश्वरः ।

अथ मध्यगतः शक्रः कार्योऽयं तत्प्रतिश्रयः ॥

यत्र श्रान्ताश्च शिवाश्च विश्राम्यन्ति द्विजातयः ।
 प्रतिश्रयस्य कर्त्तारः स्वर्गे तिष्ठन्ति ते चिरं ॥
 तस्मात् प्रतिश्रयः कार्यो दृष्टादृष्टफलार्थिभिः ।
 देवताधिष्ठितः शक्रः सर्वसौख्यप्रदो भवेत् ॥
 देवतानान्वयं प्रोक्तं चतुर्थी नोपपद्यते ।
 महिषघ्नीं तथा यच्च नायकं चात्र कारयेत् ॥
 महिषघ्नी भवेन्मध्ये ज्येष्ठस्थाने नचान्यथा ।
 वामतो नायकः कार्यो दक्षिणे यचराट् तथा ॥
 अथवा दिग्गता कार्या तत्रापि कथयामि ते ।
 यद्द्वारं संमुखं तस्य देवीं तत्र प्रतिष्ठयेत् ॥
 न यच्च नायकं कार्यं द्वाराभ्यां मध्यतः स्थितं ।
 एवं कृते फलं यत्तु वक्तुं तत्केन शक्यते ।
 केवलं फलमेतस्य सुखं राज्यं यशः त्रियं ॥

यमः ।

आसनं पादशौचञ्च दीपमन्नं प्रतिश्रयं ।
 ददात्येतानि यः पञ्च स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
 अन्नदः प्राणदोज्ञेयो रूपदो वस्त्रदः स्मृतः ।
 स हि सर्वप्रदो नाम यो ददाति प्रतिश्रयम् ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयगतस्य च ।
 पुण्डरीकसहस्रस्य योगिष्ववसयीनरः ॥
 विष्णुः प्रतिश्रयं तथा शय्यापादाभ्यङ्गश्च दीपकं ।
 प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलं ॥
 दक्षः, आश्वमे च यतिर्यस्य विश्राम्यति मुहूर्त्तकं ।

*किं तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्योहि स स्मृतः ॥
जन्मप्रभृति यत्पापं गृहस्थेन तु सञ्चितं ।
निर्भार्जयति तत्सर्वं एकरात्रोपितोयति ॥
तथा । तपोजपैः कृशोभूतो व्याधितोऽवसयार्हकः ।
वृद्धोऽग्रहगृहीतश्च तथान्योविकलेन्द्रियः ॥
नीरुजश्च युवाश्चैव भिक्षुर्नावसयार्हकः ।
नीरुजश्च युवाश्चैव ब्रह्मचर्यादिनश्यति ॥
ब्रह्मचर्यादिनष्टस्तु कुलं गोत्रञ्च नाशयेत् ।
वसन्नवसथे भिक्षुर्मैथुनं यदि सेवते ॥
तस्यावसथनाशस्य मूलान्यपि निवृत्तन्ति ।

वृहस्पतिः ।

आगतस्यासनन्दयाच्छान्तस्य शयनं तथा ।
द्वेषितस्य तु पानीयं चुषितस्य तु भोजनं ॥
चचुर्दद्यान्मनोदद्याद्वाचन्दद्याच्च स्मृतां ।
एष साधारणोधर्मश्चातुर्वर्ण्योऽब्रवीन्मनुः ॥
प्रीयते स्वागतेनाग्निरासनेन शतक्रतुः ।
पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः ॥

मनुविष्णुयातातपाः ।

येषामनश्नतिथिः विप्राणां व्रजते गृहात् ।
ते वै खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥
यस्य चैव गृहे विप्रोवसेत्कश्चिदभोजितः ।
न तस्य देवाः पितरः इव्यं कव्यञ्च भुञ्जते ॥

तस्यातिथिधर्मेणेति क्वचित् पाठः ।

अतिथिर्यत्र वै ग्रामे भित्तमाणः प्रयत्नतः ।
 श्रुते निरशनस्तत्र वृद्धहत्या विधीयते ॥
 अपि शाकम्पचानस्य शिलोच्छेनापि जीवतः ।
 स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना वसेत् ॥
 एकरात्रन्तु निवसवतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।
 अनित्यं हि स्थितो वस्त्रात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥

यमः ।

तिथिपूर्वात्मवाः सर्व्वे त्वक्ता येन महात्मना ।
 सोऽतिथिः सर्व्वभूतानां शेषानभ्यागतान्विदुः ॥
 व्रतो यतिर्व्वेकरात्रं निवसदुच्यतेऽतिथिः ।
 यस्मान्नित्यं नवसति तस्मात्तमतिथिं विदुः ॥
 पर्व्वान्त्रमात्रास्यादीनि उक्तवा विवाहादयः
 तिथिस्तद्वातिरिक्ता दीपालिकाप्रतिपदादिः ।
 एतान्यवविशेषप्राप्तिहेतूनि येन धर्मपरिण त्वक्तानि सोऽति-
 थिरित्यर्थः ।

गौतमः ।

असमानग्रामोऽतिथिरेकरात्रिकोऽधिष्ठचसूर्य्योपस्थायीति ॥

‘एकरात्रिकः’ एकरात्रवसनशीलः ।

‘अधिष्ठचः सूर्य्यशब्दः’ सायङ्कालपरः ।

दक्षः । सुधावस्तूनि वक्ष्यामि शिष्टे च गृहमागते ।

मनश्चक्षुर्मुखं वाचं सौम्यन्दयाच्चतुष्टयं ॥

सुधावस्तूनि, अनायाससम्पद्यानि,

अभ्युदयानमिहागच्छपूर्वालापः प्रियान्वितः ।

उपासनमनुव्रज्या कार्याखेतानि यन्नतः ॥

‘उपासनं, समीपे स्थितिः ।

ईषदस्तूनि चान्धानि भूमिरापस्तृणानि च ।

पादशौचं तथाभ्यङ्गमाशयः शयनन्तथा ॥

ईषदस्तुत्वं, चात्पायाससाध्यत्वात् ।

किञ्चिद्रात्रौ यथाशक्तिर्नास्थानश्रुन् गृहे वसेत् ॥

मनुः ।

आसनाशनशय्याभिरङ्घ्रिर्मूलफलेन वा ।

नास्य कश्चिदसेहेहे शक्तितीनर्चितोऽतिथिः ॥

श्रीमार्कण्डेय पुराणे ।

कुर्यात् प्रतिशयगृहं पथिकानां हितावहं ।

निजगेहैकदेशे वा साधून् पात्रान्निवासयेत् ॥

अन्नयं पुण्यमुद्दिष्टं तस्य स्वर्गापवर्गदं ।

सर्वकामसमूहोऽसौ देववद्विषो मोदते ॥

इति प्रतिशयदानं ।

अथ कन्यादानमुच्यते ।

तत्र लिङ्गपुराणे ।

कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्वदानोत्तमोत्तमं ।

बृहस्पतिः ।

सहस्रमेव धेनूनां शतञ्चानडुहां समं ।

दशानडुक्षमं धानं दशयानसमो हयः ॥

•दशयानसमा कन्या भूमिदानञ्च तत्तमं ।

तस्मात्सर्वेषु दानेषु कन्यादानं विशिष्यते ॥

अत्रिः ।

बालुकायाः कृतोराशिर्यथावत्सर्पिमण्डलं ।

गते वर्षसहस्रे तु पलमेकं विशीर्यते ॥

अथ दृश्यते तस्याः कन्यादाने न विद्यते ॥

महाभारते ।

करन्धमस्य पुत्रस्तु मरुतो नृपतिस्तथा ।

कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ॥

राजा मित्रसहस्रापि वशिष्ठाय महात्मने ।

दमयन्तीं प्रियां दत्त्वा तथा सह दिवङ्गतः ॥

मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमां ।

हिरण्यहस्ताय गतो लोकान् देवैरभिष्टुतान् ॥

लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।

ऋष्यशृङ्गाय विपुलां सर्वकामैरयुज्यत ॥

कश्यपः ।

अग्निष्टीमातिरात्राणां शतं शतगुणं शतं ।

लभते कन्यकां दत्त्वा मन्त्रहोमैरलङ्घितां ॥

अनङ्गं सहस्राणां दशानां धुर्यवाहिनां ।

सुपात्रे विधिवद्दानं कन्यादानञ्च तत्तमं ॥

देवलः ।

तिस्रः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेद्य च ।

न पिता नरकं याति नारी वा स्त्रीप्रसूयिनी ॥

वशिष्ठः ।

सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलं ।

हाटकचितिगौरीणां समजन्मानुगं फलं ॥

संवत्तः ।

अतङ्क्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनाशनैः ।

दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥

वर्जपुराणे ।

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वलंकृतां ।

ब्रह्मदेयां दिजयेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

कूर्मपुराणे ।

कन्यामलङ्कृतां वित्तशक्त्या दत्त्वा सकौतुकं ।

गौरौलोकमवाप्नोति विप्राय गुणशालिने ॥

नारदीयपुराणे ।

चतुर्णामायमाणान्तु गृहस्थः येष्ठ उच्यते ।

गृहस्थाच्च गृहं येष्ठं गृहाच्छेष्टा वरस्त्रिदः ॥

तस्मात् कन्याप्रदानस्य नान्यदानैस्तुला स्मृता ।

अतः प्रदेया विद्वद्भिः कन्या सर्वार्थकाङ्क्षिभिः ॥

याज्ञवल्काः । पिता पितामहोभ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

नारदः । पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुल्यो वान्धवास्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतो यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्याः कन्यां स्वजातयः ॥

स्कन्दपुराणे ।

आत्मोल्लस्य सुवर्णेन परकीयान्तु कन्यकां ।
धर्मेण विधिना दातुमसंगोचोऽपि युज्यते ॥

विवाहाधिकारिणमाह मतुः ।

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं ।
अविष्णुतब्रह्मचर्योऽगृहस्थाश्रममावसेत् ॥
गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उदहेत द्विजोभार्यां सवर्णां लक्ष्णान्वितां ॥

याज्ञवल्क्योपि ।

वेदं व्रतानि वा पारव्रीत्वाप्यभयमेव वा ।
अविष्णुतब्रह्मचर्यो लक्ष्णां स्त्रियमुदहेत् ॥

विष्णुमित्रः ।

कन्यामलङ्कृतां दत्त्वा समाह्वय नराधिप ।
विद्यार्थिने ब्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कन्यामलङ्कृतां दद्यादनादाय नराधिप ।
द्विजाय वेदविदुषे कन्यादानं तदुच्यते ॥
दद्याद्गुणवते कन्यां नम्रिकां धर्मचारिणीं ।
अपि नो गुणहीनाय नोपरुध्वाद्रजस्वलां ॥

तथा,—कन्या देया श्रीत्रियाय ब्राह्मणाय तपस्विने ।

साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कन्यान्तु परया भक्त्या अलङ्कृत्य प्रयत्नतः ।

कुलोनाय सुरुपाय गुणज्ञाय विशेषतः ॥

कन्यां वरयमाणाय दद्यादेष विधिः स्मृतः ।

गारुडपुराणे ।

सुशोलाय सुवृत्ताय सुविद्याय तपस्विने ।

कन्या देया प्रयत्नेन नेतरस्मै कथञ्चन ॥

परिण्येयकन्यालक्षणानि तु ।

स्कन्दपुराणे ।

सुरुपां लक्षणेपितामव्यङ्गाङ्गीं कुलोद्भवाम् ।

कन्यां भ्रातृमतोच्चैव धर्माधीर्षीं समुदहेत् ॥

विशालनेत्रां सुमुखीं नीलकुक्षितमूर्वजाम् ।

आताम्रपाणिपादायां कम्बुयूवां सुमध्यमां ॥

विशालजघनाश्चारुनितम्बस्थलभूषितां ।

अस्थूलगुल्फदशनां आश्यामाधरतालुकां ॥

अपिङ्गाक्षीमकपिलामस्फुरच्चरणां शुभां ।

अस्थूलगण्डनासायां शस्तामाहुर्मनोषिणः ।

उदहेत्तादृशो कन्यां रोगदोषविवर्जितां ॥

वर्जनीयकन्यानि

रूपणं वज्रिपुराणे ।

महान्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः ।

स्त्रोसम्बन्धे दशमानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

हीनजातिसुपापण्डसुजनोद्देगकारिणां ।

कृष्णामयसदावाच्यशिविकुष्ठिकुलानि च ॥

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विज्ञायते पिता ।

नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्म्मगङ्गया ॥

अथाह सम्बर्त्तः ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषलो स्मृता ॥

आहाङ्गिराः ।

अप्राप्तरजसा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अथञ्चनक्तताश्यामा कुचहोना तु नग्निका ॥

काश्यपः ।

सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारौत्वभिधीयते ॥

रामकाले तु सम्प्राप्ते सोमोभुञ्जोत् कन्यकां ।

रजःकाले तु गन्धर्वाः शक्रस्तु कुचदर्शने ॥

तस्मादुदाहयेत् कन्यां यावद्वर्तुमतौ भवेत् ।

विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ॥

अथाह मनुः ।

चतुर्वर्षमपि वर्णानां प्रत्येह च हिताहितान् ।

अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥

ब्राह्मो दैव-स्तथाचार्यः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राजसस्यैव पैशाचवाष्टमीमतः ॥*
 चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रगस्तान् कवयोविदुः ।
 राजसं चत्रियस्यैवमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥
 पञ्चानाञ्च त्रयोधर्म्या हावधम्मार्गे स्थिताविह ।
 पैशाचवासासुरस्यैव न कर्त्तव्यो कथञ्चन ॥
 पृथक् पृथक् विमिश्रो वा विवाहो पूर्व्वनोदितौ ।
 गान्धर्वो राजसस्यैव धम्मार्गे क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥
 पैठीनसिः ।

गान्धर्व्वासुरो राजन्यस्य, राजसोवैश्यस्य, पैशाचः
 शूद्रस्य, सर्व्वेषामार्षः प्रमाणम् ।

आह प्रचेताः ।

पैशाचःसंस्कृतप्रसृतानां प्रतिलोमजानाञ्च ।

मनुः ।

योग्यैषां विवाहानां मनुना कीर्त्तितो गुणः ।
 सम्यक् नृणत तं विप्रः सर्व्वं कीर्त्तयतो मम ॥
 दश पूर्व्वान् परान्वंशानात्मानञ्चैकविंशकं ।
 ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृष्णीचयत्वेनसः पिदृन् ॥
 दैवोदजः सुतस्यैव सप्त सप्त परावरान् ।
 अर्षोदजः सुतस्त्रींस्त्रीन् षट्कं कायोदजः सुतः ॥
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्व्वेवानुपूर्व्वशः ।
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्भवाः ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेषु च शिष्टेषु नृमंसानृतवादिनः ।

ज्रायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्महिपः सुताः ॥

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्माच्चिन्त्यान् विवर्जयेत् ॥

अथ तेषां लक्षणानि ।

तव विष्णुः ।

आह्वय गुणवते कन्यां कन्यादानं स ब्राह्मः ।

वोधायनः ।

श्रुतशाले विज्ञाय ब्रह्मचारिणे ऽर्थिने देयेति स ब्राह्मः ।

प्रचेताः ।

सर्वर्थाय नम्रिकामुदकेन दद्यात् स ब्राह्मो विवाहः ।

व्यासः ।

आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा विः परिक्रम्य पावकं ।

नामगोत्रे समुद्दिश्य दद्याद्ब्राह्मो विधिस्त्वयम् ॥

मनुः ।

यज्ञे तु वितते सम्यक् कर्मकुर्विति ऋत्विजे ॥

अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥

एकहोमिधुनं देवा वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्थो धर्मः स उच्यते ॥

हारीतः ।

अनिन्द्यमन्त्रेरवितर्कयन् विधिवदस्त्रयुगं दत्त्वा अनया सह
धर्मस्यैतामिति प्राजापत्यः ॥

मनुः ।

सहोभो चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य तु ।
कन्यादानं समभ्यर्च्य प्रजापत्योविधिः स्मृतः ॥
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्यादासुरोधर्म उच्यते ॥
इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स च विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥
हत्वा च्छित्वा च भित्वा च क्रोगन्तो रुदन्तो गृहात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥
सुतां* मत्तां रहस्यद्वयं कृत्वा यत्रोपनीयते ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥

अथ वज्रिपुराणे ।

ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोकं व्रजेत् क्षिप्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥
दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्वा हारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम् ॥

* सुतां मत्तां प्रमत्तां वा रक्षोयवोपगच्छतीति पाठाक्षरम् ।

शुक्लेन दत्त्वा यः कन्यान्तां पञ्चाक्षम्यगर्हयेत् ।

स किञ्चरैश्च गन्धर्वैः क्रोडते कालमजयं ॥

भविष्यत्पुराणे ।

वित्तोक्त्य गोत्रनक्षत्रे राशिकूटादिकं शुभम् ।

सुलग्ने समुद्धर्त्ते च दद्याच्चैव यथाविधि ॥

उभयस्यापि पक्षस्य मनोभ्युदयपूर्वकम् ।

कुमार्यास्त्वष्टवर्षायाः शस्यते पाणिपौडनम् ॥

आह पैठोनसिः ।

पाणिरहणसंस्कारः सर्वर्णासूपदिश्यते ।

असवर्णास्त्रयं ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ॥

गरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वसनस्य दगा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥

ऋष्यशृङ्गः ।

वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् ।

नाम सङ्कीर्त्तयेद्दिद्वान् कन्यायाश्चैव मेव हि ॥

तिष्ठेत्पूर्वमुखोदाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् ।

मधुपर्काचितां चेनां तस्माद्दद्यात् सदचिणां ।

उदपात्रं ततोऽष्टमन्त्रेणानेन दापयेत् ॥

गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषितां ।

गोत्राय शर्मणे तस्मै दत्तां विप्रसमाश्रयां इति ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

श्रीं च यदा अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः प्रपौ-

त्राय, अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पौत्राय,
अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पुत्राय, अमुकसगो-
त्राय अमुकप्रवराय अमुकशर्मणे वराय, अमुकसगोत्रस्य अमुक-
प्रवरस्य अमुकशर्मणः प्रपौत्रो, अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य
अमुकशर्मणः पौत्री, अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुक-
शर्मणः पुत्री, अमुकसगोत्रां अमुकप्रवरां अमुकाभिधानामि-
माङ्गन्यां सालङ्कारां प्रजापतिदैवतां अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्र-
ददे । एतत्कन्यादानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणमिदं हिरण्यं सम्प्रददे
न ममेलुच्चार्य दानमन्त्रं पठेत्, प्रतिग्रहीता तु प्रणवपूर्वं
स्वस्त्युक्ता कोदादिति मन्त्रमुदाहरेत् ।

भूमिं गावश्च दासौच वासांसि च स्वशक्तिः ।

महिष्योवाजिनश्चैव दद्यात्स्वर्णमणोनपि ॥

ततः स्वयं विधिना होमाद्यं कर्म कारयेत् ।

यथाचारं विधेयानि मङ्गल्यकुतुकारि च ॥

लिङ्गपुराणे ।

कन्यां लक्षणसम्पन्नां सर्वदोषविवर्जिताम् ।

मातापित्रोस्तु सन्वादं कृत्वा दत्त्वा धनं महत् ॥

आत्मीकृत्य तु संस्थाप्य वस्त्रं दत्त्वा नवं शुभम् ।

भूषणैर्भूषयित्वा च गन्धमाल्यैरग्राहयेत् ॥

निमित्तानि समीच्याथ गोत्रनक्षत्रकादिकम् ।

उभयोश्चित्तमासीच्य उभौ संपूज्य यत्नतः ॥

दातव्या श्रोत्रियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने ।

साक्षादधोतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥
 दासौदासासनाद्यञ्च भूषणानि विशेषतः ।
 जेष्ठाणि च धनं वापि तथान्यानि प्रदापयेत् ॥
 यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाञ्च तनौ पुनः ।
 तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

वज्रिपुराणे ।

एवं यच्छन्ति ये कन्यां यथाशक्त्वा स्वलङ्घितां ।
 विवाहकाले संप्राप्ते यद्योक्ते सदृशे नरे ।
 क्रमात्क्रमं क्रतुयुतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥
 युत्वा कन्याप्रदानञ्च पितरः प्रपितामहाः ।
 विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
 तथा । न मन्यद्धारयेत्तासां पूज्याश्च सततं गृहे ।
 ब्रह्मादयो विशेषेण ब्रह्मभोज्यं सदा भवेत् ॥
 अप्रजायाश्च कन्याया न भुञ्जीयात् कदाचन ।
 दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्घमनुशोचसि ॥
 महासत्त्वसमाकोर्णावाप्ति ते नरकाद्वयं ।
 तीर्णस्त्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥
 दौहित्यस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ।
 यत् किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्याय कल्पते ॥
 दत्त्वा कन्यां न शोचेत जुहिता ताडिता पिवा ।
 नानादुःखाभिभूता वा तथैवाश्रया कृशा ॥
 कुर्व्यान्नन्यं न चेवास्या आगताश्चैव पोषयेत् ।

शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलं ।
 न भुञ्जन्ति* च यत्रैव निर्दहन्त्यप्रपूजिताः ।
 तस्मादेताः सदाभ्यर्च्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥
 भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सुतापुत्रस्तु सर्वदा ।
 सन्तुष्टः स्यात्तथा पूज्यः स आहिपूजकेषु च ॥
 यस्मिन्नेवं कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवं ।
 इह कौर्त्तिर्भवेत् स्वर्गः परत्र द्विजसत्तम ॥
 तिलराशिः कृतोयावद्दिवाकरसमुच्छ्रितः ।
 वर्षान्ते गृह्यते तस्मात् तिल एकस्तु यावता ॥
 संचयं लभते तावद्द्वल्लोकस्य निश्चितं ।
 शतगव्यूतिमानेन सञ्चितैर्हर्षरोमभिः ॥
 विशीर्यते तुरालिङ्गं वर्षे कन्याप्रदस्तथा ।
 तावत्स्वर्गं लभेत् यावत्सर्व्वलोकान्तु संचयः ॥
 महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये रथाः ।
 कन्यादानानुगाः पद्यात्मनं यान्ति त्रयोरथाः ॥
 अयाचितप्रदातुश्च सत्यवादिन एव च ।
 नित्यं स्वाध्यायशीलस्य समं यान्ति त्रयोरथाः ॥
 कूकुदथाश्वमेधौ च प्राणदाता द्विजेषु च ।
 समं यान्ति रथा ह्येते त्रयोवै नात्र संशयः ॥
 अलङ्कृत्य कन्याप्रदाता 'कूकुदः' ।
 कन्यादानं दरिद्रस्य योददाति परिष्कृतं ।
 पूतं धर्ममवाप्नोति यथावहिधिकल्पितं ।

* न शोचन्ति चेति कश्चित्पाठः ।

तस्मात् कन्या प्रयत्नेन दातव्या श्रेय इच्छता ॥

स्कन्दपुराणे ।

वेवाहिकप्रदानं वा योददाति दयापरः ।

विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ।

महेन्द्रभवने याति सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥

इति कन्यादानविधिः ।

अथ हिजस्थापनं तत्र दत्तः ।

मातापितृविहीनन्तु संस्कारोदहनादिभिः ।

यः स्थापयति तस्यैह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥

कालिकापुराणे ।

कारयित्वा तथोदाहं योत्रियाणां कुलेषु च ।

वेदवल्लीलघुत्तेषु द्विजेष्वेकादशस्तथा ॥

वातायुद्वाणि रम्याणि कुर्यादेकादशैव तु ।

कारयित्वा तु धान्यैश्च विविधैश्च प्रपूरयेत् ॥

दासीगोमहिषीद्यापि शयनासनपादुकाः ।

भाजनानि विचित्राणि ताम्रमृण्मयकानि च ॥

पात्राणि भोजनार्थैश्च कृत्स्नश्चोपस्करश्च यत ।

लोहश्च कनकं चैव वस्त्राणि तु विशेषतः ॥

संभृत्यैतं सुसम्भारं तद्गृहेषु नियोजयेत् ।

योजयेच्चैव वृत्त्यर्थं शक्तितो वा शतं शतम् ॥

पृथक् पृथक् लाङ्गलानां निवर्त्तनशतार्धतः ।

विषयं कर्षटं खेटं ग्रामं ग्रामार्द्धमेव वा ॥

योजयेत्कोममूर्त्तिञ्च चिन्तितेषु द्विजेषु वै ॥
 एकादशैव तास्तत्र दाम्पत्योमाहारात्मकाः ।
 विचिन्त्य परया भक्त्या तद्गृहेषु प्रवेशयेत् ॥
 ग्राहयेद्गन्निहोवाणि प्रवेश्यैतान् द्विजोत्तमान् ।
 विधिपूर्वं यथान्यायमात्मनः श्रेयसे नरः ॥
 अदुष्टकुलजानाञ्च विधिरेषां चिरन्तनः ।
 शिवभक्त्या विभक्तानां द्विजानां कारयेत्सदा ॥
 यद्य प्रेष्यान् द्विजान् मूढो योजयेद्व्यकथ्ययोः ।
 न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकोयं श्रुतिर्ध्रुवा ॥
 यज्ञदानं व्रताद्यञ्च तीर्थयात्रादिकं च यत् ।
 यस्त्वेवं कारयेज्जन्तुं तेन सर्वमनुष्ठितम् ।
 स यात्यर्कसमानाभं विमानं रत्नमालिनम् ॥
 आरुह्य तत्पदं पुण्यं सुरस्त्रीभिरलङ्कृतम् ।
 विमानैवापरैर्दिव्यैः सहस्रैः परिवारितः ॥
 सर्वलोकगतान् भोगान् भुक्त्वा तस्मिन् प्रपद्यते ।
 ज्ञात्वा स्ववित्तसामर्थ्यं एकं चोदाहयेद्विजम् ॥
 तेन प्राप्नोति तत्स्थानं शिवभक्तो नरोद्भुवः ।
 स्थानेन स्थानसम्प्राप्तिर्विधिदत्तेन जायते ॥

अथ राजस्थापनं ।

आदित्यपुराणे ॥

वृहस्पतिश्रुतौ च ।

भूमिपालं चुतं राज्यात् यस्तु संस्थापयेत्पुनः ।
 तस्य वासो मुनीन्द्रे ह नाकपृष्ठे न संशयः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

भूपालं यंच्युतं राज्यात् स्वराज्ये स्वापयेत्पुनः ।
 स याति शक्रसालोक्यं यावच्छक्रायतुर्दश ॥
 ततो मानुष्यमासाद्य राजा भवति धार्मिकः ।
 तस्मादानं योविहीने दातव्यं भूतिमिच्छता ॥
 योविहीनेषु यदत्तं तदनन्तं प्रकीर्तितं ।

तथा,

स्थानभ्रष्टस्य यः कुर्याद्भूयस्वारोपणं नरः ।
 नाकलोकमवाप्नोति चिरन्तेनेह कर्मणा ॥

कन्यादानप्रसङ्गेन द्विजातिस्थापनमुक्तम् क्रमप्राप्तस्य कपिला-
 दानस्य गोदानप्रकरणे निरूपितत्वात् पर्यवसितानि, दशमहा-
 दानानीति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-
 सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रि-विरचिते चतु-
 र्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे दशमहा-
 दानप्रकरणं ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथ कृष्णाजिनदानान्यभिधीयन्ते ।

योमन्यते सततमध्वरदीक्षणेपु
क्षीमाश्वरादपि सद्गुणि सृगाजिनानि ।
हेमाद्रिरेष तदशेषमशेषमुक्तं
कृष्णाजिनप्रमुखदानविधानमाह ॥

तत्संग्रहश्चोक्तास्तु ।

सौरपुराणे ।

कृष्णाजिनं च महिषीं मेघीञ्च दशधेनवः ।
ब्रह्मलोकप्रदायीनि तुलापुरुष एव च ॥

तत्र कृष्णाजिनदाने, यमः ।

गोभूहिरण्यसंयुक्तं मार्गमेकं ददाति यः ।
सर्वदुष्कृतकर्मापि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ॥

मरीचिः ।

कृष्णाजिनोभयमुखीं यो दद्यादाहिताग्नये ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

कात्यायनः ।

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिणी ।
 ये प्रयच्छन्ति विप्राय न ते शोच्याः कृताकृते ॥
 सर्वां य लोकांश्चरति कामचारविहङ्गमः ।
 आहृतसंप्रभं यावत् स्वर्गलोके महीयते ॥
 कृष्णाजिनसमन्दानं नचास्ति भुवनत्रये ।
 प्रतिग्रहोपि पापौयानिति वेदविदोविदुः ॥
 कृष्णाजिनन्तु योभक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 स तिष्ठेद्देष्यवे लोके यावच्चन्द्रार्कतारकं ॥
 कृष्णाजिनन्तु यः पश्येद्दीयमानन्तु भक्तितः ।
 सोपि पापैः प्रमुच्येत आजन्मजनितैरपि ॥
 ब्रह्मणा पूर्वरूपन्तु कृष्णाजिनं विनिर्मितम् ।
 संसिद्धये च यागानां आदानाच्च सुसिद्धये ॥
 अङ्गोरूपं सितं तस्य कृष्णं रात्रिमयं वपुः ।
 बहुरूपन्तु सन्ध्याया विज्ञेयं तद्वराधिप ॥
 कृष्णाजिनस्य सामानि शुक्तानि च ऋचस्तथा ।
 यजूंषि बहुरूपाणि श्रुतिदेहखरेभृगः ॥
 स्नेच्छया रमते यत्र स देशो यात्रिकः स्मृतः ।
 इतरे स्नेच्छदेशास्तु श्रुतिधर्मविवर्जिताः ॥
 न कृष्णेन विना यज्ञो न आर्जं न क्रिया कचित् ।
 भवन्ति धर्मशास्त्राणि वेदकार्याणि पार्थिव ॥

तद्दानं सर्वदानानामधिकं श्रुतिकर्मणाम् ॥

आह विष्णुः ।

अथ वैशाखां पौर्णमास्यां कृष्णसृग्नाजिनं ससुरं रंसृङ्गं
रौप्यसुरं मुक्तालाङ्गूलभूषितं कृत्वा धाविकेन च वस्त्रेण प्रसारिते
प्रसारयेत् ततः स्तिलैः प्रच्छादयेत् सुवर्णनाभञ्च कुर्यादहतेन
वासोयुगेन प्रच्छादयेत् सर्वरत्नगन्धैश्चालंकुर्याच्चतसृषु च दिक्षु
चत्वारि तैजसानि पात्राणि चौर-दधि-मधु-सर्पिः-पूर्णानि निधा-
याहिताग्नये ब्राह्मणाय वासोयुगप्रच्छादिताय दद्यात् ।

अत्र च गाथा भवन्ति ।

यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात् ससुरं सृङ्गसंयुतं ।
तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलङ्कृतं ॥
ससमुद्रगुहा तेन सगैलवनकानना ।
चतुरन्ताः भवेदृता पृथिवी नात्र संशयः ॥
कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी ।
ददाति यस्तु विप्राय सर्वन्तरति दुष्कृतं ॥

मत्स्यपुराणे ।

मनुरुवाच ।

कृष्णाजिनप्रदानस्य विधिङ्गालं ममानघ ।
ब्राह्मणं च समाचक्ष्य तत्र मे संग्रयो महान् ॥

मत्स्य उवाच ।

वैशाखी पौर्णमासी च ग्रहणं शशिसुख्ययोः ।
पौर्णमासी तु या माघे आषाढौ कार्तिकी तथा ॥

उत्तरायणद्वादशी वा तस्यान्दत्तं महाफलं ।

आहिताग्निर्द्विजोयस्य तद्देयं तस्य पार्थिव ॥

यथा येन विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।

गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे च पार्थिव ॥

आदावेव समास्तीर्य शोभनं वस्त्रमाविकम् ।

ततः सशृङ्गं सखुरमास्तरे कणमार्गणं ॥

कर्त्तव्यं कक्मशृङ्गञ्च रौप्यन्दन्तं तथैव च ।

लाङ्गूलं मौक्तिकैर्युक्तं तिलच्छन्नं तथैव च ।

तिलैरात्मसमङ्गत्वा वाससाच्छादयेद्बुधः ॥

तिलैस्तु गिखरङ्गत्वेति कचित्पाठः ।

सुवर्णनाभन्तत् कुर्यादलङ्कुर्याद्विशेषतः ।

रत्नैर्गन्धैर्यथाशक्त्वा तस्य दिक्षु च विन्यसेत् ॥

कांस्यपात्राणि चत्वारि दिक्षु दद्याद्यथाक्रमं ।

सुख्ययेषु च पात्रेषु पूर्वादिषु क्रमेण तु ।

घृतं क्षीरं दधि क्षौद्रमेवं दत्त्वा यथाविधि ॥

पत्र सरत्नानि कांस्यपात्राणि चतसृषु दिक्षु विन्यसेत् अन्या-
नि च सुख्यगानि पात्राणि घृत-क्षीर-दधि-मधु-पूर्णानि यथाक्रमं
पूर्वादिदिक्षु स्थापनीयानीति ।

पञ्चकस्य तथाशाखामव्रणं कुम्भमेव च ।

ब्राह्मोपस्थानकद्रुत्वा शुभचित्तो निवेशयेत् ।

जीर्णवस्त्रेण पीतेन सर्वाङ्गानि च मार्जयेत् ॥

ब्राह्मोपस्थानकमिति दानप्रदेशाच्चाह, उप समीपे स्थानं
यस्य स तथेति कुम्भविशेषणं, मार्जयेदिति दानानन्तरं स्नात्वा
जीर्णवस्त्रेण प्रच्छादयेदित्यर्थः ।

धातुमयानि पात्राणि पादेष्वस्य प्रदापयेत् ।

यानि काम्यानि पापानि मया लोभात् कृतानि वै ॥

लोहपात्रप्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाशु वै ।

तिलपूर्णन्तु तत् कृत्वा वामपादे निवेशयेत् ॥

यानि पापानि काम्यानि कर्णाद्यानि कृतानि च ।

कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ।

मधुपूर्णन्तु तत् कृत्वा पादे वै दक्षिणे न्यसेत् ॥

एतत्पात्रद्वयं, पश्चिमपादयोः स्थापनीयं ।

परापवादपैशून्यात् पृष्ठमांसस्य भक्षणत् ।

तत्रोत्थितञ्च मे पापं ताम्रपात्रात् प्रणश्यतु ॥

कन्यानृतं गवाक्षैव परदारप्रधर्षणं ।

रोष्यपात्रप्रदानेन क्षिप्रं नाशं प्रयान्तु मे ।

जडपादेत्वमे कार्यं ताम्रस्य रजतस्य च ॥

जडपादे, अग्रपादयोः एकवचनमत्राविवक्षितं ।

अत्र ताम्रपात्रं मधुपूर्णं, दक्षिणपादे रजतपात्रं, तिलपूर्णं-
वामपादे स्थापनीयं ।

जम्बजम्बसहस्रेषु कृतं पापं कुबुद्धिना ।

सुवर्णपात्रदानात्तत्राशयाशु जनाहंन ॥

एतच्च सुवर्णपात्रमक्षतपूर्णं मध्यदेशे स्थापयेत् ।
 हेममुक्ताविट्मञ्च दाहिमं बीजपूरकं ।
 प्रशस्तपत्रं श्वश्रे खुरे शृङ्गाटकानि च ॥
 एवं कृत्वा यथोक्तेन सर्वशाकफलानि च ।
 तत्प्रतिग्रहविहिदानाहिताग्निर्दिजोत्तमः ॥
 स्नातो वस्त्रयुगलवः स्नानाद्याचाप्यलङ्कृतः ।
 प्रतिग्रहय तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते ॥
 सुवर्णनाभिकं दद्यात् प्रीयतां वृषभध्वजः ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

ओम् अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इदं कृष्णाजिनं कुशोपरिगत-
 कम्बलोपरि स्थितं, वस्त्रयुगप्रक्षादिततिलराशिं, सुवर्णमृद्गं, रौप्य-
 खुरं, रौप्यदन्तं मुक्ताफललाङ्गूलं, सुवर्णनाभं पञ्चरत्नालङ्कृतं गन्ध-
 पुष्पान्वितं चतुर्दिग्वस्थितवृत्त-चौर-दधि-मधु-पूर्णपात्रचतुष्टय-
 सहितं सकांस्थपात्रं शिवदेवतं अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे, न
 ममेति, अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि एतत् कृष्णाजिनदानप्रतिष्ठार्थं
 दक्षिणामिदं सुवर्णस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

अनेन विधिना दद्याद्यथावत् कृष्णमार्गणं ।

न स्मृतः स द्विजो राजन् चितियूपसमो हि सः ॥

दाने च श्रावकाले च दूरतः परिवर्ज्येत् ।

स्नग्दहात् प्रेष्य तं विप्रं मण्डले स्थानमाचरेत् ।

तद्वस्त्रं कुम्भसहितं नीत्वा क्षेप्यं चतुष्पथे ॥

अहत, मपरिहितमप्रक्षालितं च वीतः, कृतपरिधानः ॥

दक्षिणासंख्यातु गरुडपुराणे ।

गतनिष्कसमोपेतं तदर्द्धार्द्धमथापि वा ।
अतोन्मूलं न दातव्यमधिकं फलमूर्जितं ॥
उत्तमन्तु गतेनैव मध्यमन्तु तदर्द्धतः ।
तदर्द्धेन कनिष्ठन्तु देयं कृष्णसृगाजिनं
न वित्तशायं कुर्वीत फलहानिस्तु कारणात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

कृतेनानेन या तुष्टिर्न सा शक्या सुरैरपि ।
वक्तुञ्च नृपतियेष्ठ तथाप्युद्देशतः शृणु ॥
समयभूमिदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
सर्वास्तु लोकांश्चरति कामचारौ विहङ्गमः ॥
आहृतसङ्गं यावत्स्वर्गमाप्नोत्यसंग्रहं ।
न पिष्टपुत्रमरणं वियोगं भार्यया सह ।
धनदेशपरित्यागं नचैवेहाप्नुयात् क्वचित् ॥
कृष्णाजिनं कृष्णसृगस्य चर्म
दत्त्वा द्विजेन्द्राय समाहिताय ।
यथोक्तमेतन्मरणं न शोचेत्
प्राप्नोत्यभोष्टं मनसः फलन्तत् ॥

वैष्णवपदाधिकारे ।

कालिकापुराणे ।

येऽपि रुक्मादेपात्रे च हुत्वा वज्रं ददन्ति व ।
तिलद्वेष्टप्रमादुक्तं वस्तुभूमिनि वेष्टितं ॥

पञ्चार्द्धमथार्द्धं वा वित्तमान् हेमसंयुतं ।
 सूक्ष्मयुग्मेन वस्त्रेण अन्येनाकादयेद्विजं ॥
 सोदकं चापरं रुक्मं सतिलं न्यस्य तत्करे ।
 ततः कृष्णाजिनं दद्यात्तिलद्रोणान्वितञ्च यत् ॥
 दत्त्वा तु भोजयेत्तत्र नत्वाचैव विसर्जयेत् ।
 अयने विपुले चैव चन्द्रसूर्ययुगे तथा ॥
 युगादौ वा प्रयच्छन्ति विधिना ये तु वै द्विजे ।
 तेपि तत्पदमासाद्य दशांशं ब्राह्मणायुषः ॥
 क्रीडन्ति विविधैर्भोगैः कलारूपगुणान्विताः ।
 अनेन च विधानेन दशद्रोणप्रदायकः ।
 आब्रह्माण्डभवं कालं मोदते स पुरोत्तमे ॥
 योषटं पयसा पूर्णं हेमपद्मनियोजितं ।
 संपूज्य वस्त्रयुग्मेन दद्यात्सोपि व्रजेत् ध्रुवं ॥

आदित्यपुराणे ।

वैशाखा पूर्णमास्यां च तिलदानं ददन्ति ये ।
 कृष्णाजिनञ्च संपूर्णं प्रकाद्याष्टौ तिलस्य वै ॥
 स्वर्णशृङ्गं रौप्यसुरं मुक्तालान्मूलभूषितं ।
 खेतवस्त्रयुगोपेतं कृष्णचैलाद्यलङ्कृतं ॥
 लोहभाजनचतुष्कञ्च घृतचौद्रेण पूरितं ।
 दधिचीरं तथा चैव संपूर्णञ्च ततः परं ॥
 परिचिते मुग्धाधारे ब्राह्मणे रुसमाहिते ।
 अग्निहोत्ररते शान्ते देवद्विजपरायणे ॥

नित्यस्नाते शौचपरे सर्वशास्त्राद्यलङ्घृते ।
 तस्मै तद्द्वीयते दानं कृष्णाजिनमनुत्तमं ॥
 समद्वीपसागरां वै सशैलवनकाननां ।
 पृथिवीं रत्नसंपूर्णां दत्त्वा भवति यत्फलं ।
 उद्धृत्य नरकाद्वीरात् कुलान्येकीत्तरं शतं ॥
 गच्छति ब्रह्मलोकश्च विमानैश्चन्द्रसन्निभैः ।
 चामरैर्धूयमानस्य गीतवंशमनोरमैः ॥
 अम्बरोभिः परिवृतः पताकाध्वजसङ्कुलः ।
 जयघोषश्च क्रियते तस्याग्रे सुरकिन्नरः ॥
 ब्रह्मलोकं ततः प्राप्य प्रविश्य च पुरीमिमां ।
 सर्व्वरत्नोज्ज्वलां दिव्यां मुक्ताजालविभूषितां ॥
 प्रवालस्तम्भशोभाख्यां सौवर्णालङ्घृतां मुने ।
 त्रिंशत्कोट्यस्तु लक्षाणि अशीत्यभ्यधिका पुरा ॥
 सिंहासनोपविष्टस्तु श्वेतवस्त्रपरिच्छदः ।
 वसते तत्र वै कालं यावदाहृतसंप्लवं ॥
 यदि मानुषमायाति कदाचित् कालपर्य्यये ।
 चतुर्व्वेदगृहे जन्म जायते महताङ्गुले ॥
 रूपवान्वलवांश्चैव दीर्घायुः प्रियदर्शनः ।
 वक्त्रभः सर्व्वनारीणां दाता भोक्ता तथैव च ॥

इति कृष्णाजिनदानविधिः ।

अथ वज्रिपुराणे ।

ब्रह्मा उवाच ।

विधिना केन दातव्या कृष्णाजिनयुतास्तिलाः ।

एतन्मे सर्वमाचक्षत यदि तुष्टोसि मे प्रभो ॥

यम उवाच ।

ग्रहणे ग्रहणे चैव संक्रान्तौ सर्वपर्वसु ।
 युगादिषु युगान्तेषु द्वादश्यान्वितः शुचिः ॥
 समुपोष्य समभ्यर्च्य केशवं कल्पापापहं ।
 द्वादश्यान्तु चतुर्दश्यां कृष्णाद्यान्तु विशेषतः ॥
 संलिप्य गोमयेनाथ चतुर्हस्तप्रमाणतः ।
 वस्त्राणि प्रस्तरेद्भूम्यामजिनं तत्र विन्यसेत् ॥
 कृष्णैस्त्रिलैस्तु सङ्ख्यं कृत्वा तत्रोपरि न्यसेत् ।
 मधुसर्पिर्द्युतं पात्रं हैमच्चौदम्बरं तथा ॥
 सुवर्णं प्रक्षिपेत्तत्र पलं वा त्रिपलं शतं ।
 शक्तितो दानमेवं हि भक्तिरेवात्र कारणं ॥
 संकाश तच्छुभैर्वस्त्रैः पात्रं यज्ञोपवीतिनं ।
 ऊर्ध्वाद्याष्टौ तथा दिक्षु सवस्त्राः पात्रसंयुताः ॥
 तांस्थाप्य हवनहृत्वा विधिवत्पूज्य केशवं ।
 कृष्णाजिनं समभ्यर्च्य ब्राह्मणाद्योपपादयेत् ॥
 कृष्णोऽस्मि कर्मणा कृष्ण कृष्णाजिनमतस्त्रिलैः ।
 कृष्णैर्युतं प्रतिच्छेत्त कृष्णः सम्प्रीयतामिति ॥
 एवं दत्त्वा द्विजेभ्यस्तु दद्यात्पञ्चाक्ष दक्षिणां ।
 तिलाहारो भवेत्तत्र ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 एवं कृष्णाजिनन्दत्त्वा नरोविगतकल्मषः ।
 पितामहान् समुद्धृत्य स्वर्गं याति न संशयः ॥

तत्र भोगाधिरं भुक्ता पिष्टपितामहैर्वृतः ।

स नरीऽस्य प्रभावादि याति विष्णोः परम्पदं ॥

इत्यपरकृष्णाजिनदानविधिः ।

अथ मध्यमकृष्णाजिनदानं ।

तत्र पुनस्त्यः ।

अथातः कृष्णाजिनदानविधिं वक्ष्यामः । कार्त्तिक्यां पौर्ण-
मास्यां वैशाख्यां वा, चन्द्रसूर्यग्रहे विषुवत्ययनद्योर्ब्बा, कृष्णसृगा-
जिनं ससुरं ससृङ्गं अत्रणं मनोहरं हिरण्यसृङ्गं रौप्यसुरं
सुक्तालाङ्गूलभूषितं अन्तर्भासस्वहिलोमं प्राक्ष्योवं स्यात्, गोमय-
लिप्तायां भुवि, कुतपानाविस्तोयं तस्मिन्नाविकं वस्त्रं प्रसार्य,
तस्मिन्नजिनं हिरण्यनाभं कृत्वा, तिलैः प्रच्छाद्य तद्रूपं कृत्वा
वस्त्रयुगेन तिलान् प्रच्छादयेत् चतसृषु दिक्षु चत्वारि पात्राणि
ताम्ररौप्यकांस्यसौवर्णानि यथाशक्तिः पूर्वस्यान्दिशि क्षीरं पूर्णं,
दक्षिणस्यान्दिशि दधिपूर्णं, पश्चिमस्यान्दिशि घृतपूर्णम्, उत्त-
रस्यान्दिशि चोद्वपूर्णं विदध्यात्, चतसृषु दिक्षु चरस्रो गृष्टौर्निद-
ध्यात्, पश्चिमे भागे सुसमिद्धमग्निं कृत्वा परिसमूह्य पर्युक्ष्य, परि-
स्तोयं प्रागये दर्भं महाव्याहृतिभिस्तिलान् घृताक्तान् जुहुयात्,
शूद्रस्य नमस्कारेणेति तत आहिताग्नये ब्राह्मणाय सर्वाङ्गसम्पूर्णा-
य पात्रसंयुक्ताय विदुषे वस्त्रयुगोपच्छत्रायालङ्कृताय दद्यात् सर्व-
गुणविशिष्टं कृष्णाजिनं ददामीति नाभिं स्पृशन्वदितये कृष्णाजिनं
प्रतिगृह्णामीति असावपि गृह्णीयात्, प्रतिग्रहं वाचयेत् ।

अत्र हिरण्यशृङ्गमित्यादौ हिरण्यादिपरिमाणं यथाकचि
वित्तगाठारहितेनाचरणीयं । 'बहिर्लोमेति' 'उत्तरलोमेत्यर्थः'
कुतपाः कुशाः । आविकं, वस्त्रकम्बलः । शृष्टिः, एकवारप्रसृता
गौः । नाभिं स्पृशन्निति तिलमयीं सुवर्णाद्यलङ्कृतां नाभिं-दाता
स्पृशन्नित्यर्थः । अदितये कृष्णाजिनमिति, प्रतिग्रहमन्त्रः । असा-
विति प्रतिग्रहोता स्ननामीच्चारयन् पुच्छदेशे प्रतिशृङ्गीयात् ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

कृष्णाजिनविधिं ब्रूहि मम माधव पृच्छतः ।

अन्यान्यपि तु दानानि सर्वपापहराणि च ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वैशाखां पौर्णमास्याञ्च कार्त्तिक्यां विषुवे तथा ।

अयने ग्रहणे वापि दद्यात् कृष्णशृङ्गाजिनम् ॥

भूमौ गोमयलिमायां दर्भानास्तौर्ध्वं मानवः ।

तत्राविकं तथावस्त्रं प्रागग्र्यं च प्रसारितं ॥

तस्मिन् कृष्णाजिनं भूप निर्मांसं सम्प्रसारयेत् ।

प्रागग्र्योवमुत्तरमुखं सशृङ्गं सखुरं तथा ॥

स्वर्णशृङ्गं रौप्यखुरं मुक्तालाङ्गूलभूषितं ।

तिलैः संच्छाद्य कृष्णं स्त यथाशक्त्या यथाविधि ॥

सौवर्णं चौरपाचन्तु पूर्वस्यान्दिशि दापयेत् ।

राजतं दधिपाचन्तु दक्षिणस्यान्निधापयेत् ॥

ताम्रपाचं घृतपूर्णं पश्चिमायां निधापयेत् ।

शङ्खं सुनाभिं समुखं चौद्रपूर्णं तथोत्तरे ॥

चतसृषु तथा दिक्षु चतस्रो गृष्टिकाः क्रमात् ।
 तत्स्वरूपन्तु राजेन्द्र तिलानाच्छाद्य वाससा ॥
 पश्चिमे तु ततोभागे विधिना स्थाप्य पावकं ।
 तिलान् घृताक्तान् जड्यात् व्याहृतिभिः समाहितः ॥
 आहिताग्निं ततोविप्रमव्यङ्गाङ्गं सुपाठकम् ।
 प्रवक्तारं यात्रिकञ्च दातारं स्मृतिवित्परं ॥
 सम्पूज्य वस्त्रयुग्मेन अलङ्कारैस्तु शोभितैः ।
 दिशः सम्मोक्ष्य गायत्र्या तिलमिश्रेण वारिणा ॥
 कृष्णाजिणं द्विजयेष्ठ सशिरो गृष्टिभिर्युतं ।
 ददामि प्रतिगृह्णोष्व प्रीयतां धर्मराडिति ॥
 नाभिं स्पृशंस्तुत्विनयेत् प्रतिगृह्णात्वसाविति ।
 अदितिर्धारिति जपेत् प्रणवेनादिना ततः ॥
 सप्रणवं मन्त्रं प्रतिग्रहाद्यन्तयोः प्रतिग्रहीता जपेत् ।
 गोभूहिरण्यसंयुक्तं मार्गमेतद्ददाति यः ॥
 गोभूहिरण्यसंयुक्तमित्यत्र यथाशक्त्या गोभूहिरण्यं दक्षिणा ।
 स सर्वपापकर्मापि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ।

इति मध्यमकृष्णाजिनदानविधिः ।

अथ महाकृष्णाजिनदानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रीभगवानुवाच ।

मुण्डिते या तु या प्रोक्ता प्रायश्चित्तं पुराभवत् ।

हत्यायां ब्राह्मणस्यैव तां प्रवक्ष्यामि मानद ॥

भूमिं प्राक्प्रवणां शुद्धां गोमयेनानुलेपयेत् ।
 तस्यां हरितदर्भांस्तु घनानास्तौर्ध्यं यत्नतः ॥
 मध्ये कृष्णाजिनं राजन् नाद्रं सर्वाङ्गिकं दृढं ।
 आस्तौर्ध्यं शृङ्गसहितं प्राग्ग्रीवं शिरसा सह ।

केतितं ब्राह्मणं पूर्वं पादलक्षणलक्षितं ॥

केतितमिति, निमन्वितमित्यर्थः ।

प्रक्षाल्य पादौ तस्यैव दद्यात् कृष्णे तु वाससी ।
 सौवर्णे कुण्डले देये कण्ठाभरणमेव च ॥
 सौवर्णे कङ्कणे देये हस्ताभरणमेव च ।
 स्रग्दामभिस्तु सम्पूज्य शृङ्गयोर्न्मध्यदेशतः ॥
 प्राङ्मुखं ब्राह्मणं स्थाप्य स्रगं सौवर्णशृङ्गिकम् ।
 तिलैः प्रच्छादयेत् कृष्णैर्ब्राह्मणं शिरसा सह ॥
 यदागिरो ब्राह्मणस्य मग्नं भवति भूभुज ।
 जपेद्द्वै मूलमन्त्रन्तु गायत्रीं वा समाहितः ॥
 पापं सञ्चिन्त्य चित्तेन हननं ब्राह्मणस्य तु ।
 नाभिमात्रं समुद्धृत्य तिलैः सञ्छादयेत्पुनः ॥
 सञ्छादिते पुनर्विप्रे जपेन्मन्त्रन्तु पूर्ववत् ।
 पुनरुद्धृत्य विप्रन्तु नाभिमात्रन्तु पार्थिवं ॥
 पुनः सञ्छादयेत्तस्य शिरः कृष्णैस्तिलैस्तथा ।
 विहृत्यस्तु निमज्ज्यैवं दाता दद्याद्भृगाजिनम् ॥
 पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य तीव्रमप्सु विनिक्षिपेत् ।
 प्रीयतां विष्णुकर्मा तु विष्णात्मा विष्णरूपधृक् ॥
 एवं कृष्णाजिनं दत्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

पापिष्ठः परमं स्थानं याति यत्र न शोचति ॥
इति ते गुह्यमाख्यातं दानं सर्वाघनाशनं ।
मुण्डितेन तु कृच्छ्राय ब्राह्मणे घातिते सति ।
सहस्रं दक्षिणं दद्यान्नियतं ब्राह्मणाय तु ॥

इति महाकृष्णाजिनदानविधिः ।

अथ कृष्णाजिनप्रसङ्गेन सृग्दानमुच्यते ।

आह बोधायनः ।

हरिणं कारयेत्ताम्रं घनन्तु दशभिः पलैः ।
तदर्धेन तदर्धेन शृङ्गे रूप्यमवे ददे ।
तण्डुलीपरि संस्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
आढकचित्तयं वापि तदर्धं वा स्वयत्कृतः ।
पादेषु चतुर्षु स्थाप्य कांस्यपात्रचतुष्टयम् ।
वायुदैवतमन्त्रैश्च होमं तत्र प्रकल्पयेत् ॥
समिदाज्यचरुं कृत्वा शतमष्टोत्तरं हिज ।
अष्टाविंशतिरेवाथ दानमन्त्रेण कारयेत् ॥
वायो चरसि भूतानामन्तस्त्वं लोकपावन ।
वाहनस्य प्रदानेन वातव्याधिं विनाशय ॥
अनेन कृतमात्रेण यद्योक्तेन विधानतः ।
वातव्याधिविनिर्मुक्तो नौरुजः सुखमश्नुते ॥

इति सृग्दानविधिः ।

वायुपुराणे ।

गुरोरलीकनिर्वन्धादपतन्ती भवेन्नरः ।

वक्ष्ये तस्य प्रतीकारं दानं होमादिसंयुतम् ॥
 पलेनवा तदर्धेन तदर्धेनाथ वा पुनः ।
 कारयेत्तरिणं हेमं वायोर्वाहनमुत्तमं ॥
 शृङ्गे च राजते कार्ये पर्वत्रयसमन्विते ।
 तण्डुलीपरि संस्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 आढकचितयं यद्वा तदर्धं वाथ गन्तितः ।
 पादेषु चतुर्षु स्थाप्य कांस्यपात्रचतुष्टयम् ॥
 वायुदेवतमन्त्रेण होमं तत्र प्रकल्पयेत् ।
 समिदाण्यचरुं कृत्वा शतमष्टोत्तरं द्विजः ॥
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञः सर्वविद्यासु निष्ठितः ।
 एतद्दानप्रयोगज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
 अग्नेरीशानदिग्भागे सुकुम्भं स्थापयेत्क्षुधीः ।
 नवरत्नानि देयानि अलाभे स्वर्णमेव तु ॥
 निक्षिपेत् सृक्तिकां वापि रीचनाङ्गुगुलं तथा ।
 चतुर्भिर्ब्राह्मणैश्चापि शान्तिकर्म प्रकल्पयेत् ॥
 आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैर्हिरण्यादिभिरेव च ।
 पवमानानुवाकेन देवस्यत्वेति चैव हि ॥
 ततः पीठे समासीनमभिषिष्टेयुरादृताः ।
 यस्त्रेणावेष्टितं कुम्भमादाय चतुरा द्विजाः ॥
 ततः शुक्लास्वरधरो नरो शुक्लानुलेपनः ।
 आचार्येण समं पूजां हरिणस्य प्रकल्पयेत् ॥
 वायोःशतेन मन्त्रेण तज्जिह्वेनाथ वा पुनः ।
 ततस्तं हरिणं दद्यात् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ॥

मन्त्रेणानेन विधिना आचार्यायाव भक्तिः ।

वायो चरसि भूतानामन्तस्त्वं लोकपावन ॥

प्राणा-पान-व्यानी-दान-समाना-द्यभिधानतः ।

अलोकं यत् कृतं देव पूर्वजन्मनि मारुत ॥

त्वं वेत्सि सर्वमेतद्दि परमात्मा यद्येव हि ।

वाहनस्य प्रदानेन अपतन्त्रं विनाशय ॥

ब्राह्मणानां चतुर्णाञ्च यथाशक्त्वा च दक्षिणा ।

आचार्यस्त्वहं वासो गृहीत्वा शुक्लमेव तु ॥

तेन तस्य यथालिङ्गमङ्गानि विसृजेत्सुधीः ।

अक्षिभ्यामनुवाकेन यथालिङ्गं प्रयत्नतः ॥

दर्भाद्यमुष्टिनाचैव दर्भपिञ्जलकैरपि ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः आपोहिष्टेति वै पुनः ॥

पवमानानुवाकेन आपो अस्मांस्तथैव च ।

अन्यैश्च पावनैश्चान्यै र्यजुर्भिलोकपूजितैः ॥

ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि यथाविभवतो नरः ।

एवङ्गृत्वा तु नियतमपतन्त्रादिमुच्यते ॥

आयुरारोग्यसम्पन्नः सुस्थोभवति मानवः ।

महाव्याधिषु चान्येषु दानमेतत् करोति यः ।

तत्तद्दोषैर्विनिर्मुक्तो नौरुजोभवति प्रभो ॥

इत्यपरमृगदानविधिः ।

अथ महिषीदानं ।

विश्वामित्रः ।

महिषीं सुप्रजां राजन् चीराढ्यां युवतिं तया ।

दत्त्वा चैव तु कार्त्तिक्या धेनूपस्करसंयुतां ॥
 दशधेनुप्रदानेन यत्फलन्तस्ममश्रुते ।
 प्राप्नोति पुत्रपौत्रांश्च सूर्यलोकश्च गच्छति ॥

भविष्योत्तरे ।

श्रीभगवानुवाच ।

महिषीदानमाहात्म्यं कथयामि युधिष्ठिर ।
 पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वकामसुखप्रदं ॥
 चन्द्रसूर्यग्रहे पुण्ये कार्त्तिक्यामयने तथा ।
 शुक्लपक्षश्चतुर्दश्यां सूर्यसङ्क्रान्तिवासरे ॥
 यदा वा जायते वित्तं चित्तञ्च कुरुनन्दन ।
 तदैव देया महिषी संसारभवभौरुणा ॥
 सुपयोधरा सुजघना सुशृङ्गी सुसुरा तथा ।
 प्रथमप्रसूता तरुणी सुशीला दोषवर्जिता ॥
 सुवर्णशृङ्गतिलका घण्टाभरणभूषिता ।
 रक्तवस्त्रावृता रम्या ताम्रदोहनिकान्विता ॥
 पिण्याकपिटकीपेता सहिरण्या च शक्तितः ।
 सप्तधान्ययुता देया ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
 पुराणपाठके तद्विज्योतिःशास्त्रविदे तथा ।
 देया न वेदरहिते नवकव्रतिने क्वचित् ॥
 द्रव्यैरेभिः समायुक्ता पुण्येऽपि विधिपूर्वकं ।
 दद्यान्मन्त्रेण राजेन्द्र पुराणपठिते न तु ॥
 इन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषी शुभा ।

महिषीदानमहात्म्यात् सास्तु मे सर्वकामदा ॥

धर्मराजस्य साहाय्येयस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः ।

महिषासुरस्य जननी या सास्तु वरदा मम ॥

दानमन्त्रः ।

दद्यात् प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणे तां पयस्विनीं ।

प्रतिग्रहः स्मृतस्तस्याः पृष्ठदेशे स्वयम्भवा ॥

अत्रेदं दानवाक्यं ।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इमां महिषीं प्रथमप्रसूतां तरुणीं सुवर्णशृङ्गीं*, सुवर्णतिलकां सुवर्णाभरणां वण्टाताम्र-
दोहनकान्वितां पिष्टाकपिटकोपेतां सप्तधान्यपुतां पादुकवतीं
यमदैवतां अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेत्युक्ता पूर्वाक्तं
मन्त्रमुदाहरेत् ।

अमुकसगोत्रायेत्यादि एतन्महिषीदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणा-
मिदं हिरण्यं तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

एवं दत्त्वा विधानेन ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् ।

क्षमापयेत्ततोविप्रान् सुसंतुष्टो भवेति च ॥

अनेन विधिना दत्त्वा महिषीं द्विजपुङ्गवे ।

सर्वान् कामानवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

या स्त्री ददाति महिषीं सा राजमहिषी भवेत् ।

महाराजः पुमान् राजन् व्यासस्य वचनं यथा ।

यज्ञयाजी भवेद्विप्रः क्षत्रियोविजयो भवेत् ॥

* सर्पशृङ्गीमिति कचित्पाठः ।

वश्यस्तु धान्यधनवान् शुद्रः सर्वार्थसंयुतः ।
 तस्माच्चरेण दातव्या महिषी विभवे सति ॥
 पुत्रपौत्रप्रपौत्रार्थमात्मनः शुभमिच्छता ।
 दशधेनुसमां राजन्महिषीं नारदोऽब्रवीत् ॥
 विंशधेनुसमां व्यासः सर्वदानोत्तमां कविः ।
 सगरेण ककुत्स्थेन धन्वुमारेण गाधिना ॥
 दत्ताः संस्कृत्य विप्रेभ्यो महिष्यः सर्वकामदाः ।
 महिषीदानमहात्म्यं यः शृणोति सदा नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥
 दुग्धाधिकां हि महिषीं नवमेघवर्णां
 सन्तुष्टतर्षकवतीं जघनाभिरामां ।
 दत्त्वा सुवर्णतिलकां दिजपुङ्गवाय
 लोकद्वयञ्च जयतीह किमत्र चित्रं ॥

इतिमहिषीदानविधिः ।

अथ मेघीदानं ।

तत्र कश्यपः ।

योपि दद्यादविज्ञात्र ब्राह्मणाय मनोरमां ।
 सौम्यग्निलोकमासाद्य भुङ्क्ते भोगान् सुशोभनान् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मेघोमशेषपापघ्नीं दत्त्वा याति परं पदं ।
 वारुणं लोकमाप्नोति दत्त्वोरभं नरोत्तम ॥

भविष्योत्तरे ।

श्रीभगवानुवाच ।

शृणु पार्थ परं दानं सर्वकिल्बिषनाशनं ।
यहस्त्वा विविधं पापं सद्योविलयमुदति ।
सुवर्णरोमां सौवर्णीं प्रत्यक्षां वा सुशीभनाम् ।
सुवर्णतिलकोपेतां सर्वालङ्कारभूषिताम् ।
कौशेयपरिधानाञ्च दिव्यचन्दनभूषिताम् ।
दिव्यपुष्पोपहारान्तु सर्वधातुरसैर्युतां ॥
सप्तधान्यसमायुक्तां फलपुष्पवतीं तथा ।
शतेन कारयेत्ताञ्च सुवर्णस्य प्रयत्नतः ॥
यथा यत्तथाथवा कुर्याद्वित्तशायनं न कारयेत् ।
अयने विषुवे पुष्ये ग्रहणे शशिसूर्ययोः ॥
दुःखप्रदर्शने चैव जन्मर्चे तिथिसंचये ।
यदा वा जायते वित्तं चित्तं श्रद्धासमन्वितम् ।
तदैव दानकालः स्याद्यतोऽनिव्यं हि जीवितं ।
दद्यात्तौर्ध्वं गृहे वापि यत्र वा रमते मनः ॥
तत्र संस्थाप्य देवेभ्यमुभया सह शङ्करम् ।
ब्रह्माणं सह गायत्र्या सञ्चोक्तं श्रीधरं तथा ॥
रत्या सह तथानङ्गं लोकपालान् ग्रहानपि ।
तान्तु पूज्य विधानेन गन्धपुष्पनिवेदनैः ॥

उमाशङ्कररूपमाह ।

विश्वकर्मा ।

चर्माम्बरचतुर्विहः शूलखट्वाङ्गपाशधृक् ।

पृषाङ्कः शङ्करो गौरौ वामोक्तङ्गे स्थिता भवेत् ॥

ब्रह्मगायत्रीरूपन्तु, पद्मपुराणोक्तब्रह्माण्डदाने द्रष्टव्यं ।

लक्ष्मीनारायणयोस्तु, हेमहस्तिरथदाने । रत्ननङ्कयोस्तु,
कल्पपादपदाने, लोकपालानाथ, ब्रह्माण्डदाने, सहस्रपाणिच,
सहदानेषु वक्ष्यन्ते नानि च यथाशक्ति सुवर्णमयानि कर्त्तव्या-
नीति ।

तदये कारयेदोमन्तिलाज्येन महीतले ।

अलङ्कृत्य द्विजं शान्तं वामोभिः परिपूज्य च ।

तस्मिन्मन्त्रैर्होमं कर्त्तव्योज्ज्वलितेऽनले ।

ततस्तांस्तिलकुम्भस्यान् लवणाभिसुखस्थितान् ।

पूजयित्वा विधानेन मन्त्रसेतमुदोरयेत् ।

रोमस्त्वस्त्रांसमज्जाद्यैः सर्वोपकरणैः सदा ।

जगतः संप्रवृत्तोसि त्वामतः प्रार्थयेद्विभं ।

वाञ्छनःकायजनितं यत्किञ्चिन्मम दुष्कृतं ।

तत् सर्वं विलयं यातु त्वद्दानमुपसेवितं ।

एवमुच्चार्य तां दद्याद्वाङ्मणाय कुटुम्बिने ।

दानवाक्यन्तु, महिषीदानवदवगन्तव्यं

केवलं महिषीस्थाने भिषीप्रयोग इति ।

नाभिभाषेत्ततोदत्त्वा न सुखं चावलोकयेत् ।

दुष्टप्रतिषेधहतोविप्रो भवति पातको ॥

नोर्णायुर्दक्षिणाहीना दातव्या नाविधानतः ।

दक्षिणा विधिना हीना दुःखशोकावहा भवेत् ॥

पुरा दत्तमिदं दानं गौर्या दत्तगृहस्थया ।

तेन शुभपतिर्लब्धः सर्वदेवनमस्कृतः ॥
 इन्द्राद्या स्वर्गरोमाणां शतं दत्तं दिधानतः ।
 सर्वदेवपतिर्लब्धः साद्यापि दिवि मोदते ॥
 नलेन दत्तमेतद्दि राज्यं कृत्वा दिवङ्गतः ।
 रुक्मिण्याहं पतिर्लब्धः सौभाग्यमनुत्तमं तथा ॥
 दानस्यास्य प्रभावेण पुत्रा बहुवृत्तान्विताः ।
 अपुत्रोलभते पुत्रं अधनोलभते धनं ॥
 दत्त्वा दानं शुभाङ्गान्तिं विपुलाश्च तथा श्रियम् ।
 य इमं शृणुयान्नित्यन्दानकल्पमनुत्तमम् ।
 अहोरात्रकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 मेघोमशेषकलुषापहरातिशस्तां
 दाने सदैव रसधातुयुतां सधान्यां ।
 तामादरेण कुरुनन्दन देहि दत्त्वा
 येनास्तपापतिमिरः सवितेव भासि ।

इति मेघोदानविधिः ।

अथ मेघदानम् ।

तत्र बोधायनः ।

अग्नेर्मन्थं भवेत्तस्य यस्तेताग्निविनाशकः ।
 वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं वयोक्तं ब्रह्मण पुरा ॥
 पलाङ्गेन तदर्धेन तदर्द्धाङ्गेन वा पुनः ।
 राजतं कारयेत् सौम्यमग्नेर्वाहनमुत्तमम् ।

सौवर्णाच्च सुराः कार्य्याः श्वेतवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
 श्वेतमाख्यैः श्वेतगन्धैर्धूपन्दद्यान्मधूत्कटम् ।
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य पुनस्तं पूजयेत् सुधीः ।
 तन्दुलानां परीमाणं द्रोणद्वयमुदाहृतम् ॥
 आग्नेय्यां दिशि होमश्च समिदाज्यतिलैरपि ।
 आचार्येण विनीतेन सर्वशास्त्रार्थवेदिना ॥
 बह्वृचेनच कर्त्तव्यस्तत्र मन्त्रानिमान् शृणु ।
 अग्निर्मूढति मन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते ॥
 अग्नेनयेत्याज्यहोमोप्यग्निनाम्निस्तिलाक्षतैः ।
 मन्त्राध्यायोक्तमन्त्रेण चाग्निं संस्थापनं भवेत् ॥
 अग्नेः प्रागुत्तरे देशे शुभं कुशन्तु विन्यसेत् ।
 प्रणीतामोक्षपर्यन्ते कृते स्नानं विधीयते ॥
 आपोहिष्टेत्यपि ऋचं हिरण्येति चतुर्ऋचं ।
 पवमानानुवाकेन मार्जयेद्द्रोणिणं ततः ॥
 शन्नोदेच्यनुवाकेन शान्तिं चापि प्रकल्पयेत् ।
 तस्मै हुतवते रोगी प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ॥
 पूजिताय यथाशक्त्या दद्यात्तन्तु सदक्षिणं ।
 देवानां योमुखं हव्यवाहनः सर्वपूजितः ॥
 तस्य त्वं वाहनं पूज्यं देवैः सेन्द्रैश्चैर्हर्षिभिः ।
 अग्निमान्यं पूर्वैकैर्मविपाकोत्थन्तु यन्मम ।
 वक्तव्यं नाशय क्षिप्रं जठराग्निं प्रवर्धय ॥

दानमन्त्रः ।

एवं विप्राय योदद्यादग्नेर्वाहनमुत्तमम् ।

बलवानग्निमान्मर्त्यो जीवेद्वर्षगतं पुनः ।

ततःस्ववशुभिर्विप्रैः स्नात्वा भुञ्जीत मानवः ॥

इति मेषदानं ।

अथ क्रमप्राप्तानां दगधेनुदानानां प्रागभिहितत्वान्नेषी-
दानप्रसङ्गादजादानमारभ्यते ।

अथाह सुमन्तुः ।

प्रजापतिस्तपस्तप्ता प्रजासुत्याश्च यज्ञतः ।

यज्ञार्थं तक्षुतं कल्प्य पशुं यज्ञसमुद्भूतौ ।

दिरूपं त्रिपुरं द्रव्यं कृष्णसारं युवानकं ।

असमाप्तेस्तु यज्ञानां सत्राणां पितृकर्मणां ।

तत्कर्म विहितं देवैस्तद्दानञ्च निगद्यते ॥

अजापालो महीपालो अजादानैर्दिवङ्गतः ।

अयने विषुवेचैव युगादौ ग्रहणेषु च ॥

अमावास्यामजादानं पौर्णमास्याञ्च गम्यते ।

विधिं तस्य प्रवक्ष्यामि विश्वामित्रेण निर्भितं ॥

सर्वरत्नोपसम्पन्नां सप्तधान्योपरि स्थितां ।

वस्त्रमाल्योपमालाञ्च भूषितां पशुजानकीं ॥

वज्रनेत्रां हेमशृङ्गीं ताम्रपृष्ठां सदोहनीं ।

ससुतां रौप्यपादाञ्च कुक्षौ दद्यात्तिलोदकं ॥

गोदानवत् प्रयुञ्जीत मन्त्रेणानेन संयतः ।

मन्त्रवासे अजे स्रष्टे यज्ञसंपत्करे शुभे ।

सृष्टा त्वं दह मे पापं जन्मान्तरगतैः कृतं ॥

दानमन्त्रः ।

एवं समुच्चरेद्भक्त्या द्विजहस्ते जलं क्षिपेत् ।
 प्रीयतां यज्ञनाथाय वासुदेवाय वै नमः ॥
 एवं प्रदक्षिणीकृत्य सूर्य्यं समवलोकयेत् ।
 ततश्च गच्छेत् स्वगृहं हरिं संस्मृत्य मानवः ॥
 ये बालत्वे कृताः पापाः कामतोवाप्यकामतः ।
 यौवने यार्हकोन्मादे प्रसङ्गेनापि पातकं ॥
 अजादानस्य माहात्म्यात् निष्पापोज्जायते नरः ।
 पुत्रपौत्रसमायुक्तः सदाचारमतिखिरम् ।

महाभारते ।

अजामलकृतां दत्त्वा वज्रिलोके महीयते ।
 तमेव लोकमाप्नोति दत्त्वाजं विधिवच्चरः ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ये ये चेतसि संस्थिताः ॥

तथा ।

अजाविक्रमं महिषं दत्त्वा विप्राय शक्तिः ।
 घृतक्षीरवहा नद्यो यत्र यत्र स मोदते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उष्ट्रम्या गर्हभम्यापि यः प्रयच्छति तु द्विजे ।
 अजामुरभं तुगरं यथा शक्या सदक्षिणं ॥
 अलकां स समासाद्य यचेन्द्रैः स ह मोदते ।
 सर्वकामसमृद्धाया सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥

तस्मादजां प्रयच्छ त्वं ततः सर्वमवाप्स्यसि ।
 मन्त्रेणानेन विधिवदलङ्घ्य स्वयत्नितः ॥
 त्वं पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवती परं ।
 त्वत्प्रसूतोत्थिता यन्नास्तस्माच्छान्तिकरी भव ॥
 प्रतिगृह्णीत ताश्चैव पृष्ठदेशे द्विजोत्तमः ॥

दानवाक्यन्तु, महिषीदानवद्विज्ञेयं ।

एवं प्रदाय विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अश्वमेधफलं प्राप्य मोदते वैष्णवे पुरे ॥

इत्यजादानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-
 सकलविद्याविशारद श्रीहेमाद्रि-विरचिते चतुर्वर्ग-
 चिन्तामणौ दानखण्डे कृष्णाजिनादि-
 दानप्रकरणम् ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

अथ देवतादानानि ।

ग्राहता यस्य यज्ञेष्वनवरतपरीरम्भसम्भोगलीला-
शर्मं स्वर्मानिनीनां कथमपि शिथिलीकृत्य तोकान्निवृत्ताः ।
गौर्वाण्येषिमुख्यास्त्रिभुवनजयिभिर्बच्चरित्रैः प्रवित्रं
धात्रीमासाद्य सद्यः स्वभवनगमनं विस्मिता विस्मरन्ति ॥
विस्त्रोपकृतिशीलेन तेन हेमाद्रिशूरिणा ।
क्रमेण देवतादानमिदानौमुपवर्ण्यते ॥

तत्र वौडायनः ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं कारयेत् कांस्यतोपिवा ।
यदार्कमूलकाष्ठेन विघ्नं विभवतो नरः ॥
पुष्करं कल्पयेद्द्वैमं सौवर्णं लोचनद्वयं ।
आस्तुच्च कल्पयेत्तस्य यथा देवो विनिर्मितः ॥
नागयज्ञोपवीतश्च कल्पयेत्तस्य गुल्मवान् ।
धनन्तरं तं वासोभिस्सन्दनागुरुपूजितं ॥
सहिरण्यं ब्राह्मणाय स्वगत्वा पूजिताय तु ।
ऊतहीमाय ग्रान्ताय सर्वशास्त्रार्थवेदिने ॥

मन्त्रेणानेन विधिवदक्षिणाभिमुखाय तु ।
विनायक गणेशान सर्वदेवनमस्कृत ॥
पाव्तौनन्दन मम गुह्यमाशु विनायय ।

दानमन्त्रः ।

कृतेनानेन दानेन निरोगो जायते नरः ॥

इति विनायकदानविधिः ।

तथा ।

ब्राह्मणस्वामरोधेन ह्यपस्मारो भवेन्नरः ।
वक्ष्ये तस्य प्रतीकारन्दानहोमक्रियादिभिः ॥
पलेनवा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।
विनायकप्रतिकृतिं कुर्यात् स्त्रणेन शोभनां ॥
राजतश्च तथा नागमुपवीतं प्रकल्पयेत् ।
पुष्करं पद्मरागेण हस्तं रत्नैः प्रकल्पयेत् ॥
विनायकार्धमानेन चाखुन्देवस्य कल्पयेत् ।
तस्याप्यङ्गे प्रदेवानि रत्नानि विविधानि च ॥
माणिक्येन प्रकुर्वीत चक्षुषौ तस्य शोभने ।
पूर्वदुर्गमण्डपद्वयार्धैः षोडशभिर्दृढं ॥
यदा द्वादशभिः कुर्यादष्टाभिर्ध्वा प्रयत्नतः ।
मण्डपस्य चतुर्भागां वेदिकामपि कल्पयेत् ॥
रात्रौ विनायकस्यापि ह्यधिवासनमिच्छते ।
चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सार्धमाचार्यैः सर्वशस्त्रवित् ॥
स्वयमेव हि आचार्यो धर्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः ।

कुलीनी नच वृद्धयः सर्वप्राणिहिते रतः ॥
 रात्रौ जागरणं कृत्वा मध्यरात्रे बलिं हरेत् ।
 मत्स्यमांसेन सहितं तथा चोरीदनेन च ॥
 आचार्यः प्रयतोभूत्वा मन्त्रेणानेन संयतः ।
 पूर्वस्यान्दिशि तं दद्याद्वलिं वै सार्वकामिकं ॥
 आदित्या वसवोरुद्रा देवा भूतानि सर्वशः ।
 सर्पाः पिशाचा डाकिन्यः ग्राकिन्यः पान्यदेवताः ॥
 अथस्माराभिदैवञ्च वेताला नैऋतास्तथा ।
 बलिदानेन दत्तेन शान्तिं कुर्वन्तु सर्वशः ॥

बलिदानमन्त्रः ।

ततः प्रभाते विमले स्नात्वा स्रहतवाससः ।
 भूषिताः कटकैः सम्यक् उपवीताङ्गुलीयकैः ॥
 कुण्डानि दिक्षु चत्वारि मेखलासंभृतानि तु ।
 कुर्यात्तेषु प्रकुर्वन्ति होममन्त्रैः स्वकैः सदा ॥
 पूर्वस्मिन्वह्नयः कुर्यात्समिदाज्यचरुत्कटं ।
 विनायकं समुद्दिश्य गणानां त्वेति मन्त्रतः ॥
 तत् पुरुषाय विश्वे वक्रतुण्डाय धोमहि तन्नोदन्तो प्रचोदयात् ।
 अध्वर्युर्दक्षिणे कुण्डे कुर्याद्दोमं समाहितः ।
 हन्दोगः पश्चिमे वा पि तद्देवत्येन होमयेत् ॥
 आध्वर्ष्योत्तरे च कुण्डे होमं प्रकृत्ययेत् ।
 विनायकाय देवाय सर्वभूतहिताय च ॥
 गणपत्ये नियुक्ताय हं फट् स्वस्ति स्वधा नमः ॥

समिदाज्यचरुं हुत्वा पूर्णाहुत्यन्तमेव हि ।
 आचार्यः प्रतिमानां तु ब्राह्मणैः सह संयुतः ॥
 आसने वेदिकामध्ये वितानादिसुशोभिते ।
 तिलानामुपरि स्थाप्य गन्धमाल्यैः प्रपूजयेत् ॥
 वस्त्रैर्नानाविधैः शुभ्रैः केयूरकटकादिभिः ।
 उपचारैः षोडशभिर्नैवेद्याय च मोदकाः ।
 यथा देवे तथा चार्य्यं पितृभ्योऽपि कल्पयेत् ॥
 आचार्यः परया भक्त्या गणेशाय प्रकल्पयेत् ॥
 अपूपपादि तन्वान्यथ कारयेत् भक्त्यादिकं ।
 निवेद्य पार्वतीञ्चापि देवदेवं महेश्वरं ॥
 पूजयेत् परया भक्त्या आचार्य्यं स्वयमेव हि ।
 तथैव रोगवान् भक्त्या संपूज्य गणनायकं ।
 गणानां त्वेति मन्त्रेण तूर्णीं शूद्रस्तु पूजयेत् ॥
 ततो मध्यन्दिने प्राप्ते प्रतिमां दक्षिणायुतां ।
 मन्त्रेणानेन दद्याच्च स रोगी प्राप्नुयुः स्वयं ॥
 उदङ्मुखोपविष्टाय ब्राह्मणायतिभक्तिः ।
 विनायकं प्रपन्नार्त्तिहरं विघ्नविनायकं ॥
 त्वं देवैः प्रथितः पूर्वं विघ्नविघ्नपरायणैः ।
 ब्राह्मणश्लासरोधेन यज्जातं मम वैकृतं ॥
 पूर्वकर्मविपाकेन ह्यपस्मारोन्मदादिकं ।
 जाड्यं वाप्यथ वाधिर्य्यं नासिक्खं वाथ भाषिणं ।
 त्वदर्चायाः प्रदानेन रोगमाशु विनाशय ॥

दानमन्त्रः ।

चतुर्णां ब्राह्मणानाञ्च यथा शक्त्वा च दक्षिणां ।
एवं कृत्वा गणपतेर्दानं मर्त्यः सुखी भवेत् ॥

इति विनायकदानविधिः ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यपित्तलतोपि वा ।

यदार्कमूलकाष्ठेन विभ्रं विभवतो नरः ॥

पुष्करं कल्पयेद्भूमं सौवर्णं लोचनद्वयं ।

आखुञ्च कल्पयेत्तस्य पादेन च सुवर्णकं ॥

नागाकारं चोपवीतं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।

तिलादृकद्वये वस्त्रयुग्मस्योपरि स्थापयेत् ॥

भूमौ शुद्धप्रदेशे तु भक्त्या प्रयतमानसः ।

वस्त्रेणावेष्टेऽ मतिवान् पूजयेत्तं विनायकं ॥

चन्दनागुरुधूपैश्च कुङ्कुमेनोपलेपयेत् ।

पूजयेद्वाहनं वापि यथा देवं तथैव हि ॥

आचार्यस्तु तिलैर्होमं कुर्यादष्टोत्तरं शतं ।

गणानान्वेतिमन्त्रेण तथैवाज्याहुतीः क्रमात् ॥

तस्मै होमं कृतवते शान्ताय प्रयतात्मने ।

धर्मशास्त्रप्रवीणाय वेदवेदाङ्गवेदिने ॥

स्वाचारायातिशिष्टाय दक्षिणाभिसुखाय च ।

शुक्लपत्रे चतुर्थान्तु सर्वमेतत् प्रकल्पयेत् ॥

पूजयेत्तं तत्राचार्यं वस्त्रेण प्रयतः शुचिः ॥

पूर्वकर्मविपाकेन द्रष्टव्यं कर्मकृतेन च ॥

ग्रीहगुल्मीदराठौला उदरव्याधयस्तु ये ।

तत्सर्वं नश्यते तूष्णं दाने दत्ते न संशयः ॥

मन्त्रेणानेन विधिवद्भक्त्या परमया युतः ।

विनायक गणेशान सर्वदेवनमस्कृत ॥

पार्वतीनन्दन मम शमय व्याधिमौदरं ।

गुह्यं ग्रीहानमष्टीलं व्याधिजातं यदौदरं ॥

तव दानेन सहता युक्तेनास्त्रुरतेन हि ।

नाशयाशु महेशानपुत्र भक्तस्य च प्रभो ॥

दानमन्त्रः ।

एवं कुर्याद्गणपतेर्दानं व्याधिविमोचनं ॥

इति विघ्नेशदानविधिः ।

अथ सरस्वतीदानम् ।

वायु पुराणे ।

वाग्विरोधं गुरोःकृत्वा भवेद्गद्गदवाक् नरः ।

तस्य वक्ष्ये प्रतीकारन्दानेन ऋषिभाषितं ॥

पत्नेनाथ तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।

सारस्वतीञ्च प्रतिमां कुर्याद्भुजचतुष्टयां ॥

वरदङ्गाक्षसूत्रं च विभ्रतीं दक्षिणे करे ।

पुस्तकञ्चाभयं वामे दधानां हंसवाहनां ॥

अतिशुभ्रेण रौप्येण कूटस्वर्णेन वा भवेत् ।

आसनञ्च प्रकुर्वीत सौवर्णं पद्ममुत्तमम् ॥

तस्योपरि च संवेश्य देवीं वागोश्वरीं पराम् ।

मुक्तादामभूषिताङ्गां शुक्लवस्त्रेण संयुतां ।
 वागीश्वरेण मन्त्रेण पूजयेत् सिततण्डुलैः ॥
 श्वेतपुष्पैः श्वेतगन्धैः संस्कृत्य विधिपूर्वकं ।
 ब्राह्मणः सर्वशास्त्रज्ञः कुशलः सर्वसम्मतः ॥
 मन्त्रवादप्रवीणश्च तेन होमश्च कारयेत् ।
 पायसञ्जुहुयादष्टगतं शालिमयं तथा ॥
 जुहुयात् समिधस्यापि तथान्यच्च तिलानपि ।
 सरस्वतीप्रेदमवदतिवा मन्त्रं पृथक्ते ॥
 कृते ब्रह्मोद्भासने तामाचार्याय निवेदयेत् ॥
 मन्त्रेशानेन विधिवत् प्राप्नुुखाय ह्युदङ्मुखः ।
 सम्पूज्य ब्राह्मणं सम्यक् वस्त्रालङ्कारपूर्वकम् ॥
 या वक्त्रे ब्रह्मणी देवौ या सा वागीश्वरो परा ।
 ब्रह्मविष्णुशिवैशान्यैः पूजिता सर्ववन्दिता ॥
 तुष्टा भवतु दानेन दत्तेनानेन वाक्परा ।
 वाग्विरोधं गुरोः कृत्वा यन्मेगद्गद्भाषणं ।
 तत् सर्वं चपय क्षिप्रं ब्राह्मी त्वं लोकपावनौ ॥

तथा दानमन्त्रः ।

अनुज्ञाप्य ब्राह्मणं तं स्वयं भुञ्जीत मानवः ॥

इति स्वरस्वतीदानविधिः ।

तथा ।

स्वरोपवाती वाचाश्च इर्त्ता मूकः प्रजायते ।

वक्ष्ये तस्य प्रतीकारन्दानहोमैर्नरोत्तमः ॥

पलाहेन तदहेन तदर्हाहेन वा पुनः ।
 रजतेन सुशुभेन कुर्यात् प्रतिकृतिं शुभां ॥
 स्वरस्वतीं चतुर्हस्तां पाशाङ्गकमण्डलुम् ।
 तथैवाभयहस्ताञ्च श्वेतवस्त्रेण संयुतां ॥
 श्वेतमाल्यैः श्वेतगन्धैर्मूलमन्त्रेण पूजयेत् ।
 होमञ्च कारयेत् तत्र समिदाज्यचरुत्कटं ॥
 सरस्वतिप्रेदमव इति मन्त्रय चोदितः ।
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञः स्वाचारः संयतेन्द्रियः ॥
 धर्मज्ञः सत्यवादी च मेधावी सुपदस्तथा ।
 एवंलक्षणसंयुक्तः सर्वत्राचार्य इत्यते ।
 प्रणम्य गृह्णानीय पूजयेद्भक्तिपूर्वकं ।
 एवं होमञ्च कृत्वा तु पूजयेच्च सरस्वतीं ।
 सरस्वत्यै नम इति यथा लिङ्गन्तु मन्त्रतः ।
 तस्मै हुतवते तान्तु देवौ दद्यात् सदक्षिणाम् ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।
 भोम्ये देवि महाभागे सर्वदेवनमस्कृते ॥
 पद्मासनगते सर्वजगतामार्त्तिहारिणि ।
 स्वरोपघातान्नदीयन्तु प्रज्ञाजाड्यमपानुद ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु प्रकृतिं सरस्वत्याः प्रयव्रतः ।
 स्वरोपघातजनितात् प्रज्ञाजाड्यादिमुच्यते ॥
 मेधाकरमिदं दानं सर्वेषां च विशेषतः ।

विशेषघायमुदितोजपस्योपक्रमो भवेत् ॥
 तदैतत् प्रथमं दानं कृत्वा जपमुपक्रमेत् ।
 नैवेद्यं पायसन्दद्यात् स्वयन्तदुपयोजयेत् ॥
 पूर्व्वद्युरुपवासञ्च कृत्वैवोपक्रमो भवेत् ।
 कायशुद्धिश्च कर्त्तव्या यावतालवणो भवेत् ॥

इत्यपरसरस्वतीदानविधिः ।

अथ घण्टादानम् ।

ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

गुरुणाञ्जननुज्ञातो यो वेदाध्ययनं चरेत् ।
 स प्रज्ञया विहीनस्तु संसारे जायते नरः ॥
 वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं शुद्धकांस्त्रयस्यैव दृढां ।
 शोभनां घाटवेद्वण्डं शुभरेखाविभूषिताम् ॥
 पलैस्तु कुर्याद्द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं तदर्थतः ।
 सुस्वरान्तामतिश्लक्ष्णां पञ्चगव्येन धावयेत् ॥
 श्वेतवस्त्रेण सम्ब्रीतान्तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
 तण्डुलानां परीमाणन्द्रीणानान्तरयमेव च ।
 तदर्द्धमथवा याञ्छां परीमाणं स्वयत्कृतम् ॥
 आचार्यः सर्व्वशास्त्रज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः ।
 धर्मशास्त्रे च कुशलः स्नाचारः सञ्चितेन्द्रियः* ।
 आह्वय परया भक्त्या स्वयमेव गृहं गतः ॥

तेनैव कारयेत् पूजां घण्टायाः शास्त्रचोदितैः ॥
 उपचारैः षोडशभिर्मन्त्रेणानेन भक्तितः ।
 आवाहयेत्तु वागीशां घण्टायां परमेश्वरो ॥
 एहोहि देवि सर्व्वेभिः घण्टायां सन्निधिं कुरु ।
 सर्व्वसत्त्वोपकारी त्वं ज्ञानमुद्रेपरात्परे ॥

आवाहन मन्त्रः ।

एवमावाह्य तां घण्टां ब्राह्मणश्चापि पूजयेत् ।
 ब्रह्मयज्ञानमन्त्रेण घण्टां पूज्य तथास्वरं ॥
 मन्त्राध्यायोक्तमार्गेण प्रतिष्ठाप्याथ भक्तितः ।
 होमं कुर्यात् प्रयत्नेन समिदान्वतिलैरपि ॥
 नैवेद्यं पायसन्दद्यात् देव्यै च ब्रह्मणे तथा ।
 सरस्वतिप्रेदमिति मन्त्रः सर्व्वं च सम्यतः ॥
 तस्मै हुतवते दद्यात्तां घण्टां पूजिताय तु ।
 मन्त्रेणानेन विधिवद्गौ पूर्व्वमुखः शुचिः ॥
 उदङ्मुखोपविष्टाय सतीयामथ भक्तितः ।
 गुरोरवज्ञया यच्च स्वाध्यायाध्ययनं कृतं ॥
 सरस्वति जगन्मातर्जगज्जाड्यापहारिणी ।
 साक्षाद्ब्रह्मकलत्रं त्वं विष्णुरुद्रादिभिस्तुता ॥
 तन्ममाध्ययनीत्यत्रं जाड्यं हर वरानने ।
 घण्टादानेन तुष्टा त्वं ब्रह्माणी लोकपावनि ॥
 एवं दानञ्च दत्त्वा च तमाचार्य्यं क्षमाप्य च ।
 अन्येभ्यः शक्तितोदद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम् ॥

ततः स्वशुभिः साधैः सात्वा भुञ्जीत मानवः ॥

एवं यः कुरुते दानं प्रज्ञाहीनो जडोऽथ वा ।

प्रज्ञावानजडोजन्तु जायते वाक्पतिर्यथा ।

जायते वाक्प्रवाहच, साक्षाद्भ्रातृप्रवाहवत् ॥

इति घण्टादानविधिः ।

अथ लक्ष्मीदानं ।

लिङ्गपुराणे ।

लक्ष्मीदानं प्रवक्ष्यामि महदैश्वर्यवर्धनम् ।

लूतादिद्वयनागाय विश्लेषेण शिवोदितम् ॥

पूर्वोक्तमण्डपं कृत्वा वेदिकोपरिमण्डले ।

श्रीदेवीमतुलां कृत्वा हिरण्येन यथाविधि ॥

सहस्रेण तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।

अष्टोत्तरशतेनापि सर्वलक्षणसंयुतां ॥

मण्डले विन्यसेत्तच्चोऽर्च्यं सर्वलङ्कारसंयुतां ।

तस्यास्तु दक्षिणे भागे स्थण्डिले विष्णुमर्चयेत् ॥

पूर्वोक्तेति, कुण्डमण्डप-मण्डलवेदिका-वितानादि-लिङ्गपुरा-
णोक्ततुलापुरुषविहितमिति वेदितव्यं, सहस्रादिसंख्याचात्र निष्कैः
परिपूरणीया, लिङ्गपुराणोक्तदानेषु प्रायशस्तैरेव व्यवहारदर्श-
नात् ।

लक्ष्मीलक्षणमुक्तं कल्पपादप्रदाने ।

अर्चयित्वा विधानेन श्रीसूक्तेन सुरेश्वरी ।

अर्चयेद्विष्णुगायत्र्या विष्णुं विश्वगुरुं हरिम् ॥

आराध्य विधिना सिद्धिं पूर्वतो होममारभेत् ।

समिद्धत्वा विधानेन आज्याहुतिमुपाचरेत् ॥

पृथगष्टोत्तरशतं होमयेद्वाङ्मणोत्तमः ॥

श्रीसूक्तं, हिरण्यवर्णां हरिणीमित्यादि, विष्णुगायत्री तु लिङ्ग-
पुराणएवोक्ता, नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धौमहि तन्नो विष्णुः
प्रचोदयात् इति, पूर्वोक्तमण्डले लक्ष्मीं विन्यस्य तस्या दक्षिणतः
स्यण्डिले विष्णुदेवत्वा गायत्र्या विष्णुदेवमाराध्य ततः पञ्चदश-
र्चेन श्रीसूक्तेन यथाक्रमं षोडशोपचारैः शिवं पूजयेत् आराध्य
सिद्धिमिति, सिद्धिलक्ष्मीः ।

कामिके तु ।

श्रीमन्त्रे ण यजेत्तद्धौ श्रीसूक्तेनाथ वार्धयेत् ।

पूर्ववद्विष्वपूजाच्च होमश्चैव विशेषतः ॥

एकहोमन्तु वा कुर्यात् प्रागुक्तविधिना गुरुः ।

सहस्रकलशाद्यैश्च त्रियमर्चा त्रियन्ददेदिति ॥

होमश्च श्रीसूक्तेनैव आहूय यजमानं तु तस्याः पूर्वदिशि-

स्थले ।

त स्मैतां दर्शयेद्देवीं दण्डवत् प्रणमेत् चित्ती ।

प्रणम्य विष्णुं तत्रस्थं शिवं पूर्ववदर्शयेत् ॥

पूर्ववदिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषवदित्यर्थः ।

तस्या विंशतिभागस्तु दक्षिणा वै प्रकीर्त्तिता ।

तद्दर्शना तु दातव्या इतरेषां यथार्हतः ।

ततस्तान् भोजयेद्विप्रान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥

तस्या लक्ष्मीप्रतिमायाः विंशांशस्य समानतो ॥

अन्यद्वनं गुरवे दक्षिणां दशांशमानं प्रत्येकऋत्विग्भ्यः इत-
रेभ्यो द्वारजापकेभ्योपि ऋत्विगर्धं ।

तदुक्तं वातुले ।

लक्ष्मीं प्रणम्य विद्वद्वाः श्रोत्रियेभ्यः समर्पयेत् ।
तस्माद्विंशतिभागस्तु दक्षिणा देशिकस्य हि ॥
तद्दशांशस्तु दातव्योज्ञा वेदविदाम्बरः ।
पुण्याहवाचकानां तु पूर्वोक्तं दापयेत् तथा ॥

इति लक्ष्मीदानविधिः ।

अथ नारायणदानम् ।

ब्रह्मप्रोक्तं ।

यज्ञविघ्नकरोमर्त्यो जायते चान्द्रवृद्धिमान् ।
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारन्दानहोमादिकर्मणा ॥
कुर्यात् स्वर्णमयीं मूर्तिं शुभां नारायणस्य तु ।
व्यावहारिकनिष्काभ्यामेकेनाथ तदर्द्धतः ॥

नारायणलक्षणमुक्तं,

हेमहस्तिरथदाने ।

प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन स्थापयेत् कुङ्कुमोपरि ।
क्षेतवस्त्रेण संवेष्टा गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥
उपचारैः षोडशभिराचार्यैः वैष्णवः शुचिः ।
सर्वगास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ब्रह्मविद्यासुनिष्ठितः ॥

होमश्च कारयेत्तत्र ह्याग्नेय्यां दिशि शास्त्रतः ।
 समिदाज्यतिलैश्चैव मूलमन्त्रेण वै समित् ॥
 आज्यं नारायणायेति तिलान् व्याहृतिभिर्हुनेत् ।
 रोगी तथार्चयेद्देवं नारायणमनामयं ।
 मूलमन्त्रेण विधिवन्नेवेद्यं चरुरिष्यते ।
 नमोन्तं नाम सोद्धारं मूलमन्त्रः प्रकीर्त्तितः ॥
 ततस्तां प्रतिमान्दद्यात् प्राप्नुुखाय हृदयसुखः ।
 मन्त्रेणानेन विधिवद्भक्त्या परमया युतः ॥
 नारायण जगन्नाथ गङ्गचक्रगदाधर ।
 पूर्वजन्मनि यज्ञादेर्विघ्नाद्यद्वैकृतं मम ॥
 अन्धबुद्धिमहारोगं दानेनानेन तोषितः ।
 चक्रहस्त गदापाणे शमयाशु जगत्पते ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं देवं चमाप्य ब्राह्मणं ततः ।
 विप्राणां भोजनं दद्यात् स्नात्वा भुञ्जीत वन्धुभिः ॥
 एवं कृत्वा समाप्नोति नौरीगत्वं नरोभुवि ।
 आरोग्ययुक्तो नित्यं स सुचिरं सुखमेधते ॥
 इति नारायणमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ गोपालमूर्त्तिदानं ।

तथा ।

नक्तान्धं जायते तस्य योगवां नयनद्वये ।

करोति शूलप्रक्षेपं तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं ॥
 विष्णोः शीगोपवेष्टस्य यथा गत्वा च भक्तिः ।
 सुवर्णेन प्रतिकृतिं वेश्नुवादनतत्परां ।
 वर्हापीठकसंयुक्तां द्विसुजामूर्ध्वसंस्थितां ॥
 कारयित्वा शुभाकारां प्रक्षाल्य शुभवारिणा ।
 वस्त्रेण वेष्टयित्वा च गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य यथा विभवतः स्वयं ॥
 पूजाय मूलमन्त्रेण कुर्यादेवस्य भक्तिः ।
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
 एवंभूतं समानीय तेन पूजां प्रकल्पयेत् ।
 होमं चैव प्रकुर्वीत समिदान्यतिलैरपि ॥
 इदं विष्णुः प्रतद्विष्णुर्विष्णोर्नुकमितिक्रमात् ।
 मन्त्राध्यायोक्तमार्गेण चाम्नेः संस्थापनं भवेत् ॥
 प्रणीतामोचपर्यन्तं कृत्वा देवं प्रपूजयेत् ।
 देवस्य दद्याच्चैवेद्यं हविः सर्वं समन्ततः ॥
 अष्टोत्तरशतेनापि मूलमन्त्रेण वै श्रुतं ।
 जुहुयादथ रोगी तु प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः ॥
 शुकाम्बरधरः शुकलग्नमाल्यानुलेपनः ।
 सदक्षिणां च तान्दयात् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवच्चमस्कृत्यातिभक्तिः ॥

गोविन्द गोपीजनवत्तमेश

कंसासुरघ्न त्रिदशेन्द्रवन्द्य ।

गोवर्धनाद्रिप्रवरैकहस्त

संरक्षिता श्रेयसवामनीक ॥
 गोचक्षुषां चातिनिरोधजेन
 पापेन मे नाशय आम्बमेतत् ।
 त्वदीयदानेन सुहृष्टरूपं
 नक्ताम्बमेतत् समुपाकरोतु ॥

दानमन्त्रः ।

एवं कृत्वा प्रतीकारं गोपवेषधरस्वतु ।
 तत् चणादेव हि सुखी जायते नात्र संशयः ॥

इति गोपालमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ वराहदानं ।

भविष्योत्तरात् ।

श्रीकृष्णउवाच ।

दानमादिवराहस्य कथयामि शुधिष्ठिर ।
 धरण्यां यत् पुरा प्रोक्तं वराहवपुषा मया ॥
 पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वदानोत्तमोत्तमं ।
 महापापादिदोषघ्नं पूजितं मुनिसत्तमैः ॥
 देयं सङ्क्रमणे भानोर्यहणे दादयीतिद्यौ ।
 यन्नीलवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने ॥
 यदा वा जायते वित्तं चित्तं श्रद्धासमन्वितं ।
 तदैव तस्य कालः स्याद्भुवं जीवितं यतः ॥
 कुरुचेत्तादितीर्थेषु गङ्गाद्यासु नदीषु च ।

गोष्ठे देवालये वापि रम्ये वाघे गृहाङ्गणे ॥
 देयं पुराणविधिना ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
 अव्यङ्गाय शुशीलाय वेदवेदाङ्गवादिने ॥
 देशं कालञ्च पात्रञ्च यथावत्ते मयोदितं ।
 शृणु दानविधिं पुण्यं सर्व्वपापहरं परं ॥
 पूर्व्वोत्तरपक्षां भूमिं गोमयेनोपलेपयेत् ।
 कुशैरास्तीर्य्य तां पार्श्वे प्रणवाच्चरमन्वितैः ॥
 उपरिष्ठान्तिलैस्तेषां वाराहं परिकल्पयेत् ।
 द्रोणैश्चतुर्भिः सम्पूर्णन्तर्द्धेनाथ वा पुनः ॥
 आदकेनापि कुर्व्वीत वित्तशाठ्यं न कारयेत् ।
 सुवर्णेन खुरो काय्यो भुजौ चक्रगदान्वितौ ॥
 राजतीक्ष्णारयेहंष्ट्रां पद्मरागविभूषितां ।
 गङ्गाञ्च स्थापयेत् पार्श्वे वनमालां हिरण्मयीं ॥
 पुष्पैर्व्वा कारयेद्दिद्वान् पादौ रौप्यमयो तथा ।
 दंष्ट्रायलग्नवसुधां सोवर्णीं कारयेच्छुभां ।
 सर्व्वधान्यरसोपेतां वस्त्रालङ्कृतवियहां ॥
 द्रोणादिलक्षणं मुक्तं, परिभाषायां ।

• पृथोलक्षणञ्च धरादाने द्रष्टव्यं ।

प्रच्छाद्य वस्त्रेर्देवेशं वराहं सर्व्वकामदम् ।
 रोमराजिङ्गुगैः कृत्वा गन्धपुष्पै रथार्चयेत् ॥
 नवग्रहमखः काय्यो होमद्यात्र तिलैः स्मृतः ।
 एवं संस्नाप्य विधिवत्ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ॥

वराहा शेषदुष्टानि सर्वपापफलानि च ॥
 मर्द्दं मर्द्दं महादंष्ट्रं भास्वत्कनककुण्डलं ।
 गङ्गचक्रासिहस्ताय हिरण्याक्षान्तकाय च ॥
 दंष्ट्रोद्धृतचित्तिपते त्रयीमूर्त्तिमते नमः ।
 इत्युच्चार्य नमस्कृत्य त्रिकृत्वा तु प्रदक्षिणं ॥
 ततस्तं ब्राह्मणे दद्याद्यथालङ्कारविग्रहम् ।
 प्रतिग्रह्य तस्योक्तः पादयोः परमर्षिभिः ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा वराहं दक्षिणान्वितम् ।
 आचार्यमथ संपूज्य प्रणिपत्य चमापयेत् ॥
 एवं दत्त्वा महीनाथ वराहं सर्वकामदं ।
 यत्फलं समवाप्नोति पार्थ तत् केन वर्ण्यते ॥
 सर्वदानेषु यत् पुण्यं सर्वक्रतुषु यत् फलं ।
 तत् फलं समवाप्नोति दत्त्वा देवं जनार्दनं ॥
 यथा समुद्धृता देवी वराहेण वसुधरा ।
 तथा कुलं समुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥
 ब्राह्मणचत्त्रियविशां स्त्रीणां शूद्रजनस्य च ।
 एतस्माधारणं दानं शैववैष्णवयोगिनाम् ॥

विप्राय वेदविदुषे नृवराहरूपं
 दत्त्वा तिलानपि सुवर्णमयं सुवस्त्रं ।
 उद्धृत्य पूर्वपुरुषान् सकलत्रयिभिः
 प्राप्नोति विष्णुभुवनं सुरसिद्धलुष्टं ॥

इति वराहदानविधिः ।

अथ नरसिंहदानम् ।

कालिकापुराणे ।

नृसिंहं चाथ रौक्मन्तु कृत्वा चतुर्भुजं विभुम् ।

ताम्रपात्रे प्रतिष्ठाप्य रौप्ये दंष्ट्रे प्रकल्पयेत् ॥

चक्षुषी पद्मरागेण नखानां विद्रुमास्तथा ।

पुष्परागं भ्रुवोर्देशे कर्णयोर्हरीरकावुभौ ॥

नृसिंहरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरात् ।

कार्यंस्तु भगवान् विष्णुर्नरसिंहबपुर्दरः ।

पौनस्कन्ध-कटि-ग्रीवः कथमध्यः कशोदरः ॥

सिंहासनो नृदेहश्च नीलवासाः प्रभान्वितः ।

आलीङ्गस्थानसंस्थानः सर्वाभरणभूषणः ॥

ज्वालमालाकुलमुखोज्ज्वलत्केसरमण्डलः ।

हिरण्यकशिपोर्वक्षःपाटयक्षरैः खरैः ॥

देवजानुगतः काव्यो हिरण्यकशिपुस्तथा ।

देवस्य शङ्खचक्राभ्यां भूषितोर्वकरद्वयद्विति ॥

गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्जागरन्तव कारयेत् ।

राजवर्त्म च वैदूर्यं इन्द्रनीलं सुमस्तके ॥

कृत्वा रूपमिदं रम्यं तत्पात्रं मधुना बुधः ।

पूरयेत् खण्डमिश्रेण तत्र देवं पुनर्न्यसेत् ॥

वस्त्रयुग्मेन संच्छ्रवं आसने विनिवेशयेत् ।

नैवेद्यं कल्पयेदद्यां भक्ष्यैर्नानाविधैर्बुधः ॥

वितानोपरि संयुक्तं पुष्पदामभिरर्चयेत् ।

गन्धपुष्पैस्तथाधूपैर्जागरं चाश्वाकारयेत् ॥
 कृत्वा समस्तमेतत्तु हरये पूर्ववद्देत् ॥
 यत्किञ्चित् प्राग्विनिर्दिष्टं कुर्यात् सर्वमिहापि तत् ॥
 प्राग्विनिर्दिष्टमिति वैष्णवमन्त्रेण पूजनं, मूलमन्त्रेण अष्टो-
 त्तरशतं तिलाज्यहोमः द्वादशेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सदक्षिणमन्नदान-
 मिति ।

कार्त्तिक्या वाद्य वैशाख्यामाश्रित्य द्वादशीमथ ।
 कृत्वा विधिभिर्न सम्यक् नूनं तत्पदमश्रुते ॥
 अरण्ये वायु संयामे तत्स्वरैर्द्रष्टृभिर्वर्तते ।
 न भयं जायते तस्य सकृद्यस्त्वे तदाचरेत् ॥
 विदार्य चापदो घोरात् धनमायुः प्रयच्छति ।
 सन्ततिं चैव रूपञ्च सौभाग्यञ्च मनोरथान् ॥
 एवं भवति यत् पुण्यं नृसिंहाकृतिदानतः ।
 तेन विष्णोः पदं प्राप्य तत्र क्रीडन्ति देहिनः ॥
 एतत् श्रुत्वा महत् पुण्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 धनमायुर्विर्वर्तत श्रावकस्य विशेषतः ।
 श्रावके दक्षिणान्दद्यात्कृत्वा चात्मविभूतये ॥

इति नृसिंहदानविधिः ।

अथ लक्ष्मीनारायणदानम् ।

तत्र बौद्धायनः ।

लक्ष्मीनारायणं रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।

लक्ष्मीनारायणरूपमुक्तं कामिके ॥

पलेन वा तदर्धेन तदर्धेनाथ वा पुनः ।
 पद्मासनगतं कुर्यादेवदेवं चतुर्भुजं ॥
 दक्षिणाधःकरे पद्मं शङ्खमूर्धकरे न्यसेत् ।
 वामोर्ध्वे च भवेच्चक्रं लक्ष्मीपृष्ठे करोऽपरः ॥
 वामोत्तङ्गगता लक्ष्मीरक्षपात्रकरा भवेत् ।
 दक्षिणश्च भुजोदेव्याः पृष्ठे देवस्य चक्रिण इति ॥
 गरुडं राजतं कुर्यादेवदेवस्य वाहनम् ।
 पक्षौ च तस्य सोवर्णौ सोवर्णौचैव नासिका ॥
 वस्त्रैरत्यन्तरुचिरैः परिधाप्यातिकौतुकम् ।
 मुक्तादामपरिचितं चन्दनागुरुलेपितम् ॥
 अर्घयेत् कुसुमैर्युग्मं लक्ष्मीनारायणात्मकं ।
 प्रसन्नं रमणीयञ्च गरुडोपरिसंस्थितं ॥
 ततो विप्रं समाह्वय सुशीलं लक्षणान्वितम् ।
 आचारवन्तं धर्मज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
 प्रतिग्रहनिवृत्तञ्च श्रुतिस्मृतिपथे स्थितं ।
 स्वयं भक्त्या समानीय पूजयेदस्त्रकुण्डलैः ॥
 कुङ्कुमागुरुकर्पूरैरुपवीताङ्गुलीयकैः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन होमं तत्र तु कारयेत् ॥
 मन्त्रेणानेन तन्दद्यात् सर्वलोक नमस्कृतम् ।

लक्ष्मीपते देवकिनन्दनेन

चोराब्धिं शायिन् वचसामगम्य ।

गोविन्ददामोदर वातरक्तं ।

विनाशयाशु क्षपितारिवर्गं ॥

दानमन्त्रः ।

लक्ष्मीनारायणस्यैवं मूर्तिं दत्त्वातिभक्तितः ॥

आरोग्यवान् सुखी नित्यं जायते नात्र संशयः ।

इति लक्ष्मीनारायणमूर्तिदानविधिः ।

अथ गरुडदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सौवर्णं राजतं वापि गरुडं कारयेत् सुधीः ।

ताम्रेण वा यः पलतः स्वयत्त्वा वापि नारद ॥

नासिकां स्वर्णमयीं कुर्यात् कुर्यान्नेत्रद्वयं तथा ।

गरुडमूर्तिलक्षणन्तु, तिथिदानप्रकरणस्थितैकादशीविहितं
गरुडदाने विलोकनीयम् ।

श्वेतवस्त्रेण सम्वेष्ट्य ताम्रपात्रोपरि स्थितम् ।

चन्दनागुरुकपूरेः श्वेतमात्रैर्विशेषतः ॥

पूजयेत्परया भक्त्या गायत्र्या गरुडाह्वयम् ।

होमं कुर्याच्च तत्रैव समिदान्यतिलैस्तथा ॥

ब्राह्मणः सर्वशास्त्रार्थकुशलोनिर्मलात्मवान् ।

वैष्णवो धार्मिकः शान्तः स्वाचारः सञ्जितेन्द्रियः* ॥

तत् पुरुषाय विद्महे पक्षिराजाय धीमहि तन्नः सुपर्णः
प्रचोदयात् ।

* संयतेन्द्रिय इति क्वचित्पाठः ।

तत् पुरुषाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नोऽसुतमयनः प्रचो-
दयात् ।

तत् पुरुषाय विद्महे वैनतेयाय धीमहि तन्नोऽस्तार्यः प्रचो-
दयात् ।

समिदाज्य तिलानान्तु मन्त्रा एते यथा क्रमम् ।

ततः शुक्लाम्बरधरः* शुक्लगन्धानुलेपनः ॥

यजमानः स्वयं भक्त्या शुचिः प्रयतमानसः ।

ब्राह्मणाय प्रदद्यात्तं हृदि नारायणं स्मरन् ॥

मन्त्रेणानेन सम्पूज्य वस्त्राद्यैश्च स्वशक्तितः ।

विहङ्गराज पक्षींश्च सुपर्णीतिनय प्रभो ॥

सर्पांश्च विषट्कत्तं पूर्वजन्तानि यत् कृतं ।

देवद्रव्यापहरणं तेन यदैकृतं मम ॥

विनाशयाशु मे सर्वं श्रीनारायणवाहन ।

ततो निष्कल्मषो भूत्वा नीरुजोजायते नरः ॥

सप्तजन्मकृतात्पापात् यस्माज्जातं हि वैकृतं ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या स्वशक्त्या तु विप्रैः पतः ॥

इति गरुडदानविधिः ।

अथाह बृहद्गौतमः ।

कामलो भक्तचौरः स्यात्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं ।

कुर्याच्च शतमानाभ्यां विष्णोर्वाहनमुत्तमं ॥

सुवर्णेनातिशुद्धेन पक्षयोर्मौक्तिकद्वयम् ।

नाशिकायां तथा वज्रमुत्तरीयञ्च राजतम् ॥
 एवं कृत्वा गरुडान्तं घृतद्रीणोपरि न्यसेत् ।
 श्वेतवस्त्रेण संवेद्य श्वेतमातृयैः समर्चयेत् ॥
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो वैष्णवो धर्मपाठकः ।
 ब्राह्मणस्वर्चितो भक्त्या यजमानेन शक्तितः ॥
 उपचारैः षोडशभिर्हिजमभ्यर्चयेत्तथा ।
 आग्नेय्यां दिशि होमञ्च कर्त्तव्यः स्थण्डिले शुभे ॥
 समिदाज्यन्तिलैस्तत्र पलाशसमिधोपि च ।
 मन्त्रो गरुडगायत्री समित्वाज्यञ्च कौर्त्तिता ।
 तिलहोमो व्याहृतिभिः कार्यः स्निष्टकृतं यजेत् ॥

गरुडगायत्री प्रागभिहिता ।

स्थापयेदन्नं कुम्भं सितवस्त्रेण वेष्टितम् ।
 निक्षिपेन्नवरत्नानि मृत्तिकां रोचनां तथा ॥
 अश्वस्थानाद्भजस्थानाद्दक्षीकात्तद्भमात् ऋदात् ।
 पञ्चत्वक्पल्लवानि स्युः पूरयेत्तैर्धवारिणा ॥
 तेनाभिषेकं कुर्वीत आपोहिष्ठादिभिः क्रमात् ॥
 हिरण्यवर्णेति ऋचा पवमानेन दैव हि ।
 ततः स्नात्वा शुचौ रोगी विष्णोर्वाहनमुत्तमम् ॥
 सदक्षिणं मुदा युक्तः प्राङ्मुखो निवेदयेत् ।
 मन्त्रेणानेन विधिवदाचार्याय हृदङ्गुखः ॥
 श्रीकृष्ण परमानन्द जगतः परिपालक ।
 पूर्वजन्मनि यत्पापं भक्तचौख्यं मया कृतं ॥

तेनावान्तु वैरुध्यं तन्मयं ह्यतिदुःसहं ।
 कामलोयमिमं देव तव वाहनदानतः ॥
 विनाशयाशु मे कृणु जगतां पालकोह्यसि ।

दानमन्त्रः ।

एवं गरुडदानन्तु कृत्वा मर्त्यः सुखी भवेत् ।
 आचार्यं भोजयित्वा च प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

इत्यपरगरुडदानविधिः ।

अथ पद्मपुराणे ।

जन्मान्तराचिरोधेन जायते ह्यतिवेदना ।
 पश्यामि तत्प्रतीकारं ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
 पलेन कारयेद्देव्या गरुडं विष्णुवाहनम् ।
 राजतौ च तथा पद्मौ रत्नैर्नन्दौ सुविस्तृतौ ॥
 कर्त्तव्यञ्चाक्षियुगलं माणिक्याभ्यां प्रकल्पयेत् ।
 पादयोः स्वर्णकटकं रत्नाभ्यां परिकल्पयेत् ॥
 ग्रैवेयकं स्वर्णमयं शीवायामपि विन्यसेत् ।
 नासिकां वज्रवैदूर्यं मौक्तिकोपरि कल्पयेत् ॥
 वस्त्रैर्नानाविधैर्नन्दमलङ्कृत्य शुभालतिं ।
 स्थापयेत्पुरतोविष्णोः प्रीत्यर्थं च नगाधिपम् ॥
 गन्धपुष्पाक्षतैर्वस्त्रैः पूजयेद्वाह्यगोत्तमः ।
 वेदवेदाङ्गकुगलो ब्रह्मविद्यासुनिष्ठितः ॥
 होमय तव कर्त्तव्यो मन्त्रैस्तदाचकैः शुभैः ।

यदा गरुडगायत्र्या समिदाञ्चतिलादिभिः ।

अग्नेः प्रतिष्ठा कार्या तु स्वयञ्चोक्तविधानतः ॥

गरुडगायत्री प्रथम गरुडदाने दर्शिता ।

पुण्याहवाचनं कार्यं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥

तस्मै हुतवते दद्याच्छौरिप्रौढ्यर्षमादृतः ।

भक्त्या संपूज्य विधिवत् केयूरकटकादिभिः ।

मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखायाचिरोगवान् ॥

देवदेव जगन्नाथ लक्ष्मीप्रिय परात्पर ।

वाहनस्य प्रदानेन तुष्टः कर्मविपाकजं ॥

अक्षिरोगं जगन्नाथ नारायण जगन्नाथ ।

पुष्पं वा पटलं वापि वातरक्तमथापि वा ।

रक्तं वाप्यथ नक्तान्यं तथान्यहुहुदादिकम् ॥

दानमन्त्रः ।

ततो विसृज्य विप्रेन्द्र शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ।

स्नात्वा विप्रान् भोजयित्वा सुखी भवति मानवः ॥

इति गरुडमूर्त्तिदानविधिः ।

अधोमामहेशदानं ।

आह बोधायनः ।

ब्राह्मणाङ्गानि योहिंस्याद्दुरोगी भवेत्तु सः ।

तस्योपशमनं वक्ष्ये सुवर्णेन तु कारयेत् ॥

तदर्धेन तदर्धेन तदर्धाद्धेन वा पुनः ।

उमामहेश्वरं रूपं वृषभेण त्वधिष्ठितं ।
 चतुर्भुजन्तु द्विभुजासुमां कुर्याद्विचक्षणः ॥
 एकवक्त्रो भवेत् शम्भुस्त्रिनेत्रश्च महाभुजः ।
 अक्षमालां त्रिशूलञ्च तस्य दक्षिणहस्तयोः ॥
 देवीपृष्ठगतचैको वरदद्यापरः करः ।
 वामोत्सङ्गता देवी शिवपृष्ठैकपाणिका ॥
 वृषभोराजतद्यात्र कार्ख्योघण्टादिसंयुतः ।
 स्वशक्त्या वित्तशाठान्तु कुर्वन्तोनिष्फलं भवेत् ॥
 तत्राप्यारोप्य देवेशं उमया सहितं प्रभुं ।
 वस्त्रैर्माल्यैस्तयागन्धैर्मूलमन्त्रेण पूजयेत् ॥
 ततो ब्राह्मणमाह्वय दरिद्रं धर्मकोविदं ।
 श्रुतवृत्तोपसम्पन्नं शान्तश्चैवात्मवेदिनम् ।
 वस्त्राङ्गुलीयकैस्तस्य पूजां भक्त्या प्रकल्पयेत् ॥
 होमञ्च कारयेत्तेन समिदाज्यतिलैरपि ।
 मन्त्रश्च रुद्रगायत्री सर्वत्रेति विनिश्चयः ॥

रुद्रगायत्री तु लिङ्गपुराणे ।

सर्वेश्वराय विद्महे शूलहस्ताय धीमहि तन्नोरुद्रः प्रचीदयात् ।
 यदा त्वाम्बकेनैव समिधोजुहुयात् सुधीः ।
 कहुद्रायेतिमन्त्रेण जुहुयादाज्यमादृतः ॥
 तिलांश्च मूलमन्त्रेण सर्वत्रैवं क्रमोभवेत् ।
 तथा ब्रह्मोदासनान्ते मिथुनं ब्राह्मणाय तु ॥
 वृषभोपरि तिष्ठन्तं भक्त्या तु विनिवेदयेत् ॥

मन्त्रेणानेन विधिवद्द्रुगौ जितात्मवान् ॥
कैलाशवासौ भगवान् उभया सहितः परः ।
भगनेत्रहरोद्द्रुगमाशु व्यपोहतु ॥

दानमन्त्रः ।

ततश्च ब्राह्मणं सम्यक् प्रणिपत्य चमापयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्यापि स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥
एवं दत्त्वा महादानन्दद्रुगादिमुच्यते ।

इति उमामहेश्वरदानविधिः ।

अथ रुद्रमूर्त्तिदानम् ।

वायुपुराणे ।

अथचौरी भवेद्यस्तु सोऽकस्माज्जायते क्लृप्तः ।
वक्ष्ये तस्य प्रतीकारं दानहोमाभिषेचनैः ॥
पलेनवा तदर्द्धेन तदद्विनाशवा पुनः ।
सुवर्णेन प्रतिकृतिं कुर्यात् रुद्रस्य भक्तितः ॥
यदा विभवसारेण त्रिनेत्रं चतुराननं ।
चतुर्बाहुम्यानपरं उपविष्टं सुखासने ॥
व्याघ्रचर्मपरीधानं नागयन्त्रोपवीतिनम् ।
क्षेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तण्डुलीपरि विन्यसेत् ॥
तण्डुलानां परीमाणं द्राणानान्तु चतुष्टयं ।
यदा स्वविभवेनैव तत्र पूजां प्रकल्पयेत् ॥
गन्धमाल्यैः सुरभिभिः खेतैर्नानाविधैरपि ।

उपचारैः षोडशभिराचार्यैः सर्वथाश्रितम् ॥
 मूलमन्त्रेण सर्वं च कार्यं पूजादिकचरेत् ।
 होमश्च तत्र कर्त्तव्यः स्थण्डिले सुपरिष्कृते ॥
 मन्त्राध्यायोक्तमार्गेण चाम्नेः संस्थापनं भवेत् ।
 समिदाज्यतिलैश्चैव नानिमांस्तत्र प्रकल्पयेत् ॥
 चाम्बकं कद्रुद्राय वामदेवदति क्रमात् ।
 संस्थाचाष्टोत्तरशतं प्रत्येकमिह गृह्यते ॥
 हुत्वा हुत्वा च सम्पातान् पात्रे कृत्वा विधानतः ।
 अग्नेः पूर्वोत्तरे देशे स्थापयेत् सकलं दृढं ॥
 वाससा वेष्टयित्वा च पञ्चपद्मवसंयुतं ।
 अश्वस्थानात् गजस्थानादस्त्रीकात् सङ्गमाद्ब्रूदात् ।
 प्रचेतव्या सृत्तिका च रोचना गुग्गुलुं तथा ॥
 तेनाभिषेकं कुर्वीत होमान्ते च गुरुः स्वयं ।
 आपोहिष्टादिभिस्तद्वहिरण्यादिभिरेव च ॥
 पवमानानुवाकेन शबोवाकेन चैव हि ।
 शरीराभ्यञ्जनं कार्यं सम्पातैकेन सर्वशः ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमान्दानुलेपनः ।
 यजमानः शुचिर्भूत्वा देवेशं पूज्य भक्तितः ॥
 मूलमन्त्रेण च पुनस्तस्मै हुतवतेऽर्चिते ।
 दद्यात्तां देवदेवस्य प्रतिमां शहरस्य तु ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।
 देवदेव महेशान् हृषभध्वज शहर ॥
 अवचोर्थेण यत् पापं कृतं जन्मान्तरे मया ।

तेन यज्जनितं कार्श्वमसह्यं मम देहजं ।
तव दानेन दत्तेन पीनोऽस्मि रक्ष पापिनं ।

दानमन्त्रः ।

एवं यो विधिनानेन शङ्करप्रतिमावरः ।
ददाति विप्रवर्याय स कार्श्वोद्दिप्रमुच्यते ॥
पुष्पाहवाचनं कृत्वा ब्राह्मणानपि भीजयेत् ।

इति रुद्रमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ दक्षिणमूर्त्तिदानं ।

वायुपुराणे ।

अयतां परमं गुह्यं दानं सर्वोत्तमोत्तमं ।
नमस्कृत्य प्रवक्ष्यामि देवदेवस्य शुलिनः ॥
सर्वेषामेव पापानां येन नाशः प्रजायते ।
पापानां निष्कृतिः प्रोक्ता मुनिभिः शास्त्रदर्शिभिः ॥
तपोहीमजपप्राया सा हि कार्या प्रयत्नतः ।
एतत्तु सर्वपापानां प्रायश्चित्तमनुत्तमं ॥
महापातकदोषेषु पातके चोपपातके ।
अन्येषामपि दोषाणां निष्कृतिः परिवर्त्तते ॥
पलत्रयेण देवेश सुवर्णस्य प्रकल्पयेत् ।
ईशानं दक्षिणामूर्त्तिं सर्वज्ञं लोकमाचिणम् ॥
गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ विन्यस्य पङ्कजं ।
नानारजोभिस्तन्मध्ये पुण्डरीकं न्यसेत्ततः ॥

तत्कर्णिकायां देवेशमर्चयेद्देमरूपिणम् ।
 सर्वं च सर्वगं शान्तं सर्वकारणकारणम् ॥
 सर्वदेवनमस्कृत्य सर्ववेदान्तवेदिनम् ।
 सर्ववेदान्तवेद्यञ्च भक्तवत्सलमच्युतम् ॥
 पापेभ्यनमहावह्निं संसारार्णवतारणम् ।
 करणोघमहासिन्धुं चन्द्रमौलिं महेश्वरम् ॥
 वरदानाभयकरं सर्वाङ्गञ्च महार्णवम् ।
 एवं सच्चिन्त्य देवेशमर्चयेत् ब्रह्म पङ्कजैः ॥
 श्वेतैर्विकसितैः पद्मैः सितवन्दनवारिणा ।
 कपूरविडम्बगुरुभूपार्थञ्च निवेदयेत् ॥
 क्षौमे च वाससो दद्यात् पायसञ्च निवेदयेत् ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा निवेद्य परमात्मने ॥
 आत्मानमर्चयित्वा तु ततोविप्रं समर्चयेत् ।
 वेदवेदाङ्गविदुषं शान्तं शिवपरायणं ॥
 ज्ञाननिर्दग्धकर्माणं नित्यनैमित्तिके रतं ।
 तमेव देवं सङ्कल्प्य पूजयित्वा विधानतः ।
 प्रणिपत्य तु तं देवं ततोमन्त्रमुदीरयेत् ॥
 भगवन् सर्वभूतञ्च सर्वज्ञास्यतश्ङ्कर ।
 त्वत्प्रसादेन मे शेषं पापं नश्यतु सर्वतः ॥
 यत्पापं वाङ्मनःकायसम्भवं मम शङ्कर ।
 तव रूपप्रदानान्ते विलयं यान्तु सर्वतः ॥
 अत्र पापे निराचारे त्वमेव शरणङ्गते ।
 मयि सर्वोघनाग्नेन दवाङ्कुर महेश्वर ॥

इत्यामन्वा ततोदद्याच्छिवः सम्प्रीयतामिति ।
 क्रियाकलापमखिलमात्मानं मलसञ्चयम् ॥
 सर्वं निवेदयेत्तस्मै विश्वरूपाय शम्भवे ।
 अनेन विधिना यस्तु प्रदद्यात् सर्वनिष्कृतिं ॥
 तस्य सर्वाणि पापानि विनश्यन्ति न संशयः ।
 यथा नश्यन्ति सूर्यस्य सन्निधौ सकलन्तमः ॥
 तथा शिवप्रदानेन सर्वं पापं विनश्यतु ।
 यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुते क्षणात् ॥
 तद्यायं भगवान् शम्भुः शरणागतदुष्कृतं ।
 सर्वधर्मविहीनस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अपिचेत्स्यात् स सर्वेभ्यः पापेभ्यः कृतमानसः ।
 सर्वं शिवपूजेनैव वृजिनं सन्तरिष्यति ॥
 तस्माद्यः सर्वमुक्तव्यं शरणं याति शङ्करम् ।
 भक्त्या परमया तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥
 जीवतो हि भवेत्पापमवश्यं मानुषात्मनः ।
 तस्य पापस्य वै नास्ति प्रायश्चित्तं विना क्षयः ॥
 तस्मात् कुर्यात् प्रयत्नेन निष्कृतिं प्रतिवत्सरं ।
 अनित्यं जीवितं यस्मात् सम्पदारोग्यमेव च ।
 नरकोत्तारणं कार्यं तस्मादात्महितेच्छया ॥

इति दक्षिणामूर्त्तिदानविधिः ।

अथ परशुदानम् ।

वायुपुराणात् ।

कृपय ऊचुः ।

समीरण नमस्तुभ्यं यत्प्रोक्तं भवता व्रतात् ।
 प्रायश्चित्तमशेषेण तदस्माभिर्दृढीकृतम् ॥
 वक्तुमर्हसि भूयोऽनः प्रसादसमुच्च प्रभो ।
 यत्तु मानसिकम्पार्यं बुद्धिपूर्वकं सरोत्तमम् ॥
 वक्तुमर्हसि दानेन तस्य पापक्षयो भवेत् ।

वायुरुवाच ।

मनसोदुर्विचारत्वाद्बहुत्वाच्च तपोधनाः ।
 अवश्यमेव भवति महतामपि निश्चयः ॥
 विना दानेन भूयोऽपि नरकाय प्रवर्तते ।
 तस्मात्तस्य क्षयोपायं दानं वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥
 उपपातकसंयुक्तं येन पापं विनश्यति ।
 अष्टम्यां कृष्णपक्षस्य पूर्वार्द्धे शालितण्डुलैः ॥
 भारतयेण कुर्वीतरूपं वस्त्रेण शूलिनः ।
 चतुर्विहन्तिनेत्रश्च सुखासीनं सरोरुहे ॥
 तस्य दक्षिणहस्ते तु सुवर्णं पलनिर्मितम् ।
 परशुं कल्पयित्वा च ततः सम्प्रति पूजयेत् ॥
 सर्वं परशुहस्ताय मन्त्रेणाराधनं भवेत् ।
 विल्वपत्रैः कुशैश्चापि पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
 परशुश्च पुष्पैः पुष्पै रत्नैरभ्यर्च्य शान्तधीः ।

पृथक्तं शिवभक्तश्च ब्राह्मणं वेदपारगं ।
 अर्चयित्वा यथा पूर्वं ततो मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 नीललोहित देवेश सर्वपापभयापह ।
 परशुव्यग्रहस्तस्त्वं तवाहं शरणं गतः ॥
 यन्मया मनसा पापं कृतमाजन्मनःप्रभो ।
 तत्सर्वं क्षपयाशेष विभीपरशुदानतः ॥
 अनेन सर्वपापानि मानसानि विनाशय ।
 मयि दीने दयां देव दर्शयाद्य प्रसादतः ॥
 इत्युक्त्वा तं द्विजेन्द्राय परशुन्तण्डुलादिकम् ।
 त्रिवेदवेदकलशं भूमिदेवं द्विजोत्तमं ॥
 इत्युक्तं परशोर्दानं मानसाद्यविनाशनं ।
 यद्यत्करोति मनसा पापमाजन्मनः पुरा ॥
 निष्कृतिस्तस्य पापस्य दानमेतत् प्रयत्नतः ।
 मासि मासि ततोदेयं दानमेतत्तपोधनाः ।
 वत्सरे वत्सरे वाणि सर्वदोषापनुत्तये ॥

इति परशुदानविधिः ।

अथ शूलदानं वायुपुराणात् ।

कृषयज्जुः ।

समीरणं जगत् प्राणं पवमानक्रियाविभो ।
 वक्तुमर्हसि नोदानं येन पापं व्यपोहति ॥
 कर्मणा मनसा वाचा यद्वबुद्धिगतं भवेत् ।

पापं तस्य चयोपायं वक्तुमर्हसि नः प्रभौ ॥
 यस्माद्दोषादृते नास्ति चयः पापस्य कर्मणः ।
 करदण्डेन वाचाथ प्रायश्चित्तेन वा पुनः ॥
 राजदण्डः प्रकाशस्य पापस्य कथितः पुरा ।
 अबुद्धिपूर्वं यत्पापं अज्ञानाच्च महीपते ॥
 निष्कृतिर्न कृता यस्य तस्य वैवस्वतः प्रभुः ।
 तस्मात्तस्य चयोपायो वक्तव्यश्चरताम्बर ॥

वायुरुवाच ।

अहं वः कथयिष्यामि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः ।
 या निष्कृतिस्तु पापानां कृतानां प्रज्ञया विना ॥
 यत्पाशुपतमाख्यातमस्त्रं देवस्य शूलिनः ।
 तस्य प्रदानाक्षकलं तत्पापं सम्मणश्यति ॥
 कृष्णपद्मे चतुर्दशामष्टभ्यां वा सितेतरे ।
 कुर्याद्वादशनिष्केण विशूलं लक्षणाश्रितं ॥
 युगान्तकरणं घोरमघविहंसनक्षमम् ।
 नानारजोविरचिते चक्रे षडारभूषिते ॥
 नाभौ निधाय सम्पूर्णं तिलानां ताम्रनिर्मितं ।
 पादमादकसंमानं तच्च शूलं न्यसेत्पुनः ॥
 कुर्यात्तेनैव मन्त्रेण तस्य पूजामनुक्रमात् ।
 विरूपाक्षश्च तत्पार्श्वे कमलोपरि पूजयेत् ।
 अघोरेभ्योपि मन्त्रेण पूजान्ते प्रणिपत्य च ॥
 अघोर मन्त्रस्तु लिङ्गपुराणे ।

ओं अघोरेभ्यो घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यश्च सर्व्वतः सर्व्वेभ्यो
नमस्तेस्तु रुद्ररूपेभ्य इति ।

विप्रश्च ज्ञानिनन्तद्वत् पूज्य मुनिपुङ्गवाः ।
प्रदक्षिणं ततो गत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
भगवन् भगने त्वं दक्षयज्ञविमर्द्दन ।
तवायुधप्रदानान्धे पापं नश्यतु शङ्कर ॥
युगान्ते येन लोकानां त्वमन्तकविनाशनं ।
विदग्धन्तस्त्रयाप्येतत्तेन पापं प्रणाशय ॥
येन दग्धं क्षणादैनं त्रिपुरं सुरदुर्जयं ।
तेन पाशुपतेनाशु मम पापं प्रणाशय ॥
यद्वद्विद्धतं पापं मम चाज्ञस्य मानसं ।
तत्सर्व्वं क्षयमभ्येतु तव शूलप्रदानतः ॥
इत्यामन्त्रा ततो दद्याच्छूलं तस्मै द्विजातये ।
यदात्मनः कृतं पापमज्ञानाद्यत्परा भवेत् ॥
निष्कृतिस्तास्य सर्व्वस्य शूलदानमिदं मतं ।
अवश्यं कुरुते पापमज्ञानात्मानवोयतः ।
वर्षे वर्षे ततो दद्यात्तस्य तस्यापनुत्तये ॥

इति शूलदानविधिः ।

आह वीडायनः ।

अतः परं विषाकोत्थं सर्व्वं शूलविनाशनं ।
दानं यद्वृक्षणा प्रोक्तन्तस्तस्यैकं कथयाम्यहं ॥
सौवर्णं राजतं वापि शूलं कुर्यात् पण्यवतः ।

यथावित्तानुसारेण पलाशैर्नामवा पुनः ॥
 ताम्बेणाशायसा वापि खुदिरेणाथवा पुनः ।
 महादेवप्रहरणं यथा तदत् प्रकल्पयेत् ॥
 रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य रक्तचन्दनचर्चितं ।
 रक्तमात्येन संवेष्ट्य तिलानामुपरि न्यसेत् ॥
 तिलानान्तु परौमाण्ड्रीणं वाय तदर्द्धक ।
 तदर्द्धं वा यथाशक्त्या पूजयेद्वाह्वरः शुचिः ॥
 अर्घ्यादि मूलमन्त्रेण षोडशैवोपचारकान् ।
 क्रियाविद्वाह्वरं पूज्य कर्त्ता होमं प्रकल्पयेत् ॥
 शूलस्य दक्षिणे पार्श्वे दक्षिणाग्निः* प्रणीयते ।
 समिदाज्यतिलान् हुत्वा पुरुषस्येति वै समित् ॥
 वास्वकेन च मन्त्रेण आज्यहोमं प्रकल्पयेत् ।
 यतश्चन्द्रेण च तिलान् शवः शान्तिं प्रकल्पयेत् ॥
 तेनोदकेन वा सिञ्चेच्छूलिनं रोगिणं नरं ।
 ततो हुतवते शूलं संपूज्य च स्वशक्तितः ॥
 दद्यात्तदक्षिणन्तन्तु प्राङ्मुखाय ह्युदक्षमुखः ।
 मन्त्रेणानेन परया भक्त्या सर्वपरं स्मरन् ॥
 त्वं शूलं ब्रह्मणा सृष्टं त्वं पुराणं विनाशकम् ।
 दैत्यानां दानवानाञ्च गङ्गरस्यायुधं सदा ॥
 कुचिस्त्वमथ पार्श्वस्त्वमथवा पृष्ठसङ्गतं ।
 शूलं विनाशय त्वं मे महादेवेन धारितं ॥

* अक्षिणेऽधिरिति क्वचित्पाठः ।

ततः स्नात्वा च भुञ्जीत ब्राह्मणैर्वन्धुभिः सह ।

शूलहिंसासमुत्पन्नां वेदनामाशु भागयेत् ॥

इत्यपरशूलदानविधिः ।

अथ सूर्यमूर्त्तिदानम् ।

आह बृहगौतमः ।

विभ्रामयति योमूढानोपधादिप्रयोगतः ।

भ्रामयं जायते तस्य देहिनोतीव दुःसहम् ॥

वक्ष्यामि तत्प्रतीकारन्दानहोमादिकर्मणा ।

व्यावहारिकनिष्कैस्तु त्रिभिर्होभ्यामद्यापि वा ॥

एकेन वा स्वशक्त्या च सूर्यप्रतिकृतिं शुभां ।

कुर्याद्विहस्तामूर्हन्तु पञ्चदशसुभूषितां ॥

रथोपरि स्थितां रक्तवाससा समलङ्कृतां ।

कुङ्कुमेनाङ्कितां सम्यक् रत्नमाल्यैरलङ्कृतां ॥

स्त्रापितां पञ्चगव्येन ताम्रपात्रीपरि न्यसेत् ।

पात्रस्य च परीमाणं तिलानामष्टकं विदुः ॥

तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा यथा विभवतो भवेत् ।

पात्रन्तिलानामुपरि विन्यसेद्दर्भसंस्तृते ॥

एवं भूतान्तु तां मूर्त्तिं आचार्यः पूजयेत् सुधीः ।

गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्हंसः शुचिः पङ्क्तिरुच्यते ॥

उपचारैः षोडशभिर्नैवेद्यं पायसं क्षिपेत् ।

आग्नेय्यां दिशि होमश्च कर्त्तव्यः शुभमौषुभिः ॥

समिदाज्यतिलैश्चैव मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमं ।
 चित्रं देवानां तच्चक्षुरुदत्यञ्जातवेदसं ॥
 यदस्य कर्मण्येति स्विष्टकृद्वीमद्वथते ।
 अग्ने रुत्तरतीभागे कलशस्थापनं भवेत् ॥
 अभिषेकादिकं सर्वं शान्तिकर्म्यपुरःसरं ।
 सुखासनीपविष्टस्य कर्त्तव्यं ब्राह्मणैः शुभैः ॥
 प्रणौतामीक्षपर्यन्तं ब्रह्मोदासनमेव च ।
 ततः स्नातः शुचिर्हृष्टः शक्तगन्धानुलेपनः ॥
 शक्तमाल्यैः शोभितश्च आचार्याय ह्युदङ्मुखः ।
 प्राक्षु स्वायोपविष्टाय दद्यात् प्रतिकृतिं शुभां ॥
 सहस्रकिरणो देवः खगः पूषा गभस्तिमान् ।
 सर्वदेवमयो ब्रह्म जगच्चक्षुष्ययीतनुः ॥
 ओषधादिप्रयोगेण पुरा यद्वामणं कृतं ।
 विप्राणां पादमभ्यर्च्य यद्वृतं भ्रमणं मम ॥
 प्रतिमायाः प्रदानेन तुष्टो देवोऽवहस्यतिः ।
 भ्रमणं देहगं सर्वं वासुदेवोऽव्यपोहतु ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तद्दानमाचार्यावातिभक्तितः ।
 आसीमान्तादनुब्रज्य प्रणिपत्य चमापयेत् ॥
 अन्येभ्योपि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्कृत्या च दक्षिणां ।
 एवं दानं पुरा प्रोक्तं दत्त्वा मर्त्योऽतिभक्तितः ।
 पूर्वकर्मविपाकीत्यं भ्रमंत्यक्ता सुखी भवेत् ॥

इति सूर्यमूर्त्तिदानविधिः ।

तथा ।

ब्राह्मणं घातयेद्यस्तु स कुष्ठो जायते नरः ।
 वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं सूर्यदानं विधानतः ॥
 पलेन वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।
 सूर्यप्रतिकृतिं कुर्यात् कदलीचैव सन्निधौ ॥
 कुष्ठोपहतदेहानां शान्त्यर्थं कारयेद्बुधः ।
 सुवर्णेन पलार्धेन पत्रपुष्पै रनुद्भूतां ॥
 सूर्यस्तु द्विभुजः कार्थीराजते च रथे स्थितः ।
 रक्तवस्त्रेण संवेष्टा कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ॥
 रश्मान्तु श्वेतवस्त्रेण श्वेतपुष्पै र्ब चन्दनैः ।
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य नानाफलसमन्वितां ॥
 तण्डुलानाम्परोमाणन्द्रोणमात्रं प्रकीर्त्तितं ।
 श्रुताध्ययनसम्पन्नं ब्राह्मणं शान्तमानसं ॥
 सर्वविद्यासु कुशलं दरिद्रं चाग्निहोत्रिणं ।
 गृहमाह्वय भक्त्या तं पूजयेदस्त्रमात्मकैः ॥
 ततो ह्रीमं प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलाक्षतैः ।
 लाजाद्य मधुना मित्याहुत्वा चाष्टोत्तरं शतं ॥
 मन्त्रेण चैव गायत्र्या दुर्गायहाधिदेवताः ।
 जुहुयाच्च ततोभक्त्या समिदाज्यचरुनपि ॥
 तथैव ह्याज्यसंपतेरक्षिता इत्यनेन तु ।
 समञ्जनं प्रकुर्वीत यथा सिद्धं शरीरके ॥

शत्रोदेव्यनुवाकेन शान्तिं कुर्याद्विशेषतः ॥
 तस्मै हृतवते रोगौ दद्यात् भक्तिं पुरःसरम् ।
 मन्त्रे शानेन विधिवत् प्राप्तुं स्त्राय ह्युदङ्मुखः ॥
 आदित्य सूर्य्य द्युमणे सर्वरोगविनाशक ।
 सहस्रकिरणाऽश्वीजवन्धो तिभिरनाशन ॥
 हादशाब्दं स्रयीदेह जगच्चक्षुर्दिवाकर ।
 पूर्वकर्म्मविपाकीत्यं कुष्ठमाशु विनाशय ॥

इति सूर्यप्रतिकृति दानमन्त्रः ।

कदली सर्वदेवानां मातृणां सर्वशर्म्भदे ।
 लक्ष्म्या यस्या च पार्वत्या देवकन्याभिरेव च ॥
 सावित्र्या रश्म्याचैव कार्यार्घ्यं पूजिता पुरा ।
 अङ्गप्रत्यङ्गजं सर्वं कुष्ठजातमपानुद ॥

कदलीदानमन्त्रः ।

ततः स्नात्वा च भुञ्जीत ब्राह्मणैर्व्विधुभिः सह ॥

इत्यपरं सूर्यमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ वज्रिमूर्त्तिदानं ।

तत्र व्रीह्यायनः ।

सुवर्णेनाथ ताम्बेण कुर्यात् प्रतिकृतिं बुधः ।
 वज्रे विभवसारेण पलेनार्हेन वा पुनः ॥

षड्विलचणन्तु लोकपालप्रसङ्गेन ब्रह्माण्डदाने दर्शितम् ।

तथा, ज्वालाकुलां रक्तचन्दनेन विलेपितां ।

रक्तवस्त्रेण सम्बीतां मेघस्योपरि संस्थितां ।

रक्तमाल्यैस्तु सज्जन्तां मुक्तादामपरिष्कृतां ।

कनकाचलवर्णाभां द्वादशार्कानिभां शुभां ।

ब्रह्मचर्यान्विते विप्रे कर्मनिष्ठे ऽग्निहोत्रिणि ।

अङ्गुलीयकवस्त्राद्यैर्भूषिते तां निवेदयेत् ॥

मन्त्रेणानेन विधिवदग्निप्रौढ्यर्घमाहृतः ।

चेतारूपोऽग्निरीडास्त्वमन्तवरसि वै नृणां ।

त्वं वेत्थ प्राक्तनं पापमतीसारं विनाशय ।

एवं कृत्वा नरः सम्यगतीसारं व्यपोहति ।

नौरजः सुसुखी नित्यं दीर्घमायुश्च विन्दति ॥

इत्त्वग्निमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ कालपुरुषदानं ।

भविष्योत्तरे ।

युधिष्ठिर उवाच ।

दानान्यन्यानि मे कृष्ण कथयस्व यदुक्तमम् ।

मङ्गलानि पवित्राणि सर्वपापहराणि च ॥

संसारसागरोत्तारहेतुभृतानि माधव ।

धर्माधर्म परिज्ञाने त्वदन्वोनेह कथन ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

दानानि बहुरूपाणि कथितानि मया तव ।
 पुनरेव प्रवक्ष्यामि यद्यस्ति तव कौतुकं ॥
 कथितानि मया तुभ्यं कथयिष्याम्यहं तव ।
 महतार्थेन सिद्धान्तिं प्रयच्छन्ति महत् फलं ।
 काम्योदानविधिः पार्थ क्रियमाणो यथातथं ।
 फलाय मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयाय च ॥
 ज्ञेयं निष्कण्ठं पार्थ दानेषु विधिरुत्तमः ।
 मध्यमस्तु तदर्धेन तदर्धेनाधमः स्मृतः ॥
 मेधाच्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्सु च ।
 एवं वृत्ते रथेऽण्डे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च ॥
 अशक्तस्यापि कृष्णाय पञ्चसौवर्णिकीविधिः ।
 अतोप्यत्येन योदद्यात् महादानं नराधिप ।
 प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःखशीकावहं भवेत् ।
 पुण्यन्दिनमद्यासाद्य भूमिभागे समे शुभे ।
 चतुर्दश्यां चतुर्थ्याम्वा विद्याम्बा पाण्डुनन्दन ॥

विष्टि, भद्राकरणं ।

पुमान् कृष्णतिलैः कार्य्योरौप्यदन्तःसुवर्णदृक् ।
 सुवर्णादिपरीमाण, मत्र यथाशक्ति सम्पादनीयं ॥
 खड्गोद्यतकरोदीर्घोजवाकुसुमकुण्डलः ।

रत्नाम्बरधरः स्रग्धो शङ्खमालाविभूषितः ।

तौल्लासिपुत्रीबन्धेन विसृग्दारिकटौतटः ॥३॥

‘असिपुत्री, च्छुरिका ।

उपानयनयुक्ताङ्गिः कृष्णकम्बलपार्श्वगः ।

गृहीतमांसपिण्डश्च वामे करतले तथा ॥

एवंविधं पुमान् कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

यजमानः प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

सम्पूज्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च ।

सर्वं कलयसे यस्मात् कालस्वप्नेन चोच्यसे ॥

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमसाध्योसि सुव्रत ।

पूजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवश्च तथासुखं ॥

तद्ब्रूयते तव विभो तत्कुरुष्व नमोनमः ।

एवं संपूजयित्वा तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणैस्तथा ।

दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

दक्षिणां पूर्वोक्तां निष्कादिकां ।

अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।

नच मृत्युभयं तस्य नच व्याधिक्षतं भवेत् ॥

भवत्यव्याहतैश्वर्यैः सर्ववाधाविवर्जितः ।

देहान्ते सूर्य्यभवनं भित्वा याति परं पदं ॥

पुण्यत्रयादिहागत्वा राजा भवति धार्मिकः ।

सतयाज्ञी यिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥

संपूज्य कालपुरुषं विधिवद्विजाय

दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतुभूतं ।

रोगातुरे सकलदोषमयेऽत्र देहे

देही न मोहमुपगच्छति तत् प्रभावात् ॥

इति कालपुरुषदानविधिः ।

अथ कालचक्रदानं ।

सत्युच्चयात् ।

चक्रं रोप्यमयं कृत्वा मुक्तारश्मिमयात्मकं ।

कृत्वा मूर्ध्नि गरुडं रश्मिमध्यान्तरस्थितं ॥

त्वष्टांसानि तु रोप्याणि गात्रेषु च समन्ततः ।

एवं ध्यानवतस्तस्य सचन्द्रः कथ्यतां व्रजेत् ॥

ततोऽप्यनन्तरं पश्चात् स्थित्वा विप्रप्रदक्षिणं ।

तं गृहीत्वा व्रजेदूरं अदृष्टत्वमपि व्रजेत् ॥

सत्यश्चासृतसंघातपूर्णकायस्थितिस्थितः ।

कालचक्रमिदं नाम्ना दानं सत्युविनाशनं ॥

इमन्ते राजतं चान्द्रं रश्मिजालसंमाकुलं ।

अपसत्युविनाशाय ददामीति समुच्चरन् ॥

सुवर्णं दक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

एवं कृते विनश्येत् अपसत्युर्न संशयः ॥

ततस्तस्मात्तदा देयमपसत्युर्भयान्वितैः ।

ज्वरादिरोगपक्षौर्वा महापतृपतितैरपि ॥

ततो गृह्योक्तविधिना स्थापयेज्जातवेदसं ।
जुहुयात् कालनाम्ना तु शतमष्टोत्तरन्तिलैः ॥
ततस्तु भोजयेद्वक्त्रा विप्रान् द्वादशसंख्यया ।
स्वयमक्षारलवणं भुञ्जीत सकृदेवहि ।
एवं कृते नरोनूनं चिरंजीवेन संशयः ॥

इति कालचक्रदानविधिः ।

अथ यमदानं ।

मृत्युञ्जयात् ।

लोहपात्रस्थितं कांस्यं तत्र पद्मन्तु राजतं ।
तस्मिन् कालेश्वरः स्वर्णैः पुरुषाकारताडितः ॥

यमरूपमुक्तं ।

ब्रह्माण्डदाने ।

वस्त्रालङ्कारसंयुक्तो भयदास्त्राणि सर्व्वतः ।
त्रिलोहाकारपुरुषैः कालदूतैश्च पार्श्वतः ।
भयदास्त्राणि खड्गच्छुरिकादीनि त्रिलोहं ताम्र कांस्य-पित्त-
लाभ्यं कालदूताः, पुरुषाकृतयो दण्डहस्तास्त्रयः ।
कृत्वा च महिषं पृष्ठे तन्दद्याद्यममालपन् ।
अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां करोति विधिना तु यः ।
स मुच्यते ध्रुवं नाशाद्वत्वा घृतघटोत्तरं ॥
यममालपन्निति महिषपृष्ठस्थित लोहपात्रो परिस्थित कांस्य

पाचनिविष्ट पद्मारुटं यमं ददामीत्युच्चारयन्निवर्त्यः घृतघटस्य
उत्तरे दक्षिणास्थाने यस्येति दानविवेककारः अपरे तु सुवर्ण-
दक्षिणेति ।

इति यमदानविधिः ।

अथोदकुम्भदानं ।

श्रीनकीयात् ।

मार्कण्डेय उवाच ।

भगवन् केन दानेन तपसा केन कर्मणा ।
अप्राप्य नरकं घोरं स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥
नरकेषु विपच्यन्ते जन्तवः सततं मुने ।
अल्पायासेन देवर्षे परिहारोस्ति चेदहं ॥

सूतउवाच ।

एवमुक्तोऽथ भगवान् मार्कण्डेयेन धीमता ।
उवाच नारदोदानमल्पचित्तं महाफलं ॥
मार्कण्डेय शृणुष्वेदं ब्रह्मविष्णोः पुरानघ ।
तदाह भगवाकमुद्भवोः पृष्टस्तयोस्तथा ॥
यूयतामुदकुम्भाख्यं दानं वक्ष्यामि सुव्रतौ ।
यत् कृत्वा पुरुषः स्त्रीवा न याति नरकं क्वचित् ॥
स्वर्गं यशस्व-मायुष्य-मारोग्यं पापनाशनं ।
मम प्रीतिकरं पुण्यं युवयोश्च प्रियं तथा ॥

वैशाख्यां पीर्षमास्याच्च कार्त्तिक्यामथ तद्दिने ।
 स्वजन्मदिवसे कार्यं दुःस्वप्नाद्गुतदर्शने ।
 भूमौ गोमयलिभायां उदकुम्भं न्यसेदुधः ॥
 पुष्पैः फलैश्च संवेद्य वस्त्रेण सितरुपिणं ।
 विधानेन तिलैर्मिश्रं गुण्डं तत्रैव निक्षिपेत् ॥
 धर्मराजं न्यसेद्देवं सोवर्णं शक्तितः कृतं ।
 समुखं द्विभुजं देवमासीनं दण्डहस्तकं ॥
 वरदं कृपया युक्तं भक्तानां हितकारिणं ।
 एवं सप्तघटान् कृत्वा गन्धादिभिरयाच्येत् ।
 विप्रेभ्यो दापयेत् कुम्भानेभिर्धनैर्वैधाक्रमं ॥
 यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥
 एवमाराध्य तान् कुम्भान् दद्यादुदकपूर्वकं ।
 प्रीयताम्भगवानेवमन्वाति समुदाहरेत् ॥
 एवं कुम्भप्रदानेन देव देवः स तुष्यति ।
 कर्त्ता कारयिता स्वर्गं प्राप्नोतीति न संशयः ।
 न याति नरकं घोरं न प्राप्नोत्यशुभं क्वचित् ।
 यमस्वरूपी भगवान् प्रीतो भवति तस्य वै ।
 यः कुम्भदानं विप्रेभ्योददाति च यथाविधि ।

इत्युदकुम्भदानविधिः ।

अथ मकरदानं ।

तत्र बोधायनः ।

कुर्यात् मकरं सम्यगाजतं ताम्रमेव च ।
 पलत्रयेण दाभ्यां वा यदैकेन शुभाकृतिं ॥
 पुष्टे रत्नानि देवानि कटिं रूप्येण कारयेत् ।
 नेत्रे स्वर्णमये कार्ये जिह्वा काय्या प्रकल्पयेत् ॥
 पादयोः प्रक्षिपेत्तत्र घृतपात्रे पुरोहयोः ।
 कृपावस्त्रेण संवेष्ट्य चन्दनागुरुचर्चितं ।
 ताम्बेऽथ जलपात्रेऽथ स्थापयेन्मकरं शुभं ।
 ब्राह्मणं वृत्तसम्पन्नं वृद्धं दान्तमलोलुपं ।
 वस्त्रैः कटककैयूरैः पूजयेद्बहुलीयकैः ।
 होमोवाक्यैर्देवत्यैर्मन्त्राध्यायोक्तमार्गतः ।
 ततस्त्वौदरिके विप्रे मकरन्तं निवेदयेत् ।
 जलाधिदेव देवेश पश्चिमाग्रापते विभी ।
 उदरव्याधिनाशं मे कुह दानेन तोषितः ।

इति मकरदानविधिः ।

अथ धनदमूर्त्तिदानं ।

वायुपुराणे ।

दरिद्रो जायते मर्त्यो दानविघ्नं करोति यः ।
 ऐश्वर्यं जायते येन कर्मणा तच्छृणुष्व मे ।
 पलावेन तदर्हेन तदर्हेनाथ वा पुनः ।
 धनदस्य प्रतिष्ठातिं कुर्यात् स्वर्णमयीं शुभां ।
 विभुजां वाहनोपेतां नयनानन्दकारिणीं ।

धनदलक्षणं धान्य पर्वत दानेद्रष्टव्यं ।
 शङ्खपद्मनिधिभ्याश्च युक्तान्तां पार्श्वयोर्द्वयोः ।
 श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
 तण्डुलानां परीमाणं भवेद्द्रोणचतुष्टयं ।
 तदर्धं वा तदर्धं वा वित्तगाढां न कारयेत् ॥
 श्वेतमाल्यैस्तथा गन्धैरनुलिप्य प्रपूजयेत् ।
 आग्नेयां दिशि होमश्च समिदाज्यतिलैर्भवेत् ॥
 मन्त्रीराजाधिराजायेत्येष योज्यः सलिङ्गकैः ।
 व्याहृत्या तिलहोमश्च कर्त्तव्यो धनकाङ्क्षिभिः ॥
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो विनौतः सर्वसम्मतः ।
 महाकुलप्रसूतश्च धर्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः ॥
 कारयेद्दर्शनं तेन धनदस्यातिभक्तितः ।
 तद्देवत्वेन मन्त्रेण स च कामौखरो भवेत् ॥
 तस्मै होमं कृतवते प्रदद्यात् प्रतिमानु तां ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राञ्च खाय क्षुदक्षुखः ॥
 उत्तराशापते देव कुवेर नरवाहन ।
 पद्मशङ्खनिधीनां त्वं पतिः श्रीकण्ठवत्तमः ॥
 दानाद्येन यथा प्राप्तं दारिद्र्यं मम दुःखदं ।
 तत्सर्वमात्मदानेन पापमाणु विनाशय ॥

दानमन्त्रः ।

एवं कुवेरदानं यः करोति विधिपूर्वकं ।
 धनदेन समीकर्त्तव्यं तत् क्षणादेव जायते ॥

इति धनदमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ नागदानं ।

तत्र वृद्धवौडायनः ।

सर्पैस्तु यः खादयति स विसर्पि भवेन्नरः ।
 दानेनोपशमः काय्योहोमेन च विशेषतः ॥
 पलेन वा तद्वर्णेन तद्वर्णेनाथ वा पुनः ।
 कुर्यान्नागं सुवर्णेन फणापञ्चकसंयुतं ।
 माणिक्यानि च देयानि प्रत्येकं फणपञ्चके ।
 रत्नं पुच्छे तथा देयं वज्रलोचनवोस्तथा ॥
 एवं कृत्वा शुभं नागं कुङ्कुमेन तु लेपयेत् ।
 रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य ताम्रपात्रोपरि न्यसेत् ॥
 पात्रस्य च परौमाणं पलानामष्टकं विदुः ।
 उपचारैः षोडशभिरर्चयेन्नागमुत्तमं ॥
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो धर्मशास्त्रपरायणः ।
 होमश्चापि प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैः शुभैः ॥
 नमोस्तु सर्पेभ्य इति त्रिभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं ।
 अष्टोत्तरसहस्रान्तु अष्टोत्तरशतान्तु वा ।
 अष्टाविंशतिरेवाथ परिमाणं पृथग्भवेत् ॥
 हुत्वा चाहुतिसंपातैः पात्रेचैकौकृते स्वयं ।
 यावयोगानि चाभ्यज्य रोगिणन्तु विसर्पिणं ॥
 ऋग्भिस्तु सर्पराक्षोभि र्भूमिर्भून्नादिभिः क्रमात् ।
 स्वस्ती यथासौ भवति गात्राणामप्यरोगतः ॥

गुग्गुलञ्च सुगन्धिञ्च पत्रिदारु च निक्षिपेत् ।
 प्रकल्प्य कलशं कुर्यादभिषेकं जलैः शुभैः ॥
 ओं नमः सर्पेभ्य इति चाहंस्तस्मिन्निकैरपि ।
 हिरण्यवर्णाः शुचयः पवमानोनुवाकतः ॥
 आपोहिष्टामयइति गन्धोवात इतीरयेत् ।
 उत्सादिताङ्गरुचिरं लिम्पेद्गुरुचन्दनैः ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमात्वानुलेपनः ।
 ततः समर्चयेद्यन्त्रादभ्युष्माचतादिभिः ॥
 सर्पदेवत्वमन्त्रेण आचार्योपि समर्चयेत् ।
 अनन्तं सर्पराजन्तमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 योधत्ते पृथिवीं कृतस्त्रां सगैलवनकाननां ।
 चौराभ्यो यस्य ग्रन्था च वासुदेवस्य गार्हृणः ॥
 स्वीयदानेन नागोऽसौ तुष्टोव्याधिमपोहतु ।
 वैसर्पिकविकारं मे वाग्दोधजनितं तथा ॥
 रक्तदोषोद्भवं वापि मातृतः पिबतोपि वा ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतं विकारं मे व्यपोदतु ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं नागमाचार्याय सदक्षिणं ।
 भूमौ प्रणम्य शिरसा शनैः शतपदं व्रजेत् ॥
 आचार्येण हस्तुज्ञातः स्वगृहं प्रविशेत् सुधीः ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा च स्वयम्भुञ्जीत वन्धुभिः ॥

इति नागदानविधिः ।

अथात्मप्रतिकृतिदानं ।

भविष्योत्तरात् ।

कृष्ण उवाच ।

आत्मप्रतिकृतिर्नाम यद्वोक्तं कस्यचित्पुरा ।

तत्तेऽहं सम्यक्त्वामि दानं मानविवर्द्धनं ॥

दानकालः सदा तस्य मुनिभिः परिकीर्तितः ।

पुण्यैः पुण्यदिनं पार्थ प्राप्यते जीवितेचले ॥

हैमीं प्रतिकृतिं भव्यां कारयित्वा ततोऽनृप ।

अभीष्टवाहनगतामिष्टालङ्कारसंयुतां ।

अभीष्टलोकसहितां सर्वोपस्करसंयुतां ॥

अभीष्टलोकसहितामिति, प्रियजनसहितामित्यर्थः ।

तत्र पटपटीवस्त्रैश्चादितां स्रग्भिभूषितां ।

कुङ्कुमेनानुलिप्ताङ्गीं कर्पूरागुरुवासितां ॥

स्त्री चेद्ददाति शयने शयितां कारयेत् स्वयं ।

यद्यदिष्टतमं किञ्चित् तत्सर्वं पार्श्वतो न्यसेत् ॥

उपकारकरं स्त्रीणां पुरुषाणाञ्च यद्वेत् ।

तत्सर्वं स्थापयेत्पार्श्वं स्वयं सच्चिन्म्य चेतसि ॥

एतत् सर्वं मेलयित्वा स्वे स्वे स्थाने नियोजयेत् ।

पूजयित्वा लोकपालान् यद्वा देवीं विनायकं ॥

देवो गच्छेनात्र दुर्गोच्यते, विनायकसाहचर्यात्

ततः शुक्लाम्बरः स्नात्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

इममुच्चारयेन्नन्त्रं विप्रस्य पुरतः स्थितः ॥

आत्मनः प्रतिमा चेद्यं सर्वोपकरणैर्युता ।

सर्व्वरत्नसमायुक्ता तव विप्र निवेदिता ॥

आत्मा शम्भुः शिवः शौरिः शक्रः शिवगणैर्युतः ।

तस्मादात्मप्रदानेन मम चात्मा प्रसौदतु ॥

इत्युच्चार्य्य ततो दद्याद्वाङ्मन्त्राय युधिष्ठिर ।

ब्राह्मणाय गृह्णाति कोदादिति च कौर्त्तयन् ॥

कोदादिति, वाजसनेयप्रसिद्धमन्त्रग्रहणं ।

ततः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥

विधिनानेन राजेन्द्र दानमेतत् प्रयच्छति ।

यः पुमानद्यवा नारी नृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥

सार्द्धं वर्षशतं दिव्यं सर्व्वलोकैः सुरैर्हृतः ।

अभीष्टफलदानेन चाभीष्टफलभागभवेत् ॥

यत्रैवोत्पद्यते जन्तुः प्राप्तकर्म्मक्षयक्षणं ।

तत्रैव सर्व्वकामानां फलभाक् स भवेन्नृप ॥

इष्टवन्धुजनैः सार्द्धं न वियोगं कदाचन ।

प्राप्नोति पुरुषो राजन् स्वर्गञ्छानन्तमश्रुते ॥

यथात्मनः प्रतिकृतिं वरवाहनस्त्वां

हेमीं विधाय धनधान्यसमाकुलाञ्च ।

सोपस्करां हिजवराय ददाति भक्त्या

चन्द्रार्कवह्निवि विभाति स राजराजः ॥

इत्यात्मप्रतिकृतिदानविधिः ।

अथाश्विनोद्दानं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अथाष्टच्छुनयः सूतसूनु
तदारण्ये नैनिषे सविणः स्ते ।
उग्रश्वः परिपृच्छामहे त्वां
कथं विद्वान् शमयेद्भोगपीडां ॥
एवं पृष्टो मुनिभिः सूतसूनु
मुवाचेदं दानमाहात्म्यं मत्तः ।
शृणुष्व वः कथयिष्यामि दानं
यत् कृत्वा सौ मुच्यते रोगपूगैः ॥
अभीष्टमिदं भवतौह कर्तुं-
रायुष्यमारोग्यं मुपैति चाश्विनः ।
उद्यानि सर्वाणि गमं प्रयान्ति
श्रियं तथा प्राप्तुं वाद्येन दाता ॥
सर्भानुना यस्मिन्ने चन्द्रसूर्ये
राश्वन्तरे संक्रमे वायु भानोः ।
यस्ते रोगैस्त्रिविधे चाहुते वा
मनोनिर्वृतं रमते यत्र भूमौ ॥
तस्मिन् कुर्यादाश्विनं नाम दानं

शुचौ देशे गोमयेनोपनिजे ।
वेदीदये हस्तमात्रे समन्तात्
कृत्वा तिलैस्तण्डुलैरादकास्थैः ॥
तत्र देवावश्विनौ जातरूपौ
प्रत्यङ्मुखोऽभ्यर्चयित्वा जातरूपौ ।

जातरूपौ सुवर्णमयौ अश्विनौ

तत्रचणमुक्तं,

विष्णुधर्मोत्तरे ।

द्विभुजौ देवभिषजौ कर्त्तव्यौ चारुलोचनौ ।
तयोरोषधयः कार्थ्यादिव्या दक्षिणहस्तयोः ॥
वामयोः पुस्तकौ कार्थ्या दर्शनौयौ तथा द्विज ।
एकस्य दक्षिणे पार्श्वे वामे चान्यस्य शिखरे ॥
नारीयुगं प्रकर्त्तव्यं सुरुपञ्जारुदर्शनं ।
तथोच्च नामनी प्रीतिरूपसम्पत्तयाकृतिं ॥

रत्नभाण्डं करे कार्थ्यं चन्द्रशुक्लाम्बरे तथेति ॥

गन्धैर्वस्त्रैः पुष्पधूप प्रदीपैः

प्रदक्षिणं देवमुख्यौ च कृत्वा ।

पुष्पाञ्जलितौ प्रददे, प्रणम्य

अभ्यर्च्य विप्रद्वयमादरेण ॥

प्रत्येकमेकान्तु हिरण्यरूपं

दद्यात्तु तस्योदकपूर्वमथ ।

समीरयेत्तन्मथ क्रमेण

दाता समाधाय मनः प्राप्तवान् ॥

नामत्पदसौ युवयोर्हिरण्य

रूपप्रदानान्नमशान्तिरस्तु ।

यथायुवां देवभिषग्भवेतां

तथाच मे रोगशमाय देवो ॥

इत्यश्विदानविधिः ।

अथ चन्द्रसूर्यदानं ।

विष्णुधर्मीत्तरात् ।

भगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानं राजवराधिप ।

यद्वत्सा तु वन्ती राजा शक्रराज्यमवाप ह ॥

शक्रश्च बलिनोराज्यं दत्त्वा पुनरवाप ह ।

चन्द्रसूर्योपरागे च विषुवे अयने यथा ॥

द्वादश्यां चन्द्रक्षये च वैशाख्यां पुत्रजन्मनि ।

कार्तिक्याञ्च महाभाद्यां सप्तम्यां जयायान्तथा ॥

चन्द्रादित्यौ च दातव्यौ सूर्यः सौवर्णउच्यते ।

शुक्लस्य रजतस्यैव मण्डलं हिमरोचिषः ॥

द्वादश्याङ्गुलवृत्तान्तु उभयोरपि मण्डलं ।

वृत्तौ पद्मसमाकारौ मध्येचैव तु कर्णिकां ॥

भानुन्ताम्रमये पात्रे वृत्तपूर्णे तु निक्षिपेत् ।

सोमं शङ्खे क्षीरपूर्णे उपरि स्थापयेद्दुधः ॥

सूर्यन्तु रक्तकुसुमैः सोमं शुक्लैस्तथैव च ।
 आदित्याय तु धूपं वै सुगन्धिचैव दापयेत् ॥
 सोमस्य गुग्गुलोदेयोगन्धः शुक्लस्तथैव च ।
 कुङ्कुमं तु पतङ्गाय दीपचैव घृतेन तु ॥
 एवं संपूज्य यत्नेन चन्द्रादित्यौ पृथक् कृतौ ।
 अमृतमूर्त्तये सोमं नमोन्तेनैव पूजयेत् ॥
 खखोत्कायेति वै सूर्यं नमोन्तेन पुनः पुनः ।
 आह्वय ब्राह्मणं भक्त्या वेदवेदाङ्गपारंगं ॥
 कुटुम्बिनं दरिद्रञ्च आहिताग्निं तथैव च ।
 रत्नेन वाससाच्छाद्य कुङ्कुमेनानुलिप्य च ।
 संपूज्य पुष्पधूपैश्च द्विजं सूर्यमिवापरं ॥
 रविविम्बं चन्द्रविम्बं घृतस्वन्तु निरीक्ष्य वै ।
 समर्पयेद्ब्राह्मणाय मन्त्रेणानेन भूमिप ॥
 रुक्मञ्च पुनपचैव पर्णं पुष्करमेव च ।
 त्रयो तु विद्या साङ्गा तु यस्याङ्गं विश्वरूपिणः ॥
 स वै चण्डकरोदेवः प्रीयतां विप्र माचिरं ।
 एवमुच्चार्य भानुन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 चौरजं देवदेवञ्च द्विजराजं तथैव तु ।
 अमृतमूर्त्तिं शीतांशुं ददामि च द्विजोत्तम ॥
 गायत्र्याचैव सूर्यस्य ग्रहणं जायते विभो ।
 सोमन्तरत्नमन्दीयं जपन् शुद्धेन चेतसा ॥
 एवं चन्द्र-रविन्दत्वा बली राज्यमवाप ह ।
 सर्वन्तेन तु दत्तं स्वाद्योदयाचन्द्रभास्करी ॥

सर्वन्तेन कृतं-राजन् सर्वन्तेन च सं-श्रुतं ।
 सर्वं दक्षिणया यष्टं संसारे तु नरोत्तम ।
 पूज्यते सिद्धगन्धर्वैर्ऋषिभिर्देवदानवैः ॥

इति चन्द्रादित्यदानविधिः ।

अथ ध्वजपाशदानं ।

आह बोधायनः ।

ध्वजं पाशं पल्लवेन कुर्यात्तु रजतेन वै ।
 पलाहेनाथवा शुद्धस्कटिकोपममादृतः ॥
 रत्नैर्वैरक्तैः सम्यक्-वहमङ्गेषु सर्वतः ।
 कुम्भश्च स्थापयेत्तत्र तिलानां द्रोणपञ्चकं ॥
 कुम्भस्योपरि संस्थाप्यो ध्वजपाशश्च शोभनः ।
 सहिरण्यं दयन्तत्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 वस्त्रेणावेष्टयेत् कुम्भं गन्धमाख्याचतार्चितं ।
 श्रुतवृत्तैः समृद्धाय शोचिषाय कुटुम्बिने ॥
 वरुणस्य तथा वायोः प्रीत्यर्थं विनिवेदयेत् ।
 नमः पाशभृते तुभ्यं नमो ध्वजधराय ते ॥
 जलाधिपतये तुभ्यं वायोः सर्वजनप्रियः ।
 युवयोः प्रीतये दत्तो ध्वजपाशौ सुराजतौ ॥
 श्वासकासौ हरेतां मे प्रीतौ सर्वजनाग्रयो ।
 एवं कृत्वा श्वासकासौ नौरोगस्तृक्षणात् भवेत् ॥

इति ध्वजपाशदानविधिः ।

अथ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरदानम् ।

लिङ्गपुराणे ।

अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि सर्वदानोत्तमोत्तमं ।
पूर्ववद्देशकाले च मण्डपे वा विधानतः ॥
प्रपादां कूटमध्ये वा स्थण्डिले शिवसन्निधौ ।
पूर्व-विष्णु-समाराध्य पद्मयोनि-ततः परं ॥
मन्त्राभ्यां विधिना ताभ्यां प्रणवादिनमोन्तकं ।

अत्र पूर्ववक्तव्येन लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं कुण्ड-
मण्डपादि सर्वसुपसंगृह्यते तत्रैतस्य तत्प्रकरणे पठितत्वात् ।
'प्रप्राकृटी' मण्डपविशेषो ।

उक्तमण्डपविशेषे, स्थण्डिलं विधाय शिवसन्निधौ
ब्रह्मविष्णु पूजयेदित्यर्थः शिवसन्निधावित्यनेनैव शिवप्रति-
माकरणमपि गम्यते ।

तथाचोक्तं कामिके ।

मण्डलान्तःशिवं हैमं पार्श्वयो ब्रह्म-केशवौ ।
तानुद्दिश्य प्रदातव्यं श्रीचित्रेभ्यो धनं बहु ॥
उत्तमन्त्रिसहस्रान्तु मध्यमन्त्रिसहस्रकं ।
सहस्रं कन्यसं प्रोक्तं समासात् प्रोच्यते मया ।
पूर्ववच्छिवपूजा च ऋत्विगाचार्यदक्षिणा ॥

मन्त्राभ्यामिति वक्ष्यमाणाभ्यामुभाभ्यां विष्णुब्रह्माणी पूजयेत्
प्रणवादिनमोन्तकमिति क्रियाविशेषणं ।

नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचीदयात् ।

इहहृं हणभेदाय ब्रह्मणे धनदाय ते ।

शिवाय हरये स्वाहा स्वाधा-बौषट्-वषट्-नमः ॥

इति विष्णुब्रह्ममन्त्रौ ।

शिवस्य तु, जप्ताकृद्गानिति वक्ष्यति ।

पूजयित्वा विधानेन पश्चादोमं समारभेत् ॥

सर्वद्रव्यं चोतव्यं दाभ्यां कुण्डे विधानतः ॥

जप्ता कृद्गान्ति नियतः शिवैकगतमानसः ।

ऋत्विजो हो तु कर्त्तव्यौ गुणाढ्यौ वेदपारगौ ॥

तानुद्दिश्य यवान्धातुं विप्रेभ्योदापयेदनं ।

शतमष्टोत्तरन्तेभ्यः पृथक् पृथगनुत्तमं ॥

वस्त्राभरणसंयुक्तं यथाविभवविस्तरं ।

गुरुषु ऋत्विजौ चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ॥

तेषां पृथक् पृथक् दद्याद्भोजयेद्ब्राह्मणानपि ॥

शिवाक्षना च कर्त्तव्या सपनादि यथाक्रमं ॥

सर्वद्रव्यमित्यादि, सर्वद्रव्यं लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदाने निरु-
पितं, दाभ्यांकुण्डइति, दाभ्यामृत्विग्भ्यां एकस्मिन् कुण्डे होतव्यमि-
त्यर्थः, तानुद्दिश्येत्यादि, तान् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरानुद्दिश्य प्रतिदैवतं

ऋत्विगाचार्यव्यतिरिक्तेभ्यो विप्रेभ्यः पृथगककशो अष्टोत्तरशत-
संख्यं धनं दापयेदित्यर्थः अत्रानुपात्तजातिपरिमाणविशेषेऽपि-
धनशब्देन, सर्वत्र बहुशोनिष्काणां प्रकान्तत्वात्तरेव अष्टोत्तरशतं
सम्पूर्णायं । गुरुष्वेत्यादि, एकोगुरुः द्वौ ऋत्विजौ तेभ्यो ब्रह्मविष्णु-
महेश्वरान् सुवर्णमयान् विधाय दद्यात् । तेषां लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्ड
दाने तेभ्यो दक्षिणादानं ब्राह्मणभोजनं स्मृतिवाचनञ्च कार्यं,
देशिकं पूर्ववत् संपूज्य ऋत्विजावपि पूजयेत् ।

पुण्याहवाचकान् विप्रान् पूर्ववत् पूजयेद्दधः ।

इति वातुलोक्तेः ।

एवं कृतेन लभते सर्वयज्ञफलं नरः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति निर्व्याणं चाधिगच्छति ॥

इति ब्रह्मविष्णुमहेश्वरदानं ।

अथ त्रिमूर्त्तिदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

सूतउवाच ।

अपृच्छन्मुनयः सर्वे नैमिषारण्यवासिनः ।

उग्रश्रवसमासीनं रोमहर्षणमादरात् ॥

उक्तानि भवतास्माकं दानानि विविधानि च ।

मूर्त्तिदानञ्च नोक्तं वै त्वया ब्रह्मविदाम्बर ॥

कदा वा कुत्र वा कार्यं यथा वा धर्मसाधनं ।

ब्रूहि त्वं सर्वधर्मज्ञ दानशुश्रूषवोवयं ॥
 इत्येवमुक्तो बलिभिः शौनकप्रमुखस्तथा ।
 उवाच दानमहात्म्यं मुनीनां सूतनन्दन ॥
 शृणुन्तु मुनयः सर्वे दानं सर्वार्थसिद्धिदं ।
 सर्वपापहरं यच्च मङ्गल्यं सर्वमुक्तिदं ॥
 पुरा देव युगे देवः प्रोवाच मधुसूदनः ।
 स्वनाभिकमलस्थाय विरिञ्चये महात्मने ॥
 तथाहमपि वः सर्वं वदामि शृणुतानघाः ।
 त्रिमूर्त्तिदानं दानानामुत्तमोत्तममुच्यते ॥
 विषुवत्ययने वापि चन्द्रसूर्यग्रहादिषु ।
 नित्यं वा पञ्चदश्याञ्च जन्मर्क्षेषु समाचरेत् ॥
 देवालये नदीतीरे पुण्येष्वायतनेषु च ।
 गृहे वा कारयेद्दानं पञ्चभूमिः शुचिर्भवेत् ॥
 चतुरस्यां समां भूमिं गोमयेनोपलेपयेत् ।
 तत्राक्षताभिर्विचिरेत् पुष्पाञ्जलीन् समन्ततः ॥
 तत्रैकहस्ता द्विहस्ता वा त्रिगुणादैर्धृतः स्मृतः ।
 त्रिवेदिका भवेत्तिर्यक् श्वेततण्डुलमिश्रिता ।

ब्रह्माय विष्णुर्भगवान् मुरारि
 हिरण्यवास्तव निवेशनीयाः ।
 चतुर्भुजाः स्वायुधभूषणाढ्या
 किरीटिनश्चापि यथा क्रमेण ॥
 ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं, ब्रह्माण्डदाने ।
 स्नानार्थपाद्याचमनीय वस्त्र

गन्धादिभिस्तानभिपूज्य भक्त्या ।
 प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
 प्रणम्य चोडास्य ततःप्रदद्यात्
 प्रत्येकमेवं बहुदानपूर्व ॥
 संपूज्य दातव्यमनुक्रमेण
 त्वया जगत्सृष्टिकृता स्वमेतत् ।
 त्वमेव सर्वस्य पितामहोऽसि
 त्वमेव कर्त्ता जगतां विकर्त्ता ॥
 त्वमेव धाता जगतां विधाता
 त्वत्सम्प्रदानादनघो यथाहं ।
 त्वया च सायुज्यमुपैति देव
 तथा कुरु त्वं शरणं प्रपन्ने ॥
 मयि प्रभो देववरप्रसादं
 त्वया जगत्क्षाममिदं समस्तं ।
 त्वं विष्णुरित्येव वदन्ति सन्तः
 त्वत्स्थानि सर्वाणि वदन्ति देव ॥
 स्वया धृतं विश्वमनन्तमूर्त्तं
 त्वत्संप्रदानादनघो भवामि ।
 यथा जगत् कारणकारणेश
 तथा कुरु त्वं शरणं प्रपन्ने ॥
 मयि प्रभो देववर प्रसादं
 त्वया मरणाममृतं विधाय ॥
 हालाहलं संहतमेव यस्मात्

तथासुराणां त्रिपुरञ्च दग्धं ।

एकेषुणा लोकहितार्थमीश

त्वद्रूपदानादहमप्यशेषं ॥

दोषैर्विसृतांस्तु गणान् प्रपद्ये

तथा कुरु त्वं शरणं प्रपन्ने ।

मयि प्रभो देववर प्रसादं

इत्येव मुक्ता विधिवद्दाति ॥

स याति सायुज्यमथ तिमूर्त्तेः

यःकारयेद्विप्रवराय तस्मै ।

सुवर्णसंख्यागणितं हिरण्यं

दद्याच्च वासोयुगमादरेण ॥

तथा क्षतेऽयं लभते फलं तत् ।

इति तिमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ त्रिपुरवदानविधिः ।

मृत्युञ्जयात् ।

सुवर्णरत्निकानाञ्च शतेनैकेन शक्तिः ।

कार्थ्योन्नद्धाश्च विष्णुश्च शङ्करश्च तथैवच ।

पलहादशमानेन पीठं लोहेन कारयेत् ।

देवानां स्थापनार्थाय चक्रवत्परिमण्डलं ।

तत्र ब्रह्मादयः स्वाध्यायमदूतं पुरोन्यसेत् ।

चतुर्मुखयतुर्व्वाङ्गः पद्महस्तः पितामहः ।

शङ्करोद्दिभुजः शूली हृषारुदस्त्रिलोचनः ।

विष्णुश्चतुर्भुजश्चक्रो गदागरुडवाहनः ।
 यमदूतः पाशपाणिर्दण्डवान् विकृताननः ।
 स तु लोहमयः कार्य्योभौतो बह्विवायतः ।
 ततो विधाय देवानां पूजां पुष्पफलादिभिः ।
 यजमानः करे खड्गं गृहीत्वा निशितं नवं ।
 इदं शिरस्मिन्नग्नौति दूतस्यास्य दुरात्मनः ।
 इत्युच्चार्य शिरस्मिन्त्वा दूतस्य यमदिङ्गः स्वः ।
 ततश्चतुर्भिर्विप्रेस्तु कार्य्यं ब्राह्मणवाचनं ।
 ततो ब्रह्मादिदेवानां दानं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
 देवालये गृहे वापि तीर्थे वाग्न्यत्र कुत्रचित् ॥
 ब्राह्मणाय तु तान् दद्यात् दिव्याङ्गाय च शीलिते ।
 सुवर्णदक्षिणायुक्तान् ब्रह्मादीननुपूर्वशः ।
 अपमृत्युभयात् तस्मै योदद्याद्देवतात्रयं ।
 तस्य मृत्युर्विनश्येत् दानादस्मान्न संशयः ।
 मृत्युना गृह्यमाणोपि जीवत्येव नरः स्फुटं ॥
 चामौकरप्रतिकृतिवितयं विधाय
 ब्रह्मादिदानमिह यः पुरुषः करोति ।
 रोगाविरस्य संकलानपिदुर्निवारा-
 न्नैवापमृत्युभयमेति नरः कदाचित् ॥

इति पुरुषत्रयदानविधिः ।

अथ चतुर्भुजर्त्तिदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

ऋषयः सचमासौना नेमिघारखवासिनः ।
 उग्रश्रवस-मासौनं पप्रक्षुर्भुनिसत्तमाः ।
 रोमहर्षणसूनी त्वं सर्वज्ञानमहार्णवः ।
 इत्युक्तोमुनिभिः सूतः प्रोवाच वदताम्बरः ।
 यथाह भगवान् ब्रह्मा नारदस्य पितामहः ।
 शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्वाधनाशनं ।
 धर्मशुश्रूषवः सर्वे वयस्वत्तो महामते ।
 अनायामेन केनेवं संसाराब्धिं समुत्तरेत् ॥
 नरः प्रब्रूहि दानं वा व्रतम्वा श्रुतमेव वा ।
 इत्युक्तोमुनिभिः सूतः प्रोवाच वदताम्बरः ।
 यथाह भगवान् ब्रह्मा नारदस्य पितामहः ।
 शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्वाधनाशनं ।
 चतुर्भूर्त्तिविधानन्तत् स्त्रीणां मङ्गलकारणं ।
 धन्यमारोग्यमायुष्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदं ।
 पुत्रदं श्रीकरं पुण्यमभीष्टफलदं शुभं ।
 सर्वेषु पुण्यकालेषु चन्द्रसूर्यग्रहादिषु ।
 देवागारादिदेशेषु गृहे वा दानमाचरेत् ।
 चतुरस्यां समां भूमिं क्षिप्तां-गोमयवारिणा ।
 चतस्रस्तत्र लेखाः स्युः प्राचीदीर्घश्च ताः समाः ।
 नव कोष्ठानि तत्र स्युः कोणकोष्ठानि वज्रयेत् ।
 तत्र तेषु च मूर्त्तीश्च चतुर्हिंक्षु निवेशयेत् ।
 प्रागाद्युत्तरपथ्यन्तं जातरूपमयीः शुभाः ।
 श्वेततण्डुलपद्मेषु पुष्पवत्सु निवेशयेत् ।

पुरतो वासुदेवश्च सङ्घर्षणमतः परं ।
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च चतुर्भूर्त्तिं यथाक्रमं ।
 शङ्खचक्रगदापाणिं पीतवाससमच्युतं ।
 श्रीवत्साङ्गश्चतुर्बाहुं केयूरमुकुटोज्ज्वलं ।
 नीलाम्बरधरं देवमनन्तं सुगन्धायुधं ।
 सङ्घर्षणं चतुर्बाहुं कटकादिविभूषणं ।
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च शङ्खचक्रगदाधरौ ।
 पीतश्वेताम्बरधरौ केयूरादिविभूषितौ ।
 एवं कृत्वा चतुर्भूर्त्तिं चतुर्बाहुं समर्चयेत् ।
 पलस्यार्घ्यात् सुवर्णेन यथाशक्ति विनिर्गमितं ।
 प्रागाद्यत्तरपर्यन्तं देवानामर्चनक्रमः ।
 स्वस्वमन्त्रेण देवानामाराधनमनुक्रमात् ।
 स्नानं वासोयुगं चार्घ्यपाद्यामाचमनीयकं ।
 गन्धसुमनसौ धूपं दीपं नैवेद्यमेव च ।
 धारात्रयं शुद्धजले स्ताम्बूलश्च निवेदयेत् ।
 परितोलोकपालांब गन्धादिभिरघार्चयेत् ।
 त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
 उद्घास्य विप्रानाराध्य दद्यान्मनुदीरयेत् ।
 नमोस्तु वासुदेवाय जगतां पतये नमः ।
 तव सङ्कीर्त्तनाहानाद्धेयः स्यात्तु सदा मम ।
 सङ्घर्षणं नमस्तेऽस्तु जगत्स्थित्यन्तकर्माण्ये ।
 तव देव प्रदानेन सर्वपापहरं भवेत् ।
 प्रद्युम्नायास्त्रिलोकाय भक्तानां दुःखहारिणे ।

नमोऽस्तु देवदेवाय भक्तानामार्त्तिहारिणे ।
 सदा नमोऽस्तु जगतः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवे ।
 अनिरुद्धाय देवाय विश्वे परमात्मने ।
 यदि दद्याच्चतुर्मूर्त्तिं यथायुक्तस्तु नारद ।
 नारौ वा पुरुषोवापि यद्योक्तं फलमयुते ।
 इत्याह नारदायैव ब्रह्मालोकपितामहः ।
 यथा ममापि तत्सर्वं श्रवणमुनिसत्तमाः ।

इति चतुर्मूर्त्तिदानविधिः ।

अथ आयुष्करदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

सूतउवाच ।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः ।
 आयुष्करमिति प्रोक्तमारोग्यं सर्वसिद्धिदं ।
 यच्च साधनसिद्धः स्यात्तत्र दानं समाचरेत् ।
 मूढो गोमयलिप्तायां दक्षिणोत्तरतः शुभं ।
 निधाय तत्र पाणिभ्यां पृष्ठाणि सिततण्डुलैः ।
 चत्वारि तेषु हेमानि मण्डलानि निवेशयेत् ।
 सोवर्णां च ततो देवानर्चयेच्च यथाक्रमं ।
 पूर्वमात्मभुवं तत्र विष्टरयवसंयुतं ।
 कृत्तिवाससमीमानं वज्रपाणिं शतक्रतुं ।

आत्मभूर्ब्रह्मा, विष्टरश्वा विष्णुः ईशानः शिवः प्रसिद्धः एतेषां
लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, एते च यद्यायक्ति सुवर्णमया विधा-
तव्याः ।

गन्धादिभिरग्राभ्यर्च्य दक्षिणोत्तरतः क्रमात् ।
प्रत्येकमेकं विप्रेभ्यो दद्यादाराध्य भक्तितः ।
तं तं देवमिति ध्यात्वा मन्त्रानेतानुदाहरेत् ।
संप्रीयतां मे भगवानात्मभूरित्युदीरयेत् ।
संप्रीयतां जगद्गापी भगवान् विष्टरश्वाः ।
संप्रीयतां मे भगवान् कृत्तिवासा इति ध्रुवं ॥
संप्रीयतां मे भगवान् वज्रपाणिः शतक्रतुः ।
एवमाह पुरा ब्रह्मा नारदाय सुरर्षये ।
प्रोक्तं मयापि तत्सर्वं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ।

इत्यायुष्करदानविधिः ।

अथ पञ्चमूर्त्तिदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्तिरिति श्रुतं ।
यत्कृत्वा पुरुषः स्त्री वा सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ।
यत्पापं मनसा वाचा कर्मणा च पुरा कृतं ।
जन्मान्तरसहस्रेषु तद्वागं याति सर्वतः ।
यथा हेतुं पुरा देवो नारदाय महात्मने ।
पृष्टस्तेनापि भगवानजयोनिः पितामहः ॥
तथाहमपि तत्सर्वं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ।

प्रवक्ष्यामि महादेवं पञ्चमूर्तिरिति श्रुतं ॥
 शृणुष्व त्वं च देवर्षे दानं सर्वाधनाशनं ।
 दानमारोग्यमायुष्यं श्रीकरं भुक्तिमुक्तिदं ॥
 चन्द्रसूर्यग्रहे वायु विषुवत्ययनादिषु ।
 सर्वेषु पुण्यकालेषु गृहे वायतनेषु च ।
 आचार्यं वरयेद्विप्रं तस्यानुज्ञामवाप्य च ।
 विद्याविनयसम्पन्नं सर्वलोतेनैव कारयेत् ।
 लेपयेत्तु समां भूमिं गोमयेनोदकेन च ॥
 चतस्रस्तत्र रेखाः स्युः प्राचोदौच्यस्तु ताः समाः ।
 त्रिहस्तमात्रास्ताः सर्वास्तत्र स्युर्नवकोष्ठकाः ॥
 तत्र पञ्चैव संश्रद्धा चतुष्कोणानि वर्जयेत् ।
 तेषु पञ्चसु कोष्ठेषु प्रत्येकं कमलं न्यसेत् ॥
 श्वेततण्डुलपुष्पेषु अष्टपत्रं सकर्णिकं ।
 तेषु तण्डुलपद्मेषु पञ्चमूर्तीर्निवेशयेत् ॥
 सुवर्णनिर्मिताः पञ्च मूर्तीः कृत्वा विधानतः ।
 ईशं सौवर्णमासीनं केयूरमुकुटोज्ज्वलं ॥
 चतुर्बाहुमुदाराङ्गं कटकादिविभूषितं ।
 दक्षिणे परशुहस्ते सव्ये तु मृगपोतकं ॥
 अभयं दक्षिणे सव्ये शूलं नेत्रत्रयं न्यसेत् ।
 सद्योजातं वामदेवमघोरं पुरुषं तथा ॥
 सुवर्णेनैव कुर्वीत प्रदानादर्हमानतः ।

सद्यं पद्मादुत्तरे वामदेवं

तथा चान्यदक्षिणे चाप्यघोरं ।

सद्यः, सद्योजातमित्यर्थः

तच्छब्दीकृतं पुरुषं पूर्वं कोष्ठे ॥

तेषां मध्ये चैव भोगानमेव

स्नानं वस्त्रं चार्घ्यपाद्याचमनीयं ।

गन्धं पुष्पं धूपदीपौ हविषं

अभ्यर्चिताः पञ्चमूर्त्तिः क्रमेण ॥

मन्त्रैः पञ्च ब्रह्मभिर्मानपूर्वं

संपूज्य चैवं विधिनोदितेन ।

सव्यादिदेवांच यथा क्रमेण

सद्योजातादिलक्षणमुक्तं

लिङ्गपुराणोक्ततिलपर्वतदाने,

पञ्च ब्राह्मणाः सद्योजातादि

मन्त्राः, तैत्तिरीयाणां प्रसिद्धाः ।

ते नैव विप्रेण च सर्व्वमेतत्

कृत्वैव दानं स्वयमेव कुर्यात् ॥

दानकाले तु संप्राप्ते दाता नारो नरोष्ठ वा ।

स्नापितो गुरुणा तेन मन्त्रपूतैः कुशीदकैः ॥

अभ्यर्चा विप्रङ्गन्थाद्यैर्मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥

प्रत्येकमेका दातव्या देवमूर्त्तिरनुक्रमात् ।

नमोस्तु सद्योजाताय भवाय भवसङ्गिने ॥

भवभङ्गो भवेन्महान्तव रूपप्रदानतः ।

सोमाय वामदेवाय शिवाय शिवरूपिणे ॥

सदा मे शिव मेवास्तु तव रूपप्रदानतः ।

नमोघोराय घोराय जगत्संहतिकर्मणे ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नोहमशङ्कं मम शङ्कर ।
 पुरुषाय पुराणाय हराय वरदाय च ॥
 तस्य रूप प्रदानाश्चो श्रियसे स्तु नमोऽस्तु ते ।
 ईशानोजगतामौगी देवानामभयह्वरं ॥
 रक्ष त्वं शेषभूतानामौगी मां शरणं गतं ।
 त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 प्रणिपत्य ततोदद्यादेभिर्मन्त्रैर्विधाक्रमं ।
 मध्यमङ्गुरवे दद्यादन्यस्मै वा प्रदापयेत् ॥
 दक्षिणाङ्गुरवे दद्यात् सुवर्णञ्चैव वाससी ।
 एतवरोधवा नारी नारदेह समाचरेत् ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।
 इत्येव मृपयोदानं नारदाय चतुर्भुजः ॥
 यद्योवाच तथा प्रोक्तं मया वै पञ्चमूर्त्तिकं ।

इति पञ्चमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ दिग्दानं ।

विष्णुधर्मीत्तरात् ।

कार्त्तिक्यामग्निदैवे भे विष्णोर्ब्रह्मान्तकस्य वा ।
 प्राच्यादि कुर्वीत दिग्घतस्रः पृथिवीयुताः ॥
 स्त्रीवेषाच्चैव कर्त्तव्याः पूर्वकुम्भकराः शुभाः ।
 गोरूपा पृथिवी कार्या सर्वलक्षणसंयुता ।

कृत्वा कमलसंस्थानाः सुवर्णदितयेन तु ॥
 पूजयित्वा द्विजान् पञ्च सुवस्त्राभरणैस्ततः ।
 ताम्रपात्रं दत्ते कृत्वा कदम्बाः पीठसंयुताः ॥
 योददाति प्रदत्ता स्यात् पृथिवी तेन पार्थिव ।
 पितरः पितृलोकस्था देवलोके दिवौकसः ॥
 संप्रीणयन्ति तं तुष्टा वसुपुत्रधनेष्वितैः ।
 अमाषमन्नं भुञ्जीत दत्तैर्दधिपूर्वकं ॥

इति दिग्दानविधिः ।

अथ पञ्चदेवत्वदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि शृणुन्तु सुनयोऽमलाः ।
 पञ्चदेवत्वमित्युक्तं नारदाय स्वयम्भुवा ॥
 शरीरारोग्यमायुष्यं श्रीकरं पापनाशनं ।
 यत् कृत्वा पुरुषः स्त्री वा सर्वमायुरवाप्नुयात् ॥
 पुण्यकालेषु सर्वेषु जन्मर्षेषु विशेषतः ।
 पुण्यदेशे गृहे वाथ नित्यं वा दानमाचरेत् ॥
 दुःखप्राप्तुतदृष्टौ तु सर्वदोषप्रशान्तये ।
 दानमेतत्कर्म कुर्याच्छ्रद्धया परया युतः ॥
 खात्वा कुशोदकैः प्रातर्होतवासाः प्रसन्नधीः ।
 संपूज्य विप्रं विद्वांसन्तस्यानुज्ञामवाप्य च ॥
 अग्निः सोमश्च वरुणस्तथा देवी सरस्वती ।
 अग्निं विष्णुरिति प्रीतो ब्राह्मणाः पञ्च देवताः ॥

अग्न्यादिलक्षणमुक्तम्, ब्रह्माण्डदाने ।

सरस्वती लक्षणमुक्तं सरस्वतीदाने ।

अग्निविष्णोस्तु लक्षणमपराजितेनोक्तं ।

अग्निविष्णू प्रकर्त्तव्यौ कमले युगपत्स्थितौ ।

तत्र शुक्पाणि रग्निस्तु साक्षसूचकमण्डलुः ॥

गदापद्मधरो विष्णुः शङ्खचक्रगदास्तथेति ।

एताः पञ्च समुद्दिश्य विप्रानाराध्य दापयेत् ॥

प्रत्येकं वाससी शुभे समुवर्णं यथा क्रमं ।

संप्रीयतामयं देवो भगवान् सोमइत्यपि ॥

तत्रोपदेष्टे विप्राय तत् समां दक्षिणां ददेत् ।

पुण्याहं सस्तिमद्विच वाचयेत्पञ्चभिर्हिजैः ।

तेषामपिच दातव्या दक्षिणा च यथाहंतः ॥

इति पञ्चदैवत्वदानविधिः ।

अथ लोकपालाष्टकदानं ।

लिङ्गपुराणात् ।

लोकपालाष्टकं दिव्यं साक्षात्परमदुर्लभं ।

सर्वसंपत्करं शुद्धं परचक्रविनाशनं ॥

स्रदेशरक्षणं नित्यं राजवार्जिविवर्धनं ।

पुत्रवृद्धिकरं पुण्यं गोब्राह्मणहितावहं ॥

पूर्वोक्तदेशकाले तु वेदिकोपरिमण्डले ।

मध्ये शिवं समभ्यर्च्य यथान्यायं यथाक्रमं ॥
 दिग्बिदिक्षु प्रकर्त्तव्यं स्थण्डिलं बालुकामयं ।
 अष्टौ विप्रान् समाह्वय वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
 जितेन्द्रियान् कुलोद्भूतान् सर्वलक्षणसंयुतान् ।
 शिवाभिमुखमासीनानहतेष्वम्बरेषु च ॥
 वस्त्रैराभरणैर्दिव्यैर्लोकपालान् समन्त्रकैः ।
 गन्धैः पुष्पैः सधूपैश्च ब्राह्मणां चार्चयेत् क्रमात् ॥

अत्र कुण्डमण्डलमण्डपवेदिकावितानादि लिङ्गपुराणोक्त
 तुलापुरुषदानवद्देदितव्यं अग्निकार्यमत्र शिववेदिकायाश्च परितः
 स्थण्डिलाष्टकं विधाय तत्र यथाशक्ति सुवर्णनिर्मितान् अष्टौलोक
 पालान् शिवाभिमुखान् नूतनवस्त्रेष्वमासीनान् संस्थाप्य वस्त्राद्यैः
 संपूज्य ब्राह्मणानचार्चयेत् ।

लोकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

पूर्वतोद्दीमयेदग्नौ लोकपालाष्टमन्त्रकैः ।
 समित्पृताभ्यां होतव्यमग्निकार्यक्रमेण तु ॥
 एवं हुत्वा विधानेन ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।
 यजमानः समाह्वय सर्वाभरणभूषितान् ॥
 कृत्वा तान् पूजयित्वाश्च द्विजेभ्यो दापयेदनं ।
 पृथक् पृथक् स्वमन्त्रैश्च दशनिष्कश्च भूषणं ॥
 दशनिष्केण वस्त्राद्यमासनं कम्बलं पृथक् ।
 स्नापनं तत्र कर्त्तव्यं शिवस्य विधिपूर्वकं ।
 दक्षिणा च प्रदातव्या यथाविभवविस्तरं ॥

अग्निकाव्यक्रमः अग्निमुखादि पूर्णाहुतन्तः, कामिकेतु एक-
स्मिन् स्थण्डिले वायु खण्डे वा होममाचरेत् । वातुले हि शक्रानु-
पूर्वदिग्भागे देशिकोहोममाचरेत् ।

लोकपालाष्टमन्त्रैस्तु पृथगष्टोत्तरं शतं ।

समितृष्टताभ्यां होतव्यमन्त्रे पूर्णाहुतिं ददेत् ॥

दग्निष्केणेति, तान् लोकेशान् विप्रान् यजमानोर्चयित्वा
प्रत्येकं दग्निष्कमितं भूषणं तत्कश्चित्तिरिक्त्वात्मकदक्षिणया सह-
वस्त्रादि च दद्यात् दक्षिणाचेति, गुरुदक्षिणा,

सा च यथा विभवं देया ।

कामिके तु ।

दक्षिणा दग्निष्का स्याद्रूपणैश्च समन्विता ।

वातुले तु गुरुनवमेभ्यः

प्रत्येकं शतनिष्का दक्षिणीता ।

एतद्यः कुरुते दानं लोकेशानान्तु भक्तिः ।

लोकेशानं स्थिरं स्थित्वा स्थानेषु स सुखं नरः ।

कल्पं शिवपुरे स्थित्वा सार्वभौमो भवेद्भुवि ॥

इति लोकपालाष्टकदानविधिः ।

अथ ब्रह्माण्डपुराणात् ।

शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्वाधनाशनं ।

सर्वमङ्गलमायुष्यमारोग्यं श्रीकरं शुभं ॥

दानानामुत्तमं श्वेतकर्षसिद्धिकरं परं ।
 करोति दानं नारी वा सायुज्यं ब्रह्मणी व्रजेत् ॥
 विषुवत्ययने राहोर्यहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु जन्मर्क्षेषु विशेषतः ॥
 देवालये नदीतीरे गृहे वा दानमाचरेत् ।
 पुण्यदेशेषु सर्वेषु पुराणोक्तेषु नारद ॥
 चतुरस्रां समां भूमिं लिप्त्वा गोमयवारिणा ।
 षट्करच्छाष्टहस्तम्बा दश द्वादश वा करान् ॥
 प्राचीदौर्च्यं कर्त्तव्या रेखाद्यतस्तकाः समाः ।
 नव कोष्ठानि तत्र स्युः श्वेततण्डुलपुष्पकैः ॥
 सितैरष्टदलै र्युक्तान् कमलान्विन्यसेकुम्भान् ।
 जातरूपभयं देवं जगत्कर्त्तारमव्ययं ।
 तेषां मध्यमकोष्ठे तु कमलं विनिवेशयेत् ॥

कमलस्यं ब्रह्माणं ।

इन्द्रमग्निं यमश्चैव निर्ऋतिं वरुणं तथा ।
 वायुं सोमश्च रुद्रश्च प्रागादिषु यथाक्रमं ॥
 जातरूपमयान् देवानष्टौ स्त्रायुधसंयुतान् ।
 विपला वा सुवर्णास्तु यथाशक्ति विनिर्भितान् ।
 ब्रह्मणेऽभिमुखान् सर्वान् सर्वेषु विनिवेशयेत् ॥

जातरूपमयान्, हिरण्यमयान्, ब्रह्मणी लोकपालानाञ्च लक्षण
 मुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

प्रत्येकं वाससावेष्ट्य संप्रोक्ष्य कुशवारिणा ।

योऽसौ कारयिता विप्रस्त्वे वमेतत् समाचरेत् ॥

दानकाले तु संप्राप्ते दाता स्नात्वा कुशोदकैः ।

प्रसन्नचित्तवदनः परमेष्ठिपुरोगमान् ॥

स्नानाममन्त्रै रभितो नमोन्तै

राराध्य गन्धादिभिरादरेण ।

विप्रांस्तवाभ्यर्च्य यथाक्रमेण

संप्रीयतां मे त्वयमेव मुक्ता ॥

योऽसौ कारयिता विप्रस्तस्मै दद्यात्तु दक्षिणां ।

सुवर्णसंख्यागणितं हिरण्यञ्चैव वाससी ॥

प्रोक्तान्तु देवर्षिदानं लोकपालाद्वयं मया ।

क्रमान्यच्छोतुमिहा ते तदिदं वद साम्प्रतं ॥

इति लोकपालदानविधिः ।

अथ रुद्राष्टकदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

शृणु देव मुने शुद्धानन्दानं सर्वार्थदं नृणां ।

रुद्राष्टकमितिख्यातं तत्पत्नीपुत्रसंयुतं ॥

मध्ये चतुर्भ्योऽप्येतमिति ते भगवान् हरिः ।

यथाह पूर्व्वं तत्त्वञ्च वदामि तव नारद ॥

रुद्रो भवत्य सर्व्वं च ईशः पशुपतिस्तथा ।

भौम उग्रो महादेव एते रुद्राः प्रकीर्त्तिताः ॥

जटिलाद्यर्भवसनाः सर्व्वे खट्वाङ्गगूलिनः ।

तेषां भार्याश्च पुत्राश्च नामतः कथयामि ते ॥
 सौवर्चलाङ्गवादाश्च विकेयीश्च शिवा तथा ।
 स्नाहा दिशा च दौचा च रोहिणी च तथा क्रमात् ॥
 ताश्च स्त्रीवेषधारिण्यः सर्वाभरणभूषिताः ।
 रुद्रपत्न्य इमाद्याष्टौ पुत्राश्च शृणु नारद ॥
 ग्रनैश्चरश्च शुक्रश्च लोहिताङ्गी मनोजवः ।
 वसन्तः स्वर्गः सन्तानोबुधश्चैव यथा क्रमं ।
 ते वालवेषाः कर्त्तव्याः शिखिनो दण्डपाणयः ॥
 पुण्यकाले तु सम्प्राप्ते नित्यम्वा भूतिमिच्छता ॥
 जन्मर्षेषु विशेषेण दातव्यं मुनिसत्तमः ॥
 चतुरस्रां ममां भूमिं लिप्त्वा गोमयवारिणा ।
 चतस्रस्तत्र रेखाः स्युः प्राक्तित्यक्चैव सर्वतः ॥
 हस्तमात्रं द्विहस्तम्वा नवकोठसमन्वितं ।
 स्थण्डिलं तत्र पद्मानि तण्डुलैश्च प्रकल्पयेत् ॥
 ब्रह्माणं मध्यमे कोष्ठे, सौवर्णं विनिवेदयेत् ।
 छन्दोदेवीश्च तत् पार्श्वे तदर्धेन प्रकल्पयेत् ॥

छन्दोदेवीश्च, गायत्री

तयोर्लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने,

सौवर्णानष्टोरद्राश्च ब्रह्मार्धेन विनिर्मितान् ।
 प्रागाद्युत्तरपूर्वाश्च परितः परिकल्पयेत् ॥
 तस्याप्यर्धेन सौवर्णान् प्रत्येकं रुद्रपार्श्वतः ।
 तेषां देवीश्च पुत्राश्च कल्पयित्वा र्चयेत् पुमान् ॥

स्वस्वमन्त्रेण पूजा स्यात् नमस्कारयुतेन च ।
 ब्रह्मादीन् पूजयेद्बन्ध-पुष्प-धूप-प्रदौ-पकैः ॥
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा प्रणम्य च यथा क्रमं ॥
 प्रत्येकमेकं प्रागादीन् विप्रान् संपूज्य दापयेत् ।
 पूजायत्वीपदेशारं दद्यान्मन्त्रेण मध्यमं ॥
 प्रीयतां भगवान् ब्रह्मा परमेष्ठौ पितामहः ।
 एवं रुद्राष्टकोपेतं दानं दद्याद्यथाविधि ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वसिद्धिमवाप्स्य च ।
 आयुरारोग्यसंयुक्तः पुत्रवान् धनवान् सुखी ।
 मुक्ता भोगान् यथेच्छञ्च स्वर्गं मोक्षञ्च विन्दति ॥

इति रुद्राष्टकदानविधिः ।

अथ ग्रहदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

सूत उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानं सर्वार्थसिद्धिदं ।
 पुरुषो वायवा नारो स्वर्गं मोक्षञ्च विन्दति ॥
 नक्षत्र-ग्रह-पीडासु दुःस्वप्नाद्भुत दर्शने ।
 निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमिति स्थितिः ॥
 यथाह नारदायैवं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 तथाहमप्यशेषं वो वक्ष्यामि मुनिसत्तमाः ॥

ब्रह्मोवाच ।

ग्रहदानमथो तत्त्वे सर्वसिद्धिकरं परं ।

सर्वशान्तिकरन्त्राणां सर्वपापप्रणाशनं ॥
 विषुवत्ययने राहुग्रहणे शशिसूर्ययोः ।
 जन्मर्चे सोमवारि वा पञ्चदश्यां तथैव च ॥
 पुण्यकालेषु सर्वेषु पुण्यदेशे विशेषतः ।
 ग्रहदानन्तु कर्त्तव्यं नित्यं येयोऽभिकाङ्क्षिणा ॥
 हस्तमातां दिहस्ताम्बा त्रिहस्ताम्बाश्च नारद ।
 चतुरस्रां ममां भूमिं गोमयेनानुलेपयेत् ॥
 रेखाः प्राच्य उदीच्य च स्पृष्टतस्तस्तथा समाः ।
 नवकोष्ठेषु पञ्चानि विन्यसेत् श्वेततण्डुलैः ॥
 आदित्य-चन्द्रमा भीमो बध-जीव सितार्कजाः ।
 राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकसुखावहाः ॥
 एषां हिरण्यरूपाणि कारयित्वा यथाविधि ।
 विनिष्केणाशवा कुर्यात् यथाशक्त्वा पृथक् पृथक् ॥
 आदित्यं मध्यमे कोष्ठे दक्षिणे ऽङ्गारकं न्यसेत् ।
 उत्तरे तु गुरुं विद्यात् धुधमुत्तरपूर्वके ॥
 भार्गवं पूर्वतो न्यस्य सोमं दक्षिणपूर्वके ।
 पश्चिमे ऽर्कसुतं न्यस्य राहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
 पश्चिमोत्तरतः केतुं सन्निवेश्य यथाविधि ।
 तद्वर्गं गन्धपुष्पाद्यैरर्चयेत् स्तम्भमन्त्रकैः ॥
 दानं शूद्रोऽथवा कुर्यात् स्त्री वा तत्र तु नारद ।
 भूलेपनादि यत् कार्यं सर्वं विप्रेण कारयेत् ॥
 स्नानकाले तु सम्प्राप्ते स्नात्वा तिलकुशीदकैः ।
 प्रयतो यजमानस्तु धौतवस्त्रः प्रसन्नधीः ॥

अर्चयित्वा स्वयं दद्यादहस्करमुखान् यवान् ।

प्रत्येकमेकं विप्रोऽसौ स्वस्वमन्त्रमुदीरयेत् ॥

पद्मासनः पद्मकरोद्दिवाहुः

पद्मद्युतिः सप्ततुरङ्गवाहः ।

दिवाकरो लोकगुरुः किरीटी

मयि प्रसादं विदधातु देव ॥

श्वेताम्बरः श्वेतविभूषणश्च

श्वेतद्युतिर्दण्डधरोद्दिवाहुः ।

चन्द्रोऽसृताम्बा वरदः किरीटी

श्रेयांसि मया विदधातु देव ॥

रक्ताम्बरो रक्तवपुः किरीटी

चतुर्भुजोमेषगमोगदाश्रुत् ।

धरासुतः शक्तिधरश्च शूली

सदा मम स्याद्वरदः प्रशान्तः ॥

पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी

चतुर्भुजोदण्डधरश्च हारी ।

चर्मासिधृक् सोमसुतः सदा मे

सिंहाधिरुढोवरदो वधश्च ॥

पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी

चतुर्भुजोदेवगुरुः प्रशान्तः ।

दधाति दण्डश्च कमण्डलुश्च

तद्याचसूत्रं वरदोस्तु मया ॥

श्वेताम्बरः श्वेतवपुः किरीटी

चतुर्भुजोदैत्यगुरुः प्रशान्तः ।

तथाचसूत्रश्च कमण्डलुश्च

जयश्च विभ्रद्वरदोस्तु मञ्चं ॥

नीलद्युतिः शूलधरः किरीटी

गृध्रस्थितस्त्राणकरोधनुष्मान् ।

चतुर्भुजः सूर्यसुतः प्रशान्ती

वरप्रदो मेस्तु स मन्दगामी ॥

नीलाम्बरोनीलवपुः किरीटी

करालवक्त्रः करवालशूली ।

चतुर्भुजवर्षधरश्च राहुः

सिंहासनस्थोवरदोस्तु मञ्चं ॥

धूम्रोहिवाहुर्वरदोगदाश्वत्

गृध्रासनस्थो विज्रताननश्च ।

किरीट-केयूर-विभूषिताङ्गः

सदास्तु मे कृतुगणः प्रशान्तः ॥

इत्युक्त्वा दापयेत् सर्वान् आदित्याद्यावद्यहान् ।

पुरुषोवाथ नारी वा यद्योक्तं फलमाप्नुयात् ॥

मध्यमं गुरवे दद्यादन्त्यक्षौ वा प्रदापयेत् ।

अथ वा दक्षिणा देया सुवर्णं वाससी शुभे ॥

सूतउवाच ।

इत्याह भगवान् ब्रह्मा नारदाय महात्मने ।

तथाहमब्रूवं दानं यष्माकं मुनिसत्तमाः ॥

इति नवग्रहदानविधिः ।

अथ सम्पत्करदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणे ।

अथापरं दानमहं ब्रवीमि
 शृणुन्तु सर्वे मुनयः समिताः ।
 सम्पत्करं दानमतीव पुण्यं
 यस्मिन् कृते सम्पदोऽभ्येति जन्तुः ॥
 यथा पुरा ऋषये नारदाय
 जगत्कर्त्ता चाब्रवीहानमेतत् ।
 आयुष्करं रोगहरन्तु पाप-
 विनाशनं नाशकरं त्वघानां ॥
 स्वर्गापवर्गो कुलपुत्रवृद्धिं
 त्रियं तथा प्रददामीष्टसिद्धिं ।
 हिरण्यदः प्राप्नुयाद्दीर्घमायु-
 रित्यब्रवीदात्मभूर्नारदाय ॥
 अतः सुवर्णं द्विजवर्गहस्ते
 दातव्यमेवात्महितं मुनीन्द्राः ।
 कालेषु सूर्यग्रहणादिकेषु
 तारेषु जन्मचितयेषु कार्यम् ॥
 देशेषु देवायतनादिकेषु
 गृहेषु वा रमते यत् कुत्र ।
 ज्ञात्वा प्रातस्तिलमिश्रैः कुशोदकैः

शुचिर्भूत्वा धौतवासाः प्रयत्नः ॥

संकल्प्य विप्रं विदुषं गुरुञ्च

संगृह्य तस्यानुमतेन कार्य्यं ।

गव्येन भूमिं शकृता जलेन

चालेपयेद्द्विंशतिहस्तमात्रां ॥

तत्रैव रेखावतुरः समाः स्युः

प्राच्यश्च तिव्यक्च यथोपदिष्टं ॥

नव कोष्ठानि तत्र स्युस्तेषु पूर्णानि तण्डुलैः ।

निधातव्यानि पात्राणि वासीभिरभिवेष्ट्य च ॥

पलस्यार्वाक् त्रिनिष्कोर्ध्वं यथाशक्ति विनिर्गमितां ।

दक्षिणोत्तरतो देवान् जातरूपमयान् न्यसेत् ॥

पाद्याल्यकोष्ठचितये तु मित्रं

तथा च देवं वरुणञ्च सोमं ।

चतुर्न्मुखं मध्यमकोष्ठकेषु

जगत् पतिं विष्णुमुमापतिञ्च ॥

दिवाकरं वृत्रहणञ्च वज्रं

संपूज्य सर्वान् विधिवत् क्रमेण ॥

अत्र मित्रलक्षणमाह विश्वकर्मा ।

पद्मगर्भं समः कार्य्योमित्रः कमलसंस्थितः ।

अजोऽतुलोविनालान्तविकचाम्भोजधृक् प्रभुः ॥

वरुणादिलक्षणमुक्तं ।

ब्रह्माण्डदाने ।

अभ्यर्च्य विप्रानपि गन्धवस्त्रैः

पथक च दातव्यमनुक्रमेण ।

सम्प्रीयतां मेत्ययमेव मुक्ता

ततोदद्यात् सोदकपूर्वमत्र ॥

एकस्य चैकञ्च हिरण्यरूपं

प्रणामपूर्वं परिणीय सर्वान् ।

पात्राणि वासः परिधाय चैव

सतच्छूलं सहिरण्यञ्च दत्त्वा ॥

अभीष्टमिदं सलभेत सर्व-

मायुष्यमारीष्यमुपेति चायं ।

अथोपदेष्टुं गुरवे सुवर्णं

वासोयुगं दानसमञ्च दद्यात् ॥

विप्रैस्तवावाचयेत् स्वस्तिवाच्यं

ततोदद्याद्दक्षिणां वाचकेभ्यः ॥

इति सम्पत्करदानविधिः ।

अथ दशावतारदानं ।

तत्र विष्णुमित्रः ।

दानानामुत्तमं दानं हैमं विष्णोः स्वरूपकं ।

तस्मात् पुण्यार्थिना देया हैमौ विष्णोः स्वरूपिका ॥

मत्स्यः कूर्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।

रामोरामश्च कृष्णश्च बृहः कल्की च ते दश ॥

वामे गङ्गा गदा दत्ते द्विभुजौ मत्स्यरूपधृक् ।

नराङ्गिर्मत्स्वरूपो वा मत्स्वरूपो जनादेनः ॥
 एतदेव कूर्मलक्षणं मत्स्यपदस्थाने कूर्मपदप्रयोगे सति ।
 मधुपिङ्गलवर्णश्च चतुर्बाह्यायुधैर्गुतः ।
 नराङ्गं शूकरास्यञ्च मनाक्पोनं सुभीषणं ॥
 श्रीर्वामकूर्परस्या तु धरानन्तो पदानुगौ ।
 एतद्रूपधरं देवं वराहं भुक्तिमुक्तिदं ॥
 ज्वलदग्निममाकारं सिंहवक्त्रं नराङ्गकं ।
 दंष्ट्राकरालवदनं ललज्जिह्वं सुभीषणं ॥
 वृत्ताक्षं जटिलं क्रुद्धमालीढं पीनवचसं ।
 अभेद्यतीव्रनखरं वामीरुक्ततदानवं ॥
 तद्वदचोदारयन्तं कराभ्यां नखरैर्मृगं ।
 गदाचक्रधरं डाभ्यां नरसिंहं जगत्प्रभुं ।
 कुण्डी च्छवधरो दिर्दोर्बामनः परिकीर्तितः ॥
 चक्रान्तकरणं घोरमुदहन् परशुंकरे ।
 जामदग्नयः प्रकर्त्तव्योरामोरोषारुणेक्षणः ॥
 युवा प्रसन्नवदनः सिंहस्कन्धो महाबलः ।
 आजानुबाहुः कर्त्तव्योरामोबाणधनुर्धरः ॥
 गृहचक्रधरः कार्थीनीलोत्पलदलकृषिः ।
 कृष्णोदीर्घद्विबाहुव सर्वदैत्यक्षयंकरः ॥
 कषायवस्त्रसंवीतः स्कन्धसंसक्तचोवरः ।
 पद्मासनस्थो द्विभुजोध्यायो वृद्धः प्रकीर्तितः ॥
 खड्गोद्यतकरः क्रुद्धो हयारुढो महाबलः ।
 श्लेच्छोच्छेदकरः कल्की द्विभुजः परिकीर्तितः ॥

यथाशक्त्या प्रकुर्वीत सुवर्णेन विजानता ।
 समेन धोङ्गशेनैव समान्येतानि कारयेत् ॥
 यथाशक्त्या प्रकुर्वीत सुवर्णेन विजानता ।
 वित्तानुरूपतो राजन् तुल्यमाढादरिद्रयोः ॥
 संपूज्य नामभिस्तैस्तु पुण्यधूपनिवेदनैः ।
 भक्तिनम्रः प्रणम्याद्य निवेद्यः श्रद्धया ततः ॥
 आह्वय ब्राह्मणान् राजन् पादौ प्रक्षाल्य यत्नतः ।
 उपवेश्यासने सर्वां वन्दनेनानुलेपयेत् ॥
 सुगन्धैः कुसुमैश्चैव धूपैर्दीपैस्तथैव च ।
 आकाश वस्त्रयुग्मैश्च ग्रहणैश्चन्द्रसूर्ययोः ॥
 अयने विषुवे वापि द्वादश्यान्तु विशेषतः ।
 उपोष्यैकादशीं कार्यं धर्मकार्यं च सर्वशः ॥
 अन्यथा नरकं यातीत्येव माह पितामहः ।
 ग्राहका विश्वरूपाद्य अहीयतविमलरः ॥
 एकैकं देवरूपस्तमेकैकस्य समर्पयेत् ।
 अथवा विदुषः सर्वान् दद्यात्संपूज्य मानवः ॥
 नानृतेपि* कदाचिच्च दद्यात्पाषाण्डिने तथा ।
 देवरूपं मया विप्र कारितं काञ्चनं शुभं ॥
 तद्गृहाण प्रदानेन प्रीयतां विश्वरूपदृक् ॥
 एतदुच्चार्य विप्रस्य हस्ते तोयं क्षिपेत् स्वयं ।
 प्रदक्षिणा ततो देया संपूज्य प्रविशेद्गृहं ॥
 अस्य दानस्य माहात्म्यं वदाम्येकमुखः कथं ।

सहस्रास्थः शतास्थो वा यदि शक्तोभिभाषितुं ॥
 उद्देशतः प्रवक्ष्यामि भक्तानां भक्तिवृद्धये ।
 दशावतारतीराजन् विष्णोरैक्यं स गच्छति ॥
 क्षीरे क्षारं यथाक्षिप्तं पयः संहरते ऽनलः ।
 तथा विष्णोः स दाता वै ऐक्यं याति न संशयः ॥
 ब्रह्महा च सुरापय तस्तूरो गुरुतत्पराः ।
 यथा मुञ्चादिषीकान्तस्तथा पापात् प्रमुच्यते ॥
 सहस्रञ्चैव जन्तूनामुदरेण इदं जगत् ।
 तस्मात् प्रयच्छ राजेन्द्र विप्रेभ्यो विष्णुरूपकान् ॥
 येन सर्वस्य दानस्य फलं प्राप्नोति सत्वरं ।
 न तत्तपोभिरत्युपैर्ब्रिंहितैः प्राप्यते फलं ॥
 विष्णोर्द्वादशवताराणां दानेन यदवाप्यते ॥

यः काञ्चनेन शुभलक्षणलक्षिताङ्ग-
 विष्णोःस्वरूपदशकं विधिवत् विधाय ।
 दद्याद्दिग्जेषु जगदेव हि तेन दत्तं
 यस्माज्जगन्मयवपुर्विभुरेष देवः ॥

इति दशावतारदानविधिः ।

अथ विश्वामरदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानं विश्वामराङ्ग्यं ।
 यत् कृत्वा पुरुषः स्त्री वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

सर्वपापक्षयकरं सर्वपापविमोचनं ।
 स्वर्गं यशोद ममयुषं श्रीकरं पुत्रवृद्धिदं ॥
 अभीष्टफलददृणां दुःस्वप्नाद्भुत दर्शनं ।
 ग्रहशान्तिकरं पित्र्य भुक्तिमुक्तिप्रदायकं ॥
 यदाह भगवान् ब्रह्मा नारदाय सुरर्षये ।
 यदाहं क्षपया पूर्वं पिता मे रोमहर्षणः ॥
 वैश्वदेवमिति प्रोक्तं दानानामुत्तमोत्तमम् ।
 तदहं वः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व सुनिसत्तमाः ॥

यस्ते चन्द्रराहुणा वा पि सूर्ये
 तथायने विषुवे जन्मतारे ।
 व्यतीपाते त्रिविधे चाद्भुते वा
 दुःस्वप्ने वा पञ्चदशां च कुर्यात् ॥
 कृते पापे निः कृतिस्तस्य चैत-
 द्रवे जाते निर्भवार्यं च कुर्यात् ।
 यस्ते रोगैर्ज्वरैश्च शूलमाणे
 नित्यं कुर्यात् वैश्वदेवं तु दानं ॥
 देवागारे स्वयं नन्दने वा
 नदीतीरे रमते यत्र तत्र ।
 विप्रं गुरुं वेदपुराणदत्तं
 संयुक्तं तस्यानुमतेन कार्यं ॥
 विनायकं विप्रमुखेन देवं
 संपूज्य दानं विधिना समस्तं ।
 गव्येन भूमिं शक्यता जलेन

विलिप्य नीत्वा दशहस्तमानां ॥
 तत्रैव लेखाद्यतुरः समन्तात्
 प्राच्यश्च तिर्यक् च भवन्ति तत्र ।
 नवात्र कोष्ठानि भवन्ति तेषु
 सकर्णिकानष्टदलान् सरोजान् ॥
 कृत्वा सितैराढकतण्डुलैश्च
 संवेगवेत्तेषु हिरण्यदेवान् ।
 विष्ण्वांश्च देवांश्चरचापपाणी-
 नष्टौ समस्तान् क्षिभुजान् विधाय ॥
 मध्ये महेन्द्रं मुकुटादियुक्तं
 वज्रायुधं शक्तिधरन्निवेश्य ।
 हारादिकेयूरयुतं प्रशान्तं
 विष्ण्वामराणामधिकं हिरण्यात् ॥
 सिंहासनस्थं जगतामधीशं
 शतकृतं दैत्यहर्त्रं सुरेन्द्रं ॥

तेषां नामानि तु वायुपुराणात् ।

क्रतुर्दक्षो-वसुः सत्यः कालः कामचराचरो ।
 पुरुषवाद्रवश्चैव विष्णो देवा दश स्मृताः ॥
 आद्वेषेव प्रयोगोस्ति तेषां मन्त्रिमयोद्देशीरिति ।
 प्रागादिमध्यान्त मनुक्रमेण
 सर्वं करोत्यासनाधीनान्तं ।

संप्रोक्ष कूर्चेण कुशोदकेन ॥
 ऋचा तथा यजुषा वारुणेन ॥
 वस्त्रैरवावेष्ट्य च वासवाय
 वासोयुगं सम्परिधाय चायं ।
 प्रत्यक्षु खान् प्राक्षु ख एव सर्वा-
 नाराध्य दातव्यमय क्रमेण ॥
 विप्रेण वा गुरुणा सर्वमेतत्
 कृत्वा मन्त्रविधिना वैश्वदेवं ।
 उक्तान् देवानर्चयित्वा यद्योक्तं
 दाता स्नात्वा तिलमिश्रैः कुशोदकैः ॥
 पुष्पाञ्जलिं प्रदक्षिणाञ्चैव सार्व-
 भभ्यर्च्य देवानथ पुष्पगन्धैः ।
 धूपपदोपैश्च यथा क्रमेण
 प्रत्येकं मेकञ्च यथा हिरण्यं ॥
 सम्प्रीयतां भगवान्नेति चीन्ता
 दद्यादष्टौ प्रेरितः सोदपूर्वम् ।
 पठन्नन्तं गुरवे मध्यमञ्च
 सम्प्रीयतां मम चाप्यत्र देवः ॥
 संप्रीयतां भगवान् बज्रपाणिः
 संप्रीयतां भगवान् दैत्यहन्ता ।
 एवं कृत्वा पञ्चभिर्विप्रवर्यैः
 पुष्पाहञ्च स्वस्तिमृजिं च वाचं ॥
 एतद्दानं गुरवे दक्षिणाञ्च

विश्वे देवाः प्रीणयन्त्वस्य विप्राः ॥

इति विश्वामरदानविधिः ।

अथ साध्यदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ॥

सूत उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानं सुनिवरोत्तमाः ।
साध्यदानमिति प्रोक्तं दानानामुत्तमोत्तमं ॥
यथाह भगवान् पूर्वं पिता मे रोमहर्षणः ।
तथाहञ्च प्रवक्ष्यामि शृणुष्व शौनकादयः ॥
आचार्यवरणादीनि सर्वं वै वैश्वदेववत् ।
तथैव हैमान् कुर्वीत साध्यान् द्वादशसंख्यया ॥

वायु पुराणे ।

ब्रह्मणीय सुखात् सृष्टा यथा देवाः प्रजिप्सया ।
सर्वे मन्त्रशरीरास्ते स्थिता मन्त्रन्तरेष्विह ॥
तथा । ब्रह्मशापेन ते जाताः पुनः स्वायम्भुवे जिताः ।
स्वारोचिषे वै तृषिताः सत्याश्विनोत्तमे पुनः ॥
तामसे हरयोनाम त्रैकुण्ठे रैवतेऽन्तरे ।
साध्याश्च चाक्षुषे नाम्ना छन्दजा जज्ञिरे सुराः ॥
धर्मपुत्रा महाभागाः स्वाध्यायां द्वादशामराः ।
मनीषुमन्ता प्राणव नरोपानय वीर्यवान् ॥

चित्तिर्हृद्योनयश्चैव हंसोनारायणस्तथा ।
प्रसवोद्य विभुश्चैव स्वाध्या द्वादश जन्त्रिरे ॥

स्कन्दपुराणे ।

साध्याः पञ्चासनगताः कमण्डल्वचसूचिणः ।
धर्मपुत्रा महात्मानो द्वादशामरपूजिताः ॥

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

वैश्वदानवदेवाश्च साध्यदाने विधिः स्मृतः ।
दानेचाभ्यर्चनं मन्त्रः श्रूयतां च विप्रैः पतः ॥
साध्यैर्भ्यश्चेतिचोक्तावै देवैर्भ्यश्च नमस्तथा ।
संप्रीयतां मे भगवन् साध्यादेवा इति ब्रुवन् ॥
एवं दद्यात्तु विप्रैर्भ्योमध्यमं गुरवे तथा ।
एतत् कृत्वा तु पुरुषो नारी वा दानमादृता ।
वैश्वदेवे च यत् प्रोक्तं फलं तत्सर्वमाप्नुयात् ॥

इति साध्यदानविधिः ।

अथ द्वादशादित्यदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

शृणु नारद भद्रन्ते दानमादित्यसंज्ञितं ।
यद्योक्तं लोकगुरुणा विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
कर्तुः पापहरं पुण्यमायुष्यं श्रीकरं शुभम् ।
आरोग्यं सर्वमाप्नुय्य दुःस्वप्नाद्भुतनाशनं ॥

सर्वशान्तिकरं ह्येतत् सर्वसिद्धिफलप्रदं ।

चक्षुष्यं सर्वरोगघ्नं भुक्तिमुक्तिफलप्रदं ॥

विषुवत्ययने राहुग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

जन्मर्चे सौरवारे वा पञ्चदश्यां संक्रमे ॥

सप्तम्यां वायु नक्षत्रे सावित्रे ऽद्भुतदर्शने ।

दुःखप्रदर्शने कुर्याद्दानमादित्यसंज्ञितं ॥

देवालये नदीतीरे तडागे वरुणालये ।

अन्येषु पुण्यदेशेषु देवदानं समाचरेत् ॥

आलिप्य वै द्वादशहस्तदैर्घ्यां

क्षितिं तथा गोमयसंयुताद्रिः ।

तस्मिन् सितैः स्तण्डुलपुञ्जकैश्च

विस्तारयेद्द्वादश पञ्चजानि ॥

प्रादेगमात्राणि शुभानि तानि

सकृत्किंकान्यष्टदलेषु तेषु ।

हिरण्यरूपाणि रवेर्निधाय

यथाक्रमादुत्तरतीपवर्गः ॥

तेषां लक्षणमुक्तं ।

ब्रह्माण्डदाने ।

प्रत्यक्षं खान् प्राप्नुुष्व एव देवां

स्तद्वत्सं गन्धादिभि रर्चयित्वा ।

दद्यादपूपं सद्यतं गुडाक्तं
 वस्त्रै रथावेष्ट्य यथाक्रमेण ॥
 प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवाना-
 माराध्य गन्धादिभिरादरेण ।
 संप्रीयतामित्यप्यथ च क्रमेण
 प्रत्येक मुच्चार्य्य तदीयनाम ॥
 धाता च मित्रश्च ततः परेण
 मार्त्तण्डनामा च तथार्थ्यमा च ।
 शक्रश्च देवीवरुणस्तथासौ
 भगो विवस्वान् नवम स्तथैषां ॥
 आदित्यनामा सविता तथान्य
 स्वष्टा तथैकादशमश्च तेषां ।
 विष्णुस्तथाद्वादशमश्च मन्त्रै-
 राराधयेद्देववरान् द्विजांश्च ॥
 पुरा देवकृषेर्दानं प्रोक्तं कमलयोनिना ।
 तथा मयापि युष्माकं प्रोक्तं मुनिवरोत्तमाः ॥

इत्यादित्यदानविधिः ।

अथ देवगणेशदानं ।

प्रश्नान्धपुराणात् ।

अथापृच्छन्नुनयः सूतसूनुं
 तदारब्धे नैमिषे सचिषस्ते ।
 उग्रयवाः परिपृच्छामहे त्वां

कथं मर्त्योमुच्यते रोगपूगैः ॥
 तत्राष्टौमुनिभिः सूतसूनु-
 र्वाचेदं प्रीतिपूर्व^० तदानीं ।
 यथा पुरा ऋषये नारदाय
 जगत् कर्त्ता चाब्रवीद्दानमेतत् ॥
 शृणुन्तु यूयं मुनयः समेता
 वदाम्यहं देव गणेशदानं ।
 आयुष्यमारीम्यमनन्तमुक्ति
 मभीष्टसिद्धिं प्रददाति कर्त्तुः ॥
 कालेषु सूर्यग्रहणादिकेषु
 तारिषु जन्मवितयेषु कार्य्यं ।
 देशेषु देवायतनादिकेषु
 गृहेषु वा रमते यत्र तत्र ॥
 विप्रं गुरुं वेदपुराणदत्तं
 संगृह्णा तस्थानुमतेन कार्य्यं^० ।
 गव्येन भूमिं शक्तता जलेन
 विलेपयेद्दिशति हस्तमार्चां ।
 षट् दक्षिणे प्रागपि वेदरेखा-
 स्तिर्य्यं कृत्तैस्तण्डुलपुञ्जकैव ।
 तस्मिन्विचित्राणि सरोरुहाणि
 कृत्वाष्टपत्राणि दशाथ पञ्च ॥

आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेऽश्विनमरुतस्तथा ।
 साध्या देवास्तथा चैव सप्तमोगण उच्यते ॥

द्वौ द्वौ गणेशः सप्तभ्यवतुर्दश सरोत्तमान् ।

जातरूपमयान् कृत्वा कमलेषु निवेशयेत् ॥

मध्ये महेन्द्रं द्विभुजं हिरण्यं

हिरण्यरूपादधिकं गणानां ।

वज्रायुधं दैत्यहनं किरीट-

केयूरहारादिविभूषितञ्च ॥

प्रत्यङ्मुखान् प्राङ्मुख एव देवान्

आदित्यवस्त्रादि यथा क्रमेण ।

स्वनाममन्त्रैश्च नमोन्तरूपै-

राराधयेदुत्तरतो पर्वण्ये ॥

षट् दक्षिणे इत्यादि दक्षिणोत्तरायताः षट् रेखाः कृत्वा
प्राक्पश्चिमायताश्चतस्रश्च विधाय पञ्चदशकोटानि सम्पादयेत् ।

तेषु तावन्ति तण्डुलमयानि कमलानि कृत्वा वक्ष्यमाणान्
देवान् स्थापयेत् ।

तत्र आदित्यवसुलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, रुद्रलक्षणमुक्तं
विश्वचक्रे, एतेषां नामानि च तुलापुरुषदाने, विश्वदेवलक्षणं
तन्नामानि च विश्वामरदाने, मरुतां लक्षणं नामानि च मरु-
हानि । साध्वानां साध्यदानइति ।

ततो महेन्द्रं जगतामधीश-

माराधयेद्देवगणैः समितं ।

संपूज्य तस्मै गुरवे च देवं

वासोयुगं काञ्चनभूषणानि ॥

ततस्त्वसौ भूषणभषिताङ्कः

संवेष्टितो वस्त्रयुगेन विप्रः ।
 समर्चयेद्देवगणेशं मुख्या-
 स्ततो होमं प्रारभेद्देवतानां ॥
 स्नानं वस्त्रं चार्घ्यं पाद्या-चमनीयं
 गन्धं पुष्पं धूपं दीपौ हविषः ।
 दद्यादेषां मध्यमं देवदेवं
 समर्चयेद्दिधिना शास्त्रजेन ॥
 अग्निं समाधाय समुद्य दग्धः
 परिस्तरे दान्यमथो गृहीत्वा ।
 सत्कृत्य दर्वी विधिना घृतेन
 प्रत्येकमेकञ्च दशाहुतीनां ॥
 हुत्वा गणेशाय तथा हुतीनां
 शतं तथा दश वा प्यत्र हुत्वा ।
 इन्द्रस्य होमं विधिना समाप्य
 शेषास्तथा व्याहृतिभिः समस्ताः ॥
 इत्येव मेतद्गुरुणैव कार्यं
 दाता स्वयं दानमद्यात्र कुर्यात् ।
 स्नात्वा वासौ गुरुणा प्रोक्षितश्च
 कुशोदकैः पावमानैर्व्यजुर्भिः ॥
 प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवाना-
 माराध्य दातव्यमनुक्रमेण ।
 प्रदक्षिणं देवगणैश्च साह
 कृताञ्जलिं पुष्पयुतं च दत्त्वा ॥

सम्प्रायतां मेत्यवमेव चोक्ता
 ददेत्सर्वां वोदकपूर्वं मय ।
 ततस्त्रिदं गुरवे दापयित्वा
 विप्रैः स्वस्तिं पञ्चभिर्वाचयेच्च ॥
 दत्त्वा तेषां दक्षिणां वाचकानां
 ततो विप्रान् पूजये द्वै गुरुष्व ।
 तथा चैवं देवदानञ्च कृत्वा
 ततः सर्वे मुच्यते रोगपूगैः ॥
 कृत्वा चासौ देवगणेशदान-
 मायुष्य-मारोग्यमुपैति चाग्रं ।
 मुक्ता भोगानैहिकान् पुष्कलांश्च
 ततोगच्छेद्ब्रह्मलोकं विशालं ॥

एवं पुरा गणेशाख्यं दानं मुनिवरोत्तमाः ।

उक्तं देवर्षिभिश्चैव ब्रह्मणा वा स्वयम्भुवा ॥

इति देवगणेशदानविधिः ।

अथ निम्नाभदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

सूतउवाच ।

अथापरं दानमहं प्रवक्ष्ये

शृणुन्तु सर्वे मुनयः समेताः ।

यथा पुरा ऋषये नारदाय

जगत्कर्त्ता पद्मयोनिस्त्ववोचत् ॥

यत् कृत्वा वै पुरुषोवाथ नारी

फलं चेष्टं लभते चोभयत्र ।

आयुश्च सर्वं लभतेऽद्य रोगै

र्विमुच्यते चन्द्रमुपैति लोकं ॥

कालेषु सूर्यग्रहणादिकेषु

संक्रम्यते तत्र च दानमेतत् ।

निम्नाभसंज्ञन्तु तथैव कुर्या-

द्देशेषु देवायतनादिकेषु ॥

गृहेषु वा रमते यत्र तत्र

हिजाय निम्नाभमनुं प्रदद्यात् ।

वैतानिकं वेदपुराणदत्तं

संगृह्य विप्रं गुरुमादरेण ॥

तेनैव सर्वं विप्रेण कारवेच्चैव मादृतः ।

यजमानः स्वयं कुर्याद्दानं निम्नाभसंज्ञितं ॥

चित्तौ गोमयलिप्तायां दक्षिणोत्तरतः समं ।

दश पञ्च च पद्मानि कारयेत् श्वेततण्डुलैः ॥

मण्डलानि यथाशक्ति ह्यैरण्यानि प्रकल्पयेत् ।

मण्डलवित्तयं तेषु प्रतिपद्मं निवेशयेत् ॥

आयुरादीनि तत्त्वानि शरीरे सन्ति यानि वै ।

तानि ध्यात्वा यः गन्धाद्यैरर्चयेत्तान्यमन्त्रकैः ॥

आयुरादीनि, श्रोत्रप्रभृतौनि, श्रोत्रं आयुरिति श्रुतेः ।

तेषां मनुक्रमश्च ब्रह्माण्डपुराणे

श्रोत्रं त्वक् चक्षुषो जिह्वा घ्राणं चैवात्र पञ्चमं ।
 गन्ध-स्पर्शौ रूप-रसौ गन्धेति क्रमादमौ ॥
 आकाशः पवन-स्तेजो-जलं पृथ्वी त्वनुक्रमात् ।
 इति पञ्चदशेमानि तत्त्वानि मुनयो विदुरिति ॥
 विप्रानभ्यर्च्य दातव्यं प्रलोकं च यथा क्रमं ।
 निम्नाभदानमन्वास्तु गुरुणा वाचयेच्च तान् ॥
 पञ्चभिर्गुरुणा साहं वाचयेत् सस्तिवाचनं ।
 दक्षिणां च गुरोर्हृद्यात् सुवर्णं चैव वाससी ॥
 अथ वा पद्मयुगलमेकैकस्यापि दापयेत् ।
 सर्व्वं वा गुरवे दद्यात् संकल्प्य यत्रवाचनं ॥
 यद्येकं गुरवे दद्यात् बहुभ्यश्चेतरान् ददेत् ।
 अभीष्टसिद्धिं लभते कर्त्ता दानेन वानघ ॥

इति निम्नाभदानविधिः ।

अथ गणेशदानमुच्यते लिङ्गपुराणे ।

गणेशं सम्प्रवक्ष्यामि दानं पूर्व्वोक्तमण्डपे ।
 सम्पूज्य देव देवेशं लोकपालसमावृतम् ॥
 विघ्नेश्वरान् यथाशास्त्रं सर्व्वभरणभूषितं ।
 दग्निष्केण वै कृत्वा सम्पूज्य विधिना ततः ॥

अथ कुण्ड-मण्डप-मण्डल वेदिकाविधानादि लिङ्गपुराणोक्त
तुला पुरुषविहितं वेदितव्यं ।

देवदेवेशं महेश्वरं सौवर्णं लोकपालं वृतं ।
सम्पूज्य परितोष्टदित्तु विघ्नेशानर्चयेदिति ॥
सप्तकोटिमन्त्रात्मकविघ्नगणानामौघत्वात्

अत एव गणेशः ।

ते च यथा । अश्वानन्तश्च शूङ्गश्च शिवश्चाप्येकनेत्रकः ।
एकरुद्रस्त्रिमूर्त्तिश्च श्रीकण्ठश्च शिखण्डक इति ॥
शिवोक्तविघ्नेशा यात्र गणेशः
ते च प्रत्येकं दशनिष्कैर्विधेयाः ।

तदुक्तं कामिके ।

दशनिष्कसुवर्णेन निर्मितांश्च पृथक् पृथक् ।
स्वकीयावरणे चैतान् गन्धपुष्पादिभिर्गुरुः ।
प्रधाने जुहुयादौघं विघ्नेशानष्टदित्तु चेति ॥
तेषां लक्षणन्तु लक्षणसमुच्चयात् ॥
कुण्डी पाशाङ्गुशं घण्टां शूलं च वामबाहुके ।
शक्तिर्वज्राक्षमालासिचक्राणि दक्षिणे क्वचित् ॥
ह्रीपिचर्मधरोऽजस्यो नागयज्ञोपवीतवान् ।
एकाग्रः पञ्चवक्त्रो वा त्र्यक्षो जटेश्चुम्बकश्चिवः ॥
अनन्ताद्याद्यतुर्दिक्षु रक्तनीलसितारुणाः ।
कोणेषु चैकरुद्राद्याः सितासृग्नीललोहिताः ॥
सर्वे चाष्टभुजा योन्याद्यतुरास्या जटान्विताः ।
शिवायुधधरास्त्यक्ताः सृष्टिसिद्ध्यां विना क्वचित् ॥

दिग्बर्णा जटिलासूयताः परविशूलधारिणः ।

पुटाञ्चलिकराः सर्वे विघ्नेशायैकवक्त्रकाः ॥

लोकपाललक्षणमुक्तं, ब्रह्माण्डदाने ।

अष्टदिक्ष्वष्टकुण्डेषु पूर्व्ववह्नीममाचरेत् ॥

पञ्चावरणमार्गेण पारम्पर्यक्रमेण च ।

पूर्व्ववदिति, लिङ्गपुराणोक्ततुला पुरुषवदित्वर्थः ।

सप्तविप्रान् समभ्यर्च्य कन्यामिकां तद्योत्तरे ।

दापयेत् सर्व्वतन्त्राणि स्त्रैः स्त्रैर्मन्त्रैरनुक्रमात् ॥

दत्त्वैवं सर्व्वपापेभ्योमुच्यते नात्र संशयः ॥

पञ्चब्रह्माद्यैः पञ्चावरणैर्युक्तस्य शिवस्यार्चनं मध्ये प्रधान
कुण्डे होमस्य दिक्कुण्डेषु तु वेधेशानामाकीयपञ्चावरणैर्गुरुपर-
म्परोपदिष्टैर्युक्तानां होमः ईशानादिसप्तदिक्षु सप्तविप्रानुत्तरस्यां
दिशेकां कन्यामभ्यर्च्य कन्याष्टमेभ्यो विघ्नेभ्यः स्वस्वमन्त्रेण सर्व्व
तन्त्राणि सर्व्वतन्त्रमयान्विघ्नेशान् दद्यादित्यर्थः ।

दापयेत् सर्व्वविघ्नेशानिति पाठः ।

तेभ्यः प्रदद्याद्विघ्नेशान् स्वस्वमन्त्रैरनुक्रमादिति-

कामिकीर्तेः ।

पञ्चावरणपूजा तु वायुसंहितोक्ता ग्राह्या ।

परीक्ष्य भूमिं विधिवद्बन्धवर्णरसादिभिः ॥

मनोभिलषिते तत्र वितानविनताम्बरे ।

सुलिप्ते च महीपृष्ठे दर्पणोदरसन्निभे ॥

प्राचीमुत्पादयेत् पूर्व्वशास्त्रदृष्टेन वर्त्मना ।

एकहस्तं द्विहस्तं वा मण्डलं परिकल्प्य तु ॥
 शालिखेडिपुलं पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकं ।
 रक्तचूर्णादिभिर्बूर्णै र्यथासम्भवसम्भृतैः ॥
 प्रतिवारुणसंयुक्तं बहुशोभासमन्वितं ।
 दलेषु सिद्धयः कल्पाः केसरेषु सशक्तितः ॥
 रुद्रा वामाद्यस्त्वष्टो पूर्वादि परितः क्रमात् ।
 कर्णिकायान्तु[†] वैरूप्यं वीजेषु नव शक्तयः ॥
 कन्दे शिवात्मकीधर्मा नाले ज्ञानं शिवाग्र्यं ।
 कर्णिकोपरि वाग्नेयं मण्डलं सौरमैन्दवं ॥
 शिवविद्यात्मतत्त्वाख्यं तत्त्वत्रयमतः परं ।
 सर्वासनोपरिमुखं विचित्रकुसुमान्वितं ॥
 परव्योमावकाशे च विद्ययातीव भासरं ।
 परिकल्पशसनं मूर्त्तिमावाह्य परमेश्वरं ॥
 पञ्चदण्डस्वभार्गव पूजवेदस्त्वया सह ।
 शुद्धस्फटिकसङ्काशं प्रसन्नं शीतलद्युतिं ॥
 विद्युहलयसङ्काशं जटामुकुटभूषितं ।
 दिव्यायुधवरैर्युक्तं दिव्यगन्धानुलेपनं ॥
 शार्दूलचर्मवसनं किञ्चित्स्मितमुखाम्बुजं ।
 रक्तपद्मदलप्रख्यपादपाणितलाधरं ॥
 सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वाभरणभूषितं ।
 पञ्चवक्त्रं दशभुजं चन्द्रखण्डशिखामणिं ॥

● वैराग्यमिति पुस्तकान्तरं पाठः ।

† रामादय इति कश्चित् पाठः ।

अल्पपूर्वमुखं सोम्यं बालार्कसदृशप्रभं ।
 विलोचनारविन्दाख्यं बालेन्दुकृतशेखरं ।
 दक्षिणं नीलजीमूतसमानरुचिरप्रभं ॥
 भृकुटीकुटिलं घोरं रक्तवृत्तविलोचनं ।
 दंष्ट्राकरालदुर्दृषं स्फुरिताधरपद्मवं ॥
 उत्तरं विद्रुमप्रस्थं नीलालकविभूषितं ।
 सविलासचिनयनं चन्द्राभरणशेखरं ॥
 पश्चिमं पूर्णचन्द्राभं लोचनवितथोज्ज्वलं ।
 अतीवसौम्यमुत्फुल्ल लोचनवितथोज्ज्वलं ॥
 दक्षिणे शूलपरशुवज्रखड्गानलोज्ज्वलं ।
 चन्द्रेखाधरं सोम्यं मन्दस्मितमनोहरं ॥
 पद्मं स्फटिकप्रस्थमिन्दुरेखासमुदलं ।
 सव्ये च नागनाराच-वण्डापाशाङ्गुशोज्ज्वलं ॥
 निवृत्त्याजानुसम्बद्धमानाभिश्च प्रतिष्ठया ।
 आकण्ठं विद्यया तददाललाटे तु शान्तया ॥
 तदूर्ध्वं शान्त्यतीताख्यकलया वरया तथा ।
 पञ्चाध्वव्यापिनं तस्मात् कलापञ्चकविग्रहं ॥
 ईशानमुकुटं देवं पुरुषाख्यं पुरातनं ।
 अघोरहृदयन्तद्वदामगुह्यं महेश्वरं ॥
 सद्यमाद्यञ्च तन्मूर्त्तिमष्टविंशत्कलामयं ।
 मातृकामयमौशानं पञ्चब्रह्ममयन्ततः ॥

शोकाराख्यमयं चैव हंसं शक्त्या समन्वितं ।
 पञ्चाक्षरमयं देवं षडक्षरमयन्तु वा ॥
 अङ्गषट्कयुतं चैव जातिषट्कसमन्वितं ।
 तथेच्छामिकया शक्त्या समारूढकमण्डलुं ॥
 ज्ञानाख्यया दक्षिणतो वामतश्च क्रियाख्यया ।
 तत्त्वत्रयमयं साक्षाद्विद्यामूर्त्तिं सदाशिवं ॥
 मूर्त्तित्वेनैव सङ्कल्प्य सकललोकत्रयं च क्रमात् ।
 सम्पूज्य च यथान्यायमर्घान्तं मूलविद्यया ॥
 मूर्त्तिमन्तं शिवं साक्षाच्छक्त्या परमया सह ।
 तत्रावाह्य महादेवं सदसदशक्तिवर्जितं ॥
 पञ्चोपचारणं कृत्वा पूजयेत्परमेश्वरं ।
 ब्रह्माभिश्च षडङ्गैश्च तथा मातृकया पि च ॥
 प्रणवेन शिवेनैव शक्तियुक्तेन च क्रमात् ।
 शान्तेन च तथान्यैश्च देवमन्त्रैश्च कृत्स्नगः ॥
 पूजयेत्परमं देवं केवलेन शिवेन वा ।
 सदादिमुखमीशानं कृत्वाय स्त्रपनं विना ॥
 पञ्चावरणपूजान्तु प्रारभेत् यथाक्रमं ।
 तत्रादौ शिवयोः पार्श्वे दक्षिणे वामतः क्रमात् ॥
 गन्धायैरर्चयेत्पूर्वं देवो हेरम्बपद्मखो ।
 ततो ब्रह्माणि परित ईशानादि यथाक्रमं ॥
 सशक्तिकानि सद्यान्तं प्रथमावरणे यजेत् ।
 षडङ्गान्यपि तत्रैव हृदयादीन्वनुक्रमात् ॥
 शिवस्य च शिवायाश्च वामादिषु समर्चयेत् ।

तत्र वामादिकान्* रुद्रानष्टौ वामादिशक्तिभिः ।

अर्चयेदा न वा पश्चात् पूर्वादिपरितः क्रमात् ॥

षडङ्गानि वामादिरुद्राश्च तत्रैव दर्शिताः ।

हृदयश्च शिरस्यैव शिखा वर्मच नेत्रकं ।

स्वस्ति-मेल्येवमुक्तानि षडङ्गानि मनोषिभिः ॥

वामो-ज्येष्ठस्तथा रुद्रः कालोविकरणस्तथा ।

बलविकरणस्यैव बलप्रथमनस्तथा ।

सर्वभूतस्य दमनस्तादृशाद्याष्टशक्तयः ॥

प्रथमावरणं प्रोक्तं द्वितीयावरणं शृणु ।

अनन्तं पूर्वदिक्पत्रे शक्त्या सह शिवोत्तमं ॥

तत्रैवोत्तरदिक्पत्रे एकनेत्रं समर्चयेत् ।

एकनेत्रश्च तच्छक्तिं पश्चादौशानदिग्दले ॥

त्रिमूर्तिं तस्य शक्तिश्च पूजयेदग्निदिग्दले ।

श्रीकण्ठं नेर्हते पत्रे तच्छक्तिं तस्य वामतः ।

अथैव मारुते पत्रे शिखण्डौशं समर्चयेत् ॥

प्रथमावरणे चेज्या न वा ते चक्रवर्त्तिनः ।

तृतीयावरणे पूज्याः शक्तिभिश्चाष्टमूर्त्तयः ॥

अष्टासु क्रमशोदिक्षु पूर्वादिपरितः प्रभोः ।

भवः शर्वस्तवेशानोरुद्रः पशुपतिस्तथा ।

उग्रोभीमोमहादेव इत्यष्टौमूर्त्तयः क्रमात् ॥

* वामादिकानितिक्रचित्पाठः । एवं ८१२७, ८१२८ पत्रे च सर्वत्र वामस्थाने राम इति पाठः पुस्तकान्तरे ।

† अलभित्वेवमिति पुस्तकान्तरे ।

अन्तरान्तरतथैषां महादेवादयः क्रमात् ।
 गतिभिः सह संपूज्यास्तत्रैकादशमूर्तयः ॥
 महादेवः शिवोरुद्रः शङ्करोनीललोहितः ।
 ईशानो विजयीभीमो देवदेवोभवोद्भवः ।
 कपालीशश्च कथ्यन्ते तथैकादशगणतयः ॥
 तत्राष्टौ प्रथमं पूज्या वाङ्मेयादि यथाक्रमं ।
 देवदेवः पूर्वपद्ममौशान्यामग्निगोचरे ॥
 भवोद्भयस्तयोर्मध्ये कपालीशस्ततः परं ।
 तस्मिन्नावरणे भूयोवृषेन्द्रं पुरतोयजेत् ॥
 नन्दिनन्दक्षिणे तस्य महाकालं तद्योत्तरे ।
 शास्तारं वज्रदिक्पत्रे मातृर्दक्षिणदिग्दले ॥
 गजास्यं नैर्ऋते पत्रेषण्मुखं वारुणे ततः ।
 ज्येष्ठां वायुदले गौरौमुत्तरे चण्डमैश्वरे ॥
 शास्तृनन्दोशयोर्मध्ये सुनीन्द्रं वृषभं यजेत् ।
 महाकालस्योत्तरतः पिङ्गलं तु समर्चयेत् ॥
 शास्तृमातृसमूहस्य मध्ये भृङ्गौश्वरन्ततः ।
 मातृविघ्नेशमध्ये तु वीरभद्रं समर्चयेत् ॥
 स्कन्दविघ्नेशयोर्मध्ये यजेद्देवीं सरस्वतीं ।
 ज्येष्ठाकुमारयोर्मध्ये महामोदीं समर्चयेत् ॥
 गणाम्बाचण्डयोर्मध्ये देवीं दुर्गां समर्चयेत् ।
 तत्रैवावरणे भूयः शिवानुचरसंहतिं ॥
 रुद्रप्रथमं भूवास्यां त्रिविधाञ्च स्वगतिकां ।

शिवायामखीवर्गं च यजेत् ध्यात्वा समन्ततः ॥
 एवं हतोयावरणे वितते पूजिते सति ।
 चतुर्थावरणं ध्यात्वा बहिस्तस्य समर्चयेत् ॥
 भानुः पूर्वदले पूज्योदक्षिणे चतुराननः ।
 रुद्रोवरुणदिक्पत्रे विष्णुः उत्तरदिग्दले ॥
 चतुर्णामपि देवानां पृथगावरणान्यथ ।
 तत्पूजानन्तरं कुर्यात्तच्छ्रास्त्रोक्तप्रकारतः ॥
 अथवा भानुसम्यर्चा प्रथमावरणे यजेत् ।
 तस्यात्मनि षडेवादौ दोषाद्याभिश्च शक्तिभिः ॥
 दोषा सूक्ष्मा जया भद्रा विभूति विमला क्रमात् ।
 अमोघा विद्युता चैव पूर्वादिपरितः स्थिताः ॥
 द्वितीयावरणे पूज्याश्चतस्रोमूर्त्तयः क्रमात् ।
 पूर्वोद्युत्तरपर्यन्ताः शक्तयश्च ततः परं ॥
 आदित्योभास्करोभानूरविद्येत्यनुपूर्वशः ।
 अर्को ब्रह्मा तथा रुद्रोविष्णुश्चैवं विवस्वतः ॥
 विस्तारात् पूर्वदिग्भागे सुतावा* दक्षिणे स्थिताः ।
 बोधनी पश्चिमे भागे आप्यायेदुत्तरे पुनः ॥
 उषां प्रभान्तश्चा प्रज्ञां सन्ध्यामपि† ततः परं ।
 ईशानादिषु कोणेषु द्वितीयावरणे यजेत् ॥
 सोममङ्गारकश्चैव वृधं बृहमताम्वरं ।
 बृहस्पतिं बृहद्भिर्भागैर्वन्तेजसांनिधिं ॥

* सुतावा इति क्वचित् पाठः ।

† साध्यामपीति क्वचित् पाठः ।

शनैश्चरन्तया राहुं केतुं धूमं भयंकरं ।
 समन्ततीयजेदेतांस्तृतीयावरणे क्रमात् ॥
 अथवा द्वादशादित्यान् द्वितीयावरणे यजेत् ।
 तृतीयावरणे चैव राशीन् द्वादश पूजयेत् ॥
 सप्तसप्तगणां यैव बहिरस्य समन्ततः ।
 ऋषीन् देवांश्च गन्धर्वान् पद्मगां चाप्सरोगणान् ॥
 यामस्यश्च तथा यच्चं जातुधानांस्तथा हयान् ।
 सप्तहन्द्गोनयांचैव वालखिल्यांश्च पूजयेत् ॥
 एवं त्रयावरणं देवं समम्यच्च दिवाकरं ।
 ब्रह्माणमर्चयेत् पश्चाच्चिभिरावरणैः सह ॥
 हिरण्यगर्भं पूर्वस्यां विराजं दक्षिणे ततः ।
 कालं पश्चिमदिग्भागे पुरुषश्चोत्तरे यजेत् ॥
 हिरण्यवर्णः प्रथमोब्रह्मा कमलसन्निभः ।
 कालोजात्याञ्जनप्रस्थः पुरुषः स्फटिकोपमः ॥
 विगुणोराजसश्चैव तामसः सात्विकस्तथा ।
 चत्वारण्यते क्रमगः प्रथमावरणे स्थिताः ॥
 द्वितीयावरणे पूज्याः पूर्वादिपरितः क्रमात् ।
 सनत्कुमारः सनकः सनन्दश्च सनातनः ॥
 तृतीयावरणे पश्चादर्चयेत् प्रजापतीन् ।
 अष्टौ पूर्वास्तु पूर्वाचीन् प्राक् पश्चादुत्तरं क्रमात् ॥
 दक्षो-रुचि-सृगु-चैव मरुचिश्च ततोऽङ्गिराः ।
 पौलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुरत्रिश्च कश्यपः ॥
 वशिष्ठश्चेति विख्याताः प्रजानां पतयस्त्वमे ।

श्रीमन्निशूलमैशाने वज्रं माहेन्द्रदिक्षु खे ।
 परशं वज्रिदिग्भागे याम्ये सायकमर्चयेत् ॥
 नैऋते तु यजेत् खड्गं पाशं वरुणगोचरे ।
 अङ्गुशं मारुते भागे पिनाकगोचरे यजेत् ॥
 एवमावरणं चैवं संपूज्यानन्तरं बहिः ।
 पश्चिमाभिमुखं रौद्रे क्षेत्रपालं समर्चयेत् ॥
 सर्वावरणदेवानां बहिर्ष्वां पश्चिमे य वा ।
 पञ्चगोमातृभिः सार्धं महोच्चपुरतीयजेत् ॥
 नन्दा सुभद्रा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा ।
 पञ्च गोमातरस्वे ताः शिवलीके व्यवस्थिताः ॥
 ततः समन्ततः पूज्याः सर्वा वै देवयीनयः ।
 क्षेत्रा ऋषयः सिद्धा दैव्या यक्षाश्च राक्षसाः ॥
 अनन्ताद्याश्च नागेन्द्रा नागैस्तत्र कुलोद्भवाः ।
 डाकिनी-भूत-वेताल-प्रेतभैरव-नायकाः ॥
 पातालवासिनश्चान्ये नानायोनिषु सन्धवाः ।
 नद्यः समुद्रा गिरयः काननानि सरांसि च ॥
 पशवः पक्षिणीवृक्षाः कौटाद्याः क्षुद्रयीनयः ।
 नराश्च विविधाकारा रुगाश्च क्षुद्रयीनयः ॥
 भुवनान्यन्तरण्डस्य ततो ब्रह्माण्डकोटयः ।
 बहिरण्डानि संख्यानि भुवनानि सहाधिपैः ॥
 ब्रह्माण्डधारका रुद्रा दग्निदिक्षु व्यवस्थिताः ।
 यज्ञोष्णं यज्ञमाहेयं यदा शाक्यं ततः परं ॥
 यत् किञ्चिदर्घ्यं शब्दस्य वाक्यं चिदचिदात्मकं ।

तत्सर्वं शिवयोः प्रान्ते बुद्ध्या सामान्यतो यजेत् ॥
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वे चिन्त्याः स्मितमुखास्तथा ।
 सादरं प्रेक्ष्यमाणाश्च देवं देवीञ्च सर्वदा ॥
 इत्थमावरणान्यर्च्य कृत्वाप्यन्तेमशान्तये ।
 पुनरभ्यर्च्य देविं पञ्चाक्षरमुदीरयेत् ॥
 निवेदयेत्ततः पञ्चाक्षिवयोरमृतोपमं ।
 सरसव्यञ्जनं शुभं* षडङ्कारं महाचक्रं ॥
 द्वात्रिंशद्दादकैर्मुख्यमध्यमं† त्वाढकावरं ।
 साधयित्वा यथा सम्पत् श्रद्धया विनिवेदयेत् ॥
 ततो निवेद्य पानीयन्ताम्बूलक्षोपवङ्गकैः ।
 नीराजनादिकं कृत्वा पूजाशीर्षं समापयेत् ॥
 योगोपयोगिद्रव्याणि विशिष्टान्येव साधयेत् ।
 वित्तगाढं न कुर्वीत बुद्धिमान् विभवे सति ॥
 शिवस्योपेक्षकस्यापि व्यङ्ग्याप्यनुतिष्ठतः ।
 न फलन्त्येव काम्यानि कर्माणीति सतां कथा ॥
 तस्माच्छाठ्यमुपेक्षाञ्च त्यक्त्वा सर्वार्थयोगतः ।
 कुर्यात् काम्यानि कर्माणि फलसिद्धिं यदिच्छति ॥
 इत्थं पूजां समाप्याथ देवं देवीं प्रणम्य च ।
 भक्त्या पूजां समाधाय ततस्तोत्रमुदीरयेत् ॥
 ततस्तोत्रजपस्यान्ते त्वष्टोत्तरगतं वरं ।
 जपेत् पञ्चाक्षरीं विद्यां सहस्रोत्तरमुत्सुकः ॥

* सर्वं षट्पङ्कारनिमित्तं कृत्वा पाठः ।

† नभसकृतिं कृत्वा पाठः ।

*दद्यात् पूजां गुरोः पूजां कृत्वा पश्चात् यथा क्रमं ।
 यथोदयं यथाशुद्धं सदस्यानपि पूजयेत् ॥
 तत उद्यास्य देवेशं सर्वैरावरणैः सह ।
 मण्डलं गुरवे दद्याद्योगोपकरणैः सह ॥
 शिवाग्निबेभ्यो दद्याद्वा सर्वा एवानुरूपतः ।
 अथ वा तद्विवायैव शिवलेत्रे समर्पयेत् ॥
 शिवाग्नौ वा यजेद्देवं होमद्रव्यैस्तु सप्तभिः ।
 समभ्यर्च्य यथापूर्वं सर्वावरणदेवताः ॥
 एष योगेश्वरोनाम त्रिषु लोकेषु विद्युतः ।
 तस्मादभ्यधिकः कश्चिद्योगोऽस्ति भुवने कश्चित् ॥
 न तदस्मिन् जगत्त्र्यम्बिवसाध्यं यदनेन तु ।
 ऐत्तिकं वा फलं किञ्चिदामुष्मिकमवापि वा ॥
 इदमस्य फलं नेदमिति नैव नियम्यते ।
 येनैव रूपस्य कृतस्य यदिदं येनसाधकं ॥
 इदन्तु गच्छते वक्तुं पुरुषेण यदर्थ्यते ।
 चिन्तामणिरिवैतस्मात्तत्तेन प्राप्यते फलं ॥

इति गणेशदानविधिः ।

अथ मरुदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

यथातः संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व सुनिसत्तमाः ।

मरुदानमिति प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनं ॥

पुरा देवयुगे देवो ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 ऋषिणा नारदेनेदं पृष्टः प्रोवाच नारदं ॥
 शृणु नारद भद्रस्ते दानं सर्व्वफलप्रदं ।
 यद्यत् कामयते दाता तत्तत् फलनुपाश्रिते ॥
 पुण्यकालेषु सर्व्वेषु जन्मर्चेषु विशेषतः ।
 पुण्यदेशेषु सर्व्वेषु गृहे वा दानमाचरेत् ॥
 देवा एकोनपञ्चाशत् देवेन्द्रसमतेजसः ।
 भ्रातरः पुरुङ्गतस्य मरुतः सूर्य्यवर्चसः ॥
 किरीटहारकेशूरकटकादिविभूषिताः ।
 खड्गचर्मधरा नित्यं शक्रस्यानुचराः सदा ॥
 तेषां तु प्रतिरूपाणि जातरूपेण कारयेत् ।
 तेषां दानानि तत् सर्व्वं विप्रैर्नैव समाचरेत् ॥
 शुचौ देशे समां भूमिं लिप्य गोमयवारिणा ।
 दक्षिणोत्तरतोविद्यालिखाः पट् तत्र ताः समाः ॥
 प्रागेकादशलिखाः स्युः पञ्चाशत्कोष्ठमुच्यते ।
 चतुरस्राः समाः सर्व्वे हस्तत्रितयसन्निताः ॥
 कोष्ठे मध्यमवीथां वै पष्ठे चोत्तरतः स्थितं ।
 इन्द्रमासनमित्युक्तमितरे मरुतस्तथा ॥

कोष्ठेषु सर्व्वेषु सरोरुहाणि
 कृत्वा सितैः स्तण्डुलमण्डलैश्च ।
 पद्मानि देवासनमारभेत

संस्थापयेत्तेषु यथाक्रमेण ॥

अथ दक्षिणोत्तरतो रेखाषट्कमालिख्य पूर्वपश्चि
मायताभिरेकादशरेखाभिः

पञ्चाशत्कोठनिष्पत्तिः स्यात्

तत्र मध्यमवीथ्यां, उत्तरतः षष्ठे कोठके ।

इन्द्रासनं उत्तरे अवशिष्टकोठकां,

मरुतामासनं मरुत्रामानि तु

वायुपुराणात् ।

ततस्तेषाम्नां नामानि मातापित्रोः प्रचक्रतुः ।

तद्विधैः कर्मभिश्चैव मरुतान्तो पृथक् पृथक् ॥

शुक्रज्योतिस्तथादित्यः चित्रज्योतिस्तथापरः ।

सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मान् सत्यहा ऋतपास्तथा ॥

प्रथमोयं गणः प्रीक्तो द्वितीयन्तु निबोधत ।

ऋतजित्सत्यजिच्चैव सुषेणः सेनजित्तथा ॥

अन्तिमित्रोद्यमित्रश्च दूरेमित्रस्तथा परः ।

गण एष तृतीयस्तु तृतीयोयन्निबोधत ॥

ऋतःसत्यो ध्रुवो धर्त्ता विधर्त्ताश्च विधारय ।

धरुणश्च तृतीयस्तु चतुर्थं मे निबोधत ॥

ध्वान्तश्च धुनितश्चैव सभरश्च तथा गणः ।

ईदृक्षासः पुरुषश्चैव अन्यादृक्षास एतनः ॥

संमिताः समदृक्षासः प्रतिदृक्षास वै गणः ।

मरुतेन्द्रः सभरसः तथादेवविशोपरः ॥

यज्ञश्चैवानुवर्त्मानस्तथान्योमानुषौविशः ।

दैत्यदेवाः समाख्याताः समैते सप्तका गणाः ।

एतेऽप्येकोनपञ्चाशन्नरुतो नामतः स्मृता इति ॥

प्रागादिपूर्वोत्तरमत्र चैवं

सर्वाणि कृत्यानि च कारयित्वा ।

वस्त्रैरघावेद्य कुशोदकैश्च

संप्रोक्ष्य तस्मिन्नुत्तैर्यजुर्भिः ॥

मध्ये महेन्द्रस्त्रिगुणेन हेम्ना

वज्रायुधः शक्तिधरः किरीटी ।

हारादिकेयूरविभूषिताङ्गो

देवाधिपोलीकपतिः प्रशस्तः ॥

कार्यं इति अध्याहार्यं

अभ्यर्च्य देवान् मरुतश्च पूर्वं

मनन्तरं विप्रवरांस्तथैव ।

प्रत्येकमेव प्रददेत्तु तेषां

प्रदक्षिणं चोत्तरपूर्वमेव ॥

प्राप्ते शुभे पुण्यकाले य दाता

स्नात्वा ततस्तिलमिश्रैः कुशोदैः ।

प्रदक्षिणं पुण्यगृहीतहस्तः

कृत्वा तु विप्रेण सहैव सर्वान् ॥

प्रणम्य पुण्याञ्जलिना च सर्वं

प्रदापयेद्देवगणं क्रमेण ॥

प्रत्येकमेवं द्विजपुङ्गवानां

प्रणम्य मन्त्रं समुदाहरेद्देवैः ॥

वृणोति देवं मरुतान्तवैकं
 मयि प्रभो देव कुरु प्रसादं ।
 तव प्रसादादघनाशनं मे
 सोवर्णं रूपास्तु सदा मरेशाः ॥
 इत्येवमुक्त्वा मरुतः प्रदाय
 ततोमहेन्द्रं प्रददेच्च देवं ।
 यः कारयेद्विप्रवरस्तु तस्मै
 स्वस्त्योति विप्राश्च पुरोभिजाय ॥

ततः संपूज्य गुरवे दक्षिणाञ्च यथोचितान्
 स्वस्तिवाचकविप्राणां दक्षिणाञ्च यथार्हतः ॥

त्रैलोक्यराजोजगतामधीशो
 देवाधिपोदैत्यगणाभिहन्ता ।
 त्रैयांसि मत्तं प्रददातु देवो
 देवायजीवञ्चधरः प्रशान्तः ॥

इत्युच्चार्य ततोदद्याद्देवं वज्रधरं हरिं ।

पूजायामपि गतस्य मन्त्र एष प्रकीर्तितः ॥
 य एवं कुरुते दानं मरुताम्विधिपूर्वकं ।
 स सर्वकामसंपन्नो देववद्विव मोदते ॥
 यथोक्तं ब्रह्मणा वेदं नारदाय सुरर्षये ।
 तथा मयापि वः सर्वं प्रोक्तं वै मुनिसत्तमाः ॥

इति मरुदानविधिः ।

अथ भुवनप्रतिष्ठाविधिः ।

भविष्योत्तरात् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रतिष्ठा शाश्वती केन दानेन सधुसूदन ।
इह लोके परे चैव कीर्तिः स्यादद्भुता तथा ॥
सद्गतिश्च यथा यान्ति सर्वे पितृपितामहाः ।
सन्ततिश्चाजया लोके विभवस्यापि पुष्कलः ॥
स्थापनं सर्वदेवानां कथं स्याद्यदुनन्दन ।
तदाचक्ष्व महाभाग दानेन नियमेन वा ॥

श्रीकृष्णउवाच ।

साधु पृष्टं त्वया राजन् लोकानामुपकारकं ।
शृणुष्वैकमना भूत्वा गुह्यं परममुत्तमं ॥
भुवनानां समासेन प्रतिष्ठा कथयामि ते ।
देवासुरास्तथा नागा गन्धर्वा यक्ष-राक्षसाः ॥
प्रेताः पिशाचा भूताश्च स्यापिताश्च न संशयः ।
कारकस्यानुकूले तु मूर्च्छर्त्तं विजये शुभे ॥
पुण्ये तिथौ शिवे ऋते दिने सौम्यग्रहान्विते ।
सप्तहस्तं पटं कृत्वा चतुरस्रं सुसंहतं ॥
भिन्नाङ्गं सुदृढं शुद्धं शुद्धक्षटिकवर्चसं ।
तस्मिन् सर्वाणि राजेन्द्र भुवनानि लिखापयेत् ॥
चतुर्वर्णकमानीय विचित्रं चित्रकर्मणि ।
शुवानं व्याधिरहितं भव्यं चित्रकरं शुभं ॥
संपूजयित्वा यज्ञेन पुष्पवासो विभूषणेः ।

तस्मिन् कर्मणि युञ्जीत पठमानो द्विजोत्तमैः ।
 शङ्खभेरोनिनादैश्च गौतमङ्गजनिःस्वनैः ।
 पुण्याहजयवोषैश्च ब्राह्मणान् पूज्य यत्नतः ।
 आचार्यमपि सपूज्य वासोभिर्भूषयैस्तथा ।
 प्रारम्भं कारयेद्वाजन् पटे तस्मिन् यथोदितं ।
 पौराणं विधिमाख्याय भुवनानि यथाक्रमं ।
 मध्ये लिखापयेद्वाजन् जम्बुद्वीपं सविस्तरं ।
 तस्य मध्ये स्थितीमेरुर्ध्वरोरुपरि देवताः ।
 दिगासु लोकपालानां पुर्याँऽष्टौ सुरसंयुताः ।
 सप्तद्वीपवतो पृथ्वी सप्तचैव कुलाचलाः ।
 सागराः सप्त एवात्र नद्योद्भवाः स सिन्धवः ।
 पातालाः सप्त वा चैव सप्तस्वर्गदिभूतयः ।
 ब्रह्म-विष्णु-शिवादीनां भुवनानि यथाक्रमं ।
 ध्रुवमार्गस्तथादित्यो ग्रहतारागणैर्दृतः ।
 देव-दानव-गन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः ।
 ऋषयो-मुनयो-गावो-देवमातर-एव च ।
 सुपर्णाद्याश्च विहगा नागाश्चैरावतादयः ।
 दिग्गजाष्टकमचैव लेखयेद्ब्रह्ममण्डितं ।
 एवं विधं पठं राजन् कारयित्वा सुशोभनं ।
 दशोत्तरेण पयसा एतत् सर्वं समावृतं ।
 तत्तेजसावृतं भूजोमहतोद्येण सर्वशः ।
 तेजस्तु वायुना वायुराकाशेन समावृतः ।
 भूतादिना तथाकाशं भूतादिमहता तथा ।

अव्यक्तेन महेशैव व्याप्तो वै बुद्धिलक्षणः ।
 अव्यक्तान्तमसा व्याप्तं तमश्च रजसा तथा ।
 रजः सत्त्वेन संव्याप्तं त्रिधा प्रकृतिरुच्यते ।
 एवमावरणोपेतं ब्रह्माण्डमखिलं नृप ।
 पुरुषेणावृतं सर्वं सवाह्याभ्यन्तरं तथा ॥
 एतत्सर्वं पटस्यन्तु कृत्वा चित्रमयं सुधीः ।
 कार्त्तिक्यामयने चैव विपुवे ग्रहणे तथा ॥
 पूजयेद्येन विधिना तत्समामेन मे शृणु ।
 पूर्वतोमण्डलं चास्य विचित्रं कारयेद्बुधः ॥
 नव कुण्डानि चत्वारि चतुरस्त्राणि कारयेत् ।
 द्यौ द्यौ नियोजयेत्तेषु ब्राह्मणैः वेदपारगैः ॥
 यज्ञोपकरणोपेतौ वस्त्राभरणभूषितौ ।
 होमं कुर्युर्व्यतात्मानोऽसौ मीनिनः सर्व एव ते ॥
 नामधेयैः पटस्थानां मन्त्रैरोद्धारपूर्वकैः ।
 यजमानस्ततः सर्वं सर्वालङ्कारभूषितः ॥
 आचार्येण समं कुर्यात्पूजामग्रे पटस्य तु ।
 पुष्पैर्वस्त्रैः समभ्यर्च्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
 ब्रह्माण्डोदरवर्त्तीनि भुवनानीह यानि तु ।
 तानि सन्निहितान्यत्र पूजितानि भवन्तु मे ॥
 ब्रह्मा विष्णुस्तारुद्रो ह्यादित्या वसवस्तथा ।
 पूजितास्तु प्रतिष्ठासु भवन्तु सततं मम ॥

एवं सम्पूज्य विधिवत् कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ।
 भक्ष्यान्नाविधांश्चैव नैवेद्यं तत्र दापयेत् ॥
 गङ्गातृथ्यनिनादैश्च जागरं कारयेत्ततः ।
 ब्रह्मघोषैर्विचित्रैश्च गीतमङ्गलनिःस्वनैः ॥
 पुनः प्रभाते विमले स्नात्वा शुचिरलङ्कृतः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन पुनः सम्पूज्य तं पटं ॥
 ऋत्विक् पूजान्ततः कृत्वा गोशयेन विचक्षणः ।
 अथ वा गोशुगन्द्यादेकैकस्याप्यलङ्कृतं ॥
 उपानहो तद्याच्छतं गृहोपकरणानि च ।
 यद्यदिष्टतमं हि विस्तृतं दद्याद्विचक्षणः ॥
 ततः प्रकल्पयेद्दानं नागयुक्तमलङ्कृतं ।
 अलाभे वाजिसंयुक्तं रताकाध्वजमालिनं ॥
 सहस्रं दक्षिणान्दत्त्वा ततस्वारोपयेत्पटं ।
 ब्राह्मणं वा रथेनाथ नयेद्देवालयं वृधः ॥
 तत्र संस्थापयेन्नोत्वा गन्धैः पुष्पैश्च पूजयेत् ।
 तत्रापि दद्याच्चैवेद्यं कुर्याच्चापि महोत्सवं ॥
 यस्मिन्नायतने तस्य प्रतिष्ठा क्रियते नृप ।
 पूजा तत्रापि महती कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ॥
 चन्द्रातपन्तु घण्टाश्च ध्वजाद्यन्दापयेत्क्षीरैः ।
 यथाशक्त्वा च राजेन्द्र गुरुं गौरवयन्नृप ॥
 अभ्यर्च्य दक्षिणाभिश्च ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।

दीनान्धकपणानाञ्च भोजनञ्चानिवारितं ।
 तस्मिन्नहनि दातव्यं मित्रस्वजनवन्तुषु ।
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहधानो-जितेन्द्रियः ॥
 कुर्याच्चरो वा नारी वा प्रतीक्षां सार्वभौमिकीं ।
 स्थापितन्तु भवेत्तेन त्रैलोक्यं सचराचरं ॥
 कुलद्योत्तारितन्तेन सपुत्रेण युधिष्ठिर ।
 यावच्च देवतागारे पटस्तिष्ठति पूजितः ॥
 तावच्चास्यावदा कीर्त्तिस्त्रैलोक्ये प्रतिसर्पति ।
 दिनानि कीर्त्तिर्यावन्ति मर्त्यलोकेषु गीयते ॥
 तावद्वर्षसहस्राणि सूर्यलोके महोयते ।
 गन्धर्वैर्गीयमानस्तु अक्षरोगणसेवितः ॥
 वसेत हृष्टमनसा यावदिन्द्राद्यतुर्दश ।
 पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य राजराजोऽभिजायते ॥
 पुत्रपौत्रवृत्तः श्रीमान् दीर्घायु-रतिधार्मिकः ।
 दशत्रयानि राजेन्द्र जायते हतकण्ठकः ॥
 श्रीस्तस्य जायते नित्या तेजसाव्याहतभुवि ।
 बलम्बुद्धिर्बलान्धान्यं पुत्रपौत्रं तथोत्तमं ॥
 एतकञ्चमवाप्नोति कृत्वैतत् सुरसत्तमः ।
 कीर्त्तिस्तु प्रविता तस्य बलञ्चापि महद्भवेत् ॥
 अपराण्यपि जन्मानि सप्त राजा भवत्यसौ ।
 पञ्चाशतिकुले भूत्वा निर्वाणं प्राप्नुते परं ॥
 अस्मात्परतरं नास्ति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
 एतत् कृत्वा तु मुनयो लेभिरे परमं पदं ॥

एतस्यैव प्रभावेण पुराणाद्यक्रवर्त्तिनः ।
 तथाविधं पदं लब्ध्वा लोके कीर्त्तिवितेनिरे ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मान्त्वं परिपृच्छसि ।
 नारी वा पुरुषो वापि प्रतिष्ठाभौवनौनु यः ॥
 प्रकरोति विधानेन कृतकृत्योभवेदध्वं ।
 धर्मञ्च वर्धयति* धर्मशतानि धत्ते
 प्रसादयति पापमपाकरोति ।
 विख्यापयेच्च भुवनेषु विशेषनिष्ठां
 तन्नास्ति यत्र कुरुते भुवनप्रतिष्ठां ॥

इति भुवनप्रतिष्ठाविधिः ।

अथ कल्पदानं ।

मत्स्यपुराणे ।

कल्पानुकीर्त्तनं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनं ।
 यस्यानुकीर्त्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते ॥
 प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः ।
 वामदेवस्तृतीयस्तु ततो रथन्तरोपरः ॥
 रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः ।
 सप्तमोऽथ वृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते ॥
 सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानोद्दशमः स्मृतः ।

व्यान एकादशः प्रोक्तः तथाभारस्वतोपरः ॥
 त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः ।
 कूर्मः पञ्चदशोज्ञेयः पौर्णमासी प्रजायते ॥
 षोडशो नारसिंहस्तु समानस्तु ततः परः ।
 आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथा परः ॥
 मानवी विंशतिः प्रोक्तस्तत्पुमानिति चापरः ।
 वैकुण्ठ-धापरस्तद्वत्क्षीकल्पस्तथापरः ॥
 चतुर्विंशस्तथा प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञकः ।
 पञ्चविंशतिमे घोरो वाराहस्तु ततोपरः ॥
 सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथापरः ।
 माहेश्वरस्ततः प्रोक्तो त्रिपुरी यत्र धातितः ॥
 पितृकल्पस्तथा ते तु या कुह्वर्ब्रह्मणः स्मृता ।
 इत्ययं* ब्रह्मणीमासः सर्वपापप्रणाशनः ॥
 आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते ।
 तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा ॥
 यस्तु दद्यादिमान् कृत्वा हैमान् पर्वणि पर्वणि ।
 ब्रह्मविष्णुपुरे कल्पं मुनिभिः पूज्यते दिवि ॥
 सर्वपापक्षयकरं कल्पदानं यतोभवेत् ।
 मुनिरुपांस्ततः कृत्वा दद्यात् कल्पान् विचक्षणः ॥
 मुनिरुपान् मुन्याकारान्, मुनिलक्षणमुक्तं

ब्रह्माण्डदाने ।

इति कल्पदानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविमारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्ता-
मणौ दानखण्डे देवतादानप्रकरणं ।

अथ कालविशेषेण दानविशेषा अभिधीयन्ते ।

अभ्यर्चन् विधिनातिथीन् विरचन् नक्षयोगान् तिथीन्
वारस्वारसुदारमङ्गलगुरुप्रोतिर्वुधं प्रीणयन् ।
विभ्राणः पृथुमित्रमण्डलसदासङ्क्रान्तिकान्तं गृहं
साधु श्रोक्तरणप्रयोगकुशलो हेमाद्रिरेव क्षितौ ॥
तेनाथ तिथिवारर्चयोगेषु करणेषु च ।
सङ्क्रान्त्यादिषु कालेषु क्रियते दानसंग्रहः ॥

तत्र तिथिदानानि तावदुच्यन्ते ।

विष्णुधर्मीक्षरे ।

प्रतिपद्यथ पुष्याणां द्वितीयायां वृतस्य च ।
पञ्चम्यान्तु फलानां वै षष्ठां स्नानस्य मानद ॥
सप्तम्याश्चाप्यपूपानामष्टम्याश्च गुहस्य च ।
कुत्साषस्य नवम्याश्च दशम्यां भोजनस्य च ॥
एकादश्यां सुवर्णस्य द्वादश्यां वसनस्य च ।
त्रयोदश्यान्तु गन्धानां सितायास्तदनन्तरं ।
दानञ्च परमावस्य पञ्चदश्यां महाफलं ॥

भविष्योत्तरे ।

शीलचण्डदात्र ।

तिथिदानमिदानीन्ते कथयामि युधिष्ठिर ।
 सर्वपापप्रशमनं सर्वविघ्नविनाशनं ॥
 मानसं वाचिकं वापि कर्मज्ञं यद्वचश्चवेत् ।
 सर्वं प्रथममायाति दानेनानेन पाण्डव ॥
 यावणे कार्ष्णिके चैवे वैशाखे फाल्गुने तथा ।
 मितपक्षे तु तद्दानं दातव्यं पृष्टिवर्धनं ॥
 दत्तं यदा सहाय्यं पात्रप्राप्तिस्तथैव च ।
 दानकालः सदैवैव कथितस्तत्त्वदर्शभिः ॥
 तीर्थे चावतने गीर्ध्रे मृष्टे वा निवृत्ताञ्जवान् ।
 यद्दाति नरयेष्ठ तद्दानमथाय ॥ कल्पते ॥
 प्रतिपत्सु द्विजान् पूज्य पूजयित्वा प्रजापतिं ।
 सौवर्णभरविन्दं च कारयित्वाष्टपत्रकं ॥

प्रजापतिलक्षणमुक्तं,

ब्रह्माण्डदाने ।

हत्वा त्र्योदुम्बरे पात्रे सुगन्धहृतपूरिते ।
 पुष्पैर्धूपैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेत् ॥

त्र्योदुम्बरं, ताम्रपात्रं ।

अनेन विधिना दत्त्वा कमलं कमलालयं ।
 ईक्षितान् लभते कामान् निष्कामो ब्रह्मसाधनतां ।

वज्रिं पूज्य दितोवावां भूर्भुवःस्वरिति क्रमात् ।
 तिलाज्येन गतं हुत्वा दत्त्वा पूर्णाहुतिं ततः ॥
 वैश्वानरस्तु सोवर्षः० स्थापयेत्ताम्रभाजने ।
 गुडान्धपूरिते राजंस्तोत्रपूर्वघटोपरि ॥
 पूजयित्वा वस्त्रमालैर्भक्ष्यभोज्यैरनेकधा ।
 ततस्तं ब्राह्मणे दद्यात्तद्वज्रिर्भूः प्रीयतामिति ॥

वैश्वानरसप्तधनमुक्तं

ब्रह्माण्डदाने ।

यावज्जीवकृतात्पापाश्चक्षते नात्र संशयः ।
 मृतो-वज्रिपुरे याति ब्राह्मेदं नारदोमुनिः ॥
 दत्तोवावां महाराज गोधां स्वर्णमयीं शुभां ।
 स्थापयेत्ताम्रपात्रे तु लवणोपरि वैश्वेत् ॥
 जीरकं कदुषण्डञ्च मुहं पार्श्वेषु दापयेत् ।
 रक्तवस्त्रयुगलञ्च कुङ्कुमेन विमृषितं ॥
 पुष्पधूपैः सनैवेद्यैः पूजयित्वा दिजातये ।
 दत्त्वा यत् फलमाप्नोति पार्श्वे तत् केन वर्ण्यते ॥
 प्रासादा यत्र सोवर्षा गन्धः पावसकईमाः ।
 गन्धर्वा ऋषयो यत्र तत्र ते यान्ति मानवाः ॥
 स्वर्गादाहृत्यः संसारे सुख्यः सुभगो भवेत् ।
 दाता भोक्ता बहुधनः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
 नारी वा तद्भर्तृवत्का भवतीति न संशयः ।

० यन्पूर्वमिति पुस्तकाकारे पाठः ।

† वज्रिः यन्प्रीयतामिति पुस्तकाकारे पाठः ।

‡ कदुःदायतेति कवित्पाठः ।

वज्रिपुराणे ।

योददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयायामुपानहौ ।
 वैशाखे शुक्ले पक्षे तु सङ्ख्यं करकान्वितं ।
 न तस्य मानसोदाहोमर्त्यलोकेऽभिजायते ॥
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति ।
 कालादिह यदायाति मम लोके द्विजोत्तम ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां द्विजोत्तम ।
 यद्ददाति नरश्रेष्ठ तदक्षयं समश्नुते ।
 विशेषेण तु दानेन भक्तितानां प्रकीर्तितं ॥

आह विष्णुः ।

वैशाखे मासि तृतीयायामुपोषितो अक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्चा
 तान्येव च हुत्वा सर्वपापेभ्यः पूतोभवति यच्चास्त्रवहनि प्रयच्छति
 तदक्षयमाप्नोतीति ।

भविष्यत्पुराणे ।

माघमासे तृतीयायां गुडस्य लवणस्य च ।
 दानं येयस्करं राजन् स्त्रीणान्तु पुरुषस्य च ॥
 गुडेन तुष्यते नूनं लवणेन चतुर्भुजः ।
 गुडपूजा तु दातव्या मासि भाद्रपदे तथा* ॥
 तृतीयायां पायसेन वामदेवस्य प्रीतये ।
 वारिदानं प्रशस्तं स्यान्नोदकान्तान्तु भारत ॥

वैशाखे मामि राजेन्द्र तृतीयायाश्च चन्दनैः ।
 वारिणा तुष्यते विप्रो-मोदकैर्भीम एव हि ॥
 दानन्तु चन्दनस्यैह पद्मयोनावसंशयः ।
 या त्वेषा कुरुगार्हूल वैशाखे मामि वै तिथिः ॥
 तृतीया सा-क्षया लोके गोर्वर्णैरभिनन्दिता ।
 सुपात्राय महाबाहो भूरिचन्द्रश्च सुव्रत ।
 कलघौतं तथान्नञ्च घृतं वापि विशेषतः ॥

चन्द्रं सुवर्णं, कलघौतं रुप्यं,

अस्यां दत्तं त्वक्षयं स्यात्तेनेय-मक्षया स्मृता ।
 यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदिवा बहु ।
 तत्सर्वमक्षयं याति तेनेयमक्षया स्मृता ॥
 योऽस्यां ददाति करकान्* वारिपात्रसमन्वितान् ।
 स याति पुरुषोत्तम लोके वै हेममालिनः ॥

भविष्योत्तरे ।

चतुर्थ्यां वारणं हेमं पलादूर्ध्वं शोभनं ।
 कारयित्वाङ्गुशयुतं तैलद्रोणोपरि न्यसेत् ॥
 वस्त्रैः पुष्पैः पूजयित्वा नैवेद्यं विनिवेद्य च ।
 ततस्तु ब्राह्मणे दद्याद्गणेशः प्रीयतामिति ॥

* रभिवन्दिता इति कश्चित्पाठः ।

+ लोकान् वै हेममालिन इति कश्चित् पृथक् पाठः ।

‡ वारि-वारिण इति कश्चित्पाठः ।

कार्यारम्भेषु सर्वेषु तस्य विघ्नं न जायते ॥

वारणः सतजन्मानि भवन्ति मद्विद्वताः ।

वारणेन्द्रं समारूढस्त्रिलोकविजयी भवेत् ॥

अथ च ।

यावणे कात्तिकेचैत्रद्वत्यादितिथिदानारम्भेऽभिहितोमास-
नियमः सर्वेषु भविष्योत्तरोक्ततिथिदानेषु वेदितव्यः ।

पञ्चम्यां पञ्चमं सर्वं स्वर्गेनैकेन कारयेत् ।

क्षीराज्यपाचमध्यस्थं पूज्य विप्राय दापयेत् ॥

द्विजं सम्पूज्य वासीभिः प्रणिपत्य क्षमाप्य च ।

इह लोके परे चैव दानमेतत् सुखावहं ॥

नागोपद्रवविद्रावि सर्वदुष्टनिवर्हणं ।

प्रायश्चित्तं तथा प्रोक्तं नागदष्टस्य गम्भिरं ॥

वृथा गतिसमीपेतं कुमारं शिखिवाहनं ।

कारयित्वा यथाशक्त्या हैममालाविभूषितं ॥

कुमारलक्षणमभिहितं

विश्वधर्मोत्तरे ।

कुमारः षण्मखः कार्यः शिखण्डकविभूषितः ।

रत्नाम्बरधरः कार्यो मयूरवरवाहनः ॥

कुक्कुटश्च तथाघण्टा तस्य दक्षिणहस्तयोः ।

पताका वज्रश्लो च शक्तिः कार्या च वामयोरिति ॥

तण्डुलद्रोणशिखरे वासीभिः पूज्य शक्तिः ।

नमस्कृत्य ततो-दद्याद्वाङ्मणाय कुटुम्बिने ॥
इह भूतिश्च सम्प्राप्य प्रेत्य स्वर्गे महौयते ।
शूद्रोवाङ्मणतामेति वाङ्मणी ब्रह्मलोकभाक् ॥
सप्तम्यां भास्करं चैवमप्यज्य वाङ्मणमुत्तमं ।
दद्यादलङ्कृतशीवं सपर्यायं सदक्षिणं ॥

दानमन्त्रस्तु ।

अश्वदाने द्रष्टव्यः ।

सूर्यलोकमवाप्नोति सूर्येण सह मोदते ।
गन्धर्वस्तुष्टिमाप्नोति दत्तेऽश्वे समलङ्कृते ॥
अष्टम्यां वृषभं श्वेतमव्यङ्गाङ्गुर्ध्वरम् ।
सितवस्त्रयुगच्छत्रं घण्टाभरणभूषितं ॥
दद्यात् प्रणम्य विप्राय प्रीयतां वृषभध्वजः ।
प्रदक्षिणं ततःकृत्वा आगारान्तमनुव्रजेत् ॥
दानेनानेन नृपते शिव लोकोन दुर्लभः ॥
वृषस्कन्धेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्हय ॥
तस्माद्वृषभदानेन दाता भवति भारतः ॥
नवम्यां काञ्चनं सिंहं कारयित्वा स्वशक्तिः ।
मुक्ताफलाष्टकयुतं नीलवस्त्रावगुण्डितं ॥
दद्याद्देवी मनुज्य दुष्टदैत्यनिवर्हणीं ।
दिजातये प्रदायेत्सर्वान् कामान् समञ्जते ॥
कान्तारवनदुर्गेषु चौरव्यालाकुले पथि ।
हिंसकाय न हिंसन्ति दानस्यास्य प्रभावतः ॥

सृतोदेवोपुरं याति पूज्यमानः सुरासुरैः ।
 पुण्यचवादिहाभ्येत्य राजा भवति धार्मिकः ॥
 दग्ध्यां नृपगार्हूल दत्त्वाशाः स्वर्णनिर्मिताः ।
 लवणे च गुडे जौरनिष्पावेषु तिले प्यथ ॥
 गन्धद्रव्ये तण्डुलेषु माषाणामुपरिस्थिताः ।
 संपूज्य वस्त्रपुष्पाद्यैर्द्विजाय प्रतिपादयेत् ॥

आशा दिशः ।

तासां लक्षणमुक्तं ।

आशादशमीव्रजे ।

तद्यथा । स्त्रीरूपाद्याधिदेवस्य शस्त्रवाहनचिह्निता इति-
 पूर्वादिक्रमेण शक्त्यादेरधिदेवस्य शस्त्रादिभिश्चिह्निता-
 इत्यर्थः शक्त्याद्रीनामपि शस्त्र वाहनानि ब्रह्माण्डदाने द्रष्टव्यानि ।
 आशाः स्वाशा सदा सन्तु सिद्धातां मे मनोरथः ।
 भवतीनां प्रसादेन सदा कल्याणमस्त्विति ॥

पूजादानमन्त्रः ।

अनेन विधिना यस्तु पुमान् स्त्रीवाद्य वा पुनः ।
 निर्व्यापयति राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं नृणु ॥
 इह लोकेनवाप्याशात् प्रेत्य स्वर्गे महीयते ।
 सफलास्तस्य सर्वाशा याः काञ्चिन्ननसि स्थिताः ॥
 ततः स्वर्गादिहाभ्येत्य कुले महति जायते ।
 एकादश्यां गरुत्मन्तं कारयित्वा हिरण्यवत् ॥

यथा शक्त्या ताम्रपात्रे हृतस्योपरिपूजितं ।
 पञ्चाम्यभिरते विप्रे गुरवे प्रविशेषतः ॥
 दत्त्वा किं बहुनोक्तेन विष्णुलोके महीयते ।
 गरुत्मतो रूपमक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥
 तार्क्ष्योत्तरकतप्रस्थः कौशिकाकारनामिकः ।
 चतुर्भुजस्तु कर्त्तव्यो वृत्तनेत्रमुखस्तथा ॥
 भूस्वजानूहजानुध पचद्वयविभूषितः ।
 प्रभासंस्था तु सौवर्णकलापेन विवर्जितः* ॥
 कृत्स्ने पूर्णकुम्भस्तु करयोस्तस्य कारयेत् ।
 करद्वयं तु कर्त्तव्यं तथा विरचिताञ्जलिः ॥
 विष्णुः पुरश्चेत् कार्त्तव्यो सौ द्विभुजोरचिताञ्जलि रिति ।
 गां दृषं महिषीं हेमसप्तधान्य मजाविकं ॥
 वडवां गुह्यरमान् सर्वान् तथा बहुफलान्यपि ।
 पुष्पाणि च पवित्राणि गन्धोद्योचावचान् वनान् ॥
 मेलयित्वा यथा भक्त्या वस्त्रैराच्छाद्य तां नवैः ।
 द्वादश्यां द्वादशैतानि ब्राह्मणोभ्यो निवेदयेत् ॥
 एकस्य वा सहाराजं चतुर्फलं तन्निशामय ।
 एषां दानमन्त्रास्तद्दान प्रकरणेषु गवेषणीयाः ॥
 इह कीर्त्तिं परां प्राप्य भुक्त्या भोगान् यथेष्टितान् ।
 ततो विष्णुपुरं याति सेष्यमानोऽसुरोगणैः ॥
 कर्मजयादिहागत्य राजा भवति धार्मिकः ।
 यत्रयाजो दानपतिर्जीवेच्च शरदांगतं ॥

* विवर्जिता कश्चित्पाठः ।

यावणे कार्तिके चैत्रे वैशाखे फाल्गुने तथा ।
शुक्लपक्षे प्रदातव्यमेतच्छ्रेयो विवर्द्धनं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

द्वादश्यां चैत्रशुक्लस्य त्रिचवस्त्रप्रदोनरः ।
अक्षयं फलमाप्नोति नागलोकं च गच्छति ॥
वैशाखमासि द्वादश्यां रुक्मदानं तथैव च ।
कृत्रोपानहयोर्दानं ज्येष्ठेमासि महीभुजः ॥
स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा प्रीणयेद्भोगशायिनं ।
आषाढशुक्लद्वादश्यां श्वेतहोपि महीयते ॥
यावणे वस्त्रदानेन विष्णुलोके महीयते ।
गोदः प्रयाति गोलोकं मासि भाद्रपदे द्विजाः ॥
प्रीणयेदश्वशिरसमश्वन्दत्त्वा तथाश्विने ।
विष्णुलोकमवाप्नोति कुलमुहरते स्त्रकं ॥
सरोमवस्त्रदानेन कार्तिके दिवमाप्नूयात् ।
प्रदानं लवणस्यैव मार्गशीर्षे महाफलं ॥
धान्यानां च तथा पौषे दारुणां च तथोत्तरे ।
फाल्गुने सर्वगन्धानां द्वादश्यां दानतः सुखी ।
एवं यथोक्तदानेन दाता स्वर्गं महीयते ।

वाराहपुराणे ।

मार्गशीर्षोऽथ वैशाखो हो मासौ मम वल्लभौ ।
अनयोर्मासयोर्व्यस्तं द्वादश्यां नियताकवान् ॥

द्वादशानां तु विप्राणां योददाति वसुधरे ।
 एकैकस्य तु गां त्रैष्टां सर्वोपस्करसंयुतां ॥
 वस्त्रोपानद्युगे चैव कर्णालङ्कारएव च ।
 आतपत्रं पादुके च अङ्गुलीयकमेव च ॥
 विलिप्य चोपवीतं च मां ध्यायन् भक्तिसंयुतः ।
 दद्यादशक्तौ पञ्चानां तयाणां च द्वयोरथ ॥
 अशक्तौ त्वथ वैकस्मिन्वेदवेदाङ्गपारगे ।
 अक्रोधने व्रतस्ये च आश्रितेषु विशेषतः ॥
 मार्गशीर्षे यथा देवि त्रैशास्त्रे मासि वीनरः ।
 दद्यादनेन विधिना तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 मन्वन्तराणां कोट्यस्तु दश सप्त च पञ्च च ।
 मङ्करीरगतश्चास्ते सर्व्वहृदविवर्जितः ॥
 यद्यपि सूर्य्यहाः सर्व्वं मूर्द्धि लिङ्गे शनैश्चरः ।
 सर्व्वे ते सोम्यतां यान्ति द्वादश्यां विधिना मुना ॥

कूर्मपुराणे ।

एकादश्यां निराहरी द्वादश्यां पुरुषोत्तमं ।
 अर्चयेद्वाङ्मणमुखे शर्कराघृतपायसैः ॥
 एषा तिथिर्वैष्णवी स्यात् द्वादशी शुक्लपक्षके ।
 तस्यामाराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्दनं ॥
 यत् किञ्चिदेव मीशानमुद्दिश्य ब्राह्मणे शुचौ ।
 दीयते विष्णुमेवापि तदनन्तफलप्रदं ॥
 तस्मादस्यान्तिष्ठो देयं भृष्टमन्नं शुभार्थिभिः ।

विष्णुः ।

पौष्पां च समतीतायां कृष्णपद्मादृश्यां सोपवासस्तिलैः स्नात
स्तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्चयितानेव हुत्वा भुक्त्वा च सर्व-
पापेभ्यः पूतो भवति माध्यां समतीतायां कृष्णद्वादशीं सन्ध्यावर्णां
प्राप्य वासुदेवाग्रतो महावर्त्तिहयेन दीपदानं दद्यात् दक्षिण-
पार्श्वे महारजतरङ्गेन समयेण वाससा तैलतुलामष्टाधिकां दत्त्वा
वामपार्श्वे श्वेतेन समयेण वाससा घृततुलामष्टाधिकां दद्यात्
एतत् कृत्वा यस्मिन्नाष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन्देसे यस्मिन् कुले ततो
ज्वलो भवति ।

दक्षिणपार्श्वे इत्यादिना महावर्त्तिहयमेव कथयति महा-
रजतरङ्गेन कौसुमरङ्गेन तुलापलगतं ।

यमः ।

माषान्धकारद्वादश्यान्तिलैर्हुत्वा हुताग्रं ।

तिलान्दत्त्वा च विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

यावणे शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां प्रीतये नृप ॥

गोप्रदानेन गोविन्दो यत्पूर्वं कथितं तव ।

फलं तत्सर्वमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

भविष्योत्तरात् ।

स्नापयेद्वाङ्गान् प्रातस्त्रयोदश्यान्धयोदश ।

तानाङ्गान्दानवैर्वस्त्रैर्गन्धपुष्पैरघोरार्चयेत् ॥

भोजयेदपि सृष्ट्रावं दक्षिणां विनिवेदयेत् ।

यथाशक्त्या हेमखण्डान् धर्मात्मा प्रीयतामिति ॥

धर्मराजाय कालाय चित्रगुप्ताय सत्यवे ।

जयाय जयरूपाय अन्तकाय यमाय च ॥

प्रेतनाथाय रौद्राय तथा वैवश्वताय च ।

महिषस्थाय चित्राय नामानीतं त्रयोदश ।

उच्चार्य श्रद्धयायुक्तः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

यः करोति महाराज पूजामेतां मनोरमां ।

यमाय स सुखं मर्त्ये स्थित्वा व्याधिविवर्जितः ॥

यममार्गगतं दुःखं पथात्राप्नोत्यसौ पुमान् ।

न पश्यति प्रेतपुरं पितृलोकञ्च गच्छति ॥

पुण्यत्रयादिहाभ्येत्य स सुखी नीरुजो भवेत् ।

तथा माहेयं सद्युक्तं कुम्भं चतुर्हस्यात् पयोभृतं ॥

कर्षकेन च संयुक्तं कुर्यात्सदस्यसंयुतं ।

घण्टाभरणशोभाञ्च वृषभेण समन्वितं ।

योदद्यात्स्त्रिवभक्ताय ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥

माहेयं, मृत्मयं पयोभृतं दुग्धपूर्णं कर्षकेन संयुक्तं कर्षपरि-
माणेन हेम्ना संयुक्तं ।

दद्यात् कुम्भं सहेमानं भूताया दुग्धसंभृतमिति—

वातुलोके ।

एतद्वत्त्वा नरयेष्ठ शिवलोके महोयते ।

तत्र स्थित्वा चिरं कालं क्रमादेत्य महोत्तमं ॥

आरोग्यधनसंयुक्तः कुले महति जायते ।

सर्वकामसम्पदात्मा यावज्जन्मशतत्रयं ॥

कूर्मपुराणे ।

यस्तु कृष्णचतुर्दश्यां स्नात्वा देवं पिनाकिनं ।

आराधयेद्द्विजमुखे न तस्यास्ति पुनर्भवः ॥

लष्टम्यां विशेषेण धार्मिकाय द्विजातये ।

स्नात्वाभ्यर्च्य यथान्यार्थं पादप्रचालनादिभिः ॥

प्रोयतां मे महादेव दद्याद्द्रव्यं स्वकीयकं ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति परमां गतिं ॥

द्विजमुखे आराधयेदिति

शिवप्रोतये द्विजांस्तद्दानेन तर्पयेदित्यर्थः ।

द्रव्यं, गो-भू-हिरण्वादि ।

अथ विष्णुधर्मोत्तरे ।

संप्राप्य चैत्रमासस्य शुक्लपञ्चदशीं नरः ।

चित् वस्त्रयुगन्दद्यात्सोपवासो जितेन्द्रियः ॥

ब्राह्मणांश्च नमस्कृत्य सौभाग्यन्तेन वाप्नुयात् ।

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ॥

चौद्रयुतौ स्तिलैः कृष्णैर्वाचयेद्यदि वेतरैः ।

प्रोयतां धर्मराजेति यदा मनसि वर्त्तते ।

यावज्जीवकृतात्पापात्तत्तत्तत्तत्तदेव मुच्यते ॥

ब्राह्मणान् वाचयेदिति स्वस्तिवाचनं कारयेदित्यर्थः ।

चोदयुक्तैः, मधुसहितैः कृष्णतिलैः, इतरेरिति, शुक्लतिलैः

ब्राह्मणान् प्रीणयेदिति शेषः ।

तस्मिन्नेव यथा काले सखुरं कृष्णमार्गकं ।

तिलैः प्रक्षाय वासोभिः सर्व्वरत्नैरलंकृतं ॥

योद्ध्याक्षेन दत्ता स्यान्मही सवनकाक्षुना ।

एतद्विधिविस्तारस्तु कृष्णाजिनदाने द्रष्टव्यः ।

आह यमः ।

वैशाख्यामेव विधिवद्भोजयेत् ब्रह्मणान् दश ।

चिरात्रमुपितः स्नात्वा कृशरं प्रयतः शुचिः ॥

गौरान् वा यदि वा कृष्णांस्तिलान् चोद्रेण संयुतान् ।

दत्त्वा दशसु विप्रेषु तानेव स्वस्ति वाचयेत् ॥

प्रीयतां धर्मराजिति पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥

अयुतायुतञ्च तिष्ठेत् स स्वर्गलोके महीयते ।

मार्मेव तु न पश्येत्, न च पापेन लिप्यते ॥

जावान्तः ।

शृतावमुदकुम्भञ्च वैशाख्यां च विशेषतः ।

निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानफलमाप्नुयात् ॥

शृतावं, पक्वान् ।

सुवर्णतिलयुक्तैस्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ।

तर्पयेदुदपात्रैस्तु ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

महाभारते ।

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु तिलान् दत्त्वा दिजातिषु ।
तिला भक्षितव्यास्तु सदात्वालभनश्च तैः ।
कार्यं सततमिच्छति श्रेयः सर्वात्मना गृहे ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सोपवामस्तथा ज्येष्ठे पूर्णे तुलसीलक्षणे ।
उपानहो तथा कृत्वा दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥
आषाढ्यामन्नदानेन प्राप्नोत्यन्नं तथा बहु ।
जलधेनुप्रदानेन यावत्स्वां स्वर्गमाप्नुयात् ॥
गोदानं प्रोष्ठपद्यां वा पौर्णमास्यां महाफलं ॥
आश्वयुज्यां कांस्यपात्रं दत्तपूर्णं दिजातये ।
समुवर्णं तथा दत्त्वा दीप्तोजास्त्रिवह जायते ॥
कार्त्तिक्यां चन्द्रवर्णाभं अन्धवर्णमथापि वा ।
रत्नैर्गन्धैस्तथा धान्यं वीजैर्वस्त्रैस्तथैव च ॥
कृत्वा चोक्तमष्टौचाणं दत्त्वा दीपं समन्ततः ।
चन्द्रोदये नरोदत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
कान्तारे यममार्गं तु तेनासौ व्रजते सुखं ।
प्राप्नोति पुत्रपौत्रांश्च सूर्यलोकं च गच्छति ॥
मार्गशौर्षे तथा मासि पूर्णे शिशिरदीधितौ ।
महारजतरुत्तेन वाससा तु महीपते ॥
आच्छाद्य कांस्यपात्रे तु कृत्वा सोमं समाहितः ।

महारजतरङ्गेन, कुसुम्भरङ्गेन, चन्द्रलक्षणं, वारदानेषु पुर-
स्ताद्व्यते ।

लवणस्य तु मुख्यस्य संपूर्णं कृष्णमार्गकं ।
मुख्यस्य लवणस्येति, सैन्धवस्येत्यर्थः ।

दत्त्वा सुवर्णनाभन्तु तस्मिन्नेव द्विजातये ।
सौभाग्यरूपलावण्ययुक्ती भवति मानवः ॥

गौरसर्पपक्ष्मे न पौषे उच्छादितो नरः ।
उच्छादित, उदत्तित इत्यर्थः ।

न चात्रणेन कुम्भेन सोभिषिक्तश्च तत्परं ।
विरूपितस्तथा स्नातः सर्व्ववौजयुतैर्जलैः ॥
विरूपित, अपनौतस्त्रेहः ।

गन्ध-रत्न-फलोपेतैर्घृतेन तदनन्तरं ।
सोवर्णञ्च ततः कृत्वा तत् प्रदद्याद्विजातये ॥
सुवर्णमध्ये घृतेनाभिषिक्त इत्यन्वयः ।

तदिति, कुम्भादिकं प्रकृतद्रव्यं परामृश्यते ।
घृतेन स्नापितं विष्णुं शक्त्वा संपूजयेत्ततः ।
घृतं च जुहुयादङ्गो घृतं दद्याद्विजातये ॥
कर्त्तुं वस्त्रयुगन्दद्यात्सोपवासः समाहितः ।
कर्मणानेन धर्मज्ञः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
माष्यां कृत्वा तिलैः श्रावं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
स्नास्तीर्णं शयनं दत्त्वा फाल्गुन्यां ब्राह्मणाय च ।
रूपद्रविणसंयुक्तां भार्यां पचवतीं तथा ॥
पचवतीं, बहुतरङ्गातियुक्तां ।

नरः प्राप्नोति धर्मज्ञः त्रियञ्चैव यद्योत्तमां ।

तथा । नार्थपि भर्त्तारं नात्र कार्या विचारणा ॥

पौर्णमासीषु चैत्रीषु मासर्चसहितासु च ।

एतेषामेव दानानां फलं दशगुणं भवेत् ।

महत्पूर्वांसु तास्त्रिव फलमक्षय मश्नुते ॥

मासनचतसहितायां पौर्णमास्यां यदा गुरुवारस्तदा तस्या
महत्पूर्वतेति ।

मासर्चसहिता जीवे महापूर्वा तु पूर्णिमेति विष्णुधर्मा-
चरोक्तेः ।

आह विष्णुः ।

मार्गशीर्षे पञ्चदश्यां शुक्ले सृगशिरोयुक्तायां च चूर्णितलवणस्य
सुवर्णनाभप्रस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् अनेन कर्म-
णा रूपसौभाग्यवानभिजायते, पौषी चेत् पुण्ययुक्ता स्यात्तस्यां
गौरसर्पपकल्केनोद्धादितशरीरोगव्यष्टतपूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वो-
पधिभिः सर्वगन्धैः सर्ववोजैश्च स्नातः घृतेन च भगवन्तं वासु-
देवं स्नापयित्वा पुष्प-गन्ध-धूप-दीप-नैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्य वैष्णवैः
शाक्तैर्वार्हस्पत्यैश्च मन्त्रैः पावकं कृत्वा सुवर्णेन घृतेन ब्राह्मणं
स्नस्तिवाचयेद्दहासीयुगं कर्त्तुं दद्यादनेन कर्मणा पुष्पति, माघी-
मघायुक्ताचेत्स्यात्तस्यान्तिलैः श्राद्धं कृत्वा पूतो भवेत् भोजनार्थं
श्राद्धे तिलान् दत्त्वा सर्वजनप्रियोभवति, फाल्गुनी फाल्गुनी-
भिर्युताचेत्तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं स्वास्तौर्णशयनं निवेद्य
भार्यां मनोन्नां पचवतीं द्रविणवतीं चाप्नोति, नार्थपि भर्त्तारं

चैवी चित्तायुताचेत्तस्यां चित्रवस्त्रदानेन सीभाग्यमाप्नोति,
 वैशाखां पौर्णमास्यां ब्राह्मणसप्तकं चौद्रयुक्तैस्तिलैः सन्तर्प्य धन्य-
 राजानं, प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतोभवति, ज्येष्ठी ज्येष्ठायुताचेत्तस्यां
 कुचोपानत्प्रदानेन नगराधिपत्यमाप्नोति, आषाढाभाषाढायु-
 तायामन्नपानदानेन तदेवाक्षय माप्नोति, श्रावण्यां श्रवणयुतायां
 जलधेनुमन्नवासोयुगान्वितां दत्त्वा स्वर्गलोकमवाप्नोति, प्रौष्ठपद्या-
 न्तद्युक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो भवति, आश्वयुज्या-
 मश्विनीगते चन्द्रमसि घृतपूर्णभाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्त्वा
 दीप्ताग्निर्भवति, कार्तिकीचेत् कृत्तिकायुक्ता स्यात्तस्यां सित-
 मुद्ग्राणमन्यवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्वसख, रत्न-गन्धोपेतं हीप-
 मध्ये ब्राह्मणाय दद्यात् कान्तारभयं न पश्यति ।

भविष्योत्तरे ।

पौर्णमास्यां ह्योत्सर्गं कारयित्वा विधानतः ।

चन्द्रं रजतनिष्पन्नं पलेनैकेन शोभनं ।

पूजयेद्गन्धं कुसुमेनैवेद्यं विनिवेद्य च ॥

चन्द्ररूपं लक्षणन्तु, पुरस्ताद्धारदानप्रकरणे विलोकनीयं ।

दद्याद्विप्राय सत्कृत्य वासोलङ्कारभूषणैः ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं निबोध मयोदितं ॥

चौरोदार्षवसम्भूतं त्रैलोक्याङ्गुणदीपकं ।

उमापतिशिरोरत्नं शिवायान्न नमोनमः ॥

दानेनानेन नृपतिर्भाजते चन्द्रवद्विधि ।

अप्सरोभिः परिहृतोऽथानदाङ्गतसंज्ञकः ॥

स्कन्दपुराणे ।

तिलपात्राणि द्योदद्याद्दिजेभ्यः शुद्धमानसः ।
अमावास्यां समासाद्य कृत्वा नां सुसमाहितः ॥
स पिष्टृस्तर्पयित्वा तु अक्षयं नरपुङ्गवः ।
पिष्टलोकं समाप्नोति चिरं च सुखमेधते ॥

कृत्वा नां, तिलानामिति शेषः ।

कूर्मपुराणे ।

अमावास्यामनुप्राप्य ब्राह्मणाय तपस्विने ।
यत् किञ्चिद्देवदेवेण दद्यादुद्दिष्टं शङ्करं ॥
प्रीयतामौश्वरः सोमो महादेवः सनातनः ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

सोम, उमासहितः ।

अविद्योत्तरे ।

दानान्यमूनि विधिवत् प्रतिपत्क्रमेण
यच्छन्ति ये द्विजवराय विशुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्म-विष्णु भुवनेषु सुखं विहृत्य
पञ्चाङ्गवन्ति भुवि भूपवराः सुरूपाः ॥

इति तिथिदानानि ।

अथ युगादितिथिदानं ।

भविष्योत्तरात् युधिष्ठिर उवाच ।

पुनर्मे ब्रूहि देवेश त्वद्भक्त्या भावितात्मनः ।
कथ्यमानमिहेच्छामि शुभं धर्ममिदं भवत् ।
यत्राणुरपि दत्तोहि जप्तं वा समहद्भवेत् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव ते वन्मि रहस्यं देव निर्मितं ।
यन्मया कस्यचिन्नीतं सुप्रियस्त्रापि भारत ॥
वैशाखमासस्य तु या तृतीया
नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

वैशाखतृतीया, या शुक्लपक्षजा
माघपञ्चदशी, कृष्णपक्षजेत्यवधेयं ।
वैशाखस्य तृतीया या समा कृतयुगेन तु ।
त्रेतायुगेन च समा नवमी कार्त्तिके तु या ॥
त्रयोदशी नभस्ये तु द्वापरेण समा मता ।
माघे पञ्चदशी राजन् कलिकालादिरुच्यते ॥
एतावतस्त्रो राजेन्द्र युगानां प्रभवाः स्मृताः ।
युगादयस्तु कथ्यन्ते तेनैताः सर्वसूरिभिः ॥
उपवासस्तपोदानं जपहोमक्रियादिषु ।
यदासु क्रियते किञ्चित्सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुं ।

नारायणं पूजयेद्याः पुष्प-गन्धादिलेपनैः ।

वस्त्रा-लङ्कारसम्भारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ॥

श्रीसमेतं नारायणं, लक्ष्मीनारायणं,

तद्रूपं तु देवतादानप्रकरणस्थित लक्ष्मीनारायणदाने द्रष्टव्यं ।

ततस्तस्याग्रतो धेनुर्लवणस्याढकेन तु ।

कार्या कुरुकुलश्रेष्ठ चतुर्भागेन वत्सकः ॥

अविचक्ष्मोपरि स्थाप्य कल्पयित्वा विधानतः ।

शास्त्रोक्तक्रमयोगेन ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ॥

श्रीधरः श्रीपतिः श्रीमान् श्रीशः सम्प्रोद्यतामिति ।

अनेन विधिना दत्त्वा धेनुं, विप्राय भारत ।

गोसहस्रदशगुणं प्राप्नोतीह न संशयः ॥

तथैव कार्त्तिके मासि नवम्यां नक्तभुक् नरः ।

स्नात्वा नदीतटश्रेष्ठ देवस्नानेषु वा पुनः ॥

उमासहायं वरदब्रीलकण्ठमवाचयेत् ।

पुष्पधूपादिनैवेद्यैरनिन्यं शङ्करं शिवं ॥

उमामहेश्वरलक्षणमुक्तं, देवतादानप्रकरणस्थितउमामहेश्वरदाने ।

धेनुं तिलमयीं दद्यात् पुराणोक्तविधानतः ।

अष्टमूर्त्तिर्नीलकण्ठः प्रोद्यतामिति कौर्त्तयेत् ॥

यदत्र प्राप्यते पुण्यं पार्थ तत् केन वर्ण्यते ।

दत्त्वा तिलमयीं धेनुं शिवालीकमवाप्नुयात् ॥

त्रयोदशी नभस्ये वा कृष्णं तस्यां-समर्चयेत् ॥

कृष्णरूपमुक्तं, विष्णुधर्मात्तरे ।

कृष्णयकधरः कार्या नीलोत्पलदलद्वयतिः ।

द्विवाहुः सौम्यवदनः कुण्डलाभ्यामलहृतश्च ।

पितृभ्योन्नप्रदानेन मधुना च तथैव च ।

भोजयेद्वाङ्मणान् भक्त्या वेदवेदाङ्गपारगान् ॥

पितृनुद्दिश्य दातव्या सवत्सा कांस्यदोहना ।

प्रत्यक्षा गौर्महाराज तरुणी सुपथस्त्रिनी ॥

पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

प्रीयताङ्गीप्रदानेन इति दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

कृतेनानेन राजेन्द्र यत् पुण्यं प्राप्यते नृभिः ।

तत् केन गणितं याति वर्षकोटिशतैरपि ॥

पुत्रान् पौत्रान् प्रपौत्रांश्च धनं समहदौषितं ।

इह प्राप्नोति पुरुषः परत्र च शुभां गतिं ॥

पञ्चदशान्तु माघस्य पूजयित्वा पितामहं ।

गायत्र्या सहितं देवं वेदवेदाङ्गभूषितं ॥

ब्रह्मणो वेदाङ्गानां च, लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

गायत्रीलक्षणन्तु पद्मपुराणोक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

गायत्री वेदमूर्तिस्तु, महाभूत घटदाने ।

नवनोतमयीं धेनुं फलैर्नानाविधैर्युतां ।

सहिरण्यां सवत्साञ्च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

कौर्त्तयेत् प्रीयतामञ्च पद्मयोनिः पितामहः ।

यत् स्वर्गं यच्च पाताले यन्मर्त्यं किञ्च दुर्लभं ॥

तदवाप्नोत्यसन्दिग्धं पद्मयोनिः प्रसादतः ।

यानि चान्यानि दानानि दत्तानि सुबह्वन्यपि ॥

युगादिषु महाराज अचवानि भवन्ति हि ।

अल्पमल्पं हि यत् किञ्चित् प्रदद्यान्निर्हन्तोऽपि सन् ॥

अल्पयज्ञ भवेत् सर्वं युगादिषु न संशयः ।

वित्तानुसारे स्वं ज्ञात्वा विभवं पार्थिवोऽपि सन् ।

अनुसारेण वित्तस्य असाध्येन समाधिना ।

भूहिरण्यं गृहं वासः शयनान्वासनानि च ।

कुत्रोपानयनानि स्युः प्रदेशानि हिजातिषु ॥

एवं दत्त्वा यथा शक्त्वा भोजयित्वा हिजानपि ।

पथाङ्गुलीतं सुमहत् वास्यतः स्रजनैः समं ॥

यत् किञ्चिन्मानसम्पापं वाचिकं काविकल्लघा ।

तत्सर्वं नाशमायाति युगादितिधिपूजनात् ॥

प्रगोयमानो गन्धर्वैः स्तूयमानः सुरासुरैः ।

रमते वाचयं कालं स्वर्गलोके न संशयः ॥

यद्दीयते किमपि कोटिगुणं तदाहुः

स्नानं जपोहवनमचयमेव सर्वं ।

स्वादचयासु युगपूर्वतिथीषु राजन्

व्यासादयोमुनिवराः समुदाहरन्ति ॥

इति युगादिदानविधिः ।

अथ वारदानानि ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

आदित्यादिषु वारेषु सहिरण्याः सदैव तु ।

यः प्रयच्छति तन्मूर्त्तिस्तस्य तुषन्ति वै महाः ॥

दद्यादादित्यमादित्ये सोमं सोमे कुजं कुजे ।
एवं बुधादीन्मन्दे तु राहु-केतु-शनैश्चरान् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

यहान् स्वर्णमयान् कृत्वा यो विप्रेभ्यः प्रयच्छति ।
तद्दिनेषु यथा शक्त्या सर्वान् कामान् स विन्दति ॥

तेषां लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च द्विभुजः स्यात्सदा रविः ॥
श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वः श्वेतभूषणः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्त्तव्यो वरदः शशी ॥
रक्तमाल्याम्बरधरः शक्ति-शूल-गदा-धरः ।
चतुर्भुजो मेघगमो वरदः स्यादरासुतः ॥
पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारदलद्युतिः ।
खड्ग-चर्म-गदा-पाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥
देवदैत्यगुरुस्तद्वत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ ।
दण्डिनौ वरदौ काय्यौ साक्षमूच-कमण्डलू ॥
इन्द्रनीलद्युतिः शूलो वरदो गृध्रवाहनः ।
वाणवाणासनधरः कर्त्तव्योऽर्कसुतः सदा ॥
करालवदनः खड्ग-चर्म-शूलो वरपदः ।

॥ मत्स्यपुराणे इति क्वचित् इतिपाठः ।

नीलः सिंहासनस्य च राहुरवः प्रशस्यते ॥

धूम्ना दिवाहवः सर्व्वे गदिनो विहृताननाः ।

गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्व्वरप्रदाः ॥

सर्व्वे किरीटिनः कार्या यहा लोकाहितावहाः ।

स्वाङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्व्वे शतमष्टोत्तरं सदा ॥

अष्टावादित्यादयः शतं केतव इत्युभयेष्वष्टोत्तरशतं, एकोत्तर-
शतं केतव, एको वा केतु रिति केचित्, तत्र पञ्चदशे नवोत्तर-
शतेन देवताप्रतिमा विधेयाः, स्वाङ्गुलेन, यजमानाङ्गुलेन, एतेषां
दानमन्त्रा ग्रहदाने द्रष्टव्याः प्रद्वयोक्तेः, आदित्यवारे सुवर्णमय-
मादित्यं कृत्वा रक्तवस्त्रं पद्मरागं च ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत्,
कपिलां वा सूर्यलोके सर्व्वान् कामानवाप्नोति, निष्कामो मोक्षं
सोमदिने राजतं सोमं शङ्खं वा, मङ्गलदिने सौवर्णं मङ्गलं
रक्तं धुरन्वरं वा, बुधे सौवर्णं बुधं ज्ञानप्राप्तयेदद्यात्, गुरुदिने
सौवर्णं बृहस्पतिं पीतं वा वस्त्रं प्रदद्यात्, शुक्रदिने राजतं शुक्रं
क्षेतं हयं वा तत्प्रीतये दद्यात्, शनैश्चरे सौवर्णं शनैश्चरमिन्द्र-
नीलयुतं कृष्णाङ्गास्वा तत्प्रीतये दद्यात्, तस्मिन्नेव दिने राहु-
मायसेन समन्वितं दद्यात्, केतून् च्छागसमन्वितान् तत्प्रीतये-
दद्यात्, अत्र राहुकेतवोऽपि सौवर्णा एव, एवं विशेष दानेन
सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।

अथाह यमः ।

आदित्यवारे विप्राय हिरण्यञ्च सदैव तु ।

यः प्रयच्छति पूर्वं हि तस्य तुष्यति वै यमः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

लवणान्यगुह्येतेमपूपं सूर्यवासरे ।
 स हिरण्यं नरो दत्त्वा न रोगैरभिभूयते ॥
 एवं विधञ्चेद्दिने दत्त्वा सौभाग्यमाप्नुयात् ।
 काष्ठदानं भोमदिने गन्धुनागमवाप्नुयात् ॥
 बुधैः क्रीडनकानाञ्च दानं बालेषु शस्यते ।
 जीवाङ्गि वस्त्रदानेन परान्तुष्टिं* समश्नुते ॥
 सर्व्वं वरंतत-प्राप्नोति शुक्ले दत्त्वा रतिस्त्रियः ।
 अभ्यङ्गं सौरदिवसे दत्त्वा जीवितमाप्नुयात् ॥

इति वारदानानि ।

अथ नक्षत्रदानानि ।

तत्र महाभारते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतो मे भवतो वाक्त्वादन्नदानस्य यो विधिः ।
 नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीम मितिहासं पुरातनं ।
 देवत्वाद्यैव सम्बादं देवर्षे नारदस्य च ॥

हारकायामनुप्राप्तं नारदं देवदर्शनं ।
 पप्रच्छेमं वद प्रग्रं देवकी धर्मदर्शिनौ ॥
 तस्याः सम्पृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्तथा ।
 आचष्ट विधिवत्सर्वं यत्तच्छृणु विशांपते ॥

नारद उवाच ।

कृत्तिकासु महाभागे पायसेन ससर्पिषा ।
 सन्तर्प्य ब्राह्मणान् सगधून् लोकान् प्राप्नोत्वनुत्तमान् ॥
 रोहिण्यां पाण्डवयेष्ठ माषैरत्नेन सर्पिषा ।
 पयोनुपानदातव्यमानृष्यार्थं द्विजातये ॥
 दोग्ध्रीं सवत्सान् नरो नक्षत्रे सोमदैवते ।
 दत्त्वा दित्वविमानस्यः स्वर्गं प्राप्नोत्वनुत्तमं ॥

सोमदैवतनक्षत्रं, सृगगीर्षं ।

आर्द्रायां कृशरन्दत्वा तिलमित्रं समाहितः ।
 नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ॥
 पूर्णं पुनर्वसौ दत्त्वा घृतपूर्णं सुपाचितं ।
 यशस्वी रूपसम्पन्नो बह्वे जायते कुले ॥
 पुष्पे तु काञ्चनन्दत्वा कृतं चाकृतमेव च ।
 अनालीकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते ॥

कृतं, षटितं ।

अकृतं, मषटितं ।

अस्त्रेषां तथा रूप्यं वृषभं वा प्रयच्छति ।

स सर्वभयनिर्मुक्तः शास्त्रवानभिजायते ॥

मघासु तिलपूर्णानि वड्ढमानानि मानवः ।

प्रदाय पशुमांशैव पुत्रपांशं प्रजायते ॥

फाल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।

भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति ॥

ष्टत-चौरसमायुक्तं विधिवत् षष्टिकौदनं ।

उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ।

यदा प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ॥

सदा फलमनन्तं भवतीह विनिश्चयः ।

फाल्गुनीपूर्वसमये, पूर्वाफाल्गुनीसमय इत्यर्थः ।

फाणितं, गुडविकारः, उत्तराविषये, उत्तराफाल्गुनीसमय

इत्यर्थः ।

हस्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ।

नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ॥

चतुर्युक्तं, चतुर्भिर्हस्तिभिर्युक्तं ।

चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्याङ्गान् च भारत ।

चरत्पशुरसां लोके रमते नन्दने वने ॥

पुण्याङ्गं गामिति शुभलक्षणलक्षितशरीरं धेनुमित्यर्थः ।

लिङ्गपुराणे ।

सर्वात्मना च सवनं देयं पानीयमोदनं ।
 एतत् सुदुर्लभतरं परलोके नराधिप ॥
 तस्मात् कृपाय वाप्यथ तडागानि प्रपास्तया ।
 कर्त्तव्यानि यथा शक्त्या नरैरात्महितैषिभिः ॥
 ग्रामे वा नगरे वापि मार्गे वा तोयवर्जिते ।
 यः प्रपाङ्कारवेद्रम्यां स पुण्यां गतिमाप्नुयात् ॥

विष्णुधर्मोत्तरात् ।

प्रपां पवि शुभां कृत्वा नाकलोके महीयते ।
 प्रपास्थानं शुभं कृत्वा स्थानमाप्नोति शाश्वतं ॥
 तस्य स्थानस्य संस्कारात् फलवृद्धिः प्रकीर्त्तिता ।
 तत्रोपलेपनं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 रत्नं दत्त्वा प्रपास्थाने गोदो भवति मानवः ।
 वारिधानीं तथा दत्त्वा तदेव फलमाप्नुयात् ॥
 कुम्भप्रदानाद्भवति सदा पूर्णमनोरथः ॥
 प्रपायाश्च तथा दत्त्वा पुरुषं परिचारकं ।
 सर्वकामसमुद्दस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥
 वर्धमानानि यो दद्यात् प्रपायां द्विजसत्तमाः ।
 त्रिविधां हविमाप्नोति तेजसा यमसा त्रिधा ॥
 लवणस्य प्रदानेन रसान् प्राप्नोति शाश्वतान् ।
 तत्र हरितदानेन गवां लोकमवाप्नुयात् ॥
 फलप्रदानेन तथा वज्रिष्टोमफलं लभेत् ।

सत्तूनाञ्च प्रदानेन गीगतस्य फलं नरः ।
 गीरसानां प्रदानेन गीलोकं समवाप्नुयात् ॥
 यय्याञ्च विविधाः कृत्वा प्रपायामासनानि च ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति यस्मिन् नात्र संशयः ॥
 तत्र वर्जितं तथा कृत्वा शीतवाणाय मानवः ।
 कायाग्निदीप्तिप्राकाशं सौभाग्यञ्च तथाप्नुयात् ॥
 इन्धनानां प्रदानेन रिपुभिर्नाभिभूयते ।
 तत्रोपयोगिभाण्डानां दानात् स्वर्गमवाप्नुयात् ।
 इन्द्रलोकमवाप्नोति ताम्बूलादिप्रदानतः ॥

भविष्योत्तरे ।

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रपादानस्य माहात्म्यं वद देवेश किञ्चन ।
 कथं देया कदा देया दानं तस्याञ्च किं फलं ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैव महीक्षवे ।
 पुष्येऽङ्गि विप्रकथिते ग्रहचन्द्रवलान्विते ॥
 मङ्गलपं कारयेद्दिहान् घनच्छायं मनोरमं ।
 पुरस्स मध्ये पथि वा चैत्यवृक्षतलेऽथवा ॥
 सुशीतलतलं रम्यं विचित्रासनसंयुतं ।
 तन्मध्ये स्थापयेद्ब्रह्मान् मणिकुम्भाञ्च शोभनान् ॥

आकालमूलान् करकान् वस्त्रै रावेष्टिताननान् ।
 ब्राह्मणे शीलसम्पन्ने भृतिं दत्त्वा यथोदितां ।
 प्रपापालः प्रकर्तव्यो बहुपुत्रपरिच्छदः ॥
 पानौषपानादभ्यान्तान् यः कारयति मानवान् ।
 एवं विधां प्रपां कृत्वा शुभेऽङ्गि विधिपूर्वकं ॥
 यथाशक्त्या नरयेष्ठ प्रारभे भोजयेद्दिजान् ।
 ततश्चोत्सर्जयेद्दिवान्स्त्रे शानेन मानवः ॥
 प्रपेयं सर्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादिता ।
 अस्याः प्रदानात् पितरस्तृप्यन्तु च पितामहाः ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

अथादि मासचतुष्टयंशवत् चोन् वा दौ वा एकमेकं वा
 इमां प्रपां पानोषा-व-व्यञ्जनादि सहितां विंशद्वर्षकोटिपरिमित-
 कालभोग्यइन्द्रलोकप्राप्तिकामो मर्त्यलोके चतुर्वेदब्राह्मणत्वकामः-
 सर्वभूतेभ्योऽहमुक्तृजामीति ।

अनिवारितं ततो देवं जलं मासचतुष्टयं ।
 त्रिपञ्चम्बा महाराज जीवानां जीवनं परं ॥
 गन्धाढ्यं सुरसं शीतं शीभने राजते स्थितं ।
 प्रदद्यादप्रतिहतं मुखञ्चानवलोकयन् ।
 प्रत्यहं कारयेत्तस्यां भोजनं शक्तितोद्दिजान् ॥
 अनेन विधिना यस्तु योमे तापप्रणाशनं ।
 पानोषमुत्तमं दद्यात्तस्य पुण्यफलं श्रुत्वा ॥
 कपिलाशतदानस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलं ।

तत्पुण्यफलमाप्नोति सर्वदेवैः सपूजितः ॥
 पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं विमानमधिरुह्य सः ।
 याति देवेन्द्रनगरं पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥
 त्रिंशत्कोट्यो हि वर्षाणां यत्त-गन्धर्व्वसेवितं ।
 पुण्यक्षयादिहागत्य चतुर्व्वेदो द्विजो भवेत् ।
 ततः परं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥

सुखादुद्योतसलिला क्लमनाशनौ च
 प्रान्ते पुरस्य पश्चि पार्श्वे सराजभूमौ ।
 यस्य प्रपा भवति सर्व्वजनोपभोग्या
 धर्म्मोत्तरः स खलु जीवति जीवलोके ॥

इति प्रपादानविधिः ।

अथ जलाशयनिर्माणं ।

तत्र कूपस्य तावदुच्यते ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

उदकेन विना वृत्तिर्नास्ति लोकद्वये सदा ।
 तस्माज्जलाशयाः कार्याः पुरुषेण विपश्चिता ॥
 अग्निष्टोमसमः कूपः सोऽश्वमेधसमो मरी ।
 कूपः प्रवृत्तपानीयः सर्व्वं हरति दुष्कृतं ॥
 कूपकृत् स्वर्गमासाद्य सर्व्वान् भोगानुपाश्रुते ।
 तच्चापि भोगनैपुण्यं स्नानाभ्यासात्प्रकीर्तितं ॥

स्कन्दपुराणे ।

अवटं यो नरः कुर्यादपां पूर्णं सुशोभनं ।
 दद्यात् सुव्राह्मणेभ्यस्तथोजयित्वा यथाविधि ॥
 अष्टाभिः सुविचित्राभिः पताकाभिरलङ्घितं ।
 पितृं स्तरेत पञ्चाशतं* दत्त्वा च नरोत्तम ।
 याल्पश्वरःसुगौतेन वरुणस्य सलीकतां ॥

नन्दिपुराणे ।

यो वापीमथवा कूपन्द्ये तोयविवर्जिते ।
 खानयेत् स नरो याति स्वर्गे प्रेत्य शतं समाः ।
 देवैरेकत्वमतुलं तृष्णाचुडर्जितः सदा ॥

आदित्यपुराणे ।

सेतुवन्धरता ये च तीर्थे शोचरतास्य ये ।
 तडागकूपकर्तारो मुच्यन्ते ते तृष्णाभयात् ॥

विष्णुः ।

अथ कूपकर्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्थं विनश्यति ॥
 तडागजलित्यदमो वारुणं लोक मयुते ।
 जलप्रदः सदा तमो भवति ।
 तत् प्रवृत्ते, तस्मात् कूपात् प्रवृत्ते ।

तथा ।

कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ॥
पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मूलिकं फलं ॥

देवीपुराणे ।

कूपारामं यथा शम्भुं कर्त्ता लोके प्रजायते ।
तथा कुर्यात् सुरयेष्ठ यथा शोभायतं भवेत् ॥
पूर्वमाश्रित्य कर्त्तव्यं तस्योत्तरपथेऽपि वा ।
न पूर्वव्यत्ययं कुर्यान्न च देवालयाद्गृहात् ॥
कृतं भयप्रदं लोके तथाचाग्निभयं जलं ।
वायव्यं वापि देवस्य भयदं जायते कृतं ॥

आह गर्गः ।

कुर्यात् पञ्चकरादूर्ध्वं पञ्चविंशत्करावधि ।
कूपं वृत्तायतं प्राञ्चः सर्वभूतसुखावहं ॥

इति कूपनिर्माणविधिः ।

अथ वापीनिर्माणं ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

यमलोकं प्रपश्यन्ति न जलाशयकारिणः ।
अतः कुर्यात् प्रयत्नेन सूरूपं भूप कूपकं ।
कूदशपसमा वापी तथा च परिकीर्त्तिता ॥

देवीपुराणे ।

कूपः पञ्चकरादूर्ध्वं यावद्द्वयस्तदुद्भवः ।
 वापी दण्डमयादूर्ध्वं दशवर्गा नृपोत्तमैः ॥
 कर्त्तव्या सर्वतोत्तारा द्विचिद्यैकमद्यापि वा ।
 विज्ञा सश्वद्रकक्षान्ये वृत्ता वा चायथा तथा ॥
 अस्ता वा चार्धचन्द्रा वा धेनोश्चक्रसमाकृतिः ।
 कर्त्तव्या द्रव्यसारेण गोपया सर्वकामदा ॥
 वेदाष्टमध्यगोक्तारा करसार्या यथा भवेत् ।
 कूपोवा ग्रीलवष्टौ वा देया नेमौ यथा दृढा ॥
 भवने काष्ठपाषाणैरूर्ध्वपीठसमुच्छ्रया ।
 सुबुद्धा तोरणीपेता गणनाद्यष्टहाचिता ॥
 नागयच्चष्टहैर्देव्याभूषिता क्रौडिताकुला ।
 वापी भद्रा सुरश्रेष्ठ सर्वकामप्रदा नृणां ॥
 भद्रा पद्मा शुभा कान्ता विजया मङ्गला तथा ।
 जया योक्ता भवेदापि नृपादीनां शुभावहा ॥
 वृत्तायता चतुरस्ता वाप्यः साधारणा मताः ।
 शेषा काम्याधिकारेण कूपोत्तः शुभावहः ॥

नन्दिपुराणे ।

यो वापीमग्निसाक्षेण विधिवत् प्रतिपादयेत् ।
 कोणेषूदककुम्भस्थान् समुद्रानर्घ्यं यदथा ॥
 चतुरस्रचतुरन्ता तु तेन दत्ता मही भवेत् ।
 तत्सन्निधौ द्विजानर्घ्यं विधिवत् पानभोजनैः ।

स याति वारुणं लोकं दिव्यकामसमन्वितं ॥

अथ भद्रातङ्गागनिर्माणं ।

तत्र यमः ।

तङ्गागे यस्य पानीयं सततं खलु तिष्ठति ।
स्वर्गलीकगतिस्तस्य नात्र कार्या विचारणा ।
तङ्गागकर्त्ता वसति स्वर्गे युगचतुष्टयं ॥
यत्र विप्रोऽथ गौरेका पायिनी सलिलं क्वचित् ।
तङ्गागन्तादृशं कृत्वा स्वर्गे दशयुमान् वसेत् ॥

महाभारते ।

देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वो-रग-राक्षसाः ।
स्यावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयं ॥
कुलं सन्तारयेत् सर्वं यस्य खाते जलाशये ।
गावः पिवन्ति सलिलं साधवश्च नराः सदा ॥
तङ्गागे यस्य गावस्तु पिवन्ति वृषिता जलं ।
मृग-पक्षि-मनुष्याश्च सोऽश्नन्मेधफलं लभेत् ॥
यत्पिवन्ति जलं तत्र स्नायन्ते विश्रमन्ति च ।
तङ्गागदस्य तत्कृष्यं प्रेत्यानन्त्याश्च कल्पते ॥

तथा ।

वर्षारात्रे तङ्गागे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
अग्निहोत्रफलं तस्यैवमाहुर्भनीषिणः ॥

वसन्तकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं स समुपाश्रुते ॥
 निदाघकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।
 वाजपेयसमन्तस्य फलं महर्षयो विदुः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

कृत्वा तडागञ्च तथा वारुणं लोकमश्रुते ।
 दशवर्षसहस्राणि कल्पमात्रं द्विजोत्तमः ।
 ततोऽपि पुण्यमाप्नोति तडागकरणात् पथि ॥
 मरौ तडागे पानीयं यस्य तिष्ठति वै द्विजाः ।
 विमानेनार्कवर्णेन ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
 ग्राहृत्कालेऽपि पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।
 अग्निष्टोमफलन्तस्य पुरुषस्य प्रकीर्तितं ॥
 द्वादशाहफलन्तस्य शिशिरे यस्य तिष्ठति ॥
 वाजपेयफलन्तस्य वसन्ते यस्य तिष्ठति ।
 अश्वमेधफलन्तस्य निदाघे यस्य तु द्विजाः ॥
 सस्यानां सेचनार्थाय नदीवाहे तथा कृते ।
 अवदः पानदश्चैव प्राणदश्च तथा भवेत् ।
 भागीरथस्य लोकानां समवाप्नोत्यसंशयः ॥
 पानीयगोधनं कृत्वा ऋदे देवविनिर्गते ।
 पुरुषः फलमाप्नोति दशगोदानजं द्विजाः ॥
 दारुपाषाणरचितं सुखसेव्यं जलाशयं ।
 पुराणं मानवः कृत्वा नाकलोके महीयते ॥

प्रणालकरणात्तत्र तृप्तिमाप्नोत्यनुत्तमां ।
 महत्पुण्यं भवाप्नोति नाकलोके महौयते ॥
 स्ववाहुखातं यः कुर्यात्तडागं मतिमावरः ।
 तत् फलमाप्नोति कर्त्ता राजसूयाश्वमेधयोः ॥
 परस्तु पुण्यं यः कुर्यात् किञ्चित्तस्य जलाशये ।
 पुण्यांशभागी भवति सोऽपि यस्य जलाशयः ॥

प्राप्नोति तृप्तिं परमां मनुष्यो
 लोकां स्तथा तान् सलिलाधिपस्य ।
 जलाशयेत्येऽपि कृते दिजेन्द्रा
 तस्मात्तु लोकं सलिलं नृलोकं ॥

अथ हारौवम्भः ।

देवौपुराणे ।

ब्रह्मोवाच ।

देव्यः शस्ताः सुरश्रेष्ठ सर्वकामप्रसाधिकाः ।
 तासां समुपभोगार्थं जलपात्राणि कारयेत् ॥
 हारौवम्भादिकाः शक्र पुष्करिण्यो नगाः शुभाः ।
 तलखातं तडागं तु विपाली पौष्टिकी मता ।
 शोभाय्या दीर्घिका प्रोक्ता चतुरस्त्रा तु वापिका ॥
 कूपाः पादविहीनाश्च सपादा तीरणान्विताः ।
 शक्रसावन्धकरणाभिरन्तौ भ्रिण्टिका मता ॥
 गिरेरन्तर्गता द्वारा सस्फोटं हरवान्तथा ।
 चक्रमर्द्दः सचलको अर्गला चितिमान्तिमः ॥

वचनागमधोगामी न सिद्धान्ति कदाचन ।
 होलात्मा च तथा चक्र सुखसाध्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
 उत्तमाधममध्या सा स्वल्पबुद्धा सुखग्रहः ।
 दैर्घ्याच्च बन्धागाया तु साधमा परिकीर्त्तिता ॥
 शतसहस्रपर्यन्ता दिदण्डाष्टदिदण्डिका ।
 हारो श्रेष्ठाधमा तात बहुबन्धा च या भवेत् ॥
 सिकतापङ्कसंक्षुद्रा संप्रजा परिवर्जयेत् ।
 शुभाहि दैर्घ्यात् विस्तारं मित्रावन्धं समाचरेत् ॥
 त्रिपञ्चचाष्टपर्यन्तः श्रेष्ठो बन्धः प्रकीर्त्तितः ।
 शतद्वयं शुभा पालो कराणां सप्तधाधमा ॥
 विस्तारः कथितः शस्त्रे पालीवन्धस्य पण्डितैः ।
 प्राकारकूटनलिका पुटकां पृष्ठसञ्चयं ॥
 पृष्ठमार्गं भवेदन्धधर्मचन्द्रं सकम्बलं ।
 भूजिह्वाललते शक्र सास्यानन्तोयसंयमः ॥
 पाषाणघटितं वदमघटं वित्त्वकाष्ठजं ।
 शिलास्तच्च निवदन्तु पृष्ठविस्तीर्णसञ्चितं ॥
 वज्रसन्धानसंयोगं समवादान्तकम्परं ।
 कथाकालसहं विद्वान् कुचिघातन्तु कारयेत् ॥
 न मध्यह्नये खाते कम्बले वापि दापयेत् ।
 महादीपकरं तत्तु हारीकर्त्तुर्भयप्रदं ॥
 प्रयत्नः कुटने कार्यो मृत्तिका कूर्चनादिकं ।
 नलिकासु प्रदातव्यं लोहं मुगलघटितं ॥
 समाप्तिपर्य्ययं यावदुपलान् खातयेद्वृषः ।

अन्यथा न भवेत्तादा स्रवेद्योपकरो भवेत् ॥
 पालीन्तस्माद्दृढां कुर्याद्गृहपृष्ठां न घटितां ।
 कूर्मवृषभकस्यादिहेमच्चादौ विनिक्षिपेत् ॥
 प्रारभ्येस्या महापूजा श्येनकादिषु कारयेत् ।
 वारुणं नागदेवन्तु यागमन्त्रजपं सदा ॥
 आनिष्पत्तिं तु कर्त्तव्यमन्यथा भयदं भवेत् ।
 क्रतुराष्टजने शक्र दारौ च न दृढा भवेत् ॥
 दृष्टार्थं प्रतिरूपाणि तदा लिङ्गं विनायकं ।
 शक्तिः पूर्वाणि कुर्वीत महालक्ष्मीर्यथा पुरे ॥
 शुभदा भवने लोके नन्दातीयं शिवं तथा ।
 आगमन्तोरणं वापी कूपम्वा समहीरगं ॥
 दारौवन्धेषु कर्त्तव्यमुत्सर्गं गोप्रदानिकं ।
 गोसहस्रं शुभं देयं महीं हेमच्च दक्षिणां ॥
 श्येनकं नागयज्ञश्च दारौवन्धे सदा शुभं ।
 चतुस्तोरणसंयुक्तं पताकादिविभूषितं ॥
 उत्सर्गं विहितं दार्यामन्यथा न शुभोदकं ।
 शकटेन वलिर्देयः पशुपातपुरःसरं ॥
 स्फुरन्तं नागहृदयं मन्त्रं तत्र प्रयोजयेत् ।
 संपूर्णं जायते सर्व्वं न्यूनाधिककृतञ्च यत् ॥
 फलञ्च हयमेधस्य यत्कृतस्य भवेदिह ।
 समयं लभतेतस्य दारौवन्धे कृते सति ॥
 इह कौन्तिः शुभं सर्व्वं विगद्य भवेद्युप ।
 दारौवन्धप्रकर्त्तारो नन्दन्ति प्रजया सह ॥

तद्भागं जलकोपेतं परिदाहसमन्वितं ।
 देवतारामसंयुक्तं सर्वकामप्रदायकं ॥
 द्वारौवन्ये सुविस्तीर्णे परिदाहशुभः सदा ।
 अन्यथा न भवेच्छक दृढत्वं पालिवन्धनं ॥
 मध्ये पात्न्याः सुविन्धासं जलमार्गं जलावहं ।
 शैलं पक्षेष्टकं वार्षिकं कार्यं क्रोडाद्यै भूयतां ॥
 शीला चुरोपणे कुर्यान्नलकं शोभनं तथा ।
 सोपानपालिका कार्या विस्तीर्णा स्नान-भोजने ॥
 शोभाधिकेन संयुक्ता कूर्चं कार्या यथा विधिः ।
 वन्धपृष्ठे दृढोवन्यः कार्यः कालसहस्रतया ॥
 एवं पुण्यमवाप्नोति स्थैर्यकालवशात् कृते ।
 वाजिमेघः क्रतुर्यद्वत् सोऽपि पुण्यप्रदो भवेत् ॥
 द्वारौवन्यस्तादा तात पुण्यदो जायते नृणां ।
 पुण्यान्व सिद्धते तच्च नन्दादौनां निवेगयात् ॥
 जयन्त्यादितद्भागदि अष्टौ पापहराणि च ।
 तेषु द्वारौ भवेच्छ्रेष्ठा देवा-रामसमन्विता ॥
 कूप-वापी-जलोपेता पुत्रायुःकौर्त्तिदा सदा ।
 सा परिग्रहसंस्थानं भूपतेर्मानकल्पिता ॥
 पुरपत्तनदेवानां सिद्धार्थं जायते शुभा ।
 सरिन्निबालवैर्या न विष्णुक्रान्ता वसुन्धरा ॥
 सौभाग्यद्वारौवन्यस्य जलवेष्टाष्टकभ्रमा ।
 पितृदेवमनुष्याणां तज्जलं त्वभिन्नन्दितं ॥
 पावनञ्जायते शक्यं अन्यथा निष्फलं मतं ।

अनुवर्गितहारीषु अपेयं सलिलं भवेत् ।
 तस्माच्चोत्सर्गिकं पेयं वर्षामूलजनं शुभं ॥
 तत्पूर्वा चोत्तरे संस्था ऐशान्यां पूर्वगापि वा
 दक्षिणे चैव लिङ्गन्तु शिवास्या शुभदा सदा ॥
 पश्चिमे सुभगा नाम तां यथोत्तरतस्तथा ।
 न कुर्याथास्ये नैर्ऋत्वामाग्नेयान् शुभार्थिनः ॥
 प्रदक्षिणेन पूर्वस्यां रोपितव्यं शुभं सदा ।
 अन्यथा कलहोद्वेगं मृत्युम्वा लभते कृतौ ॥
 तस्माद्राज्यायुःशुभदं पुत्रसन्ततिवर्धनं ॥
 पश्चिमोत्तरपूर्वेण आरामं जायते कृतं ॥
 हारीवन्धशिरोपेतं शक्तिभिर्नायकैर्युतं ।
 तदा कूपजला-रामभूषितं सर्वकामदं ॥
 एवं विधं पुरोपेतं ब्रह्मसूर्यान्तिकान्वितं ।
 कुर्याद्यः सुरशादूलं स लभेदौषितं फलं ॥
 इह कोर्त्तिं शुभान् पुत्रान् परत्र परमाङ्गतिं ।
 हारीवन्धात् फलं ब्रह्मन् हयमेधसमं भवेत् ॥
 समस्तपातकोच्छ्रितः कृते भवति देववत् ।
 तस्मान्नृपेण कर्त्तव्यं विधिना हारिगं जलं ॥
 समन्त्रं शास्त्रदृष्टेण कर्मणा सफलं भवेत् ।
 श्येनकादिस्तथापूजा नागाहं हृदयं जपेत् ।
 हारीवन्धप्रसिद्धार्थं अन्यथा न लभेत् कृतं ॥
 यतः पुण्यैस्तु सिद्धेयं हारीवन्धः सुरोत्तमः ।
 अतः पुण्यविधिः कार्यो जपहोमव्रतादिकः ॥

देशरोगौकसङ्कार्थं शिवस्यादेशतः शुभं ।
 नागानां हारिसिंहार्थं नन्दाकूपं भवेत् कृतं ॥
 तर्ह्यपुण्या भवेद्धारौ किन्तु संदेहसाधना ।
 कृता विशीर्यते कालात्तस्मात् कार्या सदा दृढा ॥
 देशपश्चिमयाम्यस्थं तत्कर्तुर्मृत्पदं भवेत् ।
 जपं पश्चिमपूर्वेण रति-पुत्र-धनप्रदं ।
 याम्य-सौम्यगतं दण्डं पत्नीधनविनाशनं ॥
 यक्षवारुणगन्धद्र-शय्यायुःपुत्रदं गतं ।
 पूर्वोत्तरगतं देयं सुखदं धनदं मतं ॥
 पश्चिमे सङ्गतं नन्दं धनकोशविवर्धनं ।
 जलवायुगतां हैमां हेमदश्च भवेदनं ॥
 रक्षोवायुगतं काकानुष्ठाटं कुरुते धनं ।
 अग्निवारुणिकं दाहं दहनं कीर्त्तिवर्धनं ॥
 देशदाहगतं पापं धनतापकरं तथा ।
 वायुदाहगतं तेजो धनहेमगजापहं ॥
 एवं लक्षणमाचिन्त्य कर्त्तव्या नाम घाटिकाः ।
 शुभावहा सदा कर्त्तूराज्यायुःसुतपत्तिकाः ॥
 वैरपत्ये सदा लोके धनं कर्त्तुर्मदावहं ।
 वृषराट्टे जने दीषाचक्षुष्यादिधिना शुभं ॥
 सरुद्रां कारयेद्धारौ गणनाथसमन्वितां ।
 जयश्च विजयङ्कार्थं सृष्टुकुर्यात् सराद्रकं ॥
 नागास्त्वं हृदयं जप्त्वा प्रस्फुरत् स्थापने शुभं ।
 सेना विवाहदेव्यश्च तर्पितव्याः पथःव्रतैः ॥

वस्त्रैर्नानाविधैर्गन्धैः फल-धूप-गणादिभिः ।
 कार्थ्यो महोत्सवो वाट्यां पालीवम्वहदार्थिभिः ।
 दानं देयं सदा शक्र नृपराष्टसुखावहं ॥
 गोदानं भूमिदानञ्च कन्यादानं सुरोत्तम ।
 हारीवन्धे प्रदातव्यमेकं कोटिगुणं भवेत् ॥
 गजा-श्व-रत्न-दानञ्च अन्नदानं प्रयत्नतः ।
 हारीवन्धेषु दातव्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
 गोमेधे नरमेधे च हयमेधे तथा मखे ।
 पुण्यं यज्जायते शक्र हारीवन्धे ततोऽधिकं ॥
 वापी-कूप-तडागानि देवता-यतनानि च ।
 एतानि वृत्तिधर्मेषु शुभानि फलदानि च ॥
 दोनाभ्यर्कहोमौहणां दानं देयं यथाविधि ।
 एकं कोटिगुणं पुण्यं जायते नात्र संशयः ॥
 एतत्ते कथितं शक्र हारीवन्धस्य यत् फलं ।
 प्रादुर्भावन्तु देवीनां क्षेपात्माहात्म्यं कौर्त्तितं ।
 शिवदूत्यास्तथा सम्यक्प्रादुर्भावं समङ्गलं ।
 यः शृणोति नरः सम्यक्सर्वं पुण्यफलं भवेत् ॥
 कूपा-राम-तडागादि प्रपाद्यग्निं प्रतिश्रयं ।
 सर्वं साधिष्ठितं वक्त्र अनन्तफलदायकं ॥
 यः कुर्याद्धारिवन्धानां तडागानां शतं तथा ।
 सर्वेश्वरजलं कृत्वा लभेत्पुण्यन्ततोऽधिकं ॥
 शिव-सूर्य-हरि-ब्रह्म-संयुक्तं सर्वकामदं ।
 आद्यामूर्तिः परा ह्येषा व्यापिनी मन्त्रमन्त्रगा ॥

सर्वेषां सर्वदेवत्वं ब्रह्माद्यैः परिवारितं ।
स्थापितं जायते शक्र सर्वावभयनाशनं ॥

इति हारौवश्वविधिः ।

अथ तडागादि प्रतिष्ठा ।

मत्स्यपुराणे ।

सूत उवाच ।

जलागयगतिं विष्णुमुवाच रविनन्दनं ।
तडागा-राम-कूपानां वापीषु नलिताषु च ॥
विधिं पृच्छामि देवेश देवतायतनेषु च ।
के तत्र ऋत्विजः कार्य्या वेदी वा कौटुशी भवेत् ॥
दक्षिणावलयः कास्तु स्थानमाचार्य्यमेव च ।
इत्यादिकानि शस्तानि सर्वमाचक्ष्य तत्त्वतः ॥

मत्स्य उवाच ।

शृणु राजन् महाबाहो तडागादिषु यो विधिः ।

वज्रिपुराणे ।

शुभे दिने शुभनक्षत्रे सुहर्त्ते तु भवैश्वरा ।
वापी-कूप-तडागानां तस्मिन् काले विधिः स्मृतः ॥
संपूर्णं तु कृते कर्त्तुः संपूर्णां सूर्य्यनोरथाः ।
कर्कटे पुत्रलाभस्तु सोऽस्यन्तु मकरे भवेत् ॥
मीने यशो-धनलाभस्तु कुम्भे च सुवहदकं ।

दृष्टे च मिथुने दृढिर्दृष्टिके निर्जलं भवेत् ।
पितृदृष्टिस्तु कन्यायान्तुलायां शास्त्रतो गतिः ॥
सिंहे मेघोधनुर्नाशं जलस्य द्विज यच्छति ।

सत्यपुराणे ।

माघपच शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनं ॥
प्रागुदक्प्रवणे देशे तडागस्य समीपतः ।
चतुर्हस्तां शुभां वेदीं चतुरस्रां चतुर्मुखीं ॥
तथा षोडशहस्तः स्यात् मण्डपश्च चतुर्मुखः ।
वेद्याश्च परितो गर्त्ता रत्निमात्रा विमेषला ॥
नवसप्ताथवा पञ्च योनिर्वक्रा नृपात्मज ।
वितस्त्रिमात्रा योनिः स्यात् षट् सप्ताङ्गुलविस्तृता ॥
गर्त्ताश्च तत्र शस्ताः स्युः स्वर्णोच्छ्रितमेषला ।
सर्वतः सर्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुता ॥
अश्वत्थो-दुम्बर-प्लव-वट-शाखाकृतानि तु ।
मण्डपस्य प्रति दश द्वारास्थेतानि कारयेत् ॥
शुभास्तचाष्टहीतारो द्वारपालास्तथाष्ट वै ।
अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
सर्वलक्षणसंपन्ना मन्त्रवन्तो जितेन्द्रियाः ।
कुलशीलसमायुक्ताः स्थापकस्य द्विजोत्तमः ॥
पुण्येऽङ्गि शुभलग्नादौ ब्राह्मणानाञ्च वाचनं ।

परिभाषायां द्रष्टव्यः ।

तत्रोत्सर्गपूर्वदिवसे तडागाद्युत्सर्गं करिष्य इति विहितं
संकल्पो यजमानो वृद्धिद्याहमाभ्युदयिकं विधाय ब्राह्मणवाचनं
कुर्यात् ।

वास्तूपूजा चात्र कर्त्तव्या ।

यतस्तदकरणे मन्त्रापुराणे दोषः श्रूयते ।

वास्तूपूजामकुर्वाणस्तवाहारो भविष्यतीति ॥

तत् प्रकारस्तु गृहदाने दर्शितः ।

हस्तादिलक्षणं मुक्तं परिभाषायां ।

गर्त्ताः, कुण्डानि ।

तानि च चतसृषु दिक्षु चत्वारि, ऐशान्यां पञ्चमं, आचार्य-
कुण्डमिति पञ्च कुर्यात् ।

पताकास्तु, प्राच्यादिप्रदक्षिणदिग्विदिक्षु पीत-रक्त-कृष्ण-
नीलाञ्जननिभशुक्ल-लण-हरित-सर्ववर्णाः कार्याः ।

ध्वजस्तु किङ्किणीकालङ्कृतः ।

आचार्यप्रमुखान् पञ्चविंशतिब्राह्मणान् असुकोऽर्चयन्ने नाहं
यत्ते, तत्र मे त्वमृत्विग्भवेत्यादि दत्त्वा मधुपर्केणाभ्यर्चयेत् ।

प्रतिगर्त्तेषु कलशो यज्ञोपकरणानि च ।

व्यजने चासने शुभे ताम्रपात्रे सुविस्तरे ॥

ततस्त्वेकवर्णाः स्वर्णलयः प्रतिदैवतं ।

आचार्यः प्रक्षिपेद्भूमावनुमन्त्रा विचक्षणः ॥

अरत्निमात्रोऽयूपः स्यात् चौरवृत्तविनिर्गमितः ।

यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भुतिमिच्छता ॥

हेमालङ्कारिणः कार्याः पञ्चविंशतिर्कृत्विजः ।

कुण्डसानि च हैमानि केयूर-कटकानि च ॥

तथा ।

अङ्गुलीयं पवित्राणि वासांसि विविधानि च ।

दक्षयेच्च समं सर्वान् आचार्य्ये द्विगुणं पुनः ॥

दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् प्रियं ।

सौवर्णैः कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यदुण्डुभौ ॥

ताम्रौ कुलीरमण्डूकौ वायसः शिशुमारकः ।

एवमासाद्य तान् सर्वानादावेव विशांपते ॥

शुक्लमाभ्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।

सर्वौषध्बुदकस्नानस्त्रापितो वेदपुङ्गवैः ॥

यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ।

पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्यागमण्डपं ॥

ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्त्रनेन च ।

प्रतिगर्त्तल्यादि, प्रतिकुण्डमासनद्वयं ताम्रपात्रद्वयं विष्टरद्वयं
ध्वजनं वस्त्रं सूक्चन्दनादिभूषितं पञ्चरत्नगर्भकलशञ्च स्थाप-
येत् । वज्रोपकरणानि, पवित्रच्छेदन-प्रीचणीपात्र-प्रणीतापात्र-
स्थाली-सुक्-सुवे-अवर्हिः-समिदाज्य-प्रभृतौनि तथा स्थापयिष्य-
माण-देवतार्चवलौन् नानावर्णगन्धधूपदीपमाल्यानि चौरवृक्ष-
निर्मितं यूपञ्चोपकल्पयेत् तच्च यूपं-देवतावलिहरणानन्तरं पूर्व-
कुण्डान् प्राच्यान्दिशि दर्भानक्षतानि चावटे प्रक्षिप्य निस्त्रनेत्,

डुण्डुभ-राजिल-कुलौर-कर्कटक-कुर्मादींष पञ्चरत्नगर्भायां सुवर्ण-
पात्राणि निचिप्य स्थापयेत्* । एवमन्यदपि प्रकृतोपयोगि-
कर्त्तारभात् पूर्वमेवासादयेत् ।

सर्वोपध्वः, परिभाषायां दर्शिताः ।

रजसा मण्डलं कुर्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् ।

घोडशरस्ततश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्भुजं ॥

चतुरस्रं च परितो वृत्तं मध्ये सुयोमनं ।

विद्याद्योपरितः कृत्वा यहाँल्लोकपतीं स्तथा ॥

विन्यसेन्न्यस्तः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ।

भूषादीन् स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः ॥

ब्रह्माणं च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ।

विनायकं च विन्यस्य कमलामम्बिकां तथा ॥

ग्रान्तर्यं सर्वलोकानां भूतयामं न्यसेत्ततः ।

पुष्पभक्षफलैर्युक्तमेवं कृत्वाधिवासयेत् ॥

कुर्मांश्च रत्नगर्भांस्तान् वासोभिरभिवेष्ट्य च ।

गन्ध-पुष्पैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ॥

एतद्वसत तान् ब्रूयादाचार्यस्त्वभिपूजयेत् ।

वङ्गचौ पूर्वतः स्थाप्यौ दक्षिणेन यजुर्विदौ ॥

सामगौ पश्चिमे स्थाप्यौ उत्तरेण त्वथर्वणौ ।

उदङ्मुखौ दक्षिणतो यजमान उपविशेत् ॥

रजसेत्यादि, रजसा तण्डुलादिचूर्णेन ।

तत्प्रकारस्तु परिभाषायां दर्शितः ।

* कल्पपेदिनि कश्चित् पाठः ।

ग्रहान्, आदित्यादीन् अधिदेवता-प्रत्यधिदेवता-सहितान् ।
लोकप्रभृतीन्, इन्द्रप्रभृतीन् ।

तेषामावाहनादिविधिः तुलापुरुषे द्रष्टव्यः ।

भवादीन्, मकरादीन् ।

कमलां, लक्ष्मीं, अम्बिकां, दुर्गां ।

तानिति, कुण्डसमीपस्थान् कलशान् ।

पूर्वकुण्डे वह्नौ होतारौ स्थापयेत् ।

दक्षिणादिकुण्डेषु यथावेदं होतृतुपवेश्य जाप-दक्ष-द्वार-
पालानामेष एव क्रमो वेदितव्यः ।

यजध्वमिति तान् ब्रूयादोक्तान् पुनरेव तु ।

उत्कृष्टमन्त्रजप्येन तिष्ठध्वमिति जापकान् ।

एवमादिश्य तान् सर्वान् प्रयुज्याग्निञ्च मन्त्रवत् ॥

जुहुयादावगुणैर्मन्त्रैराज्यञ्च समिधं तथा ।

ऋत्विग्भ्यश्चैव होतव्या वारुणैरेव सर्वशः ॥

ग्रहेभ्योविधिवद्बुत्वा तच्चेन्द्राग्रेखराय च ।

मरुद्भ्यो लोकपालेभ्यो विधिवद्विष्णुकर्मणे ।

जुहुयादाचार्य इतिशेषः ।

वारुणमन्त्राः ।

तत्वायामि ब्रह्मणा वन्द्यमान इति पञ्च ।

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे ।

इमं मे वरुण युधीति च ।

होमसंख्या तु समिदाज्ययोरष्टोत्तरशतं विधाय ग्रहादिभ्यस्तु
प्रत्येकमष्टाविंशतिराहुतयोहोतव्याः ।

ग्रहादिमन्त्रास्तु, तुलापुरुषेऽभिहिताः ।

विश्वकर्म्ममन्त्रः ।

रौद्रसूक्तं इमारुद्रायेत्यादि, पावमानन्तु मङ्गलसूक्तं ।

रात्रिसूक्तञ्च रौद्रञ्च पावमानन्तु मङ्गलं ।

जपेरन् पौरुषं सूक्तं पूर्वतो जुहुयात् पृथक् ॥

रात्रिसूक्तं, रात्रिवाक्य दायती इत्यादि ।

कनिष्ठदज्जनुषमित्यादि पुरुषसूक्तं प्रसिद्धं सूक्तं ।

शक्रं रौद्रञ्च सौम्यञ्च कौष्माण्डं जातवेदसं ।

सूरसूक्तं जपेरंस्ते दक्षिणेन यजुर्विन्दः ॥

शक्रं सूक्तं, इन्द्रनी विश्वतस्य रीत्यनुवाकीदुधनुशक्रमिति
लिङ्गकं । रौद्रसूक्तं इमारुद्रा यःस्थिरधन्वन इभि षट् ।

ऋचः, सौम्यसूक्तं सोमो धेनु मिति षट् ऋचः ।

कौष्माण्डसूक्तं यद्देदादेवहेडनमिति चत्वारो ।

अनुवाकाः, जातवेदससूक्तं यस्त्वाहदाकीरिणेत्यनुवाकः
सूरसूक्तं सूर्योदेवीमिति षट् ।

ऋचः एतानि सूक्तानि तैत्तिरीयाणां प्रसिद्धानि ।

वैराजं पौरुषं सूक्तं सौवर्णं रुद्रसंहिता ।

शैशवं पञ्च निधनं गायत्रं ज्येष्ठसाम च ॥

वामदेव्यं बृहत्सौम्यं रौरवं सौरयन्तरं ।

गवां व्रतं विकर्णञ्च रक्षोघ्नञ्च यशस्तथा ॥

गायेति सामगा राजन् पश्चिमद्वारमाश्रिताः ।

वैराजं पिवासौममिन्द्रेत्यत्र प्रसिद्धं ।

सौपर्णानि उत्क्षेदभिश्रुता मधमित्यत्र, चीणि, सामानि
रुद्र संहिता ।

आवीराजानमित्यादिप्रसिद्धं ।

शैवं, उच्चाते जातमन्त्रस इति प्रसिद्धं ।

पञ्च निधनं वा, वाम देव्यं कयानशित्वेत्यत्र प्रसिद्धं ।

गायत्रन्तु प्रसिद्धं ।

ज्येष्ठ सामानि चीण्याश्च दोहानि वामदेव्यं यामे गेयं बृह-
त्सामत्त्वामिह वामह इति प्रसिद्धं ।

सौम्यं सोमव्रतं सन्ते पयांसौति प्रसिद्धं ।

रौरवं पुनानः सोमेत्यत्र प्रसिद्धं ।

रथन्तरं अभित्वा सूरनी तुम इति प्रसिद्धं ।

गवां व्रतं त्वमन्यत प्रथम मितिहे सामनी, विकर्णं विश्वा-
दित्यत्र प्रसिद्धं ।

रक्षोघ्नं, यशः समेष्टहदिन्द्रायेत्यत्र प्रसिद्धं ।

आश्वर्ष्याश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

जपेरन् मनसा देवान् आश्रिता वरुणं प्रभुं ॥

पूर्व्वेद्यु रभितो रात्रावेवं कृत्वाधिवासनं ।

गजा-श्व-रथा-वल्मीक-सङ्गम-द्भृदगोकुलात् ॥

सृद्मानौयकुण्डेषु प्रक्षिपेच्चत्वरान्तथा ।

रोचनाश्च प्रसिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलमेव च ।

स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चभङ्गसमन्वितैः ।

पूर्वं कर्त्तुं मीढामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ॥

रोचनां गीरोचनां ।

सिद्धार्थाः, श्वेतसर्पपाः ।

पञ्चभङ्गाः,

अश्वत्थो-हुम्बर-प्लक्ष-वट-चूत-स्य पञ्चवाः ।

अभिषेकमन्त्राः, तुलापुरुषे द्रष्टव्याः ।

अभिषेकस्तु, द्वितीयदिवसे विधेयः ।

शक्रादि देवताः, सर्वा ब्रह्म विष्णु महेश्वराः ।

सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु प्रयच्छन्तु धनानि च ।

नारायणो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विभुः ॥

प्रद्युम्नवानिरुद्धश्च ऋद्धिं यच्छन्तु ते सदा ।

आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुहणाः ॥

गन्धर्वाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरोरगाः ।

अभिनन्दन्तु ते सर्वे* नद्यः सागरपर्वताः ॥

वेदशास्त्रपुराणानि मौमांसा-च्छन्द-आगमाः ।

वृहत्कथादिका शान्ताः कथाः सर्वाः सुभप्रदाः ।

गायत्री चैव सावित्री शची लक्ष्मीः सरस्वती ।

सृष्टानी मातरः सर्वा भवन्तु वरदाः सदा ॥

आदित्यश्चन्द्रमा भौमो वृधो जौवः सिताकर्कजः* ।

यहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥

* बुधजीर्णघतार्कजा इति पुस्तकाकारे पाठः ।

इन्द्रो वह्निर्यमश्चैव निर्वृतिर्वरुणस्तथा ।
 वायुः कुबेर ईशानोदिक्पालाः पान्तु सर्वदा ॥
 संवत्सरायने मासास्तिथिर्व्वाराश्च नाडिकाः ।
 मुहूर्त्तान्यभिषिञ्चन्तु नक्षत्राणि दिवानिशं ।
 इत्येवं रुद्रकुम्भेन कर्त्तारमभिषिञ्चयेत् ॥
 एवं कृत्वा समिदाज्यविधियुक्तेन कर्मणा ।
 ततः प्रभाते विमले सञ्जाते वा गवां शतं ॥
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यमष्टषट्शतं वा पुनः ।
 पञ्चाशदाथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशति वा पुनः ॥

एता गावो दक्षिणा भवद्वाः सम्पादिताः कर्माङ्गदेवताः
 प्रीयन्तामित्युदकपूर्वं दद्यात् ।

ततः साम्बसरैः प्रीक्ते शुद्धे लग्ने सुशोभने ।
 वेदशास्त्रैः सगान्धर्व्वैर्वाद्यैश्च विविधैः शुभैः ॥
 कनकालङ्कृतां कृत्वा तत्र गामवतारयेत् ।
 सामगाय च ता देया ब्राह्मणाय विशाम्पते ॥

अथ चानुमन्त्रणमन्तः ।

इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व ।
 शुद्धपूतो अमृतः सन्तु नित्यं ।
 मान्तारयन्ती कुरु तीर्थाभिषेकं ।
 लोकालोकान्तरते तार्थ्यतेति ॥

तत्पुच्छाग्ने यजमानः संलग्नस्तरेत् ।
 जलाग्रयश्च त्रिवृता सूत्रेण परिवेष्टयेत् ।

पादौमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्वितां ॥
 ततो निक्षिप्य मकरं मत्स्यादींस्तांश्च सर्वशः ।
 धृताक्षतुर्भिर्विप्रैश्च वेद-वेदाङ्गपारगैः ॥
 महानदीं जलोपेतां दध्य-क्षत-विभूषितां ॥
 उत्ताराभिमुखीं-न्युज्वां जलमध्ये तु कारयेत् ॥
 आधर्वणेन मास्त्रा च पुनर्मांभिल्युचेति च ।
 आपोहिष्टेति मन्त्रेण क्षिप्रागत्वं च मण्डपं ॥

आधर्वणं सामा शब्दा देवैरभिष्टये इत्यत्र प्रसिद्धमरख्यगेयं
 तथाययं, जलाशयः सर्वोपयोगित्वेन सर्वेभ्यो भूतेभ्यो मयोक्तृ-
 ज्यत इतित्यागं कुर्यात् ।

पूजयित्वा सदस्यांस्तु वलिं दद्यात्समन्ततः ।
 पुनर्दिनानि हातव्यं चत्वारि मुनिसत्तमाः ॥
 चतुर्थीकर्म्म कर्त्तव्यं देवा तत्रापि शक्तितः ।
 दक्षिणा राजशार्दूल वरुणं संस्मरंस्ततः ॥
 कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ।
 ऋत्विग्भ्यस्तु समन्दत्वा मण्डपं-विभजेत्पुनः ॥
 हेमपात्रीञ्च शय्याञ्च स्थापकाय निवेदयेत् ।
 ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतं तथा ॥
 भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशदाय विंशतिं ।
 एवमेव पुराणेषु तडागे विधिरुच्यते ॥
 कूप-वापीषु सर्वांसु तथा पुष्करिणीषु च ।
 एव एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ॥
 मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात् प्रासादो-द्यानभूमिषु ।

अथ च यत्किञ्चिद्दानं विधिर्दृष्टः स्वयम्भुवा ।
 स्वल्पेऽप्येकाग्निवत्कार्यं वित्तशाउगाहते वृभिः ॥
 प्रावृट्काले स्थितन्तोयमग्निष्टोमसमं स्मृतं ।
 शरत्कालस्थितं यत्स्यात् तदुक्तफलदायकं ॥
 वाजपेया-तिरात्राभ्यां हेमन्त-शिशिरस्थितं ।
 अश्वमेधसमं प्राहुर्व्वसन्तसमये स्थितं ।
 शीमे च यत् स्थितन्तोयं राजसूयाद्विशिष्यते ॥

एताश्चहाराज विशेषधर्मान्
 करोति योर्थानघ शुद्धबुद्धिः ।
 स याति रुद्रालयमाश्रयं पूतः
 कल्पाननेकान् दिवि मोदते च ॥
 अनेन लोकांश्च महस्तपादीन्
 भुक्त्वा परार्चयन्मङ्गलाभिः ।
 सचेति विष्णोः परमं पदं यत्
 प्राप्नोति तद्योगवलेन भूयः ॥

एवमयं साधारणस्तडागादि प्रतिष्ठाविधिरुक्तः विशेषस्तु
 शाखाविभेदेन पुरस्ताद्वक्ष्यते ।

तत्राविरुद्धधर्माणामेकचोपसंहारेण प्रतिष्ठानुष्ठानमादरणीयं
 विरुद्धधर्मसम्बन्धे तु स्वशाखोक्तमनुष्ठेयमिति ।

अथ वज्रिपुराणे ।

हिज उवाच ।

वाक्शेषेष्टिर्यथा वेदे प्रोक्ता यादृक् स्वयम्भुवा ।
मोक्षो न जायते येन तत्सर्वं ब्रूहि मे विभो ॥

यम उवाच ।

सुदिने शुभनक्षत्रे प्राग्विप्रानुपवेशयेत् ।
ब्रीह्यावाह्यं च ऋग्वेदसंवत्सरोसि वै यज्ञः ।
आवीराजेति सन्धानि अथ मेहीत्यष्टवर्षणा ॥
पूर्वं पाद्यन्तु वै दद्यादिदं विष्णुरितोत्पत्तां ।
आस्वावहन्तु हरय इत्थर्घं संप्रदापयेत् ॥
ततश्चाचमनीयञ्च विष्टरोस्वीतिविष्टरं ।
कांस्यपात्रां मधु चाप्यं कुकुरोसीतिमन्त्रितं ॥
त्रिःसंप्राश्य तथाचात्मन्मन्त्रादापः पुनन्विति ।
दद्यात् स्वपतये चैवं सदसस्मृतिमित्यूचा ॥
ततस्तं ब्राह्मणा ब्रूयुः कम्वायुनक्ति कर्मणः ।
शाकुनेन ततो वश्यं स्यात्तोषाकं समारभेत् ॥
लौकिकान्निं पुरस्कृत्य लोकोहि वसवान् यतः ॥
ओत्रिये गामनद्वाहं हन्यात् किञ्च समाचरेत् ।
चक्षुषी पूर्वं तो हुत्वा व्याहृतीस्तदनन्तरं ॥

चक्षुषी आत्यभागौ,

दद्यात् पूर्णाहुतीं पूर्णां गर्भाधानादिकं ततः ।
कुर्वीत्यष्टभिष्ठातं च वरुणं वारिसादय ॥

ततः पूर्णाहुतिं दत्त्वा अग्निकुण्डं नयेत्पुरा ॥
 अग्निं दूतं वृणीमहे इत्यतो दक्षिणं नयेत् ।
 वीतिहोत्रं स्वाकरेति अग्निं दूतञ्च पश्चिमे ॥
 तं नो त्वामुत्तरं पथात् अग्न्यायाहि वीतये ।
 एवमुत्पाद्य तं पङ्क्तिं चक्षुषी व्याहृतीं हुनेत् ॥
 वारुणैरेव मन्त्रैश्च पृथक्कुण्डे च पञ्चकं ।
 वरुणः प्रावृताभुवमिमं मे वरुणं तथा ॥
 उदुत्तममितिहाभ्यां ऋजुनीतीति वा ततः ।
 सोमं राजानमित्याहुश्चरं प्राच्यं हि वारुणं ॥
 हुत्वा पूर्णाहुतिं दत्त्वा यूपं तद्वरुणं न्यसेत् ।
 संपूज्य वारुणे कुम्भे शाकलं होममाचरेत् ॥
 ब्रह्मणो ब्रह्मजज्ञानमतोदेवेति विष्णवे ।
 शश्ववे सश्ववावेति चातारमिति जिष्णवे ॥
 त्वमग्ने रोहिताश्वाय यमाय त्वेति मे हिज ।
 एष ते निर्वृते चैव वरुणस्य यादः पतेः ॥
 वातोवायतिवाताय कुविदाङ्गमुदक्पतिः ।
 ईशानमस्य ईशस्य सहाणां शृणु साम्प्रतं ॥
 आकृष्य इति सूर्याय इमं देवेति इन्द्रवे ।
 कुजायेत्यग्निमूर्ध्निान्त उद्दुधन्द्रसूनवे ॥
 गुरोर्हहस्पतेत्याहुः शुक्रावान्रात्परिश्रुतः ।
 शचीदेवो तु सोरिस्तु कयान इति राहवे ॥
 केतुं क्षण्णककेतोस्तु विश्वायुर्विश्वकर्षणे ।
 भूतायत्वेति भूतेभ्यो जेतस्येति च भूपतेः ।

रघोन्नै चैव मन्त्राणि कृत्वा तैः क्रमशो नृप ॥
 शतं शतसहस्रम्वा तिलास्तत्र पृथक् पृथक् ।
 समिद्धिस्तु यवैर्व्यापि दत्त्वा पूर्णाहुतिं पुनः ॥
 सर्वभोगोपकाराय शान्तिं कृत्वा दिवोत्तमः ।
 चरन्तु उपयेत् पत्ता वारुणं सर्वकामदं ॥
 वारुणैरेव होतव्यं वरुणाय नियोजयेत् ।
 कूर्णाहुतिं ततो दत्त्वा कुण्डे कुण्डे यथाविधि ॥
 वरुणश्च नमेत्तत्र सयादोभिः समन्वितं ।
 लब्धजेत्तत्र धेनूनां शतमेवाहमेव वा ॥
 वह्निनामप्यभावे तु एकां रत्नै रलङ्कृतां ।
 देव-पितृ-मनुष्येभ्यः पुच्छे तस्यास्तिलोदकं ॥
 दत्त्वा निवेदयेत्पश्चात् सर्वालङ्कारभूषितां ।
 ऋत्विग्भ्यो गुरवे पूर्व्वं त्रिगुणां दक्षिणां सदा ॥
 स्नायादवभृथेनाथ पुत्र-भार्या-सुहृदुतः ।
 प्रदद्यादक्षिणान्तेभ्यो यथाशक्त्या तथा गवां ॥
 एवं यः कुरुते राजन् वारुणेष्टिं प्रयत्नतः ।
 स पूर्व्वपितृभिर्युक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 एवमेतन्मया ख्यातं यदुक्तं वह्निना पुरा ॥

इति वारुणेष्टिः ।

वह्नुचपरिशिष्टात् ।

अथातो वारुणविधिं वापीयञ्चं व्याख्यास्यामः

पुण्ये तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे प्राचीं दिशमास्थाय प्राक्-
प्रवणे उदक्प्रवणे वा उदकसमोपेऽग्निमुपसमाधाय वारुणं चरुं
अपयित्वा आज्यभागान्तं कृत्वा आज्याहुतीर्जुहुयात् । समुद्र-
ज्येष्ठा इति प्रत्यृचं । ततो हविषा अष्टाहुतीर्जुहुयात् तत्वायामि
ब्रह्मणा बन्धमान इति पञ्च, त्वं नोऽग्नि वरुणस्य विद्वानिति हे,
इमं मे वरुणः श्रुधोहवेति च स्विष्टिक्तं नवमं नव वै प्राणा
प्राणा वा आपस्तस्मादानवभिर्जुहोति* मार्जनान्ते धेनुमवतार-
येत् । अवतार्यमाणान्तामनुमन्त्रयेत् इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व
अशुद्धः पूतो अमृतः सन्तु नित्यं भावयन्तो सर्व्वतीर्थाभिषिक्तं
लोकालोकान्तरते तीर्थ्यतेचेलनेन पुच्छाये यजमानः स्वयं लग्नः
आचार्य्येणान्वारय्य उत्तीर्थ्य आपो अस्मान्मातरः शुन्ध्यन्त्वपरा-
जितायां दिश्य त्थापयेत् ।

सूखसा भगवतो भवतोह भूया इति, यदि सा हिं करोति
तदा हिं कण्ठतो वसुमती वसूनामिति जपेत् । तां सचेलकण्ठां
काञ्चनशृङ्गीं ताम्बृष्टां वृषप्रजां रौप्यसूरां कांस्योपदोहां विप्राय
सामगाय दद्यादितरा वा शक्त्या दक्षिणां आचार्य्याय देयेति ततः
उत्सर्गं कुर्यात् देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तामिन्त्युत्सृज्य इति आह
शौनको यजमानो ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्वयनं वाचयेत् ।

अथ वृक्षारोपणं ।

तत्र महाभारते ।

स्थावराणाञ्च भूतानां जातयः षट् प्रकीर्त्तिताः ।

वृक्ष-गुल्म-लता-वल्क-त्वक्-सारास्तृणजातयः ॥

एतास्तु जाल्या वृक्षाणां तदारोपे गुणोऽस्ति मे ।

कौत्सिञ्च मानुषे लोके प्रेत्य चैव शुभं फलं ॥
 अतोतानागतौ चोभौ पितृवंशौ च भारत ।
 तारयेद्दत्तरोषौ च तस्माद्दृक्षाञ्च रोपयेत् ॥
 पुष्पैः सुरगणान् वृक्षाः फलेष्वपि तथा पितृन् ।
 द्वायया चातिघोन्तात पूजयन्ति महोरुह्याः ॥
 किन्नरो-रग-रक्षांसि देव-गन्धर्व-मानवाः ।
 तथा महर्षयश्चैव संश्रयन्ति महोरुहान् ॥
 पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् ।
 वृक्षदं पुत्रवद्दृक्षास्तारयन्ति परत्र च ।
 तस्मात्तडागे रोप्या वै वृक्षाः त्रयोर्धिभिःसदा ॥
 पुत्रवत्परिपाज्याय पुत्रास्ते धर्मतः शुभाः ।

अथाह विष्णुः ।

वृक्षारोपयितुर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति ।
 वृक्षप्रदस्य वृक्षः प्रसूनैर्देवान् प्रीणयन्ति, फलेष्वतिघोन्,
 द्वाययाभ्यागतान्, दैवे वर्षे च ददकेन पितृन् ।

पद्मपुराणे ।

अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा इह कुर्वते ।
 यच्छन्ति रोपकेभ्यस्ते सत्तोर्वि-तर्पणादिकं ॥
 सत्तोर्वि-पुत्रव्रतं तर्पणादि दृष्ट्यादिजन्यं फलं रोपकस्य प्रय-
 च्छन्तीत्यर्थः ।

यत्रे नापि च राजेन्द्र पिप्पलारोपणं कुरु ।

स तु पुत्रसहस्राणामेकएव करिष्यति ॥

पुत्रसहस्राणां कर्त्तव्यमिति शेषः

धनी वाञ्छतवृत्तेण क्षात्रीकः शोकनाशनः ।
 भूक्षो यज्ञपतिः प्रोक्तविद्धा चायुःप्रदाक्षता ॥
 जम्बूकी कन्यदा प्रोक्ता भार्यादा दाडिमौ तथा ।
 अरलू रोगनाशाय पलाशो व्रद्धादस्तथा ॥
 प्रेतत्वं जायते पुं सः रोपयेद्यो विभीतकं ।
 अङ्गुष्ठे कुलवृद्धिः स्यात् खदिरे चाप्यरोगता ॥
 निम्बप्ररोपकी यस्तु तस्य तुष्टो दिवाकरः ।
 श्रीवृक्षे शङ्खरो देवः पाटलायान्तु पार्व्वती ॥
 शिंशपायामश्वरसः कुन्दे गन्धर्व्वसत्तमाः ।
 तिलिङ्गीके दासवर्गी वकुलो दृश्यदस्तथा ॥

श्रीवृक्षः, विष्णुः ।

तिलिङ्गीकोवृक्षः, अरुः ।

पुण्यस्त्रीदायकश्चैव चन्दनः पनसस्तथा ।
 सौभाग्यदयम्पकश्च करीरः पारदारकः ।
 अपत्यनाशदस्तालो नादीशः कुलवर्द्धनः ॥
 बहुभार्यानारिकेली द्राक्षा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
 रतिप्रदा तथा केलौ मोचको शत्रुनाशकः ॥

मोचकः, शास्त्रलिः ।

इत्यादयस्तथा येऽन्ये येनोक्तास्तेऽपि दायकाः ।
 प्रतिष्ठान्ते गमिष्यन्ति ये नरा वृक्षरोपकाः ॥

भविष्यत् पुराणे ।

वरभूमिरुहाः पञ्च नतु कीष्टरुहा दशः ।
 पत्रैः-पुष्पैः फलैः सूनैः कुर्वन्ति पिबतर्प्यं ॥
 बहुभिर्वत सञ्जातैः पुत्रैर्वर्मावर्जितैः ।
 वरमेकः पथि तरुयत्र विद्यमते जनाः ॥
 प्राणिनः प्रीणयत्यस्माच्छाखा-वल्कल-पत्रवैः ।
 पुष्पच्छदा सुतनवः पुष्पैर्देवान् फलैः पिबन् ॥
 पुष्प पत्र-फल-च्छाया-मूल-वल्कल-दारुभिः ।
 धन्या महीरुहा येषां विफला यान्ति नार्थिनः ॥
 पुत्राः संवत्सरस्यान्ते आहं कुर्वन्ति मानवाः ।
 प्रत्यहं पादपाः पुष्टिं यद्येष्टां जनयन्ति हि ॥
 न ततकरोत्यग्निहोत्रमसाध्यं योषितां सुतैः ।
 यत्करोति घनच्छायः पादपः पथि सेवितः ॥
 सुच्छाया च सुपुष्पा च सुफला पुष्पवाटिका ।
 कुलयोषेव भवति भर्तृलोके दयानुगा ॥
 अशोकपत्रवकरा तिलकालङ्कृतानना ।
 सर्वोपभोग्या विश्वे व वाटिका रतिदायका ॥
 सदा स सखीभवति सदा दानं प्रयच्छति ।
 सदा यज्ञं स यजते यो रोपयति पादपं ॥
 अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं
 अयोधमेकं दश चिच्छिणीकं ।
 कपित्थं विस्वामलकीत्रिपञ्च
 पञ्चास्रवापी नरकं न पश्येत् ॥

* अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं ही चम्पकी मीनच केशराक्ष सप्ताय शालाद्रवनादि
 केचान् पञ्चास्रवापी नरकं न पश्येदिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

प्रतिग्रहाद्यान्तसमायधित्वा-

दमी च सत्रं फलदा वृक्षवे ।

अपत्यमेते परलोकहेतो-

र्विंशत तत् किं-तरवीन रोपिताः ॥

न खानिता पुष्करिणी रोपिता न महौरुहाः ।

मातुर्यौवनचोरेण तेन जातेन किं कृतं ॥

कायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे ।

फलन्ति च परार्थेषु न स्वार्थेकपरा द्रुमाः ।

अतो द्रुमाः सदा रोप्याः सर्वकामसम्पद्ये ॥

इति वृक्षारोपणफलं ।

अथ वृक्षदानं ।

स्कन्दपुराणे ।

यस्तु वृक्षं प्रकुरुते काया-पुष्प-फलोपगं ।

पश्चि दिव्ये नरः पापात् सन्तारयति वै पितॄन् ।

नन्दिपुराणे ।

मार्गशौर्षे तु योदद्याच्छायाविटपसंकुलं ।

सकुल्यास्तरुखण्डेषु महेन्द्रोद्यानैश्मसु ।

विनोदयन्ते सरोवन्दैर्देववच्च युगार्जुदं ॥

मार्गशौर्षे, अश्वमुखे ।

दद्यादि यत्र वृक्षमिति शेषः ।

(१३०)

फलवृक्षश्च यो दद्यादर्थमुद्दिश्य मानवः ।
स सर्वकामलप्ताया गच्छेद्दरुणमन्दिरं ॥

महाभारते ।

देवेभ्योऽथ हिजातिभ्यो यो दद्यात् फलदं द्रुमं ।
स पौषधभुजां लोके सेव्यमानो वरोरुभिः ॥
क्रौडते देववत् कालमनन्तं पूर्वजान्वितः ।
सहकारद्रुमन्दत्वा किन्नरैः सह मोदते ॥
याति दत्त्वा हिजे जम्बूमम्बिकायाः सलोकतां ।
वारुणं नारिकेलेण खर्जूरेण च धानदं ॥
पूगद्रुमप्रदानेन लोकं सारस्वतं व्रजेत् ।
याति चन्द्रमसो लोकं दत्त्वा पनसभूरुहं ॥
चिद्धाप्रदानतो याति रुचिरं लोकमाश्विनं ।
कपित्थ-दाडिमा-म्बात-कदल्या-मलकीतरून् ॥
दत्त्वा नक्षत्रलोकेषु सुखमश्नाति मानवः ।
अन्येषामपि वृक्षाणां सुमनःफलशाखिनां ।
प्रदानतो नरो याति परमैश्वर्यसम्पदं ॥

तथा ।

पुष्पोपगम्वाय फलोपगम्वा
यः पादपं-स्पर्शयते हिजाय ।
स स्त्रीसमूहं बहुरत्नपूष्पं
प्राप्नोत्यवलोपनतं गृहं वै ॥

अथ कदलीदानं ।

आह वीधायनः ।

कारयेत् कदली-दिव्यां पर्णैः सर्वत्र संवृतां ।
 फलपूगेन संयुक्तां सुवर्णस्य फलेन तु ॥
 यथाविभवतः कुर्यादस्त्रेणावेष्ट्य सुचक्रैः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि भक्षेर्नानाविधैः शुभैः ॥
 होमश्च कारयेत्तत्र पूर्ववद्ब्राह्मणेन च ।
 हिरण्यगर्भइत्यादितस्त्रिभिः प्राङ्मुखेन तु ॥
 तस्मै तां कदलीन्दद्यादस्त्रालङ्कारपूर्विकां ।
 पूजिताय दरिद्राय वृत्तिस्थायान्तवेदिने ।
 धर्मज्ञाया-तिदान्ताय मन्त्रेणानेन तां चयी ॥
 हिरण्यगर्भपुरुष परात्पर जगन्नाथ ।
 रश्मादानेन देवेभ्यश्च यं क्षपय मे प्रभो ॥

दानमन्त्रः ।

पुण्याहवाचनं कार्यं ब्राह्मणैर्विदपारगैः ।
 शिष्टैरिष्टैर्वन्धुमित्र सह भोजनमाचरेत् ॥

अथ न्ययोधदानं ।

तथा ।

ब्रह्माः शस्त्रेण येऽपि स्वर्विषदिग्धेन संयुगे ।
 तेऽपि शुद्धाः प्ररोहन्ति यथा प्रोक्तन्तु वायुना ॥

सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं कांस्यमथापि वा ।
 पलद्वयेन चैकेन तदर्धेनाथवा पुनः ॥
 न्ययोधवृक्षं कुर्वीत स्कन्धशाखाभिरन्वितं ।
 वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य स्कन्धे स्कन्धे पृथक् पृथक् ।
 हरिद्रापुष्पके स्थाप्य ब्राह्मणाय निवेजयेत्* ॥
 उत्तराशापते देव कुर्वेत् नरवाहन ।
 नाडीत्रयं नाशयाशु न्ययोधस्य प्रदानतः ॥

दानमन्त्रः ।

अथाश्वत्थदानं ।

वायुपुराणे ।

भवेत् स्फुटितपादस्तु योऽभिहिंसादनस्यतीन् ।
 दानेन तत्प्रतीकारं प्रवक्ष्यामि यथोदितं ॥
 पलार्धेन तदर्धेन तदर्धेनाथवा पुनः ।
 अश्वत्थवृक्षं कुर्वीत स्कन्धशाखासमन्वितं ॥
 माणिक्य-वज्र-वैदूर्यैः स्कन्धमध्ये स्वलङ्कृतं ।
 वस्त्रेणावेष्ट्य सर्व्वं धान्यस्योपरि विन्यसेत् ॥
 आचार्यः सर्व्वशास्त्रज्ञो धर्मशास्त्रसुनिष्ठितः ।
 वेद-वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञो यज्ञकर्मणि निष्ठितः ।
 पूजितो वस्त्रमाल्याद्यैरश्वत्थं पूजयेच्छुभं ॥

अश्वत्थे वो निषदनमिति मन्त्रेण संयुतः ।
 उपचारैः षोडशभिर्होमं कुर्यादनन्तरं ॥
 समिदाज्यतिलैर्मन्त्रैश्च दीपधयइष्यति ।
 निम्नतिनामवतीभिस्तान्येव इति च त्रिभिः ॥
 अश्वत्थ इति मन्त्रेण हुनेत् त्रिविधकृतं तथा ।
 अष्टोत्तरशतं हुत्वा अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 सम्पाताज्येन पादौ द्वौ सक्तौ कुर्याच्च रोगिणः ।
 सर्पत्वक् कूर्मयुक्तेन निशाचूर्णेन चैव हि ॥
 प्रयाता इति मन्त्रैश्च चतुर्दशभिरेव च ।
 कुर्याच्च कलगैः स्नानं मन्त्रैरेभिः समाहितः ॥
 इदं विष्णुः प्रतद्विष्णुर्विष्णोर्नुकमिति क्रमात् ।
 तद्याचोषधिसुक्तेन स्नातः शुक्ताम्बरः शुचिः ॥
 गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य वृक्षं नारायणात्मकं ।
 मन्त्रेणानेन भक्त्या तमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 पिप्पलावृक्षराडेव ह्यग्निगर्भस्त्वमेव हि ।
 प्रभुर्वनस्पतीनाञ्च पूर्वजन्मनि यत् कृतं ॥
 हिंसनं यत् कृतं यत्र वैरुध्यं पादयोर्मम ।
 नाशयाशु च मे क्षिप्रं त्वं दानेनातितोषितः ॥

दानमन्त्रः ।

अश्वत्थमेवं दत्त्वा तं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 पुनः स्नात्वा तु भुञ्जीत ब्राह्मणैर्वन्धुभिः सह ॥

अथाह वृद्धगौतमः ।

वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु स नाहीव्रणवान् भवेत् ।
 वक्ष्यामि तत्पतोकारं सर्वलोकहिताय तु ॥
 सोवर्णं कारयेद्दृचमश्वत्थं स्कन्धशोभितं ॥
 पलाहेन तदर्धेन तदर्धेनाथवा पुनः ।
 कुर्याद्रूप्यमयं सूतं तेन तं परिवेष्टयेत् ॥
 तण्डुलोपरि संस्थाप्य पूजयेदुपचारतः ।
 अश्वत्थे वो निषदनमिति मन्त्रेण चीदितः ॥
 आचार्य्यो धर्मशास्त्रज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः ।
 पुराणज्ञस्तथाशान्तो यज्ञविद्यासुनिष्ठितः ॥
 तेनैव कारयेत् पूजामाह्वय सयमेव हि ।
 होमश्चापि प्रकुर्वीत समिदाव्यतिलैरपि ।
 अग्नेः संस्थापनं कार्यं मन्त्राध्यायोक्तमार्गतः ॥
 यदहं वाजयन्त्रेण समिद्धोमे प्रकीर्तितः ।
 आग्नेनाष्टादिकी याज्ञी व्याहृतिभिस्तिलाहुतीः ॥
 ईगानदेशे कलग्रस्थापनं शास्त्रतो भवेत् ।
 तेनाभिषेकं कुर्वीत आपोहिष्ठादिमन्त्रकैः ॥
 ग्रहगान्तिषु कर्त्तव्या ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 ततो नाहीव्रणो स्यात्वा शुक्लाम्बरधरः शचिः ॥
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखश्च आचार्य्याय निवेदयेत् ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत् पूजितायाङ्गुलीयकैः ॥
 वनस्पतीनां प्रवरोविष्णुरूपोऽतिपूजितः ।
 तस्य प्रदक्षिणं सर्वं नमस्यः सर्वदेहिनां ॥
 सर्वकामार्थवृद्धो न प्रीतो भवतु दानतः ।

वृथावृक्षच्छेदनेन नाडीव्रणं तदात्मनः ।

सर्वं विनाशय क्षिप्रं वृक्षाणां प्रवरोह्यसि ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तद्दानं सुखी नाडीव्रणौ भवेत् ।

अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च दद्याच्छतया च दक्षिणां ।

नमस्कृत्य तथाचार्य्यं शनैः शतपदं व्रजेत् ॥

ततः स्नात्वातिष्ठष्टश्च ब्राह्मणानपि भोजयेत् ।

शिष्टेरिष्टैर्व्यभुञ्जिष्व स्वयम्भुञ्जीत वाग्यतः ॥

अथाम्बतरुदानं ।

आह वृहगौतमः ।

विद्वधिः फलहर्ता स्यात् मनुष्यो ब्राह्मणस्य तु ।

वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं दानहोमादिभिः पुनः ॥

पलाशेन तदर्धेन तदर्धेनाथवा पुनः ।

यथाविभववतो वापि कुर्यादाम्बतरुं शुभं ॥

स्निग्धस्तथैव शाखाभिः सर्वतः संवृतं शुभं ।

श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य फलेरपि सुकल्पितं ॥

गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य तण्डुलोपरि वेष्टितं ।

तण्डुलानां परीमाणं द्रोणानाञ्च चतुष्टयं ॥

तदर्धमथवा ग्राह्यं यथाविभवतो नरैः ।

आचार्य्योऽथ विनीतस्तु सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥

धर्मज्ञः सत्यवादी च कुलीनो लोकसम्मतः ।
 आह्वय परया भक्त्या तेन पूजादि कारयेत् ॥
 वनस्पतेरशनायेत्येतदा पूजनादिकं ।
 आग्नेय्यां दिशि होमश्च समिदाज्यतिलैर्भवेत् ॥
 मन्त्राय शास्त्रतो दृष्टा ज्ञातावावतुमित्यपि ।
 तिलहोमो व्याहृतिभिरष्टोत्तरसहस्रकं ॥
 यदर्हवायुमन्त्रेण आज्यहोमः प्रशस्यते ।
 प्रहगान्तिश्च कर्त्तव्या स्वर्गलोकाविधानतः ॥
 हुत्वा हुत्वा च सम्पातान् पात्रेऽन्यस्मिन्विधापयेत् ।
 तेन विद्रुधिरोगं मे सम्यगाज्यप्रदानतः ॥
 अग्ने उत्तरतो भागे कलशस्थापनं भवेत् ।
 भद्रासनोपविष्टस्य अभिषेकश्च कारयेत् ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
 सौवर्णमास्त्रवृक्षान्तं प्रदद्यात् प्राङ्मुखाय तु ॥
 गन्धवस्त्रैः पूजिताय रोगी स्वयमुदङ्मुखः ।
 आम्न त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्व्यप्राणिहिताय तु ॥
 वृक्षाणामादिमृतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धनः ।
 फलचौर्येण यत् प्राप्तं वैरूप्यं पूर्वजन्मनः ।
 सौवर्णवृक्षदानेन तुष्टा सर्व्याश्च देवताः ॥
 विद्रुधीनां शरीरोस्थं वाह्यमभ्यन्तरं तथा ।
 विनाशयन्तु सकलं श्लास्यं कुर्वन्तु मे सदा ॥

एवं दत्त्वा तु तद्दानं माचार्यायातिभक्तिः ।
 शनैः शतपदं गत्वा प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च दद्यात् शक्त्या च दक्षिणां ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वाथ स्वयम्भूञ्जीत वन्मुभिः ॥

इति वृक्षदानविधिः ।

नन्दिपुराणे ।

क्रीडारामन्तु यः कुर्यादुद्यानं पुष्पसंकुलं ।
 तोद्यायमसमायुक्तं गुप्तं फलसमृद्धिमतम् ।
 स गच्छेच्छुद्धरपुरं वामस्तत्र युगत्रयम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पुष्करउवाच ।

उत्तरेण शुभः प्लक्षो वटः प्राग्भार्गवोत्तम ।
 उदुम्बरश्च याम्येन सौम्येनाश्वत्थ एव च ॥
 एते कर्मणि नेष्यन्ते दक्षिणादिक्लमुद्भवाः ।
 समीपजाताश्च तथा वर्ज्याः कण्टकिनो द्रुमाः ॥
 वामभागे तथोद्यानं कुर्यादासमृद्धाच्छुभम् ।
 वायव्ये प्राक्किलांस्तत्र मृद्वीकान्तांश्च पुष्पितान् ॥
 ततस्तु रोपयेद्दृक्षान् प्रवतः सुसमाहितः ।
 स्नातो द्रुममघाभ्यर्च्य ब्राह्मणांश्च शिवं तथा ॥
 भवानि पञ्च वायव्यं हस्तं पुष्यं सर्वेष्वपि ॥

तत् सर्वमिति कश्चित् पाठः ।

(१३१)

नक्षत्राणि तथामूलं शस्त्रान्ते द्रुमरोपणे ॥
 उद्यानमजलं राम नाभिरामं यदा तदा ।
 प्रवेगयेवदीवाहान् पुष्करिण्यश्च कारयेत् ॥
 संस्कार्यमुद्भिदन्तोयं कृपाः कार्याः प्रयत्नतः ।
 हस्तोभघा तथामैत्रमाष्यं पुष्यं सवासवं ॥
 उत्तराश्रितयं राम तथापूर्वा सफाल्गुनी ।
 जलाशयसमारम्भे प्रशस्तं वारुणं तथा ॥
 संपूज्य वरुणं देवं विष्णुं पर्जन्यमेव च ।
 कल्पयित्वा द्विजान् कामैस्तदारम्भपरो भवेत् ॥
 अथोद्याने प्रवक्ष्यामि प्रशस्तान् पादपान् द्विज ।
 परिष्ठा-शोक-पुष्पाग-गिरीषाः-सप्रियङ्गवः ॥
 पनसाशोककदलीजम्बूलकुचदाठिमाः ।
 मङ्गल्याः पूर्वतो राम रोपणीया गृहेषु वा ॥
 कृत्वा बहुत्वमेतेषां रोप्याः सर्वे वनान्तरं ।
 शास्त्राणि कोविदारुच्य दर्जयित्वा विभीतकं ॥
 दमनं देवदारुच्य पलाशं पुष्करन्तथा ।
 न विवर्ज्यस्तथा कश्चिद्देवोद्याने विज्ञानता ॥
 तत्रापि बहुला कार्या मङ्गल्यानां द्विजोत्तम ।
 सायं प्रातश्च घर्षान्ते शीतकाले दिनान्तरे ॥
 वर्षाकाले भुवः शोषे सेतुव्या रोपिता द्रुमाः ।
 उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमा षोडशान्तरं ॥
 स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशान्तरं ।
 अभ्यासजातास्तरवः संस्पृश्यन्तः परस्परं ।

अव्यक्तमित्रसूत्रस्वाङ्गवन्ति सफला हिज ॥
 तेषां व्याधिसमुत्पत्तौ शृणु राम चिकित्सितं ।
 आदौ संशोधनन्तेषां किञ्चिच्छ्लेष्णे कारयेत् ॥
 विडङ्गघृतपट्टाङ्गाः सेचयेच्छीतवारिणा ।
 फलनाभे कुलत्थैश्च माषैर्दुग्धैस्तिलैर्यवैः ।
 शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पाय सर्वदा ॥
 आविका-ज-शकचूर्णं यवचूर्णं तिलानि च ।
 गोमांसमुदकं चेति सप्तरात्राविधापयेत् ॥
 उत्सेकं सर्वं वृक्षाणां फलपुष्पादिवृद्धिदं ।
 रङ्गतीयोषितं बीजं रङ्गतीयाञ्च सेचितं ॥
 तद्रङ्गपुष्पं भवति यौवने नात्र संशयः ।
 मत्स्याश्वसान्ते सेकेन वृद्धिर्भभति प्राणिनां ।
 अतः प्राधान्यतो वक्ष्ये द्रुमाणां दीहदान्वहं ॥
 मत्स्योदकेन शीतेन आम्नाणां सेकश्च्यते ।
 मृदौकानां तथाकार्यस्वनेन रिपुसूदन ॥
 पक्कासिद्धचिरं चैव दाडिमानां प्रशस्यते ।
 तुषो देयञ्च भव्यानां मद्यञ्च वकुलद्रुमे ॥
 विशेषात् कामिनीवृक्षसंसर्गात्तु गुणश्च यत् ।
 प्रशस्तञ्चायं श्रेकानां कामिनीपदताडनं ॥
 शृगालमांसतोयेन नारङ्गीत्योदकैर्हितं ।
 मधुयष्टादकं चैव वदराणां प्रशस्यते ॥
 गुडोदकं सगोमांसं करकाणां प्रशस्यते ।
 चीरासवेन भवति सप्तपर्षीमनोहरः ॥

मांसं तु तोवसामज्जासिकः कुरुवके हितः ।
 पूतिमत्स्याहितं पूतिकार्पासफलमेव च ॥
 अहिमेदस्य सेकोऽयं पाटलेषु च शस्यते ।
 शृगालमत्स्यमांसाभ्यां चम्पकेषु च दापयेत् ॥
 फले लतानां चौरिण रुधिरिण च शस्यते ।
 कपित्थविल्वयोः सेकं गुहृतोयेन कारयेत् ॥
 जातीनां मल्लिकायाश्च गन्धतोयं परं-हितं ।
 तथाकुप्यतजातीनां कूर्ममांसमशस्यते ॥
 खर्जूरनारिकेलानां वंशस्य कदलस्य च ।
 लवणेन सतोयेन सेको वृद्धिकरः स्मृतः ॥
 विहङ्गतण्डलोपेतं मत्स्यमांसं नरोत्तम ।
 सर्वैर्धामविशेषेण दोहदं परिकल्पयेत् ॥

एवं कृते चारुफलाः सुपुष्पाः
 सुगन्धिनोव्याधिविवर्जिताश्च ।
 भवन्ति नित्यन्तरवः सुरम्या-
 विरायुषः स्वादुफलान्विताश्च ॥

देवीपुराणे ।

अनूपे सजले स्थाने पुमान् देवेऽव वा जले ।
 आरामं-रोपयेत्प्राज्ञो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 अनूपे, अतिस्निग्धे ।
 सजले जलाशयसहिते ।
 कालं देयं तथा पात्रं बीजं बीजक्रियाविधिः ।

तथाफलसमं सृष्टमेवमारोपितं भवेत् ॥
 फलपुष्पविशुद्धस्य विशुद्धं सर्वसंस्कृतं ।
 धर्मकामार्थमोक्षादिसाधने हन्यतेऽन्यथा ॥
 विधिव्यत्ययवोजादिभूषिते भूपरिग्रहे ।
 कुलादिभिः सुरश्रेष्ठ यजमानो विनश्नति ॥
 पानं, वीजवापेयं । आर्यैचार्यवोजक्रियाविधिः,
 अङ्गरजननसमर्थवोजकरणप्रकारः ।
 विधिव्यत्ययो, विधेरन्यथाकरणं ।

आरामं सहकारादेर्न शुद्धङ्कारयेत् क्वचित् ।
 चिताज्वलन संलग्ने चितिवल्मीकदूषिते ।
 सहकारवनं कृत्वा याति कर्त्ता यमालयं ॥
 गृहात्परोक्षवा तात स्थिते संरोपिते तथा ।
 प्रतिपन्नं भवेत्तत्र च्छिन्द्याद्वा हितमिच्छता ॥
 अश्वत्थवटप्रक्षादिश्रीदुम्बर्योविदिक्स्थिताः ।
 जगतो भयदा यस्मात्तस्मात्तान् च्छेदयेन्मने ।
 रोपयेद्विल्व-वीरा-स्रकपित्थ-कपिलार्जुनान् ।
 दाहिमी वीजपूरश्च उदगाघाद्रुमात्परे ॥
 प्रक्षाः प्राच्यां सदा रोप्याः सकासनसधन्वनाः ।
 कदम्बो वायवे तालो विल्वाशौकी च सर्वगौ ॥

वीरः, भङ्गातकवृक्षः ।

कपिला, शिंशपा ।

असनः, वीजकः, वायव्ये, वायुदिग्भागे ।

मयन्दी माधवी रश्मा क्रीडास्थाने निवेशयेत् ।
 जाती-नेपालिका-कुन्द-तगरा-गन्धमञ्जिका ।
 शुभाय कवितास्तात व्यत्ययाद्वयदा यतः ॥
 पूर्व्वेण सुसमारामन्तथाचोत्तरतोऽथवा ।
 पश्चिमे धनदं प्रीक्षं वायव्यां कौत्सिर्वर्द्धनं ॥
 न कुर्यादभ्यर्चनैर्ऋत्ये ये चाम्निये शुभार्थिनः ।
 अन्धथा कलहोद्देगं मृत्युम्वा लभते कृतौ ॥
 तस्माद्राज्यायुःशुभदं पुत्रसन्ततिवर्द्धनं ।
 पश्चिमोत्तरपूर्व्वेण आरामञ्जायते कृतं ॥
 अथवारामजान् दोषान् चामुष्ठा शामयेत् कृतान् ।
 महाभयं महालक्ष्मोर्यहकृत्यं यवोरिवतं ॥

यहकृत्यं यहपौड़ा ।

पुष्प-पद्म-कलानाञ्च वीजरेणुसमाः समाः ।
 कर्त्ता देवसभावासं विधौ यात्यविधौ वधः ॥

तथा ।

एवं यथोदितां भूमिं शुद्धां पुत्रसमाहितां ।
 परिगृह्य यथादेवं वनमालं शिखिध्वजं ॥
 सोमञ्च नागराजञ्च ततःकुर्यात्परिशुद्धं ।
 यक्षीजं मन्त्ररहितं गर्भाधानादिवर्जितं ॥
 वासितं सहकारादि यक्षीजं मन्त्रवर्जितं ।
 तज्जातं वापकाराय तथा जायेत वैकृतं ॥
 यद्द्वारायेतिमन्त्रेण इत्थंनु पञ्चमन्त्रवित् ।

चास्यकेन तु राजेन्द्र बीजं भवति शोभनं ॥
 अविधौ कूपवाप्यादिखननोत्तरणं च यत् ।
 कुर्वन्ति सहकारादिरोपणन्तु नराधमाः ।
 फलं तेषां लभेत्तेषामिह चान्ते अधोगतिः ॥
 येऽशुभाः शुभविधिना कुर्वन्ति वनरोपणं ।
 ते आत्मनृपलोकानां महासंययकारकाः ॥
 कूपा-राम-तडागादि-प्रपा-वापी-प्रतिश्रयं ।
 सर्वेऽप्राधिष्ठितं ब्रह्म ह्यनन्तफलदायकं ।
 वृक्षान् पञ्च समारोप्य शिवधाम प्रपद्यते ॥
 ये च पापा दुराचाराः शीतरुच्छेदकारिणः ।
 तेऽथ पाप्मादिनरके पचन्ते ब्रह्मणोदिनं ।
 सतास्ते जीवमानास्तु ब्रह्मघ्नाः कीर्तिता भुवि ॥
 तस्मिन् देशे भयं नित्यं राजानो न विरायुषः ।
 न च नन्दत्ययं लोको यत्र शीतचच्छेदनं ॥

इत्यारामरोपणम् ।

अथ वृक्षप्रतिष्ठा ।

मत्स्यपुराणे ।

ऋषय ऊचुः ।

पादपानां विधिस्तत्र यथावद्विस्तराद्बह्व ।
 विधिना केन कर्त्तव्यं पादपोद्यापनं वृधैः ।
 ये च लोकाः स्मृतास्तेषां वा निदानं वदस्व नः ॥

सूतउवाच ।

पादपानां विधिं वच्चे तथैवोद्यानभूमिषु ।
 तद्भागविधिवत् सर्वमासाद्य जगतीश्वर ॥
 चत्विग्नगण्डपसम्भारमाचार्यथापि तादृगः ।
 पूजयेद्वाङ्मणांस्तद्वदेमवस्तानुलेपनैः ॥
 सर्वौषधुदकैः सिक्तान् पिठालक्तविभूषितान् ।
 वृक्षान्मालैरलङ्कृत्य वासाभिरभिवेष्टयेत् ॥
 सूच्या सोवर्णवा कार्यं सर्वेषां कर्णवेधनं ।
 अञ्जनञ्चापि दातव्यं तद्वदेमग्रलाकया ।
 फलानि सप्त चाष्टौ वा कालधौतानि कारयेत् ॥

कालधौतानि रुप्यमयानि ।

प्रत्येकं सर्ववृक्षाणां वेद्यान्तानघिवासयेत् ।
 धूपोच्च गुग्गुलुः श्रेष्ठस्ताम्रपात्रैरधिष्ठितान् ॥
 सर्वधान्यकृतान् कृत्वा वस्त्रगन्धानुलेपनैः ।
 कुम्भान् सर्वेषु सर्वेषु स्थापयित्वा नरेश्वर ॥
 सहिरण्यनशेषांस्तान् कृत्वा बलिनिवेदनं ।
 यथावल्लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानतः ॥
 वनस्पतेश्च विहङ्गिर्होमः कार्यो द्विजातिभिः ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरां सोवर्णकृतभूषणां ।
 सकांस्त्रयोहोमं सोवर्णशृङ्गाभ्यामतिशालिनीं ।
 पयस्विनीं वृक्षमध्यादुसृज्ये तामुदङ्मुखीं ॥
 ततोभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ।

ऋग्यजुः साम-मन्त्रैश्च वाक्पणैरभितस्तदा ।
 तैरेव कुम्भैः संपन्नं कुर्यान्वीक्षणपुङ्गवाः ॥
 स्नातः शुक्ताम्बरधरो यजमानः प्रपूजयेत् ।
 गोभिर्विभवतः सर्वाङ्गुल्विजः सुसमाहितः ॥
 हेमसूत्रैः सकटकैरङ्गुलीयैः पवित्रकैः ।
 वासोभिः श्वलैश्चैव तद्योपस्करपादुकैः ॥
 चौराभिषेचनं दद्यात्प्राविहिनश्चतुष्टयं ।
 होमश्च सर्पिषा कार्थ्यो यवकण्टिलैस्तथा ॥
 पलाशसमिधः शस्ताश्चतुर्थेऽङ्गि तद्योत्सवः ।
 दक्षिणा च पुनस्तद्वहेया तत्रापि शक्तितः ॥
 यद्यदिष्टतमं किञ्चित्तत्तद्व्यादमत्सरः ।
 आचार्ये^० द्विगुणं दत्त्वा प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु कुर्याद्दत्तोत्सवं वृष्टं ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति पदञ्चानन्त्य मश्रुते ॥
 यथैकमपि राजेन्द्र वृत्तं संस्थापयेन्नरः ।
 सोऽपि स्वर्गे^० वसेद्राजन् यावदिन्द्रायुतत्रयं ॥
 भूतान् भव्यांश्च मनुजांस्तारयेद्भागसंमितः ।
 परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभां ॥

इति वृत्तप्रतिष्ठाविधिः ।

अथ तरुपुत्रदानविधिः ।

मत्स्यपुराणे ।

दशकूपसमा वापी दशवापीसमी द्रुमः ।

दशद्रुमसमः पुत्रो दशपुत्रसमी द्रुमः ॥

नन्दिपुराणे ।

तत्पुत्रं तु यः कुर्याद्विधिवद्दत्तसन्निधौ ।

स महापातकैर्मुक्तः समुद्रतुल्य कुलवयं ।

नरकैर्भ्यो नरोयाति प्रजापतिपुरं शुभं ॥

स्कन्दपुराणे ।

इत्येवं रुद्रमहिषी भूमिरुहसुतस्तव ।

श्रुत्वा पतिं त्रिलोकेशमिदमाह पतिव्रता ॥

भगवन् केन विधिना विधीनां सारसागर ।

पुत्रप्रतिकृतिर्धृञः क्रियते चन्द्रभूषण ॥

सलीलामिति सर्व्वज्ञः पृच्छन्तीं विधिमुत्तमं ।

महादेवो महादेवीमिदं वचन मब्रवीत् ॥

देवि नागेन्द्रनासोरु नागेन्द्रगतिगामिनि ।

शृणुष्व येन विधिना गृह्यतेऽवनिजः सुतः ॥

अवनिजोद्धतः ।

स्वपुत्रार्थं भूमिरुहं ग्रहीष्यामीति पार्ष्वती ।

सोपवासा भवेन्नारौ शुचिवस्त्रा शुचिव्रता ॥

ततश्चैव सहस्रांशावस्तुनृङ्गगते रवौ ।

उदिते विमले चापि तथादाविन्दुसन्निभे ॥

विप्रानामन्त्रयेद्रात्रौ पावनान् वेदवादिनः ।

विप्राग्निमन्त्रयित्वा तु शुचिवस्त्रा शुचिव्रता ॥
 शयौत सनमस्कारा सदभां भूमिमाश्रिता ।
 गमयित्वा तथा राशिं सवितर्युदितेऽपि च ॥
 भक्ष्यभोज्यं समादाय व्रजेद्यत्र भवेत्तरुः ।
 ततस्तं स्त्रपयित्वा तु सातपत्रं सम्भूषणं ॥
 तन्तरुन्तरुणीकृत्य ततस्कायानुगामिनं ।
 यज्ञोपपद्मवन्नान् भोजयित्वा द्विजांस्ततः ।
 पुण्याहं कारयित्वा तु ऋत्विजा चाद्यवात्मना ॥
 तप्तानां ब्राह्मणानां वै चैतस्ते कृत्यमात्मनः ।
 निवेद्य कृतमुद्दिश्य सद्भावेन परेण तु ॥
 अपुत्रा भगवन्तोऽहं पुत्रप्रतिकृतिं तरुं ।
 ग्रहीष्यामि ममानुज्ञां कर्तुमर्हं सत्तमाः ॥
 ततस्तैरभ्यनुज्ञातं तन्तरुन्तरुणाकृतिं ।
 भूमिदेवसमक्षं वै गृहीयात्तनयं प्रिये ॥
 भूमिदेवसमक्षं, ब्राह्मणाग्रतः ।

अनेन विधिना यस्तु गृहीततरुपुत्रकः ।
 पित्राणां निरयस्थानां मधुधारां स वर्षति ॥
 गृहीतो विधिनानेन शुभभूमिरुहात्मजः ।
 शुभे सुखाय भवति विपरीतेन दुःखदः ॥
 न पुत्राणां यतं वापि पीनशोणपयोधरे ।
 एकोभूमिरुहः श्रेष्ठः पुत्रत्वे कल्पितः सुतः ॥
 इत्येवं तन्मयापृष्टमिष्टं दृष्टान्तपारिणि ।
 यथाभूमिरुहः पुत्रोविशिष्टः कोष्ठजैः सुतैः ॥

ततः शोकापहा देवी तमशोकं विभाविनी ।
 अलङ्कार संहृष्टा ह्यलङ्कारैः पृथग्विधैः ।
 आतपत्रञ्च तस्याथे मुक्ताभवनभास्करं ॥
 उच्छ्रयामास गिरिजा मयूराङ्गरुहैः सह ।
 नानावर्णेन चाप्यस्य चन्दनेन सुगन्धिना ॥
 आमूलात् प्रददौ देवी करपङ्कानितस्ततः ।
 जाम्बूनदमयैवापि पदै रत्नविराजितैः ॥
 सर्व्वतोभूषयामास तमशोकतरुप्रियं ।
 तस्य शाखाप्रशाखासु मुक्तादामानि पार्ष्वती ॥
 आवबन्ध सतैर्भाति नक्षत्रैरिव भास्करः ।
 तथा वासोयुगेनापि तमशोकं गुहारणी ॥
 वासयामास लोकानां जननी पुत्रलालसा ।
 ततो नमेरुणा चारु सुगुलं हृतमेव च ॥
 समवाययुतं धूपक्षामरं धूपनार्चितं ।
 ततः शङ्खनिनादेन देवतूर्खरवेण च ॥
 नन्दिनाथ समानीता ब्राह्मणा ब्रह्मणःसमाः ।
 वाचयामास पुष्पाहं दत्त्वा गाः स्वर्णमेव च ॥
 ततः पुष्पाहघोषान्ते आशीर्वादस्त्रयोभयोः ।
 अनुमान्य पति-देवीं सृषी-वाप्रीण्यंस्तदा ॥

ब्रह्मवैवर्ते

श्रीभगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वृक्षसोद्यापने विधिं ।

सर्वपापप्रशमनं सर्वाशुभविनाशनं ॥
 अपुत्रया पुरा पार्थ पार्वत्या मन्दराचले ।
 अशोकः शोकशमनः पुत्रत्वे परिकल्पितः ॥
 जातकस्मादिकास्तस्य याः क्रियाः कुलवृद्धिमान् ॥
 चकाराचिपुराणीकृताः शृणुष्वैव मुधिष्ठिर ॥
 स तु वालो घनदलस्तथैव मृदुपल्लवः ।
 शीतवातातपसहः संस्कार्यस्तरुणस्तरुः ॥
 स्त्रीनामा कण्टकी कुलः कौटुहातसकौटरः ।
 नोदाप्यः पादपः सर्वः शिष्टानां योनः सन्मतः ॥
 आलवाले सुविहिते शुभे वार्धचतुष्किको ।
 शोधयित्वा तमुद्देशं सुलिप्तङ्गारयेत्ततः ॥
 ततः सोद्यापनं पार्थ पादपानां प्रशस्यते ।
 शुभेऽङ्गि विप्रकथिते ग्रहनक्षत्रसंयुगे ॥
 पताकालङ्कृतं वृक्षं पूर्वद्वारधिवासयेत् ।
 रक्तवस्त्रैः समाच्छाद्य रक्तसूत्रेण वेष्टयेत् ॥
 पिष्टाद्यैः स्नापितं स्वर्णसर्वाङ्गिष्वध्या च पादपं ।
 स्थापयेत् पूर्वकलशाद्यतुर्दिक्षु विचक्षणः ॥
 पल्लवालङ्कृतमुखान् सितचन्दनचर्चितान् ।
 सितवस्त्रयुगच्छवान् समाल्लान् रत्नगर्भिणः ॥
 पताकालङ्कृताः सर्वे कार्यास्तत्त्रिविधौ द्रुमाः ।
 मूलविन्ध्यस्तकलशा रक्तसूत्रेण वेष्टिताः ॥
 रक्तपौतसितच्छेदचर्चिताः सुमनोरमाः ।
 कलधौतमयान्यत्र फलानि दश पञ्च च ॥

ताम्रपात्रसवीजानि सरत्नान्यधिवासयेत् ।
 त्र्यम्बकलघोषेण चतुर्हिंस् चिपेडलीन् ।
 इन्द्रादिलोकपालानां तन्मन्त्रैश्चैव विदुः ।
 ततः प्रभाते विमले कुण्डं कृत्वा समेखलं ।
 ग्रहयज्ञविधानेन सर्वं कर्म समाचरेत् ॥
 सुवर्णालङ्कृतान् कृत्वा ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
 चतुरोष्टो यथाशक्त्या वासीभिरभिपूजयेत् ॥
 तिलाज्येन च होमः स्वात्तुष्टिपुष्टिकरः सदा ।
 मातरः स्थापयित्वापि पूजयेत् कुसुमाक्षतैः ॥
 अर्पयित्वा चरुं सम्यक् पयसा च परिप्लुतैः ।
 होमयेज्जातकर्मादि गोदानं यावदेव तु ॥
 पादपं स्थापयित्वा तु समन्त्रैस्तीर्थवारिभिः ।
 जातकं नामकरण-मन्त्रप्राशन-मेव च ।
 सुवर्णसूच्या कुर्वीत कर्णवेधं विधानतः ॥
 जातरूपचुरेणाथ चूडाकर्म यथाक्रमं ।
 वध्नीयान्नेखलां मौञ्जीं-वासवं परिधापयेत् ॥
 कृत्वा वै तद्दशेण कुर्याद्गोदानमङ्गलं ।
 विवाहं केचिदिच्छन्ति माधवीलतया तरोः ॥
 मालत्या सह यज्ञक्या जन्म-वा शास्त्रलिं विदुः ।
 संस्कारैः संस्कृतस्त्रैव पादपस्त तथार्थवत् ।
 एषा प्रतिष्ठा नामेति मन्त्रेणाशीः प्रयोजयेत् ॥
 यजमानस्ततः स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।
 उप्यास्त्रलिं समादाय मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥

ये शाखिनः शिखरिणां शिरसां-विभूषा

ये नन्दनादिषु वनेषु कृतप्रतिष्ठाः ।

ये कामदाः सुरनरोरगकिन्नराणां

तेऽनेन तस्य दुरितार्तिहरा भवन्तु ॥

एते दिजा विधिवदत्र हुता हुताशाः

पश्वत्सवावपि हिमदौर्धितिरन्तरस्थः ।

त्वं वृक्ष पुत्रपरिकल्पनया हृतोऽसि

कार्यं सदैव भवता मम पुत्रकार्यं ॥

इत्थेव मुक्त्वा तं वृक्षं स्पर्शयित्वा पुनः पुनः ।

हृतपात्रे स्ववदनं दृष्ट्वाशीः संप्रयोजयेत् ॥

अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रानामासि स जीव शरद्ः शतं ॥

ब्राह्मणानां ततो देश दक्षिणा हृष्टमानसैः ।

स्थापकाय शुभां धेनुं दत्त्वा कुर्यान्महोत्सवं ॥

दौनानाथजनानाञ्च भोजनञ्चानिवारितं ।

इतरेषाम्नु दातव्यं सन्तुष्टेन सुरासवं ॥

ज्ञातिवन्धजनैः सार्धं स्वयम्भोज्यैत कामतः ।

तथा कर्मकराः सर्वे भोजनीयाः स्वयङ्कृतः ॥

एतत्ते कथितं-पार्थ वृक्षाणां सुमहोत्सवं ।

सर्वान् कामानवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

पुत्रैर्विना शुभफलं न भवेन्नराणां

दुष्पुत्रकैरपि तथोभयलोकनाशः ।

एतद्विचार्य सुधिया परिपाल्य वृक्षान्

यत्नेन वेदविधिना परिकल्पनीयाः ॥

इति तरुपुत्रविधिः ।

पर्यवसितञ्च दानं करणाधिपो विजयते हेमाद्रिः ।

आवारिनिधिचौणीमण्डलमण्डलित स्वयशोराशिः* ॥

चिन्तामणौ महाशस्त्रे तेन हेमाद्रिणा कृते ।

दानखण्डावखण्डं च जगाम परिपूर्णतां ॥

येषामगण्यत्वमवेक्ष्य कोपि

नान्यो मुनिभ्यः प्रभूतामुपैति ।

दानानि तान्वाचरितुं प्रवक्ष्यो

हेमाद्रिदेवस्य जगाम पारं† ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय समस्त करणाधीश्वर

सकलविद्याविशारद श्रीहेमाद्रि विरचिते चतु-

र्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डं सम्पूर्णं ।

* पर्यवसितं आज्ञादाशौकरणाधिपो विजयते हेमाद्रिपो विधिचौणीमण्डल मण्डलीकृतयाया राशिः ॥ १ ॥

† यदगणनातिक्रमेति नान्योमुनिभ्यः प्रभूतामुपैति दानानि तान्वाचरितुं प्रवक्तुं हेमाद्रिदेवोदपार ॥ २ ॥

पुस्तकान्तरे यदगणयति क्रमेण तान्वाचरेत्तमिति पाठः ।

आदर्शमूतपन्थदयस्त्रितं लोकद्वयमिवाशंलघुमिति बुद्धा स्वबुद्धा शंलघुपाठं कृत्वा आवापोदारेण विरचय्य मुद्रितं तत्र यदि पुस्तकान्तरे शनिद्वपाठो मिलिष्यति तददृश्यं सुधीभिः श्लोकद्वयभावे पन्थदयानिर्नाशोति ।

उपसंहारः ।

चिन्तामणौ दानमहाप्रबन्धो
हेमाद्रिणाकारि सतां हिताय ।
वाणाङ्गुशैलेन्दुमिते सहस्रे
मुद्राङ्कितोऽसौ शकभूपवर्धे ॥

महाराजौ जीव्यात् कृतयुगसमास्तोकसहिता
सन्तः साम्राज्यानि प्रचुरधनधान्यादिविभवैः ।
प्रपञ्चानां तस्याः प्रकृतिनिचयाः सन्तु हृषिताः
विपत्त्याः सत्पत्ताः प्रकृतिगुणतः सन्तु च वशाः ॥

वेदादिशास्त्राण्यखिलानि यानि
पायोविलुप्तानि धरातलेऽस्मिन् ।
सैर्यत्नतस्तानि समुद्धृतानि
जीव्यासुरेते कृतिनश्चिराय ॥

विशालामकिशोर आदिपुरुषस्तद्वत् सुतः शङ्करः
पुत्रोऽस्यमतनुर्वभूव मतिमान् तस्यात्मवंशोचितः ।
सत्पुत्रोभरतः सचेममतनोच्चिन्तामणिं मुद्रया
वाणाङ्गुशैलेन्दुमिते शकनृपान्देऽशोधयद्यत्नतः ॥

श्रीभरतचन्द्रशर्मा ।

(162) 2

1

60

Cat
1311172

A.C.

5

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

Call No. ~~A 581/115~~ (1966)
5a35/11em (1966)

Author—Chaturvarga

Title—Chintamani

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
100000	21/5/15	22/3/15

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.